

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ,
ЎЗФА ТАРИХ ИНСТИТУТИ, ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ, ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ
ХУЗУРИДАГИ ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ АКАДЕМИЯСИ

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ

(Энг қадимги даврлардан
бугунги кунгача)

I жилд

(Ўзбекистон тарихи ва манбалари)

ТОШКЕНТ
«МАЪНАВИЯТ»
2022

УЎК 94(575.1)

КБК 63.3(5Ў)

Ў 17

Ў 17 Ўзбекистон тарихи. (Энг қадимги даврлардан бугунги кунгача) I жилд [Матн] / А.Асқаров [ва бошқ.]. – Т.: «Маънавият», 2022. – 456 б.

ISBN 978-9943-04-458-6

Таҳрир хайъати:

Аҳмадали Асқаров – хайъат раиси, тарих фанлари доктори, академик,
Азамат Зиё, Баҳром Абдуҳалимов, Анатолий Сагдуллаев, Акбар Ҳақимов,
Гулчеҳра Аъзамова, Ашраф Аҳмедов, Ғайбулла Бобоёров, Доно Зиёева, Муҳайё Исоқова,
Фарҳод Мақсудов, Шокир Пидаев, Қаҳрамон Ражабов, Рустам Сулаймонов,
Шерзод Абдуллаев, Дилором Юсупова, Ҳалим Тўраев

Муаллифлар:

А. Асқаров, Азамат Зиё, Ф.А. Мақсудов, Ш.Р. Пидаев, Ғ.Б. Бобоёров,
А.М. Отаҳўжаев, И.И. Бекмуродов, Ҳ.М. Мамадалиев, З.М. Қодиров, Г.М. Очилова,
Ғ.А. Аъзамова, Н.А. Аллаева, Ш.Ю. Маҳмудов, Д.Ҳ. Зиёева, М.С. Исоқова, Қ.К. Ражабов,
М.А. Рахимов, Ш.О. Мамадалиев, К.В. Джавакова, Ш.М. Раҳматуллаев, З. Мунавваров,
Р.Р. Назаров, Б.А. Абдуҳалимов, Ф.Х. Усарова, М.М. Юлдашев, С. Шодмонова,
С.А. Пўлатова, А.А. Ҳақимов, Н.Г. Каримова, Р.Ю. Турсунова, О.Б. Абдимўминов

Кўп жилдлик «Ўзбекистон тарихи ва манбалари» туркумида нашр қилинаётган жамланманинг кўлингиздаги биринчи жилдида Ўзбекистон деб аталмиш юртимиз тарихининг энг қадимги даврларидан ҳозиргача босиб ўтилган йўл, халқ турмуши, маданияти, илм-фани, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти реал ва қисқа факт рақамлар, юз берган ва содир этилган воқелиklar ёритилди. Китобда илк бор эски мустамлака тузумидан қолган ва хорижда эски мактаблар таъсири остида шаклланган дунёқарашдан воз кечилган ҳолда Ўзбекистон тарихи объектив тарзда, янгича ёндашув, миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда қисқача баён этилди. Энг муҳими, ушбу асар яқин ўтмишда тарих фани концепциясига зўрлик билан сингдирилган ва ҳали ҳам ўз салбий таъсирини сақлаб қолаётган формациявий қарашлардан холи бўлиб, ўтмишни ўрганиш ва ёритишда бутунлай янгича муносабат – цивилизациявий-сулолавий ёндашув асосида ёзилгани билан ажралиб туради.

Китоб кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

ISBN 978-9943-04-458-6

© «Маънавият», 2022

Маълумки, эл-юртимиз ўзининг қадимий ўтмиши давомида қанча-қанча унутилмас воқеаларни, турли синов ва қийинчиликларни, зафарли даврлар билан бирга, фожиаги кунларни ҳам бошидан кечирган. Лекин бир ҳақиқатни таъкидлаш керакки, Ватанимиз ҳудудида мавжуд бўлган ҳар бир давлатчилик тузуми, ҳар қандай ижтимоий жараён – у ғалаба ёки мағлубият бўладими, юксалиш ёки таназзул бўладими – барча-барчаси халқимиз босиб ўтган мураккаб тарихий йўлнинг узвий ва ажралмас қисмидир. Шунинг учун ҳам биз тарихимизнинг барча босқичларини яхлит ҳолда қабул қилиб, ҳар томонлама чуқур ўрганишимиз зарур.

Ўтмишдаги ютуқ ва ғалабаларидан куч-қувват олиб, хато ва мағлубиятларидан хулоса ва сабоқ чиқариб яшайдиган халқ ўзининг тараққиёт йўли ва келажагини тўғри белгилай олади.

**Шавкат Мирзиёев,
Ўзбекистон Республикаси Президенти**

СЎЗБОШИ

Инсоният цивилизациясининг энг қадимги ўчоқларидан саналмиш Ўзбекистоннинг жаҳон умумтараққиётига қўшган улкан ва тенгсиз ҳиссаси дунё ҳамжамияти томонидан муносиб равишда эътироф этилади. Ҳар бир юрт ва халқнинг ўзига хос келиб чиқиш тарихи, ривожланиш йўли бор. Турли сабабларга кўра чегаралар ўзгариб, ҳудудлар кенгайиб ёки торайиб бориши мумкин. Бироқ турмуш бир ерда тўхтаб қолмаганидек, барча миллатлар ва халқларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёти олдинга қараб илдамлайверади, ҳаётда ўтган ҳар бир сония, дақиқа, соат, йил, аср ортда қолаверади, яъни тарихга айланади. Мазкур вақт ичида юз берган ҳар қандай воқеа, инсон ақлу заковати ва қўли билан яратилган инсон фаолиятининг ҳар қандай маҳсули манба бўлиб қолади. Тарих фани айнан уларга суяниб, уларни ўрганиб иш тутади. Шу тариқа катта-кичик илмий, илмий-оммабоп асарлар туғилади.

Юрт ва ўзи мансуб бўлган халқ ўтмишига қизиқиш фазилати инсонгагина хосдир. Ўзининг тарихий келиб чиқиши, ота-боболарининг турмуши, миллат ва халқ босиб ўтган йўл, инсоният цивилизациясида тутган ўрни, қўшган ҳиссасини билиш инсонни шахс сифатида такомилга олиб боровчи муҳим омиллардандир. Шу боис, ўзлигини таниган ва интеллектуал жиҳатдан ўсишга интилган инсон ўзи туғилиб ўсган макон – маҳалла, қишлоқ, шаҳар, воҳа, юрт тарихи ҳақида тегишли билимларга эга бўлишни истайди. Илм-фан ва технологиялар шиддат билан ривожланиб, маънавий-маърифий озуқа олиш, маданий тарбиянинг кундалик аҳамияти кучайиб бораётган ҳозирги давр – ХХІ аср талабларидан келиб чиқилса, бу табиий эҳтиёжнинг аҳамияти янада ошади.

Мустақил тараққиётимизнинг 2016 йил кузида очилган янги саҳифаси – давлат ва жамият турмушининг барча йўналишларини тубдан ва сифат жиҳатдан янгилаш босқичида инсон омили, унинг билим даражаси, маънавий-маърифий савияси ҳар қачонгидан кўра кўламлироқ аҳамият касб этмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Маънавият ва маърифат кенгашининг 2021 йил 19 январда бўлиб ўтган йиғилишида **«Агар жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи – маънавиятдир. Биз янги Ўзбекистонни барпо этишда ана шу иккита мустаҳкам устунга, яъни бозор тамойилларига асос-**

ланган кучли иқтисодиётга ҳамда аجدодларимизнинг бой мероси, миллий ва умуминсоний қадриятларга асосланган кучли маънавиятга таянамиз» дея таъкидлади. Олдинга сурилган бу ғояни тараққиётга интилган жамият ҳаётига янгича қараш, эркин ва фаровон ҳаёт қуришга олиб боровчи ўзига хос формула дея баҳолаш тўғри бўлади. Зеро, жамиятда қанчалик тўкин-сочинлик бўлмасин, агар турмуш маънавиятдан йироқ бўлса, у худди қонсиз томир, сувсиз сойга ўхшайди ва бундай жамият, албатта, таназзулга учрайди.

Бугунги кунда Республикамизда миллий ғоя ва жамиятнинг мафкуравий негизларини пухта ишлаб чиқиш, ёш авлодни болаликдан миллий ғурур ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашни давлат сиёсати даражасига кўтариб, давлат ва жамиятнинг мавжуд имконлари ушбу муҳим ишга сафарбар этилаётгани ҳам мамлакат тараққиётини барқарор таъминлашга қаратилган прогматик мақсадлар билан боғлиқдир. Бу борада олдимизда кўпдан-кўп, асрлар, ўн йиллар давомида ечилмай келаётган муаммолар тургани ҳам айна ҳақиқатдир. Уларни тизимли ҳал этиб боришда тарих илмининг ўз ўрни ва масъуляти бўлиши табиий ва зарур.

Деярли, 130 йиллик мустамлака давридан сўнг эришилган Мустақиллик йилларида жамият ҳаётининг барча соҳаларида бўлганидек, илм-фан, хусусан, миллий тарихчилик мактабининг бутунлай ўзгача шароитда оёққа туриши билан боғлиқ жараён осон кечмади. Ўтган йиллар давомида тарихга янгича, холис муносабатни шакллантириш, янги тарихни яратиш борасида муайян ишлар қилинди. Бироқ соҳанинг мақсад ва вазифалари, илмий услуб ва ёндашувларни замон талаблари асосида, миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда тўғри белгилаб олиш, давлат ва жамият ҳаётининг барча бўғинларига унинг ижобий таъсир кўрсатишига эришиш учун янгича дунёқараш, билимга суянган самарали ва замонавий тизим яратишда оқсаш борлигини тан олиш лозим.

Сўнгги беш йилда илм-фан, жумладан, унинг ижтимоий йўналишларига муносабат тубдан янгиланди. Бугун уларда юз бераётган жонланиш ва ўзгаришлар жараёнини сезмаслик мумкин эмас. Айниқса, ёшларда тарих фанига бўлган қизиқиш кескин ошгани, юрт ва бу ерда яшаб ўтган халқлар тарихини ўрганиш, илмий изланишга нисбатан интилиш кучайгани эътиборга лойиқ.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида асосан мамлакатимизда 2019 йил 1 сентябрдан «O‘zbekiston tarixi» телеканали ўз ишини бошлагани ҳам тарих илмининг жамият тараққиёти, кундалик турмушида алоҳида ўрни борлигидан далолатдир, албатта. Телеканал олдига қўйилган мақсад ҳам аниқ ва улуғ: Ватанимизнинг қадимий ва бой тарихини чуқур

ўрганиш, ушбу йўналишдаги илмий-тадқиқот ишларини фаоллаштириш, ёш авлодни миллий қадриятлар ва аجدодларнинг бебаҳо мероси асосида тарбиялаш, фуқарода ватанпарварлик ва ўз халқи билан ғурурланиш туйғусини кучайтириш асосида миллий ўзликни англаш ҳиссини мустаҳкамлаш ва аҳоли дунёқарашини кенгайтириш ҳаётий масала.

Мазкур муддаони рўёбга чиқариш осон иш эмас, албатта. Бунинг учун, жумладан, миллий тарихчилик илмий мактабини ҳам яратиш лозим. Шу маънода, Республика Маънавият ва Маърифат кенгашининг юқорида тилга олинган йиғилишида давлатимиз раҳбари томонидан билдирилган мана бу жуда қимматли фикрга эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқдир: **«Бир ҳақиқатни барчамиз чуқур англаб олишимиз керак: миллий тарихни халқимиз, айниқса, ёшларимизга миллий руҳда етказиш, уларнинг қалбига, шуурига сингдириш керак. Акс ҳолда, унинг тарбиявий таъсири бўлмайди. Биз ёшларимизни тарихдан сабоқ олиш, ҳулоса чиқаришга ўргатишимиз, уларни тарихилми, тарихий тафаккур билан қуроолантиришимиз зарур».**

Ўзбекистон Давлат мустақиллигининг 30 йиллигига бағишлаб ҳукмингизга ҳавола этилаётган «Ўзбекистон тарихи ва манбалари» туркумидаги янги асарлар тўплами айнан шу йўналишда қўйилган илк қадамлардандир. Бу китоблар илгари, жумладан, мустақиллик йилларида ҳам яратилган илмий ишлардан фарқли равишда, тарихга қандайдир ёт мафкура, формациялар алмашувига асосланган ёндашув, узоқ-яқинларда шаклланган хорижий мактаблар, марказлар нуқтаи назаридан эмас, балки ўзбек халқи бошидан кечирган, ўзбек давлати фаолияти доирасида кечган тарихий воқеаликни холис ўрганиш, таҳлил этиш ва ёритиш натижасида вужудга келди.

Кўп жилдлик «Ўзбекистон тарихи ва манбалари» энг қадимдан ҳозиргача бўлган асосий тарихий босқичлар ва йўналишларда юз берган муҳим воқеаларни бирламчи манбалар негизида янгича ёндашув асосида қамраб олишга қаратилган илк оммабоп тўплам. Энг муҳими, ушбу асар мустамлакачилик замонида тарих фанига зўрлик билан сингдирилган ва ҳали ҳам ўз салбий таъсирини сақлаб қолаётган формациявий қарашлардан холи бўлиб, ўтмишни ўрганиш ва ёритишда бутунлай янгича саналмиш цивилизациявий-сулолавий ёндашув асосида ёзилгани билан ажралиб туради. Жамланмада туронзаминда давлатчилик илдизларининг шаклланиши ва ривожланиши, тараққиёт ва таназзул жараёнлари, уларнинг таҳлили, кун кечиришнинг ибтидоий усулларида тортиб, илк меҳнат ва ҳимоя қуроолларининг яратилиши, қадимги техника ва технологияларнинг пайдо бўлиши, адабиёт, санъат, маданият, фан-таълим, иқтисодиёт ва халқаро муносабатларнинг тарихий илдизларини янгича ёндашув асосида ёритишга жазм қилинди.

Юқорида таъкидланганидек, хорижий мактаб ва марказлар томонидан олдинга сурилган «Бу ҳудудга ислом цивилизацияси тараққиётни олиб келди», «Бу заминга македониялик Искандар маданиятни олиб кирди», «Ўзбек халқи XVI асрда пайдо бўлган» каби хато, бир ёқлама ғарбона қарашларни рад этишга қаратилган реал тарихий воқеликлар, фактлар асосида ёритилди. Аслида, дунёдаги ҳар бир халқнинг ўз тарихи, ўзига хос тафаккури, маданияти, турмуш тарзи мавжуд. Ҳар бир халқ ҳаётининг бу жиҳатлари тарихан шаклланган ва уларни бир-биридан устун қўйиб бўлмайди. Инсоният цивилизациясининг илк даврларидан бошлаб турли халқларнинг турмуш тарзлари у ёки бу шаклда, кўпроқ ёхуд камроқ даражада бир-бирига ижобий ёки салбий таъсирини ўтказиб келган. Урушлар, фатҳ этишлар орқали кучлироқ салоҳиятга эга бир халқ иккинчи халққа ўз маданиятини мажбурий сингдирган ҳолатларидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Бу жараёнга икки хил ёндашув билан баҳо бериш мумкин: ижобий ёки салбий. Бир маданият иккинчи маданиятни табиий бойитиши – бу ижобий ҳодиса, аммо зўравонлик, қирғинбарот ва минглаб жонларнинг яксон қилиниши орқали таъсир ўтказишни ҳеч бир замонда оқлаб бўлмайди. Жумладан, Араб истилоси маҳаллий халқлар ҳаёт тарзига бегона маданиятни сингдирган бўлса-да, маълум даражада ижобий натижаларни ҳам келтириб чиқарди. Аммо Туронда тарихан мавжуд бўлган қадимги маданият ва илмий салоҳият арабларнинг ўзидан кўра юқори даражада юксак ривожланган маҳаллий маданият исломий қарашларни, инсонлар ҳаёт тарзини толерантлик ва юқори инсонпарварликнинг илмий асослари билан бойитди. Агарда Турон халқларида етарлича интеллектуал салоҳият, ўзига хос кучли ҳаётий маданият бўлмаганида, бу ҳодиса содир бўлиши мумкин эмас эди. Зеро, халқнинг «Уйғониш даври» (Биринчи ва Иккинчи ренессанслар)дагидек кучли илмий юксалишни таъминлаш салоҳиятига эга бўлиши учун юз, икки юз йил эмас, балки минг йиллар керак бўлади. Билакнинг зўрлиги ақл ва салоҳиятнинг устун эканлигини исботловчи омил сифатида қабул қилинмайди.

Тарихга сиёсатдан холи объектив ёндашув орқали қандайдир тарихий кашфиёт қилинмоқда, деган фикрдан йироқмиз. Балки дунё ва халқлар тарихига реал кўз билан қаровчи прогрессив дунёқарашга эга бўлган олимларда бундай хулосалар азалдан мавжуд. Ушбу объектив қарашлар доирасида ўзбек халқи ва давлатчилигининг кўпмингйиллик тарихи ҳаққоний равишда, аждодларнинг турли йўналишларда кечган турмуши, эришган ютуқлари, инсоният тамаддуни тараққиётига қўшган тенгсиз ҳиссаси, шу билан бирга, бой берилган имконият, йўл қўйилган хатолар рўйирост кўрсатиб берилмоқда. Жумладан, тарихий таназзул даврларининг асл сабаблари, халқнинг стихияли ҳаёт тарзи жамиятнинг

аъзойи баданига чирмовукдек ёйилиб, илм-фан, техника тараққиётини четга суриб қўйилганлиги, ўзаро урушларнинг авж олгани, дунёвийлик ва динийлик орасидаги соғлом мувозанатнинг бузилиши, артодоксал қарашлар ва оқимлар жамият юқори қатламини эгаллаб олиши ва давлатчиликнинг издан чиқиши, реал ҳаётдан чекиниш каби салбий жараёнлар баҳоли қудрат очиб берилди.

Маълумки, ўтмишдаги тарихий таназзул сабабларидан бири, Турондаги давлатлар ўз армиялари сафларига урушлар давомида асир олинган қуллар ёки маҳаллий аҳолидан қулликка тушган шахсларни пул эвазига аскарликка ёллаганларидир. Ўз ватанидан жудо бўлган ёки ватанида қулликка мубтало қилинган, инсоний бахтни татимаган, ҳақ-ҳуқуқларидан мутлақо маҳрум бўлган қулда ватанпарварлик, ватандан ғурурланиш туйғуси, юртни душмандан ҳимоя қилишда шижоат бўлмайди.

Тўғри, жамланмага киритилган асарлар, тарихий манбалар нуқсонлардан холи эмас. Тарихни мукаммал ёритиш учун ҳали кўп меҳнат қилишга тўғри келади. Халқимизда «Ўзбекистон тарихи»ни миллий манфаатлар доирасида объектив шакллантириш борасидаги орзу уйғонганига кўп йиллар бўлди. Бироқ тарихчи олимларимизда ҳамкорлик ва ҳамфикрлиликнинг сустиги, баъзан тарихга ёндашувнинг ўта субъектив сиёсийлашган кўринишларининг намоён бўлиши, объективликдан гоҳ ўнг, гоҳ сўл томонга оғишлар, ўзаро тортишувлар бу орзунинг амалга ошишига тўсиқ бўлиб келди.

Юқоридагиларга қарамай, бир қатор олимларимизнинг кўп йиллик машаққатли изланишлари, меҳнатлари эвазига қўлингиздаги жамланма шакллантирилди. Заминимиз тарихи кенг кўламли, бой, у олис минг йилликларга бориб тақалади, жамланманинг биринчи жилди нега бу қадар қисқа, деган савол туғилиши табиий. Бу саволга жавоб шундан иборатки, тарихимизнинг қадимги замонларидан бугунги кунгача бўлган даврларини аниқ манбалар асосида қисқа, тезис тарзида бир ипга тизилди ва бунда замонавий, янгича муносабатнинг асосий параметрларини белгилаб олишга ҳаракат қилинди. Аслида, биргина жилдда улкан ва олис йўл босиб ўтилган тарихнинг барча жиҳатларини қамраб олиш мумкин эмас. Илмий режаларимизда жамламанинг биринчи жилдини тўлароқ, ноёб бирламчи археологик материаллар асосида ёритиш ниятимиз йўқ эмас. Айниқса, бирламчи цивилизациялар давридан то ўзбек давлатчилигининг ислом цивилизацияси даврига қадар тарихий жараёнларини кенг қамровли ёритиш бу масалага яна қайтишни тақозо этади. Чунки тарихимизнинг фундаментал асослари, иқтисодий, ижтимоий, маънавий, маърифий, мафкуравий илдизлари ўша даврларда яратилган.

Жамланманинг иккинчи-олтинчи жилдлари тарихимизнинг энг муҳим сана ва воқеалари, манба сифатида қимматли бўлган маълумотлар тўпла-

мидир. Еттинчи жилди миллий дипломатия тарихига бағишланди. Саккизинчи жилдда эса ўзбек ҳарбий санъати тарихи илк бор ўқувчиларга тақдим этилмоқда. Тўққиз-ўн биринчи жилдлардан тегишлича Самарқанд, Бухоро ва Хоразм тарихлари ўрин олган.

Юқоридагилар Ўзбекистоннинг, бу ҳудудда яшаган халқлар тарихини янги кўз билан шакллантиришнинг дастлабки қадамидир. Келгусида «Ўзбекистон тарихи» жамланмасини мукаммаллаштириш ишлари тизимли равишда давом эттирилади. Илмий изланишлар орқали тарихимизда муҳим роль ўйнаган ҳар бир давр, династиялар фаолияти, келажак учун фойдали хулосалар чиқариш учун ҳар томонлама – эришилган ютуқлар, йўл қўйган камчилик ва нуқсонлар ҳаққоний, адолатли, рўйирист очиб берилиши керак. Тарихчилар олдида жамият тараққиётида муҳим аҳамият касб этган ҳар бир тарихий давр, ренессанслар тарихи, Қорақалпоғистон Республикаси ва барча ҳудудлар, шаҳарларимиз тарихи, муҳим тармоқлар – қишлоқ хўжалиги, суғориш тизими, кўп тармоқли хунармандчилик, саноатчилик, маданият, илм-фан, шаҳарсозлик, адабиёт, тил тараққиёти ва бошқа соҳалар тарихи янгича нигоҳ билан ёзилиши зарур ва кейинги жилдларда ўз аксини топади. Бу – улкан ва узлуксиз, катта илмий салоҳият ва меҳнатни талаб қиладиган жараён. Ушбу мақсадга эришиш учун тарихчи олимларимизда яқдиллик, ҳамфикрлик, мақсадлар муштарақлиги бўлиши лозим. Кимдир тарихга ёндашувнинг эски мактабига ёпишиб олса, бошқаси ҳаддан ортиқ модернизацияга берилиб кетса, тарихий реаллик чекинади, умумий мақсадга эришиш қийин кечади. Шу боис, олимларимиздан туркумни янада кенгайтириш ва такомиллаштириш бўйича асосланган таклиф ҳамда мулоҳазаларни, амалий изланишларни кутиб қоламиз.

А. Асқаров,
тарих фанлари доктори, академик

4.55 млрд. лет отсчет: Ериенин чакылланыши

230-66 млн. лет отсчет: Критотисо динозавтар

2.8 млн. лет отсчет: Илк инсонлар

Иконлар
Сул мавдддлар
Курунч курунчлар
Хайванлар
Илк кыялларлар
Тукерчелер
Тукерчелер

Чамаси 380 млн. лет отсчет: Илк уеурдлага курунч хайванлар

Чамаси 540 млн. лет отсчет: Кембрий чакы портланы

Чамаси 650-635 млн. лет отсчет: Маринск музлангыш (Тюртун бр. кыяллар)

Чамаси 716-660 млн. лет отсчет: Стурт музлангыш (Тюртун бр. кыяллар)

230-66 млн. лет отсчет: Критотисо динозавтар

2.8 млн. лет отсчет: Илк инсонлар

Чамаси 4 млрд. лет отсчет: Сутун курун бомбардирование туваш; илк хавт

Чамаси 3.2 млрд. лет отсчет: Илк фотосинтез

Чамаси 2.3 млрд. лет отсчет: Атмосфера илтирдери даракланение илк кылмада илк ортлук

1 млрд.

2 млрд.

3 млрд.

4 млрд.

5 млрд.

6 млрд.

7 млрд.

8 млрд.

9 млрд.

10 млрд.

11 млрд.

12 млрд.

13 млрд.

14 млрд.

15 млрд.

16 млрд.

17 млрд.

18 млрд.

19 млрд.

20 млрд.

21 млрд.

22 млрд.

23 млрд.

24 млрд.

25 млрд.

26 млрд.

27 млрд.

28 млрд.

29 млрд.

30 млрд.

31 млрд.

32 млрд.

33 млрд.

34 млрд.

35 млрд.

36 млрд.

37 млрд.

38 млрд.

39 млрд.

40 млрд.

41 млрд.

42 млрд.

43 млрд.

44 млрд.

45 млрд.

46 млрд.

47 млрд.

48 млрд.

49 млрд.

50 млрд.

51 млрд.

52 млрд.

53 млрд.

54 млрд.

55 млрд.

56 млрд.

57 млрд.

58 млрд.

59 млрд.

60 млрд.

61 млрд.

62 млрд.

63 млрд.

64 млрд.

65 млрд.

66 млрд.

67 млрд.

68 млрд.

69 млрд.

70 млрд.

71 млрд.

72 млрд.

73 млрд.

74 млрд.

75 млрд.

76 млрд.

77 млрд.

78 млрд.

79 млрд.

80 млрд.

81 млрд.

82 млрд.

83 млрд.

84 млрд.

85 млрд.

86 млрд.

87 млрд.

88 млрд.

89 млрд.

90 млрд.

91 млрд.

92 млрд.

93 млрд.

94 млрд.

95 млрд.

96 млрд.

97 млрд.

98 млрд.

99 млрд.

100 млрд.

101 млрд.

102 млрд.

103 млрд.

104 млрд.

105 млрд.

106 млрд.

107 млрд.

108 млрд.

109 млрд.

110 млрд.

111 млрд.

112 млрд.

113 млрд.

114 млрд.

115 млрд.

116 млрд.

117 млрд.

118 млрд.

119 млрд.

120 млрд.

121 млрд.

122 млрд.

123 млрд.

124 млрд.

125 млрд.

126 млрд.

127 млрд.

128 млрд.

129 млрд.

130 млрд.

131 млрд.

132 млрд.

133 млрд.

134 млрд.

135 млрд.

136 млрд.

137 млрд.

138 млрд.

139 млрд.

140 млрд.

141 млрд.

142 млрд.

143 млрд.

144 млрд.

145 млрд.

146 млрд.

147 млрд.

148 млрд.

149 млрд.

150 млрд.

151 млрд.

152 млрд.

153 млрд.

154 млрд.

155 млрд.

156 млрд.

157 млрд.

158 млрд.

159 млрд.

160 млрд.

161 млрд.

162 млрд.

163 млрд.

164 млрд.

165 млрд.

166 млрд.

167 млрд.

168 млрд.

169 млрд.

170 млрд.

171 млрд.

172 млрд.

173 млрд.

174 млрд.

175 млрд.

176 млрд.

177 млрд.

178 млрд.

179 млрд.

180 млрд.

181 млрд.

182 млрд.

183 млрд.

184 млрд.

185 млрд.

186 млрд.

187 млрд.

188 млрд.

189 млрд.

190 млрд.

191 млрд.

192 млрд.

193 млрд.

194 млрд.

195 млрд.

196 млрд.

197 млрд.

198 млрд.

199 млрд.

200 млрд.

201 млрд.

202 млрд.

203 млрд.

204 млрд.

205 млрд.

206 млрд.

207 млрд.

208 млрд.

209 млрд.

210 млрд.

211 млрд.

212 млрд.

213 млрд.

214 млрд.

215 млрд.

216 млрд.

217 млрд.

218 млрд.

219 млрд.

220 млрд.

221 млрд.

222 млрд.

223 млрд.

224 млрд.

225 млрд.

226 млрд.

227 млрд.

228 млрд.

229 млрд.

230 млрд.

231 млрд.

232 млрд.

233 млрд.

234 млрд.

235 млрд.

236 млрд.

237 млрд.

238 млрд.

239 млрд.

240 млрд.

241 млрд.

242 млрд.

243 млрд.

244 млрд.

245 млрд.

246 млрд.

247 млрд.

248 млрд.

249 млрд.

250 млрд.

251 млрд.

252 млрд.

253 млрд.

254 млрд.

255 млрд.

256 млрд.

257 млрд.

258 млрд.

259 млрд.

260 млрд.

261 млрд.

262 млрд.

263 млрд.

264 млрд.

265 млрд.

266 млрд.

267 млрд.

268 млрд.

269 млрд.

270 млрд.

271 млрд.

272 млрд.

273 млрд.

274 млрд.

275 млрд.

276 млрд.

277 млрд.

278 млрд.

279 млрд.

280 млрд.

281 млрд.

282 млрд.

283 млрд.

284 млрд.

285 млрд.

286 млрд.

287 млрд.

288 млрд.

289 млрд.

290 млрд.

291 млрд.

292 млрд.

293 млрд.

294 млрд.

295 млрд.

296 млрд.

297 млрд.

298 млрд.

299 млрд.

300 млрд.

301 млрд.

302 млрд.

303 млрд.

304 млрд.

305 млрд.

306 млрд.

307 млрд.

308 млрд.

309 млрд.

310 млрд.

311 млрд.

312 млрд.

313 млрд.

314 млрд.

315 млрд.

316 млрд.

317 млрд.

318 млрд.

319 млрд.

320 млрд.

321 млрд.

322 млрд.

323 млрд.

324 млрд.

325 млрд.

326 млрд.

327 млрд.

328 млрд.

32

Геологик соат

*Палеозой*⁶ даврида балиқ, бўғимоёқли ҳамда илк қуруқликда яшовчи жониворлар устунлик қилган. *Мезозой*⁷ даври эса динозаврларнинг юзага

² Архей – 4 – 2.5 миллиард йил олдинги геологик давр.

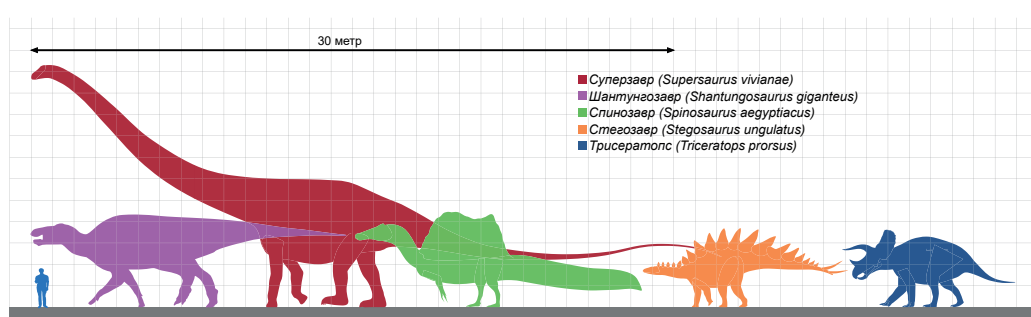
³ Протерозой – 2.5 миллиард – 541 миллион йил олдинги геологик давр.

⁴ *Прокариот* – хужайрасида ядроси бўлмаган организм; *эукариот* – хужайраси тўлиқ шаклланган ядрога эга бўлган организм.

⁵ Эврилиш – тирик жонлардан кейинги авлодларга ўтадиган хусусиятларининг ўзгариши. Эврилиш биологик турлар ривожланишининг табиий жараёни бўлиб, уларда генетик таркибнинг бошқача бўлиши, ўзгарган теваракка мослашуви, янги турларнинг юзага келиши ёки қирилиб кетиши ҳамда бутун бошли экотизим ва биосферанинг ўзгаришини англатади.

⁶ Палеозой – 541 – 252 миллион йил олдинги геологик давр.

⁷ Мезозой – 252 – 66 миллион йил олдинги геологик давр.

Динозаврларнинг дунёга келиши

келиши, устуворлик касб этиши ва кейинчалик қирилиб кетиши билан характерланади. Ер юзида нина баргли ўрмонлар, қирққулоқлар ва очик уруғли ўсимликлар кенг тарқалади.

Бироқ бундан 66 миллион йил олдин Ер юзида рўй берган улкан табиий офат ҳайвонот ва ўсимлик оламининг 75 фоизи қирилиб кетишига олиб келади. Сайёрамизга улкан астероиднинг тушиши оқибатида атмосферага кўтарилган чанг-тўзон туфайли бир неча йил давомида Ер юзига қуёш нурлари етиб келмайди. Натижада, кўплаб ҳайвон ва ўсимликлар қаторида қанотсиз динозаврларнинг барча турлари қирилиб кетади.

Шундан сўнг бошланган ва бугунги кунгача давом этаётган кайнозой даври¹ деб аталган геологик босқич Ер юзида сут эмизувчилар, ҳашаротлар ва гулли ўсимликларнинг устуворлик қилиши билан тавсифланади. Шу тариқа қитъаларнинг шакли ва жойлашуви бугунги қиёфани касб этади.

Кайнозой даврининг сўнгги босқичи бўлган тўртламчи давр² Ерда инсонларнинг пайдо бўлиши даври бўлиб, иқлимнинг кескин ўзгаришига қараб музлик³ ва музликнинг чекиниши⁴ деб аталувчи икки босқичга бўлинади.

Мазкур даврда кутблардаги музликлар вақти-вақти билан қитъаларга бостириб келиб, чекиниб турган. Иқлим ва теварак муҳит тез-тез ўзгара борган. Музлик даврида шимолий кутб музликлари Евросиёнинг 40-параллели – бугунги Турон текисликларигача тушиб келади. Ўрта Осиё иклими эса бугунги тундра иқлими сингари бўлиб, бу ерда шимол ҳайвонлари ва ўсимликлари кенг тарқалган.

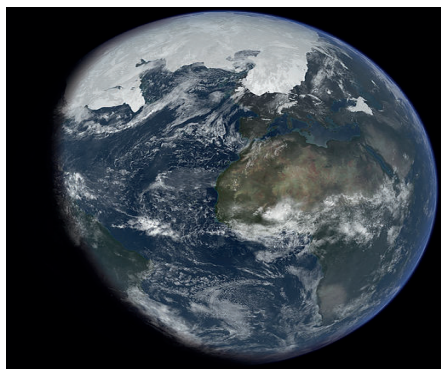
¹ Кайнозой – 66 миллион йил олдин бошланиб, бугунгача давом этаётган геологик давр.

² Тўртламчи давр – 2,58 миллион йил олдин бошланиб, бугунгача давом этаётган кайнозой даврининг сўнгги босқичи.

³ Музлик даври ёки плейстоцен – 2,5 миллион йил олдин бошланиб – 12 минг йил олдингача давом этган босқич.

⁴ Музликнинг чекиниши даври ёки голоцен – 12 минг йил олдин бошланиб, бугунгача давом этаётган геологик босқич.

Музлик даври

Илмий томондан сабаби ҳалигача аниқланмаган юқори музланишларда Ер юзининг 30 фоиз майдони музликлар билан қопланган эди, деб саналади. Шунингдек, музликларнинг юзлаб чақирим теварагидаги йиллик ўртача иссиқлик сув музлаш даражасида қолгани учун, бу ерлар минг йиллар давомида сурункали музлаб ётадиган, эримайдиган *мангу музликлар*¹ билан қопланган. Бугунги кунда бундай музликлар кутбларнинг теварагидагина сақланган бўлиб, улар музлик даври қолдиқларидир.

Бу даврда океан сувларининг китъаларни қоплаган музликларга сингиши оқибатида уларнинг қалинлиги икки-уч чақиримгача етади. Натижада, денгиз сатҳи 100 метрдан қуйроққача пасайиб, айрим китъалар ўртасидаги сувлар қуруқликка айланиб, ҳайвон, ўсимлик ва илк инсонларнинг китъалараро кўчиши ва тарқалишига имкон яратилади. Чунки ушбу даврдаги юқори музланишлар оралиқларида илиқ иқлим устуворлик қилган. Бундай босқичларда айрим ҳайвонлар, ўсимликлар ва илк инсонлар кенг майдонларга тарқалишга улгурган, бироқ кейинги музлик даврида улар танг ҳолатга тушиб, яна қирилиб кетган. Музлик даврида 11 марта шундай юқори музланиш тўлқини юз бергани аниқланган.

Бу даврнинг қуруқлик ҳайвонлари бугунгиларга ўхшаш, бироқ йирикроқ сут эмизувчи, қуш ва судралиб юрувчилардан иборат бўлган. Жумладан, қилич тишли йирик мушуксимонлар (ғор арслони, йўлбарси ва бошқалар), ғор айиқлари, мамонтлар, мастодонлар, бизонлар, ёввойи буқалар, юнгли каркидонлар, йирик шохли ёввойи қўйлар, фил-қушлар ва ёғоч сичқонлари каби қадимги жониворлар эди. Музлик даврининг йирик ҳайвонлари² илиқ иқлимнинг шиддатли ёйилиши даврида бутунлай қирилиб кетган.

Геологик жиҳатдан бугунги кунда давом этаётган музлик чекиниши даври 11700 йил олдин, яъни сўнгги музлик давридан кейин бошланиб, «голоцен музлик чекиниши» деб ҳам аталади. Илиқ иқлим устувор бўлган голоцен босқичида Ер юзи иқлими, ҳайвонот ва ўсимлик олами бугунги кундаги кўринишига эга бўлган. Шу босқичда Ер юзида одамлар сони ортиб, кенг тарқалиб, табиатда устун биологик турга айланган.

¹ *Мангу музликлар* – бугунги кунда кутблар теварагида сақланиб қолган ҳудудлар.

² *Йирик ҳайвонлар* – палеонтологияда оғирлиги 40-45 кг дан йирик бўлган ҳайвон ва қушлар.

Турон¹ кенгликларида мезозой даврида Тетис² деб аталган денгиз бўлган. Ушбу денгизнинг 5 миллион йил олдин қуриб кетиши натижасида мазкур минтақа ҳозирги табиий-жўғрофий кўринишни касб этган. Уни ўраб турган тоғолди ҳудудда тошга айланган денгиз чиғанокларининг кўплаб топилиши бунинг ёрқин далили бўлиб, қадимий денгиз қирғоқлари минтақамизнинг ҳозирги тоғолди ҳудудларига тўғри келади.

Тетиснинг қуриши давридан бошлаб Турон табиати қуруқликда узлуксиз давом этган. Музлик даврининг иккинчи ярмида Турон текисликларига илк инсонларнинг келиб ўрнашуви қузатилади. Ўша кезлар минтақада шимолий ўрмон ва арктик чўллар иқлими ҳукмрон бўлиб, дала-қирларда мегафауна кенг тарқалган эди. Сўнгги музланишнинг тугаши билан ёйилган илиқ иқлим натижасида Турон бугунги табиий-экологик кўринишга эга бўлган. У тоғ ва текисликлардан иборат бўлиб, ғарбда Каспий денгизи, шарқда Помир ва Тангритоғ тизмалари, жанубда Ҳиндукуш-Копетдоғ тизмалари, шимолда Марказий Қозоғистон дала-қирларигача бўлган кенгликларни қамраб олади.

Баланд тоғлардаги доимий музлик ва қорлардан ҳосил бўлган Аму, Сир ва Зарафшон дарёлари кўпроқ шарқдан ғарб томон йўналиб, минтақанинг шимоли-ғарбий чеккасидаги табиий ботикда ўрнашган Орол денгизи, деб аталувчи йирик кўлга қуйилади. Турон табиати ва иқлими хилма-хил. Бу ерда мавжуд бирламчи овчилик, термачилик, деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликлари учун мос табиий шароитлар қадимдан кишилар диққатини торта бошлайди. Шу тариқа Турон ўлкаси тош асрдан бошлаб инсонлар томонидан ўзлаштирилади.

Умуман олганда, Туроннинг табиий-экологик шароити бу ерда иқтисодий ўсишнинг туб йўналишлари учун доим қулай бўлган. Овчилик-термачиликдан сўнг деҳқончилик ва чорвачилик хўжаликларининг юзага келиши билан бирга шаҳарсозликка ҳам ўтила бошлаган. Илк шаҳарлар ўша

ТРИАС ДАВРИ
200 миллион йил олдин
Тетис денгизи

¹ Турон – тарихий-жўғрофий адабиётларда «Туркистон» деб ҳам юритиладиган ва жўғрофий марказида Ўзбекистон ўрнашган, тахминан, ҳозирги Ўрта Осиёга тўғри келадиган тарихий ўлка.

² Тетис – 1 миллиард йил олдин юзага келиб, 5 миллион йил олдин қуриб қолган океан; бугунги Ўрта денгиз, Қора денгиз ва Каспий денгизи Тетиснинг қолдиқлари саналади.

Эрон ва Турон харитаси (асли)

кезлардаёқ жамиятнинг бошқарув, ижтимоий ва иқтисодий ўчоқларига айланган.

Кишилиқ ўтмишининг илк даврларида юзага келган манзилгоҳлар энг қадимий жамоаларнинг ажралмас қисмига айланади. Улар кенгайгани сари турмушдаги ўрни ҳам ортиб боради. Қадимий қўналғалар инсонлар бир ерга йиғиладиган, бирга иш юритадиган турар-жойлардир. Бу ерда, биринчи галда, одамлар ўртасида меҳнат тақсимои юзага келиб, озиқ-овқат маҳсулотлари топишнинг унумлироқ усуллари устида бош қотирилиб, тажриба алмашилган. Илғор ғояларнинг бир ерда тўпланиши билан айнан қўналғаларда янги усуллар, диний қарашлар, илк фалсафий тушунчалар илгари сурилиб, жамоаларнинг турли уруғдош ёки ҳунардош вакиллари уюша бошлаган.

Илк инсонлар. Бугунги кун биология ва антропология билимларида қабул қилинган таснифларга кўра, инсон *Одамлар (Homo)*¹ уруғига тегишли биологик тур саналади. Ушбу уруғ анатомик томондан замонавий инсонларнинг аجدодларини ва йўқ бўлиб кетган *илк инсонлар*² турини ўз ичида қамраб олади.

Гиббон   Инсон   Шимпанзе   Горилла   Орангутан

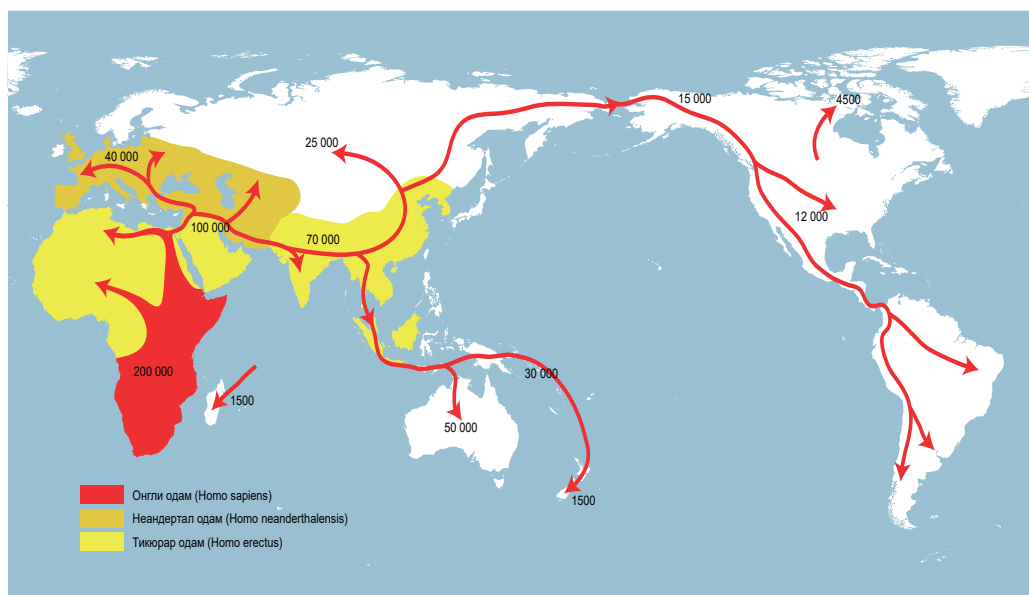
Инсонсимонлар

Илк инсонлар деганда чамаси икки ярим миллион йил олдин яшаган энг қадимги инсон турларидан замонавий инсонларгача Ер юзида яшаб ўтган 20 га яқин инсон тури тушунилади. Булар ичида кенг тарқалган негиз турларга *Уқувли одам (Homo habilis)*, *Тукюрар одам (Homo erectus)*, *Неандертал одам (Homo neanderthalensis)* ва *Онгли одам (Homo sapiens)* қиради.

ЎЗБЕКИСТОН ВА ЯҚИН ҲУДУДЛАРНИНГ ҚАДИМГИ ТАРИХИ ЖАДВАЛИ

Геологик даврлаштириш	Музлик даври (Плейстоцен)				Музлик чекиниши даври (Голоцен)					
Археологик даврлаштириш	Тош даври				Мис-тош даври	Жез даври	Темир даври		Илк темир	
	Қадимги тош (Палеолит)		Ўрта тош (Мезолит)	Янги тош (Неолит)	Энеолит	Сўнгги жез-Илк темир				
Мутлақ сана	2,6-1,7 (1,5) млн. йил олдин	1,7 (1,5) млн. – 300 (150) минг йил олдин	300 (150)-50 (40) минг йил олдин	50 (40)-11,7 минг йил олдин	Эр.оп. IX-VIII минг йиллик	Эр.оп. VII-IV минг йиллик	Эр.оп. IV минг йиллик	Эр.оп. III-II минг йиллик	Эр.оп. XIII-X аср	Эр.оп. X-VI аср
Илк инсон тури	Ҳомо хабилис “Уқувли одам”	Ҳомо эректус “Тукюрар одам”	Неандертал одам	Қирилиб кетган ёки ассимиляцияга учраган турлар						
			Ҳомо сапиенс “Онгли одам” – Замонавий кўриниш ва феъл-атворга эга одам							
Ҳўжалик тури	Ташландиқ озуқа тўпловчилик	Овчилик ва термачилик (Ўзлаштирувчи ҳўжалик)			Дехқончилик ва чорвачилик (Ишлаб чиқарувчи ҳўжалик)					
Археологик маданият ва хусусияти	Олдувай	Ашель	Леваллуа “Пренуклеус” (ўзак)	Микролит - лашув	Кўндокли курол	Қишлоқ ҳўжалиги тўнтариши	Илк металллар	Илк шаҳарсозлик	Сўнгги жез даври	Илк давлатчилик
	Қайроқ тош	Макролит	Мустье	Йирик кўнолғалар	Геометрик микролит	Илк сопол	Илк қишлоқлар	Цивилизация	инкирози	
Археологик топилма	Африка қитъаси	Кўлбулоқ	Кўлбулоқ	Кўлбулоқ	Мачай	Каптаминор	Намозгоҳ	Сополли	Кучук	Бактрия
	Қитъаси	Селунгур	Обира ҳмат	Самарқанд	Обишир	Сазагон	Саразм	Замонбобо	Чуст	Сугд
		Тангирқазган	Тешиктош	кўнолғаси	Кўшилиш	М. Фарғона		Тозабағб	Бурганлик	Хоразм
			Омонқўтон		Устюрт					Фарғона
Тарихий даврлаштириш	Т а р и х о л д и (ё з м а м а н б а л а р д а н о л д и н г и д а в р)									Тарих -ёзма манба

¹ Одам тури – лот. Номо.
² Илк инсонлар – архантроплар, деб ҳам юритилади.

Онгли одам, неандертал одам, тикюар одамнинг ер юзид тарқалиши

Уқувли одам Ер юзида чамаси 2,4 – 1,5 миллион йил олдин музлик даврининг бошларида яшаган илк инсон турларидан бири бўлган. Уқувли одамнинг қолдиқлари илк бор Африкадаги Танзания ўлкасининг Олдувай ғоридан¹ топилган. Унинг мия ҳажми замонавий инсонникига қараганда икки барабар кичикроқ, бўйи 130 см, қўллари узун, бироқ юзи бугунги инсонларникига ўхшаш япалоқ бўлган.

Африка бўйлаб бу турга тегишли суяк қолдиқлари ёнида кўпинча тошдан ясалган қуроллар учрайди. Уқувли одам тошдан ов қуроллари ясаган, ўзидан олдинги турларга қараганда анча чаққонроқ, ўзидан кейинги турлардан эса анча эпсиз эди. Бу тур вакиллари ўз кундалик турмушида чамаси кўпроқ ўлакса ейишган, қуролларини эса эт-ғўшт парчалашда ва ўзини қўриқлашда ишлатган кўринади. Уқувли одам ўзидан кучсизроқ йиртқичлар – чиябўри ва шоқоллардан тортиб олган ўлжани бўлақларга бўлишда ўзи ясаган тош қуролларни ишлатишни билган.

Кишилиқ ўтмишининг бошланғичида музлик даври йиртқичлари билан яшаш учун аёвсиз кураш кетаётганида илк инсонлар табиат ресурсларига эга бўлишнинг энг унумли йўли – тошлардан ясалган қуролларни ишлатишга боғлиқ эканини тушуниб етган. Инсон қўли билан ясалган биринчи тош қуроллар бундан 2,6 миллион йил олдин бошланиб, антропологик томондан

¹ Олдувай – Шарқий Африка (Кения Республикаси) ҳудудидаги дара.

Уқувли одамга тегишли экани аниқланган¹. Бу тош қуроллар сой ўзанларидан териб олинган силлиқ қайроқтош ва шағалтошларни бир-бирига чақиш йўли билан ўткир қиррали бўлақлар олинган. Шунинг учун, геологик даврлаштириш бўйича музлик даври археологик томондан *қадимги тош даври*² деб аталади ва у кишилиқ ўтмишида тош қуролларнинг ишлатилиши билан боғлиқ (жадвал).

Бу ўткир қиррали кўпол қайроқтош ва шағалтош қуроллар эт-гўшт, тери, юнг каби турли озуқани кесиш, чопиш ва қириш учун ишлатилган. Уларнинг йиғиндиси биринчи бўлиб Африкада Виктория кўлининг ёнидаги (Танзания) Олдувай ғоридан топилгани учун бу усул *Олдувай тош йўниш усули* деб аталади ва Уқувли одам бу технологияни биринчи бўлиб қўллаган тур саналади. Бу кўникма 2,6 миллион йил олдин бошланиб, 1,7 миллион йил олдин Уқувли одамнинг бошқа турга айлангунигача, деярли бир миллион йилча чўзилган.

Олдувай усули *тарихолди*³ даврида Африканинг йирик қисмига, Олд Осиё ва Жанубий Осиёга ҳамда Европага кенг тарқалган бўлса-да, илк инсонлар томонидан қўлланилган бирдан-бир қурол бўлмаган. Бундан олдин суяк, ёғоч ва бошқа материаллардан турли қуроллар ишлатилган бўлиши эҳтимоли

Олдувай тош йўниш усули

¹ Бироқ сўнгги изланишларда энг оддий тош қуролларини яшаш ва улардан фойдаланиш биринчи бўлиб «Австралопитек Гэри» тури томонидан 3,4 – 2,6 миллион йил олдин амалга оширилгани аниқланган. Қизиғи шундаки, палеонтологик ва археологик томондан Австралопитек тури (*Australopithecus* – лот. «Жануб маймуни») Шарқий Африкада 4,2 миллион йил олдин ўртага чиқиб, бутун китъада икки миллион йил давомида ҳукмронлик қилган ва инсон турига айланишга улгурмаган жонивор бўлган. Австралопитеклар ясаган тош қуролларнинг Олдувай технологияси тош қуролларига ўхшашлиги уларнинг Уқувли одамлар билан боғлиқлигини кўрсатади.

² *Қадимги тош даври (ёки палеолит)* – бундан 2,6 миллион йил олдин бошланиб, 12 минг йил олдин тугаган. Бу давр ўз ўрнида қуйи, ўрта ва юкори деб аталган босқичларга бўлинади.

³ *Тарихолди* – ёзма манбаларгача бўлган давр (prehistory). Турон ўлкаси учун «тарихолди даври» энг қадимдан жез асри сўнгигача бўлган вақтни қамраб олади. Ундан кейин «тарихий давр» келади (эр.ол. I минг йилликдан бугунгача).

юқори. Айрим ўлкаларда Олдувай тош йўниш усули 300 минг йил олдингача сақланиб қолган¹.

Бу босқичда термачилик қилувчи ва ўлакса кидирувчи бошқа илк инсон турларининг кўплаб гуруҳлари кезиб юрган. Ўзини кўриқлай олиши эса Укувли одамнинг бошқа илк инсон турларига кўра наслини давом эттиришда имкони кўпроқ бўлганини билдиради. Бу тур вакиллари мева-чева, кўкат ва қаттиқ этли озуқаларни кунлик емишига айлантириб, бора-бора *ўтхўр*² турдан *ҳаммахўр*³ турга айланиб борган.

Укувли одам ўзининг ижтимоий тузилишига кўра ҳам ўзидан олдинги турлардан⁴ устунроқ турарди. Унинг узун оёқлари узоқ йўлларни босиб ўтишга кўникканини кўрсатади. Музлик даври йирик йиртқичлари бўлган қилич тишли арслон ва қоплонлар, ғор айиқлари, бўрилар ва тимсоҳларнинг Укувли одамни овлаганига қарамай, у ўз турини сақлаб қола олган. Ўтмишда бир миллион йил яшаган Укувли одам, бу вақт ичида Ер юзи бўйлаб кенг ёйилишга улгурган. Турли ҳудуддаги табиий шароитларга кўникиб, ўзгара борган.

2,6 миллион йил олдин Африкада юзага келган Укувли одам бу қитъадан ташқарига чиқмаган ҳолда 1,7 миллион йил олдингача яшаган. Бироқ Укувли одам ишлаб чиққан Олдувай усули янги инсон турлари, айниқса, *Тикюрар одам* бошлаб берган илк *Африкадан чиқиш* жараёнида Европада – Грузия, Болгария, Россия, Испания ва Францияга, Осиёда – Хитой, Покистон, Сурия, Эрон ва Исроилга ёйилган. Бу ўлкалардаги тарихолди кўналғаларидан аниқланган топилмаларнинг энг қадимгилари 1,8 миллион йил олдин ясалган бўлса, энг сўнггилари 300 минг йил олдинги давр билан саналаштирилган. Бундай тош қуроллар кенг тарқалган бўлса-да, Олдувай усули Туронгача етиб келмаган.

Африкада яшаган Укувли одамларнинг бир гуруҳи 2 миллион йил олдин *Тикюрар одам* деб аталувчи янги инсон турига айлангани кузатилади. Илк инсонларнинг эврилиш тарихидаги бу янги тур ўзининг онг даражаси ва тик юриш каби жисмоний хусусиятлари билан ўзгармай қолган бошқа Укувли одам гуруҳларига қараганда устунроқ бўлган. Бора-бора улар тарих саҳнасидан сиқиб чиқарилиб, эндиликда табиатнинг янгидан-янги, қийин чақириқлари қаршисида касалликларга чидамли, илдам ҳаракат қилади-

---

¹ Турон ўлкасида Селунгур ғорининг маданий қатламларидан топилган тош қуроллар Олдувай ёки ундан кейинги қуйи палеолит жамоаларига тегишли бўлиши мумкин. Бироқ даврлаштиришдаги йирик фарқлар (1,5 миллион йил – 300 минг йил олдинги давр оралиғида) юзасидан ҳозирча бу ёдгорлик тўғрисида аниқ бир тўхтамга келиш имкони йўқ.

² *Herbivore* – лот. «ўсимлик ейдиган».

³ *Omnivore* – лот. «барча озуқа турини ейдиган».

⁴ Хусусан, Укувли одамнинг аجدоди саналган Австралопитек тури.

ган, қўллари билан тош қуролларни яхши тута оладиган, кундалик турмушида оловни ишлата оладиган Тикюар одам ўз экологик ўрнини топган эди. У яшаган ерда Уқувли одам ўз наслини давом эттира олмай, буткул қирилиб кетди. Уқувли одамларнинг айримларигина Тикюар одам юзага келгандан кейин бир сира ёнма-ён яшаб келгани кузатилади. Бироқ кўп ўтмай, эски насл янги табиий шароитларга чидай олмай йўқ бўлиб кетади.

Шундай қилиб, Тикюар одам икки миллион йил олдин музлик даврида юзага келган илк одам турларидан бири бўлиб, ўздан кейинроқ келиб чиққан барча одам турларининг, жумладан, замонавий инсоннинг ҳам ота-бобоси саналади. У ўздан олдинги турларга кўра тик юра олиши, тана тузилиши, бўйи ва мия ҳажми билан замонавий одамларга анча яқинроқ бўлган. Изланувчилар Тикюар одамни у ўйлаб топган *Ашель тош йўниши усулига* эга, бошқариладиган гуруҳлар кўринишида овчилик-термачилик билан шуғулланган, оловни бошқара оладиган, сўзлаша олган, касал ва кучсиз уруғдошларини боқишни ўрганган ва санъат асарларини ярата олган илк инсон тури деб биладилар. Тикюар одамнинг энг эски қолдиқлари Африка ва Осиёдан топилган бўлса-да, унинг илк шаклланган географияси ҳалигача аниқланмаган. Африкадаги Уқувли одамнинг биринчи бўлиб Яқин Шарққа етиб боргани, у ерда эврилиб Тикюар одамга айлангани ва бу янги турнинг Шарқий¹ ва Жануби-шарқий Осиёга², қайта Африкага³ ва Европага⁴ тарқалгани, сўнгида эса замонавий одамга айлангани тўғрисида маълумотлар бор.

Олдувай усули негизида келиб чиққан Ашель усули Тикюар одам томонидан киритилган янгилик бўлиб, унинг энг ёрқин томони – бу тошдан ясалган илк қўл чўқморларидир. Бу чўқморлар йирикроқ, ўткирроқ ва қир-ралироқ бўлиб, ўлжани бўлақларга ажратишда ишлатилган. Уларни ясаш учун Тикюар одам янада устунроқ – ўзининг олд томонидаги нарсаларни қамровли кўра олиш ва қўл чўқморининг бўлажак кўринишини олдиндан режалаштира олиш қобилиятига эга бўлиши керак эди. Илк Ашель тош қуроллари Африкада топилган бўлиб 1,7 миллион йил олдинги давр билан саналаштирилади. Африкадан ташқарида топилган Ашель усулига тегишли топилмаларнинг ёши 1 миллион йилга етмай, бу Тикюар одамнинг бошқа қитъаларга анча кеч ёйилгани кузатилади.

Тикюар одамнинг идиш-товоқ ишлатгани тўғрисида маълумот йўқ, бироқ унинг чамаси бир миллион йил олдин, биринчилардан бўлиб Осиё-

¹ Пекин одами.

² Ява одами.

³ Хомо эргастер.

⁴ Хайделберг одами.

дан Европага Туркиядаги сув бўғозлари орқали ўтишда соллардан фойдалангани аниқланган. Африкада олиб борилган археологик қазिशмаларда Тикюрар одамнинг ўз кундалик турмушида 1,4 миллион йил олдин оловни ишлата олгани, 1 миллион йил олдин эса озукани ўтда пиширгани тўғрисида маълумот олинган. Тикюрар одам булоқ ва сойларга яқин ғор ва очик маконларда ўт ёқиб, ҳудудда яшаганлиги ва 500 минг йил олдин санъат ўрнакларини ясай бошлагани кузатилади. Хусусан, Жануби-шарқий Осиёдаги Ява оролида денгиз чиганоғи устига ўйилган геометрик чизиклар кўринишида Тикюрар одамга тегишли илк санъат ўрнаги топилган. Тикюрар одам илк овчи-термачи жамиятининг вакили бўлиб, кичик гуруҳлар ҳолида яшган ва замонавий одамлардек товуш чиқара олган, шунингдек, мия ҳажмига кўра, шаклланган илк жўн тилга эга бўлган.

Олдувай усулини мерос қилиб олган ва ундан янги Ашель усулини келтириб чиқарган Тикюрар одам эндиликда дунёнинг юриб бориладиган барча ўлкаларига – Африкадан ташқари Осиё ва Европага кенг тарқалганди. Туронда Ашель усули қуйи палеолитга тегишли турли ғор ва қўналғалардан топилган бўлиб, буларнинг ичида салмоқчилари Қирғизистондаги Селунгур, Тожикистондаги Кўлдара, Қозоғистондаги Тангирқазған ва Бўриқазғандир.

Селунгур ғори – Жанубий Фарғонада, Помир-Олой тоғлари ва Туркистон тизмасининг шимолий этакларида, Фарғона вилояти Сўх туманига чегарадош Қирғизистон Республикасининг Боткен вилояти Қадамжой туманида денгиз сатҳидан 2000 метр юқорида ўрнашган қуйи палеолит ёдгорлигидир. Бу ғор оғзининг юксаклиги 25 метр, эни 34 метр, чуқурлиги 120 метр бўлиб, ичкарига кирган сари ғор замини кўтарилади. Селунгурда ўтган аср ўрталаридан бери археологик изланишлар олиб борилган бўлиб, кўпроқ қайроқтошдан ясалган қўл чўқморлари, ҳайвон, илк инсон қолдиқлари ва минглаб бошқа топилмаларни ўз ичига олган Ашель усулига тегишли археологик топилмалар қўлга киритилган. Бош чанок бўлаклари, елка суяги ва 6 та тишни ўз ичига олган инсон қолдиқлари Тикюрар одамга тегишлилиги аниқланган ва 126 минг йил олдинги давр билан саналаштирилган. Селунгурнинг бошқа топилмалари ва қатламлари бўйича турли саналар илгари сурилган (улар 1,5 миллион йил билан 300 минг йил олдинги давр ўртасида ўзгаради). Қисқаси, ёдгорлик Ашель усулига тегишли бўлмаса-да, қуйи палеолитнинг қайроқтош йўниш усулига тегишли экани кўпчилик изланувчилар томонидан тан олинган.

Кўлдара қўналғаси – Амударёнинг юқори оқимидаги Тожиқ ботиғида қадимий соз тупроқ ётқизиклари орасида топилган қуйи палеолит қатламларидан қўлга киритилган тош қуроллар йиғиндиси. Бу ерда 750–850 минг

йил олдин тўпланиб қолган тупроқ ётқизиқлари орасидан қўлда ясалган 40 та тош қурол бўлаги чиққан. Археологлар бу йиғиндини Қоратов қайроқтош технологик мажмуаси деб белгилаган.

Бундан 400 минг йил олдин Африкада Тикюрар одам гуруҳларидан бири *Неандертал одамга* айланиб, Афро-Евросиёда 40 минг йил олдингача яшаган инсон турларидан бири бўлган. Сўнгги изланишларда *Онгли одам* деб аталувчи замонавий инсон тури ҳам ўша чоғда шакллана бошлагани аниқланган. Қизиғи шундаки, генетик изланишларга кўра, Неандертал ва Онгли одам чамаси ярим миллион йил олдин Африкада ҳар бири алоҳида Тикюрар одамдан мустақил ажраб чиққан экан. Бироқ неандерталликлар Африка қитъасидан Яқин Шарқ, Европа ва Туронга эртароқ тарқалиб кетган бўлса, Онгли одам бу ўлкаларга кечроқ ёйила бошлаган.

Неандерталликларнинг йўқ бўлиб кетиши бўйича турли қарашлар илгари сурилган бўлиб, уларнинг Онгли одам томонидан қириб юборилгани, иқлим ўзгаришига дош бера олмагани, турли эпидемик касалликларга чалингани ёки ёшпасига бир неча омил остида йўқ бўлиб кетгани айтилади. Неандерталликларга тегишли энг эски суяк қолдиғи 430 минг йил олдинга бориб тақалади, 130 минг йил олдинги даврдан бошлаб эса уларнинг қолдиқлари кўплаб учрай бошлайди. Изланувчилар томонидан неандерталликларнинг онги анча юқори даражада ўсгани тан олинган бўлса-да, халқ орасида улар ўта содда, онгсиз ва аёвсиз бўлгани тушунчаси кенг ёйилган.

Замонавий одамларга қараганда неандерталликлар пастроқ, оёқ-қўллари калтароқ, кўкраги ва бурунлари йирикроқ бўлиб, улар Евросиёнинг совуқ ўрмонли ҳудудларида яшашга кўниккан. Мия ҳажми бўйича бугунги одамларникига тенг неандерталликларнинг ўртача бўйи 165 см (эркаклар) билан 153 см (аёллар) орасида бўлган. Неандерталликлар анча мураккаб саналган *Мустъе тош йўниш усулига* эга бўлиб, оловни ўзлари ёқа олган, ўчоқ қура олган, ҳайвон терисидан ёпинчиқ қила олган ва қайин қобиғидан елим олишни билган. Мустъе усулининг янгилиги тош бўлагини йўниб ишлов бергандан сўнг, бир уриб ўткир киррали учириндини – янгича тош қуролни ажратиб олиш эди¹. Неандерталликлар кафтининг нарсаларни ушлашга эпчиллиги ошгани учун анча кичик ўлчамдаги ўткир тош учириндилардан қурол ясай олган.

Бундан ташқари, археологик изланишларга кўра, улар денгиз бўйлаб солларда сузиш, доривор ўсимликлардан фойдаланиш, яраланганларни даволаш, озуқани қовуриш ва дудлашни билганлар. Неандерталликлар кўп турли озуқа маҳсулотларидан – мегафауна, кичик туёкли ва сут эмизувчилар, турли ўсимликлар ва денгиз маҳсулотларидан кенг фойда-

¹ Ушбу тош йўниш усули Леваллуа деб аталиб, ўз даври учун янги қадам саналади.

Мустье тош йўниш усули

олинади. Кўплаб топилмалар солиштирилиб, неандерталликларнинг тили ва диний қарашлари бўлгани тўғрисидаги қараш ҳам илгари сурилган.

Неандерталликларнинг тўп-тўп бўлиб яшагани, ўзгалар билан унчалик борди-келди қилмагани аниқланган; бу ўз ўрнида уларда бир уруғдан урчишнинг кўпайишига ва натижада зарарли генларнинг тўпланишига олиб келган. Шунингдек, неандерталликлар доим туёқли ҳайвонларни овлаш, йирик йиртқич ҳайвонлар билан тўкнашиш ва натижада жароҳат олиш даражаси юқори бўлган шароитларда яшагани учун кўпчилиги 40 ёшга етмай ўлиб кетган. Уларнинг анатомик томондан замонавий инсон аجدодлари билан ўзаро чатишишлари археогенетик изланишларга кўра, биринчи бор 300 минг йил, сўнгра 100 минг йил ва 65 минг йил олдин бир неча марта юз берган бўлиб, Евросиё ва Америка қитъаларида яшовчи замонавий аҳоли геномида 1–4 фоизгача Неандертал геноми учрайди. Шундай қилиб, Неандертал геномининг 20 фоизи бугунги кунгача сақланиб қолган.

Кўлбулоқ қўналгаси – Тошкент вилояти Ангрен шаҳри яқинида Шимоли-ғарбий Тангритоғнинг Чотқол тизмаси этакларида денгиз сатҳидан 1000 метр юксакликда ўрнашган кўп қатламли палеолит археологик ёдгорлиги. Бу ерда узоқ йиллик қазишмалар давомида қўлга киритилган кўплаб ҳайвон суяклари ва 70000 дан ортиқ топилмалар ичида асосан Мустье усули билан ишланган тош қуроллар йиғиндиси тўпланган, улар 46 та маданий қатламдан олинган. Булар ичида кертиб ва ўйиб ишланган қуроллар, қирғичлар ва япроқсимон учлар бор. Кўлбулоқнинг қуйи (энг қадимги) қатламларидан топилган қўл чўқмори ҳам Мустьегга тегишлилиги ва бу ёдгорликда ҳаётнинг бошланиши Обираҳмат технологик мажмуасининг илк босқичи – 80–70 минг йил олдинга тўғри келиши сўнгги изланишларда ойдинлашган.

Обираҳмат гори – Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманида, Шимоли-ғарбий Тангритоғ этакларида, Чирчиқ дарёсининг ирмоқлари – Чотқол ва Пскем

ланганлар. Биологик тизимда энг устун йиртқичлар бўлишига қарамай, неандерталликлар ғор йиртқичлари – айиқ, арслон ва чиябўрилар билан олишганлар. Эски тош даври санъати ўрнакларидан Испаниядан топилган 65 минг йил олдинги ғор расмлари ва Словениядан топилган 43 минг йил олдинги ғор айиғи суягидан ясалган най неандерталликларга тегишли экани тан

сойлари қуйилишига яқин ерда, денгиз сатҳидан 1200 метр юксакликда ўрнашган палеолит археологик ёдгорлиги. Бу ерда кўп йиллик қазишмалар натижасида 30 мингдан ортиқ тош қуроллари йиғиндиси қўлга киритилган бўлиб, унинг тош йўнишдаги асосий йўналиши узунчок, ўткир қиррали, текис учириндисимон тош қурол олиш бўлгани аниқланган. Изланувчиларнинг фикрига кўра, ғорда 80–70 минг йил олдиндан 40–35 минг йил олдингача узоқ вақт узлуксиз яшаган палеолит одамларининг моддий маданиятида ўрта палеолит (Мустье) усулидан секинлик билан янгича юқори палеолит усулига ўтиш кузатилади. Ушбу ўрта палеолитдан юқори палеолитга технологик ўтишнинг Обираҳмат варианты ва унинг узлуксиз амалга ошганини кўрсатувчи эволюцион кетма-кетлик бошқа ерлардаги моддий маданият юксалишининг даврий жадвалларини ишлаб чиқишда ўрناк қилиб олинади.

Сўнгги йилларнинг энг муҳим топилмаларидан бири – 2003 йилда Обираҳмат ғорида инсон қолдиқларининг қўлга киритилиши бўлди. Антропологик таҳлилларга кўра, бу қолдиқлар бир томондан илк инсон турига, иккинчи томондан замонавий қиёфадаги инсонга тегишли экани ойдинлашди. Ғорнинг юқори маданий қатламларидан ҳайвон илик суяги синиқларидан ясалган, учи сайқалланган бигизлар ҳам қўлга киритилган бўлиб, улар ҳайвон терисидан кийим тикишда ишлатилган бўлиши мумкин. Бу ерда тоғ эчкиси, архар, буғу ва бошқа ҳайвонларнинг суяк бўлаклари, ўчоқдан қолган кул ва кўмирга айланган чўғ қолдиқлари топилган.

Тешиктош ғори – Сурхондарё вилояти Ҳисор тоғлари Бойсунтов тизмасининг шимоли-ғарбий этакларида, денгиз сатҳидан 1800 метр юксакликда Мачай сойининг юқори оқимида ўрнашган палеолит археологик ёдгорлигидир. Ғор оғзининг юксаклиги 7 метр, эни 20 метр, чуқурлиги 21 метрга тенг бўлиб, у 1938 йилда топилган. Қазишмалар давомида бу ерда олов қолдиқлари, кўплаб ҳайвон суяклари ва 2000 дан ортиқ тош қуроллар топилган бўлиб, улар асосан Мустье усули билан ясалган. Топилмалар ичида энг муҳими эса – ғордан топилган чамаси 10 ёшли неандертал қизнинг қабри бўлди. Қабрнинг айланасига тоғ эчкиси мугузлари билан ўраб қўйилгани қизнинг махсус кўмилганини кўрсатади. Кўмишдан олдин суяклар этидан тозаланган бўлиб, қиз суякларида тош қурол излари сақланиб қолган. Ушбу топилма неандерталликларнинг биргина Европа, балки Туронгача ёйилганини кўрсатиб, илк инсонларнинг турмуш тарзи тўғрисидаги билимларни анча кенгайтирган.

Онгли одам бугунги кунгача сақланиб қолган инсон тури бўлиб, 500 минг йил олдин Африкада Тикюрар одам туридан келиб чиққани археогенетик изланишларда аниқланган. Онгли одамнинг энг қадимги суяк қолдиқлари Африкадан¹ топилган бўлиб, 350–280 минг йиллик тарихга эга.

¹ Марокашдаги Жабал Ирўд кўналғаси.

Бундан 200 минг йил олдинги даврга келиб Онгли одам анатомик томондан замонавий инсонга яқинлашган бўлса, 50 минг йил олдин эса замонавий инсон феъл-атвориға эға бўлган.

Палеоантропологик изланишларда аниқланишича, музлик даврида илк инсон турларининг кўп қисми Африкада яшаган, янги турларнинг келиб чиқиши ҳам кўпинча шу қитға билан боғлиқ. Энг қадимги Уқувли одамларнинг бир қисми Тикюрар одамларға айланган бўлса, бошқа қисми ўзгармай тураверган. Натижада, Уқувли одам ва Тикюрар одам бир сира ёнма-ён яшаган. Шунингдек, Тикюрар одамдан ҳам бир неча янги тур келиб чиққан бўлиб, буларнинг ичида кенг ёйилиб, узоқ вақт яшашда давом эта олганлари Неандертал ва Онгли одамдир¹. Энг сўнггилардан бўлган бу икки инсон тури фарқли босқичларда Африкадан чиқиб, *юқори палеолит*² босқичида Евросиёда юзма-юз тўқнашгани ва бу тўқнашувлар баъзан тинч, баъзан эса тажовузкор ҳолда кечгани аниқланган.

Бугунги кунда Ер юзида яшаётган барча инсон аجدодлари 300–200 минг йил олдин Африкада шаклланиб, 70–50 минг йил олдин *Жанубий йўл*³ орқали бошқа қитғаларға тарқалган. Жанубий йўл билан инсонлар Шимол-шарқий Африкадан тез орада Жанубий ва Жануби-шарқий Осиёнинг денгиз қирғоқлари бўйлаб 65–50 минг йил олдин Австралияға етиб боришган. Шимол ва ғарбға қараб ёйилган гуруҳлар ҳам 55 минг йил олдин Яқин Шарқ ва Европаға борган. Шимоли-шарққа қараб юрганлари эса Шимоллий Америкаға 16 минг йил олдин етиб борган. Ушбу энг сўнгги *Африкадан чиқиш*⁴ туфайли бугунги кунда дунёда яшаётган барча инсонларнинг аجدодлари келиб чиққан.

Археологик изланишларға кўра, бу сўнгги улкан кўчишдан олдин ҳам кичик кўламдаги *Африкадан чиқишлар* бўлган, бироқ у олдинги *чиқишлар* натижасида Евросиё бўйлаб тарқалган илк инсон турлари, қатор сабабларға кўра, ё қирилиб кетган ёки энг сўнгги *чиқишда* тарқалган замонавий инсон тури томонидан ассимиляцияға учраган. Кўп бор юз берган бундай ассимиля-

¹ Масалан, замонавий инсон аجدодлари Евросиёға тарқалгунигача, бу ерда неандерталликлардан фарқли яна бир тур – «Денисов одами» бўлган. Денисов одами қолдиқлари Олтой тоғларидаги Денисов ғоридан топилиб, неандерталликлардан келиб чиқгани, бироқ замонавий инсонларнинг бу ерға ёйилиши билан тез орада йўқ бўлиб кетгани аниқланган.

² *Юқори палеолит* – 40–12 минг йил олдин давом этган тарихий-археологик давр, қадимги тош (палеолит) даврининг энг сўнгги босқичи.

³ *Жанубий йўл* – Шимоли-шарқий Африкадан Арабистон ярим оролиға, сўнгра Ҳинд океани қирғоғи бўйлаб Ҳиндистон, Ҳиндихитой, Океания ва Австралияға олиб борадиган йўл.

⁴ «*Африкадан чиқиш*» («*Out of Africa*») назарияси – илк инсон турларининг музлик даврида Африкада шаклланиб, музликлар чекиниши босқичларида Евросиёға бир неча «тўлқин» бўлиб ёйилиши ҳодисаси.

циялар жараёнида Евросиё бўйлаб олдинроқ тарқалган кичик сонли илк инсон турлари янги келган йирик сонли замонавий инсонлар билан ўзаро чатишиб, аралашиб жисмоний томондан уларга ўхшаб қолган. Бу чатишувлар натижасида замонавий инсон аجدодлари генетик томондан янги хусусиятларга эга бўлгани кузатилади. Масалан, бугунги инсоннинг совуқ ва юксак тоғларга чидамлилиги неандерталликлар билан чатишуви натижасида қўлга киритилган хусусият саналади.

Бундан 40 минг йил олдин Онгли одамнинг жисмоний тузилишигина эмас, балки муомаласи ва руҳий хусусиятлари, феъл-атвори ва қилиқлари ҳам замонавий инсонларникига ўхшай бошлади. *Замонавий феъл-атвор* – мавҳум тушунчаларни тушунтириб бера оладиган тўлақонли тил, бадий ифода, илк диний қарашлар, уруғдошлар ўртасида иш бирлиги, йирик қўламда қўналғаларни ташкил этиш, тош, суяк ва ҳайвон мугузларидан аниқ мақсадли қуролларни ясаш каби хусусиятларни ўз ичига олади. Юқори палеолитдаги бу ўзгаришлар замонавий инсоннинг Евросиё бўйлаб тез ёйилиши, неандерталликларнинг йўқ бўлиши, қизил тусли минерал бўёк (охра) билан бўялган ғор расмлари, суяк ва тошдан митти инсон ва ҳайвон ҳайкалчалари¹ каби тош даври санъатининг юзага келиши ҳамда санчқи отадиган сопқонларнинг ўйлаб топилиши, заҳар билан ишлов берилган суякдан ўқ учларининг ясалиши, туяқуш тухуми қобиғининг идиш ўрнида ишлатилиши каби янгиликларда кузатилади.

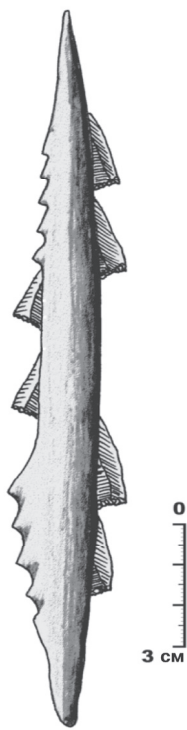
Ўта кичик ўлчамдаги тош қуроллар (микролит тиглар)дан мураккаб қўндоқли ов қуроллари ясаш усули юқори палеолитда кенг тарқалиб, инсон томонидан табиат ресурсларини қўлга киритишда улкан қадам саналади. Қўндоқли қуроллар ёғоч ёки суякдан тайёрланган сопда узунасига чуқур ўйиб, бу ўйикқа тошдан ясалган тигларни қаторасига табиий елим билан ёпиштириш йўли орқали ясалган ва ўта ўткир тишли қурол (гарпун) сифатида ишлатилган. Бу тиглар ўтмаслашганда улар осонлик билан алмаштирилган. Шундай қилиб, овчи ёнида олдиндан тайёрланган бир ҳовуч тош тигчалар билан узок масофаларга бориб ов қила олган. Қўндоқли қуроллар олдинги йирик тош қуроллардан ушбу техник хусусиятлари билан

Микролитлар майда қуроли

¹ «Венера» деб аталувчи бу ҳайкалчалар Евросиёнинг юқори палеолит даврига тегишли қўналғаларида топилган.

**Микролитлар-
нинг қўндоқли
қуроли**

устун бўлгани ва улардан фойдаланиш тез орада кенг ёйилиб кетгани кузатилади ҳамда археологияда *микролитлашув жараёни* деб аталади.

Микролитлашув биринчи бўлиб 70 минг йил олдин Жанубий Африкада¹ яшаган Онгли инсон қўналғаларида кузатилади. Тош йўнишнинг бу усулини ўйлаб топгунгача Африкадаги аجدодларимиз йирик чакмоқтошларни оловда киздириб, уларнинг юпка ялпоқ бўлаклар – учириндилар кўринишида синиш хусусиятини кучайтиришга уринган. Биргалашиб йирик ҳайвон овлаш, балиқ тутиш, сув остидан чиғаноқли қисқичбақасимонларни териш ва айрим обсидиан каби оз учрайдиган тош хомашёсини узок масофаларга элтиш каби фаолиятнинг турлича бўлиши бу босқичда яшаган инсоннинг замонавий феъл-атворга эга бўлганини яққол кўрсатади.

Замонавий инсон ўзи учун очган янги қитъа, денгиз, ўрмон ва чўллардаги шароитларга узок муддат давомида кўникиши натижасида ўзгариб боради. Бу ҳодиса узлуксиз бўлиб, бугунги кунда ҳам давом этаётган табиий-биологик жараёндир. Юқори палеолитда шаклланган замонавий инсон кейинги босқичларда ҳам янги жисмоний хусусиятларни қўлга киритди.

Бундай табиий танланиш ва янги муҳитга кўникишнинг энг ёрқин мисоли инсонлардаги *лактаза давомийлигидир*.

Сут эмизувчиларнинг ошқозонида ишлаб чиқариладиган лактаза ферментининг асосий вазифаси она сутини ҳазм қилиш бўлгани учун, кўп сут эмизувчиларда бу ферментни ишлаб чиқариш организмнинг она сутидан чиқиши билан тўхтайдди. Натижада, она сутидан чиққан организм сутни ҳазм қила олмайди. Бугунги кунда Шарқий Осиё ва Американинг она сутидан чиққан аҳолисида сутни ҳазм қилувчи лактаза ферменти йўқ. Бироқ Европа ва Туронда улғайган аҳолининг кўпчилиги ҳар қандай сутни бемалол ҳазм қила олади. Чунки уларнинг турмуш тарзи сўнгги 4–5 минг йил давомида ҳайвон боқиш билан боғлиқлигидан ҳайвон сутини кўп истеъмол қилгани натижасида уларда сутни ҳазм қилувчи лактаза ферменти қайта тикланган.

Самарқанд қўналғаси – Самарқанд шаҳридаги Чашмасиёб сойи бўйида ўрнашган палеолит археологик ёдгорлигидир. 1939 йилдан бери қўналғада кенг қўламли қазишмалар олиб борилиб, 1000 кв.метр майдонда ҳайвон суяклари, чўғ қолдиқлари, минерал бўёқ бўлаклари, олов ўринлари ва

¹ Жанубий Африкадаги Пиннакл Пойнт (Pinnacle Point) археологик қўналғаси.

2,5 мингдан ортиқ тош қурол бўлаклари топилган. Технологик томондан Самарқанд қўналғаси тош қуроллари юқори палеолитга тўғри келиши ва барча йиғиндиларнинг Мустъедан кейинги босқич билан саналаштирилиши изланувчилар томонидан тан олинади. Очик кўринишдаги ёдгорликда ёввойи от, кийик, туя, қўй овлайдиган овчиларнинг қўналғаси бўлган. Бу ерда қўплаб учрайдиган олов ўринлари теварагида маданий топилмалар тўпланганига қараб, қадимги овчилар томонидан қурол яшаш, эт-гўшти бўлақларга ажратиш каби ишлар амалга оширилган кўринади. Бу ердаги қуроллар чақмоқтош, қайроқтош, кварцит, халцедон каби тоғ жинсларидан ясалган. Қўналғада чайла, чодир, қапа усулида уйлар бўлиб, улардан бирининг майдони 100 кв. метрлик тўртбурчак кўринишда эди. Самарқанд қўналғасидан замонавий кўринишдаги инсоннинг пастки жағ суяги, тўққизта тиши ва қўл суяклари топилган.

Шундай қилиб, инсоннинг юзага келиши чамаси икки ярим миллион йиллик узоқ вақтни қамраб олган бўлиб, геологик томондан *музлик даври*, археологик томондан қадимги *тош даври* деб аталади. Ўтмишда яшаган илк инсонлар турли тошларнинг учли томонини тешиш, қиррали томонини кесиш ва текис томонини қоқиш учун ишлата бошлаган. Табиий тошларнинг бундай хусусиятларига қониқмай қолганда тошларни бир-бирига уриб, йўниб ва бўлақларга ажратиб, керакли қурол яшашга ўтишган. Бу узун босқич илк металлдан фойдаланиш бошлангунигача, яъни эраמידан олдинги 5 минг йилликкача давом этган.

Кишилиқ ўтмиши археологлар томонидан шартли ўлароқ қабул қилинган *уч даврли тизим* аъёнасига кўра *тош асри*, *жез асри* ва *темир асрларининг* ҳар бири ўз ўрнида яна ост босқичларга бўлиб ўрганилади: масалан, тош асри – қадимги (*палеолит*), ўрта (*мезолит*) ва янги (*неолит*) даврларга бўлинса, қадимги тош (палеолит) даврининг ўзи *илк*, *ўрта* ва *сўнгги* деган ост босқичларга ажратилади.

Илк қишлоқ хўжалиги. Музлик даврида инсоннинг юзага келиши билан музликнинг чекиниши даврида чорвачилиқ билан шуғулланишигача унинг иқтисодиёти овчилик-термачиликка, яъни озиқ ўзлаштирувчи хўжаликка таянар эди. Музликнинг чекиниши билан бошланган мезолит ва неолитда кишилиқ босқичма-босқич озиқ ишлаб чиқарувчи иқтисодиётга ўта бошлади. Музлик давридаги қўплаб илк инсон турларидан Онгли одам жамоаларигина 12 минг йил олдин бошланган мезолитгача яшаб қола олганди. Бироқ Онгли одам бу даврга келиб, миллион йиллар давомида қўллаб келган ва унинг яшаш тарзини белгилаб турган иқтисодиёт – овчилик-термачилиқдан узоқлаша бошлаганди.

Шундай шароитларда эрадан олдинги IX минг йилликда Жануби-шарқий Анатолиянинг Шонли Урфа шаҳридан 8 чақирим шимоли-шарқда Гўбакли-

тепа¹ деб аталган дунёнинг илк мегалитик² ибодатхонаси қурилган. Бу улкан мажмуада юмалоқ кўринишда 20 та алоҳида топиниш уйи аниқланган бўлиб, улар жами 200 тош устундан тикланган. Ҳар устуннинг оғирлиги 10 тонна бўлиб, улар теваракдаги тоғлардан олиб келинган ва уларга турли ҳайвонлар кўринишида ўйма нақшлар солган. Қизиғи шундаки, Гўбакли-тепа қурилган даврда ҳали инсоният овчилик-термачилик билан шуғулланарди, ўтроқ турмуш тарзига ўтмаганди ва қўлида металлдан қурол яшаш усули йўқ эди. Гўбаклилар теварак тоғдаги қоялардан узунлиги 8–10 метрлик устунларни ўйиб, уларни ёрмай-синдирмай водийга ташиб келиб, моҳирлик билан безаб, бир нечтасини доира кўринишида тик ўрнатган. Бунинг учун уларда анчайин чуқурлашган ижтимоий тузилиш, юзлаб инсонни бир марказдан бошқариш, барчага сўзи ўтадиган етакчилар ва энг муҳими, тўлақонли диний қарашлар тизими бўлиши керак эди. Гўбакли-тепа миллионлаб йил давомида ҳукмрон бўлган овчи-термачилар яратган маданиятнинг энг юқори чўққиси бўлиб, айтиш чоғда овчилик-термачилик хўжалигининг бутунлай тугашининг белгиси ҳам эди. Гўбаклилардан сўнг Яқин Шарқда янги турмуш тарзи, янги босқич бошланганди.

Дехқончилик ва чорвачиликни қамраб олган бу янги иқтисодиёт тури кишиликнинг ўтмиш йўналишини тубдан ўзгартирган эди. Шу даврдан бошлаб цивилизациянинг юзага чиқишига олиб келган ижтимоий-иқтисодий ва маданий турмушнинг барча йўналишларида қизғин юксалиш кузатилади. Озикни табиатдан ўзлаштириш эмас, уни ишлаб чиқариш хўжалиги, яъни

овчилик ўрнига чорвачилик, термачилик ўрнига деҳқончилик хўжалиги юритиш каби янги хўжалик турига ўтиш масаласи доим изланувчиларни қизиқтириб келган. Илмий изланишлар Африка ва Евросиёнинг турли минтақаларида ушбу ходисанинг юзага чиқиш сабаблари, хронологияси, географияси ва хусусиятларини тушунишга қаратилган. Шунинг учун, бу масала тарих фанининг энг муҳим вазифаларидан бири саналади.

**Ёввойи
бугдой**

**Маданийлаштирилган
бугдой турлари**

¹ Гўбакли-тепа (турк. «қоринли тепа») – Туркияда жойлашган дунёдаги энг қадимги мегалитик қурилма.

² Улкан, йирик тошлардан қурилган тарихолди даври қурилмалари, масалан, Англиядаги Стоунхенж.

Овчилик-термачилик хўжалигидан деҳқончилик ва чорвачилик хўжалигига ўтиш даври «қишлоқ хўжалиги тўнтариши» деб аталади, чунки неолитда бу жараёнга тортилган барча жамоаларнинг турмуш тарзи кескин ўзгарган эди. Бу тўнтариш дунёнинг барча минтақаларида бир вақтда юз бермаган, бироқ асосан неолитда – бундан 9–7 минг йил олдинги даврга келиб Евросиёдаги йирик ўтроқ жамоалар янги хўжалик турига ўтиб бўлганди. Қишлоқ хўжалиги тўнтариши айрим ўсимликларни маданийлаштириш ва ҳайвон турларини қўлга ўргатиш¹ орқали деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланишга ўтишни англатади. Бу хўжалик тури қадимги жамоаларни ўтроқ яшашга, турли иш қуроллари яшашга, далага ишлов бериш усуллари янада яхшилашга ва йиллик хирмонларда қўлга киритилган ортиқча озиқ маҳсулотини кейинги йилгача сақлаш учун илк омборлар қуришга ундаган. Деҳқончилик ва чорвачилик иқтисодий томондан эртанги кунга ишонч уйғотгани учун, борган сари аҳолининг кўпчилиги бу хўжаликка ўтиб, кўчманчи овчи-термачи гуруҳлар сонининг озаёишига олиб келган.

Қишлоқ хўжалигига ўтиш чуқур ижтимоий ўзгаришларни ҳам келтириб чиқарган. Далада экиладиган экиннинг, яйловда боқиладиган сурувнинг кимга тегишли эканини билиш учун жамиятда *мулк эгаллиги* тушунчаси юзга келган. Шундай қилиб, жамиятда ижтимоий табақаланиш вужудга келиб, омборлардаги озиқ ва яйловлардаги сурув эндиликда айирбошладиган бўлди ва савдо-сотиқ муносабатлари юксала бошлади. Қўлга ўргатилган ит, қўй, эчки, сигир ва арпа-бугдой инсон жамиятини тубдан ўзгартирган. Кишиларнинг озиқ кидириб доим узоқ масофаларни босиб ўтиши шарт бўлмай қолган. Шу даврдан бошлаб уларнинг кундалик емак-ичмагида овладидиган ҳайвон эт-гўшти, териладиган мева-чева ва илдизмевалар озаёиб, ўрнига қўлга ўргатилган уй ҳайвонлари ва маданийлаштирилган ўсимлик маҳсулотлари – гўшт, тухум, сут, дон ва дуккакдилар кабилар кескин кўпайганидан одамларнинг физиологик хусусиятлари ҳам ўзгара борган. Янги турмуш тарзи инсонга хирмонда қўлга киритилган барча ўсимлик маҳсулотини бирданга истеъмол қилмай, бир бўлагини кейинги йил экин уруғи учун сақлаб қўйиш, омборда ва қўрада сақланаётган дон ва ҳайвонни қўриқлаш, келаси йил учун далани тайёрлаш, уй қуриш, унинг атрофини ўраш ҳамда ортган маҳсулотни бошқасига алмаштириш учун махсус тўпланадиган нуқта – бозор ташкил этиш каби кўплаб янги вазифаларни юклаган.

Бу ўзгаришлар, дунёнинг барча минтақаларида мустақил юз берган бўлиб, барча ерда бир йўсинда кечмаган. Мисол учун, илк қишлоқ хўжалигига ўтган Якин Шарқ жамияти сопол идиш яшашни билмаган бўлса, Қадимги Японияда бунинг тескараси бўлган – бу ердаги жамоалар сопол идиш яшашни билгани ҳолда узоқ вақтгача овчилик-термачиликни юритган.

¹ Маданийлаштириш, хонакилаштириш.

Осиёнинг йирик тарихий-маданий минтақаси бўлган Туронда энг қадимдан озиқ ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг юзага келиши ва юксалиши учун қулай табиий-экологик шароитлар бор эди. Бу ерда неолит даврида-ноқ Жайтун ва Калтаминор ёдгорликларидаги каби озиқ ишлаб чиқарувчи хўжаликка эга жамоалар шаклланиб, улар деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланарди ҳамда минтақанинг турли экологик бурчакларини тўлди-рарди. Бу даврдан бошлаб цивилизацияларнинг узлуксизлиги ўрнатилади. Бироқ озиқ ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг келиб чиқиши муаммоси ҳануз тортишувлигича қолмоқда. Масалан, айрим изланувчиларга кўра, Жайтун, Ҳисор ва Калтаминор ёдгорликларида кузатилган турмуш тарзининг келиб чиқиши ва Турон ўлкасининг қишлоқ хўжалигига ўтиши Эрон, Ҳиндистон ва Иккидарё оралиғи (Месопотамия) каби жанубий цивилизациялар таъси-рида юзага келган. Турон ўлкасида минг йиллар давомида ҳукмрон бўл-ган овчилик-термачилик хўжаликлари бирданига саҳнадан чекилиб, ўрнига қишлоқ хўжалигининг юксалгани кузатиладики, бунинг экологик, биоло-гик, жўғрофий ва ижтимоий каби бир қанча сабаблари бор.

Яқин Шарқда музлик даврининг тугаши ва илиқ иқлимнинг бошланиши 12 минг йил олдин бошланган бўлса, Турон ўлкасида бу жараён анча кечроқ, яъни 10 минг йил олдин юзага келган. Янги илиқ ва нам дала-қир иқлими ҳукмронлик қила бошлаган бу даврда Туроннинг текислик ва тоғолди ҳу-дудларида кўплаб дарё, кўл, ботқоқлик, ўтлоқ ва ўрмонлар юзага келган. Бу босқич 5 минг йил давом этган ва эрадан олдинги III минг йилликда туга-ган. Кейинги босқичда уч ярим минг йил давом этган иссиқ ва қуруқ иқлим эрамининг 1 минг йиллиги ўртасигача ҳукмрон бўлган (эр.ол. III – эр. I м.й. ўртаси).

Археологик изланишларга кўра, Евросиёда Яқин Шарқ минтақасидаги *Унумли яримой*¹ деб аталган улкан ўлка биринчи бўлиб қишлоқ хўжалиги-га тортилган. Бу ер Дажла ва Фирот дарёлари оралиғини, жануби-шарқий Анатолия ва Левант тарихий ўлкаларини қамраб олиб, аталиши харитада яримой кўринишида бўлгани билан боғлиқ. Унумли яримойда бу ерга те-гишли *туб ўсимликлардан* буғдой, арпа, нўхат, ясмиқ ва зигирнинг, *туб хай-вонлардан* эса эчки, қўй ва чўчқаларнинг ёввойи турлари тарқалган бўлиб, бу минтақа 12 минг йил олдин дунёда биринчи бўлиб озиқ ишлаб чиқарувчи хўжаликка, яъни қишлоқ хўжалигига ўтган. Бу *тўнтариш* даражасидаги ўтиш оқибатида кишилиқ келажаги белгилаб берилганди.

Ўсимлик ва хайвонларни қўлга ўргатиш ва бу билан боғлиқ неолит жамоаларининг янги турмуш тарзи уларни узлуксиз озиқ, йиртқичлардан

¹ *Унумли яримой* – Иккидарё оралиғи, Левант ва Қадимги Мисрни қамраган ва харита-да яримой кўринишида бўлган ҳудуд.

кўриқ ва ёмон ҳаводан бошпана билан таъминлаганди. Овчилик-термачиликка қараганда илк деҳқончилик ва чорвачилик кўпайиб бораётган жамоаларга керакли озиқ маҳсулотларини етказиб бера оларди.

Кишилиқ ўтмишидаги энг биринчи қурилишлар мезолитда Яқин Шарқдаги Загрос тоғлари этакларидаги дон сақлаш учун мўлжалланган омборлар саналади. Сўнгра тош ва гувалалардан илк уйлар қурила бошлаб, биринчи қишлоқларнинг юзага келиши кузатилади. Қулай шароитлар айрим экологик бурчакларда овчи-термачиларни бир табиий ресурс туридан, масалан, бирор тоғ этагида доим ўсадиган ёввойи арпадан фойдаланишга ундаган. Натижада, бу жамоалар кейинчалик шу ресурсга ўрганиб қолиб, унинг атрофида ўтроқ яшай бошлаган. Ўз ўрнида бу ҳодиса ўша тоғ этагининг термачилар томонидан кўриқланишига олиб келган, кейинчалик улар бу ерларни ўраб олишга уринган. Улар мўл арпали бундай тоғ этакларини ташлаб кетолмай, кўриқлаш учун кўчманчи турмуш тарзини ташлаб, теваракда ўтроқ яшай бошлаган. Бу ер уларни юз йиллар давомида узлуксиз боққани учун, жамоалар сони борган сари кўпайиб бораверган. Ўсиб бораётган авлодни боқиш учун янада кенгроқ ялангликларни арпа даласига айлантирган термачилар эндиликда ўзлари арпа экишни бошлаган. Хирмонда тўпланган арпа ичидан энг йирик бошоқлар экиш учун ажратилиб, майдалари ишлатиб юборилган. Кўп бор қайталанган бу жараён натижасида янги арпа ёввойисидан йирикроқ ҳосил бера бошлаган.

Бошқа томондан, ўриб олинган арпа дон сақланадиган ерга олиб борилгунча йўлда бошоқларидан осонликча тўкилиб-сочилиб кетаверган. Омборга фақат бошоқда қолган донлар келиб тушгач, келгуси экин йилида шу қаттиқ тутиладиган донлардан экилган. Бу ҳодиса ҳам бир неча юз йил давом этгач, инсон кўлидаги арпа ёввойи арпадан фарқли хусусиятларга эга бўлиб борган. Эндиликда бу арпа йирик, тўкилмайдиган, бироқ инсон томонидан эътибор талаб қиладиган янги арпа турига айланган. Шу тариқа ўсимликларнинг бир неча тури инсон қарамоғига мослашган.

Овчилар томонидан ушлаб келинган ёввойи эчки, қўй ва тўнғизлар ёки уларнинг қўзилари ҳам олдин боқилган, кейинчалик уларнинг сони кўпайтирилган. Ҳайвонларни инсон ўзи истаган ҳолда урчитишга ҳаракат қилган, чунки унга семизроқ, ювошроқ, юнги юмшоқроқ, бўйи пастрок, мугузи ўтмасроқ, кўп сут берадиган, кўп туғадиган ҳайвон керак эди. Қўли остидаги ҳайвонлар орасидан ўзига керакли хусусиятларга эга бўлганларидан янги насл истаган ва оқибатда юз йиллар давомида йирик, қайсар, ваҳший, сунзонғич буқа ўрнига семиз, ювош, қўлга ўрганган хўкиз келиб чиққан.

Бундай жараёнлар биринчи бўлиб Унумли яримойдаги кичик қўламдаги экологик бурчакларда юз бергани ва 10 минг йил олдинги даврга келиб аҳоли сони тўхтамай ортгани учун илк деҳқон ва чорвадор жиддий озиқ

етишмовчилигига учрай бошлаган. Шундай қилиб, теваракдаги барча ўхшаш экологик бурчақлар тез орада эгалланган. Бироқ эндиликда аҳолининг ўсиши тўхтатиб бўлмас жараёнга айланиб бўлган эди ва доим табиий ресурсларнинг ўтқир етишмаслиги сезиларди. Бундан келиб чиқиб, қадимий деҳқон ва чорвадор жамоалари тақдирнинг бу чақириғига энг уйғун жавоб қайтарган – улар ўз турган қўналғаларидан бошқа ерларга кўчиб кетишга қарор қилган. Неолитда юз берган бу миграция натижасида қишлоқ хўжалиги бутун дунё бўйлаб ёйила бошлаган.

Унумли яримойдан чиққан илк деҳқон ва чорвадор жўғрофий кенгликлар йўналишида – кунчиқар ва кунботар томон ёйилганлар, чунки шимол ва жанубда иқлим фарқли бўлгани учун бу йўналишларда керакли табиий шароитларга эга экологик бурчақлар йўқ эди. Улар узлуксиз кунчиқар ва кунботар йўналишида юргандагина ўхшаш табиий шароитга эга ҳудудларни топа оларди. Бир сўз билан айтганда, Унумли яримойдан кунботарда Анатолия ва Мисрда, кунчиқарда эса Эрон, Жанубий Турон, Ҳинд водийси, Ҳиндихитой ярим ороли, Янцзи ва Сарик дарёлари водийларида бундан 10–5 минг йил олдин илк цивилизациялар юзага кела бошлаган. Яқин Шарқдан чиққан илк деҳқон ва чорвадор жамоалари Жанубий Туронга 8 минг йил олдин етиб келиб, бу ерда *Жайтун туридаги қишлоқларни*¹ яратган.

Бироқ сўнгги йилларда қишлоқ хўжалиги бир ўчоқдан тарқалгани ёки бу жараён кўп негизли бўлгани масаласи кўндаланг қўйилди. Сўнгги изланишларда иш қуролларининг технологик эврилиши, айрим ўсимлик ва ҳайвон турларининг маданийлаштирилиши ва қўлга ўргатилиши мезолит-неолитда Евросиёнинг турли ҳудудларида мустақил юз бергани тўғрисидаги янги маълумотлар қўлга киритилди. Қишлоқ хўжалигига ўтиш жараёни олдин тушунилганидек эмас, балки анча мураккаб жараён бўлгани ойдинлашмоқда.

Музликнинг чекиниши даврида ёйилган илиқ иқлим Евросиёнинг барча кенгликларини қамраб олиб, глобал қўламдаги қишлоқ хўжалигининг бир марказдан келиб чиқгани тўғрисидаги қарашга тўғри келмайди. Айрим изланувчиларнинг фикрига кўра, ўсимлик ва ҳайвон турларини маданийлаштириш ва қўлга ўргатиш бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда Ер юзининг турли нуқталарида амалга ошган бўлиб, кўп марказли характерда бўлган кўринади. Бунга далил қилиб ёввойи ўсимлик ва ҳайвон турларининг Евросиё бўйлаб кенг тарқалиш ҳудудлари кўрсатилади.

Бу масалада ёввойи буғдой ва арпанинг Турон тоғолди ҳудудларида қадимдан тарқалгани тўғрисидаги маълумот қизиқарлидир. Хусусан, *Туркистон арпаси*² деб аталадиган арпа тури Помир-Тангритоғ ва Жунғор-Тар

¹ *Жайтун* – Жанубий Ўрта Осиёда (Жануби-ғарбий Туркменистон) эр.ол. VII–VI минг йилликда шаклланган илк неолит даври деҳқонлари қишлоғи.

² *Hordeum turkestanicum*.

бағатой этакларида, *ёввойи арпа*¹ деган тури Қизилкум, Қоракум ва Мир-зачўл текисликларида, икки *ёввойи бугдой*² турининг эса бутун Турон бўйлаб тарқалгани аниқланган. Шундай қилиб, неолитга келиб Турон ўлкасида овчилик-термачиликнинг фаоллашуви, табиий шароитларнинг қулайлиги, туб ёввойи ўсимлик ва айрим ҳайвон турларининг тарқалгани каби деҳқончилик келиб чиқиши учун керакли шароитлар қузатилади. Туроннинг юқори палеолитдан узлуксиз ўзлаштириб келингани, глобал иқлим исиши билан бу ерда ёввойи ўсимлик ва ҳайвонларнинг кенг тарқалгани, бу ўлкадаги тоғолди ҳудудларнинг мезолит-неолитдаёқ қишлоқ хўжалигига мустақил ўтиш амалга оширилган ҳудудларга айланган.

Изланишларга кўра, қишлоқ хўжалигининг илк босқичи Евросиёнинг жанубий минтақаларидаги тоғолди ҳудудлар бўлган, чунки айнан бу ерларда кўплаб ёввойи бошоқли ўсимликлар тарқалган эди. Бошида, қадимги жамоалар ёввойи бошоқли ўсимликлар ўсадиган ҳудудларни қўриқлаган ҳолда бу ерга яқин ҳудудларга ўрнашиб олишган. Бора-бора бу ўсимликларни ўстириш, ажриқлардан тозалаш, тупроғини юмшатиш бўйича кўникмага эга бўлиб, буларни бажариш учун тошдан кетмонча, ёғоч қазғич, қўндокли ўроқ ва пичоқ каби иш қуролларини ясай бошлаганлар. Бу даврда суғориш тўғрисида маълумотлар йўқ, шунинг учун, илк экинчилик чамаси лалми ерларда олиб борилган кўринади. Бундай илк ўчоқларнинг Загрос тоғлари этаклари ва жануби-шарқий Анатолияда юзага келганини кўрсатувчи кўплаб янги топилмалар бор.

Турон ўлкасида бу даврга тегишли айрим археологик топилмалар ўта қизиқарли маълумот беради. Биринчиси, Сурхондарёнинг Шеробод туманидаги Зараутсой қоя расмлари бўлса, иккинчиси айни шу ерга яқин ҳудудда ўрнашган Мачай мезолит ғоридир.

Зараутсой қоя расмлари – Сурхондарё вилояти Шеробод тумани жануби-ғарбий Ҳисор тоғларининг Кўҳитанг тизмасида денгиз сатҳидан 2000 метр юксакликда ўрин олган қоя камарида қизилган қадимий қоя расмлар йиғиндисидир. Бу ҳудудда турли даражада сақланган ўнлаб

Зараутсой қоя расмлари

¹ *Hordeum spontaneum*.

² *Triticum turgidum* ва *Triticum aestivum*.

расмлар 1940-йилларда топиб ўрганилган. Бадиий саҳналарга эга яхши сақланган расмлар эса Зараутсой қоя камари расмлари саналади. Сой ўзанидан 9 метр юқорида ўрнашган ва кунчиқар томонга қараган қоя айвони оғзининг юксаклиги 3–4 метр, эни 3–5 метр, чуқурлиги 3 метр. Айвоннинг ички юзасига расмлар ва ёзувлар чизилган. Шимол ва ғарб томондаги оҳактошли сарғиш юзасининг юқори қисмида тўқ қизил рангда уч бадиий саҳна расмлари солинган бўлиб, барчаси туёқли ҳайвон ови билан боғлиқ. Шимолий юзадаги биринчи саҳнада 19 та одамсимон шакл ва ёввойи йирик мугузли буқа тасвири кузатилади. Зараутсой қоя расмларида ишлатилган бўёқлар, расм солиш усули, бадиий саҳналар манзарасининг таҳлилига кўра, уларнинг неолитга тегишли эканини кўпчилик олимлар тан олган.

Одамсимон шакллар икки турга бўлинади – бири узунчоқ танали, белига ерга тегиб турган узун қурол боғлаб олган ва қўлида буқа томон ёйдан ўқ узаётган 4 та овчи шакллари бўлса, иккинчиси эса кенг этакли кийим кийган, қўлида тўғри бурчакли эгилган қурол тутган 15 та қандайдир одамсимон шакллاردир. Қолган икки саҳнада ҳам ов манзараси аниқ берилган бўлиб, уларда ёйдан ўқ узаётган овчилардан қочаётган ёввойи буқалар, тоғ эчкилари тасвирланган.

Ўша қандайдир шакллarning ўқ-ёйсиз, сокин ва ов манзарасига тескари қараб турган ҳолда чизилганлари бу саҳнанинг ов билан боғлиқ манзара эмаслигини кўрсатади. Изланувчилар қатор турган бу одамчаларнинг қўлида шубҳали тарзда ўроқ ёки кетмончага ўхшаш қурол тасвирланган бўлиши эҳтимолини илгари сурган. Неолитда Евросиё бўйлаб бундай ўроқ ва кетмонча (қазғич)лар ёғоч ё кийик мугузидан ясалган бўлиб, бошоқли ўсимликни ўриш ва тупроқни юмшатиш учун ишлатилган. Келгусида Зараутсой қоя расмларида шундай жараён тасвирлангани аниқ изланиш усуллари билан ўз тасдиғини топса, Жанубий Ўзбекистонда илк деҳқончиликнинг юзага келиши тўғрисидаги тушунчалар қайта кўриб чиқилиши керак бўлади.

Бу масалада яна шу ерга яқин мезолит-неолит Мачай ғори археологик ёдгорлиги диққатни тортади. Бу ғорда олиб борилган қазишмаларда ҳайвон суягидан ясалган ва тош тиглар ёпиштириб ўрнатиладиган қўндоқли ўриш пичоғи топилган. Ушбу қурол ташқи кўринишидан Яқин Шарқдаги мезолит-неолит қўндоқли ўриш пичоқларига анчайин ўхшашлиги билан ажралиб туради.

Мезолит-неолит термачилари айриси бор дарахт шохлари ёки кийик мугузларидан ясалган эгик қазғичлар билан далаларни ёввойи ўтлардан тозаллаган ва илдизмевалиларни қазиб олган. Бу қуроллар қишлоқ хўжалигига

ўтишдаги бош қурол саналади. Зараутсой биринчи саҳнасидаги одамчаларнинг қўлида худди шундай илк қазғич ё ўроқлар тасвирланган бўлса керак.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, Зараутсой қоятош расмларини Турон ўлкаси ўтмишининг илк босқичларини ёритишда янги талқин қилиш имконини беради. Хусусан, ёдгорликнинг денгиз сатҳидан 2000 метр юксакликда ўрнашгани Туронда ҳам Яқин Шарқдагидек илк қишлоқ хўжалиги тоғолди ҳудудларда бошланганини кўрсатади.

Зараутсой теварагида яна бир муҳим саҳна – бу одамчалар танасининг учбурчак кўринишда чизилгани бўлиб, изланувчилар томонидан кенг ва узун чопонсимон ёпинчиқларга ўхшатилади. Бу қараш илмий томондан тасдиқланса, Туронда энг қадимги кийим тасвирининг Зараутсойда чизилгани ўртага чиқади. Бу кийимнинг қандай матодан тайёрлангани билинмаса-да, соддалаштирилган силуетли расмда учбурчак қилиб чизилган ва елкадан ташланадиган пўстинни эслатади.

Ўтмишда кийим кийиш қачон бошланганини аниқлаш муҳим саналади, бунини кўрсатадиган археологик топилмалар эса Туронда ҳалигача қўлга киритилмаган. Шарқий Европада юқори палеолитга тегишли узун қопга ўхшаш, бош ва қўллар учун қолдирилган тешиқлардан кийилган оддий, енгсиз пўстинга ўхшаш ёпинчиқ топилган. Сунгир қўналғасида 23 минг йил олдин қабрга қўмилган бир эркак кишининг эгнида ҳайвон териси ва жунидан тикилган, бошдан кийилиб елкадан пастга ташлаб қўйиладиган пўстин бўлгани аниқланган. Кўринишидан шунга ўхшаш, бироқ эчки терисидан тикилган ёпинчиқ-чопон Австрия ва Италия чегарасидаги Алп тоғларида бундан 5300 йил олдин музлаб қолган ва изланувчилар томонидан *Ўтзи музлик одами* деб аталган бир овчининг эгнида бўлган. Зараутсойликлар ҳам шундай бошдан кийиладиган, олди ва орқаси ёпик пўстин кийган кўринади.

Қадимги жамоаларда жинс негизида ишнинг ижтимоий бўлиниши узок ўтмишда эркакларнинг овчилик билан, аёлларнинг эса термачилик билан шуғуллана бошлагани билан боғлиқ. Зараутсой манзараларида қадимги рассом ҳам ўз жамиятининг гендер фарқларини тошга муҳрлаб қўйганга ўхшайди, чунки бу расмларда овчилар ўқ-ёй отаётган эркакларни, термачилик қилаётганлар эса эгнига чопон ташлаб қўлларида ўроқ ушлаган аёлларни эслатади. Бу қараш тасдиқланса, Зараутсой қоя расмлари бутун Турон қўламидаги энг муҳим ёдгорликлар қаторига қўйилади.

Мачай ғори – Сурхондарё вилояти Бойсун тумани Кўҳитанг тизмаси этакларида Мачай дарёсининг ўнг қирғоғида ўрнашган мезолит-неолит археологик ёдгорлигидир. Мачай ғори оғзининг юксаклиги 4 метр, эни 10 метр ва чуқурлиги 8 метрга тенг. Бу ерда олиб борилган қазишмаларда икки маданий қатлам ўрганилиб, ост қатлам мезолитга, уст қатлам эса илк

неолитга тегишли экани ойдинлашган. Маданий қатламларнинг ярим метр-гача бўлган қалинлиги мачайликларнинг бу ғорда узоқ яшаганини кўрсатади. Мачай ғоридан тошдан ясалган иш қуроллари, кўплаб ҳайвон суяклари ва муҳими, одам суяги бўлаклари топилган. Эркак, аёл ва икки болага тегишли суяклар бу давр кишиларининг ташқи қиёфасини ўрганишда алоҳида ўрин тутади. Иш қуроллари ҳам тош ва суяклардан ясалган бўлиб, тешгич (бигиз), кесгич, игна, тошдан ўқ учлари, тигли қуролларни ўз ичига олади. Мачай усулининг ажратилиши тоғли ҳудудларда хўжалик юритишнинг ўзига хослиги, масалан, қорамол ва қўй-эчкиларни қўлга ўргатиш, озиқ ишлаб чиқариш хўжалигига ўтиш ҳамда тош қуролларга ишлов бериш техникаси эскича, палеолит техникасига яқинлиги билан тушунтирилади. Мачай ғори топилмалари эрадан олдинги 6-минг йилликнинг ўрталари билан белгиланган ва Жайтун қишлоқлари гуллаб-яшнаган даврга тўғри келади.

Кейинги босқичда тоғ сойларининг текисликка етганда ҳосил қиладиган кенг ёйилмаларнинг қуйи қисмида, сув оқими сўниб бораётган ҳудудларда илк суғориш бошланади. Жанубий Турон Копетдоғ тизмаси шимолий этакларидаги «сўниқ оқим ёйилмалари»да илк суғориш ҳудудлари бўлгани аниқланган. Бундай ҳудудларда сой оқими ўта сусайгани учун сувнинг бир қисми ер остига сингиб кетади, қолгани эса қўлмак бўлиб тўпланиб қолади. Кўкламдаги сув тошқинлари пайтида сойнинг энг қуйисида секинлашган оқим йўналишини қийинчиликсиз ўзгартириб, керакли ерларга оқизиш ва тўплаш мумкин. Бу эса сув оқимини бошқаришнинг энг оддий йўли бўлиб, сунъий суғоришнинг илк босқичи саналади. Қадимги суғорма ерларининг тоғолди ҳудуддан текисликка оқаётган сойларнинг ёйилмаларига тўғри келиши ёки йирик дарёлар текисликда ёйилиб қўлмаклар ҳосил қилган ерларда бўлгани аниқланган.

Эрадан олдинги 6–5-минг йилликларда Жайтун жамоалари бой, ўтроқ моддий ва маънавий маданиятга эга бўлиб, ёйилма суғорма деҳқончилиги билан шуғулланарди. Копетдоғ тизмасининг шимолий этаклари Қорақум чўли томон йўналган ва бу ердаги кўплаб сойлар текисликка етиб боргач, оқимлари сусаяди ва «сўниқ оқим ёйилмаси»ни ҳосил қилади. Айнан шу ерда, Қорақумнинг қумтепалари қатори бошланган ҳудудда Жайтун каби қадимий қишлоқлар юзага келади.

Жайтун қишлоғи – Турон ўлкасининг неолитга тегишли илк ўтроқ деҳқончилик маданияти ўчоқларидан бири. Жайтун маданияти Жанубий Туркманистондаги Копетдоғ тизмасининг шимолий этакларида Қорақум чўли ҳудудда ўрнашган бир неча қадимий қишлоқ қолдиқларидан ташкил топади. Бу қишлоқларнинг келиб чиқиши Яқин Шарқдаги илк деҳқончилик маданиятлари ўчоғи саналган Жармо ва Чатал-Хўюк қишлоқлари билан

боғлиқ. Эрадан олдинги 6–5-минг йилликларда гуллаб-яшнаган Жайтун қишлоғида сомонли гуваладан қурилган 30 та бир хонали уйда 150 киши яшаган. Ҳар бир уйда ўчоқ, ғалла ўраси ва ўтирадиган супа бўлган. Қишлоқда омбор, сопол идиш пиширадиган майдончалар бўлган. Қазилмаларда тош болталар, чақмоқтошли тиглар ўрнатилган қўндоқли ўроқлар, қизғиш бўёқли сопол идишларнинг бой йиғиндиси, лойдан ясалган ҳайвон ва инсон ҳайкалчалари ҳамда сопол топилган. Жайтунликлар буғдой ва арпа экиб, эчки, қўй ва йирик мугузли ҳайвон етиштириш билан шуғулланган. Жайтун тевагаида 1952 йилдан бошлаб Туркменистон комплекс археологик экспедицияси қазилмалар олиб бориб, 10 дан ортиқ ағни давр қишлоқ қолдиқларини топган. Жайтунликлар кекса уруғдошларини ташқарига, болаларни эса ичкарига қўмганлар.

Қизилқум, Мирзачўл ва Марказий Фарғона чўлларида ҳам Жайтун қишлоқлари ўрнашган ерлардаги сингари табиий шароитлар кузатилади. Улардаги йиллик иссиқлик, ёғингарчилик, тупроқ ва ўсимлик қоплами кўрсаткичлари бир-бирига яқин. Йирик майдонларни эгаллаганига қарамай, бу ерларда Жайтунга ўхшаш неолит даври илк деҳқончилик маданияти излари топилмаганидан, Жайтун қишлоғи неолитдаги Яқин Шарқ илк деҳқончилик цивилизациясининг энг шимоли-шарқий чеккаси саналади. Бироқ Қизилқум чўлида неолит даври Калтаминор жамоалари хўжалиги ва моддий маданиятининг кўчманчи характердалигини ҳамда уларнинг овчилик ва термачилик билан бир қаторда қўлга ўргатилган ҳайвон сурувларини боқиш билан ҳам шуғулланганини эсдан чиқармаслик керак. Чорвачилик ҳам қишлоқ хўжалигининг бир тури бўлиб, озиқ ишлаб чиқариш ўзакларидан биридир.

Калтаминор туридаги қўналғалар – неолитда Амударёнинг қуйи оқимлари Қизилқум ва Оролбўйи ҳудудларида овчилик, термачилик, балиқчилик ва чорвачилик билан кун кечирган жамоалар қўналғалари.

Калтаминорликларнинг тақинчоқлари Қизилқумда кўплаб учрайдиган денгиз чиғаноқларидан ясалган мунчоқлар бўлган. Улар чақмоқтошдан болта ва ўқ учи, лойдан чархсиз усулда сопол идиш тайёрлаган. Калтаминорликлар майдони 24x17 метр, юксаклиги 10 метрлик йирик уйларда 100–120 киши бўлиб яшаганлар. Калтаминор туридаги қўналғалар эрадан олдинги 7–3-минг йилликларда кенг тарқалган бўлиб, Бухоро тевагаидан Каспий денгизи қирғоқларигача ёйилган. Бундай улкан кенгликларда бир тил оиласида сўзлашувчи жамоалар яшамагани аниқ, шунинг учун калтаминорликлар шартли бирлаштирилиб ўрганилади.

Калтаминор қўналғаларини даврларга ажратишда сопол идишларни ишлаш ва безатиш усулларига таянилади. Барча калтаминорликлар ясаган сопол йиғиндилари қўлда ишланган бўлиб, қуримай туриб ўйиқлар кўри-

нишида безатилган. Бу ўйиқ безаклар ичида кенг тарқалганлари денгиз тўлқинлари ва арча игнасиридир. Сопол идишларда овқатини оловда пиширган калтаминорликлар, улкан чайлаларда ўчоқлар куриб яшаган. Шунингдек, тикувчилик ва қайиқсозлик каби янги ҳунар турларининг ҳам юксалиши кузатилади.

Шундай қилиб, узоқ вақт давомида кишилиқ жамияти тош қурол яшаш усулига таяниб, жанубий ҳудудларда яшаган айрим жамоалар музлик даври тугаши билан қишлоқ ҳўжалигига ўта бошлаган. У чоғларда илк деҳқончилик тошдан ясалган иш қуроллари билан бажарилар эди. Бу *янги тош даври* деб аталувчи тарихий босқичнинг сўнгида кўпчилик жамоалар қурол яшаш учун мисни ишлатишни ўрганиб олган эди. Мисни эритиш ва ундан қурол яшаш усулига ўтиш кўплаб синовлар, ютуқлар ва ютқизикларни қамраган қисқа жараён бўлиб, сўнгида мисдан ўта қаттиқ, унча-мунчага зангламас янги металл қоришмаси – жез топилганди. Жез топилгунигача бўлган ўтиш босқичи *мис-тош даври (энеолит)*¹ деб юритилади.

Мис-тош даврида юз берган чуқур ижтимоий ва маданий ўзгаришларга ўша босқичда яшаган жамоалар бир йўсинда тортилмаганди. Уларнинг айримлари металлни ишлатиш босқичига умуман ўтмаган бўлса, Ўртаер денгизининг шарқий қисмидаги жамоалар эрадан одинги 5-минг йиллик сўнгидаёқ кундалиқ турмушларига мисни олиб кирганлар. Бу даврга келиб иқлим қурғоқчиллашиб бораётганди, натижада илк қишлоқ ҳўжалигига ўтиш бўсағасидаги кўп жамоалар шароит оғирлашганидан овчилик ва термачилик юритишга қайтганди. Қўлга ўргатилган сурувларга эга жамоалар эса қишлоқ ҳўжалигини ташлаб, кўчманчи чорвачилик ҳўжалиги юритишга мажбур бўлган жамоалар ўртасида табиий ресурсларга эгалик қилиш учун кескин тортишувни келтириб чиқарганди. Бу тортишувда илғорроқ қурол яшаш усули, тошдан устунроқ хусусиятлари бўлган янги материалларга эга жамоаларгина енгиб чиққан.

Икки янги металл – олтин ва мис инсонлар диққатини тортган. Олтин ўта юмшоқ бўлгани учун қурол яшашга ярамаган, у такинчоқларга ишлатилган. Мис ҳам олтиндек осон эриган, бироқ совуганда олтинга кўра анча қаттиқ бўлгани учун ундан қурол ясала бошлаган. Металлларнинг бу хусусиятларини ўрганиш билан ўтроқ деҳқон жамоалар шуғулланган, кўчманчи қишлоқ ҳўжалигига ўтганлар эса узоқ давр ўзларида бор тош қурол яшаш усулини ишлатиб, металл яшаш усулига эҳтиёж сезмаган.

Сўнги археологик изланишлар мис эритиш биринчи бўлиб бугунги Сербия юртида эрадан одинги 5-минг йиллик ўрталарида бошланганини

---

¹ *Мис-тош даври (энеолит)* – янги тош (неолит) давридан жез даврига ўтиш босқичи (эр.ол. 5–4-минг йилликлар).

кўрсатади¹. Эски дунёда² Унумли яримой, Қадимги Ҳиндистон ва Қадимги Хитой, Янги дунёда³ эса Қадимги Перу (Норте Чико) ва Мезоамерика тарихий ўлкалари биринчилардан бўлиб металлдан қурол ясашга ўтган. Мис-тош даври эрадан олдинги 5–4-минг йилликка тўғри келган ва янги тош даврининг сўнгидан илк жез асрига ўтишни қамраб олган. Турон ўлкасида мис-тош босқичига тегишли илк деҳқонларнинг қишлоқ қолдиқлари Копетдоғ этакларида (Туркменистон) ва Юқори Зарафшон воҳасида (Тожикистон) топиб ўрганилган.

Намозгоҳ қишлоғи – эрадан олдинги 5-минг йиллик ўртасидан 3-минг йиллик бошларигача Копетдоғ тизмасининг этакларида ёйилган илк деҳқончилик турмуш тарзига эга жамоалар яшаган қишлоқ қолдиғи. Бундай қишлоқларда деҳқончилик ва қисман чорвачилик (сигир, қўй, чўчка боқиш) билан шуғулланган, буғдой ва арпа етиштирган жамоалар яшаган. Намозгоҳликлар бир хонали уйларини ўзлари илк бор ишлатишни бошлаган хом ғиштлардан қуриб, мисдан тақинчоқ, пичоқ ва бигизлар ясаган, бироқ мисни Эрондан келтирган. Улар сопол идишларини тўқ қизғиш тусларда безаб, аёл ҳайкалчаларини тангричаларга атаган. Қишлоқларнинг ўртасида дон сақланадиган омбор ва сиғинадиган ер бўлган. Намозгоҳликлар мисдан ташқари олтин ва қумушга ишлов беришни, майда тош тиглар ўрнатиладиган қўндоқли ўроқ ва ўриш пичоқлари ҳамда тошдан қўлтегирмон ясашни ҳам билганлар. Ушбу давр сўнгидан мис-тош жамоалари турмушига илк суғориш каналлари, тўғон ва ғилдирак каби янгиликлар кириб келиб, эндиликда улар қишлоқдошларини қабристонларга қўмишни ва ҳайвонларда юк ташишни бошлаган эди.

Саразм қишлоғи – юқори Зарафшон водийсида Тожикистон ҳудудида ўрнашган илк деҳқон жамоаларининг қишлоғи бўлиб, майдони 100 гектарга яқин. Изланишларга кўра, бу ерда илк деҳқонлар эрадан олдинги 4–3-минг йилликларда яшаган. Тевараги девор билан ўралган қишлоқдаги бир хонали уйлардаги қазималарда қизғиш бўялган сопол идишлар, мис, олтин ва қумушдан тақинчоқлар, иш қуроллари, тўқимачилик ускунаси бўлаклари, урчуқ тошлар, пичоқ, ханжар, қармоқ, игна ва бигизлар қўлга киритилган. Шунингдек, бу ерда оловга сиғиниш топиноғи ҳам очилган. Саразм ва Намозгоҳ моддий маданиятидаги ўхшашлик саразмликларнинг бу ерга Жанубий Туркменистондан кўчиб келганини кўрсатади. Бироқ эрадан олдинги 3-минг

¹ Сербиянинг Беловоде ва Плочник археологик ёдгорликларида эрадан олдинги 5500–5000 йилларда дунёда биринчи бўлиб қончилик билан шуғулланилгани ва мис эритилгани аниқланган.

² Эски дунё (Шарқий яримкурра) – Африка, Европа ва Осиё.

³ Янги дунё (Гарбий яримкурра) – Шимолий ва Жанубий Америка ҳамда Океания.

йилликка келиб Саразм қишлоғи қурғоқчилик ва аҳолининг кўпайиши билан тушкунликка учраб, унинг аҳолиси Зарафшон водийси бўйлаб тарқаб кетади.

Кишилиқ ўтмишида маданият ва цивилизацияларнинг юзага келиши ва юксалиши узоқ ва мураккаб жараён бўлиб, доим инсон қўлидаги технология даражасига боғлиқ бўлган. Инсонлар бир минг йилликдан бошқасига ўтаркан, иш қуроллари яшаш технологияларини янада яхшилаб, янги кўникмаларни ўзлаштириб, янги тушунчаларга эга бўлиб борди. Музлик чекиниши даврида юзага келган янгича турмуш тарзи талабларига жавоб бермай қолган тош қуроллар эндиликда мисдан ясалган қуролларга ўз ўрнини бўшатиб берди.

Минг йилдан ортиқ давом этган мис-тош даври сўнгида усталар мисни қалай ёки маргимуш билан аралаштириб, янги қоришмани қўлга киритган. Жез деб аталувчи бу металл қоришмаси мисдан кўра анча қаттиқ бўлгани учун ундан ясалган қуроллар ўта кескир ва чидамли бўлиб, тез орада кўпчиликнинг диққатини тортган. Жез қуролларига эга жамоалар технологик томондан бошқалардан устунроқ бўлган ва бу янги металл билан танишган жамоалар имкон борица уни қўлга киритишга уринган.

Қалай ва миснинг унча юқори бўлмаган эриш иссиқлиги жез қоришмасини неолит сўнгида кенг қўлланилган сопол хумдонларда эритишга имкон берган. Бироқ мис-қалайли ёки мис-маргимушли хомашё конлари табиий ҳолда оз учрагани учун жез даврида Евросиё бўйлаб узоқ масофали узлуксиз савдо-сотиқнинг йўлга қўйилишига ва тоғ-кончиликнинг кенг ёйилишига олиб келди. Неолит жамоалари қурол хомашёси учун керакли тошларни узоққа бормай ҳам топа олгани уларнинг вақт ўтиб турғун бўлиб қолишига олиб келган бўлса, жез даври жамоаларининг турмуш тарзи эса бунинг тескараси эди.

Жез қурол-яроғлари тез орада куч ва ҳокимият белгисига айланиб, уруғ ва жамоа бошлиқларининг яққол ажралиб чиқишига олиб келган. Жезни тизимли қўллашга эрта ўтган жамоаларнинг қишлоқларида ортиқча маҳсулот тўплана бошлаган ва бу ердаги айрим гуруҳларнинг деҳқончилик билан шуғулланмасдан ҳам кун кечиришига имкон яратган. Аҳолиси зичлашиб бораётган қишлоқларда борган сари кўнчилик, кулолчилик, мисгарлик каби кўплаб ҳунармандчилик турларига эҳтиёж ортиб борарди ва бу ижтимоий-иқтисодий бўшлиқни тўлдирган гуруҳлар эндиликда озик ишлаб чиқаришда қатнашмай ҳам яшай оларди. Бу жараёнда жамиятда иш бўлиниши ва ижтимоий табалақалашув юзага келиб, олдинги овчи-термачиларнинг *содда тизимли жамияти* эндиликда *мураккаб тизимли жамиятга* ўсиб чиққанди.

Бу янгича жамиятларда ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ ва аҳолининг янада ўсиши илк цивилизацияларни юзага келтирган. Илк цивилизациялар

деҳқончилик юксалиши учун табиий шароитлари энг қулай ерларда – Унумли яримой, Қадимги Ҳиндистон ва Қадимги Хитой каби тарихий ўлкаларда гуллаб-яшнаб, кейинги босқичларда бошқа ерларда ҳам юзага келган. Илк цивилизациялар – бу деҳқончиликни юритиш орқали ортиқча маҳсулотни, иш бўлинишини, ижтимоий табақалашувни ва шаҳарларни ярата оладиган *мураккаб тизимли жамиятлар* бўлган. Умуман олганда, илк цивилизацияларни белгиловчи бош омиллар сирасига марказлашган сиёсий тузум, тизимли диний қарашлар, иш бўлиниши ва ижтимоий табақалашув, маҳобатли меъморчилик ва ёзув киритилган.

Илк шаҳарчилик. Илк цивилизациялар илк шаҳарларга таянган бўлиб, бу ерга турли юмушлар билан теварак аҳолиси тортилганди. Одамлар шаҳарга қўлидаги маҳсулотни айирбошлаш, ёлланма ишчи бўлиб ишлаш ёки яхшироқ яшаш учун келарди. Натижада, шаҳарлар бир-бирини танимайдиган, турли тушунча ва қадриятларга эга кишилар ўртасида муносабатлар ўрнатиладиган йирик ижтимоий-иқтисодий, маданий ва сиёсий ўчоқларга айлана борди. Бундай шароитда ҳокимият, дин ва тил инсонлар ўртасида бирлик тушунчасини ва барча томондан қабул қилинган ихтисослашган касбларни юзага келтирганди. Бу касб эгалари шаҳар бошқарувчилари, руҳонийлар ва соқчи-аскарлар ўлароқ иш юритарди. Бир сўз билан айтганда, шаҳарлар сиёсий, диний ва ижтимоий институтларни ўзида бирлаштирган марказ кўринишида гуллаб-яшнаганди. Ташқаридан келувчи барчага бағрини очган шаҳарлардагина маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва сотиб олувчи, хизмат таклиф қилувчи ва фойдаланувчи, уста ва шогирд, уламо ва талаба, ғоя эгаси ва ҳомийларнинг бир нуқтада тўпланиб, бу муносабатларни юритишда йўл харажатлари озайган «йирик кўлам иқтисодиёти» юзага келганди.

Илк шаҳарлар дунёнинг турли минтақаларида юзага келиб, биринчилардан Иккидарё оралиғидаги қадимги Шумер цивилизациясининг шаҳарлашув ўчоқлари бўлган Эриду, Урук ва Ур шаҳарлари саналади. Қадимги дунёнинг энг улкан кенти бўлмиш Ҳинд водийсидаги Моҳенжо-Даро аҳолиси эрадан олдинги 2600 йилдаёқ (э.р.ол. III минг йиллик ўртасида) 30–40 минг кишини ташкил этарди. Бундан ташқари, қадимги Хитойнинг Луоянг, Жанубий Американинг Карал ва Мезоамериканинг Теотихуакан каби илк шаҳарлари эрадан олдинги 3–2-минг йилликларда гуллаб-яшнагани кузатилади.

Сўнгги йилларда илк шаҳарчилик маданиятини ўрганиш чуқурлашгани сайин, илк цивилизацияларнинг келиб чиқиши муаммолари ҳам кўндаланг бўлмоқда. Изланувчилар олдида қандай қадимий аҳоли маскани шаҳар деб белгиланиши, унинг асосий хусусиятлари ва юзага келишидаги омиллар, нега илк шаҳарлар теварак аҳолисини оҳанрабо каби тинмай ўзига тортга-

ни, шаҳарнинг ўсишида диннинг ўрни каби кўплаб сўроқларга жавоб топиш масаласи туради. Бош муаммолар шаҳарларнинг келиб чиқишида қишлоқ хўжалигининг қизғин ўсишини, узоқ масофали тижоратни ва урушларнинг ўрнини аниқлашдир. Илк цивилизацияларнинг бу хусусиятларини аниқлаш орқали улар тўғрисида аниқ тушунчага эга бўлиш мумкин. Илк шаҳарчилик бўйича олиб борилган кўп йиллик изланишларда шаҳар жамиятини белгилашда – аҳолининг зичлиги, меҳнат тақсимоти ва йирик кўламдаги ҳунармандчилик, диний, сиёсий ва ҳарбий вазифаларни бажарувчи бошқарув синфлари келиб чиққан ижтимоий табақалашув, ортиқча кирымни марказлашган назорат остида тўплаш учун жорий қилинган солиқ ёки бож тизими, аниқ белгиланган давлат чегараси, топиноқ, сарой, марказий омбор ёки суғориш тизими каби улкан қурилишларнинг бўлиши, ўрнашган кадриятларни, эстетик ва ишорат тизимини ифода қилувчи санъат, узоқ масофали тижорат, ёзув, аниқ фанлар (оддий арифметика, геометрия ва астрономия) каби унсурларнинг ўрни юқорилиги аниқланган.

Археологлар қадимий шаҳарларни аниқлашда ушбу унсурларга алоҳида эътибор қаратадилар. Бу рўйхат изланишлар янги босқичларга кўтарилгани сари тўғриланиши ёки тўлдирилиши мумкин, бироқ умумий олганда, барча изланувчилар унга қўшиладилар. Бугунги кунда илк шаҳар деб тан олинган қадимий масканларда бу унсурларнинг барчаси бор. Фақат ёзувнинг кашф қилиниб, ишлатилган бўлиши ҳар доим ҳам илк шаҳар таърифига тўғри келмагани учун ёзув қолдиғи топилмаган айрим қадимий шаҳарчилик масканлар истисно тариқасида илк шаҳарларга киритилаверади. Бунга қадимги Американинг ёзувсиз шаҳарчилик цивилизациялари ўчоқлари – Карал ва Теотихуакан шаҳарларини ўрнатиб қўрсатса бўлади.

Илк шаҳарчилик цивилизацияларининг хусусиятларини аниқлаш изланувчилар учун биринчи одим эди. Эндиликда уларнинг олдида янада муҳимроқ масала – илк шаҳар нима сабабдан юзага келгани муаммоси турарди. Бу муаммонинг ечими эса анча қийин кўринади. Сўнгги йиллар давомида бу мавзуда кўплаб мунозаралар бўлиб, бир гуруҳ изланувчилар илк шаҳарларнинг келиб чиқишида иқтисодий омиллар ўрнининг юқори бўлгани тўғрисидаги қарашни илгари сурди. Бу қарашга кўра, қишлоқ хўжалигидаги юксалиш айирбошлаш учун таклиф қилиниши мумкин бўлган ортиқча озиқ таъминотини яратганди. Натижада, ушбу иқтисодий алмашинувларга макон ўлароқ қишлоқларда бозорлар юзага келганди ва шаҳарлар бу асосга таянган ҳолда келиб чиққанди.

Бошқа гуруҳ изланувчилар эса қадимги дунёда қишлоқ хўжалигини кенгайтириш учун керакли бўлган кенг кўламли суғориш тизимлари илк шаҳарларнинг ўсишидаги бош омил бўлгани ғоясини қўллаб чиқди. Ушбу мураккаб суғориш тармоқларини қуриш ва сақлаш учун улкан иш кучи та-

лаб қилинарди. Кўп сонли ишчиларни бошқара оладиган кучга эга бўлган жамият аъзолари эса *бошқарув элитаси* бўлиб шаклланди.

Сўнгги, учинчи гуруҳ изланувчилари эса илк шаҳарларнинг ўсиб келаётган тижорат ва айирбошлаш тармоқлари кесишмасида юзага келганини илгари суради. Суғориш тизимларини кенгайтириш ва озиқ маҳсулотларини ишлаб чиқаришда ихтисослашиш тижорат ва айирбошлаш қилинадиган ортиқча озиқ маҳсулотларини келтириб чиқарганди. Бу изланувчиларнинг фикрича кўра, шаҳар элитаси, шу жумладан, бош топиноқлар билан боғлиқ бўлган руҳонийлар ортиқча маҳсулотни сақлаш ва қайта тақсимлашни ташкил қилганди. Демак, барча илк шаҳарлар бошида топиноқлар теварагида келиб чиққан, уларда жамоаларнинг диний маросимларини ўз бўйнига олган руҳонийлар хизмат қиларди. Илк шаҳарларнинг келиб чиқишида диннинг ўрни энг диққатни тортувчи хусусият бўлиб, илк шаҳарлар аслида қадимги халқларнинг диний қарашларини тубдан акс эттирувчи *маросим марказлари* бўлган деб айтилади.

Илк шаҳарлар кишилик ўтмишида яна бир *улкан сакраш*ни кўрсатган ҳолда технологиялар, ёзма тил, ҳуқуқ, сиёсат ва иқтисодиётдаги янгиликларнинг барчаси илк шаҳарлар шароитида ишлаб чиқарилган динамик маданиятдан келиб чиққанини аңлатади. Бошқа томондан, илк шаҳарларнинг барчаси ижтимоий тенгсизликни келтириб чиқаргани ва уларда яшаган турли табақаларнинг турлича турмуш даражасига эга бўлганини ҳам унутилмаслик керак. Бу ерда бойлар ва йўқсиллар, имтиёзлилар ва имтиёзсизлар бор эди. Бир томондан кишилик жамияти ўтмишида юксалиш, иккинчи томондан эса ижтимоий тенгсизликни келтириб чиқарган илк шаҳарчилик цивилизацияси аслида қизиқарли парадоксдир, бу эса уни синчковлик билан ўрганишга чорлайди.

Демак, илк шаҳарлар кишилик жамиятида озиқ ишлаб чиқаришни тубдан қайта қуриш сўнгида юзага келган. Қадимги жамоалар шаҳарлардан олдин қариндош-уруғ тўпларидан ташкил топган қишлоқларда яшаб, овчилик ва термачилик хўжалигига асосланган муносабатларда бўлишган. Вақт ўтиб, бу қишлоқлар аҳолиси ўзлари яшаган ердаги ёввойи ўсимликлар ва ҳайвонларни етиштириш бўйича кўп кўникмаларга эга бўлиб, уларни қўлга ўргатишган. Инсон томонидан бошқариладиган сурув ва далалар кўпайгани сари озиқ-овқат ҳам ортиб қола бошлаган. Бу эса аҳоли сонининг ортишига етаклаган, чунки қадимги жамоа эндиликда кўпроқ аҳолини боқа оларди. Озиқ ишлаб чиқариш ва аҳоли сонининг ортиши ўртасида ўзаро бир-бирини кучайтирувчи, сабаб-оқибат йўсиндаги муносабатлар натижасида қариндош-уруғлардан ташкил топган кичик қишлоқлар шаҳарча ва сўнгида шаҳарларга айланганди.

Археологик изланишларда Турон ўлкасининг турли ҳудудларида жез асрига тегишли деҳқончилик жамоаларининг қишлоқ ва шаҳар

қолдиқлари ҳамда чорвачилик билан шуғулланган гуруҳларнинг мазор-қўрғонлари очилган. Жанубий Туронда жез асрида гуллаб-яшнаган Амударё цивилизацияси бугунги кунда Жанубий Туркменистон, Жанубий Ўзбекистон, Жанубий Тожикистон ва Шимолий Афғонистонгача ёйилиб, унинг эрадан олдинги 3-минг йилликдаги (э.р. 2400–2000 йиллар) илк шаҳарчилик босқичига тегишли Олтинтепа, Намозгоҳ, Қўнғир (Гонур) каби археологик қолдиқлари кўп йиллар давомида қазиб ўрганилган.

Жанубий Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилоятида эса эрадан олдинги 2-минг йилликнинг биринчи ярмида (э.р. 2000–1500 йиллар) илк шаҳарчилик маданиятига асос солингани Сополлитепа, Жарқўтон, Бўстон, Молалитепа каби археологик қолдиқларнинг 1970-йилларда кенг кўламда тадқиқ этилиши билан фанга киритилган. Сополлитепа мажмуаси Турон ўлкаси илк шаҳарчилигининг ёрқин кўриниши бўлиб, келиб чиқиши Копетдоғ этакларидаги Намозгоҳ мажмуаларига боғлиқ.

Сополлитепа археологик ёдгорлиги Амударё яқинида, Кўхитанг тоғларидаги Пашхурт воҳасидан Шеробод чўлига олиб чикувчи даралардан бирида ўрин олган. Бу ерда Қайнарбулоқ негизида юзага келган Уланбулоқ сойи оқиб ўтади. Ана шу сой сувларга таянган ҳолда эрадан олдинги 2-минг йилликнинг 2-чорагида қадимги деҳқонларнинг қишлоғи қад кўта-ради. Бу қишлоқ харобалари маҳаллий аҳоли орасида Сополлитепа деб ном олган. Ҳозирда унинг марказий қалъа қисмигина сақланиб қолган. Қалъа атрофидаги ёдгорлик майдонида сочилиб ётган сопол парчалари, тош ёрғучоқлар, урчуктош ва ҳайвон суяклари, турли меҳнат қуролларига қараганда, Сополлитепанинг умумий майдони ўз даврида 4–5 гектардан кам бўлмаган. Ёдгорликнинг фавқулудда ноёблиги ва уй-жой мажмуаларининг меъморий қурилиши ҳамда мудофаа иншоотларининг мукамаллиги аجدодларимиз муҳандислик илми юксак даражада бўлганидан далолат беради.

Ёдгорликнинг қалъа қисми квадрат шаклида бўлиб, майдони 82х82 м, атрофи уч қатор мудофаа деворлари билан ўраб олинган. Деворларнинг қалинлиги 2 метрдан ортиқ. Деворлар мураккаб меъморий режа асосида қурилган. Қадимги муҳандисларнинг ғоясига кўра, дастлаб мудофаа тизими тузоқ усулида ишланган бўлиб, аниқ ўлчамдаги даҳлизсимон ҳовлиларга бўлинган. Ташқи ҳовлилар даҳлиз туридаги хоналар орқали қалъа ичидаги уй-жой мажмуалари билан бирлаштирилган. Ички ҳовлилар мудофаа тизимида қалқон вазифасини ўтаганлар. Ташқаридан қараганда, улар қалъа ичига олиб кирувчи дарвозаларни эслатади ва қалъанинг ҳар томонида биттадан жойлашган. Аслида қалъанинг бирдан-бир дарвозаси унинг жанубий томонида ўрнатилган.

Уй-жой мажмуалари уч қурилиш босқичини бошдан кечирган. Мудофаа тизимини ташкил этган ички ва ташқи ҳовлилар аслида махсус мудофаа

мақсадида қурилган бўлса-да, минтақада ҳеч бир ташқи хавфнинг йўқлиги улардан ҳар хил мақсадларда (уруғ хилхонаси, яшаш хоналари, кулолчилик устахоналари) фойдаланишга олиб келган.

Режага қўра, қалъанинг ички майдони бир-биридан тор кўчалар билан ажратилган 8 та уй-жой мажмуасидан иборат бўлган. Дастлаб уй-жой мажмуалари қалъа ички деворига ёпиштириб қурилиб, кузатилган учта қурилиш босқичи давомида улар марказий майдон билан боғланган тор кўчалар бўйлаб кенгайиб борган.

Қалъа марказий майдонида ҳайвон суяклари, сопол парчалари ва қалин кул қатлами уюми ҳосил бўлгани, кейинроқ қалин маданий қатлам уюми текисланиб, унинг усти қалин сомонли лой билан сувалиб, кенг супага айлан-тирилган. Бу майдон, ҳар қалай, жамоа йиғинларини ўтказадиган мажлис ҳудуд бўлиши мумкин.

Сополлитепа аҳолиси Жанубий Ўзбекистон ҳудудининг энг қадимги деҳқонлари эди. Бу ердан топилган жуда бой ва хилма-хил ашёлар таҳлили, уларни бошқа ўлка ва тарихий маданий вилоят ёдгорликлари билан қиёсий ўрганиш Сополлитепа аҳолисининг қадимги Бохтарга қўшни Марғиёнадан деҳқончиликка қулай янги ерлар қидириб келиб ўрнашган уруғлар эканини кўрсатади.

Сополлитепада аниқланган хом ғиштдан қурилган кўп хонали уй-жой қолдиқлари, тошдан, жездан, суякдан ясалган турли шакл ва кўринишдаги меҳнат ва ҳарбий қуроли, уй-рўзғор асбоб-ускуналари, хўжаликда, кундалик ҳаётда, ов вақтида, деҳқончилик ва ҳунармандчиликда ишлатиладиган қуроли, нафис, хушбичим, икки қаватли хумдонда яхши пиширилган турли сопол идишлар, тақинчоқ ва безаклар, уруғ ва қабила муҳрлари, луҳ, камиш ва қўғ, буғдой ва арпа поясидан тўқилган саватчалар, терини ишлаш меҳнат қуроли, тош ва жездан ясалган идишларнинг ишланишига қараб, Сополлитепа аҳолисининг ўз даврида қанчалар юксак маданий-хўжалик ривожига, санъат даражасида юксакликка эришгани, ихтисослашган ҳунармандчилик тармоқлари эгалари бўлгани маълум бўлади. Сополлитепа деҳқонлари пахта экканлар, ипакчилик ва боғдорчилик билан шуғулланганлар. Такрорий суғорма деҳқончилик иқтисодий хўжаликнинг асосини ташкил этган.

Сополлитепа аҳолиси дастлаб ҳаётдан кўз юмган уруғдошларини ўзлари яшаган уй-жой хоналари сатҳи остига, аёлларни кўп ҳолларда ўчоқ қаршисига, эркакларни эса хонага кириш эшиги остонаси олди, мудофаа ва хона деворлари остига қўмганлар. Кейинроқ ҳар бир даҳа доирасида жамоа хилхоналари пайдо бўлган. Сополлитепада топилган 138 та қабрга ўз даврида нима қўйилган бўлса, барчаси тўлалигича сақланган.

Қабрлар асосан айвонли лаҳад тузилишида бўлиб, қабрларнинг айвони доимо шарқда, унинг ғарбий девори остида лаҳадга кирувчи эшиги бўлган. Қабр тўрига мурдалар ётқизилган. Лаҳаднинг айвон томонига эса сопол идишларда турли овқатлар, марҳум ва марҳумага тегишли шахсий буюмлар, меҳнат ва уй-рўзгор асбоблари, аниқроғи, ҳаётлик давридаги касб-корига, жинсига тегишли буюмлар қўйилган. Чунки улар абадий ўлимга ишонмаганлар, «нариги дунё» тушунчаси уларда кучли бўлган кўринади. Шунинг учун бўлса керак, қабрга вафот этган кишини ўз шахсий мулки ва уруғдошлари келтирган идиш-товоқлардаги овқатлар билан кузатганлар. Қабрлардаги ашёвий далилларнинг таркибига қараб, марҳумнинг дурадгор уста, мато тўқувчи, кулол, подачи, овчи, деҳқон, жангчи, табиб, чилангар, доя, мубод (коҳин), бой ва камбағаллигини аниқлаш мумкин. Баъзи қабрларда бедарак йўқолган жамоа аъзосининг руҳи кўмилган. У ҳолда қабрга унинг лой, матодан ясалган ҳайкалчаesi ёки, бойроқ бўлса, унинг ўрнига қўй ёки эчки кўмилган. Бундай қабрлар фанда «кенотаф» деб аталади. Кенотаф қабрларда лаҳадга фақат дафн маросимида қатнашган уруғдошлар томонидан сопол идишларда келтирилган овқатлар қўйилган. Шу боис, кенотаф қабрларда сопол идишлардан бошқа ҳеч бир ашё деярли учрамайди.

Қабрда эркалар ўнг томони, аёллар эса чап томони билан, она қорнида ётган ҳолатда, оёқ-қўллари букилган, бошлари шимолга, шимоли-ғарбга қаратилиб кўмилган. Қабрлардан топилган ашёвий далилларнинг бойлиги ёки камлиги, уларнинг ҳаётлик давридаги жамоада тутган ўрни ва мавқеидан келиб чиққан.

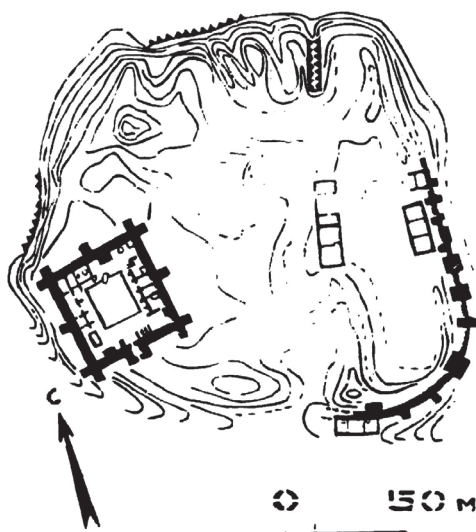
Сополлитепада ҳаёт тахминан, икки юз йил давом этган. Аҳоли йилдан-йилга кўпайиб боргани сайин ер ва экинзорлар учун сув танқислиги сезила бошлагач, унинг бир қисми янги ерлар қидириб, ҳозирги Шеробод дарёси қуйи ҳавзаларига келиб жойлашади. Бу жой тоғ дараларидан оқизиб келинган унумдор тупроқ ҳисобига ҳосил бўлган кенг ва текис, экинбоп қоқ ерлардан таркиб топган эди. Бу жойларни Шеробод дарёсининг қуйи irmoғи – Бўстонсой сувлари орқали суғориш мумкин бўлган. Ҳозирги кунда маҳаллий аҳоли бу жойни Жарқўтон деб атади.

Жарқўтон – Сополлитепа ёдгорлигига яқин жойда, Бўстонсойнинг чап соҳилида бундан 3,5 минг йил аввал қад кўтарган қишлоқ. Унинг кичикроқ қисми Бўстонсой соҳили бўйлаб, жарликлар туфайли сақланиб қолган.

У мудрофаа деворлари билан ўралган кўҳандиз ва унга туташиб кетган «шаҳристон» майдонидан иборат бўлган. Уларнинг жанубида, қадимги ариқ изининг орқа томонида, бир неча табиий тепаликларга жойлашган қабристон жойлашган. Шаҳристон майдонида 20 гектарга яқин катта ва кичик ҳажмдаги тепаликлар кузатилади. Улар устида ётган сопол парчалари, тош ёрғучоқ ва бошқа меҳнат қуролларининг сочилиб ётишига қараганда,

уларнинг ҳар бири бир уруғ жамоасига тегишли уй-жой қолдиқлари ёки ишлаб чиқариш жойлари эканидан гувоҳлик беради.

Ёдгорликда ҳаёт 500–600 йилдан кам кечмаган. Жарқўтон оддий кишлоқ жамоасининг маконидан Ўзбекистон ҳудудидаги энг қадимги илк шаҳар даражасига ўсиб борганини алоҳида урғулаш лозим. Унинг 3 гектардан кам бўлмаган кўхандиз майдонидан шаҳар ҳокимининг маҳобатли саройи қолдиқлари, металл эритиш, металдан меҳнат ва ҳарбий қуроллар ишлаб чиқариш устaxonаси (чилангарлик устaxonаси), хом гиштдан кўтарилган тагкурси устида қурилган уй-жой мажмуалари топилган. Унинг қалин мудофаа девори, қалъага кириш дарвозаси ҳам бўлган.

Жез даври илк шаҳри

Замонбобо макони ва қабристони – Қуйи Зарафшон воҳасида қуриган Мохондарё ўзанига яқин ерда жойлашган, милоддан олдинги 3-минг йилликнинг биринчи ярмида яшаган аҳолига тегишли манзилгоҳ. Замонбоболиклар ости ертўла, усти чайла ва ўтов кўринишидаги йирик турар-жойларда истиқомат қилганлар. Ертўлаларда гулхан ва ўчоқлар, дон сақланадиган ўралар, қўлда ясалган сопол идиш синиқлари, чакмоқтошдан ясалган қуроллар – япроксимон пайкон, пичоқсимон паррақлар, сурматошлар, жездан ясалган кўзгу, қимматбаҳо тошлардан (ложувард, ақиқ, феруза, жилвир) ясалган мунчоқлар, олтин ва маржон тақинчоқлар топилган. Қўндокли ўроқлар, ёрғучоқ, ўғирча ва кўмирга айланган буғдой, арпа донлари, сигир, қўй, эчки суяқларининг топилиши эса замонбоболиклар деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганини англатади. Майитларини ёлғиз, икки кишилик ва айрим ҳолда уч кишилик (аёл, эркак ва бола) қабрларда ёнбошлатиб дафн этганлар.

Жез асри Евросиё дала-қирлари кўчманчи чорвачилари – милоддан олдинги 2-минг йилликда Турон ўлкасининг 90 фоиз майдонини эгаллаган тоғ, дала-қир ва чўл ҳудудларида ишлаб чиқарувчи хўжалик – яйлов чорвадорлиги ва қисман ўтроқ деҳқончилик билан кун кечирган. Улар Евросиёнинг кенг дала-қирлари – Жануби-шарқий Урол, Жанубий Сибир, Шимолий Қозоғистон ва Турон ҳудудларида ёйилган, турли тил ва маданиятга эга, бироқ турмуш тарзи ўхшаш, келиб чиқишига кўра қоришиқ аҳоли вакиллариدير. Бу жамоалар илмий адабиётларда Андронов

**Андроново маданиятига
мансуб аёл**

маданий-тарихий жамоалари, деб юритилиб, уларга тегишли ёдгорликлар Синташта-Ар-каим¹, Олакўл², Федорово³ каби мажмуаларни ўз ичига олади. Уларнинг Фарғона водийсига келиб ўрнашган гуруҳи Қайроққум мажмуаси номи билан аталади.

Келиб чиқиши Уролнинг жанубидаги дала-қирларга тақалувчи Андроново жамоалари милoddан олдинги 3-минг йиллик сўнгидан бошлаб Турон ва Олтой томонга силжиб, милoddан олдинги 2-минг йиллик ўргаларида бу ердаги ўтроқ деҳқон жамоалар билан тўқнашганлар. Бунинг натижасида Тозабог'ёб, Бешкент ва Вахш каби янги мажмуалар келиб чиққани айтилади. Андроново жамоалари яйлов-кишлов ва енгил деҳқончилик хўжалигига эга бўлиб, 2–20 тадан 80–100 тагача ёғоч уйдан иборат кичик қишлоқларда истиқомат қилганлар. Қишлоқ теваараги ҳандақ, тупроқ уюми ёки ёғоч тўсиқ билан ўралган. Бир уруғдан иборат оилага тегишли йирик уйлар 80–300 кв.метр майдонни эгаллаган.

Андроноволикларда кўчманчи турмуш тарзи устувор бўлиб, сигир, от, қўй, эчки ва туя боқилган. Отлардан минниш ва юк ташишда фойдаланилган. Кончилик ва металлчилик тараққий этган. Конлардан мис ва қалай қазиб олганлар. Андроново жамиятида жездан ясалган юқори сифатли иш ва уруш қуроллари мўл бўлган.

Майитлар ер остида тошдан терилган юмалоқ ёки тўртбурчак «уйчалар»га кўмилиб, қабр ичига уй ҳайвони, арава, от югани, қайиши, жанг қуроллари, сопол идиш ва тақинчоқлар қўйилган. Булардан энг машҳурлари милoddан олдинги 2000 йилларга тегишли жанг аравалари бўлиб, улар отли ва отсиз кўмилган. Бундай одат дала-қирларда яшаган ҳинд-европа ва туркий тилли аҳоли маданиятида ҳамда қисман кўчманчилар билан яқин алоқада бўлган қадимги Хитой жамоаларида кузатилади. Андроноволикларда икки майитни бир қабрга – икки улғайган ёки бир улғайган ва бир болани бирга кўмиш удуми ҳам бўлган.

Илк давлатчилик. Амударё цивилизацияси Туронда кенг қўламли ва тизимли суғорма деҳқончилиқни, олис ўлкалар билан йўлга қўйилган ти-

¹ Жанубий Урол, Шимолий Қозоғистон.

² Жануби-шарқий Урол.

³ Жанубий Сибир, Тангритоғ, Еттисув, Шарқий Туркистон.

жоратни, давлатчиликнинг илк кўринишлари униб-ўсаётган янги жамият ва шаҳарчилик маданиятини келтириб чиқарган. Шу билан бирга, бир неча йирик илк шаҳарларнинг юзага келишига ҳам туртки берган. Бироқ бугунгача ойдинлашмаган сабабларга кўра, жез асрининг сўнгида, чамаси эрадан олдинги XIII асрларда Амударё цивилизацияси бирдан тушкунликка учрайди.

Бунга ўхшаш ҳолат бутун Шарқий Ўртаер денгизи минтақасидаги сўнги жез асри цивилизацияларида ҳам кузатилади ва Яқин Шарқ тарихчилари бунини *сўнги жез асри тушкунлиги* деб атайди. Бу даврда Яқин Шарқ цивилизациялари ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий тушкунликка учраб, шимоли-ғарбдан бостириб келган, маданий томондан шаҳарчилик босқичига кўтарилмаган кўплаб Европа қавмлари ҳужумлари остида қолади. Кенг майдонларда ёзув маданиятининг йўқ бўлиши, йирик давлатларнинг кулаши, кўплаб шаҳарларнинг вайрон бўлиши каби воқеалар билан ўша давр тарихчиларининг сўзича, *қоронғи асрлар* бошланганди. Минтақавий кўламда юз берган бу тушкунлик Анатолия, Кипр, Сурия, Левант, Юнонистон, Миср ва Иккидарё оралиғини қамраб олганди.

Ўша чоғларда Яқин Шарқда юз берган тушкунлик Туронда ҳам кўзга ташланади. Минтақамизнинг жанубида жез асри илк шаҳарчилик маданияти ўчоқлари эрадан олдинги XIII асрга келиб бирданига сўнгани ва унинг ўрнига *Ёз археологик мажмуасини* ташувчи янги элатларнинг юзага келиши кузатилади. Улар тевараги деворлар билан ўралган қишлоқларда яшаб, суғорма деҳқончиликни билган, бироқ олдинги маданиятлар каби сополни чархда эмас, қўлда ясаган ва бирорта ўлигини ерга қўммаган жамоалар эдилар. Ёзликлар кўчманчи, ярим-кўчманчи ёки ўтроқлашув жараёнига тортилган элатлар бўлганлар.

Ёз маданиятига мансуб жамоалар маданиятининг муҳим хусусиятлари қуйидагилар бўлган – улар ўз ўликларини қабристонларда қўммаганлар, Евросиё дала-қирлари металлургияси кўникмасига эга бўлганлар ҳамда деҳқончилик билан шуғулланганлар.

Ёз маданиятига мансуб элатларга тегишли ўлик қолдиқларининг оз учрашига сабаб, уларнинг зардуштийлик (ўликни даҳмага олиб чиқиб, этидан тозалаш каби) кўрсатмаларига амал қилганидир. Улар сўнги жез асри Амударё цивилизацияси каби улкан меъморчилик қурилмаларини қуришни билмас эдилар, бироқ тез орада кулол чархи қўллашни ўрганиб олганлар. Ёз ёдгорликлари қазилмаларида темирдан ясалган ўқ учлари ва ўроқларнинг топилиши уларнинг қўлида ўз даври учун энг устувор услуб – темирдан қуроли ясаб кўникмаси борлигини кўрсатади.

Бу даврда Турон аҳолиси тўғрисида илк маълумотлар ёзма манбаларда ҳам учрай бошлайди. Булар орасида зардуштийликнинг муқаддас китоби *Авестонинг* ўзгача ўрни бор. Унинг энг эски қисмлари чамаси эрадан ол-

динги X асрда¹, янгилари эса эрадан олдинги VI асрда ёзилган. Бугунги кунгача сақланиб қолган барча нусхалари эса IX–X асрларда кўчирилган.

Шимолий Бохтарда (Ёз даврида) **Кучук археологик мажмуаси** кенг тарқалиб, ушбу аҳоли олдинги Сополли мажмуаси аҳолиси ўзлаштирган воҳаларга² келиб ўрнашган. Кучукликларнинг қишлоқлари тагкурси устида қад кўтарган бўлиб, ҳовлилари қишлоқнинг ички девори бўйлаб қурилган. Сополлари чархсиз, қўлда ясалиб, юқори қисми одатда қизил тусда бўялган. Ўз турмушларида тошдан ясалган ўроқ, ёрғучоқ, ўғирча, қайроқтошларни кенг ишлатганлар.

Фарғона водийсининг шарқий ва шимоли-шарқий чеккаларида айни шу даврда тарқалган **Чуст археологик мажмуасига** тегишли 80 дан ортиқ археологик ёдгорлик қайд этилган. Чустликлар майдони 10–20 гектаргача борган қишлоқларда яшаб, айримлари адирнинг тепасига, бошқалари эса мудрофаа тизими билан кучайтириб текисликка қурилган. Уйларининг режалари аниқ бўлмаса-да, хом гишт ишлатилгани аниқланган. Кўплаб чуқур ўраларда буғдой, арпа, тарик каби донлар сақланган. Уй ҳайвонларидан туя, эшак, от, сизир, қўй, эчки боқилган. Ёввойи ҳайвонлардан қулон, оҳу ва сайғоқларнинг қолдиқлари топилган. Сополлари қўлда ясалган бўлиб, жез ва темирдан қурол ва буюм ясашни билганлар. Найза бошоқлари (пайконлари) ва пичоқларни фақат жездан ясаганлар, қабрларни қишлоқ четида қазиганлар. Чустликларнинг бўёқли сополи ва тошдан ясалган ўроқ ва пичоқлари ўша даврда Шарқий Туркистонда тарқалган ўхшаш археологик мажмуаларда ҳам учрайди.

Тошкент вилояти ва унинг кенг теваарагида Ёз даврида тарқалган **Бурғалик археологик мажмуаси** қолдиқлари кўпроқ қуйи Оҳангарон дарёси водийсида Туябўғиз сув омбори ўрнидан топиб ўрганилган. Энг йирик Бурғалик қишлоқларида 10 та турар-жой бўлиб, улар тўртбурчак ёки чўзиқ думалоқ кўринишда, майдони 4–25 кв. метрлик ва кўпинча битта йирик хонали ертўлалар эди. Ертўлаларда исиниш ва ошхона ўчоқлари, металл эритиш учун кичик ўчоқлар, девор ёқалаб ясалган супалар, хўжалик ўралари топилган. Ертўлаларнинг устки қисми шох-шабба билан ёпилган. Бурғалик қишлоқлари қазилмаларида қўлда ясалган сопол идишлар, жез буюмлар, тош қуроллар ва кўплаб ҳайвон суяклари қўлга киритилган. Жез буюмлари япроқсимон ўқ учлари, туткичи тешикли қайрилган ўроқлар, пичоқлар ва бигизлардан иборат. Бурғалик аҳолиси хўжалигида тош ва жез ўроқлар, қўл тегирмонлар, ёрғучоқлар, дон сақлайдиган йирик хум ва ўралар борлигидан уларнинг деҳқончилик билан шуғуллангани тушунилади. Йирик мугузли ҳайвон, от ва қўй суяқларининг кўплаб учраши эса Бурғалик аҳолисининг

¹ Ёки «пайгамбар» Зардуштнинг яшаган даври – чамаси эр. олд. 1200–800 йиллар.

² Уланбулоқсой (Кучуктепа), Бўстонсой (Жарқўтон), Бандихонсой (Бандихон I), Миршоди (Қизилтепа), Зарабоғ (Бургуттепа, Қайриттепа) ўзанлари.

деҳқончиликка ҳам алоҳида эътибор берганини кўрсатади. Бурғалик археологик мажмуасининг Еттисувдан (Алмати) Самарқанд тева­ра­гига­ча (Кўкте­па) чўзилган кенгликларда тарқалгани изланишларда қайд этилади.

Юқорида тилга олинган Ёз мажмуасининг биринчи босқичи эрадан олдинги XIII–X асрларда илк темир асрига ўтиш даври бўлиб, бутун Турон бўйлаб деҳқончилик воҳаларининг моддий маданиятида турли даражада бўлса-да, ўхшашлиги билан ажралиб туради. Изланишлар натижаларига кўра, бу босқичда минтақадаги жамоалар ижтимоий-иқтисодий ўсишида шаҳарчилик ва давлатчилик даражасига чиқмагани кузатилади.

Орадан кўп вақт ўтмай, биринчи бўлиб жанубий вилоятларда, хусусан, Амударёнинг юқори ва ўрта оқимида шаклланган тарихий-маданий ўлка Бохтарнинг шимолий қисми – Шимолий Бохтарда шаҳарчиликнинг қайта юксалиши аниқланган. Эндиликда хунармандчиликда олдинги Амударё цивилизацияси анъаналари тикланиб, кулолчилик чархида юқори сифатли сопол маҳсулотининг ясалиши ва кенг тарқалишини кўриш мумкин. Эски Ёз қишлоқлари ўрнида шаҳарлашган аҳоли маконлари гуллаб-яшнаб бошлаган бу давр Жанубий Туркменистонда *Ёз II*, Жанубий Ўзбекистонда эса *Кучук II* босқичи деб юритилади ва эрадан олдинги X–IV асрларга тўғри келади. Кейинчалик бу жараён Сугд, Хоразм ва Фарғонага ҳам ёйилгани кузатилади.

Илк давлатчилик ва давлатларнинг юзага келиши кишилик ўтмишида туб бурилишлардан бири саналиб, кенг қўламли, зич аҳолига эга, сиёсий томондан марказлашган ва ижтимоий табақалашган унсурларни кучли етакчилар томонидан бошқарилиши билан амалга ошган. Тарихчилар томонидан бирламчи ва иккиламчи давлатлар бир-биридан фаркланиб, бирламчи давлатларга ўз ички юксалиш жараёнлари орқали мустақил келиб чиққан давлатлар киритилади. Олдиндан бор бўлган давлатлар таъсирида юзага келганлари эса иккиламчи давлатлар деб аталади.

Қадимги дунёдаги илк давлатлар Иккидарё оралиғида (эр.ол. IV м.й.), Мисрда (эр.ол. IV м.й.), Ҳинд водийсида (эр.ол. III м.й.) ва Хитойда (эр.ол. II м.й.) юзага келган. Илк давлатлар ўз те­ва­ра­ги­да­ги давлатчиликка эга бўлмаган жамиятлар билан тижорат, урушлар, кўчишлар ва янги ғоялар билан йўғрилган алоқаларни олиб боришлари натижасида тўғридан-тўғри ёки айрим омиллар таъсирида қўшниларида иккиламчи давлатларнинг юзага келишига сабабчи бўлган.

Сўнгги йиллардаги археологик изланишлар Турон ўлкасининг илк шаҳарлари ва давлатлари тўғрисидаги билимларимизни янада кенгайтирди. Шу орқали, Турон ўлкасини (эр.ол. I м.й.) ҳам қадимги дунё бирламчи давлатчилик келиб чиққан ўчоқлар каторига қўшиш асоси туғилди.

Илк темир асрининг бошланғич босқичида, эрадан олдинги I-минг йилликнинг биринчи ярмида Шимолий Бохтарнинг уч йирик деҳқончи-

лик воҳаси – Шеробод, Бойсун ва Сурхон воҳаларининг ҳар бирида йирик марказий шаҳарларнинг (*Жондавлаттепа, Қизилтепа, Ҳайитободтепа*) юзага келиши кузатилади. Бу илк шаҳарларнинг ҳар бири теварагида кўп-лаб қишлоқ, кўрғон ва ҳарбий кўрғонларнинг қаторасига ўрнашуви, улар ўртасида бир-бирига боғлиқлигини кўрсатувчи гуллаб-яшнаган қадимий йўллар тармоғи, иқтисодий томондан суғориш тизимининг бир бутунлиги, стратегик томондан ҳам ҳар воҳадаги аҳоли турар-жойларининг бир бутун ажралмас тизимга бўйсунishi – уларнинг уч сиёсий уюшма – воҳа давлатлари бўлиб шаклланишини кўрсатади.

Суғд тарихий-маданий ўлкаси Зарафшон ва Қашқадарё водийларини қамраб, шартли ўлароқ уч қисмга бўлинади – Марказий Суғд (Юқори ва Ўрта Зарафшон), Ғарбий Суғд (Куйи Зарафшон) ва Жанубий Суғд (Қашқадарё воҳаси).

Жанубий Суғдда эрадан олдинги I минг йилликнинг биринчи ярмида шаҳарчилик аҳамиятига эга илк йирик шаҳар тизими – Узунқир, Сангиртепа ва Подаятоқтепа ўрганилган (Қашқадарё вилояти Китоб тумани). *Узунқир* зардуштийликнинг муқаддас китоби Авестода тилга олинган Ғава-Суғда деб аталган қадимий ўлканинг маъмурий маркази бўлган 70 гектар майдонга эга шаҳар қолдиғи бўлиши мумкин. Қадимги шаҳар мудофаа деворининг узунлиги 650 метр, эни 20 метрга тенг. Бу девор биринчи бўлиб эрадан олдинги X–IX асрда гуваласимон хом ғиштлардан солинган бўлиб, Марказий Суғднинг Кўктепа ва Афросиёб сингари қадимги шаҳарлари деворларига хос. Шаҳар Тахтақорача ва Оқрабод домини орқали Бохтардан Марғушга олиб боровчи бош йўлни кўриқлаб турган. *Подаятоқтепа* буржли мудофаа девори ва теварагида ҳандақ билан ўралган қурилиш бўлиб, Узунқирни кўриқлаш учун олдинга чиқарилган ва ҳарбий томондан ўта кучайтирилган кўрғон ёки ҳукмдор ўрдасидир. *Сангиртепа* эса Узунқир шаҳарчилик тизимига кирувчи ва шаҳарнинг бош зардуштийлик топиноғи вазифасини бажарган меъморий қурилмадир. Қазилмаларда бу ёдгорликнинг ўртада оташгоҳ турадиган йирик бўлмадан ташкил топгани ва Туронда энг қадимги зардуштийлар саждагоҳи бўлгани аниқланган.

Еркўрғон Жанубий Суғднинг қадимги бош шаҳарларидан бири Нахшабнинг харобаси бўлиб, Қарши шаҳри яқинида ўрнашган. Ички қисмининг майдони 40 гектар бўлиб, бу ерда ўрда ва ҳукмдор саройи, шаҳар топиноғи, зардуштийлик кўмиш маросими ўтказиладиган дахма, шаҳар юқори табақасига тегишли қабристон, кулоллар ва металлурглار маҳалласи ҳамда эрадан олдинги VIII–VII асрлар мудофаа тизими бўлаклари очилган.

Марказий Суғдда илк шаҳар ва давлатчиликни кўрсатиб берадиган икки йирик ёдгорлик – Кўктепа ва Афросиёб харобалари бор. Самарқанд вилояти Пайариқ туманидаги умумий майдони 100 гектарга тенг *Кўктепа ёд-*

зорлиги икки қатор мудрофаа девори билан ўралган. Эрадан олдинги 2-минг йилликнинг сўнгидаги Бурғалик мажмуасига тегишли кичик қишлоқда турмуш тўхтагандан сўнг, бу ерда эрадан олдинги VII асрга келиб гуваласимон хом ғиштлардан улкан меъморий қурилмалар қурила бошлайди. Тез орада шаҳарчилик мазмунига эга бўлган Кўктепанинг қоқ ўртасида йирик олов саждагоҳи кўтарилади. Бу ерда «шаҳар ҳокими қароргоҳи» деб аталган икки қаватли ва 200 квадрат метр майдонга эга яна бир улкан меъморий қурилма бўлган. Кўктепани айланасига ўраб турган мудрофаа деворлари ҳам гуваласимон хом ғиштлардан қурилган бўлиб, эни 12 метрга тенг.

Афросиёб Марказий Суғднинг энг эски бош шаҳарларидан бири бўлиб, бугунги кунда 200 гектардан ортиқ майдонга эга харобаси бор. Самарқанд шаҳридаги бу ёдгорликда ҳаёт эрадан олдинги VII асрда бошланиб, худди Кўктепадагидек гуваласимон хом ғишдан мудрофаа девори кўтарилган.

Амударёнинг қуйи оқимида ўрнашган Хоразм тарихий-маданий ўлкаси илк темир асрига келиб шаҳарчилик негизида давлатчилик келиб чиққан ўчоқлардан биридир. Хоразм цивилизациясининг илк излари Кўзалиқир, Ҳазорасп, Хумбузтепа каби илк шаҳар харобалари ва уларнинг теварақларида ўз даврида гуллаб-яшнаган воҳалар бўлган. **Кўзалиқир** ҳозирги Туркманистоннинг Тошҳовуз шаҳридан 60 қақирим ғарбда ўрнашган, майдони 25 гектарга тенг, икки қатор мудрофаа деворлари билан ўралган ва эрадан олдинги VII–V асрларда гуллаб-яшнаган қадимги Хоразмнинг илк шаҳарларидан бирининг қолдиғидир. Бу ердан ҳукмдор саройи, кўплаб сопол идиш синиқлари, жездан ясалган ўқ учлари, от югани бўлақлари, аёл тақинчоқлари қўлга киритилган. Кўзалиқирликлар деҳқончилик билан шуғулланганлар, бироқ кўпроқ вақтини яйлов сурувчилиги билан ҳам ўтказганлар.

Хумбузтепа ёдгорлиги Амударё бўйида ўрнашган ва эндиликда 4 гектари сақланиб қолган илк шаҳарларидан биридир. VII–VI асрларга тегишли топилмалар илк шаҳарчилик ва давлатчилик Хоразмнинг жанубида юз берганини кўрсатмоқда. Изланишларда хумбузтепаликларнинг бошданок чархда ишланган юқори сифатли кулолчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарганлари ва Туронда энг қадимгилардан бири бўлган олов топиноғига эга бўлганлари аниқланган.

Фарғона водийсида илк темир асрига тегишли энг қадимги шаҳарчилик кўринишга эга ёдгорлик **Эйлатон** шаҳар харобасидир. Бу шаҳар Андижон вилояти Избоскан туманида ўрнашган бўлиб, ўз даврида мудрофаа девори ичкарисидagi майдони 200 гектарга тенг бўлган. Шаҳарнинг 20 гектарлик ҳукмдор ўрдаси ҳам кучли мудрофаалангани маълум. Қалинлиги 4 метрга тенг мудрофаа деворлари гувала ва хом ғишдан кўтарилган. Эрадан олдинги VII–III асрларда яшаган эйлатонликлар Фарғона водийси бўйлаб 40 дан ортиқ қишлоқ ва шаҳар қуриб, кулолчилик, темирчилик ва тўқувчилик билан шуғулланганлар.

Шундай қилиб, дунёнинг бошқа минтақаларидан мустақил ўлароқ Туронда шаҳарчилик ва давлатчилик уйғунликда илк бор эрадан олдинги I минг йилликнинг биринчи ярмида Шимолий Бохтар, Суғд, Хоразм ва Фарғонада шаклланган бўлиб, унинг бошқа ҳудудларида ушбу жараён кечроқ бошланган. Бироқ ушбу ҳолатнинг ўзиёқ Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг 3000 йиллик тарихга эга эканлигини тасдиқлайди.

№	САНА	СОДИР БЎЛГАН ВОҚЕЛИК
1	13,8 миллиард йил олдин	Коинотнинг юзага келиши. <i>Бугунги кунда қабул қилинган назарияга кўра, “Буюк портлаш” содир этилиши натижасида коинотимиз юзага келган.</i>
2	4,5 миллиард йил олдин	Қуёш, Қуёш тизими ва Ер сайёрасининг юзага келиши. <i>Бу даврда небула (туманлик) деб аталувчи юлдузлараро тўзондан марказида Қуёш, теварагида Қуёш тизими сайёралари, жумладан, Ер сайёраси юзага келган.</i>
3	4,5 – 4 миллиард йил олдин	Катархей (ёки Аид) эони геологик босқичи. <i>Ернинг геологик тарихида ҳаётсиз, вулқонли, ўта иссиқ босқич. Илк суюқ сувнинг юзага келгани тахмин қилинади. Ерда урилиши натижасида унинг теварагида Ой табиий йўлдоши юзага келади. Бу даврда Ернинг атмосфераси юлдузлараро тўзон газларидан иборат бўлган.</i>
4	4–2,5 миллиард йил олдин	Архей эони геологик босқичи. <i>Ерда абиогенезис жараёни натижасида илк (бир ҳужайрали микроорганизмлар) прокариот ҳаётнинг юзага келиши. Бу даврда Ерда Ур, Ваалбара ва Кенорланд деб аталувчи учта суперқитъа шаклланган бўлиб, атмосфера вулқонли ва иссиқхона газларидан иборат бўлган.</i>
5	2,5 миллиард – 541 миллион йил олдин	Протерозой эони геологик босқичи. <i>Ерда эукариотлар деб аталувчи илк кўп ҳужайрали микроорганизмларнинг ўртага чиқиб, Ер атмосферасини кислород билан тўлдириб боради. Илк ўсимликлар, сўнгра илк ҳайвонлар ва замбуруғлар юзага келади. Колумбия, Родиния ва Паннотия суперқитъалари шаклланади.</i>
6	541 миллион йил олдиндан – бугунги кунгача	Фанерозой эони геологик даври. <i>Ер океани ва қуруқликларида “Кембрий даври портлаши” жараёни натижасида умуртқалилар, ўсимликлар, замбуруғлар, ҳашаротлар ва судралиб юрувчиларни қамраган қоришиқ ҳаёт ривожланган. Бу даврда Пангея суперқитъаси Лавразия ва Гондвана каби қитъаларга бўлиниб, бу икки қитъа бугунги қитъаларга айланган. Фанерозой эони ўз ўрнида палеозой, мезозой ва кайнозой каби уч эрага бўлинади.</i>
7	541 – 252 миллион йил олдин	Палеозой геологик эраси. <i>Ер тарихида ўта кескин тектоник, иқлим ва эволюцион ўзгаришлар содир бўлган. Океандаги моллюск, балиқ ва амфибиялар эврилиб қуруқликка чиқа бошлаган. Ер юзини улкан ўрмонлар қоплаган. Эра сўнгида Ер тарихида “Пермь даври ёппа қирғини” деб аталувчи энг йирик биосфера офати содир бўлиб, океандаги 98% ва қуруқликдаги 73% тирик организм қирилиб кетган.</i>

8	252 – 66 миллион йил олдин	Мезозой геологик эраси. “Судралиб юрувчилар даври” ва “Игнабарглилар даври” деб ҳам аталувчи босқич бўлиб, ўз ўрнида Триас, Юра ва Бўр даврларига бўлинади. Бу даврда судралиб юрувчилар оиласига тегишли бўлмиш динозаврлар 150 миллион йил давомида Ер юзасида ҳукмронлик қилган. Теропод динозаврларидан қушлар ўртага чиққан. Сут эмизувчилар юзага келган, бироқ узоқ давр ўта кичик (15 кг остида) ўлчамда ривожланган. Давр сўнгида иккинчи (Бўр даври қирғини) ёппа қирғин келиб, барча тирик организмларнинг 75%, жумладан, қанотсиз динозаврлар Ер юзасидан йўқ бўлиб кетган.
9	66 миллион йил олдиндан – бугунги кунгача	Кайнозой геологик эраси. “Сут эмизувчилар даври” деб ҳам аталувчи бу босқич ўз ўрнида палеоген, неоген ва тўртламчи каби даврларга бўлиниб, динозаврлар ва игнабаргли дарахтлар тарих саҳнасидан чекилгандан сўнг сут эмизувчилар, қушлар ва гулли ўсимликлар Ер юзасида ҳукмронлик қила бошлаган ва бу ҳолат бугунги кунгача давом этмоқда.
10	66 – 23 миллион йил олдин	Палеоген геологик босқичи. Қитъалар бугунги кўринишига эга бўла бошлаган, бироқ барчаси бир-биридан сув билан ажралган эди, жумладан, Африка ва Евросиё ҳануз қадимий Тетис денгизи билан ажраб турган (Ўрта Осиёнинг йирик бўлаги ҳам Тетис денгизи остида эди).
11	23 – 2,6 миллион йил олдин	Неоген геологик босқичи. Бу даврнинг илк босқичи миоценда (23–5,3 миллион йил олдин) зич ўрмонлар ўрнига ўтлоқ саванналар кенгайиб борган. Тетис денгизи қуриб, Африка ва Евросиё бирлашган. Бугунги кундаги ўсимликларнинг 95% бу даврда юзага келган. Маймунлар 30 турга бўлиниб кетган. Неогеннинг иккинчи босқичи плиоцен даврида эса (5,3–2,6 миллион йил олдин) қўрғоқчилик бошланиб, бугунги кунги флора ва фауна шаклланган.
12	2,6 миллион йил олдин – бугунги кунгача	Тўртламчи геологик даври. Ўз ўрнида плейстоцен ва ҳолоцен деб аталувчи икки босқичга бўлинган бу давр “Музликлар даври” ёки “Инсонлар даври” деб ҳам юритилади.
13	2,6 миллион – 11700 йил олдин	Плейстоцен геологик босқичи. “Музлик даври” ёки “Қадимги тош асри – палеолит” деб ҳам аталувчи бу босқичда мегафауна, яъни йирик ҳайвонлар ва илк инсонлар ҳукмронлик қилиб, босқич сўнгига яқин, кўпи, жумладан, Неандертал одамлар қирилиб кетган.
14	11700 йил олдин – бугунги кунгача	Ҳолоцен геологик босқичи. “Музлик чекилиши даври” деб ҳам аталувчи илк, қўрғоқчил замонавий давр бўлиб, Ер юзасида инсонларнинг цивилизациялари ҳукмронлик қилади. Ҳайвонот ва ўсимлик оламининг инсон томонидан қирилиши кузатилиб, XVII–XIX асрларда содир этилган саноат тўнтариши давридан бери 500 тур умуртқалиларнинг насли инсон томонидан тугатилган.

15	2,6 (2,4) – 1,7 (1,5) миллион йил олдин	Ҳомо ҳабилис (Homo habilis) “Уқувли одам” турининг юзага келиши, ривожланиши ва йўқ бўлиши.
16	1,7 (1,5) миллион йил – 300 (150) минг йил олдин	Ҳомо эректус (Homo erectus) “Тикюрар одам” турининг юзага келиши, ривожланиши ва йўқ бўлиши.
17	300 (150) – 50 (40) минг йил олдин	Ҳомо неандертал (Homo neardenthalensis) “Неандертал одам” турининг юзага келиши, ривожланиши ва йўқ бўлиши.
18	300 (150) минг йил – бутунги кунгача	Ҳомо сапиенс (Homo sapiens) “Онгли одам” турининг юзага келиши ва ривожланиши.
19	2,6 минг йил олдин – эрадан олдинги IV минг йилликгача	Тош даври. <i>Ўз ўрнида бу давр Қадимги тош (палеолит), Ўрта тош (мезолит) ва Янги тош (неолит) босчиқларига бўлинади.</i>
20	2,6 миллион – 11700 йил олдин	Қадимги тош асри ёки палеолит археологик даври. <i>Ўз ўрнида Қуйи (илк), Ўрта ва Юқори (сўнгги) палеолит босқиқларига бўлинади.</i>
21	2,6 миллион йил – 300 (150) минг йил олдин	Қуйи (илк) палеолит. <i>“Уқувли одам” тури ва унинг “Олдувай тош йўниш технологияси” ривожланган. Ташиландиқ озуқа тўпловчилик билан кун кечирилган ҳамда қайроқтошдан қўпол қурол ясалган. Ёдгорликлар асосан Африкадан. “Тикюрар одам” тури ва унинг “Ашель тош йўниш технологияси” ҳамда макролит қўл чўқмори каби тош йўниш технологияси ривожланган. Ўрта Осиёда Қўлбулоқ, Селунгур, Қўлдара, Тангирқазган ёдгорликлари ўрганилган. Кейинроқ овчилик ва термачилик каби ҳўжалик тури ривожланган.</i>
22	300 (150) – 50 (40) минг йил олдин	Ўрта палеолит. <i>Неандертал одам ва Онгли одамнинг “Леваллуа”, “Пренуклеус” (ўзак), Мустье, ялтоқ учиринди тош йўниш технологияси юзага келган. Ўзбекистонда Қўлбулоқ, Обираҳмат, Тешиктош, Омонқўтон каби ёдгорликлар ўрганилган.</i>
23	50 (40) – 11,7 минг йил олдин	Юқори (сўнгги) палеолит. <i>Онгли одамнинг “микролитли қуроллар ясаиш технологияси” юзага келган. Одамлар йирик қўналгаларда яшаган.</i>
24	Эрадан олдинги IX–VIII минг йилликлар	Ўрта тош (мезолит). <i>Қўндоқли тош қуроллар, геометрик микролитлар ривожланган. Ўзбекистонда Мачай, Обишир, Қўшилиш қўналгалари ўрганилган.</i>
25	Эрадан олдинги VII–IV минг йилликлар	Янги тош (неолит). <i>Қишлоқ ҳўжалиги тўнтарииш содир этилиб, деҳқончилик ва чорвачилик ҳўжалик турига ўтилган. Илк сопол идиш юзага келган. Ўзбекистонда Калтаминор, Сазагон, Марказий Фарғона, Устюрт каби ёдгорликлар ўрганилган.</i>
26	Эрадан олдинги IV минг йиллик	Мис-тош (энеолит) даври.

		<i>Илк металлдан фойдаланишига ўтилиб, илк қишлоқлар юзага келган. Ўрта Осиёда Намозгоҳ ва Саразм каби ёдгорликлар ўрганилган.</i>
27	Эрадан олдинги III–II минг йиллик	Жез даври. <i>Илк шаҳарсозлик ва цивилизациялар юзага келади. Ўзбекистонда Сополли, Замонбобо ва Тозабегёб каби ёдгорликлар ўрганилган.</i>
28	Эрадан олдинги XIII–VI асрлар	Темир даври. <i>Ўз ўрнида Сўнгги жез – илк темир ва Илк темир босқичларига шартли равишда бўлинади.</i>
29	Эрадан олдинги XIII–X асрлар	Сўнгги жез – илк темир даври. <i>Сўнгги жез даври инқироzi содир этилади. Ўзбекистонда Қучук, Чуст ва Бурганлик каби ёдгорликлар ўрганилган.</i>
30	Эрадан олдинги X–VI асрлар	Илк темир даври. <i>Илк давлатчилик ва ривожланган шаҳарлар. Ўзбекистонда Бақтрия, Сугд, Хоразм, Фарғона шаҳарлари ўрганилган. Бу даврдан бошлаб ёзув ишлаб чиқилган, шунинг учун олдинги барча ёзувсиз даврлар “Тарихолди” даври деб аталиб, бундан кейинги босқич учун “Тарихий давр”, Ўрта Осиё учун Турон атамаси қўлланила бошлайди.</i>

II. АҲАМОНИЙЛАР ИСТИЛОСИ

Милодга қадар ўтган асрларда ўзбек давлатчилиги тараққиётида Ер юзида илк давлатчилик ўчоқларидан бўлмиш Якин ва Ўрта Шарқ, Ҳиндистон, Хитой, Юнонистонда ҳам кечганидек жараён юз берган. Яъни давлатчилик муносабатлари алоҳида вилоят, ички минтақа, ҳатто шаҳар доирасида юз бериб борган. Улар сирасида Хоразм, Бохтар, Фарғона алоҳида диққатга сазовордир.

Моддий ва ёзма манбалар, яъни қадимги шаҳарлардаги мудофаа истеҳкомлари, ҳукмдор саройлари, фақат кўпчиликлари уюштириш, жиддий харажатлар орқалигина бажаралиши мумкин бўлган катта қурилиш, улкан сув иншоотлари, Авестодаги давлат ва жамият муносабатларига оид гувоҳликлар милоддан олдинги VII асрда Хоразм воҳасида кўхна даврга хос давлатчилик асослари узил-кесил шаклланиб бўлганидан далолат беради.

Милоддан олдинги IV аср иккинчи ярмида фаолият юритган хоразмлик ҳукмдор Фарасман билан боғлиқ қимматли ёзма маълумот воҳа сиёсий ҳаётида сулолавий муносабатларнинг пайдо бўлганини ва улар бир неча юз йиллик ўтмишга эга эканлигини кўрсатади, албатта.

Авестода Бохтар (Баҳди) «байроқлари (доим) баланд ҳилпираб турадиган», яъни шон-шавкат ўлкаси сифатида тилга олинади. Уни бошқарган қадимги сиёсий сулолалар тўғрисида ҳозирча бирон-бир илмий хулоса қилиш қийин бўлса-да, бу борадаги мавжуд афсоналардан бохтарлик ҳукмдорлар, уларнинг куч-қудрати ўз замонасидаёқ машҳур ва маъруф бўлганини билиб олиш мумкин. Чунончи, Ктесийнинг¹ ашшуриялик подшоҳ Ниннинг² Бохтарга 1 700 000 пиёда, 210 000 отлиқ, 10 000 дан ортиқ жанг араваси билан ҳарбий юриши ва у ерлик аёл Семирамидага³ уйланиши, бохтарлик подшоҳ Оксиартнинг қаршилиқ кўрсатиши, ўлка эгаллангач, у ердаги хазинадан қўплаб олтин ва қумушнинг қўлга киритилиши билан боғлиқ тўқимасифат маълумотлар ушбу ҳудуддаги давлатчилик муносабатлари ҳам 1-минг йилликнинг биринчи ярми ўрталаридаёқ шаклланиб бўлганини билвосита тасдиқлайди.

¹ *Ктесий* (тахминан, милоддан олдинги 441 йил – IV аср бошлари) – юнон тарихчиси.

² *Нин* – юнон афсоналарида Бобил ҳукмдори, Ҳераклнинг набираси.

³ *Семирамида* – тахминан, милоддан олдинги 811–805 йилларда Ашшурияни бошқарган малика Шомуромат.

Милоддан олдинги II асрга тегишли илк ёзма манбалар ушбу паллада водийдаги давлатчилик муносабатлари тўлиқ шаклланиб бўлганидан дарак беришдан ташқари, уларнинг ўтмишига ҳам кўз ташлаш имконини беради. Археология фанига эса Фарғонада милоддан олдинги VIII–VII асрларда воҳа давлатлари пайдо бўлганини тасдиқламоқда.

Милоддан олдинги I-минг йилликнинг ўрталари кишилик тарихида аҳамонийлар салтанати¹ барпо бўлиши билан ажралиб туради. Куч ишлатиш орқали турли халқлар ва мамлакатларни ягона сиёсий марказ остида бирлаштириш ҳоллари илгари ҳам юз бериб турган. Бироқ эронлик ушбу сулола илк бор Осиё, Европа ва Африка қитъаларидаги қатор ҳудудларни босиб олиш ва уларни ўз бошқарув тизимига солишга эриша олган. Мазкур жараённинг биз учун аҳамияти унинг ўзбек давлатчилиги ўзининг изчил ривожланиш йўлига тушиб олган тарихий паллада юз бергани билан белгиланади.

Милоддан олдинги I-минг йилликнинг иккинчи чорагида Эрон юрти Мидия подшоҳлиги² тасарруфида бўлган. Милоддан олдинги 550 йили форс уруғларидан бўлмиш Куруш II³ Астиагни⁴ енгиб, ўзи тахтни эгаллагач, қисқа вақт ичида Олд Осиёдаги қатор давлатларни бўйсундирган. Милоддан олдинги 538 йили у Бобилни⁵ эгаллаган. Куруш II ўз салтанати ҳудудларини кенгайтириш мақсадида ҳарбий юришлар уюштириб, бирин-кетин қўшни давлатларни босиб олади ва шу тариқа Ўрта денгиздан Ҳиндистонгача бўлган ўлкаларни бўйсундиради.

Гиркания ва Парфия⁶ эгаллангач, унинг қўшинлари Турон ўлкасининг жануби бўлмиш Бохтар остонасида пайдо бўлади. Бохтарликлар ва аҳамонийлар ўртасидаги уруш-талашларда гоҳ бир томон, гоҳ иккинчи томоннинг қўли баланд келиб тургани билан, охир-оқибат, олдиниға бохтарликлар, сўнг Марғиёна⁷ ва Суғд⁸ аҳли ҳам душманга таслим бўлади. Ёзма ман-

¹ *Аҳамонийлар салтанати* – аҳамонийлар сулоласи томонидан асос солиниб, милоддан олдинги 550–329 йилларда ҳозирги Юнонистон ва Ливиядан Ҳиндистонгача бўлган улкан ҳудудда фаолият кўрсатган қадимги давлат.

² *Мидия* – ҳозирги Эроннинг ғарбида жойлашган, 670–550 йиллар оралиғида мавжуд бўлган қадимги давлат.

³ *Куруш II (Кир II, Кайхусрав)* – милоддан олдинги 558–530 йилларда аҳамонийлар сулоласи етакчиси.

⁴ *Астиаг* – Мидиянинг милоддан олдинги 585–550 йилларда ҳукмронлик қилган сўнги подшоси.

⁵ *Бобил* – Иккидарё оралиғининг жанубидаги тарихий ўлка.

⁶ Каспий денгизи жануби ва шарқидаги ҳудудлар.

⁷ *Марғиёна* – Туркманистоннинг Марв вилояти ҳудудлари.

⁸ *Суғд* – Ўзбекистоннинг Зарафшон водийси ва Қашқадарё воҳалари, ҳамда Тожикистоннинг юқори Зарафшон ҳудудларида мавжуд бўлган қадимий тарихий маданий ўлка.

баларга қараганда, Куруш II ўз қўшинлари билан Сирдарёгача борган ва у ерда Курушкада¹ шахрини бунёд этган.

Шундан кейин Куруш II Бохтарнинг шимоли-шарқида яшайдиган сакларга² қарши қўшин тортган ва уларнинг шоҳи Аморгни³ асир олган. Бундан хабар топган малика Спаретра⁴ катта қўшин тўплаб, аҳамонийлар қўшинига хужум қилади ва уларга катта талафот етказиши натижасида Куруш II ни сулҳ тузишга мажбур этади, Аморг озод этилади.

Минтақанинг шимоли-ғарбий ҳудудларида яшайдиган массагет⁵ қавмини ҳам бўйсундириш истаги Куруш II га ўта қимматга тушган. Каспий денгизидан шарқда, Хоразм воҳасига яқин ва Суғднинг ғарбида жойлашган катта ва қудратли уруғлар сиёсий уюшмаси бўлган массагетларни бўйсундириш аҳамонийлар ҳукмдори учун икки жиҳатдан муҳим эди. Биринчидан, салтанатнинг шарқий чегараларини кенгайтириш орқали ўз мавқеини янада юксалтириб, шимолдаги бошқа сак уруғларига босим ўтказиш имкони туғиларди. Иккинчидан, массагетларни бўйсундириб, қўнгли хотиржам бўлгачгина, Мисрга мўлжаллаб қўйган муҳим ғарбий юришни бежавотир амалга ошира олар эди.

Ўз ниятига эришиш учун Куруш II нинг массагетлар маликаси Томир хотун⁶ қошига элчи қўйиб, унга уйланиш нияти борлигини билдирганида ҳам бўлажак Миср юриши омилининг эҳтимоли баланд туюлади. Негаки, у шу тариқа бир ўқ билан икки нишонни урган бўлар эди – ҳам массагетларни бўйсундирарди, ҳам қўшинида йўқотишларга йўл қўйилмасди. Мазкур

---

¹ *Курушкаде* (эски юнончада *Κκσπέρλιτ*) – Куруш II томонидан қурилган тарихий шаҳар; ҳозирги Тожикистондаги Истравшан (Ўратепа) шаҳри ҳудудидаги Ҳавотоғда жойлашган Нуртепа ёдгорлиги.

² *Саклар* (*шаклар*) – милоддан олдинги I минг йилликда Турон ерларида яшаган ярим кўчманчи ва кўчманчи аҳоли; машҳур аршакийлар сулоласи асосчиси Аршакнинг номи *Эр + шак*, яъни шаклар ҳукмдори маъносини берган.

³ *Аморг* – милоддан олдинги VI–V асрларда сака-хаумаварка қабилалари лашкарбошчиси.

⁴ *Спаретра* – Куруш II га қарши курашган сака-хаумаваркаларнинг маликаси.

⁵ *Массагетлар* – Дастлаб Волга бўйларида то Олтой этакларигача яшаган, сўнг Амударё бўйларида ўтроқлашган йирик қабилалар уюшмаси.

⁶ *Томир хотун* (милоддан олдинги 570–520 йиллар) – Томир хотун ҳақида гувоҳлик берган юнон манбаларида Тóμυρίς шаклида ёзилган ва кейинчалик бошқа тилларга Томирис кўринишида ўтган; европалик олимлар ўйлашларича, мазкур исм эски авесточадаги Tahma-Rayiш атоқли отидан юнончалатиб олинган; туркиялик изланувчилар эса, Тóμυρίς дан эски юнончадаги íς қўшимчасини чиқариб ташлаш орқали Тóμυр ни «темир» атамаси билан боғлаб келадилар; машҳур ўзбек олими, эски туркий тиллар билимдони, тарих фанлари доктори Қозоқбой Маҳмудов хулосасига кўра, массагетлар маликасининг исми аслида Томир бўлган, эски юнонча íς қўшимчаси тиркалиши билан Тóμυρίς га айланган.

«совчилик» остида қандай мақсад борлигини, яъни Куруш II га ўзи эмас, балки юрти кераклигини тушунган оқила аёл, табиий равишда, рад жавобини берган.

Бу ҳийласи иш бермаган форс ҳукмдори бошқасини қўллаган: Амударёни кечиб, бир кунлик йўлни босиб ўтган ва ҳарбий қароргоҳ тиклаб, у ерда озроқ қўшин, анча-мунча май қолдириб, ортга – дарё бўйига ёлғондан чекинган. Массagetлар шахзодаси Спаргапис¹ бунинг қопқонлигидан беҳабар, мазкур ўрдага ҳужум қилади ва у ердагиларнинг барчасини қириб ташлайди. Кейин эса, ўша ернинг ўзида аскарлари билан зиёфат уюштирган ва афтидан, қўп ичилган май таъсирида барчаси ухлаб қолган. Шуни кутиб турган Куруш II қўққисдан ҳамла қилиб, массagetлар қўшинининг бир қисмини ўлдирган, бир қисмини, жумладан, Спаргаписни ҳам асир олган. Ҳушига келган шахзода чув тушганини англаши биланоқ орияти қўзиб, ўзини ўзи ўлдиради.

Бундан хабар топган Томир хотун катта қўшин тўплайди ва: «Қуёш номи билан онт ичаманки, сен еб тўймасни қонга тўйдираман», деб ёвга қарши отланади ҳамда «енгилмас» номини қозонган аҳамонийларни тор-мор келтиради. Милоддан олдинги 530 йили юз берган ушбу жангда кишилиқ тарихида биринчи салтанат асосчиси бўлмиш Куруш II ҳам ўлдирилган. Томир хотун сўзининг устидан чиққан: унинг жасадини топтириб, бошини олдирган ва қон билан тўлдирилган мешга солдириб, қуйидаги сўзларни айтган: «Сен устингдан ғалаба қозонган менинг ўғлимни ҳийла билан қўлга олиб, нобуд этдинг. Мен эса айтганимдек, сени қонга тўйдираман».

Куруш II дан кейин тахтга ўтирган Камбиз II² ҳукмронлиги даврида ҳам аҳамонийларга қарши қўзғолонлар бўлиб турган. Босқинчиларга қарши исён туғлари Доро I³ замонида ҳам тинмагани маълум. Чунончи, милоддан олдинги 522 йилнинг 10 декабрида Марғиёнада Фрада бошчилигида қўзғолон бошланган. Доро I нинг буйруғига биноан мазкур вилоятга етиб келган Дадаршиш⁴ қўзғолончиларнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, уни шафқатсизларча бостиришга муваффақ бўлган. Қўзғолончилардан 55 мингдан ортиқ киши ўлдирилган. Асир олинганлар сони 6 500 дан ошган. Қўзғолончилар сардори Фрада ҳам асир олинган ва бир йилдан сўнг қатл этилган. Ўлдирилган ва асир олинганларнинг сонига қараганда, Марғиёна қўзғолони том маънода халқ исёни бўлган.

¹ *Спаргапис* – Томир хотуннинг ўғли.

² *Камбиз II* – милоддан олдинги 530–522 йилларда аҳамонийлар сулоласи етакчиси; Куруш II нинг тўнғич ўғли.

³ *Дорйуш I (Доро I)* – милоддан олдинги 522–486 йилларда аҳамонийлар сулоласи етакчиси.

⁴ *Дадаршиш* – аҳамонийларнинг Бохтардаги волийси; Дорйуш I нинг қариндоши бўлгани ҳақида тахминлар бор.

Бихустун қоятошидаги битиклар¹ босқинчиларга қарши кураш кел-йинчалик ҳам тинмаганидан гувоҳлик беради. Шу ўринда, Дорйуш I нинг милоддан олдинги 518 йили ўткир учли қалпоқ киядиган сакларга² қарши уюштирган юришларига оид мана бу маълумот диққатга сазовор. «Дорйуш шоҳ айтади: Сўнгра мен қўшин билан саклар ўлкаси томон йўл олдим. Сўнг ўткир учли қалпоқ киядиган саклар (менга қарши) уруш қилиш учун оёққа турдилар. Сўнг мен дарёга етиб бордим ва бутун қўшиним билан уни кечиб ўтдим. Сўнг мен сакларнинг бир қисмини ўлдирдим, бир қисмини эса асир олдим. Уларнинг Сқунха³ исмли сардорини қўлга тушириб, ҳузуримга келтирдилар. Мен ўзим истаган бошқа бир (сакни) уларга бошлиқ қилиб қўйдим. Шу тариқа мамлакат меники бўлди».

Хужжатли тилда ҳамда аҳамонийлар ҳукмдори фойдасига битилган мазкур воқеани Полиен⁴ анча ёрқин баён этган. Чунончи, келиб чиқиши саклардан бўлмиш, отбоқар Широқ сак уруғлари бошлиқлари Саксфар⁵, Ўмарг⁶ қошига келади ва агар унинг болалари, умуман, етти пуштини уй ҳамда мол-дунё билан таъминлашга сўз берсалар, форс қўшинини қириб ташлашини айтади. Саклар етакчилари унга бу борада онт ичишлари биланок, у қўйнидан пичоқ олиб, бурни ва кулоқларини кесиб ташлайди, баданининг бошқа жойларини ҳам тилиб, Доро I ҳузурига сак ҳукмдорлари уни шу аҳволга солганларидан арз қилиб боради. Широқнинг аҳволини кўрган аҳамоний арбоб унинг, айниқса, саклар эрта тунда йўлга тушадилар, мен йилки боқаман, бу ерларни беш бармоғимдек биламан, сизларни қисқа йўлдан бошлаб, улар мўлжалидаги маконга олдинроқ етиб оламиз ва уларни қўлга туширамиз, қабилидаги сўзларига ишонишади.

Шу тариқа форс қўшини етти кеча-кундуз йўл юриб, сувсиз ва кимсасиз чўлнинг ўртасига бориб қолганида, мингбоши Раносбат чув тушилганини пайқаган ва Широқдан «Буюк шоҳни алдаб, форсларнинг кўп сонли қўшинини бундай сувсиз, қуш учмайдиган, тирик жон кўринмайдиган, на олдинга юриш ва на ортга қайтиш мумкин бўлмаган чўлга етаклаб келишининг сабаби нимада?» – деб сўраган. Широқ эса қарсак чалиб ва баланд овозда

---

¹ Бихустун битиклари – милоддан олдинги 523–521 йилларда Дорйуш I фармони билан қадимги форс, элам, аккад тилларида миҳхат билан ёзилган ёдгорлик.

² Учли қалпоқ киядиган саклар (сакатиграхуда) – Суғднинг шимоли-ғарбида, Орол денгизигача бўлган ҳудудларда яшаган сак қабилалари.

³ Сқунха – сакларнинг аҳамонийларга асир тушган подшоҳи; сиймоси Бихустун ёдгорлиги бўртмасида акс эттирилган.

⁴ Полиен (милоддан олдинги II аср) – юнон тарихчиси.

⁵ Саксфар – сак қабиласи сардори.

⁶ Ўмарг – сак қабиласи сардори.

кулиб, мана бу жавобни берган экан: «Мен ғалаба қозондим, чунки юртдошларим сакларни асраб қолиш учун форсларни сувсизлик ва очликдан ҳалоқ қилмоқдаман».

Худди Куруш II билан бўлган жангдаги каби бу сафар ҳам аҳамонийлар қўшини ботир ва эрксевар саклардан катта талафот кўрган. Дорйуш I нинг ўзи эса бахтли тасодиф сабаб ўлимдан қутулиб қолиб, не-не қийинчиликлар билан бўлса-да, пойтахтига етиб олган.

Турон аҳлида аҳамонийларга бўйсунмаслик руҳи кейин ҳам сўнмаганига оид далиллар етарлидир. Буни биз бохтарликлар ва сакларнинг ўз оталарига қарши исён кўтарган Ариамен ва Масистани қўллаб-қувватлаганларида ҳам кўришимиз мумкин. Шунингдек, милoddан олдинги 465 йили Артаксеркснинг¹ тахт учун курашида бохтарликлар ўз ҳукмдори Гистаспни қўллаганлар.

Милoddан олдинги IV асрда аҳамонийлар давлатидаги сиёсий беқарорлик ва салтанатнинг узоқ бир чеккасида жойлашганлигидан фойдаланиб, Хоразм ўз мустақиллигини тиклашга эришади.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Сўз юритилаётган давр ижтимоий турмуши ҳақидаги маълумотлар ҳам жуда кам. Авестога кўра, ер алоҳида оилалардан (*нманийа*) иборат уруғ жамоасига тегишли бўлган ва улар ерга биргаликда эгалик қилганлар. Уруғлар жамоаси асосида қабилалар (*занти*) ташкил топган. Ўз навбатида, қабилалар уюшмаси ўлка-вилоятни ташкил этган. Уларнинг номлари – жами 16 та ўлка Авестода тилга олинади, жумладан, одамлар учун илк муқаддас макон гўзал Арийанам Ваэжў, гўзал ва фаровон суғдийлар яшайдиган Гава, гўзал, қудратли ва покиза Маури (Марғиёна), гўзал, фаровон, туғлари баланд Бахди (Бохтар)... Мазкур китобда Хоразм, Суғд, Марғиёна ва Бохтар биринчилар қаторида қайд қилинган эътиборга молик.

Ҳужжатларда давлат хазинасига солиқ мажбурияти сифатида деҳқончилик маҳсулотларини топширган аҳоли вакиллариининг рўйхати, ибодатхоналар хўжалигидан чорва, ун, ҳунармандчилик буюмлари алоҳида шахсларга берилганлиги ҳақидаги маълумотлар, хонадонлар рўйхати ва шахслар исмлари қайд этилган ҳамда Авестодан маълум худолар номлари, Амударёнинг ҳомийси, илоҳий «Вахшу» ва бошқа маълумотлар келтирилган. Хоразм аҳолисининг асосий қисмини деҳқонлар, ҳунармандлар, бинокорлар, савдогарлар ва турли ишлар билан банд бўлган хизматчилар ташкил этган. Тупроққалъада топилган ҳужжатларда хонадонда яшовчи оила аъзолари тилга олиниб, уларга тегишли қулларнинг исмлари ҳам келтирилган. Уй

¹ Артаксеркс – милoddан олдинги 465–442 йилларда аҳамонийлар сулоласи етакчиси; Ксеркс I нинг кичик ўғли.

эгаси, унинг хотини, онаси, ўғли ва куёвининг шахсий қуллари санаб ўтилган. Хужжатларга кўра, баъзи хонадонларда озодлар билан бирга 20 дан ортиқ қуллар яшаган. Мазкур хужжатларни аҳолининг рўйхатга олиниши жараёни билан боғлаш мумкин, иккинчидан жанг қилишга қобил эркакларни аниқлаш жараёни ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Хоразмда ибодатхоналар мавқеи баланд эди. Улар жамоаси қоҳинлар ва хизматчилардан иборат бўлиб, ўз ер мулклари, чорва подалари ва ҳунармандчилик устахоналарига эгалик қилган. Қоҳинлар ўқимишли бўлиб, уларсиз бирон-бир жиддий иш бошлаш мушкул эди. Қоҳинлар деҳқончилик ишларини бошлаш, ҳосилни йиғиштириб олиш муддатини аниқ билганлар. Диний маросимлар жараёнларини қоҳинларсиз тасаввур қилиш қийин, шунингдек, улар давлат бошқарувида фаол иштирок этганлар.

Тупроққалъадаги саройнинг хоразм тилида битилган хужжатларида аҳолидан олинган солиқ тушумлари рўйхати ифодаланган. Солиқ ғалла, ун, ёғ, чорва, ҳунармандчилик буюмлари ва чоғир билан тўланган.

Аҳамонийлар ўзлари босиб олган ерларни маъмурий-ҳарбий бирлик – сатрапликка бўлиб бошқарганлар. Сатрапликка ноиб шоҳ томонидан ва ҳукмрон сулолага мансуб кишилар орасидан тайинланган. Улар ҳам ҳарбий, ҳам фуқаролик ҳокимиятини бошқарганлар. Бошқача айтганда, мутлақ ҳокимият эгаси саналганлар. Ноиб зиммасига биринчи галда аҳолидан ўз вақтида солиқлар ундириш ва қўшин тўплаш вазифаси юклатилган.

Бохтар 12-сатраплик ҳисобланиб, аҳамонийлар ғазнасига йилига 360 таланти¹ солиқ тўлаган. 15-сатрапликка кирган сак ва каспийлар бўйида 250 таланти бўлган. Парфияликлар, хоразмийлар, суғдийлар ва орийлар 16-сатрапликни ташкил этганлар ва 300 таланти тўлашлари керак эди. Солиқлар тўловини тизимли қилиш мақсадида Доро I олтин танга (*дарик*) зарб қилишни йўлга қўйган. Бир *дарик* (8,4 грамм) 20 та кумуш тангага тенг бўлган. Бир кумуш танга (*сикл*) 5,6 грамм оғирликка эга бўлган. Олтин тангани фақат шоҳ зарб қилиши мумкин эди. Кумуш тангаларни эса сатраплик ноиблари ҳам боса олганлар.

Кўриниб турганидек, Турондаги бошқа сатрапликларга қараганда, Бохтар сатраплиги салтанат ғазнасига энг кўп солиқ тўлаган. Демак, унинг иқтисодий салоҳияти ҳам анча юқори бўлган. Форслар солиқлардан озод этилганлари ва ўлкалардан келадиган солиқлар эвазига яшаганларига ҳамда аҳамонийлар ҳукмронлиги даврида Туронда ўзига хос яна бир солиқ тури – сув омборларидаги сувдан фойдаланганлик учун тўлов киритилганига ҳам урғу бериш лозим. Умуман айтганда, босқинчилар қарам ўлкалардаги ҳар қандай бойликни ўзлаштиришдан тоймаганлар. Ўз юртларида қурдирган кўплаб ҳа-

¹ Талант – 25,2 кг олтин ёки 33,65 кг кумушга тенг оғирлик ўлчови.

шаматли саройлар, ибодатхоналар, мақбаралар ва бошқа маъмурий биноларни безаш учун Бохтар, Суғд ва Хоразмдан олтин, ложувард, ҳақик, фируза ва қизил темиртош каби қимматли тошларни ташиб кетганлар.

Дехқончилик ва суғориш тизими. Туроннинг милoddан олдинги VI–IV асрлар иқтисодий ҳаётининг асоси деҳқончилик билан боғлиқ бўлган. Аҳоли шу вақтгача ўз далаларини суғориш учун асосан катта-кичик сойлардан чиқарилган ариқлар ва булоқ сувларидан фойдаланиб келган. Бир томондан, бевосита деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолининг кўпайиши, иккинчи томондан, чорвадор уруғлар маълум қисмининг ўтроқлашуви сувга бўлган эҳтиёжни янада орттирган. Шу муносабат билан туғилган муаммонинг ягона ечими эса катта сой ва дарёлардан катта-кичик ариқлар чиқариш орқали сунъий суғориш тизимини жорий қилишни тақозо этган.

Албатта, бундай суғориш тизимини яратиш катта ишчи кучидан ташқари, улкан молиявий маблағни ҳам тақозо этган. Қазилаётган ариқнинг катта-кичиклигига қараб бундай иншоотлар маҳаллий ер эгалари, ноиблар томонидан молиялаштирилганини тахмин қилиш мумкин. Табиийки, ноиблар бундай иншоотлар қурилишидан манфаатдор бўлганлар. Чунончи, ариқлар сувидан фойдаланганлик учун солиқ ундирганлар. Херодотнинг¹ гувоҳлигига кўра, Мурғоб дарёсининг бешта ирмоғи оқиб ўтадиган тоғли дараларда аҳамонийлар етакчиси буйруғига кўра тўғонлар қурилган ва сув йўли тўсилиши оқибатида тоғлар ўраб турган водийда сунъий кўллар пайдо бўлган. Тўғон эшиклари фақат босқинчи ҳукмдор буйруғига биноангина очилгани сабаб ёзнинг каттиқ иссиқ кунлари деҳқонлар бола-чақалари билан Эронга бориб, шоҳ саройи олдида дод-вой солганларидан кейингина, олий фармонга кўра тўғон эшиклари очилган ва далаларга сув борган. Бироқ бунинг учун аҳамонийлар ғазнасига каттагина пул ундирилган. Бошқача айтганда, йиллик тўланадиган солиқлардан ташқари, сувни сотиб пул қилганлар.

Тадқиқотларга қараганда, энг катта ариқлар Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимларида, қадимги Хоразм воҳасида бунёд этилган. Мана шундай ариқлардан бири Кўзалиқир шаҳри яқинида қазилган бўлиб, кенглиги 40 метрга яқин эди. Воҳадаги энг катта ариқ излари Куняуазда (Кўҳна ҳовуз) аниқланган бўлиб, унинг узунлиги 50 км гача чўзилган. Ариқнинг бош қисмида мураккаб тузилишдаги тўғонлар қурилган ва қадимги сувчилар шу ердан туриб ариқдаги сув ҳажмини назорат қилганлар.

Зарур сув миқдори билан йил мобайнида серҳосилликни таъминлаш, ариқ ўзанлари оқиб туриши учун баҳор мавсумидаги суғориш иншоотларини тозалаш ишлари жамоаларнинг муҳим ҳаётий вазифасига айланган. У қадимги даврдан бошлаб давлат ва жамоатчиликнинг бурчи ҳисобланган.

¹ Херодот – милoddан олдинги 484–425 йилларда яшаган юнон тарихчиси.

Йирик ариқлар Суғдда ҳам қазилган. Жумладан, Булунғур ариғининг бош иншооти Зарафшон дарёсининг ўнг қирғоғида жойлашган. Булунғур ариғи бўйидаги энг йирик шаҳар харобаси юқорида тилга олинган Кўктепа саналади.

Суғддаги бу даврларга оид йирик ариқлардан яна бири Дарғом ариғидир. V асрда қазилиб, Самарқанд ва унга туташ ҳудудларни суғорган бундай йирик ариқларни барпо этиш уларнинг лойиҳасини тайёрлаган одамлардан бир қанча фан йўналишлари, хусусан, геология, география, математика ва бошқалар бўйича чуқур билимларни талаб этган. Демак, бундай лойиҳалар муаллифлари ўз замонасининг берунийлари, хоразмийлари бўлганлари шубҳасиз.

Дарёлардан чиқарилган майда ариқлар эса ҳамма вилоятларда мавжуд бўлган. Сурхон воҳасидаги Ҳайитободтепа ўрнидаги шаҳар Сурхондарёдан чиқарилган ариқ туфайли гуллаб-яшнаган. Шунингдек, Кубодиён воҳаси Кофирниҳон дарёсидан, Вахш воҳаси эса Вахш дарёсидан чиқарилган Балдай ариғи орқали суғорилганини таъкидлаш жоиз.

Экин майдонларининг кенгайиши, ўз навбатида, ерга ишлов берувчи қурулларнинг ҳам кўпайишини тақозо этган. Бу давр ёдгорликларидан темир ўроқларнинг кўплаб топилиши бунинг ёрқин далилидир. Деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли турли бошқоқли ўсимликларни етиштиришдан ташқари, боғдорчилик билан ҳам шуғулланган. Хўжаликда узум етиштириш алоҳида ўрин тутиб, ундан май ҳам тайёрланган. Ёзма манбаларда шохларга тўланадиган солиқларнинг маълум қисми чоғирдан иборат бўлгани айтилади. Нисо¹ шаҳридан топилган, милоддан олдинги I асрларга оид ҳужжатлардаги маълумотлар шундан далолат беради.

Турон деҳқонлари турмушида чорвачиликнинг ўрни ҳам анча катта бўлган. Айниқса, қорамоллар етиштириш, зотдор отларни кўпайтириш, насличиликка катта эътибор қаратилган. Қолаверса, туркий халқлар орасида от ҳамиша эъзозланиб, ҳукмдор, амалдор, чет эллик нозик шахсларга энг улуғ ва қимматли совға сифатида от тортиқ қилинганлиги шундан. Фарғонанинг машҳур «учар» отлари бутун дунёга машҳур бўлганлиги манбаларда қайд этилган.

Хунармандчилик. Милоддан олдинги VI–IV асрларда Туроннинг иқтисодий ҳаётида хунармандчилик тез суръатлар билан ривожланиб боргани кўзга ташланади. Хусусан, бу даврга хос сопол идишларнинг асосий қисми қулолчилик чарҳида тайёрланган бўлиб, улар махсус хумдонларда пиши-

---

¹ Нисо – Туркменистон пойтахти Ашхобод шаҳридан 18 км шимоли-ғарбда жойлашган шаҳар харобаси.

рилган. Мазкур идишлар ўзининг бежирим шакли ва юқори сифати билан ажралиб туради: уларнинг юқори қисми цилиндрсимон, пастки қисми конуссимон шаклга эга. Бундай сопол идишлар бутун Турон бўйлаб кенг тарқалган. Улар Афросиёб, Кўктепа, Ерқўрғон, Балх, Қизилтепа, Талошконтёпа, Ҳайитободтепа, Жондавлаттепа, Қубодиён, Қўрғонлиқир, Қўзалиқир, Дингилжа, Ёзтепа, Эркқўрғон, Гяюрқўрғон каби қатор шаҳар ва қишлоқларда кўплаб топилганлиги бунинг далилидир.

Бу даврда хунармандчиликнинг тошйўнарлик, кончилик, қуролсозлик ва заргарлик соҳалари ҳам яхши ривожланган. Амударё хазинасидан¹ топилган буюмларга қараганда, металлга бадий ишлов бериш юқори савияда бўлган.

Хоразм хунармандчилиги (кулолчилик, тўқимачилик, металга ишлов бериш, тақачилик, қурол-яроғлар ишлаб чиқариш, заргарлик ва бошқалар) ички ва ташқи савдо-сотик эҳтиёжларини қониқтирган. Шаҳарларда маҳсулот айирбошлаганининг хунармандчилик ва деҳқон хўжалиги ўртасида, деҳқонлар ва чорвачилар ўртасида ҳамда вилоятлараро маҳсулот айирбошлаш ривожланган. Иқтисодий воҳа-туманлардан олиб келинган товар маҳсулотлари савдо марказларида тўпланиб, улардан карвон йўлларига олиб чиқилган.

Хоразмдаги қадимий уй-қўрғонларнинг атрофларидаги боғлар, токзорлар ва дала-суғориш ерлари кенг майдонларга эга бўлган. Хоразмликлар буғдой, арпа ва тарик экиб, боғдорчилик билан ҳам шуғулланганлар. Манзилгоҳлар атрофида экин майдонлари 200–250 гектарни ташкил этиб, токзорлар ҳам кенг далаларни эгаллаган, чоғир ишлаб чиқаришга катта аҳамият берилган. Айрим қишлоқ хўжалик омборхоналаридаги катта хумларда кўп миқдорда вино сақланган. Унинг асосий қисми ташқи савдога мўлжалланган. Шунингдек, алоҳида қўрғонлар деҳқончилик маҳсулотларини сақлаш омборхоналари вазифасини бажарган.

Хоразм воҳасида ўтроқ аҳоли ва чорвадор-кўчманчилар ўртасидаги ўзаро савдо муҳим аҳамиятга эга бўлган. Даштлардан деҳқонлар воҳаларига чорва, гўшт, тери ва жун маҳсулотлари олиб келинган. Кўчманчилар билан савдо алоқалари таъсирида айрим жойларда, одатда воҳа ва дашт ҳудудлари чегараларида мавсумий бозорлар ташкиллаштирилган.

Шаҳарлар ва шаҳарчилик. Деҳқончилик, хунармандчилик ва товар айирбошлаганининг тараққий топиши кўплаб шаҳар, қўрғон, қишлоқларнинг пайдо бўлиши ва гуркирашига мустақкам асос яратгани табиий. Бох-

---

¹ Амударё хазинаси 1877 йили Бухоро амирлигининг Қубодиёнида топилган бўлиб, Бухоро савдогарлари уларни Ҳиндистонда сотиш мақсадида маҳаллий аҳолидан сотиб олганлар; ҳозир улар Лондоннинг Британия музейида сақланади.

тарнинг пойтахти Бохтар, Суғднинг маркази Афросиёб, Марғиёнанинг пойтахти Эркқўрғон, Хоразмнинг маркази Қўрғонлиқир ўз замонининг йирик шаҳарлари ҳисобланган.

Бохтар шаҳрининг майдони 120 гектарга яқин, Афросиёб шаҳрининг майдони эса 200 гектардан ортиқ бўлган. Бу шаҳарлар маҳобатли мудофаа деворлари билан ўралиб, икки қисмдан, яъни шаҳар қўрғони ва шаҳристондан ташкил топган. Маълум масофада мудофаа деворлари махсус буржлар билан мустаҳкамланган. Одатда, шаҳар қўрғонида ҳукмдор саройи жойлашган. Пойтахт шаҳарлардан ташқари муайян воҳаларнинг бош шаҳри ва уларнинг маъмурий маркази вазифасини бажарган ўрта ва кичик шаҳарлар ҳам бўлган. Самарқанд воҳасидаги Кўктепа, Қашқадарёнинг юқори оқимидаги Узунқир, қуйи оқимидаги Ерқўрғон, Бухоро воҳасидаги Бухоро ва Бохтар ўлкасидаги Бохтар шундай шаҳарлар жумласига мансуб.

Шаҳарчиликнинг юқори даражада ривожлангани Сурхондарё вилояти мисолида яққол ўз ифодасини топган. Сурхондарёнинг юқори қисмидаги Қизилтепа ёдгорлиги, ўрта оқимида жойлашган Ҳайитободтепа, Шеробод воҳасидаги Жондавлаттепа ва Бандихон II шулар жумласидандир.

Қизилтепанинг умумий майдони 20 гектардан ортиқ бўлиб, у уч қисм – қўрғон, шаҳристон ва раббатдан иборат. Шаҳар атрофида бой деҳқонларнинг қўрғонлари ва оддий уй-жойлар жойлашган. Қизилтепа македониялик Александр¹ босқинига қадар Шимолий Бохтарнинг энг катта шаҳри ҳисобланиб, у сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий марказ вазифасини бажарган.

Ҳайитободтепа қўрғон ва шаҳристондан иборат бўлиб, 7 гектарга яқин майдонни эгаллаган ва мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўралган. Ҳайитободтепа ва Жондавлаттепа унча катта бўлмаган деҳқончилик воҳаларининг маъмурий ва иқтисодий маркази вазифасини бажарган. Эътиборли томони шундаки, агар Қизилтепа македониялик Александр юришларидан кейин қайта тикланмаган бўлса, Ҳайитободтепа ва Жондавлаттепа ўрнидаги шаҳарлар юнон-македон ва кушонийлар² даврларида ҳам юксалишда давом этган.

Сурхон воҳасида юқорида қайд қилинган катта-кичик шаҳарлардан ташқари, алоҳида қўрғонлар ҳам мавжуд бўлган. Шулардан бири Талашконтепа қўрғони Амударё кечуви ва Жондавлаттепа ўрнида жойлашган шаҳар остонасида қурилган ҳарбий истехком вазифасини ўтаган. Бундай ҳарбий қўрғонлар тоғли ўлкаларда ҳам мавжуд бўлган. Шулардан юнон-рим манба-

---

¹ Александр (милоддан олдинги 356 – 323) – қатор ўлкаларга, жумладан, Туронга босқинчилик юришларини амалга оширган македониялик саркарда ва ҳукмдор.

² Кушонийлар бўйича IV бўлимга қаранг.

ларида қайд қилинган Сисимифр, Хориен (Ҳисор тоғларида) ва Гава Суғда кўрғонлари эътиборга молик. Тоғли ўлкаларда жойлашган бу кўрғонлар одатда Бохтар ва Суғд аслзодаларининг қароргоҳлари вазифасини бажарган.

Сурхон воҳасидаги милоддан олдинги V–IV асрларга оид Кучуктепа ва Пишактепа ёдгорликлари бу даврда Бохтарда шаҳарлар ва шаҳарчилик маданияти жадал суръатлар билан ривожланганлигидан гувоҳлик беради.

Милоддан олдинги VI–V асрларда хоразмликлар воҳа бинокорлигида пахса ва хом ғишдан фойдаланганлар. Антик даврда одамлар ўрнашган жойлар пахса деворлар билан ўралган ҳовли, уч-тўрт хонали уйлар ҳамда йирик уй-кўрғонлардан иборат бўлган. Мисол тариқасида, Ангқақалъа уй-кўрғонининг томонлари 75 метрга тенг бўлиб, у баланд мудофаа девор, тўғри бурчакли буржлар ва девор ичидаги ўқ отиш учун мўлжалланган йўлак билан мустаҳкамланган.

Маданият ва тасвирий санъат. Туроннинг милоддан олдинги VI–IV асрларга оид санъат намуналарининг таҳлили бу даврда иккита асосий йўналиш кенг тарқалганидан далолат беради. *Биринчиси* – деҳқонлар санъати билан боғлиқ бўлиб, Амударё хазинаси ва Тахтисангин ёдгорлигида¹ аниқланган топилмаларда ўз ифодасини топади.

Амударё хазинаси ва Тахтисангин топилмалари орасида олтин ялпоқлар алоҳида ўрин эгаллайди. Уларда коҳинлар, саркардалар, совға этувчилар тасвирланган. Мазкур тасвирлар ўйма ва чизикли услубда ишланган. Ифода этилган киёфалар нисбатан содда кўринишда тасвирланган бўлса ҳам, анчайин таъсирчан. Қадимги заргарлар ҳар бир киёфанинг ўзига хос шаклини моҳирона ифода эта олганлар. Киёфалар кўлларида гул, қурол ёки ибодатхонага тақдим этилаётган ҳайвонни ушлаб турган ҳолда тасвирланган. Бу тасвирлар аҳамонийлар санъати услубида бажарилган бўлса ҳам, уларда маҳаллий бохтар санъатига хос хусусиятлар кўзга ташланади. Олтин ялпоқлар билан бир қаторда, Амударё топилмалари орасида олтин арава алоҳида ўрин тутди. Топилмада одамлар ва отлар содда кўринишда тасвирланган бўлса-да, уларнинг ифодавийлиги диққатга сазовор.

Иккинчи йўналиш – «ҳайвонлар тасвири» билан боғлиқ бўлиб, кўчманчи қавмларнинг ҳаёт тарзи ва диний тасаввурларини ўзида ифода этади. Санъатдаги бу йўналиш Евросиё қитъасининг бепоён дашт ва чўлларида, шу жумладан, Турон минтақасида кўчиб юрган турли кўчманчи қавмлар орасида кенг тарқалган. Қадимги ўймакорлар турли ҳайвонлар киёфасини юксак маҳорат билан акс эттирганлар. Тасвирланаётган киёфалар умумий манзара ҳосил қилса-да, улардаги ҳар бир киёфа ўзига хос кўринишга эга

¹ *Тахтисангин* – Шимолий Бохтарда, Вахш дарёсининг ўнг қирғоғида, Панж дарёсига қуйилишида жойлашган ёдгорлик.

бўлиб, ҳаракатда ифода этилган бундай қиёфалар ўзининг бадиий баркамоллиги билан ажралиб туради. Одатда бундай тасвирлар билан ханжарларнинг балдоқлари, кинлари, отларнинг эгар-жабдуқлари, катта манқмеҳробларнинг юқори қисми ва қозонларнинг гирдлари безатилган. Мана шундай қозонлардан бири Катта Фарғона каналини қазिश даврида топилган. Унинг гирдида тўртта тоғ эчкиси тасвирланган. Бу одат қозонда тайёрланаётган овқатни «ёмон кўзлардан сақлаш» эътиқоди билан боғлиқ эканлиги айтилади. Мазкур услубда ишланган ноёб топилмалар Амударё хазинаси таркибида ҳам кўплаб мавжуд. Мазкур ноёб ва бетакрор санъат дурдоналари узоқ ўтмишда бу ўлкаларда яшаган халқларнинг этник қиёфаси, кийим-кечаги, урф-одатлари ва эътиқоди ҳақида муҳим тасаввур беради.

Аҳамонийлар босқини жараёнида Турондаги ривожланган деҳқончилик маданиятига эга аҳолининг чўл ҳудудларида яшовчи кўчманчи уруғлар билан ўзаро алоқалари янада узвийлашди ва мустаҳкамланди. Улар биргаликда босқинчиларга қарши кураш олиб бордилар.

Сўз кетаётган давр Турон ўлкасига оромий ёзувнинг кириб келиши ва улар негизида хоразмча, суғдча, бохтарча ёзувларнинг пайдо бўлиши билан аҳамиятлидир. Зардуштийлик таълимотининг Эронга ёйилиши ҳам айтиш мумкин босқинчида юз берган. Энг муҳими, аҳамонийлар уни ўзларининг давлат дини мақомига кўтардилар. Шу тариқа, зардуштийларнинг муқаддас китоби Авесто аҳамонийлар қўл остидаги юртларда кенг тарқалади. Турон халқлари орасида кенг тарқалган халқ дostonлари эса Ўрта Шарқдан ўтиб Юнонистонгача етиб борган.

Хоразм ўзига хос хусусиятларга эга бадиий маданият обидалари билан ажралиб туради. Милоддан олдинги V–IV асрлар чегарасига оид Элҳарас ибодатхонаси деворларида ўсимлик ва геометрик тасвири нақшлар аниқланган. Шунингдек, ёдгорликда лойдан ишланган ҳайкалларнинг парчалари топилган. Оқшахонқалъа ибодатхонасининг йўлак деворлари ранг-баранг суратлар билан безатилган, жумладан, алоҳида кишиларнинг портретлари диққатга сазовордир. Уларнинг айримларини бошида тож тасвири туширилган. Шу боис, мазкур портретлар «Хоразм номаълум ҳукмдорларнинг суратлари» деб аталган.

Тупроққалъа саройининг «Шоҳлар ўтоғи», «Жангчилар ўтоғи», «Ғалабалар ўтоғи», «Буғулар ўтоғи» деб аталган алоҳида йирик хоналарида лой ҳайкаллар ва деворлардаги кишилар, ҳайвонлар ва қушларнинг рангли суратлари бор. Тасвирий санъат намуналарида диний ва дунёвий манзаралар ифодаланиб, улар жонли, юксак бадиий маданият услубида бажарилган.

Тасвирий санъат обидалари ичида кўп миқдорда учрайдиган сопол ҳайкалчалари, одам юзи тасвири акс этган сопол ниқоблар ва сопол идишлар

сиртидаги турли бўртма тасвирлар эътиборга молик. Шунингдек, фақат Хоразм маданиятига оид тик турган аёл ҳайкали сифатида сополдан ишланган суяк идишлар, сопол кутиларга ўхшаш суяк идишларнинг қопқоғида ўтирган ҳолатда тасвирланган аёл ва эркаларнинг ҳайкаллари ҳамда отни ёки туяни миниб ўтирган чавандоз ҳайкали шаклида ясалган суякидишлар бетакрор бадиий маданият намуналари ҳисобланади.

Деҳқончилик ва ҳунармандчилик, суғориш тизими ҳамда меъморчиликнинг кенг миқёсда ривожланиши амалий билимлар, янги усулларни ҳаётга татбиқ қилишни талаб этарди. Шу боис, Хоразмда астрономия, геометрия, математика каби аниқ фанлар асослари тараққий топган. Икки қаватли баланд Қўйқирилган кўрғон ибодатхонасидан коинот жисмларининг ҳаракатлари кузатилган. Астрономия вазифаларига оид кузатув натижалари деҳқонлар учун катта аҳамият касб этган. Маълумки, деҳқончилик ишлари, экин экиш, кўчат ўтказиш ва ҳосил йиғиш мавсумлар йил фасллари алмашуви билан узвий боғланган. Хоразмлик қўҳин-астрономлар, Миср қўҳинлари Нил тошқини вақтини билганлари сингари, Амударё сув сатҳининг кўтарилиши вақтини белгилаб берганлар.

Самовий ҳодисаларни табиат ҳодисалари билан боғлаш ва қиёслаш натижасида Туронда дастлаб зардуштийлик тақвими вужудга келган. Унинг асосида Суғд ва Хоразм тақвимлари тузилган. Тақвим йили 365 кун ва 12 та ойдан иборат бўлган.

Милоддан олдинги V–IV асрларда оромий алифбоси ҳарфлари тизимига асосланган хоразм ёзуви шаклланади. У 20 та ҳарфдан иборат бўлиб, сопол сирти, чарм ва ёғоч тахтачаларга битилган. Хоразм ёзуви орқали муҳим ижтимоий-иқтисодий масалаларни, моддий ва маънавий маданиятга оид тарихий муаммоларни ўрганиш мумкин.

Хоразмда сарой ва ибодатхоналар қошида бошланғич мактаблар мавжуд бўлишини тахмин қилиш мумкин. Бу мактабларда болаларни ёзиш ва ҳисобга ўргатганлар. Иккинчи босқичда ўспиринлардан хўжалик ва маъмурий иш юритувчи хаттотлар тайёрлангани эҳтимолдан холи эмас.

Хоразм воҳасида зардуштийлик таълимоти кенг ёйилади. Турли маълумотлар шундан далолат беради. Булар ичида зардуштийларнинг дафн маросимлари билан боғлиқ суяк идишлар алоҳида аҳамиятга эга. Туронда энг қадимги суяк идишлар Хоразмда топилган.

Хоразмликлар ер, сув, ҳаво ва оловга сажда қилиб, мазкур муқаддас ун-сурларни қадрлаганлар. Воҳада ҳосилдорлик ва оташпарастлик маросимларига оид йирик ибодатхоналар ва оловгоҳлар топилган. Улар шаҳарлар ва алоҳида воҳа-туманлар ҳудудларида жойлашиб, диний маросимларни амалга оширишда муҳим аҳамиятга эга бўлганлар.

III. ЮНОН-МАКЕДОН ИСТИЛОСИ

Юнон-македонлар босқини. Милоддан аввалги 331 йил 1 октябрда Гавгамел¹ яқинида юз берган қонли жангда Дорйуш III² қўшинлари македониялик Александр лашкари томонидан тор-мор этилади. Эрон ҳукмдори уруш майдонини ташлаб қочади. Бундай шароитда унинг яқинлари мағлуб шохдан қутулиш пайига тушадилар. Фитнага сарой аҳли ўртасида обрўси анча катта бўлган Бесс³ раҳбарлик қилади. Қисқаси, эронлик ғаламислар Дорйуш III ни асир олиб, сўнг қатл этадилар⁴. Бесс Артаксеркс IV номи билан ўзини шох, деб эълон қилади ва қўшин тўплаш мақсадида ўзи ноиблик қилиб келган Бохтар ўлкаси томон йўл олади.

Александр кетма-кет Гиркания ва Парфия вилоятларини босиб олиб, Арияга⁵ яқинлашгач, унинг ноиби Сатибарзан⁶ ҳали урушга тайёр эмаслиги боис Александрга таслим бўлади. Македониялик босқинчи уни ноиб лавозимида қолдириб, ўзи Бохтарга жўнайди. Фурсатни ғанимат топган Сатибарзан Артакоанда⁷ қолдирилган македониялик аскарларни қириб ташлайди ва Бесс билан бирлашиш тараддудига тушади. Ушбу вазиятда Александр шарқ томон юришини тўхтатиб, кўзғолонни бостириш учун орқага қайтишга мажбур бўлади. Арияликларнинг 3000 қўшинини қуршаб олиб, уларнинг бир қисмини қириб ташлаб, қолганини қул қилади.

Ария ва унга туташ ҳудудлардаги исёнларни бостирган Александр учун ниҳоят Бохтар ўлкаси билан росмана шуғулланиш имкони туғилади. Бундан хабар топган Бесс Александр қўшинини иккига бўлиш мақсадида Сатибарзанни 2000 отлик билан Арияга жўнатади. Шу тариқа, арияликлар яна

---

¹ Гавгамел – ҳозирги Ироқдаги Арбил шаҳридан шимоли-шарқда жойлашган қишлоқ.

² Дорйуш III – милоддан олдинги 336–300 йилларда ахамонийлар сулоласи етакчиси.

³ Бесс – Бохтар ноиби.

⁴ Аниқроғи, улар Дорйуш III танасига найзаларни санчиб, қочиб қолганлар. Македонияликлар етиб келганларида, у ҳали тирик бўлган ва улар қўлида жон берган. Александр буйруғига кўра, ахамонийларнинг сўнгги ҳукмдори иззат-икром билан қўмилган.

⁵ Ария – ҳозирги Афғонистоннинг ғарбига тўғри келадиган, маркази Ҳирот шаҳри бўлган тарихий вилоят.

⁶ Сатибарзан – Ария ноиби.

⁷ Артакоанда – Сатибарзан ўрнига Арияни бошқарган ноиб.

юнон-македонларга қарши бош кўтарадилар. Кўзғолонни бостириш учун кичик кўшин юборган Александр кишининг совуқ кунларига қарамай, асосий кўшини билан Ҳиндукуш тоғларидан ўтиб, Драпсак¹ қалъасини эгаллайди.

Ҳарбий кучи Александрникига қараганда икки марта кам (7000 ва 14000) бўлган Бесс очик майдонда жанг қилишга журъат этолмай, Амударёдан ўтиб Суғдга чекинишга мажбур бўлади. Буни кўрган бохтарлик аскарлар Бессни ташлаб, уй-уйларига тарқаб кетадилар. Негаки, Бесс ҳам Бохтар ўлкаси аҳли учун асли бегона эди. Натижада, Александр милоддан олдинги 329 йилнинг баҳорида катта қаршиликсиз аввал Аорн кўрғони², сўнгра Бохтар шаҳрини эгаллайди.

Александр

Бесснинг Александрга қарши курашлари деярли ҳеч қандай ижобий натижа бермаган бўлса ҳам, бу Турон ерлари босиб олинишини ярим йилга кечиктирди. Қолаверса, ахамонийлар кўшини таркибида бўлган туронликлар юнон-македонлар курол-яроғи ва хужум усуллари билан яқиндан танишиш имконига эга бўлдилар. Бу эса кейинчалик, Суғдда бўлган жангларда уларга қўл келади.

Форс Артабазни Бохтар волийси этиб тайинлаган Александр Амударё бўйига етиб келади ва беш кун ичида уни кечиб ўтади. Бесс юнон-македонларга ушбу табиий тўсиқчалик ҳам қаршилиқ қилолмагани боис унинг сафдошлари орасида норозилик юзага келади. Оқибатда, Спитаман³, Датафарн⁴ ва Катан⁵ уни тутиб, Птолемей Лагга⁶ топширганлар, ўзлари эса Наутака⁷ томон йўл олганлар. Бессни шафқатсизларча жазолашни буюрган⁸ Александр ҳам Наутака сари ошиқади.

¹ Драпсак – Афғонистоннинг Кундуз шаҳри яқинидаги қадимги шаҳар.

² Аорн – Қадимги Бохтардаги шаҳар-кўрғонлардан бири.

³ Спитаман – Туронда македониялик Александрга қарши кўзғолон етакчиси.

⁴ Датафарн – Спитаманни тутиб берган маҳаллий аслзодалардан бири.

⁵ Катан – Спитаманни тутиб берган маҳаллий аслзодалардан бири.

⁶ Птолемей Лаг – юнон-македон кўшини лашкарбошиларида бири.

⁷ Наутака – Қарши ва Китоб оралиғида жойлашган қадимги ўлка .

⁸ Александр буйруғига кўра, олдинги Бесснинг кулоқ, бурни кесиб олинган, сўнг қийноққа солиб, ўлдирилган (у Дорйуш III қийноққа солинган ерга олиб борилиб, ўша ерда хочга қоқиб қўйилгани, Эқбатанда боши олингани, Бохтарнинг ўзида танасини эгилган икки узун дарахтга боғлаб, кейин қўйиб юбориш орқали бурда-бурда қилинганига оид турли талқинлар бор).

Наутакадан кейин Александр ўз қўшинлари билан Самарқандга йўл олади ва тўрт кун деганда Жом орқали у ерга етиб боради. Самарқанд қандай эгаллангани тўғрисида ёзма маълумотлар мавжуд эмас. Александр «атрофдаги кишлоқларнинг кулини кўкка совуриб, ўт қўйгани» манбаларда мухрланган. Шундан самарқандликлар душманга қаттиқ қаршилик кўрсатганларини тасаввур қилиш қийин эмас.

Александр Самарқандда минг кишилик қўшин қолдириб, ўзи Сирдарё томон йўл олади. Улар йўл-йўлакай талон-тарож ва зўравонликка қўл урганлари маълум. Бунга жавобан туронликлар қўлга қурул олиб, ўзлари, оила ва уйларини ҳимоя қилишга отланганлар, ем-хашак йиғиб юрган душман аскарларини ўлдириб, ўч олганлар. Александр бунга қарши кескин чоралар кўрган. Акс ҳолда 30 000 га яқин аҳоли Туркистон тоғ тизмалари, Бахмал ва Зомин тоғларига қочмаган бўларди. Уларга қарши ҳаракатга шахсан Александрнинг ўзи бош бўлган. Лекин тоғларни яхши билган маҳаллий аҳоли ёвга қашқатқич зарба берган, тўқнашувлардан бирида Александрнинг ўзи ҳам қаттиқ яраланган. Бундан ғазабга миниб, қутуриб кетган юнон-македонлар тоғларга чиқиб, юрт ҳимоячиларини қиришга қиришиб 22 000 туронликнинг ёстиғини қуритганлар. Аҳолининг бир қисми эса душман қўлига тушмаслик учун ўзларини қоялардан ташлаб ҳалок бўлганлари ҳам манбаларда айтилади.

Александр ва Турон аскарларининг
тўқнашуви

Манбаларда ёзилишича, Александр Сирдарё томон юришда давом этар экан, дарё бўйларида жойлашган етти та шахарни босиб олиб, уларда кам сонли ҳарбийларни жойлаштирган. Аслида, улар шахар эмас, балки дарё бўйида жойлашган ва деворлар билан ўралган аҳоли масканлари эди. Сирдарёнинг ўнг қирғоғида

яшовчи саклар бундай ҳолатга чидаб турулмаганлар ва қўзғолончиларга ёрдам бериш мақсадида дарёни кечиб ўтиб, босқинчиларга зарба бериш учун қулай вазиятни пайдаланганлар. Бу вақтда Бохтар ва Суғдда қўзғолонлар давом этарди. Қийин вазиятдан чиқиш мақсадида Александр дастлаб Сирдарё бўйидаги мавқеини мустаҳкамлашга қарор қилади ва Кратер¹ раҳбарлигидаги катта қўшинни бу жойлардаги энг катта шахарлардан бири бўлган Қурушкадага юборади. Ўзи эса икки кунда дарё бўйида жойлашган бешта

¹ Кратер – Александрнинг тан соқчиси ва лашкарбошчиси.

шаҳарни босиб олади. Чунончи, Александр биринчи бўлиб Газа¹ шаҳрига қўшин тортади ва у ердаги барча эркакларни қириб ташлашга буйруқ беради, аёллар, болалар ва қўлга тушган буюмларни аскарларига ўлжа қилиб беради. Кейинги икки шаҳарни ҳам вайрон этиб, аҳолисини қиради ва қул қилади. Қолган икки шаҳар аҳли қисман беркинишга муваффақ бўлган, ул-гурмаганлари юнон-македон отлиқлари томонидан чопиб ташланган.

Бу хунрезликлардан кейин Александр Курушкада шаҳрига шошилади. Баланд ва мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўралган ушбу шаҳарда унинг аҳолисидан ташқари яқин атрофдаги қишлоқлар аҳли ва кўплаб баҳодир ўғлонлар тўпланган эди. Шаҳарни осонликча эгаллай олмаслигини англаган босқинчи уни манжанақлардан² мунтазам ўққа тутиш ва деворлар остидан коваклар кавлашни буюради. Шаҳар ичидан оқиб ўтувчи дарёнинг қуриб қолган ўзани душманга қўл келмаганида, қамал узоққа чўзилиши турган гап эди. Дарё ўзанидан хабар топган Александр хос соқчилари ҳамда бир гуруҳ жангчилар билан ўзан орқали шаҳарга кириб, шу яқиндаги шаҳар дарвозасини очишга муваффақ бўлади. Шу тариқа босқинчилар шаҳарга бостириб кирадилар ва кўчаларда қақшатқич жанглار бошланади. Кратер ва бир қанча юнон-македон саркардалари оғир яраланадилар, Александрнинг ўзи ҳам боши ва бўйнидан жароҳатланади. Жангнинг биринчи куниёқ шаҳар мудофаачиларидан 8 минг киши ҳалок бўлади. Шаҳар қўрғонига чекинишга мажбур бўлган 15 мингга яқин жангчи ташналик сабаб, охир-оқибат, душманга таслим бўлади. Қўзғолончиларнинг охирги таянчи бўлган Курушкада шаҳри Александр томонидан босиб олинади. Таслим бўлган жангчиларнинг бир қисми ўлдирилиб, қолганлари эса Александр жангчиларига қул қилиб бўлиб берилади.

Сирдарё бўйидаги еттинчи шаҳар душманга жангсиз таслим бўлса-да, Александр дарё бўйи халқларининг матонатини бутунлай синдира олмаган. Дарё ортида яшовчи саклар қўшин тўплай бошлаган бир пайтда Самарқанд Спитаман томонидан қамал қилингани тўғрисида хабар келади. Ишончли саркардаларидан бир нечтасини қўшинга бош қилиб жўнатган Александр, ўзи сакларга қарши тайёргарлик билан машғул бўлади. Бунинг учун эса аввало дарё бўйида мустаҳкам қўрғон қуриш лозим эди. Йигирма кунда узунлиги 60 стадийга³ тенг мудофаа деворлари бунёд этилиб, шаҳардаги уйларнинг томи 17 кунда ёпилади. Шаҳарга ёлланма юнонлар, урушга яроқсиз юнон-македон аскарлари, бу ерда яшашни истаган туб аҳоли вакиллари жойлаштирилади.

¹ Газа – Сирдарё бўйидаги қадимги қўрғонлардан бири.

² Манжанақ – қўрғон деворларини бузишга мўлжалланган тош отар қурилма.

³ Стадий – тахминан, 172–194 метрга тенг узунлик бирлиги.

Александрия Эсхата¹ деб номланган мазкур шаҳарнинг бу ерда бунёд этилиши Сирдарё қирғоқларида яшаб келаётган туронликларнинг норозилигини янада кучайтиради. Саклар етакчисининг: «Дарё бўйида қурилган бу шаҳар менинг бўйнимдаги бўйинтуруқдир» – деган сўзлари бунинг далилидир. Шу боисдан у лашкарбошисига отлиқларни олиб, юнон-македон қўшинларини дарё бўйидан ҳайдашни буюради. Сак отлиқлари дарё ортидан туриб душманни ёйлардан ўққа тутганлар. Александр манжанақлар ёрдамида уларни дарё бўйидан чекинишга мажбур этиб, юнон-македонлар тезлик билан солларда дарёдан кечиб ўтганлар ва сакларни чўл ичкарисига қувганлар. Лекин жазирама иссиқ ва сакларнинг чекина туриб бирдан яна ҳужумга ўтиш тактикасини эътиборга олиб, орқага қайтишни лозим топганлар. Бу Александрнинг бутун ҳарбий юришлари давомидаги биринчи ортга чекиниши эди.

Сирдарё бўйидаги аҳолининг босқинчиларга қарши кураши Турон халқларининг Александр бошчилигидаги юнон-македон босқинчиларига қуролли қаршилигининг ажралмас бир қисми бўлиб, у бир марказдан, Спитаман ва унинг сафдошлари томонидан бошқариб турилган. Буни Сирдарё бўйларидаги аҳоли Александр босқинига қарши қўзғолон кўтарган бир вақтда, Спитаман томонидан Самарқанднинг қамал қилиниши мисолида ҳам кўриш мумкин. Бу ўзига хос ҳарбий тактика бўлиб, шу тариқа Спитаман Александрни ўз қўшинларининг бир қисмини Самарқанддаги қўзғолонни бостириш учун юборишга мажбур этади. Оқибатда, Александр ўзининг Сирдарёдаги ҳарбий ҳаракатлари қўламини чеклашга мажбур бўлган. Ҳолбуки, македониялик босқинчининг Сирдарё бўйларида ҳарбий истеҳкомлар қуриш, у ерлик сакларга қарши уруш олиб боришдан муддаоси уларнинг Спитаман билан бирлашиб кетишларига йўл қўймаслик эди.

Суғдда кўтарилган қўзғолоннинг қанчалик кенг тус олганидан беҳабар Александр Самарқандда қамалда қолган юнон-македонларга ёрдам бериш учун чоғроқ қўшин юборади. Бундан хабар топган Спитаман қамални тўхтатиб, ўзини чекинаётганга солиб, Суғд чегаралари томон кетади. Юнон-македон қўшинлари таъқибни бошлагач, қулай фурсат келиши билан Спитаман бирдан ҳужумга ўтади ва саросимада қолган душман Зарафшон дарёси томон чекинади. Туронликлар душманни қуршовга ола бошлайдилар. Арийан² берган хабарга кўра, «македонлар мушкул вазиятга тушиб,

---

¹ *Александрия Эсхата* – Сирдарё бўйида жойлашган, ҳозирги Хўжанд шаҳри яқинидаги қадимги шаҳар.

² *Арийан* (милoddан олдинги, тахминан, 86–160 йиллар) – қадимги юнон тарихчиси ва географи, Александрнинг ҳарбий юришлари ҳақида «Анабасис Александра» асарини ёзган.

дарё ўртасидаги оролча томон чекинадилар. Саклар ва Спитаман жангчилари уларни ўраб олиб, ёйлардан ўққа тутадилар, бир нечасини асир олиб, сўнгра уларни ҳам ўлдирдилар».

Мазкур жанг юнон-македон аскарларининг енгилмаслиги тўғрисидаги афсонани яна бир бор йўққа чиқарди. Бу эса туронликларнинг рухиятини кўтариб, душманга қарши илҳомлантирди.

Спитаман яна Самарқанд остонасига қайтиб, қамални давом эттиради. Бу орада, уч кунда 1500 стадий йўлни босиб ўтиб Александр ҳам етиб келади. Кучлар тенг эмаслигини кўрган Спитаман энди росмана чўлга чекинишга мажбур бўлади. Александр уни таъкиб қилмайди. Аммо ортга қайтаётганида Суғддаги қишлоқ ва қўрғонларни вайрон қилиб, аҳолини қиличдан ўтказди. Юнон тарихчилари қолдирган маълумотларга кўра, Зарафшон водийсининг ўзида босқинчилар 120 мингга яқин туронликни кириб ташлаб, кўплаб кишиларни асирга олиб қул қиладилар. Бироқ эркесвар халқ шунда ҳам бўйин эгмаган ва ўлимга тик боққани манбаларда келтирилади.

Милоддан олдинги 329 йили Александр асосий қўшинлари билан Сирдарё бўйларидаги шаҳар ва қишлоқларни забт этиб юрган бир вақтда Спитаман яна Самарқанд остонасида пайдо бўлади. Унга босқинчилар зулмидан каттиқ азият чеккан маҳаллий аҳолининг бир қисми қўшилади ва биргаликда шаҳарда қолдирилган юнон-македонларнинг кўпини тигдан ўтказдилар. Қутулиб қолганлари шаҳар қўрғонига беркинадилар.

Ўзига ортиқча бино қўйган Александр ва унинг гумашталари Турон ўлкасида жуда кўп аскарларини йўқотгач, уларнинг ўрнини тўлдириш ҳамда қишни тинчроқ ерда ўтказиш ниятида Бохтар шаҳри томон йўлга тушадилар.

Александр Бохтарга қайтганда, унинг ҳузурига Хоразм ҳукмдори Фарасман 1500 отлик билан ташриф буюради. Минтақада ўзига иттифоқчи қидириб юрган Александр уни яхши кутиб олади. Фарасман агарда Александр колхлар ва амазонларга¹ қарши қўшин тортса, унга ёрдам беришга тайёр эканлигини маълум қилади.

Бу вақтда вилоят ноиб Сисимифр² одамларини қуроллантириб, вилоятга элтувчи тор йўлни мустаҳкам истехком билан тўсган эди. Александр Сисимифр олдида одам юбориб, унга таслим бўлишни таклиф этади. Курсий Руф³ ёзишича: «Сисимифрнинг ўзи таслим бўлишга тайёр эди, аммо унинг оиласи (ва хотини) кимгадир бўйсунисдан кўра ҳалок бўлишни афзал

¹ Амазонлар – жангари аёллар.

² Сисимифр – Суғддаги вилоятлардан бирининг ҳокими.

³ Курсий Руф (милоддан олдинги I ва милодий I асрлар) – қадимги рим тарихчиси; «Буюк Александр Мақдунийнинг юришлари» асари муаллифи.

кўришини эълон қилган». Оқибатда Сисимифрнинг ерлари ўзига қолдирилди, лекин эвазига у ўз ўғилларини Александрга ҳарбий хизматга беришга мажбур бўлади. Аслида бу эҳтиёт чораси бўлиб, янги қўзғолоннинг олдини олувчи гаров эди. Шундан сўнг Спитаманнинг дахлар¹ билан биргалигидан хабар топган Александр бошқа исёнкор қабилаларга қарши қўшин юбориб, ўзи дах қавмига қарши юришни давом эттиради.

Жангу жадал унча наф бермаслигига кўзи етган Александр «парчалаб ют» сиёсатини қўллаб, Турон ўлкасининг ички бирлигини бузишга қаттиқ киришади. Фарасман билан иттифоқчилик алоқаларини ўрнатиб олгач, Бохтар ва Суғд ўртасини бузишга бел боғлайди. Унинг ушбу маккорлиги иш беради. Гап шундаки, милoddан олдинги 328 йилнинг кузида массагетларга суянган Спитаман 3 минг отлиқ қўшин билан Самарқанд томон йўлга чиқади. Арийаннинг ёзишича: «Спитаман ва унинг отлиқлари яқинлашаётганини эшитгач, Кен қўшини билан унга қарши юради. Қирғинбарот жанг бошланади». Ушбу жангда иккала томон ҳам катта талафот кўрган бўлса-да, юнон-македонларнинг қўли баланд келиб, Спитаман қолган-кутган одамлари билан чўлга чекинишга мажбур бўлади.

Александр уларни таъқиб этиб, чўлга кирмоқчи эканлигидан хабар топган бир гуруҳ массагетлар Спитаманнинг бошини танасидан жудо қилиб, Александрга юборадилар.

Спитаманнинг ўлими билан босқинчиларга қарши кураш тўхтагани йўқ. Ўлканинг, айниқса, тоғли ҳудудларида босқинчиларга қаршилиқ давом этди. Шу боисдан Александр милoddан олдинги 328–327 йилнинг қишини Суғдда, аниқроғи, Наутакада ўтказган. Баҳор келиши билан у қўзғолончилар тўпланган биринчи кўрғон – Суғд қояси² сари йўлга тушади. Бу кўрғон чиқиш қийин бўлган тик қоялар устига қурилган. Александр буйруғи билан тунда 300 га яқин жангчи қоянинг юқорисига чиқишга муваффақ бўлади. Уларни кўрган ҳимоячилар, қоя тўлиқ ишғол этилган, деган ўйда душманга таслим бўлади. Асирлар орасида кўрғон ҳокимининг хотини, қизлари, жумладан, бўйи етган Рухшона³ исмли қизи ҳам бўлган. Александр унга ошиқ бўлиб қолади. Арийаннинг ёзишича: «Александр жангчилари, Осиёда Доронинг хотинидан кейин бундай гўзал аёлни кўрмаганмиз, дер эдилар».

---

¹ *Дахлар* – Суғднинг шимоли-шарқий томонидаги Сирдарё этакларида яшаган қабилалар гуруҳи.

² *Суғд қояси* – Қашқадарё ва Сурхондарё ўрталиғидаги тоғли ҳудудда жойлашган манзил.

³ *Рухшона (суғд. Равшанак)* – суғд аслзодаси Оксиратнинг қизи, Александрнинг хотини.

Суғд қоясини забт этгандан кейин Александр паретаклар¹ ўлкаси томон қўшин тартади. Бу ерда қўзғолончиларнинг катта қисми Хориен² раҳбарлигида қўрғонда тўпланган эди. Арийан маълумотларига қўра, қўрғон 20 стадий баландликда жойлашган, айланаси 60 стадий, атрофи тик чуқур жарлик билан ўралган бўлиб, у ерга фақат бир тор йўлак орқали кўтарилиш мумкин эди. Шунга қарамасдан, Суғд қоясининг таслим бўлгани хабарини эшитиб ваҳимага тушган Хориен Александрга элчи юбориб, Вахшордни унинг олдига вакил қилиб юборишни сўрайди ва унинг воситачилигида қўрғонни душманга топширади.

Александр Суғд тоғларидаги қўрғонларни ишғол этгандан кейин Бохтарга қайтиб, Кратерни Катан ва Австанг³ бошчилигидаги қўзғолонни бостириш учун Паретайкена ўлкасига⁴ юборади. Кратернинг қўли баланд келиб, қўзғолончилардан 120 отлик, бир ярим мингга яқин пиёда ҳамда саркарда Катан ҳалок бўлади, Австанг эса асир олинади. Ўлкадаги қатор шаҳар ва қишлоқларни вайрон қилган Кратер Бохтарга Александр ҳузурига йўл олади.

Александр ҳокимиятининг қулаши ва салавкийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши. Милоддан олдинги 327 йилнинг баҳорида Александр Ҳиндистон томон йўл олади. Унинг катта қисмини эгаллагач, милоддан олдинги 324 йили Бобилга қайтади ва уни ўз салтанатининг пойтахти, деб эълон қилади.

Салтанатининг бирлигини сақлаб қолишга тинмай интилган юнонлик босқинчи турли ўлкаларда ўз номи билан аталувчи шаҳарларга асос солган. Биргина Бохтар ва Суғдда 8–10 та шундай шаҳар бўлган. Аҳолиси қириб ташланган шаҳарларни четдан одам олиб келиб тўлдиришга ҳаракат қилган. Салтанатнинг ҳарбий салоҳиятини янада кўтариш мақсадида милоддан олдинги 324-йилдан бошлаб асосий қўшин таркибига бошқа халқ вакиллари ҳам хизматга олина бошлайди. Лекин ўз эрки учун курашган халқларнинг дарёдек оққан қонлари, талон-тарожлар ва вайроналар эвазига ташкил топган бу салтанат нечоғлик мўрт эканлиги Александрнинг милоддан олдинги 323-йили юз берган ўлиmidан кейин дарров маълум бўлди.

Пойтахтда сиёсий вазият анча нотинч бўлиб, Александрнинг яқин саркардалари ўртасида тахт учун кураш авж ола бошлайди. Милоддан олдинги

¹ *Паретаклар* – жанубий Ўзбекистон ҳудудида яшаган қадимги аҳоли.

² *Хориен* – Александрга қарши курашган қўзғолончилар етакчиси.

³ *Катан ва Австанг* – Александрнинг ҳарбий саркардалари.

⁴ *Паретайкена* – Сурхондарё ва Қубодиён вилоятлари ҳудудлари; юнон-македон босқинларининг қонли излари бу ҳудудда жойлашган археология ёдгорликларида ўзининг ёрқин ифодасини топган.

312 йили Салавк¹ Бобил сатраплигига эришади ва шарқда ҳам, ғарбда ҳам ҳарбий ҳаракатлар олиб бориб, ўз мавқеини мустаҳкамлашга интилади. Натижада, Парфия, Бохтар ва Суғд унинг тасарруфига ўтади.

Милоддан олдинги 301 йил ёзида Ипсда² Александр саркардаларининг тахт учун ўзаро тўқнашуви содир бўлади. Ушбу аёвсиз жанг натижасида Александр салтанати учта мустақил подшоҳликка бўлиниб кетади. Миср тахтини Птолемей Лаг эгаллайди, Юнонистон ва Македония Антипатрга³ тегади. Бу подшоҳликлар орасида энг йириги бўлган Олд Осиё ва Турондан иборат салтанат эса Салавк қўлига ўтади. Бундай катта ҳудудни бошқариш анча қийин эканлиги боис у милоддан олдинги 293 йили ўғли Антиохни⁴ шарқий ўлкалар устидан ҳукмдор этиб тайинлайди.

Бу вақтда Турон, жумладан, Суғд, Бохтар ва кўчманчилар ерларида сиёсий вазият ҳали-ҳануз жиддийлигича қолаётган эди. Улар имкон туғилиши билан босқинчиларга қарши кўзғолон кўтаришга тайёр эдилар. Устига-устак Александр томонидан шарқий ўлкаларга тайинланган сатраплар фурсатдан фойдаланиб, мустақил бўлиб олиш ниятида эдилар. Қисқаси, Антиохга Иккидарё оралиғи, Эрон, Афғонистон ва Турон ўлкалари бўйсунган. У Салавкия⁵ шаҳрини пойтахти этиб танлаган. Антиохнинг шарқий ўлкаларда юритган сиёсатидан гувоҳлик берувчи маълумотлар кўп эмас. Хусусан, даҳларнинг Марғиёнадаги Александрия⁶ шаҳрини вайрон этганлари, Антиох бу шаҳарни қайта тиклаб, бутун воҳани узунлиги 250 км.га яқин янги мудофаа деворлари билан ўрагани маълум.

Тахминан, милоддан олдинги III асрнинг бошларида кўчманчи саклар Сирдарё бўйидаги Александрия Эсхата шаҳрини вайрон этганлар. Уларни бостириш учун Антиох катта миқдордаги жазо қўшинини Суғдга юборади. У йўл-йўлакай қатор шаҳар ва қишлоқларни вайрон этиб, Сирдарёдан кечиб ўтган ва сакларга катта талафот етказган.

Милоддан олдинги 280 йили Салавк вафот этгач, тахтни унинг ўғли Антиох I эгаллаган. У ва ундан кейинги салавкий ҳукмдорлар даврида салтанатнинг секин-аста емирилиши кузатилади. Милоддан олдинги III аср

---

¹ *Салавк I* (милоддан олдинги 358–281 йиллар) – Александр қўмондонларидан бири.

² *Ипс* – Кичик Осиё ғарбида жойлашган, ҳозирда йўқ бўлиб кетган шаҳар.

³ *Салавк I* (милоддан олдинги 358–281 йиллар) – Александрнинг қўмондонларидан бири, тахт вориси сифатида Александрнинг ўлимидан сўнг Салавкийлар давлатига асос солган шахс.

⁴ *Антиох I* (280–260) – Салавкнинг Спитаман қизи Апама никоҳидан туғилган ўғли.

⁵ *Салавкия* – ҳозирги Ироқ пойтахти Бағдоддан жанубда жойлашган қадимги шаҳар.

⁶ Мавр яқинида жойлашган бу шаҳарга у Антиохия деб ном берган.

ўрталарида аввал Парфия, сўнг Бохтар сатрапликларининг ажралиб кетиши ҳам айнан шу жараён натижасидир.

Ўз навбатида, Суғд аҳолиси ҳам юнон-македонлар зулмидан қутулиш учун қулай вазиятни кутиб турган бир паллада минтақа сиёсий саҳнасига янги куч – қанғлар чиқади.

Қанғ. Қадимги ривоят ва дostonларда баён қилинишича, турлар қабиласининг сардори Афросиёб қанғ уруғидан бўлиб, у Қанғ ўлкасида пойтахт қилган. Тадқиқотчилар фикрича, турлар юнон манбаларида массагетлар номи билан қайд қилинган ва уларнинг илк ватани Орол денгизи яқинидаги Тагискенда¹ бўлган. У ердаги милоддан олдинги IX–VIII асрларга оид маҳобатли мақбараларда кучли ёнғин излари сақланган бўлиб, бу Сиёвушнинг Турон элига қилган юриши излари бўлиши мумкинлигига ишора беради.

Қанғнинг шаклланиши милоддан олдинги III асрнинг охирлари – II асрнинг биринчи ярмига тўғри келади, унинг кучайиши эса Туроннинг табиий, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётидаги ўзгаришлар билан боғлиқ бўлган. Мазкур даврда иқлимнинг кескин қуруқ келиши оқибатида катта дарёлардаги сувлар камайиб кетган. Оқибатда Сирдарё этаклари ва Орол денгизи атрофида яшаган кўчманчи қабилалар дарёнинг икки қирғоғи бўйлаб янги яйловлар ва экинзорлар излаб юқори оқим томон кўчишга мажбур бўлганлар.

Қанғ сиёсий уюшмаси жануби-шарқда Фарғона, шимоли-шарқда усунлар, шимоли-ғарбда Орол денгизи, жануби-ғарбда Парфия, жанубда ўғузлар, шарқда эса хунлар билан чегарадош бўлган. Милоддан олдинги 128 йили Қанғда бўлган Чжан Цзян қайд қилишича, у ерлик аҳолининг урф-одатлари ўғузларникига ўхшаш бўлган. Хитойлик элчининг сўзларига кўра, Қанғ ҳукмдорининг қишки қароргоҳлари Бейтян² ва Сушиед³ бўлган.

Хитой ёзма манбаларига кўра, Қанғга бешта вилоят бўйсунган: Сукейек (Кеш), Бивуомак (Зарафшон дарёсининг ўрта оқими), Киангни (Тошкент воҳаси), Киат (Бухоро), Эуккиян (Кўҳна Урганч).

Қанғ сиёсий уюшмаси 120 минг оиладан иборат бўлиб, аҳолиси 600 минг кишини ташкил этган. Унинг кўшини 120 минг кишига тенг бўлган. Қанғ отлиқлари кичик темир **япроқчалардан** иборат совут кийганлар. Уларнинг отлари усти ҳам шундай зирҳлар билан ёпилган. Аскарлар одатда ёй, найза, ханжар, икки томони ўткир узун қилич билан қуролланганлар.

Қанғнинг энг ривожланган даври милоддан олдинги II асрнинг охирлари – I асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Бу, бир томондан, хунларнинг Хитой билан олиб борган узлуксиз ҳарбий ҳаракатлари натижасида куч-

¹ Тагискен – ҳозирги Қозоғистоннинг Қизил Ўрда вилоятидаги тарихий макон.

² Битян – Тошкент вилояти Оққўрғон туманидаги Қанға ёдгорлиги.

³ Сушиед – Тошкент вилояти Паркент туманидаги Сўқоқ ҳудуди.

сизлангани ва ўғузларнинг Бохтар ҳудудлари томон кўчиши билан боғлиқ бўлган. Шу тариқа, қанғлилар хунлар ва ўғузларга тобеликдан кутулибгина қолмай, Суғд ва Хоразм ўлкаларини ҳам бўйсундиришга эришганлар. Ҳар томонлама ривожланган Суғд ва Хоразмнинг Қанғ ихтиёрига ўтиши унинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий салоҳияти янада кўтарилишига катта туртки бўлган. Буни милoddан олдинги 101 йили Қанғни Хитой ва Фарғона ўртасидаги урушга аралашгани мисолида ҳам кўриш мумкин.

Қанғ ҳукмдори ўз қўшинларининг бир қисмини Эрши шаҳрини қамал қилаётган хитой қўшинларига қарши юборади. Натижада, улар қамални тўхтатиб, фарғоналиклар билан тинчлик келишуви тузишга мажбур бўладилар.

Қанғ ҳукмдори милoddан олдинги 47–46 йилларда Хитойнинг хунлар билан зиддиятини била туриб, хунлар ҳукмдорини ўз ҳимоясига олади. Қанғнинг бу даврлардаги мустақил сиёсати ифодасини хитой манбаларидаги қуйидаги маълумотлардан ҳам кўриш мумкин. «Қанғ мағрур ва жасур. (Хан сулосаси)нинг элчилари олдида тиз чўкмайди. Ваколатчининг элчилари мазкур давлатга борганда, уларни усун ва бошқа мамлакатлар элчиларидан ҳам пастроққа ўтқазади... бу билан (Қанғ) бошқа давлатлар олдида ўзини кўрсатмоқчи бўлади». Шундай бўлса-да, хан сулоласи ҳукмдорлари хунларга қарши курашда Қанғнинг бетарафлигини сақлаб қолиш мақсадида у билан алоқаларни узмаганлар ва ўз элчиларини бу ерга жўнатиб турганлар.

Шундай қилиб, салавкийлар салтанатида юз берган сиёсий беқарорликдан фойдаланган Диодот I¹ Бохтарда ўзини мустақил ҳукмдор деб эълон қилади. Мазкур жараён икки босқичда юз берган. Диодот I томонидан милoddан олдинги 256 йилда зарб этилган тангаларнинг олд томонида Диодот I нинг, орқа томонида эса салавкий Антиох II Теос² исми қайд қилингани бу даврда Диодот ҳали тўлиқ мустақилликка эришмаганини англатади. 247–246 йиллардан кейинги тангаларнинг орқа томонида «Шоҳ Диодот» деб қайд этилиши эса у Антиох II Теос ўлиmidан кейингина росмана мустақил бўлганини англатади. Бироқ бу Бохтар ўлкаси озод бўлди дегани эмасди. Юнонликлар ҳукмронлиги маҳаллий даражада давом этаверган. Аммо улар Туроннинг юқори ҳудудлари, масалан, Суғд, Хоразм, Фарғонага зуғум қилишга ботинолмаганлар.

Шу билан бирга, Диодот I нинг Андрагор³ билан муносабати яхши бўлгани маълум. Диодот I нинг аршакийлар⁴ билан алоқалари кескинлашу-

¹ *Диодот I* – салавкийларнинг Бохтардаги ноиби.

² *Антиох II Теос* (милoddан олдинги 261–246 йиллар) – салавкийлар давлати ҳукмдори.

³ *Андрагор* – салавкийларнинг Парфия ва Гирканияда тахминан, мил.авв. 270 йилларда ҳукмронлик қилган сўнгги ноиби.

⁴ *Аршакийлар* (ашконийлар) – Парфия подшолари сулоласи (милoddан олдинги 250 – милодий 224 йиллар).

вининг сабаби милоддан олдинги 238–236 йиллар орасида Андрагорнинг Аршак¹ томонидан ўлдирилиши билан боғланиши ҳам бежиз эмас. Мазкур воқеадан сўнг Диодот қасос олиш мақсадида қўшин тортишидан хавотирга тушган Андрагор кўп сонли қўшин тўплашга киришган. Лекин иш уруш-гача бориб етмаган. Аксинча, тахминан, милоддан олдинги 230 йили ота-сининг ўрнини эгаллаган Диодот II² Аршак билан тинчлик сулҳини тузган.

Тахминан, милоддан олдинги 220 йили Евтидем³ Диодот II ва унинг яқин қариндошларини ўлдириб, ўзини шоҳ деб эълон қилади. Бохтар тепасига яна бир келгинди, асл насаби шубҳали шахс чиқади. Туроннинг жанубий қисмида бундан буён кечган сиёсий вазият ўз пайтида Александрдан қолган «мерос» учун кураш ҳали ҳам тугамаганини кўрсатади.

Гап шундаки, салавкий Антиох III⁴ милоддан олдинги 209 йили 100 минг пиеда ва 20 минг отликдан иборат қўшинга бош бўлиб, бир пайтлар ажра-либ чиққан сатрапликларни бўйсундириш мақсадида катта юриш бош-лаган. Парфияни эгаллагач, Бохтарнинг ғарбий чегараларига етиб келади. Евтидем Ҳарируд⁵ дарёсидан ўтувчи кечувларни сақлаб қолишга қанчалик уринмасин, Антиох III қаттиқ қаршиликсиз ўз қўшинлари билан дарёдан кечиб ўтади ва Бохтар пойтахтини қамалга олади.

Қамал икки йил давом этганига қарамай, салавкийлар мақсадларига ета олмаганлар. Евтидемнинг жонига эса Турон аҳлининг аҳамонийлар ва Александрга қарши кўрсатган қаршилиги ва жасорати тўғрисидаги асос-ли ҳамда тўқима ривоятлар ора кирган. Антиох III га тинчлик битимини таклиф этган Евтидем уни айнан шимолда тўпланган катта ҳарбий куч би-лан қўрқитган ва агар улар чегарадан ўтиб, ҳужум бошласалар, Бохтаргина эмас, балки ҳозирча юнонлар назоратида бўлган бошқа ерлар ҳам қўлдан кетишидан огоҳлантирган.

Музокарада Евтидемнинг ўғли Деметрий ҳам қатнашган. Антиох III уни катта ҳурмат ва эҳтиром билан кутиб олиб, ҳатто қизларидан бирини никоҳлаб берган ҳамда отасининг шоҳлик рутбасини сақлаб қолишга рози бўлган. Шу тариқа Бохтардан кўнгли тинчиб, Ҳиндистон сари юришни давом эттирган.

Парфия билан муносабатларни изга солиб олган Евтидем қўшни вило-ятларга кўз олайтира бошлайди. Унинг Марғиёна, Ария, Аспиан⁶, Турива⁷,

¹ Аршак – аршакийлар сулоласининг асосчиси.

² Диодот II – Диодот I нинг ўғли.

³ Евтидем I – евтидемийлар сулоласи асосчиси.

⁴ Антиох III (милоддан олдинги 223–187 йил) – салавкийлар давлати ҳукмдори.

⁵ Ҳарируд – ҳозирги Афғонистон ғарбидаги дарё.

⁶ Аспиан – Турондаги тарихий маданий ўлка.

⁷ Турива – Турондаги тарихий маданий ўлка.

хатто Суғднинг айрим бўлакларини бўйсундиргани маълум. Отасининг босқинчилик сиёсатини Деметрий I ҳам давом эттирган. Хусусан, у Ҳиндистон томон қўшин тортиб, Ҳинд дарёси водийсига бостириб киради ва милoddан олдинги 180 йилларда Харахвати¹ ва Панжобни эгаллайди.

Деметрий I шимоли-ғарбий Ҳиндистонни забт этиб юрган бир вақтда, тахминан, милoddан олдинги 171 йили Бохтарда Евкратид I² томонидан давлат тўнтариши содир этилади. Унинг ҳукмронлиги даври ҳам ички ва ташқи зиддиятларга бойлиги билан ажралиб туради. У аввалига Деметрий I ни узил-кесил бошқарувдан четлатган бўлса-да, бироқ бу билан тинчликка эриша олмаган. Евтидем пайтида ғарбда эгалланган ҳудудлардан Марв ва Ҳирот ерларини аршакийлар тортиб олганлар. Туроннинг Бохтардан шимол ва ғарбий йўналишдаги ҳудудларида яшовчи ўтроқ ва кўчманчи қавмлар билан доимий тўқнашув Евкратид I ни анча ҳолдан тойдирган.

Гарчи шимоли-ғарбий Ҳиндистонга қилинган юришлар унинг ҳарбий-иқтисодий қудратидан далолат берса-да, бироқ Евкратид I айнан мазкур юртга уюштирилган ҳарбий сафардан қайтишда фожиали ўлим топади. У ўз ўғли падаркуш шаҳзода томонидан ўлдирилган.

Евкратид I нинг ўлими юнонликларнинг Бохтардаги сиёсий инқирозини тезлаштиради. Падаркуш Гелиокл³ ҳукмронлиги, асосан Бохтар билан чекланиб, қолган ҳудудларни эса Диодот ва Евтидемнинг авлодлари бошқарган. Тез орада, македониялик Александр босқини туфайли олис Болқондан Турон ерларигача келиб қолган юнонликларнинг салкам икки юз йиллик ҳукмронлигига чек қўйилади. Бу тарихий ишни рузиелар амалга оширадилар.

Фарғона илк темир асри – милoddан олдинги I-минг йилликнинг биринчи ярмида Туроннинг шаҳарчилик ва давлатчилик шакллана бошлаган ўлкаларидан бири экани юқорида айтиб ўтилди.

Фарғона ҳукмдори бошқарувни икки маслаҳатчиси орқали бажарганлиги сиёсий ҳаётда «Оқсоқоллар кенгаши» катта роль ўйнаганлигини кўрсатади. Кенгашда уруш эълон қилиш, тинчлик музокараларини олиб бориш ва хатто ҳукмдор тақдирини ҳал қилиш масалалари ҳам кўрилган. Бу даврда Фарғонада ҳукмдор мутлақ ҳокимият эгаси бўлмаган, Оқсоқоллар кенгаши уни назорат қилиб турган. Кимни тахтга ўтқизиш масаласи ҳам кенгашда ҳал қилинган.

Гарчи, ҳукмдор мамлакатни бошқаришда муайян мустақилликка эга бўлса-да, у тўра-тузукларга амал қилиши, халқ ва мамлакат манфаатларига

---

¹ *Харахвати* – Ҳиндистон ярим оролидаги тарихий-маданий ўлка.

² *Евкратид I* – тахминан, милoddан олдинги 171–145 йилларда Бохтар ҳукмдори.

³ *Гелиокл* – милoddан олдинги 145–130 йилларда Бохтар ҳукмдори.

мувофиқ йўл тутиши зарур эди. Башарти, у ўз фаолиятида мавжуд қоидалардан чекинадиган бўлса, Оқсоқоллар кенгаши қарори билан тахтдан туширилган. Масалан, хитойликлар билан юз берган уруш сўнгида Оқсоқоллар кенгаши қарорига кўра ҳукмдор Мугуа урушнинг бош айбдори сифатида қатл этилади. Шартномага кўра, хитойликлар бир неча ўн арғумок, 3000 от ва бия олишади ҳамда фарғоналик зодагон Моцайни тахтга ўтқазиб, Хитойга қайтадилар. Бироқ Оқсоқоллар кенгашининг умумий қарори билан Моцай тахтдан четлатилиб, Мугуанинг укаси Чан Финни тахтга ўтқазилади.

Шаҳарчилик маданияти. Милоддан олдинги IV–III асрларда Хоразмда мудофаа иншоотларининг барпо этилиши сабаблари ташқи босқинлардан ҳимояланиш зарурияти билан боғлиқ. Сўз кетаётган юз йилликларда воҳанинг бир қатор шаҳарларида (Хива, Ҳазорасп, Қозоклиётган-Оқшахонқала, Катта Ойбўйирқўрғон) йирик бинокорлик ишлари амалга оширилди. Бир вақтнинг ўзиде кенг тармоқли суғориш тизими яратилди. Шаҳарлар алоҳида деҳқончилик воҳа-туманлари марказларига айланди.

Меъморчилик лойиҳалари бўйича шаҳарларда бинокорлик ишларини амалга ошириш, мудофаа тизими ва эски биноларни таъмирлаш, янгиларини бунёд этиш, қурилиш усулларини такомиллаштиришни тақозо этган. Қудратли мудофаа иншоотлари, йирик ибодатхона ва саройларни бино қилиш учун миллионлаб хом ғишт керак бўлган. Давлатнинг барча воҳа-туманлари аҳолиси хом ғишт тайёрлаш билан машғул бўлиб, уларни зарур янги қурилиш жойларига етказиб берган. Кенг миқёсда бундай ишларни ташкиллаштириш ва амалга оширишни, кўҳна Хоразмда оммавий равишда йирик суғориш иншоотлар – ариқларни барпо этиш жараёни билан қиёслаш мумкин.

Туроннинг жанубий вилоятларидаги аҳвол жон сақлаш, эгалланган ҳудудларни кўриқлаш учун босқинчи юнон-македонларга мустаҳкам ҳарбий истеҳкомлар зарур бўлгани билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам, Александрдан бошлаб кейинги юнонлик қатор ҳукмдорлар кўрғонлар қуришга қаттиқ бел боғлаганлар. Қолаверса, улар номи билан юритилган кўпдан-кўп шаҳарлар юнонлик босқинчиларнинг шуҳратпарастлиги тимсолидир. Шу билан бирга, юнон, лотин манбаларида Бохтарга берилган «минг шаҳарли ўлка» таърифида ушбу ўлкада аввалдан мавжуд шаҳарларнинг улуши катта бўлганини ҳам алоҳида урғулаш лозим.

Вилоят маркази Бохтар шаҳрининг умумий майдони 120 гектарни ташкил этган бўлиб, мудофаа деворининг қалинлиги ва баландлиги инсонни ҳайратга солади. Қалинлиги 31 метрга тенг бўлган деворга бир неча қатор найзасимон шинаклар жойлаштирилган.

Ойхоним ёдгорлигининг¹ тархи учбурчак кўринишида бўлиб, унинг энг узун жойи 2 минг метрга яқин. Шаҳар икки қисмдан – юқори ва қуйи шаҳардан иборат бўлиб, мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўралган. Юнон дунёсига хос бўлган ушбу ҳақиқий шаҳар-давлатдаги бинолар тизимли жойлаштирилган. Қуйи шаҳардаги шоҳ кўчанинг икки томонида маҳобатли устун ва айвонлар билан безатилган жамоат бинолари, хусусан, шаҳар аҳолиси учун ибодатхона, гимназий, бозор ва бошқа маҳобатли бинолар қад кўтарган. Уларни бунёд этишда тош, хом ва пишиқ ғиштлардан кенг фойдаланилган. Уларни безашда ишлатилган меъморий безаклар шакли ва ечимларига кўра юнон дунёсида кенг тарқалган услублар, пойустунларга ўхшашлик касб этади.

Шаҳар аҳолисининг асосий қисми юнон-македонлардан ташкил топган бўлиб, улар шаҳарнинг маъмурий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида етакчи ўрин эгаллаганлар. Ёдгорликдан топилган ашёвий далиллар милоддан олдинги III–II асрларда шаҳар ҳаёти гуллаб-яшнаганидан гувоҳлик беради.

Холчаён, Далварзинтепа, Эски Термиз, Кампиртепа², Жондавлаттепа, Ҳайитободтепа, Талошконттепа ва Узундара³ каби ёдгорликлар шаҳар маданияти Сурхондарё воҳасида ҳам қизғин ривожланганидан далолат беради. Жондавлаттепа ва Ҳайитободтепа ўрнида қад кўтарган масканларга милоддан олдинги I минг йилликнинг биринчи ярмида асос солинган бўлиб, македониялик Александрнинг ҳарбий юришлари вақтида қисман вайрон этилган. Кейинчалик улар қайта тикланиб, ҳаёт тез суръатлар билан ривожланган ва кичик деҳқончилик воҳаларининг марказига айланган.

Эски Термиз қўрғонида уйлар хом ғиштдан бунёд этилган бўлиб, шу даврга оид турли-туман сопол идишлар, фил суягидан ясалган ҳайкалча ва юнонлик ҳукмдорлар томонидан зарб қилинган тангалар топилган.

Шаҳристон ва қўрғондан иборат Кампиртепа 4 гектар майдонни эгаллаган. Шаҳар мустаҳкам мудофаа деворлари ва буржлар билан ўралган. Қўрғоннинг ўлчами 80х80 м бўлиб, шаҳарнинг жанубида жойлашган. Бу ерда милоддан олдинги III асрга оид кичик қўрғон, уй, турли шаклдаги сопол идишлар, хумдон, сополга битилган юнон ёзуви намуналари, ҳайкалчалар, муҳрлар ва юнонлик ҳукмдорлар томонидан зарб қилинган тангалар топилган. Бу ашёвий далиллар Кампиртепа ўрнида бўлган шаҳарда милод-

---

¹ *Ойхоним ёдгорлиги* – Афғонистоннинг шимоли-шарқий ҳудудида, Кўкча дарёсининг Панж дарёсига қуйилган ерда жойлашган қадимги шаҳар.

² *Кампиртепа ёдгорлиги* – Сурхондарё вилояти Музработ туманида, Қорасув дарёсининг Амударёга қуйилиши яқинида жойлашган қадимги шаҳар.

³ *Узундара* – Сусизтоғ тизмаларидаги Сайроб қишлоғи яқинида жойлашган қадимги шаҳар.

дан олдинги III–II асрларда ҳаёт тез суръатлар билан ривожланганидан гувоҳлик беради.

Узундара ёдгорлигининг тархи «ромб» шаклига ўхшаш бўлиб, унинг жануби-ғарбий қисми деворлари олдинга чиқарилган ва бу ерда учта бурж билан мустаҳкамланган кўрғон жойлашган. Мудофаа деворларининг узунлиги бир километрга яқин. Умумий майдони 2 гектар атрофида. Узундаранинг мудофаа иншоотлари икки қатор девордан иборат бўлиб, ўртасида узун йўлаксимон хоналар бўлган. Қурувчилар мудофаа деворларини кучайтириш мақсадида муайян узунликда ва жойнинг паст-баландлигидан келиб чиққан ҳолда буржлар ўрнатганлар. Мудофаа деворлари ва буржларда маълум масофада шинаклар ўрнатилган.

Антиох I номи билан боғланувчи ушбу кўрғон милоддан олдинги III аср бошларида қурилган. Кўрғоннинг ўртасида узунлиги 17 метр, эни 14 метрга тенг бўлган маҳобатли бино жойлашган. Бинонинг иккита хонаси қоятошни тараб ишланган. Иншоотнинг ҳамма деворлари тошдан терилган.

Чорвачилик, деҳқончилик ва ҳунармандчилик. Хоразм воҳасининг ғарбий ва шимоли-ғарбий чегараларида кўп сонли чорвачи уруғлар Орол денгизи ва Каспий денгизи оралиғидаги даштларда истиқомат қилганлар. Шунингдек, Шарқий Оролбўйидаги Қуйи Сирдарё ҳавзасида жойлашган чорвачиларнинг иқтисодий аҳволи яхшиланиб бориб, қудратли ҳарбий кучга айланганлар. Хусусан, айнан улар македониялик Александрнинг Бухоро воҳаси орқали фойдали қазилмалар, хомашёга бой Қизилқум ичкарисига йўл олишига тўсиқ бўлиб турганлар. Улар деҳқончилик билан ҳам шуғулланиб, шаҳарлар ва кўрғонлар бунёд этиш кўникмаларига эга эдилар.

Милоддан олдинги III асрда Сирдарёнинг қадимий қуйи ўзанларида сув таъминотининг тўхтаб қолиши ва дарёнинг замонавий ўзани пайдо бўлиши натижасида, туб жойли аҳоли аввал ўзлаштирган ерларни тарк этишга мажбур бўлди.

Бохтарнинг табиий-жўғрофий ўрни, бой ҳайвонот дунёси ва серунум тупроғи қадимдан инсон эътиборини ўзига мафтун этган. Унинг ўртасидан шарқдан шимоли-ғарбий томон Амударё оқиб ўтган. Жанубий қисмида жойлашган Ҳиндукуш ва шимолдаги Ҳисор тоғларидан оқиб келаётган қатор катта-кичик дарё ва сойлар деҳқончилик билан шуғулланишга қулай имконият яратган. Аҳоли турли-туман деҳқончилик маҳсулотларини етиштирган. Юнонлик тарихчилар таъбири билан айтганда, «Бохтар зайтун ёғидан бошқа барча маҳсулотларни ишлаб чиқарган». Бошоқли ўсимликлар, хусусан, буғдой, арпа, сули ва шолі етиштиришга кўпроқ эътибор қаратилган. Буғдой донлари йириклиги билан ажралиб турган. Боғдорчилик ҳам тараққий этиб, узумнинг турли навлари етиштирилган.

Иқтисодий ҳаётда чорвачилик ҳам муҳим ўрин тутган. Улар қўй, эчки, сигир ва туя боққанлар. Бохтарнинг икки ўрқачли туялари қадимги замонларда ҳам алоҳида эъзозланган.

Македониялик Александр юришлари давомида Бохтар ва Суғднинг ҳунармандчилик марказлари бўлган кўплаб шаҳарлар вайронага айланган. Салавийлар даврида шаҳар ва қишлоқлардаги ҳаёт аста-секин ўз изига туша бошлайди. Эски шаҳарлар тез суръатлар билан ривожланиши баробарида кўплаб янги шаҳарларга асос солинади. Шаҳарларнинг иқтисодий салоҳияти ошиб бориши жараёнида ҳунармандчиликнинг ўрни янада юксалган. Айниқса, қурилиш, кулолчилик, темирчилик, қурулсозлик ва заргарлик соҳалари, шаҳарликларнинг бу маҳсулотларга бўлган катта эҳтиёжи боис, шиддат билан ривожланди.

Бозорларда миллий ҳунармандчилик маҳсулотларидан ташқари юнон-македон усталари томонидан тайёрланган маҳсулотларни ҳам харид қилиш мумкин бўлган. Бунда туб ва келгинди маданиятларнинг ўзаро таъсирини кузатиш мумкин. Хусусан, кулолчилик соҳасида миллий ва юнон-македон маданиятининг ўзаро уйғунлашуви натижасида сопол идишларнинг ўзига хос шакллари пайдо бўлди. Бироқ Бохтар ва Суғдда юнон дунёсида кенг тарқалган манзарали ва нақшли идишлар учрамаслиги, Туроннинг ушбу ҳудудлари кулолчилиги ўз йўлидан борганини кўрсатади.

Ички ва ташқи савдо. Бохтар ва Суғд босиб олингани шароитида пул муносабатлари, хусусан, танга зарб этиш иши босқинчилар қўлига ўтиши турган гап эди. Ўлчовини ҳам ўзлари белгилагани натижасида бир танга юнонларнинг олтин ўлчов бирлигида 8 грамм олтинга тенг бўлган.

Юнонлик ҳукмдорлар олтин, кумуш ва мис тангалар зарб қилганлар. Бозорда, асосан турли қийматдаги кумуш ва мис тангалар муомалада бўлган. Одатда тангаларнинг олд томонида ҳукмдорнинг бош қиёфаси, орқа томонида эса юнонларнинг маъбуд ва маъбудалари (Афина, Диоскурлар, Гелиос, Геракл, Зевс ва бошқалар) тасвирланган. Бундан ташқари, тангаларнинг орқа томонида ҳар бир ҳукмдорнинг тамғаси ва юнон ҳарфлари билан исми ҳамда ҳукмдорлик рутбаси битилган.

Евкратид I тангаларида илк бор икки тилда, яъни юнон ва кхароштида битилган ёзувлар пайдо бўлган ва улар Ҳиндистон забт этилгандан сўнг зарб қилина бошланган. Тангалар, асосан Бохтар шаҳридаги зарбхонада босилган. Бу вақтда Бохтар бозорларида ҳақиқий тангалар билан бир қаторда, уларга тақлидан чиқарилганлари ҳам кенг муомалада бўлган. Уларнинг қарерда зарб қилингани ҳозирча маълум эмас. Ҳар бир шаҳарда савдо майдончалари – бозорлар мавжуд бўлган ва улар анча катта майдонни эгаллаган. Одатда ўзаро савдо-сотиқ ишлари оддий расталарда амалга оширилган. Бо-

зорларда махсус қурилган дўконлар деярли бўлмаган. Шаҳар ҳудудида бозорлар бўлгани ёзма манбаларда ҳам учрайди. Хусусан, Хитой манбаларида Бохтар шаҳрида катта бозор бўлгани қайд қилинган.

Юнон-македонларга қарамлик даврида ташқи савдо ҳам жадал суръатлар билан ривожланган. Масалан, Бохтарда ҳинд ҳунармандлари томонидан фил суягидан ясалган буюмларнинг бозори чаққон бўлган.

Маданият ва санъат. Юнонлар ҳукмронлиги даврида Турон халқларининг маданияти билан боғлиқ ёзма маълумотлар жуда кам. Шундай экан, кўпроқ археология маълумотларига таяниб ҳулоса қилиш мумкин. Бу борада Кампиртепа, Эски Термиз, Холчаён, Ойхоним, Тахтисангин ва бошқа ёдгорликлардан топилган, тошдан тарашланган, лой-ганчдан ишланган маҳобатли ҳайкаллар, рангли ва манзарали деворий суратлар, меъморчилик безаклари алоҳида ўрин тутати. Улар ишланиш услуби, ўзига хослиги, таъсирчанлиги, бетакрорлиги билан ажралиб туради. Буни ҳайкаллар мисолида ҳам кўриш мумкин. Мазкур ҳайкалларнинг бирида юнон дунёси анъаналари ёрқин ифодаланган бўлса, бошқаларида Бохтар анъаналари, яна бирларида эса ҳинд-гандҳар маданияти анъаналари таъсирини кузатиш мумкин. Ҳайкалларда маҳаллий маъбуд ва маъбудалар, шоҳлар ва саркардалар қиёфаси тасвирланган.

Сўз кетаётган давр Бохтар ва Суғдада тайёрланган сопол идишлар юқори сифати ва бежирим шакли билан ажралиб туради. Кулоллар идишларга бежирим шакл бериб, уларни амалий санъат асари даражасига кўтара олганлар. Бохтарда ўз замонасининг машҳур меъморлари, ҳайкалтарошлари, ҳунармандлари, жумладан, ўймакорлари, заргарлари фаолият юритганлар. Улар орасида туб аҳоли вакилларида ташқари, келгинди юнон-македонлар ҳам бўлгани шубҳасиз.

IV. КУШОНИЙЛАР БОШҚАРУВИ ДАВРИ

Кушонийлар бошқарган ҳудуд харитаси

Тарим дарёси ҳавзасида яшаб келган рузиеларнинг¹ бир неча қабиласи милoddан олдинги 176 йили Ботир Тангрикутдан² зарба еб, Или водийси ва Еттисувга қўчиб кетишга мажбур бўлган. Бир муддат ўтиб эса улар Амударё бўйларига қараб ҳаракатга тушганлар ва ички қарама-қаршиликлар гирдобиди қолган юнон-македонларни қувиб юборганлар. Тахминан, милoddан олдинги 130 йилларда юз берган мазкур жараён таъсирида боскинчиларнинг салкам икки юз йиллик ҳукмронлигига чек қўйилган. Ўғузлар тез орада Амударёдан жанубдаги ерларни ҳам бўйсундиришга эришганлар ва бутун ҳудудни бешта ёбгуликка³ бўлган ҳолда бошқара бошлаганлар. Ҳар бир маҳаллий бошқарув

¹ Рузиелар – Тангрикутнинг (Тяншан) шарқий томонларида, тарихий Шарқий Туркистоннинг Урумчи ва Қорашар вилоятларининг Хуанхе дарёси бошланишига бўлган ерларда яшаган ўғуз уруғлари; хитой манбаларида улар юэчжи номида тилга олинганлари боис, олдиниға илмий адабиётлар, сўнгра кундалик тушунчада кўпроқ мазкур атама ўрнашиб қолган; ҳолбуки юэчжи атамаси милoddан олдинги III–II асрлардагиға муомалаға киритилган бўлиб, рузие (ruzie) ўқилган; ундан олдинги 700 йил ичида битилган асарларда у ngiwo-zie, ngiwot-zie, ngiwo-chie, ngeu-chie, ngiwo-tcie, ngo-tcie, ngeu-tcie деб талаффуз этилган ва ҳар хил иероглифлар билан ёзилган; шундан келиб чиқиб, юежи (рузие/ruzie) ўғуз ер, қисқача ўғузия сўзининг қадимги хитойча ёзилишидан келиб чиққан ўзгаришдир ҳулосасини қилиш мумкин.

² Ботир Тангрикут – милoddан олдинги 210 – 174 йилларда хунлар етакчиси.

³ Хитой манбаларида уларнинг хитойча аталиши қуйидагича келтирилган: Хюми, Шуанми, Сидун, Думи ва Гуйшуан.

тепасида ёбгу турган ва уларнинг барчаси олий ҳукмдорга бўйсунган. Милод бошига қадар ўғузлар ҳозирги шимолий Покистонгача бўлган ерларни ҳам ўз назоратларига олишга муваффақ бўлганлар. Милоддан олдинги II аср охирларидан Хоразм ҳукмдорлари томонидан зарб этилган қумуш тангалардаги подшо-чавандоз сурати ўша пайтлари воҳага кириб келган рузие сардорлари билан боғлиқлигини ҳам айтиб ўтиш лозим.

Рузиелар маҳаллий халқ ютуқларини тасарруф этишдан тортинмаганлар. Бу, хусусан, танга босишда яққол кўринади. Уларнинг олд томонида номаълум шоҳнинг бош қиёфаси, орқа томонида юнонлар худоси Зевснинг ҳайкали тасвирланган. Бу турдаги тангаларнинг асосий қисми ҳозирги Сурхондарё вилоятидан топилганини таъкидлаш жоиз. Бу уларнинг шу ҳудудда зарб қилинганидан далолат беради. Тангани фақат бош ҳукмдор зарб қилиши мумкин бўлган. Вақт ўтиши билан танганинг орқа томонига Зевс ўрнига от тасвири тушириладиган бўлган. Маълумки, туркий халқларда от улуғланган. От тасвири туширилган бундай тангалар ҳозирча, асосан Далварзинтепа ва Холчаён атрофидан топилмоқда. Шунга кўра, пойтахт ҳам дастлаб Далварзинтепа ўрнида бўлгани эҳтимолдан холи эмас.

Эътиборлиси, бориб-бориб тангаларнинг олд томонидаги тасвир ҳам ўзгарган. Унда шоҳнинг ҳайкали тасвирланган бўлиб, унинг юз қиёфаси Холчаёнда топилган ҳайкалларга ўхшайди. Тангаларнинг орқа томонида отлик киши тасвирланган ва юнон ҳарфларида тўртта сўз ҳам битилган. Биринчи сўз «ҳукмрон», иккинчи сўз «Герай», учинчи сўз ҳалигача ўқилмаган, тўртинчи сўз эса «кушон» деб ўқилади. Герайнинг қачон ҳукмронлик қилгани эса номаълум. Бироқ юқорида тилга олинган беш ёбғуликдан бирининг етакчиси саналмиш Кушон (Гуйшуан) номи сулолага асос бўлган.

Деворий суратлар

Шу билан бирга, унинг ўғли ёки набираси бўлгани тахмин қилинадиган Кужула Кадфиз¹ қолган тўрт ёбғуни мағлубиятга учратгани ва ўзини бирдан-бир ҳукмдор деб эълон қилгани ҳақида маълумотлар бор. Нима бўлганда ҳам, Кужула Кадфиз рузие қабилаларини бирлаштириб, ўзбек давлатчилиги тарихида кушонийлар сулоласи ҳукмронлиги остида кечган янги босқични бошлаб берган.

Ички муаммоларни йўқотган кушоний ҳукмдор Парфияга қарши уруш бошлаб, ундан Кобулни тортиб олади. У тезда Арохосия² ва Кашмирни ҳам

¹ Кужула Кадфиз – тахминан, 30 – 80 йиллар кушонийлар сулоласининг бошлиғи.

² Арохосия – ҳозирги Афғонистоннинг жануби-шарқи, Покистоннинг шимолидаги тарихий вилоят.

бўйсундиришга эришади. Шундай қилиб, ўзбек давлатчилиги тарихида салтанатчиликка асос солинади. У 80 йил умр кўрган. Афсуски, бу шохнинг нечанчи йилларда ҳукмронлик қилганлиги бизга маълум эмас, қолган ҳукмдорлар ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин.

Кужула Кадфиз вафотидан сўнг тахтга унинг ўғли Вима Такто¹ ўтиради. У ўзининг қарийб 30 йиллик ҳукмронлиги даврида отасининг сиёсатини давом эттириб, салтанат таркибига Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий бўлақларини қўшиб олади. Иқтисодиётни барқарорлаштириш ниятида пул ислоҳоти ўтказилади. Натижада, мамлакатда мис тангалар қатори олтин тангалар ҳам муомалага киритилади. Олтин тангаларнинг қиймати уларнинг вазнига қараб белгиланган. Мамлакатда қўш динорлар, динор, ярим динор ва чорак динор муомалада бўлган. Бир динор 8 грамм олтинга тенг бўлган.

Кушонийлар даври
санъат асари

Кушонийлар даври маъмурий тузилиши ёзма манбаларда жуда кам ёритилган. Бохтар ҳам кушонийлар салтанати таркибидаги бир вилоят бўлиб, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан тараққий этган мазкур ҳудуд мамлакат ҳаётида алоҳида ўрин тутган. Вима Такто вафот этгач, унинг ўрнини Вима Кадфиз² эгаллайди. Унинг замонида пойтахт ҳозирги Пешавор шаҳри яқинида бўлган.

Вима Кадфиз вафотидан кейин унинг ўрнини ўғли Канишка I³ эгаллайди. Канишка I ҳукмронлиги даврида салтанат ўз тараққиётининг энг юқори чўққисига кўтарилади. Хусусан, ҳозирги Панжоб, Синд, Уттар Прадеш вилоятларидаги ерлар қўшиб олинади. Салтанат чегараси шарқда Банорасгача етади. Канишка I Хитой билан уруш олиб бориб, ундан Шарқий Туркистонни тортиб олади. Парфия билан бўлиб ўтган жангларда ҳам бир қатор ғалабаларни қўлга киритади.

Милодий I асрда Хоразмда янги маҳаллий сулоланинг ҳукмронлиги бошлангани, I–III аср бошларига оид мис тангаларидаги ёзувларда унинг икки вакили – Артава ва Артамуш исмлари тилга олиниши билан боғлиқ гувоҳликлар воҳа кушонийлар таъсир доирасига тортилмаганини кўрсатади.

Канишка I салтанат ҳудудларини кенгайтириш билан бирга давлатни ичдан мустаҳкамлашга ҳам катта эътибор бериб, бир неча ислоҳотлар ўтказ-

¹ Вима Такто – 80–95 йиллар кушонийлар сулоласининг бошлиғи.

² Вима Кадфиз – тахминан, 95–127 йилларда кушонийлар сулоласининг бошлиғи.

³ Канишка I – 127–150 йилларда кушонийлар сулоласининг бошлиғи.

ган. Бундай ислохотларнинг энг муҳимларидан бири будда динининг давлат дини, деб эълон қилинишидир. Буддавийликни қабул қилган Канишка I буддавийларнинг биринчи ҳомийсига айланади. Унинг даврида жуда кўп будда ибодатхоналари қурилган.

Эътиборга молик ислохотлардан яна бири салтанат ҳудудида бохтар тилининг нуфузи ошиши билан боғлиқдир. Канишка I томонидан зарб қилинган тангаларда юнонча ёзувлар ўрнига бохтар тилида сўзлар битилиши шундан далолат беради.

Канишка I 23 йил шоҳлик қилгач, тахтни Хувишка¹ эгаллайди. Унинг ҳукмронлиги даврида салтанат сиёсий инқирозга учрай бошлайди. Хувишка 30 йилча шоҳлик қилган. Унинг ўлиmidан кейин тахтга Васудева I² ўтиради. Унинг ҳукмронлиги 40 йилдан ортиқроққа чўзилган.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Милоддан олдинги IV–II асрларда Хоразм воҳасининг турли жойларида ибодатхоналар барпо қилинди. Жанубий Хоразмда Элхарас, шимоли-ғарбда Катта Ойбўйирқалъа марказидаги ибодатхона, Қуйи Амударёнинг сўл ва ўнг соҳил ерларида Қалъалиқир 2, Говур ва Қўйқирилганқалъа шулар жумласига киради. Улар мамлакат миқёсида бош ибодатхоналар вазифасини бажарганлар. Ойбўйирқалъа ибодатхонасидан ташқари улар меъморчилик жиҳатдан доира шаклга эга бўлиб, мудофаа деворлар билан ўралган.

Ўлкада кушонийлар даврига оид ёдгорликлар аҳамонийлар, юнонлар босқини ва ҳукмронлиги замонларига қараганда бир неча марта кўплиги бу борадаги тараққиётнинг суръати катта бўлганидан гувоҳлик беради. Шаҳарлар муайян деҳқончилик воҳасининг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази вазифасини бажарган.

Милодий II–III асрларда қурилган Тупроққалъа (майдони 17 га), Хоразм ҳукмдорларининг сулолавий маркази ҳисобланади. Шаҳар тўғри бурчакли бўлиб, хом ғиштдан тикланган ва қалин мудофаа девор билан ўралган. Деворларда шинаклар ҳамда буржлар мавжуд. Тупроққалъанинг марказий кўчаси шаҳарни иккига бўлиб, унинг шимолий қисмидан жанубга – шаҳар дарвозасига йўналган. Кичик кўчалар гузарларнинг турар жойларини бир-биридан ажратган. Тупроққалъа шаҳрининг асосий иншооти улкан ички кўрғони бўлиб, у Хоразм ҳукмдорларининг қароргоҳи эди. Саройда турли мақсадларда фойдаланилган юздан ортиқ хона ва ҳайкаллар билан безатилган «шоҳлар кошонаси» ҳам бўлган. Саройнинг бир қисми икки қаватли эди. Шаҳарда тахминан, 2500 киши яшаган. Уларнинг асосий қисми Хоразм ҳукмдорлари қароргоҳини муҳофаза қилиш ва шоҳларга хизмат кўрсатиш

¹ Хувишка – тахминан, 150–180 йилларда кушонийлар сулоласининг бошлиғи.

² Васудева I – милодий 191–232 йилларда кушонийлар сулоласининг бошлиғи.

билан банд бўлган. Кўп жиҳатларга кўра, Тупроққалъа Қадимги Шарқ тарихида маълум «ёпик» шаҳарга ўхшаб кетади, чунки «шоҳлар шаҳри»га киришга кўпчиликнинг имконияти бўлмаган.

Абу Райҳон Берунийнинг маълумот беришича, шоҳ Африғ Кат шаҳри ёнидаги Фир деган жойда янги қароргоҳ барпо этади. Милодий IV аср бошларида Тупроққалъа саройи ҳувиллаб қолади. Ўрта асрлар географларининг ёзишича, Хоразмнинг қадим пойтахти Даржаш деб аталган, у Кат шаҳридан аввал бунёд этилган. Ҳозирги кунда Даржаш шаҳри Амударёнинг ўнг соҳилида, Хоразм воҳасида жойлашган Оқшаҳонқалъа билан боғланмоқда. Шаҳар тўртбурчак шаклда бўлиб, қалин мудофаа деворлари билан ўралган. Деворларнинг ташқи томонида ва бурчакларида буржлар жойлашган, деворларнинг баландлиги тахминан, 12–13 метрдан иборат бўлган. Шаҳар ҳудудининг шимолий қисми яна бир қўрғон девори билан ўралган. Оқшаҳонқалъанинг ўта мустаҳкамланган бу қисми, махсус муҳофаза қилинадиган «муқаддас шаҳар» ҳисобланган, унинг шимолий бурчагида йирик ибодатхона жойлашган. Ибодатхона атрофидаги йўлак деворлари рангли суратлар билан безатилган.

Воҳаларда деҳқончилик Сурхондарё ва Шерободдарёдан чиқарилган катта-кичик ариқлар фаолияти билан боғлиқ бўлган. Шу билан бирга, деҳқончилик маданиятининг тез суръатларда ривожланишида йирик ариқларнинг бунёд этилиши алоҳида ўрин эгаллаган. Ҳозирги Амузанг канали барпо этилишида қадимги ариқ ўзанидан фойдаланилган. Қадимги ариқнинг бош тўғони Сурхондарёнинг ўнг қирғоғи бўйида барпо этилган ва ариқ қазилиши Ангор ҳудудидаги катта деҳқончилик воҳасининг қарор топишига олиб келган. Унинг бўйида қатор қишлоқларга, Зартепа ўрнида эса шаҳарга асос солинган. Уни барпо этиш жараёнида Турон қурилиши тарихида илк бор бир воҳадан иккинчи воҳага сув ўтказиш амалиёти қўлланган. Сурхондарёнинг Амударёга қуйилиши яқинида яна бир ариқ ўтказилган. Унинг бош тўғони Толлитоғора ёдгорлиги яқинида жойлашган бўлиб, бу ариқ Термиз шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларни сув билан таъминлаган.

Қишлоқ аҳолиси ўз далаларида, асосан турли бошоқли ўсимликлар, хусусан, бугдой, арпа, сули етиштириб, улардан ун тайёрлаб, шаҳар аҳолисига сотганлар. Далаларда турли сабзавотлар, шунингдек, чорва маҳсулотлари ҳам етиштирилган. Боғдорчилик кенг йўлга қўйилиб, айниқса, узумчиликка алоҳида эътибор қаратилган.

Окқўрғонда очилган уйлар тархининг таҳлили бу ерда кўп оилали қишлоқ жамоаси яшаганини кўрсатади. Улар асосан деҳқончилик маҳсулотларини етиштириш билан шуғулланганлар. Бу ерда махсус тегирмон тоши

тайёрлайдиган устахона ҳам топилган. Жамоа оқсоқолининг уйи ўзининг маҳобати ва ички кўриниши билан бошқа уйлардан ажралиб туради.

Шаҳарлар ва хунармандчилик. Кушонийлар даврида салтанатнинг барча ҳудудларида шаҳарлашув жараёни тез суръатлар билан ривожланган. Бу даврда илгариги шаҳарлар ўз тараққиётида янада юқори босқичга кўтарилиши баробарида кўплаб янги шаҳарлар ҳам қад ростлаган. Шаҳарлар жамият тараққиётининг ривожини белгиловчи омилга айланади. Улар йирик ўлкалар, вилоятлар, воҳалар ва туманларнинг сиёсий-маъмурий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ва диний марказлари вазифасини ўтаган. Бу воқелик кушонийлар сулоласининг ватанларидан бири бўлган Бохтарда ҳам ўз ифодасини топди. Бохтар салтанат шимоли-ғарбидаги муҳим стратегик аҳамиятга молик сиёсий-иқтисодий таянч вазифасини бажарган. Шу боисдан кушоний ҳукмдорлар унинг юксалишига алоҳида эътибор қаратганлар.

«Минг шаҳарли ўлка» деб аталган Бохтарда ҳаёт янада юксалди. Ўнлаб катта-кичик янги шаҳарлар, саройлар ва маҳобатли ибодатхоналарга асос солинди ва том маънодаги шаҳар маданияти қарор топди. Бохтар ўлкасининг пойтахти Бохтар, Қаланзол, Дилбаржин, Чақалоктепа, Жигартепа, Сурхкўтал, Кайқубодшоҳ, Ёвон, Каланмир, Шаҳринав, Саксонохур каби қатор ёдгорликлар ўрнида қад ростлаган шаҳарлар бунинг ёрқин далилидир.

Сурхон ўлкасининг ўша даврга оид энг катта шаҳри – ўлка маркази Термиздир. Термиз Амударёнинг ўнг соҳилида, қулай дарё кечуви рўпарасида жойлашгани унинг тарихдаги ўрнини белгилаб берган. Бу ерда шимолни жануб, шарқни ғарб билан боғловчи қадимги савдо йўллари кесишган.

Термиз шаҳар кўрғони шахристон, Чингизтепа, Қоратепа ва шаҳар атрофида жойлашган Фаёзтепа, Зурмала каби ёдгорликлардан иборат бўлиб, унинг умумий майдони 350 гектардан ортиқ бўлган. Дарё бўйида жойлашган шаҳар кўрғони 10 гектар майдонни эгаллаган бўлиб, у уч томондан маҳобатли мудофаа деворлари билан ўралган. Шаҳар кўрғонида олиб борилган археологик тадқиқотлар ва топилган ашёлар бу ерда кушонийлар даврида кўплаб маҳобатли иншоотлар бўлганлигидан ва ҳаёт жадал ривожланганлигидан гувоҳлик беради. Бинолар квадрат шаклдаги хом ғиштлардан барпо этилган. Маъмурий биноларни безашда турли меъморий безаклардан, хусусан, оқ оҳактошдан тарашланган устун таглари ва коринф услубига хос устун қошларидан фойдаланилган. Мазкур безаклар юнон меъморчилиги анъаналари кушонийлар даврида кенг қўлланилганлигидан гувоҳлик беради.

Кушонийлар даврида Термизнинг диний ва мафкуравий марказ сифатидаги аҳамияти янада кучайган. Бунинг қадимги Термиздаги Қоратепа, Чингизтепа, Фаёзтепа ва Зурмала каби буддавийлик марказлари мисолида ҳам

кўриш мумкин. Хусусан, Қоратепа буддавийлик маркази 8 гектардан ортиқ майдонни эгаллаган бўлиб, бу ерда 20 га яқин маҳобатли будда ибодатхоналари жойлашган. Термиз шаҳри ҳам кушонийлар даврида салтанатнинг ғарбдаги йирик буддавийлик марказларидан бири бўлиб, буддавийлик дини ҳамда бадиий маданиятининг Марғиёнада ва Хитойда тарқалишида муҳим аҳамият касб этган.

Кушонийлар даврида Термиз шаҳрининг нафақат Сурхон воҳаси, балки Бохтар ўлкаси иқтисодий ҳаётидаги ўрни янада юксалди ва мустаҳкамланди. Шаҳар иқтисодий ҳаётида хунармандчиликнинг ўрни катта бўлган. Кулолчилик, тўқимачилик, заргарлик, темирчилик, тоштарошлик каби соҳалар жадал ривожланган. Кушонийлар даврига оид шаҳарлардан Зартепа, Далварзинтепа, Кампиртепа ва Холчаённинг ҳам алоҳида ўрни борлигини таъкидлаш жоиз.

Кушонийлар даврида шаҳарлар ўлка, вилоят ва туманларнинг сиёсий ҳамда маъмурий марказлари бўлиши баробарида, ўз даврининг муҳим хунармандчилик марказлари вазифасини ҳам бажарган. Бу даврда хунармандчиликнинг барча турлари янада юқори босқичга кўтарилган. Махсус хумдонларда пиширилган сопол идишларнинг асосий қисми кулолчилик чархида тайёрланиб, улар ўзининг юқори сифати, бежиримлиги, шаклан хилма-хиллиги, турли бўёқ ва нақшлар билан безатилганлиги билан ажралиб туради. Кулоллар маҳаллий аҳоли орасида жуда эъзозланган маъбуд ва маъбудалар ҳайкаллари ҳам моҳирона ясаганлар. Шу даврда тўқимачилик ҳам кенг ривожланган. Тадқиқотлар давомида мато парчалари, сопол ва оқ оҳактошдан ясалган урчиқбошилارнинг кўплаб топилиши ҳамда тасвирий санъат намуналарида акс этган турли либослар шундан далолат беради.

Кушонийлар даврида тоштарошлик ҳам юқори даражада ривожланган. Бу даврда оқ оҳактошдан тарошланган меъморчилик унсурлари билан бир қаторда тошдан одамлар ва ҳайвонлар ҳайкаллари тайёрлаш санъати шаҳарда кенг тарқалган. Тошдан ясалган меъморий унсурлар ва ҳайкаллар одатда маҳобатли сарой ва ибодатхоналарни безатишда қўлланилган. Тоштарошлик санъатининг ёрқин ва бетакрор намуналари Қадимги Термиз, Айритом ва Сурхқўтал ёдгорлигида кўплаб топилган.

Суякдан тайёрланган ва сочларни турмаклашга мўлжалланган кўплаб тўғноғичлар, тароқлар ва шахмат доналарининг топилиши кушонийлар даврида суяктарошликнинг ҳам юқори тараққий этганидан далолат беради. Хусусан, Зартепада суякдан турли тўғноғичлар тайёрланадиган устахона, Далварзинтепада эса шахмат доналари ва тароқ топилган.

Шаҳарнинг иқтисодий ва маданий ҳаётида темирчилик ва заргарлик алоҳида ўрин тутган. Усталар темирдан қайчи, қисқич, калит, катта-ки-

чик пичоқлар ясаб, бозорга чиқарганлар. Ўймакорлар жездан ликопча, чўмич, узук, турли тақинчоқлар тайёрлаганлар. Бу борада кушонийлар шаҳаншоҳи Хувишка тасвирланган, Зартепадан топишган жез алоҳида эътиборга молик. Темир ва жездан тайёрланган буюмларга нафақат шаҳар, балки қишлоқ аҳолиси орасида ҳам эҳтиёж катта бўлган. Кушонийлар даврида заргарлар жез, қумуш, олтин ва турли қимматбаҳо тошлардан узук, билакузук, сирға, занжир, турунжлар ва бошқа турли-туман тақинчоқлар ясаб, бозорга чиқарганлар. Заргарлик буюмларига аҳолининг эҳтиёжи катта бўлган. Қазималар даврида заргарлик буюмларининг кўп-лаб топилиши шуни кўрсатади. Кушонийлар даврида заргарлик санъати мисли кўрилмаган юқори босқичга кўтарилгани кузатилади. Буни машҳур «Далварзинтепа хазинаси» ва Тиллатепа ёдгорлигидан¹ топишган нафис ва бетакрор заргарлик буюмлари мисолида ҳам кўриш мумкин.

Ички ва ташқи савдо. Милоддан олдинги 128 йили Бохтарда бўлган ва у ерда бир йилдан ортиқ яшаган хитойлик элчи Чжан Цзяннинг ёзишича, Бохтар «...савдо ишларига чаққон», «...ўлка пойтахти Лянши (Бохтар) бозорларида ҳар хил моллар сотилади». Бундан ўлканинг иқтисодий ҳаётида бозорларнинг ўрни катта бўлгани аниқлашади ва бу муносабатларни мувофиқлаштириш бозорга янги тангаларни муомалага чиқаришни тақозо этган.

Тадқиқотлар «Сатер Мегас», Вима Кадфиз, Канишка I, Васишка, Хувишка, Васудева томонидан зарб қилинган тангаларни юзага чиқарган. Вима Кадфиз ҳукмронлиги даврида эса пул ислохоти ўтказилгани маълум. Шундан эътиборан салтанат ҳудудида товар-пул муносабатлари турли қийматдаги олтин ўлчовига асосланиб, мис тангаларнинг қиймати ҳам ўзгарган. Олтин тангалар зарб қилишнинг йўлга қўйилиши биринчи галда кушонийлар салтанатининг халқаро савдодаги ўрнининг кўтарилганидан ва ички савдонинг тез суръатлар билан ривожланганидан далолат беради. Олтин тангаларнинг салтанат ҳудудидаги шаҳарлардан топилиши бунинг ёрқин исботидир. Кушонийларнинг олтин тангалари Бохтар шаҳарларида, хусусан, Сурхондарё ёдгорликларида ҳам учрайди. Салтанатнинг ички бозорларидаги товар-пул муносабатлари, асосан мис тангаларга асосланган бўлиб, буни Сурхондарё шаҳар ва қишлоқларида топишган турли қийматдаги тангалар мисолида кўриш мумкин.

Олтинга асосланган товар айирбошлаш савдогарлар учун анча қулайлик яратган. Салтанат ҳудудига кирган қадимги шаҳарларда топишган археологик ашёлар бу даврда кушонийлар Рим салтанати шаҳарлари ва Хитой билан яхши савдо алоқалари ўрнатганларидан далолат беради. Хусу-

¹ *Тиллатепа ёдгорлиги* – Шимолий Афғонистондаги Шибирғон яқинида жойлашган қадимий шаҳар.

сан, Римдан турли рангли шиша идишлар, тақинчоқлар, жездан ишланган маъбуд ҳайкаллари, Хитойдан эса ипак газламалар ва локланган идишлар, кўзгулар олиб келинган. Ўз навбатида, кушонийлар салтанатида фил суягидан тайёрланган турли буюмлар, темир ва қимматбаҳо тошлар ўзга давлатларга олиб борилган.

Дехқончиликнинг жадал ривожланиши, шаҳар ва қишлоқларнинг гуллаб-яшнаши, ҳунармандчилик тараққиёти, ички ва халқаро савдонинг узвийлашуви кушонийлар даврида маданиятнинг янада ривожланиши, унинг янги босқичга кўтарилишига кенг замин яратган.

Диний эътиқод, маданият ва санъат. Кушонийлар асос солган салтанат тараққиётнинг турли босқичларида бўлган халқлар ва элатлар яшайдиган ўлка ва вилоятларни бирлаштирган эди. Улар турли тилларда сўзлашганлар, уларнинг ёзуви, маданий анъаналари ва диний тасаввурлари турлича бўлган. Моддий маданияти ҳам бир-биридан анчайин фарқ қилган. Кушонийлар даврида жойлардаги маданий анъаналар маълум даражада ўзаро бир-бири билан узвийлашди ва умумий кўринишга эга бўлди. Ўзаро ўхшашлик маданий ҳаётнинг маълум

йўналишларида, хусусан, тасвирий ва амалий санъатда ўз ифодасини топди. Шундай бўлса-да, ҳар бир тарихий-маданий ўлка ўзига хос анъаналарини сақлаб қолди ва уни замон талабига мослаштириб ривожлантирди. Илк паллаларда кушоний шоҳлар саройида юнонларга хос маросим намуналари қабул қилинган бўлса, буюк кушоний шаҳаншоҳлар ҳукмронлиги даврида сарой аҳлининг ҳаёти ва иш юритилишида маҳаллий кўринишлар кенг тус ола бошлаган. Албатта, бу жараёнда кушоний ҳукмдорларнинг расм-русумлар, бошқарув, маданий ҳаётда олиб борган сиёсатлари ҳал қилувчи ўрин тутган. Бу борада Вима Кадфиз ва Канишка I томонидан салтанатнинг диний ва маданий ҳаёти билан боғлиқ олиб борилган сиёсатни қайд қилиш мумкин. Вима Кадфиз ўз ҳукмронлиги даврида, асосан ҳиндларга таянган ва шу сабабли ҳинд маданияти ривожига алоҳида эътибор қаратган. Буни Вима Кадфиз томонидан зарб қилинган тангалар мисолида ҳам кўриш мумкин. Тангаларнинг олд томонида муқаддас оловгоҳ ёнида тик турган шоҳнинг тасвири, уларнинг орқа томонида муқаддас ҳўкиз Нанди олдида ҳинд маъбудларидан бири Шиванинг тасвири туширилган. Ваҳоланки, бунгача тангаларнинг олд томонида шоҳлар қиёфаси, орқа томонида эса юнон маъбудларидан бирининг тасвирини тушириш одат бўлган. Илк кушоний

хукмдор Герай тангасининг олд томонида шоҳнинг киёфаси, орқа томонида эса отда ўтирган шоҳ тасвирланган. Шу услубда бажарилган тасвирлар «Сатер Мегас» тангаларида ҳам учрайди.

Канишка I ҳокимият тепасига келгач, отаси Вима Кадфиз олиб борган сиёсатга мос равишда туронлик халқларга суянган ва уларнинг маданий ҳаётини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратган ҳамда бу борада қатор ислохотларни амалга оширган. Хусусан, Канишка I бохтар тилини давлатнинг расмий тили сифатида қабул қилган. Уни ифода

Деворий ҳайкаллар

этишда юнонлар алифбосидан фойдаланилган. Канишка I томонидан зарб қилинган тангаларда Турон халқлари орасида кенг тарқалган ва алоҳида эъзозланган маъбуд ва маъбудаларнинг тасвирлари ўрин олган. Улар орасида олов маъбуди Оташ, Қуёш маъбуди Митра, Ой маъбуди Мах, сув маъбуди Вахш, шамол маъбуди Вадо, ғалаба маъбуди Орлагно, ҳосилдорлик ва шоҳлик маъбуди Фарро, Нано ва Хванинда каби қатор маъбудалар тасвири мавжуд. Канишка I ҳукмронлиги даврида кўчманчи қабилаларда эъзозланган ва илоҳийлаштирилган аجدодларга сиғиниш одати янги босқичга кўтарилди. Салтанатнинг турли ўлкаларида уларга бағишлаб қатор маҳобатли ибодатхоналар бунёд этилган. Мана шундай ибодатхоналардан бири Мат¹ қишлоғи яқинида, иккинчиси эса Бохтардаги Сурхкўтал тоғида қурилган. Канишка томонидан отаси Вима Кадфиз II шарафига бунёд этилган Мат ибодатхонаси ҳинд меъморчилиги анъаналари услубида қурилган. Ибодатхонада ўрнатилган ҳайкаллар Бохтар ҳайкалтарошлиги анъаналарига хос услубда яратилган. Ҳайкалларнинг бирида шаҳаншоҳ Канишка I нинг исми битилган.

Сурхкўтал ибодатхонаси Бағлон вилоятида² топилган. Ибодатхона ўлчами 35х27 метрга тенг бўлиб, у тоғнинг юқори қисмида жойлашган. Ибодатхонага махсус тош зинапоялар орқали чиқилган. Ибодатхонанинг марказида уч томондан йўлаксимон хоналар билан ўралган квадрат шаклидаги зиёратхона жойлашган. Зиёратхонада кушоний шоҳлар хотирасига бағишлаб олов ёкиладиган чироқжой топилган. Қоятошда битилган бохтар ёзувиға қараганда, бу «Ғолиб Канишка ибодатхонаси» бўлган. Ибодатхона атрофи

¹ Мат – ҳозирги Тожикистон ҳудудида, Зарафшон дарёсининг бошланишида жойлашган қишлоқ.

² Бағлон вилояти – ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-шарқдаги вилоят.

махсус деворлар билан ўралган ва тўғри бурчак шаклидаги буржлар билан мустаҳкамланган. Ичкари томондан мудофаа деворлари бўйлаб айвон жойлаштирилган. Ўз даврида бу айвонларда лой-ганчдан ва тошдан ясалган ҳайкаллар ўрнатилган бўлиб, улардан бирида шаҳаншоҳ Канишка I тасвирланган.

Деворий ҳайкаллар

деворий суратлар билан, юқори қисми эса лойдан ясалган ҳайкаллар билан безатилган. Сарой қабулхонасининг бир деворида ҳоким ва унинг оиласи, қариндошлари, бой зодагонлар ва аёллардан иборат композиция тасвирланган. Қабулхонанинг бошқа бир деворида эса душманга ҳужум қилаётган отликлар тасвири акс этган. Ҳайкалтарошлар яратилаётган ҳар бир сиймонинг ўзига хос кўринишларини моҳирона ифода этганлар. Бу ерда юнон маданияти билан боғлиқ сиймоларнинг ҳайкаллари ҳам кенг ўрин олган. Саройни бундай безатиш орқали кушоний ҳукмдорлар мазкур давлат асосчиларидан бири Герайнинг номини улуғлаганлар. Шу нуқтаи назардан Холчаёнда топилган ҳайкаллардан бирининг юз қиёфаси Герай томонидан зарб қилинган тангалардаги сурат билан ўхшашлик касб этиши эътиборга молик.

Сулолага топиниш билан боғлиқ яна бир ибодатхона Бағлон вилоятида кашф этилган Работок ибодатхонасидир. Мавжуд битиклар таҳлиliga кўра, бу ибодатхона шаҳаншоҳ Канишка I буйруғига биноан аввал ўтган кушоний ҳукмдорлар хотирасига бағишлаб бунёд этилган бўлиб, у Канишка I амалга ошираётган буюк ишларини улуғлашга қаратилган.

Кушонийларнинг сулолавий ибодатхоналари Шимолий Бохтар ҳудудларида, хусусан, Сурхондарё вилоятида ҳам маълум. Мана шундай ибодатхоналардан бири Термиз шаҳридан 18 км шарқда Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Айритом ёдгорлигида топилган. Ибодатхонада оқ оҳактошдан ясалган икки одам тасвирланган ҳайкалнинг тағ қисми топилган. Унда олти қатордан иборат бохтар ёзуви сақланиб қолган. Ёзувда қайд қилинишича, бу ибодатхона шаҳаншоҳ Хувишка ҳукмронлигининг тўртинчи йилида қурилган. Худди шу йили кўргон мудофаа деворлари ҳам таъмирланган.

Машҳур аجدодларга топиниш, аҳоли онгига уларни улуғлаш руҳини сингдириш йўлида Бохтарда бунёд этилган энг қадимги маҳобатли иншоотлар сирасига Холчаён саройини киритиш мумкин. Сарой милoddан аввалги I – милodий I асрларга оид бўлиб, унинг айвони ва қабулхона деворларининг пастки қисми

Кушонийлар салтанати ҳукмронлиги даврида буддавийлик дини ва бадий маданияти ўз тараққиётида янги босқичга кўтарилди. Жуда катта тарихий-маданий ўлкаларнинг бир давлат тасарруфига ўтиши ва бунинг натижасида юзага келган сиёсий барқарорлик будда дини роҳиблари ва тарғиботчиларининг бутун салтанат ҳудудларида бўлиб, маҳаллий халқ орасида уни кенг тарғиб қилишлари учун имкониятлар яратди. Кушоний шаҳаншоҳлар ҳам мазкур таълимот ва бадий маданиятнинг салтанат ҳудудида кенг тарқалишига алоҳида эътибор қаратганлар. Улар ўзлари ҳам салтанатнинг ҳамма ўлкаларида будда ибодатхоналари, ступалар ва бошқа иншоотлар бунёд этилишида ҳомийлик қилганлар. Буддавий ривоятларга кўра, бу борада шаҳаншоҳ Канишка I алоҳида ўрин тутган. Уларда Канишка I буддавийликнинг чин ихлосманди ва буддавийларнинг 78 йилдаги учинчи катта халқаро йиғилиши ташкилотчиси сифатида тилга олинади. Мазкур йиғилишда буддавийларнинг шимолий йўналиши ақидалари ишлаб чиқилган. Бу йўналиш кейинчалик Хитой, Тибет, Мўғулистон, Япония ва Кореяда кенг тарқалган. Салтанат пойтахти Пурушапурда баландлиги 30 қаватли бинога тенг бўлган маҳобатли суварга – будда уйининг барпо этилиши ҳам Канишка I номи билан боғлиқ. Суварганинг маҳобати ва уни безашда ишлатилган ёғоч ўймакорлиги намуналари милодий VII асрда Пешаворда бўлган Хитой сайёҳи Сюан Цзяни ҳайратга солган ҳамда у бу суваргани «дунё мўъжизаларидан бири» сифатида қайд қилган. Пешаворда Канишка I томонидан маҳобатли буддавий ибодатхона ҳам барпо этилган. Кушон шаҳаншоҳлари буддавийлик динига алоҳида эътибор қаратган бўлсалар-да, мазкур таълимот салтанатнинг расмий давлат дини сифатида қабул қилинмаган. Шунинг учун бўлса керак, кушоний шаҳаншоҳлар томонидан зарб қилинган тангаларда Будда тасвири учрамайди. Ҳатто Канишка тангаларида ҳам Будда тасвири саноклидир.

Бохтарда буддавийлик дини ва бадий маданиятининг кенг тарқалиши ҳам кушонийлар салтанати билан боғлиқдир. Бохтарликлар Будда таълимоти билан милoddан аввалги II асрнинг иккинчи ярми – I асрлардаёқ таниш бўлганлар. Будда дини ва маданиятининг Бохтарга кириб келиши ва тарқалиши Вима Такто даврига тўғри келади.

Буддавий иншоотлар Бохтарнинг кўп жойларида аниқланган. Уларнинг энг маҳобатлилари пойтахт Бохтар ва Термиз шаҳарларида жойлашган. Бохтар шаҳридаги Тепайи Рустам суваргаси, Шарқи Фалак ва Навбаҳор ибодатхоналари кушонийлар даврига оиддир. Буддавийлик маданияти билан боғлиқ қатор ёдгорликлар Шимолий Бохтарда, хусусан, Сурхондарё вилоятида аниқланган. Бу борада Термиздаги буддавийлик мажмуалари алоҳида ўрин эгаллайди.

Термиз шаҳри кушонийлар даврида Шимолий Бохтарнинг маъмурий ва маданий маркази вазифасини бажариш билан бир қаторда нафақат воҳанинг, балки кушонийлар салтанатининг ғарбдаги энг йирик будда дини ва бадий маданиятининг марказига айланган. Шаҳардаги Қоратепа буддавийлик маркази дунёга машҳур. Термиз шаҳар кўрғони ва Қоратепа ўртасида жойлашган Чингизтепа ҳам кушонийлар даврида буддавийларнинг ўзига хос марказига айланган. Бу ерда олтин суви билан ҳалланган Будда ҳайкалининг боши топилган.

Фаёзтепа ибодатхонасида оқ оҳақтошдан ясалган муқаддас бодхи дарахти тагида ўтирган Будда ва унинг икки ёнида ўтирган роҳиблар ҳайкаллари мажмуаси топилган. Термиздаги буддавийлик маданияти билан боғлиқ яна бир йирик иншоот бу Зурмаладир. Бу ёдгорлик қадимги Термиздан шарқда, шаҳар мудофаа деворлари ташқарисида жойлашган.

Кушонийлар даври Бохтар буддавийлик ибодатхоналари ўзининг нафақат маҳобати ва меъморий ечимлари билан, балки ички қиёфасининг безакдорлиги билан ҳам ажралиб туради. Одатда уларнинг деворлари оқ ва қизил рангга бўялган. Айрим хоналарнинг деворлари эса рангли манзарали суратлар билан безалган.

Деворий суратлар, ҳайкаллар ва меъморий безаклар кушонийлар даврида Бохтарда ўзига хос анъаналарга эга буддавий бадий маданият қарор топганидан ва ривожланганидан гувоҳлик беради. Мазкур маданиятнинг шаклланишида бир томондан юнон, иккинчи томондан гандҳара буддавий маданияти таъсири анча сезиларли бўлганлиги кўзга ташланади.

Қоратепа ва Фаёзтепа ёдгорликларида 400 дан ортиқ кхароштхи, брахма, бохтар ёзуви ва номаълум ёзувда сопол идишларга қора сиёҳ билан битилган битиклар топилган. Баъзан битта сополда икки ёки уч хил ёзувда битилган сўзлар учрайди. Ёзувларда Қоратепада яшаган ва буддавий ақидаларни яхши билган ҳинд ҳамда маҳаллий халқ вакилларида бўлган Буддашира¹ ва Буддамирта² каби машҳур роҳибларнинг номлари қайд қилинган. Бу ерда ижтимоий турмушнинг маълум жиҳатларини ифода этувчи ёзувлар ҳам кўплаб топилган. Қоратепа ва Фаёзтепадан топилган кушонийлар даврига оид маданият намуналари Термизда ёзув маданияти, хаттотлик санъати ва таржимонликнинг юқори даражада ривожланганини кўрсатади.

Бохтар ўлкасининг бирор-бир шаҳрида буддавийлик билан боғлиқ бунчалик кўп ибодатхоналар маълум эмас. Бу ҳам Термиз буддавийликнинг Бохтардаги энг йирик маркази бўлганлигини кўрсатади. Бунда шаҳарнинг стратегик ўрни, дарё кечуви бўйида, шимолни жануб, шарқни ғарб билан

---

¹ Буддашира – буддавий роҳиб.

² Буддамирта – буддавий роҳиб.

боғловчи савдо йўли чорраҳасида жойлашганлиги белгиловчи омил бўлган. Бу марказ будда дини ва бадий маданиятининг Буюк ипак йўли орқали Хитойда кенг тарқалишида алоҳида ўрин тутган.

Маҳобатли будда ибодатхонаси Далварзинтепада ҳам бўлган. Ибодатхона ва ҳайкаллар милодий III асрнинг иккинчи ярми – IV асрнинг бошларига мансуб. Худди шу даврга оид буддавий иншоотлар Зартепа ёдгорлигида¹ ҳам топилган. Ибодатхоналарнинг бирида ҳиндувийлар ва буддавийларда эъзозланган Гаруда – олтин қанотли бургутнинг маҳобатли рангли тасвири, иккинчисида эса Будданинг олтин суви билан ҳалланган боши топилган. Зартепада сўнгги кушонийлар даврига оид 500 га яқин танга топилган.

Маҳобатли буддавий иншоотлар қурилиши катта маблағ талаб қилган. Бу ишга шоҳларнинг жойлардаги ноиблари, шаҳар ҳокимлари, сарой аҳли, савдогарлар ва шаҳарликлар ҳомийлик қилганлар. Бунга жавобан миннатдорлик рамзи сифатида барпо этилган ибодатхоналарда уларнинг сурат ва ҳайкаллари ўрнатилган. Термиз ва Далварзинтепа ибодатхоналарида ҳомийлар сурат ва ҳайкаллариининг топилиши бунинг ёрқин ифодасидир.

Кушонийлар даврида буддавийлик дини ва бадий маданиятининг Бохтар ижтимоий-маданий ҳаётидаги ўрни янада мустаҳкамланганлигини кулолчилик буюмлари мисолида ҳам кузатиш мумкин. Бу даврда қизил тусли сопол идишларнинг аксарияти кулолчилик чарҳида тайёрланган бўлиб, улар ўзининг юқори сифати ва бежирим шакли билан ажралиб турган. Милодий III–IV асрлар бошларидан бу идишларни безашда буддавий унсурлар қўллана бошланган. «Будда ғилдираги», «Будда товони», шернинг боши ва турли уюрма тасвирлар шулар жумласидандир. Бу идишларнинг кўпчилиги ўз замонасининг ноёб амалий санъати намуналари ҳисобланган.

Кушонийлар даврида Бохтарнинг ижтимоий ҳаётида зардуштийлик ва маҳаллий диний тасаввурларнинг ўрни ҳам янада кўтарилган. Маҳаллий диний тасаввур ихлосмандлари шаҳарлар ва айниқса, қишлоқлар аҳолиси орасида кенг тарқалган. Турон ва хусусан, Бохтар аҳолиси орасида эъзозланиб, улуғланган маъбуд ва маъбудаларнинг жамият ҳаётидаги ўрни Канишка I томонидан ўтказилган ислохотдан кейин янада ошди. Маҳаллий маъбуд ва маъбудаларнинг тасвирлари шаҳаншоҳлар тангаларида ўз ифодасини топиши бунинг ёрқин исботидир. Уларнинг тасвирлари сарой, ибодатхоналар деворий суратларида, ҳайкалларда, ўймакорлик буюмларида, узук кўзларида ҳам кенг тарқалди. Бохтар аҳолиси орасида Митра, Мао, Фарро, Жана, Охшо, Ордахша, Хванинда каби илоҳлар эъзозланган. Уларнинг аксарияти зардуштийлик илоҳлари қаторига кирган. Жойларда айниқса аёл маъбуда-

¹ Зартепа ёдгорлиги – Сурхондарёдаги буддавий ёдгорлик.

ларга топиниш кенг тарқалган. Уларнинг терракотага муҳрланган қиёфалари ҳар бир хонада сақланган.

Бохтар аҳолиси орасида от ва чавандоз сиймолари ҳам чуқур эъзозланган. От ва отлик сиймолар туркий халқлар, шунингдек, чорвачилар орасида улуғланиб, унга топинганлар.

Экин-тикинчи аҳолининг дафн маросимлари билан боғлиқ ёдгорликлар Бохтарнинг шимолий ҳудудларида ҳам аниқланган. Зардуштийлик ақидаларига кўра ер, сув ва олов муқаддас ҳисобланган. Суяк идишлар, асосан, Хоразм, Суғд ва Чочда кенг тарқалган. Бохтарда майит суякларини суяк идишларга солиш урф бўлмаган. Бу ерда ката, дахма ва наус шаклидаги дафн иншоотлари кенг тарқалган. Каталар кичик хоначалар шаклида бўлган. Науслар эса каталарга нисбатан маҳобатли бўлиб, уларда майит ётқизилган ҳолда дафн этилиб, ёнига сопол идишлар ва тақинчоқлар қўйилган. Далварзинтепада сополдан ясалган тобутлар ҳам топилган.

Кушонийлар даврида Бохтарда ёрма ва лаҳад шаклидаги қабрлардан иборат қабристонлар бўлган. Маҳаллий аҳолининг маълум қисми ва кўчманчи қабилалар вакиллари дафн этилган бундай қабрларда майитлар ёнига турли сопол идишлар, тақинчоқлар, кўзгулар, қурол-яроғлар, кўпинча майитнинг оғзи ёки кўкрак қисмига кумуш танга ёки олтин тахтача қўйилган. Кўчманчиларга тегишли бундай қабрларнинг айримлари ўзининг бой дафн ашёлари билан ажралиб туради. Тиллатепа қабрларида топилган зебу зийнатлар бунга далил бўла олади. Бу ерда очиб ўрганилган милоддан аввалги I – милодий I асрларга оид олтига қабрдаги майитларнинг барчаси шоҳона – олтин либосларда, турли зебу зийнатлар оғушида дафн этилган. Мазкур топилмаларнинг ҳар бири ноёб ва бетакрор санъат асари ҳисобланади.

V. ЭФТАЛИЙЛАР БОШҚАРУВИ ДАВРИ

Эфталийларнинг ўзбек давлатчилиги тарихидаги ўрни кушонийларни- кига ўхшаб кетади. Ҳар ҳолда, бошланғич паллада шундай бўлгани кузати- лади. Чунончи, улар IV асрнинг иккинчи ярмида Олтой тоғларининг жану- би-ғарбий – Тангри-тоғнинг шимоли-шарқидаги ерларни ташлаб, Шарқий Туркистон орқали Помир – Бадахшон тоғларига, бир оз кейинроқ эса Тоха- ристонга¹ келиб жойлашганлар. Кушонийлардан фарқли ўларок, уларнинг бу юртларга кўчиши сабаблари аниқ эмас. Бироқ Қора денгиз бўйларида Хитой девори ва Узоқ Шарққа ястанган улкан кенгликда ўтроқ ва кўчман- чи турмуш кечириб келаётган кўпдан-кўп туркий эл, элат, уруғлар учун у ердан бу ерга кўчиб ўтиш табиий саналган.

Келиб чиқиши бўйича бир-бирига у ёки бу даражада боғланиб кетувчи ушбу эл-улусларнинг кўпчилиги хитой йилномаларида «сюнну» (хунну), негизида эса «хун» сўзи ётувчи йирик элатнинг бирор уруғи бўлиб, ке- йинчалик улар «хионий», «оқ хун», «қизил хун», «туяхун», «авар» сингари тармоқ номлари билан юритила бошлади. Бундай тармоқланишнинг неги- зида туронлик қадимий эл-улусларга хос тизим – бирор тус номи орқали ўзларининг ерлашув ўрнини белгилаш ётар эди. Эски туркийлар тушунчаси бўйича «оқ» – ғарб, «қизил» – жануб, «кўк» – шарқ ва «қора» шимол томон- ларни англатарди.

«Эфталий» атамаси илмий муомалага одатдагидек юнон негизида кириб келган ва Ғарб дунёсида мустаҳкам ўрнашиб олган, Шарқ, хусусан, мусул- мон оламида уларни кўпроқ «хайталлар» деб аташ расм бўлган. Кўпчилик манбаларда улар хун ёки хунларнинг бир уруғи сифатида келтирилган бў- либ, бу лотин, юнон, форс манбаларида улар учун қўлланган *hyon*, *huni*, *hunni*, *khuni*, *unnoi*, *ounnoi*, *hyaona*, *chionitai*, *hyoni* каби атамаларда ўз тас- диғини топади. Эфталийлар ҳукмдорларидан айримлари томонидан зарб этилган тангалардаги *ол хун* атамасини «қизил хун», «оқ хун»² қабилида

¹ *Тохаристон* – IV асрдан бошлаб муомалага киритилган ва аслида тарихий Бохтарни билдирган, Жанубий Ўзбекистон (Сурхондарё вилояти), Жанубий Тожикистон ва Шимо- лий Афғонистонни ўз ичига олган тарихий-жўғрофий ҳудуд.

² Хитойча «бай сюнну» оқ хун маъносида бўлиб, юнонча *Leukoî Hunnoy* атамаси неги- зида ҳам шу сўз ётади.

тушунтиришга уринишлар, хитой ва юнон манбаларидаги «ғарбий хун», «оқ хун»дан қатъи назар эфталийлар ёки оқ хунлар туркий сулолалардан бири экани шубҳасиз.

Эфталийлар тили туркийларнинг оғур (ўғур) тармоғи тилига яқин бўлган дейиш мумкин. Ёзма манбаларда эфталийларнинг кўпинча хунларнинг бир тармоғи сифатида тилга олиниши ҳам бу тахминни кучайтиради.

IV асрданоқ султалиш жараёнини бошдан кечириб келаётган кушонийлар дастлаб юксалиш сари интилаётган янги сиёсий куч – хунларга (хионийларга), кейинчалик эса уларнинг бошқа бир тармоғи бўлган эфталийларга қарши туролмаганлар. Шу тариқа, V асрдан умуман Турон тарихида, хусусан, ўзбек давлатчилиги тарихида янги босқич – эфталийлар ҳукмронлиги даври (420 – 565) бошланади.

Тахминан, 457 йили эфталийлар етакчиси Вахшунвор (Ахшунвор, Оқ шунқор) Чағониён, Тохаристон, Бадахшонда ҳокимиятни қўлга олади. Кейинги йилларда кунчиқарда Қорашаҳргача¹, ғарбда Ҳирот ва унинг атрофлари, жанубда Шимолий Ҳиндистонгача бўлган улкан ҳудуд улар қўли остида қайта бирлаштирилгани эътиборга олинса, эфталийлар бошқаруви, асосан, кушонийлар идора қилган минтақага тўғри келиши аён бўлади.

Ташқи муносабатларга хос масалалар ҳам эскича эди. Улар ҳам ғарбий чегараларни сосонийлардан² қўриқлашлари лозим эди. Гарчи икки томон ўртасидаги дастлабки тўқнашувлар V аср 30-йилларидаёқ содир бўлган бўлса-да, аммо ҳал қилувчи курашлар сосоний ҳукмдор Пируз I³ даврига тўғри келади. У ҳам Эрон тахтига деярли Вахшунвор давлат бошқаруви-га келган пайтда – 459 йили чиққан. Нафақат Пируз, балки унинг акаси Ҳўрмаз⁴ ҳам эфталийлар ёрдамида тахтни қўлга киритгани маълум. Эфталийлар ва сосонийлар ўртасидаги бу каби муносабатлар сабабини англаш қийин эмас. Чунки Ҳўрмаз ва Пирузлар ўз вақтида тахт вориси сифатида сосонийлар давлатининг шарқий вилоятларини (Сейистондан⁵ Марғиёнагача бўлган ҳудуд) бошқарганлар (Ҳўрмаз 420–457 йиллари; Пируз 457–459 йиллари). Шу муносабат билан улар қўшни ўлка сиёсий, савдо доиралари билан яқин муносабатда бўлганлар. Бу яқинлик қай даража бўлганини шундан ҳам билиб олиш мумкинки, сосонийларнинг ушбу ҳудудла-

---

¹ *Қорашаҳр* – илк ўрта асрларда Шарқий Туркистондаги Кошғар ва Турфон воҳалари орасида жойлашган воҳа ҳукмдорликларидан бири.

² *Сосонийлар* – 224 – 651 йилларда Эронни бошқарган сулола.

³ *Пируз I (Фируз I)* – 459 – 482 йилларда сосонийлар ҳукмдори.

⁴ *Ҳўрмаз (Хурмуз, Ормузд, Хурмузд)* – 457 – 459 йилларда сосонийлар ҳукмдори.

⁵ *Сейистон* – ҳозирги Афғонистоннинг жануби-ғарби ва Эроннинг жануби-шарқидаги тарихий вилоят; ушбу атама Турондан жанубга кўчган сак уруғлари билан боғланади.

рини бошқарган тахт ворислари «Кушон ҳукмдори» унвонига эга бўлганлар. Бу маълум вақт муқаддам кушонийлар эгалик қилган вилоятлар устидан ҳукмронлик ва қолганларига даъвогарлик, дегани эди. Шу ерда хитой манбаларида сосонийларнинг келиб чиқиши «юэчжилар» билан боғланишини эслаб ўтиш фойдадан холи эмас. Ушбу хабарлар, ҳатто ривоят бўлган тақдирда ҳам, сосонийларнинг Туркистон билан яқинлигини рад этмайди. Бунинг исботини Ҳўрмаз ва Пирузнинг Эрон тахтига чиқишларида эфталийлар кўрсатган ёрдам орқали ҳам кўриш мумкин. Албатта, бу сиёсий тадбирдан нафақат эфталийлар, балки минтақа савдо-иқтисодий доиралари ҳам манфаатдор бўлган. Афтидан, Шарқий Туркистондан Рим салтанатига бўлган улкан ҳудудни яхлит иқтисодий-савдо маконига айлантириш асосий мақсад бўлган кўринади. Ўз ўрнида Пируз эфталийларнинг юксалишини ўткинчи санаб, улар кучидан Эрон тахтига келиш йўлида фойдаланган дейиш ҳам мумкин. Аммо эфталийларнинг қудрати ошиб, тез орада улар сосонийларга ҳам қарши туришларини англаган Пируз эфталийларга қарши жангга киради. Дастлабки тўқнашувдаёқ эфталийлар томонидан асирга олинган Пирузни Византия ҳукмдори ўртага тушиб, тутқунликдан озод қилишга эришади. Шунга қарамай, Пируз яна эфталийларга қарши қўшин тортади. Бу гал қўлга тушган Пируз ўттиз ҳачир кумуш дирҳам эвазига қўйиб юборилади.

Давлат бошқаруви. Кушонийлар давридаги каби эфталийлар замонида ҳам салтанат якка ҳукмдор томонидан бошқарилган. Хитой манбаларига кўра, тахт отадан болага мерос қолмай, шу сулоладан ким лойиқ деб топилса, ўша тахтга ўтирган. Демак, ана шу номзодни аниқлаб тақдим этадиган қандайдир бир кенгаш ҳам мавжуд бўлган. Бу кенгаш сулоланинг мўътабар намояндалари ҳамда салтанат арконларидан иборат бўлганлиги аниқ. Энг муҳими, эфталийлар даврида давлат қонунлар асосида бошқарилганини алоҳида таъкидлаш лозим. Румлик Прокопий (VI аср) *«Эфталийлар давлатни қонунлар асосида бошқарадилар»*, деб ёзаркан, ушбу қонунлар туркий тузуклар бўлгани шубҳасиз.

Албатта, бундай улкан салтанатни бошқаришда юксак даражада фаолият кўрсатувчи марказий ҳокимиятга эришиш мураккаб масала. Шу боисдан Шимолий Ҳиндистон ҳудудларида ва эҳтимол, бошқа баъзи вилоятларда ҳам бошқарув маҳаллий хонадонлар (сулолалар) томонидан олиб борилган. Шунингдек, эфталийларнинг таянч бошқарув марказлари Чағониён (Денов), Нахшаб ва Бойкент шаҳарлари бўлиши билан бирга, Шимолий Ҳиндистон ва Кобул ўлкаларида *тегин* унвонига эга эфталий шахзодалар яшайдиган қароргоҳлар бўлган. Улар бу ерда туриб қарам ўлкалардаги маҳаллий ҳокимларни назорат қилганлар.

Эфталийлар даври сиёсий ҳаётида Буркут, Кунхон, Ахшунвор, Фағаниш, Варз, Ғатфар, Тўраман, Михрагул каби бошқарувчиларнинг ўрни катта бўлган. Уларнинг қўпчилиги қадимги туркий, эроний ва ҳинд маданияти ўзаро қоришган муҳитда яшаганлари учун ушбу тилларга хос исм ва унвонларга эга бўлганлар. Шимолий Ҳиндистонни бошқарган эфталий ҳукмдорлардан Тўраман ва унинг ўғли Михрагул исмлари туркий негизда – *тўра* «қонун, тузук» + *ман* «эски туркча исм ва сифат ясовчи қўшимча», *михра* – эски эронийча «митра» (куёш, куёш худоси) ва туркий «қул» (банда) сўзларидан ясалган.

Эфталийларнинг *ябғу*, *тегин*, *тархон*, *чабиш* сингари туркий, *хутав*, *бузург*, *фармондор*, *ҳазорахта* каби суғдча ва бохтарча тилларга хос катта-кичик унвонлари бўлгани маълум.

Эфталийлар даврида бош пойтахт қаерда бўлгани ҳақида ҳам аниқ маълумотлар йўқ. Баъзилар Бойкентни¹ кўрсатса, бошқалари Бадахшонда деб биладилар. Шу ўринда тарихий анъаналарга мурожаат қиладиган бўлсак, кушонийлар пойтахти илк йилларда бир муддат Бохтарда жойлашган ва кейинчалик ҳинд ва афғон ўлкаларини қўлга киритгач, Пешоварга кўчирилган. Шунга ўхшаш эфталийлар маркази ҳам аввал Бохтарда, сўнгра сосонийлар хавфи узил-кесил бартараф этилгач ҳамда салтанат чегаралари Шарқий Туркистон ҳисобига кенгайгач, пойтахт Бойкентга кўчирилган бўлиши мумкин.

Манбаларда келтирилган эфталийлар «шаҳарли сулола» эканлиги ва аксинча, «улар кўчманчи, ёзда салқин, қишда илиқ ерларда» туришларига оид қарама-қарши маълумотлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, дастлабки йилларда бутун минтақа узра қатъий сиёсат ўрнатгунга қадар ҳам анъанавий яшаш тарзи, ҳам шароит тақозосига кўра, марказдан четда турган ҳолда бошқарув ишларини олиб борганлар. Бориб-бориб эса улар марказий ва катта шаҳарларда ҳам ўз қароргоҳларига эга бўла бошлаганлар. Ҳар ҳолда Византия ҳукмдори Юстин II нинг «Эфталийлар шаҳарда яшайдиларми ё қишлоқдами» деган саволига ашиналийлар элчисининг «*Аъло ҳазрат, улар шаҳарлик сулолалардан*», дея берган жавобини шу орқали изоҳлаш мумкин.

Аждодларимизнинг сўнгги минг йиллик ҳарбий маҳорат бобидаги тажрибаси эфталийлар даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Улар лашкарининг асосини отлиқлар ташкил этиб, ўз даврининг энг қудратли ҳарбий кучларидан ҳисобланган. Сосонийларнинг Византия билан бирга эфталийларга қарши чиқиши ва мағлубиятга учраши ҳамда ашиналийларнинг сосонийлар билан биргаликда эфталийларни енгишларига доир маълумотлар бунга далил бўла олади.

¹ *Бойкент* – харобалари Бухородан 40 км ғарбда сақланиб қолган қадимги шаҳар, бойлар, савдогарлар шахри номи билан довруқ таратган.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Минтақа шаҳарлари тарихида V аср охири – VI аср бошлари катта жонланиш йиллари бўлгани маълум. Айниқса, кичик шаҳарларнинг тезлик билан ўсиб бориши, ҳашаматли бинолари бўлган алоҳида-алоҳида кўрғонларнинг юзага келиши ва кўпайиши Хоразм, Суғд, Шош ва Тохаристон вилоятларида аниқ кузатилади. Бунда иқтисодий савдо муносабатларининг изчил йўлга қўйилиши ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Минтақанинг анъанавий иқтисодий имкониятлари (деҳқончилик, сунъий суғориш, чорвачилик, боғдорчилик, ҳунармандчилик ва бошқалар) бу даврда ҳам равнақ топишдан тўхтамаган. Манбалар маълумотлари ҳам буни инкор этмайди.

Айниқса, савдо-сотиқ гуркираб ривож топган. Бир томондан, улкан минтақанинг сиёсий жиҳатдан яхлитлиги, иккинчи томондан, Шарқ ва Ғарб ўлкалараро иқтисодий савдо муносабатлари оралиғида бўлиб келиш ички ва ташқи савдо ишларининг янада тараққий этишига қулай шароит яратган. Бу эса ўз ўрнида йўл, қатнов, таъминот, хизмат кўрсатиш тармоқларининг кенгайиб боришига замин яратган. Ташқи савдода ипак, лок, бўёқлар, рангли шишалар, қимматбаҳо тошлар, аргумоқлар, матолар, ширинликлар, қурол-яроғ каби ноёб маҳсулотларнинг бозори чаққон бўлган. Бу борада Буюк ипак йўлининг эфталийлар салтанати ҳудудидан ўтиши ҳам муҳим аҳамият касб этгани табиий.

Маданий ҳаёт. Иқтисодий тараққиёт ўз-ўзидан маданий ҳаётда ижобий ўзгаришларга олиб келиши турган гап. Буни меъморчилик соҳасида турар жойларни бир неча қават қилиб қуриш, уй деворларини наққошлик ва сураткашлик санъати намуналари билан безашда ҳам кўриш мумкин. Илк ўрта асрлар тасвирий санъатининг юксак намуналари бўлмиш Варахша (Бухоро) ва Болаликтепа (Сурхондарё) сарой деворий суратлари бунинг далилидир. Диний иншоотлар қурилишига ҳам алоҳида эътибор берилиб, ички безак ишларида қимматбаҳо тошлар, хусусан, олтиндан кенг фойдаланилгани маълум.

Эфталийлар даврида минтақада суғдийча, хоразмча, «номаълум ёзув» (эхтимол, қадимги туркий), кхарошти, эфталийча ёзувлар мавжуд бўлганини қайд этиш лозим. Эфталий ёзуви ҳақида хитойлик Сюан Цзян шундай ёзади: «Ёзувларидаги асосий ҳарфлар сони йигирма бешта бўлиб, улар ёрдамида иборалар, сўзлар ясайдилар. Саҳифага хатни энига туширадилар, сўлдан ўнгга қараб ўқийдилар».

Диний эътиқодлар борасида ҳам хилма-хилликни кўриш мумкин. Улкан салтанат аҳли зардуштийлик, қадимий эътиқодлардан Сиёвуш, Анахита, Митрага, буддавийлик (асосан, Шимолий Ҳиндистонда) каби динларга топинган. Шу билан бирга, ўлкада Моний ва Маздак таълимотлари ҳам ёйил-

ган. Эфталийлар Олтойдан кўчиб келиш арафасида уларда тангриёрликка ўхшаш инонч тизими қарор топганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Ташқи сиёсат. Эфталийларнинг ташқи алоқалари Эрон билан ғоятда кескин кечган. Бунинг сабабларидан бири сосонийларнинг ҳам Ғарб ва Шарқ ўртасидаги савдо алоқаларида етакчи ўринни эгаллашга интилишлари билан изоҳланади. Сосонийларнинг эфталийларга ўлпон тўлаши Қубод¹ ҳукмронлиги йилларида ҳам давом этади. Шу билан бирга, қулай шароит туғилди дегунча, эфталийлар сосонийларнинг ички ишларига аралашшига ҳаракат қилганлар. Масалан, 496 йили тахтдан ағдарилиб, қамокқа ташланган Қубод қочиб, эфталийлар олдига боради ва ҳокимиятни қўлга олишда лашкар билан қўллаб-қувватлашини эфталийлар ҳукмдоридан ҳар куни зорланиб сўрайди. Ҳақиқатан, эфталийлар ёрдамида Қубод 499 йили яна Эрон тахтига ўтиради. Эфталийлар сосонийларни ўзларига қарам қилиб олганларидан сўнг, уларнинг имкониятларидан Византияга қарши курашда фойдаланмоқчи ҳам бўладилар. Чунончи, эфталийларнинг Византияга қарши 502 йилдаги юриши сосонийлар иштирокида амалга оширилган.

Эфталийларнинг Хитой билан муносабатлари, асосан, савдо-сотиқ орқали амалга оширилиб, бунда Буюк ипак йўлининг шимолий ва жанубий йўналишлари минтақамиз орқали ўтиши катта аҳамият касб этган. Эфталийларнинг Марказий Ҳиндистон, Европанинг чекка шарқий вилоятлари билан ҳам яқин алоқаларда бўлгани маълум.

Шундай қилиб, V–VI асрларда юртимизда, умуман, минтақада юз йилдан ортиқ эфталийлар сулоласи ҳукмронлик қилди. Давлатни бошқаришда улар ўтмишдаги донгдор сулоалардан қолишмаганлар. Аксинча, сўнгги кушонийлар замонида бошбошдоқликка юз тутган мамлакатни қайтадан бирлаштириб, сиёсий, иқтисодий, маданий муносабатлар ва ташқи алоқалар тараққиётини юксак даражада тутиб туриш ишига бош-қош бўлганлар.

---

¹ Қубод – 488 – 496 ва 499 – 531 йилларда сосонийлар ҳукмдори.

VI. АШИНАЛИЙЛАР БОШҚАРУВИ ДАВРИ

Умуман, Турон, хусусан, ўзбек халқининг VI асрдан араблар босқинигача бўлган даврдаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий турмуши ашиналийлар сулоласи билан боғлиқдир. Тарихий адабиётларда кўпинча «Турк хоқонлиги», «Ғарбий Турк хоқонлиги» номлари билан тилга олинадиган салтанат асосчилари ашиналийларнинг сиёсий юксалиш йўли олтин водий номи билан машҳур Олтойнинг жанубий ҳудудларида бошланган. Уруғ бошлиғи Ашина номи билан машҳур мазкур сулола Бумин¹ етакчилиги вақтида катта сиёсат саҳнасига қадам қўяди. Уддабурон сиёсатчи сифатида у ҳам сиёсат, ҳам зўравонлик йўлини тутди. Масалан, Бумин Нирун улуси² билан очикдан-очик алоқани узиб, 551 йили Вэй хонадони³ билан қуда-андачилик муносабатларига киришади. 552 йили эса Жужан хонлигига қарши курашга отланиб, уларни тор-мор қилади. Орадан кўп ўтмай вафот этгач, 553 йили унинг ўрнига тахтга ўтирган ўғли Қора Иссиқхоқон⁴ узоқ ҳукмдорлик қилмай, шу йилиёқ вафот этади. Лекин у ҳам ўз ҳукмронлиги давомида жужанларга яна бир бор қаттиқ зарба беришга улгуради.

Бумин хоқоннинг иккинчи ўғли Муғанхоқон⁵ даврида ашиналийлар «Корея қўлтиғидан Ғарбий денгизгача⁶, Хитой деворидан Шимолий денгизгача» бўлган ерларни ўз сиёсий бошқарувига олишга муваффақ бўлганлар. Муғанхоқон худди отаси Бумин каби ҳам сиёсат, ҳам зўравонлик усулидан усталик билан фойдаланган. Чунончи, эфталлийларга қарши курашда у, аввало, уларнинг жануби-ғарбидаги душманлари сосонийлар билан

---

¹ Бумин (552 йили вафот этган) – 542–552 йилларда ашиналийлар етакчиси, Турк хоқонлиги асосчиси.

² Нирун улуси (Жуан-жуан) – IV–VI асрларда, ҳозирги Мўғулистон ва Шимолий Хитой ерларида фаолият юритган, турк-мўғул-тунгус тилли элатлар томонидан бошқарилган давлат.

³ Вэй сулоласи (Шимолий Вэй сулоласи) – 385–556 йилларда Хитойни бошқарган, келиб чиқишига кўра туркийларнинг тоба (табғач) уруғидан бўлган хонадон.

⁴ Қора Иссиқхоқон – 552–553 йилларда ашиналийлар етакчиси.

⁵ Муғанхоқон – 553–572 йилларда хоқонликни бошқариб, уни йирик салтанатга айлантирган ҳукмдор.

⁶ Ғарбий денгиз – хитойликлар ушбу атама билан кўпинча Каспий ёки Қора денгизни аташган.

яқин алоқаларга киришади. Бунинг учун Муғанхоқон 554 йили Эронга элчи юбориб, икки томонлама ишончни мустаҳкамлаш юзасидан Ашинабекани (Кайин)¹ сосоний Хисрав I га² турмушга беришини билдиради. Шу йили Турк хоқонлигига етиб келган сосоний элчилар, ашиналийларни эфталийларга қарши келишишга ундаганлар. Таклиф қабул қилиниб, иттифоқ қудандачилиқ билан мустаҳкамланган: Хисрав I Ашинабекага уйланган.

Эфталийлар қаршилигига қарамай, ашиналийлар ва сосонийлар ўртасидаги ўзаро келишувга путур етмаган. Лекин бу яқинлашув вақтинчалиқ эди. Зеро, Муғанхоқон эфталийлардан сўнг, албатта, сосонийларни ҳам бир ёқли қилишни мўлжаллаб қўйгани аниқ эди. Шундай бўлган ҳам: 565 йили Муғанхоқоннинг амакиси Истами³ эфталийлар қўшинига қакшатқич зарба берган. 567 йили эса Шимолий Тохаристон ва умуман, эфталийлар қўли остида бўлиб келган ерларни забт этишга эришгач, VI асрнинг сўнгги чораги арафасида минтақада навбатдаги сулола – ашиналийлар ҳукмронлиги ўрнатади.

Ўша давр сиёсий воқелиги нуқтаи назаридан ашиналийларнинг Туронни эгаллаши эҳтимоли юқори эди. Чунки сўнгги йилларга келиб эфталийлар ўз сиёсий фаолиятида заифлашиш йўлига кирган ва буни улар қўли остидаги ерларнинг сосонийлар ва ашиналийлар ихтиёрига ўта боришидан ҳам билса бўлади. Чунончи, кейинги вақтларда Эрон йиллик ўлпон тўлашдан бош тортганидан ташқари, 554 йили Тохаристонни босиб олган, эронликларнинг Туронга даъвоси ниҳоятда жиддий эди. 555 йили эса ашиналийлар Тошкент, Сирдарё бўйлари ва Хоразмни бўйсундирганлар. Шу тариқа, эфталийларнинг тақдири ҳал бўлган эди. Бундан ташқари, ашиналийлар эфталийлар ва сосонийлардан фарқли ўлароқ, энди қудратга тўлиб келаётган ёш сиёсий куч ҳисобланарди. Шу билан бирга, айнан улар Шарқ ва Ғарб ўртасидаги савдо алоқалари барқарор олиб борилишининг сиёсий кафолатини таъминлашлари мумкин эди. Ашиналийлар ва эфталийлар ўртасида 565 йили юз берган ҳал қилувчи жангга суғдлик сармоядор савдо аҳли бетараф муносабатда бўлганининг сабаби ҳам шу омил билан изоҳланади. Чунки бу вақтга келиб Византия суэтик билан бўлса-да, ўзида ипак етиштириш ишини бошлаб юборган ҳамда 564 йилги аҳдлашувга биноан, Муғанхоқон Бэй-Чжоу сулоласидан⁴ ўлпон сифатида йилига 100 000 парча ипак мато олиши керак эди. Ушбу ҳажмдаги ипак мато ўз даври учун жуда катта микдор экани қанчалиқ табиий бўлса, бу «ўлпон»ни Ғарбга олиб бориб со-

¹ Ашинабека – Муғанхоқоннинг амакиси Истамининг қизи.

² Хисрав I (501–579) – 531 – 579 йилларда сосонийлар ҳукмдори.

³ Истами – 568–576 йилларда Ғарбий хоқонликни бошқарган ашиналий етакчи.

⁴ Бэй-Чжоу сулоласи – 557–583 йилларда Хитойни бошқарган Шимолий Чжоу хонадони.

тиб, фойда олиш ва бу соҳада доимо биринчи бўлиш суғдлик савдогарлар учун ҳам шунчалик осон эди.

Муғанхоқон ва унинг авлодлари ҳарбий ютуқларни давом эттириб, 20 йил давомида Қора денгиздан Тинч океанигача бўлган улкан кенгликдаги салтанатга асос солишга эришадилар. Лекин шу билан бирга, қатор объектив ва субъектив сабабларга кўра (масалан, салтанат майдонининг ҳаддан ташқари катталиги ва уни бошқаришдаги мураккабликлар, тадбиркор, донишманд ҳукмдорларнинг тақчиллиги, Византия, Эрон, Хитой каби қудратли давлатлар билан доимий рақобат ва бошқалар), аввалига, (VI аср охири) салтанат ғарбий ва шарқий хоқонликларга бўлиниб, биринчиси VII асрнинг иккинчи ярмида, иккинчиси эса VIII аср ўрталарида бутунлай йўқлик сари юз тутади.

Ашиналийларнинг янги ўлкаларни қўлга киритишга бўлган интилиши Кавказ бўйлаб давом эттирила бошлайди. Бу вақтда Озарбайжон ва Арманистон сосонийлар қўли остидаги маҳаллий сулолалар томонидан бошқарилаётган эди. Сосонийларга қарши Византия ва ашиналийлар алоқалари Тун ябғухоқон¹ даврига келиб яна жонлана бошлайди. 626 йилда Византия императори Ираклий сосонийларга қарши иттифокни янада кучайтириш мақсадида Андрей бошчилигида туркларга навбатдаги элчилик ҳайъатини юборади. Элчи Ғарбий турк хоқони Жебухоқон билан учрашиб, унинг розилигини олгач, 1000 га яқин турк жангчи билан биргаликда пойтахт Константинопол (Истанбул)га қайтади. Унга йўлдош бўлган «1000 кишидан иборат жангчи»нинг ҳаммаси ҳам ҳарбий бўлмай, уларнинг бир қисми тужжорлар эди.

Византия қўшинлари билан бирга Эронга қарши жанг қилиш учун ашиналийлар шаҳзода Шад бошчилигида катта қўшин юборади. Шаҳзода сосонийларнинг Шимолий Кавказдаги таянчи Дарбандни эгаллаб, сўнгра Озарбайжонга бостириб киради.

626 йилда Тифлис яқинида Ираклий Зиебил (Тун ябғухоқон) билан учрашади. Тарихчи Никофор ва Феофанлар бу учрашувни шу тариқа баён қилишади: «Зиебил ва ёнидагилар императорнинг олдида эгилдилар (таъзим қилдилар), император эса тожини ўз бошидан олиб, Зиебилнинг бошига қўйди».

Тун ябғухоқон 627 йили катта қўшинга бошчилик қилиб Тифлисга яқинлашади ва шиддатли жанглardan кейин шаҳар қўлга киритилади. Ибер (гуржи) ҳукмдори ва форс саркардаси асир олинади. Бу муваффақиятларидан янада руҳланган Тун ябғухоқон Тифлистан чиқиб ўз пойтахтига қайтар

---

¹ Тун ябғухоқон – 619–630 йилларда Ғарбий хоқонликни бошқарган, Хуросон ва Афғонистон, шунингдек, Шимолий Ҳиндистоннинг бир қисмини эгаллаган ашиналий етакчи.

экан, бу ерда ўғли – Шадни қолдиради ва унга Агвания, Арманистон каби Кавказ ўлкаларини тўлалигича забт қилишни тайинлайди.

Энди ашиналийлар ҳукмронлиги йилларидаги бошқарув масаласига келсак, бутун салтанат устидан олий ҳукмронликни хоқон олиб борган. Хоқонлик ғарбий ва шарқий қисмларга бўлинишидан сўнг ҳар икки томон ўз хоқонига эга бўлган. Хоқон, аслида, туркий қаған унвонининг арабий талаффузидан ҳосил бўлган. Хоқонлик, яъни олий ҳукмдорлик меросий бўлиб, тахт отадан болага ўтиши қатъий талаб этилмаган. Тахт отадан болага, акадан укага ё бўлмаса, бирон-бир «қариндош»га насиб этиши мумкин эди. Хоқонни «улус оқсоқоллари» тайинлаган кезлар ҳам бўлганини таъкидлаш лозим.

Олий ҳукмдорни тахтга ўтқизиш маросимининг аниқ бир тартиб ва доирада амалга оширилиши бу тадбирнинг узоқ вақтдан буён қўлланиб келаётганидан далолат беради. Маросим эса қуйидагича кечган: уруғ оқсоқоллари тахт ворисини оқ кигизга ўтқизиб, қуёш ҳаракати йўналишида, яъни шарқдан ғарбга томон тўққиз марта айлантириб чиққанлар. Тўққиз сони туркий халқларда муқаддас саналади ва ҳар бир айланишда маросимда иштирок этувчилар хоқонга таъзим қилганлар ва бу билан ўз итоаткорликларини изҳор этганлар. Шундан сўнг уни отга миндириб, бўйни узра ипак мато ташлаб, қаттиқ сиққанлару дарҳол бўшатиб, ундан неча йил ҳукмдор бўлишини сўраганлар. Унинг берган жавоби ҳукм ўрнида амал қилган.

Давлат бошқаруви. Ашиналийлар даври ўлкамиз бошқаруви ҳақида сўз кетганда, икки жиҳатга эътибор қаратиш лозим. Биринчидан, ўлка ҳам тобе бўлган хоқонлик бошқаруви тизими ва иккинчидан, маҳаллий (анъанавий) бошқарув услубининг сақлангани. Шу жиҳатдан хитойлик муаллифларнинг қуйидаги гувоҳликлари эътиборга молик: «(Ғарбий хоқонликда) элтабар ва тудун (мансабидаги) амалдорлар давлат ишларини бошқарганлар; қолганлар эса (қолган мансаб ва амаллар) худди шарқий мулклардагидек (яъни шарқий хоқонликдагидек)» эди.

Қадимги мансаблардан *шад* ва *тудун*ни қайд этиш мумкин. Тудун ҳам меросий ҳисобланган. Тудун олий ҳукмдорнинг жойлардаги ноиби, вакили, назоратчиси вазифасини адо этган (тудун – тутмоқ, яъни назоратда тутиб турмоқ). Тудунлар маҳаллий ҳокимлар фаолияти устидан назорат олиб боришлари баробарида, солиқ йиғиш тадбирларида ҳам кўз-қулоқ бўлиб турганлар. Хоқоннинг ўғиллари – «тегин» деб аталиб, ўн минг қўшинга эга бўлса ва бирор тобе ўлкани бошқарса, «шад» маснадига эришганлар. Шад энг олий мансаблардан ҳисобланиб, шунга яраша унга сарой маросимларида ҳукмдорнинг ўнг томонидан жой ажратилган.

Қадимги туркий ёзувлар ва хитойлик муаллифлар гувоҳликлари шундай хулосага олиб келадики, шад ва жабғу (йабғу) мазмунан бир-бирига

ғоятда яқин мансаб (унвон) ҳисобланган. Бу ҳар икки унвон ҳукмдорнинг энг яқинларига берилган. Масалан, Қутлуг Элтариш¹ ўзини хоқон деб эълон қилгач, укаларидан Бекчўрга² шад, Тузилбекка эса жабғу унвонларини беради. Билгахоқон³ ҳам тахтга ўтиргунга қадар «кичик шад» унвонида бўлган. Кўриниб турганидек, хоқонлик ўз даври учун мураккаб бошқарув тизимига эга бўлган.

Хоқонлик таркибидаги кўплаб маҳаллий мулклар (вилоятлар)даги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси турлича бўлиб, улардаги бошқарув хоқонлик марказидан фарқ қилиши табиий эди. Зеро, кўчманчи маданият вакиллари бўлмиш ашиналийлар ўз қўл остидаги ўтроқ халқлар турмуш тарзи, ички анъанавий бошқаруви масалаларига мослаша олмаганидек, аралашмаган ҳам кўринади. Бундан ташқари, хоқонлик марказий бошқарув тизими, асосан, йирик сиёсий тadbирлар (салтанат осойишталигини сақлаш, ҳимоя қилиш ва салтанат ҳудудини кенгайтириш, солиқлар оқимининг мунтазамлигига эришиш, ички ва ташқи савдо алоқаларини тегишли даражада таъминлаш, давлатлараро сиёсий-элчилик муносабатларини олиб бориш ва бошқалар) билан машғул бўлиб, маҳаллий даражадаги жараёнлар учун нисбий эркинликка йўл қўйилган. Албатта, бунда жойлардаги хусусий жиҳатлар ҳам инобатга олинган. Шунинг учун ҳам Фарғона, Суғд, Чоч, Хоразм, Тохаристон, Шимолий Ҳиндистон каби тарихий-жўғрофий вилоятларнинг кўпчилигида бошқарув иши, асосан, ашиналийлар сулоласи вакиллари томонидан, айримларида эса маҳаллий сиёсий кучлар (сулолалар) томонидан амалга оширилган. Лекин марказ томонидан назорат асло сусаймаган. Юқорида тилга олинган тудунлар худди шу вазифа билан машғул бўлганлар.

Хоқонлар ўз қизларини вассал – тобе ҳукмдорларга узатиш орқали, бошқарув назоратини кучайтирганлар. Самарқанд, Бухоро, Марв, Турфон, Қошғар ҳокимлари хоқонларнинг куёвига айланиб, ашиналийлар хонадонидан бўлган малика – «хотун»лар бошқарувда фаол қатнаша бошлайдилар. Ҳатто туркий маликалар ўз унвони ва тасвири туширилган тангалар зарб эттирадилар. «Хотун» номи билан аталувчи шаҳар ва қўрғонлар қад кўтаради. Шулардан бири Чоч воҳасидаги Хотункат шаҳри эди.

Суғд ҳукмдори ихшид унвониға, тобе саккиз ҳокимлик бошлиқлари ҳам ўз унвонларига эга бўлганлар (масалан, Кеш ҳокими ихрид унвони билан

¹ Қутлуг Элтаришхоқон – 630-йилларда Хитой асоратига тушиб қолган шарқий ашиналийлар мустақиллигини 680-йилларда тиклаб, 682–691 йилларда Шарқий хоқонликни бошқарган ашиналий етакчи.

² Бекчўр ёки Бўғучўр – 691–716 йилларда Шарқий хоқонликни Қапаған лақаби билан бошқарган ашиналий етакчи.

³ Билгахоқон – Қутлуг Элтариш хоқоннинг тўнғич ўғли, 716 – 734 йилларда Шарқий хоқонликни бошқарган ашиналий етакчи, бир қатор туркий битикларни ёзишга буюрган машҳур ҳукмдор.

машхур бўлган). Бошқарувни уч амалдор амалга оширган. Тохаристондаги ахвол ҳам худди шу каби бўлган. Тохаристоннинг бош ҳукмдори жабғу ун-вони билан, унга тобе ҳокимлар (Хутталон, Кубодиён, Шугнон, Чағониён ва бошқа мулклар бошлиқлари) эса элтабар, тудун, тархон каби туркий ва худот, шер, шоҳ сингари шарқий эроний тилларга хос маҳаллий унвонлари билан танилганлар. Масалан, Чағониённи чағонхудотлар бошқарган. Чочдаги ахвол ҳам 605 йилга қадар худди шундай кечган бўлса-да, аммо шу йили Шегуй хоқон¹ бу ерни бошқаришни шахзодалардан Тянчжи тегинга топширади. Шу тариқа бу ерда Чоч тегинлари деб аталган сулола қарор топиб, 750 йилларгача ҳукм суради. Улар ўз номидан суғдий ёзувда «Чоч ҳукмдори Тегин» битикли тангалар чиқаргани ҳам буни тасдиқлайди. Фарғонада ҳам Чочдаги каби ашиналийларнинг бир тармоғи ҳукм сурган ва 630–750 йиллар орасида водийни бошқариб, «хоқон» унвони билан тангалар зарб этган. Бухоро воҳасида бухорхудотлар номи билан танилган туркий-суғдий аралаш сулола ҳукм суриб, бир қатор тадқиқотчилар фикрича, ушбу сулолага Истамининг невараси Эл Арслон (Шири Кишвар) асос солган. Уструшона, Самарқанд, Панч (Панжикент), Нахшаб мулкларида ҳам туркий-суғдий аралаш сулолалар ҳокимияти қарор топган. Хоразмга келсак, бу ерда хоқонлик вакиллари кузатувида маҳаллий африғийлар сулоласи намояндалари ҳокимлик қилардилар. Кобул ва унинг атрофларида эса ашиналий шахзодалар асос солиб, қарийб 200 йил давомида бутун Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонни бошқарган Кобул тегиншоҳлари сулоласи (643–843) бошқаруви амал қилган.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солишда ибодатхонада сақланадиган туркий тузуклар тўплами катта ўрин тутган. Бирон-бир жазо белгилашда ушбу тузукларга суяниб иш қўрилган, ҳукм чиқарилган. Туркий тузуклар ё тўролар мавжуд бўлганини қадимги туркий битиклар ҳам тасдиқлайди (турк тўроси, эл тўроси). Чунончи, тузукларда қуйидаги жазо турлари белгиланган: энг оғир жиноят содир қилинганда жиноятчи бутун уруғ-аймоғи билан йўқ қилинган. Афтидан, исёнчи ва хоинларга нисбатан шундай жазо қўлланган. Бировни ўлдиргани, ўзганинг аёли билан ишрат қилгани, адашган отни ўзлаштириб олгани учун ҳам ўлим жазоси тайинланган. Агар бировга шикаст етказилса, буюм ё бирор-бир мол-мулк билан товон тўланган.

Тузукчилик кундалик туриш-турмуш билан узвий шаклланиб борганини шундан ҳам билса бўладики, масалан, жиноятчи бирон кимсанинг кўзига шикаст етказган тақдирда, айбдор жабрланувчига ўз қизини, қизи бўлмаса, аёлининг мол-мулкини бериши шарт бўлган. Хуллас, жамият ва давлатни қонунлар асосида бошқариш анъанаси ўз даврига хос равишда давом этган.

---

¹ *Шегуй хоқон* – 611–618 йилларда Фарбий хоқонликни бошқарган ашиналий етакчи.

Бу даврда давлатчилик анъаналари тараққий этиб, ашиналийлар ўша даврда дунёдаги тўртта йирик (Хитой, Византия ва Эрон) салтанатдан бирини бошқарганлар ва улар билан дипломатик алоқалар ўрнатганлар. Хоқонликнинг дастлабки йиллари – 560 йилларда сосонийлар билан иттифоқчиликда эфталлийларга зарба берилган бўлса, кейинчалик Эронга ипак маҳсулотлари сотиш учун элчилар юборилади. Юқорида айтиб ўтилганидек, Истамининг қизи Эрон шаҳаншоҳига узатилади, хоқон қизларидан туғилган сосоний шахзодалар «туркзод», «турондухт» рутбалари билан Эрон тахтига ўтирадилар. 628 йилда Эрон ҳукмдори шаҳаншоҳ Хусрав Парвиз¹ ўлдирилиб, Эрон тахтига унинг ўғли Шеруя ўтиради. Хусрав фожиаси билан боғлиқ воқеалар узоқ Хитойгача етиб боради. Хитойлик муаллифлар Ғарбий турк ҳукмдори Ябғухоқоннинг Эронга бостириб киргани ва ҳукмдори Хусравни ўлдириб, ўрнига унинг ўғли Шеруяни тайинлагани, бу ерга назорат қилиш учун ўз ноибини юборганини қайд этишади. Хоқонлик қўшинлари сосонийларга Амударё йўналиши бўйлаб жануби-ғарбдан ҳужум қилган ва Эрон ичкарисигача кириб бориб, ҳокимият ишларига аралашган ва ҳатто шаҳаншоҳларни ўзлари тайинлаган пайтлар ҳам бўлган.

Ашиналийлар сулоласи даврида Буюк ипак йўлининг ҳар иккала йирик тармоғи – Шарқий Европадан Олтой тоғлари ва Узоқ Шарққа боровчи «Шимолий йўналиш» ва Ўрта Ер денгизидан Амударё орқали Хитойга элтувчи «Жанубий йўналиш»нинг катта қисми хоқонлик назоратида бўлиб, карвон йўлларининг хавфсизлиги таъминланади. Айниқса, Ипак йўлининг шимолий тармоғига катта эътибор қаратган ашиналий сулоласининг қароргоҳларидан бири Чоч воҳасида жойлашган. Ашиналийлар Чоч воҳасининг минтақа иқтисодий ва маданий ҳаётида тутган ўрндан келиб чиқиб, деярли 150 йил давом этган танга зарб этиш ишини айнан шу ерда йўлга қўяди. Чочда зарб қилинган тангаларда Тарду хоқон², Тун ябғухоқон, Жабғухоқон каби ҳукмдор исм ва унвонлари билан бирга этносиёсий атама сифатида «Туркхоқон» ибораси ҳам жой олгани диққатга сазовор. Шунингдек, ашиналийлар сулоласи билан боғлиқ равишда, Фарғона, Суғд ва Шимолий Тохаристонда «хоқон» унвонли тангалар зарб қилинган. Самарқанд тангаларида суғдий ёзувда «Турон ҳукмдори хоқон» жумласининг битилиши эса ашиналийлар сулоласининг давлатчилик мафкурасини акс эттирар эди.

Бу даврда Чоч тегинлари (605–750), Фарғона ашиналийлари (630–760), Тохаристон ябғулари (620–750) ва Кобулистон тегиншоҳлари (640–870) каби келиб чиқиши хоқонликнинг асосчи хонадони – ашина сулоласига бориб тақалувчи сулоалар бошқаруви мавжуд бўлиб, улар ҳам ўз номидан танга-

¹ *Хисрав Парвиз (Хусрав II)* – 531 – 579 йилларда сосонийлар ҳукмдори.

² *Тарду хоқон* – Истами ўғли; 576–603 йилларда Ғарбий хоқонликни бошқарган ашиналий етакчи.

лар зарб қилдирган. Иқтисодий жиҳатдан ўсиш кузатилиб, Сирдарёнинг ўрта оқимлари, Чоч, Фарғона ва Еттисувда ўнлаб шаҳарлар қад кўтаради.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Ашиналийлар даврида ўлкада деҳқончилик, хунармандчилик, бинокорлик, савдо-сотик, кончилик каби соҳалар тараққиёти янада юксалган. Деҳқонлар мавжуд сув ресурслари ҳамда лалми ерлар имкониятидан фойдаланиб, буғдой, арпа, шоли, мош, тарик, нўхат, қовун, тарвуз каби экинлардан юқори ҳосил олганлар. Пахтачилик, пиллачилик, боғдорчилик, узумчилик каби соҳалар ҳам муносиб тарзда ўсиб борган. Масалан, манбалар маълумотларида бир ерда ўлкада етиштирилдиган пахтанинг юқори сифат даражаси таъкидланса, бошқа бир ерда узумчилик, хусусан, чоғирчилик тажрибасига урғу берилади. Боғдорчиликка муносабат ҳам худди шу қабилида бўлган. Шафтоли, ўрик, олчанинг бир неча турлари, ёнғоқ, писта, бодом ва бошқа қатор мева навларидан ҳам сифатли, ҳам юқори ҳосил олинган ёхуд манба тили билан айтганда, «(мева-ли) дарахтлар савлат тўкиб турган». Чунончи, ажнабийларни Самарқанднинг «тилла шафтолиси» лол қолдирган. Шифобахш гиёҳлардан ҳам кенг фойдаланилган.

Қадимдан қазилма бойликлари билан машҳур ўлкамизда бу даврда ҳам кончиликдаги фаолият сусаймаган. Олтин, темир, навшадил, кумуш, қўрғошин, мис, маргимуш, тузнинг бир неча хили, турли қимматбаҳо тошлар, шифобахш қотишмалар Суғд, Чоч, Фарғона, Тохаристон каби вилоятларда қазиб олингани манбаларда аниқ кўрсатилган.

Деҳқончилик ва кончиликдаги тараққиёт кўлами ва сифати ўз-ўзидан кейинги уч тармок: хунармандчилик, қурилиш, савдо-сотик равнақи учун катта туртки бўлиши табиий эди. Шунинг учун ҳам бу вақтда темирчилик, заргарлик, кулолчилик, дурадгорлик, қуролсозлик, тўқимачилик каби касб-корлар кенг қулоч ёйган. Уларнинг ривожига оид мисоллар ҳам жуда кўп. Заргарларнинг нафис тақинчоқлари, темирчиларнинг деҳқон, қурувчи, рўзғор эҳтиёжлари учун ясаган буюмлари (болта, ўроқ, мих, қайчи, занжир, калит ва бошқалар), қуролсозларнинг ҳарбийлар, зодагонлар, ҳаваскорларга ясаб берган пухта ва ноёб қурол-аслаҳалари, турли ҳажм ва мақсадда ишлов берилган сопол идишлар, пахта, жун, ипак матолар, қоғоз ўрнида ишлатса бўладиган даражада сайқалланган чармлар ва бошқа кўплаб маҳсулотларни санаб адоғига етиш қийин.

Юқоридаги соҳалар жонланиши билан қурувчилик ҳам кенгайиб бораверган. Устахоналар, диний ва маъмурий бинолар барпо этиш, уларни муносиб тарзда сайқаллаш, безаш каби ишлар қурувчилар зиммасида бўлган. Археология қазилмалари шаҳарларнинг ўсиши, янги қўрғонларнинг бунёд этилиши, ибодатхоналар, саройлар, уй-жойлар қурилишига доир кўплаб янги маълумотларни юзага чиқармоқда.

Шарқ ва Ғарб ўртасидаги кўприк вазифасини ўтаб келган ўлкамиз савдо аҳли сиёсий маконнинг кенгайишидан унумли фойдаланиб, ўз фаолиятларини янада жонлантириб юборадилар. Илгари халқаро савдо, асосан Хитой – Туркистон – Эрон орқали олиб борилган бўлса, эндиликда Каспий денгизи ҳамда Шимолий Кавказ йўлидан ҳам унумли фойдалана бошланган. Ўлканинг асосий савдо ҳамкорлари Хитой, Эрон, Ҳиндистон, Византия каби мамлакатлар эди. Бу мамлакатларга тўқимачилик, ипакчилик маҳсулотлари, қимматбаҳо тошлар, улардан ишланган буюмлар, тақинчоқлар, дориворлар, зотдор аргумоқлар, бир неча хил туз навлари, чоғир, боғдорчилик маҳсулотлари, қазилма бойликларнинг бир қанча турлари олиб борилган.

Савдо-сотик ишларида Суғд савдогарлари донг чиқаргани табиий. Бу борада хитойлик муаллифларнинг қуйидаги гувоҳлиги диққатга сазовор: «(Суғдлик) эркаклар йигирма ёшга тўлишлари билан қўшни мамлакатларга ошиқадилар ва (савдо-сотикда) қаерда (қулайлик) манфаат бўлса (албатта), у ерга қадам ранжида этадилар». Демак, улар, аввало, шу ёшга етгунга қадар маълум бир тайёргарлик босқичини ўтганлар (хат-савод чиқарганлар, савдогарчилик ҳунарини ўрганганлар) ва шундан кейингина дунёнинг бой ўлкалари бўйлаб тижорат сафарига отланганлар.

Маданий ҳаёт. Сиёсий, иқтисодий-савдо, халқаро муносабатларнинг юксак савияга кўтарилиши минтақа маданий-маънавий ҳаётининг янада бойишига сабаб бўлиши турган гап эди. Хоразм, Суғд, Тохаристон каби тарихий ўлкаларда олиб борилган археология қазиишмалари мазкур даврда ҳайкалтарошлик, ўймакорлик, ганчкорлик, наққошликда юксак санъат даражасидаги ишлар амалга оширилганини яққол намоён этмоқда.

Ёзма манбалар маълумотлари ва деворий суратларда акс этган манзаралар бу вақтда ўлкамизда чолғучилик, раққослик, театр санъати сингари соҳалар тараққий этганини тасдиқлайди. Бу олдинги асрлардан келаётган анъаналарнинг давоми бўлиб, «катта ва кичик чирманда, беш торли уд, дўм-бира, най, турли рубоблар» каби ўнлаб мусиқа асбобларининг номларини келтириш мумкин. Раққосларнинг маҳорати шу даражада юксак бўлганки, ҳатто хорижий давлатларда, масалан, Хитой саройларида ҳам уларни ғоятда қадрлашган. Ўлкамиз кўғирчоқ театри усталарининг санъатидан лол бўлган хитойликлар ўзлари учун янгилик бўлмиш кўғирчоқ театрини Хитойга ўзбек маданияти намунаси сифатида олиб кирганлар.

Ўлкада амалда бўлган хат-ёзувлар ҳам аجدодларимизнинг ушбу даврдаги ҳаёти қанчалик ранг-баранг кечганининг далилидир. Чунончи, аҳоли орасида туркий, суғдча, хоразмча, бухороча ёзувлар кенг тарқалган. Шунга ўхшаш хилма-хилликни диний эътиқодлар борасида ҳам кузатиш мумкин: ўтпарастилик, буддавийлик, масиҳийлик, табиат кучларига топиниш ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ташқи сиёсат. Халқаро муносабатлар доирасида ҳам жўғрофий, ҳам сиёсий жиҳатдан марказий ўринни эгаллаб турган ашиналийлар ўз даврининг уч йирик салтанати – Хитой, Эрон, Византия билан рақобат қилишларига тўғри келган. Бу рақобат моҳиятан мазкур тўрт давлатнинг ҳар бири ва улар жойлашган, Ўрта денгиздан Тинч океанигача, Ҳинд океанидан Шимолий Муз океанигача бўлган улкан сиёсий, иқтисодий, маданий, жўғрофий макон имкониятларидан келиб чиқиб белгиланар эди. Улардан бирортаси якка ҳолда мазкур макон «бешигини тебратишга» қодир эмасди. Шунинг учун ҳам, ашиналийлар нозик дипломатия йўлини ҳарбий куч ишлатиш усули билан уйғунлаштирган ҳолда, ўз рақибларининг ички сиёсий, иқтисодий ва ташқи муносабатларини узлуксиз ўрганиб, воқиф бўлиб туриш орқали фаолият кўрсатганлар.

Масалан, ашиналийлар сулоласи эндигина кучга кириб келаётган илк даврда биринчи вазифа ён-атрофни мустаҳкамлаш бўлган. Шунинг учун ҳам, насл-насаби бетайин жужанлардан воз кечиб, қавман яқин вэйлар билан яқинлашилади. Бу ашиналийларнинг шарқий йўналишда мавқеларини мустаҳкамламай туриб, ғарб томон одимлаш қийин кечишини яхши англаганларидан далолат беради. Бундан ташқари, Шарқ ва Ғарб муносабатларида ўша асрларда энг муҳим омиллардан бири бу ипак савдоси бўлгани учун хомашёни ишлаб чиқаришда асосий ўрин эгаллаган Хитойни жиловлаш билан халқаро иқтисодий алоқаларга қатъий таъсир ўтказиш сиёсати ҳам кўзда тутилгани аниқ. Ана шу вазифалар амалга оширилиб бўлгандан кейингина (масалан, хитойликларга йилига 100 000 парча ипак миқдорида ўлпон солиниши) навбатдаги мақсад – эфталийлар сулоласи фаолиятига чек қўйишга киришилади. Бунда Эрон омилидан усталик билан фойдаланилади. Бу вақтда Эрон ҳам, Византия ҳам эфталийлар билан тескари эди. Шу сабабдан ҳам сосонийлар ва ашиналийлар ўртасида эфталийларга қарши иттифокка эришиш шу қадар енгил кечадики, иш ҳатто эронлик ҳукмдорларнинг туркистонлик маликалардан бирига уйланишигача бориб, ашиналийлар энди Эрон саройида ўз кишиларига эга бўлиб оладилар.

Эфталийлар ҳукмронлигига чек қўйган ашиналийлар Византия билан ҳарбий иттифокда Эронни сиқувга олиб, ҳатто улар эфталийларга тўлаб келган йиллик ўлпонни бундан буён бизга тўлайсизлар, қабилидаги шарт ҳам қўядилар. Шарт-шароит етилганда хоқонликнинг Кримда Византия билан юзма-юз келган вақтлари ҳам бўлган. Албатта, ашиналийлар Хитой, Эрон, Византия билан муносабатларда ўз ҳукмларини ўтказиб, ҳарбий устунликка эришган чоғларида салтанат сиёсий-жўғрофий жиҳатдан юксалган. Шу билан бирга, Эрондан ҳам, Хитойдан ҳам мағлубиятга учраб, тушқунликка тушган пайтлари ҳам бўлган.

VII. АРАБЛАР ИСТИЛОСИ

652 йили Марвни эгаллаган араблар сосонийлар тақдирини узил-кесил ҳал қилишдан ташқари, Туронга бостириб киришни ўзларига нақд қилиб қўйгандилар. 654 йили Насаф (Қарши) яқинидаги Маймурғга¹ хужум қиладилар. 667 йили араб қўшинлари Чағониёндаги турк ябғусига талафот етказди.

673 йили Хуросонга ноиб бўлган Убайдулла ибн Зиёд² Қабаж хотун³ бошқараётган Бухорога хужум уюштиради. Маликанинг қаршилиги бе-самар кетади. У сулҳ имзолаб, душманга катта миқдорда ўлпон тўлаш ва икки минг ёйчини асирликка бериш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Саъид ибн Усмон⁴ Бойкент ва Бухорога қайта юриш қилади. Малика яна маҳаллий кучлар ёрдамида арабларга қарши жанг олиб борса-да, уларни енга олмайди. Сулҳга кўра, эллик⁵ аслзода ўспирин гаровга берилиб, 300 минг дирҳам ўлпон тўлашга мажбур бўлади.

Саъид ибн Усмон 676 йили Самарқандда ҳам ўттиз минг асир ва эллик нафар аслзодани гаровга олиш эвазига битим тузади. У битим шартларига амал қилмай, гаровдагиларни Мадинага олиб кетади. Тутқинлар устларига шолчадан кийим кийдирилиб, дала ишларига жалб қилинган, улар Саъид ибн Усмоннинг қароргоҳига бостириб кириб, уни ва ўзларини ўлдирадилар. Бу воқеа тафсилоти халқимизнинг азалдан эркесвар, ориятли ва ғурурли бўлганини исботлайди.

Бухоро маликаси ҳижрий 64 (милодий 683/684) йили Ҳарқонрудда⁶ Тархун⁷ билан бирлашиб, Муслим ибн Зиёдга⁸ қарши жанг қилади. Аммо бу

¹ *Маймурғ* – IV – X асрларда Самарқанд Суғди таркибидаги мулк (рустак).

² *Убайдулла ибн Зиёд* – 673–674 йилларда арабларнинг Хуросондаги ноиби.

³ *Қабаж хотун* – 673–695 йилларда Бухоро маликаси; 673 йили Убайдулла ибн Зиёдга қарши чиққан Бухоро ҳукмдори Бидун (Тудун) ўлдирилган, у арабларга қарши курашга бошчилиқ қилган.

⁴ *Саъид ибн Усмон* – 676–677 арабларнинг Хуросондаги ноиби.

⁵ Айрим манбаларга кўра, 80 та.

⁶ *Ҳарқонруд* – Бухоро воҳасидаги кичик сой, туман.

⁷ *Тархун* – VIII асрнинг биринчи ўн йиллигида Суғд вилояти ҳокими.

⁸ *Муслим ибн Зиёд* – 680–684 йилларда арабларнинг Хуросон ва Сейистондаги ноиби.

гал ҳам битим тузишга мажбур бўлади. Яна бир лашкарбоши Муҳаллаб Аздий¹ хижрий 79 (милодий 698/699) йили Кешни қамал қилади. Жанубда эса араблар Хутталонни² эгаллайдилар.

Қутайба ибн Муслим³ Турондаги талончилик юришларини истилочилик ҳаракатига айлантиради. У бор кучни Туронни буткул эгаллашга ташлайди. Бу унинг учун осон кечмаган, албатта. Уч маротаба Бухорони ишғол қилган бўлса ҳам, у шаҳардан чиқиб кетиши билан аҳоли ислом динидан чиқиб, яна ўз дини ва эътиқодига қайтар эди. Қутайба фақат тўртинчи юриши нихоясида Бухорони ўз иродасига бўйсундиришга муваффақ бўлган.

Худди шунингдек, араблар қўшини билан уруш-талашлардан кейин таслим бўлган бойкентликлар босқинчиларнинг шаҳарда қолдирилган ўрдусини қириб ташлаганлар. Бундан хабар топган Қутайба яна Бойкентга қайтади ва шаҳарни вайронага айлантиради. Эркак аҳоли қириб ташланиб, аёл ва болалар асир олинади.

Бухоронинг Кумушкент ва Ромитан ҳудудларига хижрий 88 (милодий 706/707) йилдаги юришида қаттиқ қаршиликка дуч келган Қутайба икки йил ўтиб яна Бухорога юришини давом эттиради. Ашиналийлар етакчиси Қапаған унга қарши шахзода Култегинни⁴ бош маслаҳатчиси Билга Тўнюқуқ⁵ ҳамроҳлигида 200 минг кўшин билан (аслида, 40 минг бўлган) Суғдга юборади. Улар Тархун кўшини билан бирлашади. Бу бирлашган кучлар 709 йил кузида Қутайбани Тароб, Хунбун ва Ромитан қишлоқлари оралиғида қуршовга олади. Оғир вазиятда қолган Қутайба ўз кўшинини «туркларни даф этишга» даъват қилиб, ҳар бир душман бошига 100 дирҳамдан мукофот ваъда беради. Бундан ташқари, у ҳийла йўлини тутгани маълум. Чунончи, ўз вакили Ҳайёни Набатийни⁶ Тархун ҳузурига юбориб, унда шарқий туркларга нисбатан шубҳа уйғотишга эришади. Душман алдовига учган Тархун жанг майдонини ташлаб кетади. Кучлар нисбати араблар томонига оғади. Култегиннинг ярадор бўлиши бирлашган кўшинлар руҳига салбий таъсир қилади. Иттифоқчилар яна бир имкониятни бой берадилар.

---

¹ *Муҳаллаб Аздий* – 698–702 йилларда арабларнинг Хуросондаги ноиб.

² *Хутталон* – Панж дарёси водийсида, ҳозирги Тожикистоннинг Хатлон вилоятига тўғри келадиган ҳудуд.

³ *Қутайба ибн Муслим* – 704–715 йилларда арабларнинг Хуросондаги ноиб.

⁴ *Култегин (684–731)* – Шарқий Турк хоқонлигининг сиёсий ва ҳарбий арбоби.

⁵ *Билга Тўнюқуқ* – Кутлуғ Элтариш, Қапаған ва Билга хоқоннинг маслаҳатчиси ва кўмондони, улуғ файласуф, тарихчи ва ўз даври адабиётининг йирик намояндаларидан бири.

⁶ Қутайба кўшинидаги араб бўлмаган халқлардан (мавлолар) тузилган 7 000 кишилик бўлинма бошлиғи.

709 йили Қутайба Бухорони, хижрий 93 (милодий 711/712) йили Хоразмни қўлга киритади. Сўнгра эътиборни Самарқандга қаратади. Суғд марказида ҳам яқдиллик етишмасди. Тархун тарафдорлари Суғд тахтига «даъвогар» Деваштич¹ атрофида бирлашиб, Ғуракка қарши кайфиятда эдилар. Ғурак² вазиятдан чиқиш учун 712 йилда Қутайба билан «Самарқанд шартномаси»ни имзолайди. Бу Деваштичнинг даъвосини кучайтиради. Ўртадаги сулҳга қўра, Ғурак шаҳарни ташлаб чиқишга мажбур бўлади. Қутайба Самарқандга укаси ва муовини Абдулла ибн Муслимни қолдириб, ўзи Марвга жўнайди.

«Самарқанд шартномаси»га қўра, 2 млн дирҳам ўлпон тўлаш, 3 минг ўспиринни гаровга топшириш, оташхона – ибодатхоналардаги бутларни, бутун бойликларини арабларга бериш, йилига 200 минг дирҳам тоvon тўлаш керак эди. Самарқандда масжид қурилиб, қўшинлар шаҳарни тарк этишлари шарт эди. Бунинг эвазига Қутайба Ғуракнинг «Самарқанд ва унга тегишли ерлар билан ҳамда Кеш ва Нахшаб шаҳарлари, қўрғонлари» устидан ҳокимлигини тан оларди.

Бу шартномадан норози бўлган самарқандликлар 712 йил кузида ҳоконлик қўшинлари ёрдамида Самарқанддаги араблар ноибни ўрдусига ҳужум уюштирадilar. Қутайба етиб келиб, ўз ўрдусини сақлаб қолади.

Араб истилосига қарши янги кучлар пайдо бўлади. 712–713 йилларда ашиналийлар, Панж вилояти, Чоч ва Фарғона сиёсий кучларидан иборат иттифоқ тузилади. Унга Деваштич бош бўлади. Деваштич ўз элчиси Фатуфарнни Чоч ва Фарғонага, улар орқали Шарқий Турк ҳокони хузурига жўнатади.

715 йили Фарғонага юриши даврида ўз қўшини томонидан вахшийларча ўлдирилиб, боши халифага жўнатилган Қутайба ўрнига 716 йили Хуросон ноиблигига тайинланган Ўазид ибн Муҳаллаб Туронни исломлаштириш ишини жадаллаштириши лозим эди.

Халифа Умар II³ фитна қурбони бўлгач, умавийлар⁴ ва аббосийлар⁵ ўртасида кураш бошланади. Фурсатдан фойдаланган Ғурак Туғшода⁶, Нурайан⁷

¹ Деваштич – 708–722 йилларда Панжикент вилояти ҳокими (афшин).

² Ғурак – 710–737 йилларда Суғд вилояти ҳокими.

³ Умар ибн Абдулазиз – 717–720 йилларда араб халифалигини бошқарган умавий етакчи.

⁴ Умавийлар – 661 йили Муовия (661–680) томонидан асос солиниб, 680–750 йилларда араб халифалигини бошқарган биринчи сиёсий сулола.

⁵ Аббосийлар – 750–1258 йилларда араб халифалигини бошқарган иккинчи сиёсий сулола; унинг келиб чиқиши Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси Аббос ибн Абдул Муталлибга (653 йили вафот этган) бориб тақалади.

⁶ Туғшода – тахминан, 692–724 йилларда Бухоро ҳукмдори, Бидун (Тудун) ва Қабаж хотун ўғли тахтида ўтирган бухорхудоtлар вакили.

⁷ Нурайан – Қоратегин ҳокими.

билан бирга 719 йил февралда Хитой императорига арабларга қарши курашда ҳарбий ёрдам сўраб нома йўллайди. Бироқ у амалий ёрдам беришга ва араблар билан юзма-юз келишга ботинолмайди.

Шунга қарамай, яна курашга отланган Ғуракка 720 йили Сулухон¹ ёрдам учун Қурсул (Кулчур) бошчилигида қўшин юборади. Қурсул ва Ғурак қўшинлари Самарқанддаги араб ўрдусини қуршовга олади. Арабларга қарши ушбу курашда Суғддаги деярли барча мулкларининг ҳокимлари қатнашадилар. Араб қўшинлари товон пули эвазига жон сақлаб қолишга мажбур бўлади. Гарчи, бу курашда маҳаллий кучларнинг қўли баланд келган бўлса-да, бироқ улар ғалабани ривожлантиролмаганлар. Чунки иттифоқчилар узоқ муддатли жанговар ҳаракатларга тайёр эмасдилар.

Ҳижрий 103 (милодий 721/722) йилда Хуросон ноиблигига тайинланган Саъид Ҳараший² Ғурак билан муносабатни яхшилаб, Деваштичга қарши ҳаракат бошлайди. Ғуракнинг душманга ён босиши Деваштичнинг Суғддаги нуфузини оширади. У нафақат Панж, балки қўшни мулклардаги вазиятни ҳам ўз назорати остида тутди.

Деваштич арабларга қарши курашда, авваламбор, ашиналийлар қўшинларига суянади. Шу боис, у ўзини «турк хоқонининг вассали» деб билди. Деваштич ўз мухолифи Ғуракнинг укаси Афарун³ билан ҳам яхши муносабатда эди. Бу икки шахс 722 йилги Қум⁴ жангида арабларга қарши курашган ва бирга Муғ қўрғонига⁵ чекинганлар.

720–722 йиллардаги сиёсий воқеалар Кеш ва Насаф юришлари қўмондонларидан бири Абдурахмон ибн Субҳ Харақонийнинг Деваштичга мактубида ўз аксини топган. Унда арабларнинг Ғурак билан муросаси келишмаганда Деваштични ўзларига оғдиришга уриниши кўзга ташланади. Мактуб эгасининг Деваштич фаолиятини назорат қилувчи вакил эди. Аслида, Деваштичнинг мақсади арабларга ён босиш эмас, балки фақат Тархун фарзандларининг оталиғи сифатида Суғд тахтига даъвосини мустаҳкамлашдан иборат бўлган.

Деваштич барибир араб истилочилари учун жиддий куч эди. Шу боис, Саъид Хороший унга қарши ҳарбий куч қўллашга киришади. Деваштич қў-

---

¹ Сулухон – 715–738 йилларда Тургаш хоқони.

² Саъид Ҳараший – 722–723 йилларда Хуросон ҳокими.

³ Афарун – Панж (Панжикент) рустақига қарашли Хахсар (Булоқбоши) мулки ҳокими.

⁴ Қум – Зарафшон дарёсининг сўл irmoқларидан бири; Қумсув деб ҳам аталган ва ҳозирда Тожикистоннинг Суғд вилояти Айний туманидан оқиб ўтади.

⁵ Муғ қўрғони – Айний тумани Хайробод қишлоғидан 3 км масофада, VII–VIII асрларга оид археология ёдгорлиги.

шини жойлашган, даралар билан ўралган Муғ – Абгор кўрғони¹ қамал қилинади. Саъид Ҳараший ҳам ҳийла йўлини тутиб, Деваштич билан музокаралар бошлайди ва унга ваъдалар бериб, ҳузурига келтиради. Халифа Умар ибн Хубайрнинг² Деваштични афв этиш ҳақидаги талабига ҳам қарамай, уни зардуштийларнинг Рабинжондаги ибодатхонасида хочга михлаб қатл эттиради ва ҳатто дафн этишга ҳам йўл қўймайди. Деваштичнинг боши Умар ибн Хубайрга юборилади. Шу каби Саъид Ҳараший Хузор ҳокими Субуғрони ҳам қатл эттирган эди. Саъид Ҳараший 723 йил кузигача минтақанинг асосий қисмида халифалик ҳокимиятини ўрнатишга муваффақ бўлган эди. Бу ҳокимиятни Ғурак ҳам тан олади.

Ҳижрий 105 (милодий 723/724) йилдан истилочиларга қарши кураш майдонига Фарғона ҳукмдори Алутар чиқади. Бу пайтда Муслим ибн Килабий³ Уструшона ва Фарғонага юришни давом эттиради. Бундан хабар топган Сулухон фарғоналикларга ёрдамга шошилади. Ашиналийлар, Фарғона ва Чоч ҳокимлари кучларидан иборат 20 минглик қўшин Муслим ибн Килабийни Самарқандгача таъқиб қилиб боради. Шу каби воқеалар Хуросонда ноиблар алмашинувига сабаб бўлди.

Хуросон ноиби Ашрас⁴ «араб ва ғайриараб мусулмонларнинг ҳукукини тенг» деб эълон қилди. Ғайриараб мусулмонлардан хирож ва жизя солиғи олиш тўхтатилди. Бу сиёсат асосчиси нуфузли диний раҳнамо Солиҳ ибн Тариф – Абу Саъид эди. Абу Саъид исломни ёйиш учун Самарқанд ва Бухорода масжидлар қурдирди. Унинг эътирозига қарамай, ноибликнинг молия ишлари бўйича омили Хани ибн Хани⁵ Ашрас кўрсатмаси билан хирож йиғишни давом эттиради. Натижада, исломни қабул қилиб, хирож тўловидан бош тортган 7 минг маҳаллий аҳолига мойил бир неча араблар норозилик билдириб, Самарқанддан етти фарсах масофадаги ўрдуга бориб жойлашади. Ашрас топшириғи билан Абу Саъид қўлга олиниб, Марвдаги зиндонга ташланади. Бу гуруҳга Абу Саъид тарафдори Абу Фотима бошчилик қилди. У ҳам маҳаллий аҳоли тарафини олгани учун ҳижрий 117 (милодий 735) йилда ўлдирилди. Бунга қадар Ашрас вазият қўлдан чиқиб кетмаслиги учун норози бўлганларга ён бериб, Суғд аслзодаларини хирождан озод қилиб, уларга имтиёзлар беришни буюради. Ашраснинг ўлкадаги ҳарбий ҳаракатлари ва ҳатто «ғазовати» ҳам туронликларнинг бирлашган кучи-

¹ Муғ қалъаси манбаларда Абгар (Абаргар) саройи деб ҳам аталади.

² Умар ибн Хубайр – 721–724 йилларда Ироқ ҳукмдори.

³ Муслим ибн Килабий – 723–724 йилларда Хуросон ноиби.

⁴ Ашрас ибн Абдуллоҳ – 727–729 йилларда Хуросон ноиби.

⁵ Хани ибн Хани – солиқ йиғиш ишлари бўйича амалдор.

ни енголмади. Самарқанд яқинидаги Камаржа қўрғонида¹ қолган араблар 58 кунлик қамалдан сўнг Ашрас эълон қилган «ғазоват» мағлубият билан тугаганини тан олишди.

Араб аскарларининг Туронга бостириб келиши

Шундан сўнг хижрий 111 (милодий 729/730) йилда Хуросон ноиблигига Жунайд ибн Абдурахмон тайинланди. Жунайд ҳам Омудда² 17 минг кишилик турк қўшинига дуч келиб, зўрға вазиятдан чиқиб кетади.

Хижрий 115 (милодий 733/734) йилда Хуросон ноиблигига аббосийлар вакили Асим ибн Абдулла тайинланган бўлса, Турондаги вазиятнинг кескинлиги

боис хижрий 117 (милодий 735/736) йилда Хуросонга янги ноиб – Асад ибн Абдулла³ тайинланди. Унга икки йил бурун умавийларга қарши бошланган кўзғолон етакчиси Абу Хотим Хорисни⁴ бартараф этиб, иттифоқчиларни тор-мор келтириш вазифаси юклатилди. У Хорис тарафдорлари тўпланган Самарқандни қамал қилди. Шаҳарни сувсиз қолдириш учун муҳим стратегик объект – Варағсар тўғонига⁵ ҳужум уюштирди. Бу ерда жиддий қаршиликка учрагач, Хутталонга юриш қилди.

Шу орада Хуросон ноиби этиб Наср ибн Сайёр⁶ тайинланади. У ўз мавқеидан фойдаланиб, маҳаллий ҳукмдор Қутайба ибн Туғшоданинг⁷ қизига уйланди. Аини пайтда у солиқ тизимини ислоҳ қилиб, мусулмонларни жизядан озод этди. Жизъяни ғайримусулмонлар зиммасига юклаб, хирожни умумийлигича қолдирди. Унинг бу ислоҳотлари Туронда ислом динини кенг ёйишга қаратилган эди.

¹ Қамаржа қўрғони – Самарқанд яқинидаги араблар манзилгоҳи.

² Омуд – тарихий Чоржўй, ҳозирги Туркманобод.

³ Асад ибн Абдулла – 723–727 ва 735–738 йилларда Хуросон ноиби.

⁴ Абу Хотим Хорис – Хуросон ва Туронда умавийлар ҳукмронлигига қарши қўтарилган халқ ҳаракати етакчиси.

⁵ Варағсар тўғони – Зарафшон дарёсидаги асосий тўғон; Дарғом, Равотхўжа тўғони, Юқори Зарафшон гидроузели каби номлари ҳам бор.

⁶ Наср ибн Сайёр – 738–748 йиллардаги Хуросон ноиби.

⁷ Қутайба ибн Туғшода – Бухоро ҳокими.

Ҳижрий 123 (милодий 740/741) йилда Наср ибн Сайёр исломдан қайтганларни таъқиб қилмаслик, ноҳақ солиқ ундирмаслик ва асирларни жазоламаслик шартлари асосида суғдийлар билан сулҳ тузиб, Фарғона томонга қайта юриш қилади.

Янги халифа Йазид III¹ Насрга Хуросонни бошқариш учун ёрлик жўнатиб, Хорисни афв этади.

Халифа Марвон II² даврида аббосийлар имоми Иброҳим ибн Муҳаммад лашкарбоши Абу Муслимга Хуросонда «қора байроқ остида» умавийларга қарши курашга фатво берди. Ҳокимият ҳижрий 131 (милодий 748/749) йилда умавийлардан ҳошимийлар хонадони вакили Абул-Аббос Саффоҳ қўлига ўтди. Шу тариқа халифаликда аббосийлар даври бошланди.

745 йилларда Шарқий Турк хоқонлиги Уйғур хоқонлиги томонидан тугатилган бўлса, Ғарбий турк хоқонлиги 742 йилдаёқ барҳам топган эди. Унинг ўрнини эгаллаган туркашлар³ Сулуҳон вафотидан сўнг заифлашди. Бу вазиятда тан империясининг⁴ Туронга таҳдиди ошди. Фарғона ихшиди ва Шош малики ўртасидаги ихтилофдан фойдаланган Хитой 751 йилда Гао Сян Цзи бошчилигида юриш бошлайди. Абу Муслим эса уларга қарши Зиёд ибн Солиҳ бошчилигида араб ва туронликлардан иборат қўшин жўнатди. Ҳатто арабларга рақиб бўлган туркаш ва қарлуқлар ҳам араб қўшинлари томонида кураш олиб боргани Талас яқинидаги жанг тақдирини ҳал қилди. Хитой қўшинлари тор-мор этилди. Бу араб халифалигининг минтақадаги мавқеини оширди. Туронда араб халифалиги ва ислом манфаатлари ҳимоячисига айланган Абу Муслимдан хавфсираган халифа Абу Жаъфар Мансур⁵ ҳижрий 158 (милодий 754/755) йилда уни ўз ҳузурига чақиртириб, хиёнат-корона ўлдиртирди.

Муқанна кўзғолони. Милодий 777–780 йилларда кечган «Оқ кийимлилар» кўзғолонига Марв қишлоқларининг биридан чиққан Муқанна⁶ бошчилик қилди. Халифанинг Хуросондаги ноиб Абу Нўъмон Ҳумайд⁷ унинг

¹ Йазид ибн Валид (Йазид III) – 744 йил апрелдан октябргача араб халифалигини бошқарган умавий етакчи.

² Марвон II – 744–750 йилларда араб халифалигини бошқарган сўнгги умавий етакчи.

³ Туркашлар – Етгисувда яшаган туркий уруғ; VII аср охирида Туркашлар хоқонлигини тузганлар.

⁴ Тан империяси – 608–907 йилларда Хитойда фаолият кўрсатган давлат.

⁵ Абу Жаъфар Мансур – 754–775 йилларда араб халифалигини бошқарган аббосий етакчи.

⁶ Муқанна (Ҳошим ибн Ҳаким) – 776–783 йилларда араб халифалигига қарши кураш етакчиси.

⁷ Абу Нўъмон Ҳумайд – 768–776 йилларда Хуросон ноиб.

Амударёдан ўтмоқчилиги ҳақидаги хабарни эшитиб, дарё кечувига аскарлар қўйиб, уни тутмоқчи бўлади. Лекин Муқанна бу тўсиқдан усталик билан ўтиб, Қашқадарё воҳасига кириб келади ва Кеш, Нахшаб, Самарқанд, Бухоро ва бошқа қўрғонларда ўз таълимотини тарғиб қилади.

Муқанна тарафдорлари, асосан қишлоқлардаги меҳнаткаш халқ бўлиб, йирик шаҳарлар аҳолиси араб аскарлари томонидан қўриқлаб туриларди. Муқанна ўз тарафдорларига Нахшаб, Самарқанд, Бухоро, Сиём ва Кеш қишлоқларидаги араб қўрғонларига қарши турк ҳоконининг ёрдамида хужум қилишни буюради. Хуросон ноиби Абу Нўъмон Ҳумайд қўзғолонни бостиришга уринади. Унинг вафотидан кейин Хуросонни қисқа муддат бошқарган Абдулла ибн Ҳумайд даврида Муқанна қўзғолони янада авж олади. Улар халифа юбораётган ҳарбий кучларни даф этадилар.

Муқанна қўзғолони 782–783 йилларгача давом этди. Ниҳоят, чорасизлигини англаган Муқанна ўз жонига қасд қилади. Етакчисиз қолган қўзғолон бостирилади. Бироқ шундан кейин ҳам араблар ҳукмронлигига қарши кураш тўхтамаган.

Шундай қўзғолонларнинг энг йириги 806 йили Рофе ибн Лайс¹ бошчилигида Самарқандда бошланган. Ўтиборлиси, унинг раҳбари халифанинг Хуросондаги ноиби Наср ибн Сайёрнинг невараси эди. Рофе ўз даъвосини оқлаш учун Ҳорун Рашиднинг лавозимдан туширилгани, шу боисдан ўзининг унга бўйсунмаслигини эълон қилади. Йирик араб зодагонининг бундай даъво билан чиқиши маҳаллий халқни руҳлантириб, улар наздида Рофенинг обрўсини оширган. Қўзғолончиларнинг талаби билан араблар хирож миқдорини камайтиришга мажбур бўладилар. Қўзғолончилар Шош, Фарғона, Хўжанд, Уструшона, Чағониён, Бухоро, Хутталон, Балх ва Тоҳаристон аҳолисига мурожаат қилиб, улардан арабларга қарши ёрдам сўраганлар.

Наршахийнинг ёзишича, Насаф, Кеш ва Бухоро аҳолиси қилич кучи билан исломга ўтказилган ва Муқаннанинг қайтиб келишини кутаётган эди. Мазкур ҳудудларда Муқанна таълимоти очикдан-очик тарғиб қилиниб, аҳоли арабларга қарши урушга даъват этилаётган эди.

Қашқадарё ва Зарафшон воҳалари қўзғолон ўчоғига айланади. Қишлоқ-ма-қишлоқ аҳоли халифанинг одамларига бўйсуннишдан бош тортар ва қўзғолончиларга қўшилар эдилар.

Бухородаги қўзғолонни Рофенинг укаси Башир ибн Лайс бошқарган ва у она томондан *бухорхудо* маликанинг авлоди бўлиб, маҳаллий аёнлар орасида тарбияланган эди. Рофе ибн Лайснинг таъсири остида араб лашкарбо-

---

¹ Рофе ибн Лайс – 806–810 йилларда Туронда арабларга қарши кўтарилган қўзғолон етакчиси.

шилари Анбас ибн Муҳожир ва Ужайф ибн Анбаслар ҳам қўзғолончиларга қўшилдилар.

Насаф аҳолиси Исо¹ бошчилигидаги Хуросон аскарлари келаётганини эшитиб, Рофе ибн Лайсдан ёрдам сўрайдилар. У эса Исога қарши Шош ҳокими бошчилигида катта куч юборади. 807 йилнинг сентябрида қўзғолончилар Исо гуруҳини қуршовга олиб, унинг ўзини ҳам, гуруҳини ҳам қириб ташлайдилар.

807 йили халифа Ҳорун Рашид гўё Али ибн Исога² ёрдам учун Хуросонга 3000 аскар юборади. Аскарлар Марвга келиб, Али ибн Исони асир олади ва унинг бутун мол-мулкни мусодара қилиб, мансабидан туширади ва ўрнига Ҳарсама ибн Аъённи³ тайинлайди. Бу орада Мовароуннаҳрда самарқандликлар қўзғолони янада авж ола бошлайди. Халифалик лашкарбошиси Ҳарсама Амударёдан кечиб ўтиб, атрофдаги аҳолини бўйсундирмоқчи бўлади, лекин унинг бу ҳаракати муваффақиятсиз тугайди. Ҳарсаманинг халифага ёзган мактубидан маълум бўлишича, қўзғолончи самарқандликларга Турондаги барча қишлоқлар аҳолиси қўшилган. Муқанна қўзғолони пайтида бўлганидек, қишлоқлар ва вилоятлар аҳолиси ҳокимлари билан биргаликда қўзғолонга қўшилади. Масалан, Тошкент ҳокими Қашқадарё воҳасида араб аскарларига қарши курашда иштирок этгани маълум.

Ўз кучи билан қўзғолонни бостиролмагач, Ҳарсама халифага мактуб ёзиб, қўзғолон жуда хавфли тус олаётганини билдиради. Аввалига халифа Ҳорун Рашид 806 йили Марвга қўзғолонни бостириш учун иккинчи ўғли Абдуллани⁴ юборади. Лекин Абдулла қўзғолонни бостиролмайди. Шунда 808 йил кузида халифанинг ўзи Хуросонга йўл олади ва Тусга келиб, ўша ердан қўзғолончиларга қарши курашни бошқаради.

Бу орада Рофе ибн Лайс халифага қарши катта куч тўплашга киришиб, Шош, Фарғона, Хўжанд, Устуршона, Чағониён, Бухоро, Хоразм, Хутталон, Балх, Тохаристон ва шунингдек, кўчманчи туркий қабилалар, Тибет ҳокими ва бошқа вилоятларга даъватчиларни юборади.

808 йил охирида Самарқанд туманидаги қўзғолончилар раҳбарлари Ужайфа ибн Анбас ва Аҳвас ибн Муҳожир Ҳарсамага таслим бўладилар. Бухорода қўзғолонга Башир ибн Лайс катта қатъият билан раҳбарлик қилади.

Қўзғолончилар аскарларга катта қаршилик кўрсатадилар. Шундай бўлса-да, 809 йили Ҳарсама Бухорони олишга муваффақ бўлади ва Башир ибн

¹ Исо – Хуросон ноиби Али ибн Исо ўғли.

² Али ибн Исо – Хуросон ноиби.

³ Ҳарсама ибн Аъён – Хуросон ноиби.

⁴ Абдулла – халифа Маъмуннинг (813–833) асл исми.

Лайсни асир қилиб Тусга, халифа ҳузурига юборади. Халифа эса уни қатл эттиради.

Ҳарсама 809 йилнинг кузига келиб, охирги қаршилиқ кўрсатаётган шаҳар Самарқандни олади. Бу ишда Абдулланинг лашкарбошиси Тоҳир ибн Ҳусайн¹ жонбозлик кўрсатади. У Рофе ибн Лайсни асир қилиб, Марвга – Абдулланинг ҳузурига юборади, у эса Рофе Ибн Лайсни қатлга ҳукм қилади. Унинг ўлдирилиши билан Турон ва Хуросонда халифаликка қарши курашлар тугамайди, балки бошқача тус олади. Гап шундаки, Ҳорун Рашиднинг ўлимидан кейин Бағдодда халифалик тахтига унинг ўғли Амин² ўтиради. Энди Турон ва Хуросондаги халифаликка қарши кураш ака-ука Амин ва Абдулла ўртасидаги курашга айланади.

Арабларнинг Турондаги дастлабки ҳарбий ҳаракатлари ўлжани қўлга киритиш, ўз фойдаларига шартномалар тузиш, анъанавий давлатчилик ва маҳаллий маъмурий бошқарув тизимига зарба беришдан иборат бўлди. Араб халифалиги бир томондан қўлга киритилган ўлжалар ҳисобига ўз хазинасини тўлдирган ҳамда асирлар ва гаровдагилар ҳисобига ҳарбий йўқотишларини қоплаган бўлса, иккинчи томондан, ўлкани исломлаштириш орқали қадимий ва бой маънавий мерос эгалари туронликларни ислом дини, маданияти ва илм-фани тараққиёти учун хизмат қилишга жалб этди.

Масалан, Саъид ибн Усмон ва самарқандликлар шартномасида 700 минг дирҳам ўлпон ва аслзодалардан иборат асирлар кўрсатилган. Хуросон ноиби Салм ибн Зиёд³ вакили Муҳаллаб Аздийнинг Ҳазораспадаги битимида 20 млн дирҳамдан ошиқ ўлпон белгиланган бўлса-да, асли миқдор 50 млн дирҳамга етган. Бойкентдан хижрий 87 (милодий 705/706) йилда эритиб олинган тилла буюм ва зеб-зийнатларнинг вазни 150 минг мисқолни⁴ ташкил этгани ҳолда, биргина олтиндан қуйилган санамнинг оғирлиги 50 минг мисқол, кумушдан ясалган бутнинг қиймати эса 40 минг дирҳамга баҳоланган эди.

Кутайба ва Ғуракнинг 712 йилдаги «Самарқанд шартномаси»да йилига тўланадиган 200 минг дирҳам ва бир йўла тўланадиган 2 млн дирҳам ўлпоннинг 200 минги асирлар, газламалар, олтин ва кумуш билан тўланиши шарт қилинган. Ҳар йилги тўлов халифаликнинг ўлкадаги омили – молиявий ва солиқ ишлари ноиби орқали жўнатиб турилган. Қолаверса, Суғддан

¹ Тоҳир ибн Ҳусайн – 821–822 йилларда Хуросон ноиби, Хуросонда тоҳирийлар сулоласи асосчиси.

² Амин – 809–813 йилларда араб халифалигини бошқарган аббосий етакчи.

³ Салм ибн Зиёд – 681–692 йилларда Хуросон ноиби.

⁴ Мисқол – 4,25 граммга тенг оғирлик ўлчови бирлиги.

Бағдодга айрим маълумотлар бўйича 3 минг, бошқаларига кўра эса 30 минг асир юборилгани маълум.

Асир олинганлар орасида турклар кўпчилиқни ташкил этган. Истахрий маълумотида кўра, Самарқанддан олиб кетилган асирларнинг аксарияти Туркистон туркларидан иборат бўлган. Асирлар омиллар назоратида махсус ўрдуларга жойлаштирилган. Аксинча, Туронга араб қавмлари ва ажам халқлари вакиллари кўчириб келтирилган. Хусусан, 674 йилда Убайдуллох ибн Ортиқ ўзи билан келган 24 минг араб ва форсни Турон марказига, қўмондон Ахнаф эса 4 минг араб ва минг форс мусулмонларини Чағониёнга жойлаштиргани маълум.

Маҳаллий аҳолининг ҳақ-ҳуқуқлари чекланиб, азалий қадриятларга зарба берилди. Зардуштийлик ибодатхоналари ўрнига масжидлар бино этилди. Маҳаллий расмий ёзувлар (хоразмий, суғдий, бохтарий кабилар)да иш юртиш тақиқланди. «Қутайба Хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатиши мумкин бўлган кишиларни ўлдиртириб, буткул йўқ қилиб юборган эди. Шунинг учун «Хабар ва ривоятлар ислом давридан кейин ҳақиқатни билиб бўлмайдиган даражада яширин қолди», дея ёзар экан, Абу Райҳон Беруний бу билан арабларнинг нафақат босқинчилик, балки мустамлакачилик сиёсатини ҳам очиб берган.

Гаров ва асирга олинган туронликлар тақдири турлича кечган. Хусусан, бир гуруҳ ғуломлар шахсий соқчиликдан тортиб ҳукмдорлик даражасигача кўтарилган. Убайдуллох ибн Зиёд 2000 бухоролик ёйчини халифанинг махсус гвардиясига жалб қилган. Юртдошларимиздан тўлунийлар сулоласига¹ асос солган бухоролик Аҳмад ибн Тўлун², деярли 35 йил Миср ва Сурияда ҳукмронлик қилган ихшидийлар сулоласига³ асос солган фарғоналик Муҳаммад ибн Туғж⁴, 880 йили халифалик томонидан Озарбайжон ҳокими этиб тайинланган, келиб чиқиши Уструшона туркларидан бўлган Абу Сажийнинг ўғли Муҳаммад⁵ ва унинг авлодларига мансуб сажийлар

¹ Тўлунийлар – 868–905 йилларда Миср ва Сурияни бошқарган туркий сулола.

² Аҳмад ибн Тўлун (835–884) – тўлунийлар сулоласининг асосчиси ва 868–884 йиллардаги етакчиси.

³ Ихшидийлар – 935–969 йилларда Миср, Сурия, Ҳижознинг бир қисмида ҳукмронлик қилган сулола; унинг келиб чиқиши фарғоналик Жаф исмли қўмондон билан боғлиқ бўлиб, у халифа Муътасимнинг ёлланма қўшинида хизмат қилган; унинг ўғли Туғж тўлунийларнинг иккинчи ҳукмдори Ҳуморавайх ишончини қозонган ва Дамашқ ҳамда унинг атрофидаги ерлар ноиблигини олган.

⁴ Муҳаммад ибн Туғж – 935–946 йилларда ихшидийлар сулоласининг биринчи ва энг кучли етакчиси.

⁵ Муҳаммад Афшин – сожийлар сулоласининг 889–901 йиллардаги етакчиси.

сулоласини¹ мисол келтириш мумкин. Бошқача айтганда, кези келганда, халифалар давлат бошқарувида уларга қараганда катта ва кўп асрлик тажрибага эга туронлик сиёсатчи ва ҳарбийлар салоҳиятидан унумли фойдаланганлар.

VIII асрнинг иккинчи ярмидан Турон ўлкасидаги маҳаллий туркий, хоразмий, суғдий, бохтарий тиллар ва ёзувлар ўрнини маҳкама ишларида араб тили ҳамда ёзуви эгаллай бошлади. Араблар ва ислом дини таъсирида маҳаллий мусулмонлар орасида исломий исмлар расм бўла борди. Шунинг баробарида, ўзлари туғилган юртларни нисба сифатида кўрсатиш ҳам эътибордан четда қолмади.

Араб истилосидан кейин Туроннинг кўпчилик аҳолиси аста-секин исломни қабул қила бошлади, аммо ғайридинлардан жон бошига олинadиган солиқ – жизя йиғиб беришда давом этди. Ислom дини таълимотларини ёйиш мақсадида Хуросон волийси Ашрас ибн Абдулла 728 йили ўлкага асли келиб чиқиши араб бўлмаган хуросонлик Абу Сайдо бошчилигида тарғибот гуруҳини юборади. Ашрас уларга, динга янги кирганлардан жизя олинмайди, деб ваъда беради. Абу Сайдонинг Турондаги тарғиботлари муваффақият қозониб, одамлар бирин-кетин исломни қабул қила бошлаганлар. Вақт ўтган сайин эса аجدодларимиз ислом таълимоти асосларини яратиш ва ривожлантиришда бутун мусулмон оламида пешқадамга айлана борганлар.

Чунончи, VIII аср иккинчи ярми – IX аср бошлари ҳадис илмининг илк вакиллари сифатида Абу Муқотил Ҳафс Самарқандий, унинг шогирди Абу Бакр Аҳмад, икки ўғли – Салм ибн Ҳафс ва Умар ибн Ҳафс номлари тилга олинади.

Баъзи муҳаддислар Самарқандга келиб, муқим яшаб қолганлар ва шу шаҳарда ўз мактабларига асос солганлар. Жумладан, Абу Имрон Мусо Хўжандий адиб, ҳаким, муҳаддис сифатида шуҳрат қозонган.

IX–X асрларда Иштихон шаҳрида Аҳмад ибн Ҳишом Навқадакий ҳамда Довуд ибн Амр Рустуғфаний ҳадис мактаблари, Нисо шаҳрида Аҳмад ибн Шуайб Нисоий мактаби, Хўжандда Яҳё ибн Фазл Хўжандий мактаби мавжуд бўлган.

IX асрда яшаган шошлик муҳаддислар – Имом Бухорий ва Жаъфар ибн Муҳаммад Форёбийнинг устози Абдулла ибн Абу Ароба Шоший Абу Валид Тайолисий, Абу Мусо Ҳорун Шоший, унинг жияни Абу Али Фазлга оид маълумотлар Тошкентда ҳам ҳадис илми кенг ривож топганидан далолатдир.

---

¹ *Сажийлар* – 889–929 йилларда Эроннинг шимолидаги Озарбайжон вилоятида ҳукмронлик қилган сулола; асосчиси устуруналик қўмондон Абус Сож Девдод (879 йили вафот этган) ҳисобланади.

Демак, Турон ўлкаси мусулмон дунёсида ҳадисчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида алоҳида ўрин эгаллаган. Мазкур йўналишнинг энг обрўли ва ишончли вакили эса Имом Бухорийдир.

Унинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн Муғйра ибн Бардазбеҳ Жуафий Бухорий бўлиб, 810 йили 20 июлда Бухоро шаҳрида туғилган. Ота-онаси ўз даврининг зиёли кишиларидан бўлганлари учун Муҳаммадга ҳам ҳар томонлама билим берганлар.

825 йили у онаси ва акаси Аҳмад билан Макка ва Мадинани зиёрат қилиб, олти йил Ҳижозда яшаб, ўз билимини янада ошириш мақсадида ўша пайтда илм-фаннинг йирик марказларидан ҳисобланган Дамашқ, Қоҳира, Басра, Куфа, Бағдод каби шаҳарлардаги машҳур олимлардан ҳадис билан бир қаторда фикҳ илмидан ҳам таълим олади, йирик олимлар даврасида илмий баҳслару мунозараларда қатнашади ва илм толибларига дарс ҳам беради.

Имом Бухорий хориждан қайтгач, ўз ватани Бухорода кўплаб шогирдлар ва уламоларга ҳадис илмидан сабоқ бериш билан машғул бўлади. Умрининг сўнгги йилларини эса Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғида ўз шогирдлари ва қариндош-уруғлариникида ўтказган улуғ аллома оғир касалликдан кейин 870 йил 1 сентябрь куни 60 ёшида вафот этади ва шу ерда дафн қилинади.

Имом Бухорийдан бой ва қимматли илмий мерос қолган. Унинг «Саҳиҳи Бухорий» номи билан ҳам машҳур «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» асари ислом таълимотида Қуръондан кейинги иккинчи ўринда турадиган муҳим манба саналади. Имом Бухорий ҳадисчиликни илмий тизимга солган илк олимдир. Унгача ўтган муҳаддислар эшитган, билган барча ҳадисларини танлаб ўтирмай ўз тўпламларига киритаверганлар. Юртдошимиз эса турли ровийлардан эшитган ҳадисларни табақаларга бўлиб, уларнинг ишончилиларини ажратиб, алоҳида китоб яратган. Унга киритилган ишончли ҳадисларнинг сони тақрорланадиганлари билан бирга 7275 та бўлиб, тақрорланмайдиган ҳолда эса 4000 ҳадисдан иборатдир. Кейинги замон олимлари унинг йўлидан бориб, шу йўсинда ҳадислар тўпламларини яратганлар.

«Ал-жомеъ ас-саҳиҳ»га киритилган ҳадислар ислом таълимотига оид умумий қоидаларни акс эттирибгина қолмай, меҳр-муҳаббат, саҳийлик, очиқ кўнгиллик, ота-она, аёллар ва катталарга ҳурмат, етим-есирларга мурувват, фақир бечораларга ҳиммат, ватанга садоқат, меҳнатсеварлик ва ҳалолликка даъват этиш каби чин инсоний фазилатлар ва намунали тартиботлар мажмуасидир. Унда нима яхши, нима ёмон, нимани қилиш керак, нимадан ўзни тийиш лозимлиги ҳақида ҳар бир инсон учун катта тарбиявий аҳамиятга эга йўл-йўриқлар, панд-насиҳат ва ўғитлар акс эттирилган.

Ҳадисчиликнинг яна бир йирик вакили ҳам туронликдир. Абу Исо Термизий номи билан машҳур юртдошимизнинг тўлиқ исми Абу Исо Муҳаммад ибн Савра ибн Мусо ибн Заҳҳок Суллаймий Термизийдир. У 824 йили Термизда ўртаҳол оилада туғилган.

Болалигидан ўта зийраклиги, қувваи ҳофизаси кучлилиги билан ўз тенгқурларидан ажралиб турган Имом Термизий диний ва дунёвий фанларни, айниқса, ҳадис илмини алоҳида қизиқиш билан эгаллаган ва бу борадаги ўз билимларини муттасил ошириш учун Исфохон, Хуросон, Макка ва Мадинага сафарлар қилган. Нишопурда эса ўша кезлари мазкур шаҳардаги мадрасада дарс бераётган Имом Бухорий билан учрашган. Ўзининг ёзишича, у ўз асарлари учун кўп маълумотларни Имом Бухорийдан олган. Шу билан бирга, Имом Бухорий ҳам Имом Термизийнинг билимини юқори баҳолаб: «Мен сендан кўрган фойда сен мендан кўрган фойдадан ортиқроқ», деб унга нисбатан чуқур ҳурматини билдирган.

Мусофирчиликдан қайтгач, ўз юртида йирик муҳаддис олим сифатида шуҳрат қозонди ва ижодий иш, шогирдлар тайёрлаш билан машғул бўлади. Имом Термизий 892 йили Термиздан узоқ бўлмаган Буг қишлоғида¹ вафот этади ва шу ерда дафн қилинади.

Имом Термизий асарлари ичида энг машҳури, шубҳасиз, «Ал-жомийъ» бўлиб, пайғамбар алайҳиссаломга доир олтига ишончли ҳадислар тўпламларидан биридир. Ушбу асар илмий адабиёт ва манбаларда «Ал-жомийъ ал-кабир» («Катта тўплам»), «Ал-жомийъ ус-саҳийҳ» («Ишончли тўплам»), «Жомийъ ат-Термизий» («Термизий тўплами»), «Сунан ат-Термизий» («Термизий суннатлари») номлари билан ҳам танилгандир.

Сунний эътиқодидаги икки йирик оқимлардан бири бўлмиш мотуридийанинг асосчиларидан бири ҳам туронликдир. Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Ҳанафий Мотуридий Самарқандий Мотурид қишлоғида² дунёга келган. Бошланғич таълимни шу ерда олиб, кейинчалик Самарқандда давом эттиради. Чунончи, Айозий мадрасасида ўқигани ҳақида маълумотлар бор.

Абу Мансур Мотуридий 870 йили туғилган. Ўлими эса 944–945 йили Самарқандда юз берган ва шаҳар чеккасидаги Чокардиза қабристонига³ дафн этилган.

Абу Мансур Мотуридий фикҳ ва калом масалалари билан қизиқиб, Ҳанафия мазҳаби олимларидан дарс олиб ўз билимини оширади. Шу вақт да-

¹ Буг – Сурхондарё вилояти Шеробод туманида жойлашган қишлоқ.

² Мотурид – Самарқанд вилояти Жомбой туманида жойлашган қишлоқ.

³ Чокардиза қабристони – Самарқанд шаҳрининг қадимий қабристонларидан бири; у ерда мингдан ортиқ олим кўмилган.

вомида кўплаб машҳур фақиҳлар ва муҳаддислар билан мулоқотда бўлган ва мунозаралар қилган. Бутун умри давомида шу соҳага оид асарлар ёзиб қолдирган.

У ўз даврининг исломий илмлари соҳасида энг етук билим эгаси сана-либ, мусулмон дунёси томонидан тан олинган олимдир. Алломани «Имом ал-худа» ва «Имом ал-мутакаллимин» (ҳидоят йўли имоми ва мутакаллим-лар имоми) дея улуғлаганлари ҳам бежиз эмас, албатта.

Абу Мансур Мотуридий ислом динидаги суннийларнинг тўртта асо-сий мазҳаби асосчиларининг асарларини ўрганиб, фикҳга ва каломга оид «Таъвилот аҳли сунна» («Таъвилот ал-Қуръон») асарини ёзади. Унда сун-ний ақидага зид қарашларни рад қилишга интилади ва Абу Ҳанифанинг қарашларига суянган ҳолда иш кўради. Унинг ушбу биргина асари кейин-чалик кўп алломалар асарларига асос солган, улар ижодига туртки бўлган.

Абу Мансур Мотуридий умри давомида фақиҳлар, муҳаддислар би-лан мулоқотда бўлган ва мунозаралар олиб борган. У ислом дини ҳанафия мазҳабини Туронда тарқатиш ва ўзидан кейинги авлодларга қусурсиз етка-зиш ишига муҳим ҳисса қўшган улуғ шахс саналади.

VIII. СОМОНИЙЛАР БОШҚАРУВИ ДАВРИ

IX асрда халифалик шаркида маҳаллий сулолалар, хусусан, тоҳирийлар¹, саффорийларнинг² саҳнага чиқишлари билан боғлиқ ўзгаришлар Туронда кечган сиёсий жараёнга ўз таъсирини ўтказиши турган гап эди. Тоҳир ибн Ҳусайн халифа Маъмун³ номини хутбада эсламаслик ҳақида буйруқ берганига қарамай, мазкур «хато»ни расман тўғрилаган унинг меросхўрлари Шарқий Эрондаги мавқеларини сақлаб қолганларининг ўзиёқ халифаликка карамлик номигагина бўлиб бораётганига ишорадир, албатта.

Тоҳирийлардан Хуросонни тортиб олган саффорийлар, хусусан, Амр ибн Лайс⁴ халифаликни менсимаслик йўлини танлагани шароитида, халифа унинг кучини кесиш мақсадида туронлик сулола – сомонийларни қўллаб бошлаган. Мазкур хонадон асосчиси Сомонхудо⁵ асли Сомон қишлоғидан⁶ бўлиб, Хуросон ноиб Асад ибн Абдулла ёрдами билан душманларини енгиб, мавқеини тиклаб олгач, ислом динини қабул қилади ва унинг шарафига ўғли исмини Асад деб қўяди.

Асаднинг Нух⁷, Аҳмад⁸, Яҳё⁹ ва Илёс¹⁰ исмли ўғиллари бўлган. Рофе ибн Лайснинг Ҳорун Рашидга қарши 806 йилги исёнида Маъмун Асаднинг

¹ Тоҳирийлар – 821–873 йилларда Эрон ва Туронда ҳукмронлик қилган сулола.

² Саффорийлар – 861–900 йилларда Сейистонда ҳукмронлик қилган сулола.

³ Маъмун – 813–833 йилларда араб халифалигини бошқарган аббосий етакчи.

⁴ Амр ибн Лайс – 879–900 йилларда саффорийлар етакчиси.

⁵ Сомонхудо⁵нинг бирламчи оти Арқуқ бўлгани, Фарғонада туғилиб, Термиз томонларга кўчиб ўтгани ва у ерда Сомон қишлоғига асос солгани ҳақида маълумотлар бор. Сўз кетаётган давр тарихчилари унинг келиб чиқишини 590–591 йилларда Эронни бошқарган Баҳром Чўбин билан боғлайдилар. Ўз ўрнида, Баҳром Чўбиннинг эфталийларга тегишли жиҳати бўлиб, ҳокимият учун курашда енгилгач, Фарғонага қочиб келган ва туркий маликага уйланиб, ўша ерда қолиб кетган. Сомонхудо⁵нинг шажарасида Жуба, Жамчан, Тамғас каби туркий исмларнинг учраши, туркий ривоятларда Сомонябгу (яъни Сомонхудо) Ўғузхондан кейинги даврларда яшагани ҳам бежиз эмас, албатта.

⁶ Сомон қишлоғи бўйича бирор-бир маълумот йўқ. У Самарқанд, Балх, Термиз атрофида жойлашгани ҳақида маълумотлар бор.

⁷ Нух – 819–842 йилларда Самарқанд ҳокими.

⁸ Аҳмад – 819–842 йилларда Фарғона ва 842–864 йилларда Самарқанд ҳокими.

⁹ Яҳё – 819–855 йилларда Тошкент ва 852–855 йилларда Самарқанд ҳокими.

¹⁰ Илёс – 819–856 йилларда Ҳирот ҳокими.

ўғилларидан ёрдам сўрагани таъсирида Рофе ибн Лайс Хуросон ноиби билан сулҳ имзолаган ва икки томон ўртасида қариндошлик алоқалари ҳам ўрнатилган. Шу тариқа сомоний ака-укалар бўлғуси халифа назарига тушганлар. Маъмун 813 йилда халифалик тахтини эгаллаганидан сўнг Хуросон ноибига Асад ўғилларига айрим вилоятлар бошқарувини беришни буюрган. 819 йили Марвдан Бағдодга кетиши олдидан эса Нухни Самарқандга, Аҳмадни Фарғонага, Яхёни Шош ва Уструшонага, Илёсни Ҳиротга ҳоким этиб тайинлаган.

Кейинчалик, 821 йили Хуросон ноиби лавозимини эгаллаган Тоҳир ибн Хусайн ака-укаларни ўз мансабларида қолдиради. Янги ноиб сомонийлар хонадонининг ўша пайтдаги ёши энг улуг вакили Нухга фахрий либос тақдим этади ва уни Самарқанд ҳокими сифатида тан олади. Нух то вафоти-га қадар Самарқандда қолади ва ўз вориси этиб укаси Аҳмадни тайинлайди. Аҳмад эса, ўз навбатида, ўғли Наср I ни¹ ворис сифатида тайинлаган. 865 йили Наср I отаси ўрнига ўтирган, 875 йили эса халифа Муътамиддан² унинг номига ёрлик келган ва у бутун Турон вилоятлари ҳукмдори сифатида тан олинган. Шу тариқа ўлкани ягона марказ атрофида бирлаштириш бошланади.

866 йили Наср томонидан Бухорога юборилган Исмоил³ Бухоро амири Хусайн ибн Муҳаммад билан музокаралардан сўнг вилоят бошқаруви сомонийлар қўлига ўтишига келишиб олинган. Жума куни Наср номига хутба ўқилгач, Бухоронинг бош садри Абу Абдуллоҳ уни кутиб олиш учун шаҳарнинг араб ва ажам аслзодалари билан Карманага келган. Исмоил бошида Бухорога келишдан чўчиган, аммо яхши кутиб олингани унга куч бағишлаган. У шаҳарга кириб борган, Хусайн ибн Муҳаммадни зиндонга ташлаган.

871 йилнинг ёзида Амр ибн Лайс ва Исмоилнинг ораси бузилади. Бунда, юқорида ишора берилганидек, халифанинг сомонийларни қўллаб-қувватлагани ўз таъсирини ўтказган, албатта. Тескари ҳолда, ўзаро муносабатларни яхшилаш учун саффорийлар бошлиғи томонидан юборилган Нишопур шайхлари, ўзига яқин кишилардан иборат бошқа бир гуруҳ Амударёдан ўтказилмасдан ортга қувиб юборилмаган бўларди.

900 йилнинг баҳорида Балх атрофида юз берган жангда Амр ибн Лайс Исмоил томонидан мағлубиятга учратади. Исмоилни Хоразм, Фарғона, Бухородан, яъни бутун Турондан ёрдамга келган катта ҳарбий куч қўллаб-қувватлаган. Шу тариқа, Хуросон ва Шимолий Эрон ҳам Исмоил тасарруфига ўтади. Саффорийлар етакчисини халифа ҳузурига жўнатган Исмоилга «Хуросон, Мовароуннаҳр, Туркистон, Синд, Ҳинд

¹ Наср I – 864–892 йилларда Самарқанд ҳокими.

² Муътамид – 870–892 йилларда араб халифалигини бошқарган аббосий етакчи.

³ Исмоил ибн Аҳмад – 892–907 йилларда ўзбек давлатини бошқарган сомоний етакчи.

ва Гўргон вилоятлари» ҳукмдори деб тан олинган ёрлик келган. Шу тариқа, халифалик сомонийларни сиёсий куч сифатида расман тан олишга мажбур бўлган.

Исмоил ўзбек давлати арабларга сиёсий қарамликдан қутулгандан сўнг мустақил сиёсат юрита бошлаган илк ҳукмдор ҳисобланади. У давлатчилигимиз тарихида 1600 йилдан ортиқ вақт мобайнида тўпланган тажриба ва анъаналарни уддабуронлик билан давом эттирган. Чунончи, энг аввало, минтақа сиёсий бирлигини таъминлаш ишига бел боғлаб, Фарғона, Исфижоб (Сайрам), Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Чағониён, Хутталон, Кеш, Хуросон, Сейистон, Ғазни каби қатор вилоятларни ўз ҳукми остига бирлаштиради. Гарчи уларнинг ҳаммаси ҳам мутлақ тобелик йўлига кирмаган бўлсалар-да, қудратли марказий ҳокимият об-ҳавосини тан олишга мажбур бўлган эдилар. Демак, Исмоил марказлашган давлатчилик асосларини қайтадан тиклашга муваффақ бўлган.

Исмоилдан кейин тахтга унинг ўғли Аҳмад¹ ўтирган. У отаси ҳукмронлик қилган вақтдаёқ Сейистонни истило қилган ва у ерда ҳукмронлик ўрнатган. Отасининг ўлимидан кейин Сейистондан Бухорога келган. У кўп ҳукмронлик қилмаган, уюштирилган фитна натижасида ўлдирилган.

Отасининг ўрнига тахтга ўтирганида Наср II² атиги 8 ёшда эди. Унинг кўп йиллик ҳукмронлигидан сўнг тахт Нух I га³ теккан. Кейинги ҳукмдор – Абдулмалик⁴ ҳам тож кийганида 10 яшар бола эканига қарамай, бошқарув ҳарбий кўлида бўлган.

Давлат бошқаруви. Сомонийлар даврида пойтахтда аввалига Самарқандда бўлиб, кейинчалик Бухорога кўчирилган. Наср II даврида Регистонда катта сарой ва давлат бошқарувининг марказий идоралари ҳисобланмиш ўнта девоннинг бинолари қурилган. Шу йўсинда, ўз даври учун илғор ҳисобланмиш марказлашган бошқарув тизими жорий этилган. Бу тизим асосини олий ҳукмдор даргоҳи ва девонлар (вазирликлар) мажмуи ташкил этган. Олий ҳукмдор амир унвонига эга эди.

Олий ҳукмдор ҳукмларининг ижроси ҳорис амирига юклатилган. Давлат ва бошқа қатор муҳим давлат идораларининг хавфсизлигини амалга ошириш хизматини бош ҳожиб ва унинг ходимлари олиб борганлар. Даргоҳнинг хўжалик юмушлари билан боғлиқ фаолият вакил томонидан бошқарилган. Бундан ташқари, даргоҳда дастурхончи, эшик оғаси, шарбатдор каби хизматлар ҳам бўлган.

---

¹ Аҳмад – 907–914 йилларда ўзбек давлатини бошқарган сомоний етакчи.

² Наср II – 914–943 йилларда ўзбек давлатини бошқарган сомоний етакчи.

³ Нух I – 943–954 йилларда ўзбек давлатини бошқарган сомоний етакчи.

⁴ Абдулмалик – 954–961 йилларда ўзбек давлатини бошқарган сомоний етакчи.

Девонлар қуйидаги тартибда фаолият юритган:

1. Бош вазир девони. Бутун ижроия ҳокимияти ҳамда қолган 9 девон устидан назорат худди шу вазирлик томонидан амалга оширилган.

2. Молия (кирим-чиқим) ишлари девони. Давлатнинг молиявий ишлари, сарф-харажатларига оид ҳисоб-китоб ишлари билан шуғулланган.

3. Давлат расмий ҳужжатларини ишлаб чиқиш девони. Бу девон, асосан давлат аҳамиятига молик ҳужжатлар, дипломатик тадбирларни тайёрлаш, амалга ошириш каби вазифалар билан шуғулланган.

4. Соқчилар бошлиғи девони. Ушбу муассаса махсус сараланган ҳарбий қисмларга бошчилик қилиб, уларнинг тайёргарлиги, тартиб-интизоми, озик-овқати, умуман, ҳўжалик таъминоти, маоши масалалари билан шуғулланиб келган. Масалан, маош бир йилда уч-тўрт ойда бир тўлаб турилган.

5. Хат-хабар мутасаддиси девони даргоҳ, ҳукумат, маҳаллий ҳокимият билан боғлиқ хабардорлик ишлари билан машғул бўлиб, пойтахтда қабул қилинган муҳим қарорлар, ҳужжатлар ва бошқа расмий кўрсатмаларни вилоятлар, шаҳарларга етказиш ҳамда жойлардан шундай маълумотларни олиш ишлари билан шуғулланган.

6. Сарой бошқарувчиси девони. Даргоҳ таъминоти билан боғлиқ сарф-харажатлар устидан назорат олиб бориш шу девонга юклатилган.

7. Давлат мулклари девони ҳукмдор сулолага тегишли мол-мулк бошқаруви, назорати, ҳисоб-китоби билан шуғулланган.

8. Муҳтасиб девони хизматчилари қиладиган асосий иш шаҳар ва қишлоқларда, кўча ва бозорларда тартибни назорат қилиш, диний маросимларни амалга оширишда чегарадан чиқмасликни таъминлаш, савдо-сотик ишларида харидорларга хиёнат қилмаслик, маҳсулотлар сифатида қатъий кўрсатилган даражада тутишни текшириш, нарх-навонинг белгиланган миқдордан оширмасликни назорат қилишдан иборат бўлган.

9. Вақфлар девони, яъни турли йўллар билан диний муассасалар ихтиёрига ўтказилган мол-мулк, ер-сув ишлари билан шуғулланувчи вазирлик.

10. Қозилик ишлари девонига қозиларнинг фаолиятини назорат қилиш юклатилган.

Мазкур девонларнинг жойларда ҳам бўлимлари мавжуд бўлган. Улар марказдаги ўз девонларидан ташқари маҳаллий ҳокимларга ҳам бўйсуниб, маҳаллий бошқарув идоралари билан ҳамкорликда фаолият кўрсатганлар. Бундан хат-хабарлар хизмати девони мустасно ҳисобланиб, уларнинг маҳаллий бўлимлари фақат марказгагина ҳисобот берганлар, холос. Зеро, юқорида айтилганидек, улар маҳаллий ҳокимлар, мансабдорлар устидан ҳам пинҳона назорат олиб борганлар.

Вилоят бошлиғи ҳоким, шаҳар бошлиғи эса раис деб аталган. Ҳокимни олий ҳукмдор, раисни эса ҳоким тайинлаган. Албатта, бунда у ёки бу номзоднинг шу ердаги обрў-эътибори, мавқеи ҳисобга олинган.

Лашкар икки тоифага бўлинган: доимий равишда фаолият кўрсатувчи сараланган қисмлар (гвардия) ва зарур ҳолларда вилоятлардан йиғиладиган қисмлар. Сараланган қисмдагилар амир даражасига чиқиш учун оддий аскарликдан бошлаб, саккиз босқичли йўлни босиб ўтишлари керак бўлган.

Иқтисодий ҳаёт. Давлат идоралари ариқлар, ер ости ариқлари (коризлар) қазиш, кўприклар қуриш, шаҳар, қишлоқлар ободончилиги, деҳқончилиги борасида ғамхўрлик қилиш, карвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш, карвонсаройлар, турли мақсадлар учун мўлжалланган бинолар, бозорлар, янги шаҳарлар бунёд этиш каби катта ва серхаражат, кўпчилик билан битадиган тадбирларга бош-қош бўлган. Шунинг учун ҳам бу даврда деҳқончилик, ҳунармандчиликнинг кўплаб соҳалари гуркираб ривожланиб, фаровонлик ҳукм сурган.

Илгариги асрларда бўлгани каби Фарғона, Қашқадарё, Зарафшон водийлари, Шош, Хоразм, Хуросон вилоятларида деҳқончилик ишлари юксак савияда ташкил этилиб, буғдой, арпа, шоли, пахта, тарик, зиғир, кунжут, каноп, нўхат, мош, ёсмиқ, беда каби қатор экинлар етиштирилган. Ҳосилдорлик шу даражада бўлганки, бир сиким дон экиб, юз сиким, ҳатто ундан кўп ҳосил олинган. Боғдорчилик, хусусан, узумчилик ва полизчилик соҳаларида ҳам ютуқлар шу каби бўлган. Узумнинг ўнлаб навлари, мевалардан олма, шафтоли, ўрик, нок, анжир, беҳи, олча, олхўри, анор, бодом, ёнғок, полиз экинларидан қовоқ, қовун (айниқса, Бухоро қовунлари машҳур бўлган), сабзавотдан бодринг, бақлажон, сабзи, пиёз кабилар етиштирилган. Хуллас, бу борада миришкорлик шу даражада бўлганки, чет эллардан келганлар ернинг унумдорлиги, ҳосилнинг юқорилиги, ҳамма ернинг кўм-кўк, яъни обод бўлиб туришини кўриб ҳайратга тушганлар.

Ҳунармандчилик ҳам яхши тараққий этган бўлиб, пахта, ипак, жундан турли хил матолар, тайёр кийимлар тайёрланиб, ўлка ва ён-атроф аҳлининг талаби қондириб келинган. Қоғоз ишлаб чиқаришда мамлакатимиз Ўрта ва Яқин Шарқда, Европа мамлакатлари орасида биринчиликда туриб, уларни бу ноёб маҳсулот билан таъминлаб келганини алоҳида таъкидлаш лозим. «Самарқанд қоғози каби қоғозни, – деб ёзганди X аср тарихчиси Истахрий, – (дунёнинг) ҳеч бир ерида учратмайсиз». Шунингдек, шишасозлик (ранг-баранг шиша идишлар, безаклар, дераза учун ойна ишлаб чиқариш), қулолчилик (айниқса, сопол идиш, буюмларни сирлаш борасида катта тажрибага эга бўлинган), қўнчилик, гилам тўқиш, мисгарлик, қуrolсозлик,

темирчилик, кунжут, чигит, зиғир, канопдан мой олиш каби ўнлаб соҳаларга эътибор қаратилиб, бу жамият ҳаётини яхшилашга хизмат қилган.

Сомонийлар даврида кончиликка ҳам катта эътибор берилгани маълум. Айниқса, Фарғона водийсида бу борада катта қўламдаги ишлар амалга оширилиб, Ахсикат, Навқотда олтин, кумуш, Юқори Нисода тошпахта, катрон, кумуш, олтин, фируза, темир, мис, қўрғошин, Исфара тоғларида тошқўмир, қора, қизил, сариқ рангдаги талқ, Сўх яқинида симоб, Ўзгандда навшадил конлари ишлаб турган. Шунингдек, Фарғонада бу вақтда туз, нефть каби қимматли хомашёлар ҳам қазиб олинган. Туз конлари Илокда (Оҳангарон водийси) ҳам бўлган. Аммо бу ерда, асосан, кумуш, қўрғошин қазиб олишга зўр берилган. Бундан ташқари, мазкур водий тоғларида гилвата, ўтга чидамли оқ лой, аччиктош, фируза, офит, аметист каби қазилма бойликлари бўлган. Темир, олтин, мис, кумуш, навшадил, купорос, ақиқнинг йўл-йўл тури, туз конлари Уструшонада (Шош, Фарғона, Чағониён, Самарқанд вилоятлари билан ўралган вилоят) ҳам ишлаб турган. Минтақанинг бошқа ерларида (Хуросон, Бадахшон ва Ҳоказо) ҳам ёқут, заҳармуҳра, олтин, кумуш, лаъл, туз, тошпахта, фируза, мрамор, олтингугурт, маргимуш, агат конлари мавжуд эди. Кончилик усули ўз даври учун юқори даражада бўлган.

Сомонийлар даврида пул муомаласининг ўзига хос томонлари бор. Муомалада олтин тангалар, исмоилий, муҳаммадий, ғитрифий, мусаййабий, хоразмий дирҳамлари бўлган. Истахрийнинг маълумотига кўра, муҳаммадий тангалари, асосан Самарқандда муомалада бўлган, у бундай тангаларни бошқа бирор-бир ерда қўрмагани тўғрисида маълумот берган.

Ўлка савдогарлари шу ерда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан, аввало, минтақа аҳли эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қилганлар. Шунинг учун ҳам савдо-сотиқ гуркираб ўсган, кўплаб бозорлар бунёд этилган, бориб-бориб расталар, бозорларни маълум бир йўналишда ихтисослаштириш йўлига ўтилган, айниқса, марказий шаҳарларда кўтарасига савдо кенг йўлга қўйилган. Самарқанд, Бухоро, Бойканд, Бинкат, Хўжанд, Термиз, Кот ва бошқа шу каби шаҳарлар халқаро даражадаги катта савдо марказлари вазифасини ўтаган.

Ўша вақтларда ҳудуддан олиб чиқиб кетилган, ё бўлмаса, юртимизга олиб келинган маҳсулотлар ҳақида манбаларда кўплаб маълумотлар келтирилган. Масалан, Хитойга шишасозлик буюмлари, ойна, арғумоқ отлар, баъзи бир озиқ-овқат маҳсулотлари жўнатишган. У ердан эса ипак ва ипак матолар келтирилган. Европага ип, жун, ипак матолар, қурилган мевалар, шоли, кумуш буюмлар олиб кетилган, у ерлардан эса, асосан мўйна, чарм кабилар олиб келиб сотилган. Европаликларда, айниқса, ўлкамиз шаҳарларида ясалган кумуш буюмлар ҳамда кумуш тангаларга талаб катта бўлган.

Ҳаттоки, археологлар томонидан Скандинавия ўлкаларида олиб борилган қазишмаларда Тошкент вилоятида зарб қилинган кумуш тангалар топилган. Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларига, асосан хунармандлар томонидан ясалган қурол-аслаҳалар ва темирчилик буюмлари олиб кетилган.

Савдо-иқтисодий муносабатларнинг ривожланиб бориши яна бир муҳим фаолият – меъморчиликда ҳам катта ўзгаришларга сабаб бўлди. Шаҳарлар кенгайди, мухташам бинолар, ораста бозорлар, масжид-мадрасалар, ҳаммомлар, устахоналар, дўконлар ва бошқа қатор иморатлар бунёд этилди. Бунда қурувчиликка алоқадор турли касбдаги усталар иштирок этиб, ўз маҳоратларини оширганлар. Буни биз Бухоро, Самарқанд, Термиз каби қатор қадимий шаҳарлар мисолида кўришимиз мумкин.

Ижтимоий ҳаёт. Сомонийлар даврида Турон ва Хуросон, асосан ўтроқ ва кўчманчи турмуш тарзи кечирувчи халқ, элатлар вакилларида иборат бўлган. Сўз кетаётган босқичда саййидлар, хўжалар ва бошқа шу каби табақа вакиллари алоҳида имтиёзларга эга бўлганлар. Обрўли саййид хонадонлари билан сулола вакиллари қариндошлик анъаналарини ўрнатишга ҳаракат қилганлар. Жумладан, Исмоил Термиз саййидларининг қизига уйланган. Шунингдек, айрим сомоний амирлар кўчманчи туркий уруғларнинг оқсуяклари билан қариндошлик алоқаларига эга бўлганлар. Бу уларнинг келиб чиқишлари умумийлиги ва қон яқинлигига ишорадир. Масалан, сомоний Нух I ғазначи Қуттегиннинг қизига уйланган. Нух II эса Хуросоннинг сипоҳсолари амир Муҳаммад Симжур билан қариндош тутинган.

Сомонийлар ўз вақтида ғузларга² Сирдарёнинг қуйи қисмига, Зарафшон водийсига, Бухоро вилоятининг Нур деган ҳудудига, яъни ҳозирги Нурота ҳудудларига келиб жойлашишга рухсат берганлар. Шунингдек, Сирдарё қирғоғидаги Жанддан кўчиб келган аҳоли Бухоро яқинидаги Янгикент деган қишлоққа асос солганлар. Кейинчалик, бу қишлоқ шаҳар таркибига кириб кетган ва Турки Жанди деб аталган. Ўғузлар сомонийлар қўшини таркибида баъзан ёлланма қўшин сифатида ҳам иштирок этганлар.

Сомонийларнинг дастлабки ҳукмронлик йиллари йирик ер эгалари бўлган деҳқонларнинг таъсири катта бўлган бўлса, кейинчалик, асосан Х асрга келиб, иқтдорларнинг³ мавқеи анча кучайган. Бироқ улар қорахонийлар давридаги каби деҳқонлардан олдинги мавқега ўтиб кетолмаганлар.

---

¹ Нух II – 976–997 йилларда ўзбек давлатини бошқарган сомоний етакчи.

² Ғузлар – Орол ва Каспий денгизлари бўйида яшаган кўчманчи ва ярим кўчманчи туркий уруғлар уюшмаси.

³ Иқтдорлар – ҳукмдор томонидан давлатга қарашли ер ва даромадни (харож) маълум бир шахсга мерос қолдириш ҳуқуқи берилиши.

Суннийлик мазҳабининг ҳанафийлик йўналишини давлат дини сифатида қабул қилиш айнан сомонийлар ҳукмронлиги йилларида юз берган.

Минтақада, шунингдек, масиҳий жамоалар ҳам сақланиб қолганлар, улар, асосан насронийлардан иборат бўлган. Улар Марв, Хоразм, Самарқанд ва бошқа жойларда мавжуд эдилар. Бироқ улар сон жиҳатидан жуда оз бўлиб, зардуштийлар каби таъсирга эга эмас эдилар. Абу Райҳон Беруний масиҳийларнинг Хоразмда яшагани ва улар «Каландас» деган байрамни сайл сифатида нишонлагани, бунда кичик болалар уйма-уй юрганлари ва аҳоли уларни бу байрамда чоғир ва ширинлик билан сийлаганлари ҳақида маълумот берган.

Турон вилоят, шаҳарларида яҳудийлар кўп бўлган. Ислом дини ҳукмрон мамлакатларда зардуштийлик, масиҳийлик ва яҳудийлик рухсат этилган динлар сирасига кириб, бу динларга эътиқод қилувчилар жамоаларга бирлашиб, ўз-ўзларини бошқарар эдилар ва жизя солиғи тўлар эдилар.

Маданий ҳаёт. IX–XII асрларда Турон заминидан Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Фаробий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Имом Бухорий, Имом Термизий, Бурҳониддин Марғиноний ва бошқа кўплаб мутафаккирлар етишиб чиққанлар. Уларнинг илм-фан чўққиларини забт этишлари, олим бўлиб етишишларида қадимги Турон мактаб ва мадрасаларида олган бошланғич билимлари катта ўрин тутган.

Бошланғич тарбия мактабларда берилган ва мадрасаларда давом эттирилган. Мактаб ўқитувчисидан ўқувчига ва ўқитиладиган фанларга нисбатан ҳурматда бўлиш талаб қилинган. Мактабда ўз иқтидорини намоён қилган болалар кейинги таълим босқичларида ўқишни давом эттиришга тавсия этилган. Мактаблар, умуман олганда, аҳолининг диний ва адабий саводини чиқаришга мўлжалланган таълим муассасалари бўлиб, улар, шунингдек, кейинги таълим муассасалари учун ўқувчиларни тайёрлаганлар. Мактаблар масжидлар қошида ёки бой одамларнинг хусусий хонадонларида фаолият кўрсатган.

Мактабларнинг мақсади ёш авлодга ўқиш ва ёзишни ўргатиш ҳамда ислом динининг асослари билан таништиришдан иборат бўлган. Мактабларда ўғил болаларга ҳам, қизларга ҳам ўқиш, ёзиш, сарфу-наҳв (грамматика), шеър, тарих ва ҳисоб каби фанлардан таълим берилган.

Хаттотлик сабоқлари мактабдан ташқари таълимда олинган. Бунинг учун махсус ишлаб чиқилган йўриқномалар ва шу иш билан хусусий тарзда шуғулланувчи алоҳида шахслар фаолият кўрсатганлар. Болалар худди ҳунар ўргангандек ушбу санъатни ўзлаштирганлар, мактаблар «дастури»да эса хаттотлик дарслари учун жой ажратилмаган.

Айрим ҳолатларда йирик мадрасалар қошида ҳам мактаблар бўлгани маълум. Жумладан, 1066 йили Самарқандда таъсис этилган Тамғачхон мадрасаси таркибида мактаб ҳам бўлган.

Мактабларнинг ривожланиб бориши эса улардан ва кейинги босқичнинг шаклланишига эҳтиёжни юзага келтирган олий таълим муассасаларининг таракқий этишига олиб келган. Туронда исломга қадар ҳам бир неча асрлар давомида шаклланган таълим тизими мавжуд эди. Минтақа ислом дунёси таркибига киритилгач, маҳаллий таълим тизими исломийлаштирилса-да, ўз моҳияти ва тузилишини сақлаб қолади. Шу тариқа, «мадраса» деб аталган олий таълим муассасалари пайдо бўлади. Шу маънода, илк олий ўқув юрти – Форжак мадрасаси X асрда Бухорода пайдо бўлгани ҳам бежиз эмас. У 937 йили ёнғинда ёниб кетган. Самарқандда X асрда 17 та мадраса ташкил этилган.

Мактабдан юқори босқичдаги таълим даргоҳлари то «мадраса» номи қатъийлашгунича «мажлис» деб атала бошланган ва уларда шайх, ҳаким ёки устоз деб аталган илмли кишилар фаолият олиб борганлар. Мажлисларда турли хил диний ва фалсафий масалалар муҳокама қилинган.

Мадрасада таълим жараёни учун асосий жавобгар шахс *мударрис* бўлган. Мударрис баъзида *қози* ёхуд *хатиб* вазифасини ҳам амалга оширган. Мударрис жуда юксак обрўга эга бўлган. Агарда у йирик олим бўлса, унинг дарсларини тинглаш учун дунёнинг ҳар чеккасидан талабалар етиб келган. Дарс жараёнида мударрис ёрдамчиси, яъни *мустанлий* ҳам иштирок қилган. Унинг вазифаси дарс пайтида тинчликни сақлаш ҳамда узоқда ўтирган талабаларга мударриснинг сўзларини етказиш бўлган.

X–XII асрларда мадраса ўқув дастурига қуйидаги фанлар киритилган: Қуръон, ҳадис, усул ал-фикх, калом, араб тили ва адабиёти, адаб, риёзиёт (математика) ва фароиз (мерос қонунчилиги). Асосий фанлар сифатида ҳуқуқшунослик ва калом фанлари ўқитилган. Бошқа фан йўналишлари эса ёрдамчи фан сифатида олиб борилган.

Бу даврда мадраса битирувчиси *муфти-фақиҳ* бўлиб етишиб чиққан. Таҳсилни муваффақиятли якунлаган талабаларга дарс ўтиш имкониятини берувчи ҳужжат топширилган. Кейинчалик мазкур тизим Европада ҳам XII аср охирига келиб жорий этилади¹.

X–XII асрларда *мактаб* ўқувчиларининг ёши тахминан, 6 ёшдан 12 ёшгача бўлган. Баъзида бу ёш бир икки йилга фарқ қилиши мумкин эди. Бироқ, одатда, ўқувчи 12 ёшга тўлгунга қадар мактабни битирган. Мадрасада таҳсил олиш ўртача 11–14 ёшдан кейин бошланган. Мадрасалар ташкил топаётган даврда талабаларнинг ёши бўйича аниқ талаблар мавжуд бўлмаган. Шу туфайли *мадрасаларда* ёш болаларнинг таҳсил олиши ҳам кузатилган.

¹ Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, европаликлар битирув ҳужжат, яъни диплом бериш тизимини айнан ислом дунёсидан ўзлаштириб олганлар. Ҳужжат аталишидаги ўхшашлик ҳам мазкур фикрни тасдиқлайди. Европада университет битирувчисига берилдиган ҳужжат *licentia docendi*, яъни дарс бериш учун лицензия деб аталган бўлиб, бу аслида араб тилидаги «ижаза ли-т-тадрис» (дарс ўтиш учун ижозат)нинг сўзма-сўз таржимасидир.

Мадрасада таҳсил учта йўналиш бўйича олиб борилган бўлиб, ҳар бир йўналиш учун, одатда, уч йил сарфланган. Яъни *араб тили* ва *адабиёти* йўналиши бўйича уч йил, ундан сўнг *фиқҳ* ва *калом* йўналиши бўйича яна уч йил ҳамда *фалсафа* ва бошқа дунёвий фанлар учун яна уч йил сарфланган. Шу тариқа мадрасада таҳсил олиш тўққиз йилгача давом этиши керак бўлган. Баъзи ҳолларда ундан ҳам кўпроқ вақтни қамраб олган. Таҳсилнинг мураккаблиги ва давомийлигини инобатга оладиган бўлсак, табиийки, барча талабалар ҳам буни муваффақиятли амалга оширолмаган.

Мадрасада таҳсил олиш учун талабадан маблағ талаб қилинмаган. Мадраса фаолияти *вақф* мулки тизими томонидан молиялаштирилган. Мударрислар ойлик маош, талабалар эса нафақа, ўқув ашёлари ва турар жой билан таъминланган.

Илк марта эътиборли фанларни таснифлаш Абу Наср Фаробий томонидан амалга оширилган. «Ихсо ал-улум» («Фанларни таснифлаш») куйидаги кўринишда умумийлаштирилиши мумкин:

I. Тил илми: синтаксис, грамматика, талаффуз ва нутқ, назм.

II. Мантиқ илми. Ўз-ўзидан бу гуруҳ мантиқ илмининг бир неча бўлимларига бўлиниб кетади.

III. Аниқ бир йўналишдаги фанга кириш илми:

1. Арифметика (назарий ва амалий).

2. Геометрия (назарий ва амалий).

3. Оптика.

4. Астрология.

5. Муסיқа.

6. Аруз илми (вазн илми).

7. Дастгоҳшунослик илми (турли санъат соҳалари, хунарда ишлатиладиган дастгоҳларни яшаш).

IV. Физика ва метафизика илмлари. Бир неча майда соҳаларга ажратиб кўрсатилган.

V. Жамиятшунослик илми:

1. Фиқҳ.

2. Нотиқлик (риторика).

Ташқи сиёсат. Сомонийлар ҳукмронлик қилган даврда халифалар билан элчилик муносабатлари ҳар вақт катта аҳамият касб этган. Масалан, 907 йилда Исмоил вафот этган, ўлиmidан кейин ҳокимият унинг ўғли Наср қўлига ўтиши муносабати билан халифа томонидан унга амир этиб тайинлангани тўғрисидаги ёрлиқ жўнатилган. Ёрлиқнинг четига халифанинг шахсан ўзи ҳукмронлик рамзи бўлган туғни боғлаб қўйган эди.

Сомоний ҳукмдорлар нафақат мусулмон ҳукмдорлар билан, балки номуслмон давлатларнинг етакчилари билан ҳам дипломатик алоқаларни йўлга қўйганлар. Бундай давлатлар билан дипломатик алоқаларни олиб боришда кўп ҳолларда асосий мақсад ислом динини тарғиб этишга қаратилган. Шу сабабдан, мусулмон ҳукмдорлари ўзларини номусулмон давлатлар ҳукмдорларидан анча юқори қўйганлар.

Жумладан, сомонийлар саройида яшаган Абу Дулафнинг маълумоти-га кўра, сомоний Наср Бухородаги қароргоҳига Син, яъни Сандабилнинг (Кансу) уйғур ҳукмдори элчилари ташриф буюрган ва улар икки сулола ўртасида қариндошлик ришталари ўрнатишни илтимос қилганлар. Амир ўз қизини ғайридин шахзода никоҳига беришни истамаган, лекин ўз ўғилларидан бири, яъни Нух II Чин ҳукмдорининг қизини ўз никоҳига олиши мумкинлигини билдирган. Ушбу малика сомонийлар хонадонига келин бўлган ва ундан кейинчалик сомонийлар ҳукмдорига айланган Абдулмалик дунёга келган.

Яна бир бошқа сомоний амири Илёс ибн Исҳоқ ибн Аҳмад ибн Асад ас-Сомоний 922 йили туркларнинг иштирокида Наср ибн Аҳмадга қарши исён кўтарган ва у Қашқар деҳқони Туғонтегиннинг қизига уйланган.

IX. ҚОРАХОНИЙЛАР БОШҚАРУВИ ДАВРИ

X асрнинг иккинчи ярмига келиб Туроннинг Еттисув ва Кошғар бўлак-ларида ўзи шаклланган макондан кўра ҳам кенгрок миқёсда сиёсий фаолият кўрсатиш имкони ва қудратига эга бўлган янги сиёсий кучни қорахонийлар¹ номи остида биламиз.

992 йили Нух II ни урушда енгган Ҳасан Буғрохон² Бухорони эгаллагач, сомоний ҳукмдор Омулга қочишга мажбур бўлади. Лекин ғалаба нашида-си узоққа чўзилмаган – Ҳасан Буғрохоннинг тўсатдан касал бўлиб қолиши оқибатида, қорахонийлар кўпдан-кўп ўлжани қўлга киритиб, ортга қай-тишга мажбур бўлади. Ушбу шароитда Бухорога етиб келган Нух яна бир неча йил ички қарама-қаршилиқлар ва қорахонийларнинг босими остида ҳукмронлик қилишига тўғри келган. Бунда унга Ғазни ҳокими Сабуктегин³ ёрдами анча асқатган. Бироқ мазкур икки арбобнинг 997 йили содир бўлган ўлими сомонийлар сулоласи тақдирини узил-кесил ҳал қилган. 999 йили лашкар тортиб келган Наср ибн Али⁴ учун Бухорони қўлга киритиш қи-йин кечмаган. 1005 йили эса сомонийлар сиёсий саҳнадан бутунлай тушиб кетганлар ва шу вақтдан бошлаб қорахонийлар энди Бухоро, Самарқанд ва умуман, Амударёгача бўлган ҳудудларни ҳам бошқара бошлаганлар.

XI асрда қорахонийлар сиёсий фаолиятида икки жиддий ўзгариш юз беради: ички қарама-қаршилиқлар оқибатида 1040 йили ҳокимият иккига ажралиб, ғарбий ва шарқий хоқонлиқлар тузилади. Яъни куч бўлинади. Бу ҳам етмагандек, ғарбий қорахонийлар худди шу пайтларда Хуросонда қуд-ратга кира бошлаган бошқа бир сулола – салжуқийлар билан кескин му-носабатда бўла бошлайдилар. Маълумки, салжуқийлар XI асрнинг 40-йил-ларида ғазнавийларни мағлубиятга учратиб, 50-йиллардан эса Хуросондан Бағдодгача бўлган ҳудудни ўзларига бўйсундиришга эришганлар. Минтақа-да ҳукмронликка интилиш борасидаги бу икки сулола ўртасидаги кураш-нинг амалий кўриниши сифатида 1089 йил воқеаларини келтириш мумкин.

¹ «Қора» («қаро») бир неча маънода қўлланилишини таъкидлаган ҳолда, биз кўраётган ҳолатда «буюк», «улуғ» тушунчасини беради. Демак, «Буюк хон», «Улуғ хон». Мазкур су-лолани хоқонийлар, хонийлар атамалари билан ҳам аниқлаштириш ҳолатлари бор. Қорахо-нийлар эса ўзларини Алп Эр Тўнга авлодлари деб билганлар.

² Ҳасан Буғрохон – 970–992 йилларда қорахонийлар етакчиси.

³ Сабуктегин – 977–997 йилларда Ғазна амири.

⁴ Наср ибн Али – 999–1012 йилларда ўзбек давлатини бошқарган қорахоний етакчи.

Чунончи, ўша йили салжукий ҳукмдор Маликшоҳ¹ Бухоро, Самарқанд, Ўзганд каби шаҳарларда ўз сиёсий ҳукмини ўрнатиб, қорахонийларга қаттиқ зарба беришга муваффақ бўлади. Гарчи, тез орада қорахонийлар ўз мавқеларини қайта тиклашга муваффақ бўлсалар-да, 1130 йили бошқа бир салжукий ҳукмдор Султон Санжар² томонидан Самарқанднинг ишғол қилиниши қорахонийларнинг жиддий ҳарбий-сиёсий куч сифатида бундан буёнги тақдирини ҳал этди, деса бўлади. Чунки энди салжукийлар Самарқанд тахтига қорахонийлардан кимни ўтказиш ё ўтқазмасликни тўғридан-тўғри ўзлари ҳал қилардилар. Яъни қорахонийлар сиёсий куч сифатида бутунлай йўққа чикмасдан, салжукийларнинг иродаси доирасида фаолият кўрсатар эдилар. Кўп ўтмасдан – 1137 йили қорахонийлар шарқдан келган бошқа янги сиёсий куч – қорахитойлар³ томонидан Хўжанд атрофида юз берган урушда мағлубиятга учрайдилар. Қорахитойлар қудрати нечоғли бўлганини шундан ҳам билиб олса бўладик, 1141 йили Қатвонда⁴ содир бўлган кейинги тўқнашувда улар энди қорахонийлар ва салжукийларнинг бирлашган лашкарларига ҳам зарба беришга муваффақ бўладилар. Қизиғи шундаки, қорахитойлар ҳам қорахонийларни сиёсий сулола сифатида бутунлай йўқ қилиб ташламай, аксинча уларни ўз қарамликларида тутиб қоладилар. Қорахонийлар фаолиятига чек қўйиш эса 1212 йилга келиб юз беради. Буни Султон Муҳаммад⁵ амалга оширади.

Давлат бошқаруви. Черчен дарёсидан⁶ Хоразмгача бўлган ҳудуд сиёсий маркази олдиниға Болосоғун⁷ ва сўнг Кошғар бўлган. Гарчи кўп жиҳатлардан Самарқанд ва Бухоро тараққиётда Болосоғун ва Кошғардан анча юқори бўлса-да, худди шу даврдаги сиёсий вазиятга кўра, бошқарув маркази минтақанинг Еттисув, Шарқий Туркистон қисмига кўчиб қолганди. Ана шу «табиий» сабабларга кўра, анъанавий равишда қадимдан марказ ролини ўтаб келган Бухоро ва Самарқанд эндиги сиёсий мавқеига кўра вилоят (мулк) даражасига тушиб қолишига тўғри келган. Иккинчи томондан, сомонийлар даврида ҳам бир қанча вилоятлар (масалан, Хоразм, Сейистон, Ғазни, Чағониён ва бошқалар) марказдан фарқли ўлароқ

¹ Маликшоҳ – 1074–1092 йилларда ўзбек давлатини бошқарган салжукий етакчи.

² Султон Санжар – 1118–1157 йилларда ўзбек давлатини бошқарган салжукий етакчи.

³ Қорахитойлар – 1125 йили Шимолий Хитой ва Мўғулистондан Талас ва Чу водийларига кўчиб келган мўғул уруғи.

⁴ Қатвон – Самарқанддан беш фарсанг (30–35 км) шимоли-шарқда жойлашган чўл.

⁵ Султон Муҳаммад – 1200–1221 йилларда ўзбек давлатини бошқарган ануштегиний етакчи.

⁶ Черчен дарёси – ҳозирги Хитойнинг ғарбидаги дарё.

⁷ Болосоғун – харобалари Қирғизистоннинг Тўқмоқ тумани ҳудудида жойлашган ўрта аср шаҳри.

мустақил сиёсат юргизишга ҳаракат қилганлари ҳам маълум. Демак, сомонийлар давридан кейинги сиёсий-жўғрофий ўзгаришларга сабаб бўлган қорахонийлар ҳукмронлик ва бошқарув тизимида шу ўзгаришларга яраша баъзи янгиликлар бўлиши табиий эди. Аммо юқорида таъкидланганидек, бошқарув тизимининг шакли сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий омиллар билан боғлиқ бўлгани учун ҳам қорахонийлар даврида сомонийлар вақтида мавжуд бўлган бошқарув тизимининг асосий мазмуни сақланиб қолган. Аслида бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Чунки аввалдан шаклланиб келган ва объектив тараққиёт натижаси ўлароқ юзага келган бошқарув анъаналаридан қорахонийлар юз ўгиролмасди.

Марказдаги бошқарув тизими икки идора: даргоҳ ва девонлардан иборат бўлган. Олий ҳукмдор ўзига тобе бўлган вилоят ва шаҳарларга ҳукмдор сулола намояндаларини тайинлаб, бу билан, табиий равишда, бутун мамлакат узра ўз сиёсатини юргизишни мақсад қилиб қўйган.

Ғарбий хоқонликда (Самарқанд, Бухоро, Хутталон, Чағониён) сомонийлар даврида мавжуд бўлган бошқарув тизими (бош вазир, молия ишлари, давлат расмий ҳужжатларини ишлаб чиқиш, соқчилар бошлиғи, хат-хабарлар, сарой иш бошқарувчиси, мухтасиб, вақфлар, қозилик ишлари девонлари) сақланиб қолгани маълум. Шунингдек, вилоят бошлиқларини ҳоким, шаҳар бошлиғини раис деб аташ расми ҳам ўзгармаган.

Ҳар қандай давлатчиликда бўлгани каби қорахонийлар даврида ҳам марказдаги (даргоҳдаги) бошқарув тизимида катта эътибор берилган. Бунда даргоҳ, яъни олий ҳукмдор билан вилоятлар, фуқаролар ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириб турувчи ҳожиблар фаолияти алоҳида ўрин тутган. Сомонийлардан фарқли ўлароқ, қорахонийлар даврида ҳожиблар, асосан олий ҳукмдор, вилоят ҳокимларининг давлат ва раийят ишлари бўйича энг яқин маслаҳатчилари ҳисобланганлар.

Даргоҳ фаолиятини тегишли даражада тутиб туришда сарой ишлари бошқарувчиси, ҳозирда биз протокол юмушлари деб билувчи, меҳмонларни қабул қилиш хизмати (унинг бошлиғи «Бирук» деб аталиб, бу атаманинг «Буйрук» билан боғлиқлигини эҳтимол қилиш мумкин), хазиначи (ағичи), ошхона мутасаддиси (ошчи), шарбатдор, ётоқ, кийим-кечак билан таъминловчи хизмат, ов уюштириш хизмат (кушчи)лари ҳар бирининг ўз ўрни бўлган.

Олий ҳукмдорнинг хавфсизлигини таъминлаш, унинг сиёсати йўлида содиқ хизмат қилиш вазифаси бўлган махсус сараланган ҳарбий қисм ҳам даргоҳ бошқарув тизимида кирган. Албатта, ундан ташқари, ҳарбий қўшин ҳам мавжуд эди. Ундаги энг муҳим лашкарбошилиқ ва бошқарув мансабларига қорахонийлар сулоласи намояндалари ҳамда содиқлигига шубҳа бўлмаган лашкарбошилар тайинланган. Қўшиндаги бошқарув тизимида назар ташланса, йирик лашкарбошилардан ташқари кичик зобитлар (човуш),

отлиқлар сардори (хайлбоши), юзбоши, мингбоши каби ҳарбий мансаблар ҳам мавжуд бўлган.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, бир вақтнинг ўзида минтақада бир неча ўзига яраша қудратли сиёсий кучларнинг фаолият кўрсатиши ва бундан ташқари, қорахонийлар сулоласидаги ички келишмовчиликлар даргоҳнинг ташқи ишлар масаласига жиддийлик билан қарашига сабаб бўлган. Ташқи сиёсат билан шуғулланувчи мансабдорларга, хусусан, элчилар олдида жуда катта талаблар қўйилган, яъни улар «билимли, укувли, етук, шерюрак, кўзи тўк, уят-андишали» (Юсуф Хос Ҳожиб, «Қутадғу билиг») бўлишлари керак бўлган.

Қорахонийлар хўжалигида деҳқончилик ишлари ўз маромида кечган. Бунга, албатта, сунъий суғориш тизимларининг талаб даражасида ишлаб туриши, лозим бўлганда, уларни таъмирлаш ишларининг амалга оширилиши, ер ости, ер усти қувурларининг ўтказилиши, ариқлар, сув омборларининг бунёд этилиши ҳамда ўлкада, айниқса, Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Тошкент вилоятларида деҳқончилик анъанавий юқори даражада бўлгани туфайли эришилган. Илгаригидек деҳқончиликнинг барча асосий турлари етиштириб борилгани ҳам маълум.

Бу даврда кончиликдаги саъй-ҳаракатлар ҳам сусаймаган. Чунончи, Оҳангарон атрофида (Қорамозор) мис, кумуш, қўрғошин конлари, Фарғонада олтин, симоб, кумуш, темир, мис, фируза, навшадил, нефть, купорос, катрон, Нурота тоғларида олтин, мис, қўрғошин, симоб, мармар, Бухоро, Уструшонада олтин, нефть, фируза, темир конлари ишлаб турган.

Деҳқончилик ва тоғ-кон ишлаб чиқаришда фаоллик бошқа бир муҳим соҳа – ҳунармандчиликни ҳам жонлантириб тургани табиий, албатта. Шунинг учун темирчилик, кулолчилик, шишасозлик (ойнасослик), заргарлик, тўқимачилик, кўнчилик каби ўттиздан ортиқ соҳалар ривожланиб борган. Масалан, шишасозликда шишадан ишланган буюмларга (ошхона буюмлари, жиҳозлари, безак-тақинчоқлар, сиёҳдон, тувак ва бошқалар) турли рангда жило бериш расм бўлган. Бу, албатта, ўз даври учун катта ютуқ эди. Бундан ташқари, иморатларни безаш, жиҳозлашда шишасозликнинг имкониятларидан кенгроқ фойдаланишга ҳаракат қилинган. Чунончи, уларга ўрнатилган ойналар ҳам рангсиз, ҳам рангли бўлиши мумкин эди. Панжаралар оралиғига турли рангдаги шишалардан ўрнатиб, иморат кўркини очишга ҳаракат қилинганини ҳам эслатиб ўтиш жоиздир.

Деҳқончилик, ҳунармандчиликнинг бир текис ривожланиши савдо-сотиқ ишларини жадаллаштириб боришда муҳим аҳамият касб этган. Қорахонийлар даврига келиб Шарқий Туркистондан Хоразмгача бўлган катта ҳудуднинг сиёсий жиҳатдан бирлашиши савдо-сотиқ ишларида минтақанинг шарқий вилоятлари имкониятларини юзага чиқариш шароитини яратиб

берди. Чунончи, биз бугун «Ипак йўли» деб биладиган савдо йўли тўғридан-тўғри Шарқий Туркистонни араб ўлкалари билан туташтириб турган. Ўз даврида шимолий ва жанубий йўналишларга эга бўлган бу йўлнинг бир учи Хитойдан бошланиб Шарқий Туркистон, Фарғона, Тошкент, Зарафшон воҳаси, Бухоро орқали шимолда Волга бўйлари воситасида Шарқий Европага, жанубда эса Ўрта Шарқ орқали Ўрта денгизгача борган. Йўл узра жойлашган шаҳар ва қишлоқларда бозорлар, карвонсаройлар таъмирлиги ва орасталиги, умуман, савдогарларга хизмат кўрсатиб, шу орқали фойда кўриладиган турли хизматларни муҳайё этишга катта эътибор берилган. Мунтазам равишда турли ерларда савдо кўرғазмалари уюштирилиб турилгани ҳақида ҳам маълумотлар бор. Туронда ишлаб чиқарилган матоларнинг Скандинавия кўрғонларида топилиши сомонийлар давридаги савдо-сотиқ алоқалари мавсумий эмас, узлуксиз ва жиддий бўлганидан далолатдир, албатта.

Хитой манбаларида қорахонийлар қўл остидаги юртлардан олиб келинган товарлар рўйхати келтирилади. Улар орасида маҳаллий ҳамда бошқа юртлардан келтирилган от, туя, мўйна ва тери маҳсулотлари, турли-туман матолар, қимматбаҳо тошлар ҳамда ноёб зиравор ва маъданлар бўлган. Халқаро савдода қайси маҳсулотларга эҳтиёж сезилса, шу йўналишда иш олиб борилган.

Қорахонийлар давридаги қурилиш ишларига назар ташланса, шу нарса аён бўладики, Бухорода Минораи калон, бир қатор масжидлар, Жарқўрғон (Сурхондарё) ва Вобкентда миноралар, Ўзгандда мақбаралар, минора, масжидлар, Самарқандда мадрасалар бунёд этилган. Қорахоний ҳукмдорлар савоб ишлардан ҳам қочмаганлари ҳақида маълумотлар бор. Чунончи, қорахоний Иброҳим ибн Наср¹ 1066 йили Самарқанддаги бир шифохона ихтиёрига бутун иморатлари, расталари билан икки карвонсаройни тақдим (вақф) этган. Ана шу икки карвонсаройдан келадиган даромаддан касалларнинг озик-овқати, дори-дармони, табиблар, барча турдаги хизмат кўрсатувчиларни тегишли маош билан таъминлаш йўлида фойдаланилган. Самарқандда бунёд этилган мадраса мажмуини таъминлаш учун Иброҳим ибн Наср уч меҳмонхона, бир карвонсарой, бир эркаклар ҳаммоми, сув айиргич, узумзор, бир қанча экин ерлари ва бошқалардан келадиган даромадни вақф қилиб бергани ҳақида маълумотлар мавжуд.

Илм-фан ва маданият. Қорахонийлар даврида ҳам кўплаб истеъдод эгалари юзага чиққан. Улардан Юсуф Хос Ҳожиб ва Маҳмуд Кошғарий номларини алоҳида тилга олиш лозим. Чуқур билим ва тафаккур эгаси Юсуф Хос Ҳожиб «Кутадғу билиг» (Саодатнома, Саодатга элтувчи билим) асари билан машҳурдир. Зеро, бу асарда давлатни бошқариш усули, қонун-қоидалари, мафкураси, ижтимоий гуруҳлараро муносабатлар, одоб-ахлоқ масала-

¹ Иброҳим ибн Наср (Табғачхон) – 1040–1068 йилларда ўзбек давлатини бошқарган қорахоний етакчи.

ларига оид ўз даври учун зарур ва фойдали, тарихан ўз аҳамиятини йўқотмайдиган фикрлар илгари сурилган. Чунончи, у жамиятнинг тўрт устунини қуйидагича белгилаб берган: адолат, давлат, ақлу заковат, қаноат. Дикқатга сазовор томони шундаки, мана шу тўрт устун асосидаги жамият бахт-саодатини таъминлашда илм биринчи ўринга қўйилади: «Ўқув қайда бўлса, улуғлик бўлар, билим қайда бўлса, буюклик бўлар». Худди шунингдек, асарда келтирилган давлат-идора кишилари ҳақидаги фикрларни олайлик. Вазирлар оқил, довюрак, имонли, номусли бўлишлари керак. Беклар, яъни ҳокимлар эса билимли, етук, кўзи, кўнгли тўқ бўлмоғи даркор. Агар улар бузук феъл бўлсалар, замона ўқидан қочиб қутулолмайдилар, улардан одамлар ҳам юз ўгиради, ғамга гирифтор бўладилар. Юсуф Хос Ҳожиб лашкарбошилар хусусида шундай дейди: «Олисдаги ёвнинг ваҳимасидан қўрқма, аксинча ундан яқиндан воқиф бўлиб тур, шунда унинг бор имконидан хабар топасан. Душман дағдаға қилиб дўқ қилса, бардошли бўл, чекинма (чунки у бу билан сени синамоғи мумкин)». «Қутадғу билиг»да олимлар, шоирлар, деҳқонлар, чорвадорлар, савдогарлар ҳақида, оила, фарзанд тарбиясига оид ҳикматли фикрлар ҳам бир талай.

Маҳмуд Кошғарий ҳам ўзидан ажойиб ва бебаҳо мерос қолдирган. Бу унинг туркий тиллар ва маълум маънода туркий тилли халқлар ҳақидаги комусий асари «Девони луғотит-турк»дир. Асар туркий халқларнинг тиллари тарихини ўрганишда, чунончи, ўша давр тили морфологияси, фонетикаси, лексикаси, этимологиясини ўрганишда тенгсиз манба ҳисобланади. Бундан ташқари, унда минтақа халқларининг этник тарихига оид ғоятда қимматли маълумотлар жамланган. Маълумки, туркий халқлар ҳам сон жиҳатдан кўп, ҳам серқавм бўлиб келганлар. Улар ўртасидаги муносабатлар тарихини ёритишда «Девони луғотит-турк»нинг аҳамияти катта. Бундан ташқари, асарда учрайдиган давлатчилик, иқтисодий-ижтимоий муносабатлар, хунармандчилик, расм-русумлар, маданий ҳаётга тегишли маълумотлар ҳам кўп учрайди. Маҳмуд Кошғарий асарининг қимматли томонларидан яна бири унда муаллиф чизган дунё харитасининг мавжудлигидир. Харита доира шаклида бўлиб, ернинг ҳар тарафдан сув билан ўралганидан далолат берувчи белгилар мавжуд. Харита марказида Еттисув, Шарқий Туркистон ҳудуди жойлаштирилиб, унинг тўрт атроф йўналишида турли шаҳарлар, мамлакатлар, денгизлар, кўллар, дарёлар, тоғлар жойлашуви берилган. Умуман олганда, бу асар башарият маданий раўнақи йўлини ўрганишда нодир манба ҳисобланади.

Қорахонийлар қудратга тўлиб турган XI асрнинг биринчи ярмида минтақанинг Шарқий Туркистон ва Ғарбий Туркистон (Хоразмдан ташқари) қисмларини бир марказдан бошқариш имкони туғилган. Шу билан бирга, ички сулолавий қарама-қаршиликлар авж олганда, ҳукмрон сиёсий куч заифлашиб ўлкада парчаланиш юз берган.

Х. ҒАЗНАВИЙЛАР БОШҚАРУВИ ДАВРИ

961 йили сомоний ҳукмдор Абдумалик I¹ ўлиmidан сўнг вазирлар тахтга марҳумнинг ўғлини ўтказадилар. Бунга «сомонийлар хонадони учун мақтовга лойиқ хизматлар қилиб келган ҳамда ноиблик ва лашкарбошилиқ йўлини тутган» Алптегин² қаршилиқ қилади. Шу тариқа, ўзаро қарама-қаршилиқ кучайиб, бошбошдоқлик авжига чиқиб, лашкарбоши Бухорони тарк этади. Зиддият бу билан тугамай, охирида Алптегин ва Бухоро қўшинлари ўртасида тўқнашув содир бўлиб, Бухоро лашкари мағлубиятга учрайди.

Сомонийлар хонадони билан алоқани узган Алптегин Ғазни вилоятида ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Унинг вафотидан сўнг Ғазнида навбати билан амир Исҳоқ³, амир Билгатегин⁴, амир Пирий⁵, амир Сабуктегин ҳукмронлик қиладилар.

Алптегин билан алоқа узилганига қарамай, сомонийлар Ғазнида муҷассамлашган ва қулоч ёйиб бораётган сиёсий-ҳарбий кучга доимо эҳтиёж сезиб келганлар. Бунинг яққол исботини Сабуктегин ва сомоний Нух II ўртасида Кеш атрофида бўлиб ўтган учрашув (бу ерда Сабуктегин уни қўллаб-қувватлаши ҳақида ваъда берган), ё бўлмаса, 994 йили сомонийларнинг энг ашаддий душманларидан Хуросон ноиб Абу Али Симжурийнинг⁶ тормор этилишида ғазнавийлар етакчиси тутган асосий ўрин орқали кўриш мумкин.

Ғазнавийларнинг ҳам расман, ҳам амалда сиёсий куч сифатида тан олинishi 996 йилга тўғри келади. Қорахонийлар бир неча марта Бухорога таҳдид соладилар. Тилга олинган йили эса Сабуктегин сомонийларни қорахонийлар «чанғали»дан сақлаб қолади. Нух II рақиб олдидаги заифлигини

¹ *Абдулмалик I* – 954–961 йилларда ўзбек давлатини бошқарган сомоний ҳукмдор.

² *Алптегин (901–963)* – ғазнавийлар сулоласи асосчиси.

³ Айрим манбаларда исми Исо тарзида ҳам берилган, Алптегиннинг ўғли бўлиб, отасининг вафотидан кейин қисқа давр ҳукмронлик қилган.

⁴ *Билгатегин* – 966–972 йилларда ғазнавийлар сулоласи етакчиси.

⁵ *Пирий (Пиритегин)* – 972–977 йилларда ғазнавийлар сулоласи етакчиси.

⁶ *Абу Али Симжурий* – X аср Хуросонда фаолият юритган туркий сулоланинг 984–987 ва 995–997 йиллардаги етакчиси.

сезиб, унга мурожаат қилади. Сабуктегин эса Бухорони қўлга олиб, қоракхонийлар билан келишувга имзо чекади. Унга кўра, Амударёдан жанубда жойлашган барча вилоятлар Сабуктегин тасарруфига ўтади.

Унинг вафотидан кейин аввалига тахтга бир оз муддат Исмоил¹ ва 998 йилдан эса Маҳмуд Ғазнавий² чиқади. Ғазнавийлар қудрати ва шуҳратини оширган ҳукмдор ҳам аслида ана шу Маҳмуд ҳисобланади. Чунончи, унинг ҳукмронлиги даврида Хоразм, Хуросон, Сейистон, Кобул, Ғазни, Шимолий Ҳиндистон каби вилоятлар ва маконлар ғазнавийлар қўл остида бўлган. Маҳмуднинг ўлиmidан сўнг 1030 йили тахтга унинг ўғли Муҳаммад ўтиради. Ваҳоланки, ундан катта ўғли – Масъуд³ ҳам бор эди. Ўша замонда ёзилган манбалар шарҳига кўра, Маҳмуд тахтни кичик ўғли Муҳаммадга васият қилиш билан бирга, унга «Аканг Масъуд билан қарама-қаршиликка борма, агар у сенга қарши чиқса, урушиб юрма, (бекор) нобуд бўласан», деган. Ҳақиқатан ҳам, тез орада Масъуд ва Муҳаммад ўртасида ихтилоф юзага келади. Масъуднинг Муҳаммаддан устун бўлганини замондош тарихчилар ҳам тан оладилар. Хуллас, шу йилнинг ўзидаёқ Масъуд тахтни эгаллайди.

Ғазнавийлар ҳукмдори Масъуд даври, асосан Маҳмуд саъй-ҳаракатлари билан қўлга киритилган марраларни сақлаб қолиш йўлидаги уринишлар йиллари бўлган. Биринчидан, 1034 йили Хоразм ғазнавийлар таъсир доирасидан чиқади. Иккинчидан эса Хуросонда бошқа бир сиёсий куч – салжукийлар сулоласининг кучайиб бориши ҳам худди мана шу Масъуд даврига тўғри келган. 1035 йилги келишувга биноан, Масъуд салжукийларга (Йабғу, Тўғрил, Довуд бошлиқ қабилаларга) Нисо, Фарова⁴, Дехистон⁵ вилоятларини маскан ва яйлов сифатида беришга мажбур бўлади. Вақт ўтиши билан куч-қудрат орттирган салжукийлар 1038 йили Нишопурни эгалладилар. Шу йилги Сарахс⁶ атрофидаги Масъуд билан жангда мағлуб бўлишларига қарамай, 1040 йили Марв ва Сарахс оралиғидаги Дандониқонда⁷ салжукийлар ғазнавийларга шундай зарба берадиларки, бунинг натижасида Сабуктегин авлодлари ўзларини ўнглай ололмайдилар. Хуросон қўлдан ке-

---

¹ Исмоил ибн Сабуктегин – 997–998 йилларда ғазнавийлар сулоласи етакчиси.

² Маҳмуд Ғазнавий – 998–1030 йилларда ғазнавийлар сулоласи етакчиси.

³ Масъуд – 1030–1040 йилларда ғазнавийлар сулоласи етакчиси.

⁴ Фарова – харобалари ҳозирги Туркменистон Республикаси Балқон вилояти Сердар тумани (этрапи) ҳудудида жойлашган қалъа.

⁵ Дехистон – ҳозирги Туркменистон Республикасининг жанубий-ғарбида жойлашган тарихий вилоят.

⁶ Сарахс – ҳозирги Туркменистон Республикаси Ахал вилояти Сарахс туманининг (этрапи) маркази.

⁷ Дандониқон – Марв шаҳри яқинида жойлашган қадимий қалъа.

тади. Гарчи, Мавдуд¹ ўз хонадонининг илгариги мавқеини тиклашга уринган бўлса-да, бунинг уддасидан чиқолмаган. Чунки фурсат қўлдан кетганди. Ғазнавийлар бундан буён фақат Ғазни вилояти ва Шимолий Ҳиндистондагина ҳукм юргизишга қодир бир ҳудудий сулолага айланиб қолганлар. Бироқ нима бўлганда ҳам, 1186 йилга қадар улар ўз фаолиятларини тўхтатганлари йўқ. Мавдуддан сўнг сулолага навбати билан Али (1049–1051), Абдурашид (1051–1099), Иброҳим (1099), Масъуд II (1099–1115), Арслоншоҳ (1117–1153), Баҳромшоҳ (1153), Хисравшоҳ (1153–1160), Хисрав Малик (1160–1186) етакчилик қилганлар.

Давлат бошқаруви. Ғазнавийлар даври бошқарув тизими ўзининг мураккаблиги билан диққатни жалб этади. У кўп жиҳатдан сомонийлар, қорахонийлар замонидаги давлат бошқаруви тизимларига яқин ва ўхшаш. Бу табиий ҳол. Чунки ҳар қандай бошқарув тизими мавжуд ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маданий шароитга боғлиқ бўлади. Бошқа томондан эса ғазнавийлар ҳукмронлиги остида бўлган Хуросон, Сейистон, Кобул, Ғазни каби вилоятлар минтақанинг ажралмас таркибий қисмлари бўлиб келганини назарда тутсак, бошқарувчилик тараққиётидаги ўхшашликлар, яқинликлар сабаби маълум бўлади.

Демак, бошқарув тизимининг марказида даргоҳ ва девонлар (вазирликлар) турган. Авваллари ҳам бўлганидек, даргоҳга олий ҳукмдор ҳаёти ва фаолияти билан алоқадор хизматлар, амаллар кирган. Улар орасида «ҳожиблик» хизмати алоҳида эътиборга лойиқ. Ғазнавийлар даври манбаларида ҳожибликнинг қуйидаги шакллари мавжуд бўлгани қайд этилади: улуғ ҳожиб, сарой ҳожиб, навбатчи ҳожиб, ҳожиб-жомадор. Улуғ ҳожиб нафақат бошқа ҳожиблар орасида, балки умуман, мамлакат ва давлат ҳаётида алоҳида мавқега эга бўлган. Бунга ишора берувчи бир неча мисоллар келтирамиз. Маҳмуднинг ўлиmidан кейин Муҳаммаднинг тахтга ўтиришига бош-қош бўлган ва қисқа муддатга бўлса-да, бошқарув ишларини ўз ихтиёрида муҷассамлаштирган ҳам улуғ ҳожиб Али Қариб бўлади. Расмий маросимларда улуғ ҳожиб олий ҳукмдорга энг яқин жойни эгаллаган. Унга ғоят муҳим вазифалар юклатилган. Катта аҳамият касб этувчи жанглarda улуғ ҳожибга қўшиннинг энг салмоқли ва масъулиятли қисмига бошчилик қилиш вазифаси юклатилган. Масалан, олий ҳукмдор марказни бошқарса, сипоҳсалор ўнг қанотга, улуғ ҳожиб эса сўл қанотга қўмондонлик қилган. Олий ҳукмдор ва улуғ ҳожиблараро муносабатлар нечоғли бўлганини шундан ҳам кўриш мумкинки, Масъуд улуғ ҳожиб Али Қарибга йўллаган бир мактубида унга «фозил (улуғ) ҳожиб, биродар» деб мурожаат қилади. Сарой ҳожибининг вазифаси эса сарой эшик оғаси бўлган.

¹ Мавдуд ибн Масъуд – 1041–1049 йилларда ғазнавийлар сулоласи етакчиси.

Ҳожибга келсак, фикримизча, ҳожиблик, умуман олганда, қандайдир бир ижтимоий-сиёсий табақа сифатида кўпроқ намоён бўлади. Фараз қилиш мумкинки, ўз даври учун ҳожиблик рицарлик тушунчасига яқин бўлса, ажаб эмас. Ҳожиблар бир вақтнинг ўзида шиҳна (ҳоқим) ё сипоҳсалор мансабига эга бўлганларини ҳам эслатиб ўтиш жоиздир. Ҳожиблар, одатда, қора чакмон ва икки учли кулоҳ кийиб юрганлар.

Даргоҳ фаолиятида сипоҳдор (сарой хизматчиси), даводдор (олий ҳукмдор шахсий ҳужжатлари, ёзув-чизуви билан боғлиқ ишларга бош-қош хизматчи), пардадор (махрам, сир сақловчи, пинҳона вазифаларни бажарувчи), мартабадор (саройдаги ўрта даражадаги амалдор), фаррош (саройдаги кичик хизматчилардан), хазиначи, жомахона (кийим-кечак сақланувчи хона) бошлиғи каби мансаб ва хизматларнинг ҳам ўз ўрни бўлган.

Девонлар (вазирликлар) ижроия идоралари бўлгани ўз-ўзидан тушунарли. Манбаларда бундай девонлардан бештасининг номи тилга олинади: вазир девони, яъни бош вазир девони; ҳарбий ишлар девони; дипломатик ва бошқа расмий тадбирлар, ҳужжатларни расмийлаштириш, тузиш девони; ҳисоб-китоб, яъни молия девони; почта-хабар девони.

Вилоят бошлиғини волий деб аташган ва уни олий ҳукмдор тайинлаган. Вилоят ижроия бошқарув ишларини амид олиб борган. Шаҳар бошлиғини раис деб атаганлар. Шаҳар микёсида шиҳна, кутвол (кўрғон коменданти), соҳиби девон (маъмурий бошқарувчи) каби амалдорлар ҳам фаолият кўрсатганлар.

Ғазнавийлар, айниқса, Маҳмуд Ғазнавий даврида қудратли кўшинга эга бўлганлар. Олий қўмондонлик ҳукмдорнинг ўз ихтиёрида бўлгани табиий. Бош қўмондонликка (сипоҳсалор) эса сулоланинг энг ишончли, асосан шу хонадон намояндаси тайинланган. Масалан, Маҳмуд бундай мансабга укаси Муҳаммад Юсуфни лойиқ топган. Юқори даражадаги ҳарбий лашкарбошилар салор, ўрта даражадагилари сарҳанг дейилиб, охиргилари хайлларга (бир неча ўн отликларга) бошчилик қилганлар. Ҳарбийлар ўз почта, қозилик хизматларига эга эдилар. Ғазнавийларнинг ҳам сараланган жанговар қисмлари бор эди, аммо улар тўғридан-тўғри даргоҳ ихтиёрида бўлган.

Илм-фан ва маданият. XI аср илм-фани, маданияти тараққиёти ҳамда оламшумул ютуқларида ғазнавийларнинг ҳукмронлик қилган макон ва замоннинг ўрни катта бўлган. Албатта, бунинг сабабини, энг аввало, минтақанинг анъанавий фан ва маданият ўчоғи бўлиб келгани билан боғлаш мумкин. Шу билан бирга, бунда ғазнавийлар сулоласи намояндаларининг мазкур соҳага бўлган муносабатлари, шахсий имкониятлари омили ҳам кам ўрин тутмаган. Чунончи, Маҳмуд Ғазнавий она тилиси бўлган туркийдан ташқари форс, араб, ҳатто паҳлавий тилларини ҳам мукаммал билган, шеър

битган. Шунинг учун ҳам бўлса керак, Маҳмуд ва умуман, ғазнавийлар ҳукмронлик қилган марказлар ўз даврининг маданий муҳитида энг олдинги ўринларда турганлар. Фаррухий, Унсурий, Манучехрий, Утбий, Гардизий, Байҳақий, Носир Хисрав каби машҳур шоирлар, тарихчилар, олимлар ғазнавийлар ҳомийлигида фаолият кўрсатганлар. Кишилиқ тарихидаги энг улуғ олимлардан бири Абу Райҳон Беруний ҳам ғазнавийлар саройида илм билан шуғулланиб, ўзининг кўплаб машҳур асарларини, жумладан, «Ҳиндистон», «Геодезия», «Хоразмнинг машҳур кишилари», «Масъуд қонуни», «Минералогия», «Сайдана»ни Ғазнида ёзган.

Ғазнавийлар билан яна бир машҳур маданият арбобининг номи боғлиқ. Форс адабиётининг йирик вакили Абулқосим Фирдавсий ўттиз йилдан ортиқ вақт мобайнида ёзиб тугатган «Шоҳнома» асарини ўша замон тартиб-қоидаларига кўра, давр султони Маҳмудга тақдим этади. Маҳмуд бу улкан шеърини асар (60 мингдан кўп байтдан иборат) учун таомилга кўра шоирни тақдирлаши ва ҳурматини ўрнига қўйиши керак эди. Аммо у бундай қилмайди. Баъзи бир адабиётларда бунинг учун Маҳмудни қоралаш қонун тусига кириб қолганини назарда тутиб, бу масалага равшанлик киритишга ҳаракат қилайлик. Фирдавсий ўз халқи фарзанди ва куйчиси сифатида табиий равишда Эронзамин ва эрон халқини мадҳ этади. Ва бунда эронликларнинг тарихи ва фазилатлари (донолиги, шижоати ва ҳоказо) масаласини ёритишда уларга туронликларни қарши қўяди. Бугунги кун тили билан айтганда, асарда туронликлар салбий «қаҳрамонлар» сифатида гавдаландилар. Келиб чиқиши туркий бўлмиш Маҳмуд буни қабул қилолмаслиги табиий эди. Шунинг учун бу борада Маҳмудни айблаш тарихий ҳақиқатга ва умуман мантиққа зиддир.

Ғазнавийлар даврида қурилиш, маърифий ишларга ҳам катта эътибор берилгани маълум. Ғазни, Балх, Нишопур, Шимолий Ҳиндистон шаҳарларида мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, саройлар кўплаб қурилгани манбаларда ўз аксини топган. Мадрасаларда турли соҳадаги фанлардан дарс берилган, илми толиблар учун ўз замонасида бой ҳисобланган кутубхоналар эшиги доимо очиқ бўлган.

Ташқи сиёсат. Ғазнавийларнинг ташқи алоқалари масаласида икки нарсга эътибор бериш лозим: уларнинг минтақа ҳудудидаги муносабатлари ва минтақадан ташқаридаги алоқалари. 1001 йилги Маҳмуд Ғазнавий ва Наср Қорахоний ўртасидаги келишувга биноан, Амударё икки томон манфаатларини ажратиб турувчи чегара ҳисобланган.

Гарчи, бу аҳднома кейинчалик бир неча марта (асосан, қорахонийлар томонидан) бузилиб турган бўлса-да, умуман олганда, дарё икки томон учун чегара бўлиб қолаверган. Ғазнавийлар учун худди ўзлари каби кучга тў-

либ турган қорахонийлар билан муносабатларни кескинлаштиришдан кўра, Хоразм ва Шимолий Ҳиндистонни бўйсундириш ҳам мумкин, ҳам моддий жиҳатдан анча манфаатли эди. Буни шундан ҳам билиб олса бўладики, Маҳмуднинг ўзи Шимолий Ҳиндистонга бир неча марта ҳарбий юриш уюштирган, Хоразмни бўйсундирган (1017). Шу маънода Маҳмуд кўпроқ узоқни ўйлайдиган, минтақадаги умумий сиёсий вазиятни яхши биладиган сиёсатчи сифатида гавдаланади. Шимолий Ҳиндистонда, кейинчалик Хоразмда эришилган сиёсий-ҳарбий ютуқлардан сўнг эса ғазнавийлар қорахонийлар билан нафақат тенгма-тенг рақобатлаша оладиган, балки улардан устунроқ даврга ҳам етишадилар.

Салжукийлар билан муносабатда ҳам Маҳмуд узоқни кўзлаб иш тутарди. Гарчи бу вақтда салжукийлар етуклик даражасидан йироқ бўлсалар-да, умуман жиддий ҳарбий куч сифатида Хуросонга хавф туғдиришлари мумкин эди. Айниқса, Маҳмуднинг Шимолий Ҳиндистонга уюштирган юришлари даврида бундай хавф воқеликка айланиши эҳтимолга яқин бўлган. Шунинг учун ҳам у 1025 йили турк-ўғуз уруғларидан бир қисмига (тўрт минг чодир) Хуросондан манзил беради. Кейинчалик, Масъуд даврида улар кучайиб, ғазнавийларга қатъий зарба берадилар.

Ғазнавийларнинг минтақадан ташқаридаги алоқаларида илгариги қудратини йўқотган халифалик ҳурматини ўрнига қўйишга ҳаракат қилганлар. Зеро, бу уларнинг манфаатларига мос келар эди. Яъни, биринчидан, Араб халифалиги шунчалар заиф эдики, минтақадаги бирор-бир сиёсий сулола (масалан, қорахонийлар, хоразмшоҳлар ва ғазнавийларнинг ўзлари ҳам) уни реал қудрат сифатида тан олмасди. Демак, халифалик томонидан ғазнавийларга қарши ҳарбий хавф-хатар йўқ эди. Аксинча, Масъуднинг тили билан айтганда, «Агарда халифалик даргоҳига ҳурматимиз бўлмаганда эди, ночор Бағдодга отланиб ҳаж йўлини холи қилиб кўярдик. Агар отамиз қазо қилмай, Хуросонга қайтишга мажбур бўлмаганимизда, албатта, бугун Миср ва Шомда (ҳам ҳукмрон) бўлардик». Иккинчидан, минтақанинг ўзида ҳам ғазнавийларнинг рақиблари етарли эди. Учинчидан, Араб халифалигининг минтақага қўли етмаса ҳам, «тили» етарди. Яъни минтақадаги сиёсий кучларни бир-бирига гиж-гижлаш, фиск-фасод уруғларини сочиш унинг сиёсатига айланиб қолган эди. Ғазнавийлар эса халифаликка «ҳурмат» билан қараб, ўзларига нисбатан ҳар қандай бузғунчилик ҳаракатларини бартараф этдилар ва ҳатто ундан рақибларига қарши фойдаланиш имконини ҳам четга суриб қўймадилар.

XI. САЛЖУҚИЙЛАР БОШҚАРУВИ ДАВРИ

Х асрда Балхаш кўлининг¹ жанубидан то Қуйи Волгагача бўлган ҳудудда туркий халқлардан бўлмиш ўғузлар яшардилар. Улар кўплаб қабила ва уруғларга бўлинганлар. Ана шундайлардан бири – киник уруғидан чиққан Салжук исмли шахс бир қанча ўғуз қабилаларини бирлаштириб, катта ҳарбий куч бошлиғи даражасига эришади. Тахминан, Х асрнинг ўрталарида у ўз тарафдорлари билан Сирдарёнинг ўрта оқимларини тарк этиб, дарёнинг қуйи оқими сўл қирғоғида жойлашган Жанд² яқинига келиб ўрнашади. Шу орада улар ислом динини қабул қиладилар. Салжуқийларнинг икки дарё оралиғи сиёсий ҳаётига фаол аралашуви, айниқса, сомонийларнинг қорахонийлар билан рақобати кучайди. Бу эса салжуқийлар қарамоғидаги ўғуз қавмларининг Самарқанд, Бухоро, Кеш вилоятларига бориб ўрнашишлари учун шароит яратди.

Ўғуз қавмларининг ҳаракати икки дарё оралиғи билан чекланиб қолмаган. 1025 йили уларнинг бир қисми (тахминан, 4000 оила) Маҳмуд Ғазнавийнинг розилиғи ва бир неча шартлар билан Хуросон ҳудудига илк бор қадам босиб, Сарахс, Фарова ва Обивард³ атрофларидаги яйловларни ўзларига макон қиладилар. Салжуқийлар иложи борица Хуросонда мавжуд иқтисодий, савдо ва албатта, сиёсий шароитлардан фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Бу ўз ўрнида шу вақтда ўлкада ҳукмдор бўлган ғазнавийлар манфаатига зид келарди. Шу тариқа, улар ўртасида ўзаро зиддият кучайиб борди. 1040 йилга қадар улар бир неча марта ўзаро тўқнашганлар. Охири эса кўрсатилган йили Дандониқонда салжуқийлар ғазнавийларни мағлубиятга учратадилар. Бу вақтга келиб Салжук аллақачон оламдан ўтган ва унинг хонадони сиёсий фаолиятига набираси Тўғрулбек⁴ бошчилик қиларди. Хуллас, 1040 йили Тўғрулбек Хуросон ҳукмдори деб эълон қилинади

¹ Балхаш кўли – ҳозирги Қозоғистоннинг жанубий-шарқидаги кўл.

² Жанд – ҳозирги Қозоғистоннинг Қизилўрда вилояти ҳудудида, XI – XII асрлардаги йирик савдо-иқтисодий ва маданий марказлардан бири, баъзан Орол денгизи Жанд денгизи деб ҳам аталган.

³ Обивард – ҳозирги Туркменистон ва Эрон чегараларида жойлашган шаҳар, айрим туркий манбаларда Атак (ёки Этак) деб ҳам номланган.

⁴ Тўғрулбек – 1038–1063 йилларда салжуқийлар сулоласи етакчиси.

ва шу тариқа, дунё салтанатлари тарихида яна бир қудратли сулоланинг расмий юксалиш йўли бошланади.

XI асрнинг 40-йилларидаёқ салжуқийлар Хоразм, Эрон, Кавказортига ҳарбий юришлар уюштирадилар. 1055 йили эса Тўғрулбек халифалик пойтахти Бағдодни эгаллайди ва ўз номига хутба ўқиттиради. Тўғрулбек ҳаётлигидаёқ салжуқийлар Эрон, Ироқ, Кавказорти ўлкаларини ўз таъсир доираларига тортган эдилар. 1071 йили эса Султон Алп Арслон¹ Кичик Осиёда Роман IV ни² енгиб, ўзини асирга олади. Бу ўз ўрнида салжуқийларнинг Кичик Осиё ва Яқин Шарқда мустаҳкам ўрнашиб олишлари учун катта замин тайёрлайди. Маликшоҳ³ замонида Самарқанд, Бухоро, Ўзганд ҳам салжуқийлар қўл остида бирлашади. Шарқий қорахонийлар ҳам салжуқийлар устунлигини тан оладилар. Чунончи, султон Маликшоҳ Кошғаргача етиб бориб, қорахонийларни ўз номига хутба ўқитиш ҳамда танга босишга мажбур қилган. Айнан унинг ҳукмронлиги даврида салжуқийлар салтанати Шарқий Туркистондан Ўрта денгизгача бўлган ҳудудни ўз ичига олган эди.

Ҳар қандай салтанатнинг ўз юксалиш босқичи бўлиши билан бирга парчаланиш, инқироз йўлига кириш даври ҳам бўлади. Салжуқийлар салтанатининг заифлашиб, парчаланиш жараёни XI асрнинг иккинчи ярмида бошланади. Бундай жараён сабабини салтанатнинг ҳаддан ташқари улкан ҳудудда ястангани, бунинг оқибатида уни бир марказдан туриб бошқаришдаги маълум қийинчиликларнинг вужудга келиши, расмий сулоланинг қўплаб намояндалари, маҳаллий ҳукмдорларнинг мустақилликка интилишлари, қарам ўлкаларнинг табиий равишда норозилиги, қаршилиги кабилар билан изоҳлаш мумкин.

XI асрнинг иккинчи ярмидаёқ салжуқийлар хонадони вакиллари фаолияти билан боғлиқ Сурия, Ироқ, Анатўлия (Кўния), Кермон султонликлари юзага келади. Сулола ички низолари кескинлаша бориб, XII аср бошларидаёқ салтанат шарқий ва ғарбий қисмларга бўлиниб кетади (ашиналийлар, қорахонийларнинг ҳам ички низолар сабабли худди шундай қисмларга бўлиниб кетганини эслайлик). Шарқий қисм, асосан Хуросон ва Мовароуннаҳрдан иборат бўлиб қолди. Унинг чегаралари, таъсир доираси қатъий бўлмай ўзгариб турган. Чунончи, Санжар⁴ қудрати авжига чиққан вақтларда ғарбий

---

¹ Алп Арслон – 1063–1072 йилларда салжуқийлар сулоласи етакчиси.

² Роман IV – 1067–1071 йилларда Византия императори.

³ Маликшоҳ – 1072–1092 йилларда ўзбек давлатини бошқарган салжуқийлар сулоласи етакчиси, унинг биринчи ва суюкли хотини Туркон хотун қорахоний Иброҳим Табғачхоннинг қизи бўлган.

⁴ Санжар – 1118–1153 йилларда ўзбек давлатини бошқарган салжуқийлар сулоласи етакчиси.

салжуқийлар (Эрон, Ироқ, Озарбайжон) унинг, яъни шарқий салжуқийларнинг сиёсий таъсирида бўлганлар. 1141 йили Туронга шарқдан қорахитойларнинг бостириб кириши билан эса Санжарнинг ҳам кучи киркилдди. Қорахитойларга қарши салжуқийлар қорахонийлар билан биргаликда лашкар тортган бўлсалар-да, аммо мағлубиятга учрайдилар. 30 минг киши, жумладан, 3-4 минг амиру амалдорлар ҳалок бўлади. Бу ўз ўрнида салжуқийларга қарам бўлган Хоразмдаги маҳаллий сулолаларнинг юксалиши учун шароит яратади. Худди шу ердан чиққан ануштегинийлар XII асрнинг иккинчи ярмида ғарбий салжуқийларга зарба берадилар. Шарқий салжуқийлар фаолиятига эса Санжар ўлимидан кейин чек қўйилади. Бошқача қилиб айтганда, XII аср охирига келиб Кичик Осиёдаги Анатўлия султонлигидан ўзга бирор-бир маконда расмий салжуқий хонадони қолмайди. Анатўлия султонлиги эса XIII аср ўрталарида мўғулларга қарамликка тушади.

Давлат бошқаруви. Салжуқийлар даврида олий ҳукмдор улуг султон (султон ул-аъзам) унвонига эга бўлган. Тахт отадан болага мерос сифатида ўтган. Мулк, ер-сув тақсимлаш, муҳим давлат ва бошқарув мансабларига тайинлаш, давлат кирим-чиқимларидан бохабар бўлиб туриш, қўл остидаги амалдорлар ва хизматкорлар фаолиятини назорат қилиб туриш султоннинг ҳақ-ҳуқуқлари ва вазифалари сирасига кирган. Шунингдек, олий ҳукмдор ўз мансабдорлари, хизматкорлари устидан тушган ариза ва шикоятларни, амалдорларнинг даромади, солиқ тўпловчилар, уларга бошчилик қилувчиларнинг фаолиятини назорат қилиб бориши керак бўлган. Салжуқийлар қўлида хизмат қилган йирик давлат ва жамоат арбоби Низомулмулк¹ ҳукмдорнинг фуқароларга муносабатини шундай белгилаган: «Подшоҳ бир ҳафтада икки кун зулм кўрганларни қабул қилмасдан иложи йўқ. У зулмкорни жазоламоғи, инсофга чақирмоғи, раиййат сўзларини ўз қулоғи билан воситачисиз эшитмоғи керак. Арзчилар энг муҳим сўзларини айтмоқлари, (ҳукмдор эса) улар бўйича ҳукм чиқармоғи лозим. Шунда мамлакатда подшоҳ эзилган ва адл истовчиларни ҳафтада икки кун қабул қилиб, уларнинг сўзини тинглар экан, овозаси тарқайди. Золимлар бундан чўчийдилар, қўлларини калта қиладилар».

Ғазнавийлар, қорахонийлар, сомонийлар мисолида кўрганимиздек, салжуқийлар даври бошқарув тизими ҳам иккига: даргоҳ ва девонларга бўлинади. Даргоҳдаги энг асосий хизмат ва вазифалардан бири хожиб — даргоҳдаги султонга энг яқин киши, даргоҳ билан девонлар ўртасидаги алоқаларни мувофиқлаштириб турувчи, расмий қабулларни уюштирувчи лавозим бўлган. Хорис амири султон чиқарган жазо ҳукмларини ижро этиш

¹ Низомулмулк (Абу Али Ҳасан) — 1063–1092 йилларда салжуқийларнинг буюк вазири, машҳур «Сиёсатнома» асарининг муаллифи.

билан шуғулланган. Саройдаги қурол-аслаҳа, айниқса, султонга тааллуқли нарсаларни сақлаш ишини силоҳдор олиб борган. Шунингдек, даргоҳ фаолиятини таъминлашда жомадор, шаробдор, чошнигир (султоннинг овқатланишига масъул), сарҳанг (лашкарбоши), мирохўр (султон отларига масъул), таштдор (ҳукмдор ҳаммомига масъул) каби мансабдорларнинг ҳам ўз ўрни бўлгани маълум.

Салжуқийлар бошқарув тизимида ҳам бош вазир хизмати алоҳида аҳамият касб этган. У марказий бошқарув (девони аъло) тепасида турган ҳолда мавжуд барча девонлар (вазирликлар) фаолиятига раҳбарлик қилган. Ҳазина, молия, солиқ, давлатга тегишли ишлаб чиқариш муассасалари ишини назорат қилиш унинг зиммасида эди. Манбаларда бош вазирни раис ур-руасо (раисларнинг бошлиғи), саъид ур-руасо (бошликларнинг каттаси) деб таърифлашларига қўра айтиш мумкинки, унинг фаолияти мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатидаги барча соҳаларга тегишли бўлган. Чунончи, у султон номидан қарам ўлкалар ҳукмдорлари, хорижий давлатлар намоёндалари билан мулоқот ва музокарада бўлиш ҳуқуқига эга эди. У хизматчиларни ишга олиш, уларга маош тайинлаш, ишдан бўшатиш каби ваколатларга ҳам эга бўлган. Хуллас, бош вазирнинг ҳақ-ҳуқуқи катта бўлган. Шу билан бирга, у ер-мулк тақсимлаш борасида ҳуқуқсиз бўлган. Мазкур ваколат султон ихтиёрида қолган.

Шаҳзодалар ва маликалар ҳам ўз вазирларига эга эдилар. Аммо бу ҳол давлат манфаатларига зид эканига ўз вақтида Низомулмулк ишора этганди: «Қачонки, подшоҳлик иши аёллар ва гўдаклар қўлига ўтса, билингки, подшоҳлик ўша хонадонни тарк этгай».

Девонлар икки тоифага бўлинганини таъкидлаш лозим. Булар сулолавий ва расмий девонлардир. Номидан ҳам кўриниб турганидек, сулолавий девон ҳукмдор хонадон фаолияти билан боғлиқ бўлиб, унга тегишли мол-мулк, ер-сув, ҳазина ва бошқалар бошқаруви, ҳисоб-китоби, олиқ, солиқ каби вазифалари билан шуғулланган. Расмий девонлар қуйидагилардир: *девони туғро*, *девони истифо*, *девони широф*, *девони арз*.

Туғро девони мазкур девонлар ичида энг муҳими ҳисобланиб, унинг бошлиғи бош вазир ўринбосари мавқеида бўлган. Бу девонда олий ҳукмдорнинг фармонлари, қарорлари, расмий ёзишмалари тайёрланиб, кейин унга муҳр бостиришга тақдим этиларди. Жойларга расмий ҳужжатлар юбориш, улардан ҳужжатлар қабул қилиш, чет элларга мактублар юбориш, давлат ҳужжатларида махфийликни таъминлаш кабилар шу девон хизматчилари назорати остида эди. Бу девонга хизматга ҳар ким ҳам олинавермасди.

Кейинги вазирлик – бу истифо, яъни молия девони. Давлат кирим-чиқимлари, солиқлар, бож ва бошқа молиявий даромадлар, уларни алоҳида рўйхат-

га олиш худди шу девон ихтиёрида мужассамлашган. Бу вазирлик жойлардаги бўлимлари орқали тегишли рўйхат ва миқдорларда солиқ йиғиш, қилинган ишларни алоҳида дафтарларда қайд этиш билан шуғулланган. Истифо девони ҳақ-ҳуқуқлари нечоғли бўлганини шундан ҳам билса бўладики, унинг хизматчилари (мустафийлар) ҳатто даргоҳ кирим-чиқимлари, харажатлар, маош, нафақа миқдори кабиларга ҳам тўғридан-тўғри аралашганлар, назорат қилганлар.

Яна бир вазирлик – бу ишроф девонидир. Унинг бўлимлари вилоятлар ва шаҳарларда ҳам фаолият кўрсатган. Бир сўз билан айтганда, бу хизматнинг моҳияти давлат назорати тушунчасини беради. Бунинг исботини ишроф хизматининг фаолияти доираси орқали ҳам билиб олиш мумкин: молия-солиқ ҳисобларини назорат қилиш ва текшириш, вақфга тегишли мулклар устидан умумий назорат олиб бориш, сулолага тегишли ер-сувлар, қимматбаҳо молия қоғозлари, зарбхоналар, амалдаги муҳрлар, бозорлар мутасаддилари, солиқчилар, кишлок оқсоқоллари ва бошқа амалдорлар устидан назорат олиб бориш. Назорат ўз ўрнида махфий ҳам бўлган.

Девони арз ўзига хос ҳарбий муассаса (ҳарбий вазирлик) бўлиб, лашкарга мўлжалланган маош ва таъминот (озик-овқат ва кийим-кечак), ҳарбийларнинг рўйхати, янгиланиб туриши, ҳарбий қисмларнинг таркибий сони, уларга кетадиган харажатларнинг тури ва ҳажми, транспорт, ҳарбий юришлар давридаги таъминот, вақти билан ҳарбийлар кўригини ташкил этиш кабиларга масъул эди. Лашкардаги бирор-бир хизматчининг маоши ошириладиган ё қисқартириладиган бўлса, бу ҳақда, энг аввало, молия-солиқ идоралари билан келишиб олинishi зарур ҳисобланган.

Маҳаллий бошқарув тизимида вилоят бошлиқлари (волий) ҳам ўз девонларига эга бўлганлар. Волийларни олий ҳукмдор тайинлаган. Улар бутун вилоят ҳаёти билан боғлиқ барча соҳаларга бошчилик қилганлар: молия, солиқ, суд, ҳарбий ишлар, жазо идоралари волий назорати, тасдиғи, измида фаолият кўрсатганлар.

Туман, шаҳар миқёсидаги бошқарув тизими ҳам вилоятларники каби бўлган, фақат ҳарбий фаолият бундан мустасно эди.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Салжуқийлар даври иқтисодий муносабатлар аҳволига келадиган бўлсак, албатта, биз бутун салтанат, яъни Мовароуннаҳрдан Ўрта денгизгача бўлган ҳудудда кечган иқтисодий муносабатлар тўғрисида фикр юритмай, асосий эътиборни мазкур масаланинг минтақага алоқадор томонларига қаратишимиз тўғри бўлади.

Шу маънода ўз даври учун катта аҳамият касб этган деҳқончилик ривожланиб бориб, бу асосан сунъий суғориш тизимларининг кенгайиб, мукамаллашиб боришига йўл очиб берган. Чунончи, сув тўғонларини таъмир-

лаш, янгиларини қуриш, ер ости ва ер усти сув иншоотларини барпо этиш, деҳқончиликнинг илғор усулларида фойдаланиш, сунъий сув хавзаларини яратиш каби тадбирлар ўша замон деҳқончилиги тараққиётидаги асосий омиллардандир.

Деҳқончилик соҳасининг ривож, албатта, ҳунармандчилик тараққиёти учун тегишли асос яратиб беради. Шунинг учун ҳам ёзма манбалар, археологик изланишлар натижалари берган гувоҳликларга назар солинса, тўқимачилик, кулолчилик, гиламчилик, заргарлик, ойнасозлик, темирчилик, кўнчилик каби қатор соҳалар ҳам ички, ҳам ташқи талаб ва эҳтиёжларни қондириш йўлида тараққий этиб борган.

Савдо-сотиқнинг ривожланишида ишлаб чиқариш (деҳқончилик, ҳунармандчилик) билан бир қаторда улкан иқтисодий-савдо маконининг мавжудлиги ҳам муҳим ўрин тутган. Албатта, бундай маконни яратиш осон бўлмаган. Шаҳарларда бозорлар аҳолини яхшилаш, тартиб ўрнатиш, қарвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш, маълум масофаларда рабоблар, тўхташ жойлари бино этиш, пул муомаласини назорат қилиш каби қатор муҳим тадбирларни доимо амалга оширишга тўғри келган. Бунинг натижасида минтақанинг Ўрта ва Яқин Шарқ, Шарқий Европа, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакат ва ўлкалар билан савдо алоқалари гуркираб борган. 1087 йили Султон Маликшоҳ Шарқ ва Ғарб йўналишлараро савдони янада жонлантириш ниятида Хуросон ва Ироқ савдогарларини баъзи бир савдо тўловларидан озод этган. Савдо-сотиқда қуруқликдан ташқари Каспий денгизи имкониятларидан ҳам оқилона фойдаланишга интилингани маълум. Каспий денгизи орқали Туронга нефть маҳсулотлари келтирилган. Шунингдек, Сирдарё қуйи оқими, ўнг қирғоғи ерларидан чиқадиган мушк, олтин, қумуш ёмбилар нафақат ташқи бозорда, балки минтақанинг ўзида ҳам ғоятда қадрланган. Умуман олганда, минтақа бозорларида қимматбаҳо мўйна, қорақўл териси, тузланган балиқ, морж қозик тишидан тортиб қуруқ мева, нафис матолар, қимматбаҳо тошлар, тақинчоқларгача топиш мумкин эди.

Пул муомаласида энг юқори даражадаги пул бирлиги ўрнида соф олтиндан зарб этилган динор (қизил динор) қабул қилинган. Таркибида олтиндан ташқари қўшимча металл аралашмаси бўлган ва маҳаллий аҳамият касб этган динор ҳам бўлиб, уни рукний деганлар. Шунингдек, муомалада мис дирҳамлар ҳам бўлиб, улар асосан ички бозорга мўлжалланган. Салжукийлар даврида ҳам чек туридаги нақд пулсиз муомала қилиш тизими амалда бўлганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Илм-фан ва маданият. Салжукийлар ўзлари бошқарган юртларда фан ва маданият тараққиёти учун барча шарт-шароитни яратиб беришга интиланлар. Ушбу хонадонга мансуб олий ҳукмдорми, шахзодами ё маликаими,

ҳаммалари мамлакатдаги бирор-бир шаҳарда бир ё бир нечта мадраса қуришни ўз вазифалари деб билганлар. Улардан вазирлар, амирлар, маҳаллий ҳокимлар ҳам ўрнак олиб иш тутганлар. Чунончи, машҳур вазир Низомулмулк ўз даврида кўплаб мадрасалар қурдирган. Ҳар бир мадрасада ўнлаб, юзлаб илм толиблари ҳам диний, ҳам дунёвий соҳаларда билим олганлар. Ўқувчиларга ойлик нафақа бериб борилиб, жой билан ҳам таъминланган, уларни ўз даврининг етук олимлари ўқитганлар, илм толибларининг ихтиёрида кўп минг сонли китобларни ўзида жамлаган кутубхоналар ҳам бўлган. Баъзи бир мадрасаларда ўқувчилар сони минглаб бўлганини биламиз. Масалан, Низомулмулк томонидан асос солинган «Низомия» мадрасаларидан бирида олти минг талаба яшаб, таълим олгани маълум. Ҳар бир *мадраса* қошида кутубхона, айримларида шифохона ҳам мавжуд бўлган. Жумладан, Нишопурда асос солинган мадрасага шифохона ҳам бириктирилган эди.

Илму маърифатга бўлган анъанавий жиддий эътибор салжуқийлар даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмади ва биз бунини юқорида таъкидланган ўнлаб мадрасаларнинг барпо қилиниши орқали ҳам билиб олишимиз мумкин. Аҳвол ҳақиқатан ҳам шундай бўлганини ўша замонда яшаган буюк олимлар, шоирлар фаолияти ҳам тасдиқлайди. Баҳовиддин Абубақр Марвазий, Шарафиддин Тусий, Абулҳасан Али Марвазий, Умар Ҳайём, Абулхотам Музаффар Исфаҳорий, Заҳириддин Ғазнавий каби ҳандаса илми соҳиблари, фалакиётшунослар, риёзиётчилар, Муҳаммад Илоқий, Исмоил Журжоний, Фаҳриддин Розий каби табиблар, кимёгарлар, Муъизий, Анварий, Собир Термизий, Асириддин Аҳсикатий, Рафъий Марвазий каби йирик шоирлар шулар жумласидандир. Улар ўз замонларининг барча илмларидан хабардор бўлганлар. Масалан, кўпроқ машҳур шоир, аниқроғи, тўртликлар устаси сифатида танилган Умар Ҳайём етук фалакиётшунос ва риёзиётчи ҳам эди. Ҳайём иштирокида расадхона лойиҳаси чизилиб, сўнг бир йил ичида барпо этилган. Унда олиб борилган кузатишлар ва бошқа изланишлар натижасида 1097 йили Умар Ҳайём Султон Маликшоҳ топшириғига кўра янги тақвим тузади. Унинг аниқлиги Григорий календаридан ҳам юқори бўлишига қарамай, амалда жорий қилинмасдан қолиб кетган. Бундан ташқари, математика тарихида сонлардан бутун мусбат илдиз топишнинг умумий қондасини биринчи исботлаб берган ҳам Умар Ҳайёмдир.

Билим ва маърифат тарқатишда, буюк аждодларимиз тарихий-маданий меросини сақлашда катта аҳамият касб этган бундай муассасалар салжуқийлар даврида кўп эди. Тарихчи ва сайёҳ Ёқут Ҳамавий Марвда бўлганида бу ерда ўнта йирик кутубхона борлигини кўрган. Мазкур кутубхоналарда сақланаётган китоблар қиммати ва сони жиҳатидан дунёда бирор-бир кутубхона унга тенг келолмайди, деб ёзганди тарихчи.

Бу даврда тасаввуф таълимоти кенг ривожланди, Хуросон тасаввуф мактабининг таъсири кенгайди. Абдулло Ансорий (1006–1089), Юсуф Ҳамадоний (1048–1141), Аҳмад Жом (1049–1142) унинг йирик намояндалари эдилар. Юсуф Ҳамадоний салжукий Султон Санжар ҳукмронлиги даврида яшаган. Пойтахт Марв билан бир қаторда Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари ҳам маданий-маънавий жиҳатдан юксалди. Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида яшагани ҳам худди шу даврга тўғри келади.

Юсуф Ҳамадоний Турон ҳудудида тасаввуф таълимотини тарғиб қилиш билан шуғулланиб, кўплаб мурид-мухлислар орттирди. Улар орасидан тўрт киши – Ҳасан Андокий, хожа Абдуллоҳ Барракий, хожа Аҳмад Яссавий, хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний Юсуф Ҳамадонийнинг асосий халифалари бўлганлар. Юсуф Ҳамадоний тасаввуфга оид «Одоби тариқат», «Инсон ва коинот ҳақида рисола» каби бир қанча асарлар ёзган.

Ташқи сиёсат. Салтанатнинг Шарқий Туркистондан Ўрта денгизгача кенгайиши жўғрофий жиҳатдан уларни тўғридан-тўғри тарихий Хитой ва Византия билан чегарадош қилиб қўйди. Хитой ҳам, Византия ҳам бундан хавфсираши турган гап эди. Шунинг учун ҳам улар иложи борица салжукийларнинг заифлашиб боришидан манфаатдор эдилар. Бунда «чўғни бировнинг қўли билан ушлаш» сиёсатидан унумли фойдаланишга кўп ҳаракат қилинган. Масалан, салжукий Султон Маликшоҳ даврида Византия дипломатик йўллар билан Хитойни салжукийларга қарши гиж-гижлаб, улар ўртасида уруш чиқаришга обдон ҳаракат қилгани маълум. Византия бу билан тинчимай энди тўғридан-тўғри ғарбда, Европанинг ўзида салжукийлар, аниқроғи, «мусулмонлар хавфи»ни байроқ қилиб, уларга қарши курашга даъват қила бошлайди. Ваҳоланки, ислом динини эндигина қабул қилган салжукийлар ҳали исломни ё унинг «хавфи»ни элтувчи куч бўлолмасдилар. Салжукийлар Византия учун, энг аввало, сиёсий, халқаро савдо муносабатларида катта рақиб ҳисобланарди. Одатда, рақибни енгиш иши унга нисбатан кўпчилик фикри, яъни мафкурасини қарши қўйишдан бошланганидек, Византия салжукийларнинг ҳарбий-сиёсий хавфига қарши мафкура, эътиқод омилини қўйди. Бундан Рим черкови ва бошқа Европа мамлакатлари иложи борица фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Шу тариқа, XI асрнинг сўнгги ўн йиллигида мафкура бўёқлари билан چاپланган, аслида таъсир доиралар курашидаги бир ҳаракатгина бўлган салиб юришлари бошланган. Салибчиларнинг шарққа қараб ҳаракатларини қирқишда салжукийларнинг хизматлари катта бўлган.

Хуллас, Турондан чиққан намоянда сифатида салжукийлар мазкур минтақанинг сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий соҳадаги кўп асрлик тажриба ва анъаналарига суянганлар, баҳоли қудрат ўз фаолиятларида уларни давом эттиришга ҳаракат қилганлар.

ХII. АНУШТЕГИНИЙЛАР БОШҚАРУВИ ДАВРИ

Хоразм воҳасида ҳукмронлик қилган маҳаллий сулолалар қадимдан хоразмшоҳлар умумий номи билан юритиб келинган. Масалан, африғийлар¹, маъмунийлар², олтинтошийлар³ бошқарув курсисида хоразмшоҳлар унвони билан ўтирганлар. Аммо Хоразм доирасидан ташқарига чиқиб, Турон кенгликларида от суриб ва бу билан ҳам чекланмасдан бошқарувнинг салтанат даражасига эришган сулола бу ануштегинийлардир.

Ўғизларнинг бегдили уруғидан бўлган Ануштегин салжукий Султон Маликшоҳнинг кўзга кўринган ва ишончли мансабдорларидан саналган. Тахминан, 1077 йили у Хоразм ҳокимлиги вазифасига тайинланади. 1097 йили эса мазкур лавозим ўғли Қутбиддин Муҳаммадга⁴ тегади. У салжукийлар даргоҳига қарам бўлиб, ҳар йили ўзи ёки ўғли Отсиз⁵ орқали вилоятдан ундириладиган солиқни у ерга олиб бориб турарди. Худди мана шу Отсиз отасидан кейин Султон Санжар ҳукми билан Хоразм ҳокимлигига тайинланади. Бу вақтда ҳали ўттизга ҳам кирмаган Отсиз ҳам аввалига отаси каби салжукийлар хонадонига сидқидилдан хизмат қилади. Аммо сиёсатда бўлганидек, ўз мавқеи мустаҳкамланиб ва аксинча, рақобатчилари заифлаша бораётганини сезгач, салжукийларга қарамликдан бош торта бошлайди. Бу эса, ўз ўрнида, Султон Санжар унга қарши бир неча марта қўшин тортишига туртки бўлган. Мағлубиятга учраган Отсиз қочишга мажбур бўлади.

Хоразмни қўлга киритганидан кейин Султон Санжар уни ўз жияни Сулаймоншоҳга тақдим этган ва унга вазир, отабек ҳамда ҳожибларни тайинлаган. Бироқ Сулаймоншоҳ у ерда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлай олмаган. У 1139 йили Марвга қайтиб кетиши биланоқ Хоразмга келган Отсиз маҳаллий аҳолининг қўллаб-қувватлаши орқали ўз ҳокимиятини тиклаган.

---

¹ *Африғийлар* – 305–995 йилларда Хоразмни бошқарган маҳаллий сулола.

² *Маъмунийлар* – 995–1017 йилларда Хоразмни бошқарган маҳаллий сулола.

³ *Олтинтошийлар* – 1017–1041 йилларда Хоразмни бошқарган маҳаллий сулола.

⁴ *Қутбиддин Муҳаммад I* – ўзбек давлатини бошқарган ануштегинийларнинг 1097–1127 йиллардаги етакчиси.

⁵ *Отсиз* – ўзбек давлатини бошқарган ануштегинийларнинг 1128–1156 йиллардаги етакчиси.

1139 йили Отсиз Бухорога хужум қилади ва Султон Санжарнинг у ердаги кишисини қатл эттириб, шаҳарни эгаллайди. Шу билан бирга, салжуқий ҳукмдорнинг жавоб ҳаракатларини ўйлаган ҳолда, муроса йўлини тутиб, Султон Санжарга итоат қилишга қарор қилади. Бироқ унинг мазкур бош эгиши ҳийла эди, акс ҳолда, 1141 йили халифа Муктафий¹ ҳузурига элчи жўнатиб, Султон Санжар уни халифага гиж-гижлаганини урғулаб, «Хоразм вилояти ва у томонидан Хоразмга қўшиб олинган ҳамда олинадиган ғарбий, шарқий чегаралардаги вилоятларнинг ҳукмдори», деб тан олинган ёрлиқни сўрамаган бўларди.

Салжуқийларга қарши иттифоқчига зор бўлиб турган халифа учун бу айтиш муддао эди ва кўп ўтмай Отсизга Бағдоддан фахрий тўн, совғалар ва унинг ўз мулкларининг султон унвонидаги ҳукмдори сифатида тан олинган ёрлиқ келган. Шу даврдан, яъни 1141 йилдан бошлаб, Отсиз ўзининг исми битилган олтин тангаларни зарб қилишни бошлаб юборган. Буёғига унга омад кулиб боққанини таъкидлаш лозим. Чунончи, худди шу йили Султон Санжар қорахитойлар билан жангда мағлубиятга учраб, Балхга чекинганидан фойдаланган Отсиз Марв, Нишопурни қўлга олган.

Кейинги йилларда ўзини тиклаб олган Султон Санжар 1144 йили ўч олиш ниятида Гурганжга² қўшин тортади. Унга қаршилиқ қилиш бефойдалигини англаган ануштегиний ҳукмдор яна муроса йўлини тутиб, Марвга юриши пайтида қўлга киритган бойликларни қайтариш, салжуқийлар етакчиси қаршисига чиқиб, ер ўпиб бош эгиш орқали вазиятдан чиқиб кетади.

Шундан кейин ҳам Отсиз мустақил сиёсат юритиш йўлидан қайтмаган. 1147 йили Султон Санжар яна лашкар тортиб келганида эса у яна қимматбаҳо совғалар ва кечирим сўрашлар орқали кутулиб қолганини алоҳида таъкидлаш керак.

Отаси ўлиmidан сўнг тахтга чиққан Эл Арслон³ ҳам ишни Султон Санжар қошига элчи қўйиб, унга бўйсунганини билдиришдан бошлаган ва ниятига эришган: салжуқий ҳукмдор уни Хоразм ҳукмдори деб тан олган. Ички зиддиятлар гирдобидида қолган салжуқий ҳукмдорнинг бошқа иложи ҳам қолмаганди. Бундай шароитда Эл Арслон учун мустақил сиёсат юргизишга эришиш мушкул эмасди. Шу боис у минтақа бўйлаб фаол ҳаракат қила бошлайди. Чунончи, 1158 йили Мовароуннаҳрда қорахитойлар билан тўқнашиб, қўли баланд келгани, 1167 йили эса Нишопурни эгаллагани ва Озарбайжонга ҳарбий юриш уюштиргани маълум. Аммо Эл Арслонга ҳам

---

¹ *Муктафий* – 1136 – 1160 йилларда аббосийлар халифалиги етакчиси.

² *Гурганж* – ҳозирги Туркменистон ҳудудидаги Кўхна Урганч.

³ *Эл Арслон* – ўзбек давлатини бошқарган ануштегинийларнинг 1156–1172 йиллардаги етакчиси.

марказида Хоразм бўлган, барча томонидан тан олинган қудратли сиёсий уюшмага асос солиш насиб этмаган. Қолаверса, ҳукмронлигининг охириги йилларида қорахитойлар билан муносабатлар кескинлашгани оқибатида 1171 йили икки ўртада уруш келиб чиқади. Бу урушда хоразмшоҳ мағлубиятга учрайди. Эл Арслон қорахитойлар билан тинчлик келишувини тузган ва ўлпон тўлаб туриш мажбуриятини олган. Қорахитойлар ортга қайтиб кетишган. Тез орада касаллиги зўрайиб Эл Арслон вафот этади.

Ануштегинийларнинг забардаст сиёсий куч сифатида рўёбга чиқолмаганларининг бош сабабларидан бири бу ички низоларга барҳам бера олмаганларидадир. Чунончи, Эл Арслондан сўнг унинг ўғиллари Такиш¹ ва Султоншоҳ Маҳмуд ўртасида 20 йилдан ортиқ вақт давомида тахт учун кураш кетади. Ҳар иккови ҳам гоҳ қорахитойларга, гоҳ ғурийлар сулоласига², гоҳ эса Хуросон амирларига суянган ҳолда ўзаро кураш олиб боришган. Бироқ бундан бирор-бир наф чиқмаган. Фақат Султоншоҳ Маҳмуд вафотидан сўнггина Такаш якка ҳукмдор сифатида кенг қамровли сиёсат юргизиш имконига эга бўлади. 1194 йили у Ғарбий Эроннинг аксар қисмини бўйсундиради, кейин Кермонда ҳам унинг номига хутба ўқилади. Ҳукмронлиги сўнггида у хатто Бағдодни – халифалик пойтахтини забт этишга ҳам шайланади. Аммо юриш чоғида, 1200 йилнинг ёзида йўлда вафот этади ва тахтга ануштегинийлар қудратини юксалтиришни изчил давом эттирган Аловиддин Муҳаммад³ чиқади.

У 1210 йили қорахитойлар масаласини бутунлай ҳал қилади. Бу воқеа унинг обрў-эътиборини ниҳоятда ошириб юборади. Иккинчи Искандар, иккинчи Султон Санжар лақаблари билан машҳур бўлган Султон Муҳаммад саъй-ҳаракатлари туфайли 1217 йилга келиб Озарбайжон, Эрон, Хуросондан Ҳиндистонгача бўлган ерлар ўзбек давлати таркибига киритилади. Шу йил охирида у ҳам отаси сингари Бағдодни эгаллаш ҳаракатига тушади, аммо об-ҳаво оғир келиб, муддао амалга ошмай қолади. Султон Муҳаммаднинг асосий мақсади Сурия, Кичик Осиё ва Мисрни ҳам бўйсундириш эди. Хуллас, Чингизхон босқини арафасида ануштегинийлар сулоласи дунёнинг энг қудратли сиёсий кучларидан бирига айланганди. Орол денгизидан Ҳинд океанигача, Ирокдан Шарқий Туркистонгача бўлган улкан ҳудуд тақдири Хоразмда ҳал бўларди.

Давлат бошқаруви. Ануштегинийлар даврида ҳам сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийларда бўлгани каби девонларнинг алоҳи-

¹ Такиш – ўзбек давлатини бошқарган ануштегинийларнинг 1172–1200 йиллардаги етакчиси.

² Ғурийлар – 1148 – 1206 йилларда ғурийлар султонлигини бошқарган сулола.

³ Аловиддин Муҳаммад – ўзбек давлатини бошқарган ануштегинийларнинг 1200–1220 йиллардаги етакчиси.

да ўрни кўзга ташланади. Ўз навбатида, девонлар ҳам кичик девонларга бўлингани билан боғлиқ гувоҳликлар бор. Масалан, ҳарбий девон (девон жайш) ҳарбий масалаларни кўрувчи (девон жайш) ва ҳарбийларга маош бериш билан шуғулланувчи (девон равотиб) кабиларга бўлинган. Ҳарбий девон бошлиғи, албатта, мусулмон бўлиши шарт эди.

«Олий тож фаҳрий мажлиси» деб атаган ҳукумат бошқаруви вазирнинг (бош вазирнинг) қўлида бўлган. Унга барча девонлар бўйсунитилган. Вазир, шунингдек, давлат бошлиғининг асосий маслаҳатчиси ҳисобланган ва ўз ҳаракатлари юзасидан олий ҳукмдоргагина ҳисобот берган, расмий тантаналар, халқаро муносабатлар, қарам мамлакатлар билан музокараларда олий ҳукмдор номидан иш юритган. Шунингдек, вазир фуқаролар ва давлат ҳукмдори ўртасида воситачи вазифасини бажарган ҳамда мамлакатдаги тартиб-интизом учун асосий жавобгар ҳисобланган. У амалдорларни ишга тайинлаш ва лавозимидан бўшатиш, арзақ (нафақа), ойлик маош ҳамда бошқа шу каби тўловларни белгилаш ҳуқуқларига ҳам эга бўлган. Вазирлар ўз она тилисидан ташқари, араб ва форс тилларини мукаммал билишлари шарт бўлган.

Садр, дастур, хожайи бузург каби унвонлар билан сийланган вазир ҳар доим ҳукмдорнинг олдида юрган, ҳукмдор сафар ва юришларга чиққанида ҳам уни тарк этмаган. Расмий қабуллар вақтида вазирлар хоразмшоҳларнинг ўнг томонидан ўрин эгаллашган. Девон биносидagi хонада эса вазир қора курсида ўтирган, «Низом ул-мулк» лақабига эга бўлган вазирлар хонага олий ҳукмдордан бошқа ким кирса ҳам, ҳаттоки у тахт вориси бўлган тақдирда ҳам, у билан саломлашиш учун ўрниларидан туришмаган.

Вазирлик мансабининг тилга олинган такомиллашган кўриниши Отсиз даври билан боғлиқдир. Мўғуллар босқини арафасида мазкур лавозим Ало-виддин Муҳаммад томонидан бекор қилинган ва олий ҳукмдор қошида, олти вакилдан иборат кенгашга ўхшаган бошқарув жорий этилган. Барча аъзоларнинг розилиги билан иш кўриши керак бўлган ушбу кенгашга давлат аҳамиятига молик бирорта ҳам жиддий қарор қабул қилиш насиб этмаган.

Яна бир муҳим мансаб – бу улуг ёки буюк ҳожиб ҳисобланган. Қоидага кўра, туркий аслзодалар вакилигина ҳожибликка тайинланиши мумкин бўлган. Ҳожиб ҳукмдорни айнан ўзига тегишли ишлар тўғрисида унга ҳисобот берган, расмий маросимларга амал қилинишини назорат қилган. Бир вақтнинг ўзида бир неча ҳожиб фаолият юритган. Улар султонларнинг энг муҳим топшириқларини бажаришган ва уларга ҳамма жойда ҳамроҳлик қилишган.

Ўз даври саройи ишлар бошқарувчиси саналган устоздор лавозими эгаси отхоналар, ошхоналар, новвойхоналар, чоғир сақланадиган ертўлаларни назорат қилган, сарой ходимлари фаолияти учун тўлиқ жавобгар бўлган.

Султоннинг шахсий отлари охур амири лавозими эгасининг тасарруфида бўлган. Масалан, Аловиддин Муҳаммаднинг улуғ охур амири Ихтиёриддин Қушлу 30 минг бош отга жавобгар бўлган.

Бундан ташқари, шикор амири султон овини ташкиллаштириш, таштдор эса султоннинг ҳаммомлари учун масъул, шаробдор эса чоғир ва ичимликлар тайёрлаш, уларни сақлаш ва саройни улар билан таъминлашга жавобгар ҳисобланган. Шунингдек, қиссадор мансаби ҳам мавжуд бўлиб, у жумага ўтар кечаси султон номига жўнатилган илтимос ва шикоятларни унга олиб келган ҳамда олий ҳукмдорнинг ушбу мурожаатномалар юзасидан жавобини уларнинг эгаларига етказиш учун жавобгар бўлган.

Бундан ташқари, амир аълам, чошнигир (олий ҳукмдорга бериладиган овқат, ичимликларни татиб кўрувчи), даватдор (олий ҳукмдор котиби), фаррош (олий ҳукмдорга мўлжалланган ўрин-кўрпа, гилам, чодир ва шунга ўхшашлар учун масъул хизмат бошлиғи) каби кичик мансаблар ҳам мавжуд бўлган.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Пойтахт Гурганж ўз даврининг буюк, бой ва гўзал шаҳри саналган. У ерда ўз замонасининг деярли барча илғор ҳунар турлари ривожланган бўлиб, улар тури 50 га етган. Гурганж аҳолиси моҳир ҳунармандлардан экани, айникса, темирчилар, дурадгорлар ва бошқалар ўз ишининг усталари бўлишганидан маълум. Гурганжлик ўймакор дурадгорлар фил суяги ва обнус дарахти ёғочидан ажойиб маҳсулотларни ясашган. Шаҳарда табиий шойи мато ишлаб чиқарадиган устахоналар бўлган. Қурилиш ишларида эса мажнунтол ёғочидан кенг фойдаланилган. Ушбу ёғочдан қурилган иншоотлар енгил бўлган ва тошдан қурилган бинолардан кўра зилзилага чидамли ҳисобланган.

Йўллар ва карвонларни қўриқлаш ишининг олий даражада ташкил этилгани ички ва ташқи савдо алоқаларининг ривожланишида муҳим ўрин тутган. Гурганж савдогарлари Бағдод, ҳаттоки Андалусга қадар маҳсулотлар олиб боришган. Мўғуллар томонидан вайрон этилгунига қадар пойтахтда аҳоли жуда зич яшаган.

Шаҳарда кўплаб бозорлар мавжуд бўлган. Бозордаги тартибни, асосан мухтасиб ушлаб турган. У маҳсулотларнинг сифатини, идишларнинг тозалигини, маҳсулотларнинг янгилигини, тарози тошлари ва узунлик ўлчовчи асбобларнинг тўғрилигини назорат қилган. Мухтасиблар кўпинча имом даражасига эга бўлишган. Хоразмнинг Ардахушмисан, Хивак, Дарған, Савакон, Говшфинж, Кот, Нузкот, Ҳазорасп каби кичикроқ шаҳарларида ҳам ҳунармандчилик ривожланган ва савдо-сотик гуллаб-яшнаган. Марв, Бухоро, Самарқанд, Рай, Нишопур каби шаҳарлар мамлакат сиёсий-иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган.

Манбалар ануштегинийларнинг сўнгги икки ҳукмдорлари замонида Хоразмнинг экинлари «ғўзал ишлов берилган ерлар» ҳисоблангани тўғрисида маълумот беради. Дарё суви тошиб чиқмаслиги учун атрофига қумлардан кичик тўғонлар қурилган. Бу тўғонларда дарахтлар ва буталар экилган ва ҳар йили таъмирлаб турилган. Сунъий суғориш тизими ривожланган.

Расмий ҳужжатларнинг маълумот беришича, ануштегиний ҳукмдорлар ичида биринчи бўлиб, Отсиз томонидан тангалар зарб қилинган. 1167 йили хоразмшоҳ Эл Арслон томонидан Нишопур эгаллаб олинганидан кейин, унинг барча мулкларида ҳукмдор номи билан олтин динарлар ва қумуш дирҳамлар зарб қилинган. Шунингдек, хоразмшоҳларга қарам бўлган ҳукмдорлар мулкида ҳам хоразмшоҳ номи билан хутба ўқилган ва тангалар зарб этилган.

Султон Аловиддин Муҳаммад ҳукмронлиги даврида ҳам ўзбек давлатига тобе ўлкаларда хоразмшоҳ исми хутбада ўқитилган ва улар номи билан тангалар зарб қилишган. Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди 1222 йили Ҳиндистонга чекиниб, у ерда маҳаллий ҳукмдорлар устидан ғалаба қозонганда, у ерларда Жалолиддин исми битилган қумуш ва мис тангалар зарб этилган. Бугунгача топилган далилларга таяниб, ануштегинийлар исми ёзилган тангалар Самарқанд, Бухоро, Ўтрор, Термиз, Чағониён, Вахш, Балх, Бомиён, Ғазна, Ғур, Журзувон, Заминдовар, Йамур, Кундуз, Марв, Насо, Нишопур, Пешовар ва бошқа ҳудудларда бостирилганини айтиш мумкин. Бундай зарбхоналар сони Аловиддин Муҳаммад ҳукмронлиги даврида 30 дан ортиқ бўлган.

1226 йили Тифлис ва Шарқий Грузияни эгаллаганидан кейин султон Жалолиддин бу ерда ўз номидан тангалар зарб қилган. Бундай тангалар сони жуда кўп бўлиб, бу унинг грузин ҳукмдорларининг ҳазинасини эгаллай олгани билан изоҳланади.

Илм-фан ва маданий ҳаёт. Салтанатнинг сиёсий ва иқтисодий қудрати ошиб бориши илмий ва маданий муҳитга катта туртки бўлиши табиий эди. Пойтахт ва шаҳарларда олиб борилган кўпдан-кўп қурилишлар сирасида олий ҳукмдор ва марказий ҳамда маҳаллий ҳукуматлар учун махсус бинолар, бозор, карвонсарой, кўприк, ҳаммом, масжид, хонақоҳлардан ташқари мактаб, мадраса, кутубхона, шифохоналар учун ҳам иморатлар солингани маълум. Бу эса, ўз ўрнида, меъморчилик-қурувчиликка туташ илмий йўналишлар – математика, геометрия, геодезия, кимё сингари фанларнинг ҳам ривожига таъсир кўрсатган.

Отсиз давридан Гурганж Турон ва Эроннинг илмий-маданий маркази номини қозона бошлаган.

Хоразм назм мактабининг деярли барча кўзга кўринган вакиллари саройларда ижод қилишган. Улар орасида энг машхури Рашидиддин

Ватвот бўлган. У Отсиз, Эл Арслон ва Такаш даврларида иншо девони котиби лавозимининг эгаси эди. Араб ва форс тилида олиб бориладиган расмий ёзишмалар усулининг нозик жиҳатларини жуда яхши билган.

Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадойиқ ас-сихр фий дақойиқ аш-шиър» («Назмнинг нозикликларидаги сеҳр боғлари») асари хоразмшоҳ Отсизга бағишланган. «Расойил» («Номалар») асари ҳам катта қиймат касб этади. Бу асар икки қисмдан иборат бўлиб, биринчисида халифалар, ҳукмдорлар, султонлар, вазирлар, амирлар, волийлар, қози ва муфтийларга номаларни (мурожаат), иккинчи қисмида эса олимлар, юқори мансаб эгалари, оқсуяклар, шоирлар, дўстлар ва бошқа шу каби шахсларга номаларни ўз ичига олади.

Сўз кетаётган даврда Камолиддин Исмоил, Асириддин Ахсикатий, Сайфиддин Исфарионий, Гиёсиддин Жандий, Абул Қосим Али Хоразмий, Абу Ҳафс Умар Хоразмий ва бошқа бир қатор машҳур шоирлар фаолият олиб боришган.

Ҳаким Али Ҳижозий Коиний тиббиёт соҳасида етук билимлар соҳиби бўлган ва у тиббиёт илмига бағишланган бир қатор асарлар ёзган. «Китоб манокӣб атрок» («Туркларнинг фазилатлари тўғрисида китоб») асарининг муаллифи бўлмиш олим «Китоб ҳикма»ни («Донолик китоби») Отсизга бағишлаган.

Отсиз томонидан Марвдан Гурганжга олиб келинган Абдулжаббор Харакийнинг астрономия ва мантиққа бағишланган ишлари, шунингдек, тарихга бағишланган асари бор.

Ануштегинийлар даврида ҳам худди сомонийлар, қорахоний, салжукийлар замонларидаги каби бошланғич таълим мактабларда ва олий таълим мадрасаларда олинган. Олий ҳукмдорлар мадрасалар барпо этиш ва уларнинг моддий таъминотини яхшилашга алоҳида эътибор билан қарашган. Уларга вазирлар, амалдорлар ҳам эргашишган. Бундай мадрасалар Такаш, Аловиддин Муҳаммад ҳукмронлиги даврида Гурганж, Марв, Нишопур, Рай, Балх ва бошқа шаҳарларда кўплаб барпо этилган.

Бош вазир Шамсиддин Масъуд ибн Али Ҳаравий Гурганж шаҳрида кутубхона қурдиргани, Бухоро яқинидаги Дехқон қишлоғида халқ кутубхонаси фаолият юритгани маълум.

Сўз кетаётган босқичда тасаввуф илмида юз берган воқеаларни четлаб ўтиб бўлмайди. Хожагон таълимотига асос солган хожа Абдулҳолик Гиждувоний хожа Юсуф Ҳамадонийдан таълим олган ва унинг тўртта асосий халифасидан бири бўлган.

Хожа Абдулҳолик Гиждувоний Бухоро вилоятининг Гиждувон шаҳрида туғилган ва шу ерда яшаб вафот этган. Унинг илмий меросидан «Васоё» («Васиятлар»), «Мақомоти Юсуф Ҳамадоний», «Аз гуфтори хожа Абдул-

холик Гиждувоний» («Хожа Абдулхолик Гиждувоний ўғитларидан») номли тасаввуфга оид асарлар бизгача етиб келган. Унинг ўғитларида маънавий камолотга интилиш, кибрдан узоқ бўлмоқ, тама қилмаслик, сахийлик, халқпарварлик каби тушунчалар алоҳида қайд этилган.

Ўзбек давлатини ануштегинийлар бошқарган босқичнинг энг ёрқин шахсларидан бири, ҳеч шубҳасиз, Нажмиддин Кубродир. Тўлиқ номи Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Хивакий Хоразмий бўлмиш мутафаккир 1145 йили Хивада туғилган. Балоғат ёшига етмай туриб, Эрон, Ироқ, Миср, Сурияга сафар қилиб, Рўзбихон Ваззон Мисрий, Аммор Ёсир Ҳамадоний, Исмоил Қасридан сабоқ олади.

Чорак асрлик ўқиш-ўрганиш, турмушнинг аччиқ-чучугини тотгандан сўнг 1185 йили юртига қайтиб, хонақоҳ курдиради ва ирфоний маърифат тарқатиш билан шуғуллана бошлайди. «Кубравия» тариқатига ҳам у асос солган бўлиб, ҳадис ва шариатга асосланган ушбу тариқат таълимоти ўз даврида Турон, Эрон, Ҳиндистон ва бошқа мусулмон мамлакатлари халқлари орасида кенг тарқалади.

Кубро таҳаллус бўлиб, ҳар қандай чигал масалани ҳал қилиб бера олиши, ҳар қандай баҳс-мунозарада ғолиб чиқиши билан боғлиқдир. Шунингдек, уни Томатул Кубро – буюк бало ва қазолар олдини олувчи, Абулжанноб – дунёвий икир-чикирлардан узоқ турувчи, Валийўнар – валийларни парваришлаб етиштирувчи деб ҳам улуғлашган.

Ўн икки кишини муридликка қабул қилган ва барчасини шайх даражасига етказган. Улар қаторида машҳур шайхлардан Фаридиддин Атторнинг отаси Мажидиддин Бағдодий ва Жалолиддин Румийнинг отаси Баҳовиддин Валад, Нажмиддин Дойа Розий, Саъдиддин Ҳамавий, Сайфиддин Бохарзийни тилга олиш жоиз.

Нажмиддин Кубро ижодий меросининг асосийлари «Фавоих ал-жамол ва фавотиҳ ал-жалол» («Жамол хушбўйликлари ва жалолнинг кашфи»), «Ал-усул ал-ашара» («Ўнта усул»), «Рисола ат-туруқ» («Тариқатлар рисоласи»), «Рисолат ал-хоиф ал-ҳоим мин лавм ал-лоим» («Маломатчининг маломатидан ҳазар қилувчи ҳақида рисола»), «Фи одобус соликин» («Солиқлар одоби ҳақида») саналади. Шунингдек, унинг эзгуликка чорловчи рубойлари ҳам бор.

Нажмиддин Кубро нафақат илм баҳсида, балки ватан учун курашда ҳам енгилмас бўлган. 1221 йили мўғуллар Гурганжни камал қиладилар. Мудофаачилар орасида Нажмиддин Кубро ҳам борлигини эшитган Чингизхон унга одам юбориб, «мен Хоразмни ер билан яксон қиламан, замона авлиёси ул зот у ерни тарк этиб, бизга қўшилмоқлари лозим» деб таклиф қилади. Шайх Чингизхонга шундай жавоб берган экан: «Мана, етмиш йилдирки,

тақдирнинг аччиқ-чучугини Хоразм ва унинг халқи билан бирга тортиб келяпман. Фалокат бўсағада турган бир вақтда элимни тарк этишим инсонийлик ва олижанобликдан бўлмайди». Шу тариқа, Нажмиддин Кубро босқинчиларга қулликдан қўра ўз халқи билан бирга шаҳидликни афзал билиб, душманга қарши курашда ҳалок бўлган, аммо унга таслим бўлмаган.

Биринчи Уйғониш даври. IX – XII асрлар ўзбек халқининггина эмас, балки кишилик цивилизацияда алоҳида тарихий босқич саналади. Худди шу давр бошланишида арабларга қарамлик аввалига сусайиб, сўнг узил-кесил йўққа чиқиши натижасида сиёсий юксалишлар палласи барқарорлашган. Юқорида кўрилганидек, сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, ануштегинийлар сингари забардаст сиёсий кучлар бирин-кетин фаолият юритганлар. Умумлаштирганда, улар Шаркий Туркистондан Ўрта денгизгача, Кавказдан Шимолий Ҳиндистонгача бўлган улкан кенгликда от сурганлар. Бу эса ўз ўрнида, ички ва ташқи савдо муносабатларини ривожлантириш баробарида иқтисодий юксалишлар учун шароит яратган.

Сиёсий-иқтисодий омиллар ўлароқ туғилган муҳит ижтимоий турмуш, айниқса, қурилиш, ободончилик, илм-фан, таълим ва маданият тараққиётига ижобий таъсир кўрсатиши табиий эди. Шундай бўлган ҳам. IX – XII асрлар шаҳарчилик, ўрта ва олий таълим, илм-фаннинг математика, астрономия, физика, геодезия, геология, хариташунослик, иқлимшунослик, кимё, тиббиёт, доришунослик, тарих, элшунослик, фалсафа сингари йўналишлари ўта ривожлангани билан яққол ажралиб туради. Шунинг учун мазкур босқич ҳақли равишда Биринчи Уйғониш даври сифатида тан олинган.

XI асрда Хоразмда фаолият кўрсатган Маъмун академиясида Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл Масихий, Абу Наср ибн Ироқ, Абу Саъид Мискавайх, Абу Мансур Саолибий, Аҳмад Муҳаммад Саҳрий, Зайниддин Журжоний, Абулкарим Зирғалий, Абу Абдуллоҳ Вазир, Абул Ҳасан Маъмун, Абу Муҳаммад Хоразмий, Абдуаввал ибн Абдусмад, Абу Азоқ ибн Баҳном, Абу Абдуллоҳ Илоқий, Абу Абдулла Найсабурий Хоразмий, ал-Хамдакий, Ихмад Масъурий, Абу Муҳаммад Раққоший, Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Абубакр Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад ибн Муҳаммад Сухайл Хоразмий каби ўнлаб олимлар аниқ, табиий ва ижтимоий фанлар бўйича изланишлар олиб борганлар, йирик асарлар яратиб, кашфиётлар қилганлар.

Яна қўплаб олимлар Туркистоннинг бошқа марказларида фаолият юритганлар. Туркистонлик алломалар Бағдоддаги Маъмун академиясининг кўрки ва илмий кудрати саналганларини ҳам алоҳида урғулаш лозим.

Муҳаммад Хоразмий 783 йили Хоразмда туғилган, мактаб ва мадраса таълимини ҳам шу ерда олган. Ёш бўлишига қарамай, аниқ ва табиий

Муҳаммад Хоразмий

зация тараққиётига қўшган тенгсиз ҳиссасини далилловчи манбалар етарли даражада бор.

«Ҳинд ҳисоби ҳақида» рисоласи кишилик тарихида яратилган энг қимматли асарлардан биридир. Негаки, унда ўнлик санок тизими баён этилган бўлиб, тез орада бутун дунёга тарқалиши натижасида инсоният арифметика фанини оддий ва тушунарли равишда ўрганиш имконига эга бўлган.

Ўзбек олимнинг ушбу асари XII асрдан Европа тилларига ўгирила бошланган ва катта шуҳрат қозонган. Негаки, шу чокқача рим сонларини қўллаб келган европаликлар учун 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0 ни қўллаш имкони туғилган. Умумжаҳон миқёсида эса ўн хонали ҳисобларнинг арифметик амалларини ечишдек инқилобий сакраш юз берган.

Асар араб тилида ёзилгани ва шу тилдан лотинчага ўгирилгани сабабли туғилган икки масалага диққатни қаратиш лозим. Биринчидан, европаликлар Муҳаммад Хоразмий баён этган сонларни араб сонлари дея таъриф берганлари натижасида улар ҳозирга қадар мазкур атама билан шуҳрат қозониб келмоқда. Иккинчидан, «ал-Хоразмий» таржималарда «Algoritmi», «Algorismi» тарзида келгани боис юртдошимиз томонидан баён этилган узлуксиз ҳисоблаш жараёни математика фанига алгоритм тушунчаси бўлиб кирган.

«Ал-жабр ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб»ида («Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр вал-муқобала») Муҳаммад Хоразмий алгебра-ни фан сифатида белгилаб, чизиқли ва квадрат тенгламаларнинг олти асосий тури ва уларнинг ҳал қилишнинг умумий услубларини асослаб берди.

---

¹ Сўз кетаётган йилларда Маъмун араб халифалигининг шарқий ўлкалардаги ноиб сифатида Марвда яшаган.

Асар XII асрдаёқ лотин тилига бир неча марта, хусусан, 1145 йили чештерлик Роберт, кейинчалик кремоналик Жерардо ва севилиялик Иоан томонидан таржима қилинган.

«Хоразмий Зижи» («Зиж ал-Хоразмий») да Муҳаммад Хоразмий марказий меридиан деб «Арин меридиани»ни танлаган. Бунга сабаб ҳинд астрономеогеографик анъанасига кўра, Аринда кубба мавжуд деб тасаввур қилинган. «Арин» аслида Ҳиндистондаги Узайн (ҳозирги Ужайн шаҳри) бўлиб, унинг номи «Хоразмий зижи»да «Арин» шаклида ёзилиб қолган.

Хоразмий асарининг Аделард Бат ва кремоналик Жерардо таржималарида ҳам узунламалар Арин меридианидан бошлаб ҳисобланади. Рожер Бэкон билан Буюк Алберт ҳам Арин меридиани ҳақидаги назария тарафдори эдилар. Бироқ Европа фани ва географик кашфиётлар учун айилик Петрининг (1330–1420) 1410 йили ёзилиб, 1480–1487 йиллар орасида нашр этилган «Ymago mundi» («Ер сурати») асари фавқулудда муҳим ўрин тутган. Бу асар ва ундаги хариталарда Арин назарияси тўлалигича ўз аксини топган. Христофор Колумб ҳам Арин назарияси билан шу китоб орқали танишган ва унга кўра, у ерни нок шаклида тасаввур қилган ва у ғарбий ярим шарда «Арин куббаси»нинг қарама-қарши томонида ундан ҳам баланд кубба бор бўлиши керак, деб ҳисоблаган. Демак, бу айтганлардан кўринадики, Хоразмий «Зиж»ида келтирилган маълумотлар Европада фақат астрономия ва тригонометриянинг ривожланишидагина катта аҳамият касб этиб қолмай, балки ғарбий ярим шарнинг кашф этилишида ҳам ўзига хос туртки бўлган.

Аҳмад Фарғоний 797 йили Фарғонада туғилган. Мактаб ва мадрасани ҳам шу ерда битиргач, математика, астрономия, география йўналишларида изланишлар олиб борган. У ҳам Маъмуннинг назарига тушган – олдиниға Марвга, сўнг Бағдодга тақлиф этилган. 865 йили Мисрда оламдан ўтган.

Ер думалок шаклда эканлиги, йилнинг энг қисқа ва узун кунлари 23 декабрь ва 22 июнга тўғри келиши, Қуёшда доғлар борлигини илмий йўллар билан исботлаб берган.

861 Нил дарёсидаги сув сатҳини ўлчайдиган ноёб иншоотни яратган. Ҳозирда Нил дарёсидаги Арравза оролида сақланиб қолган мазкур сув ўлчагичдан XX асрда Асван тўғони қурилишида ҳам фойдаланилган.

Асарлари XII асрдан бошлаб Европа тилларига ўгирила бошланган, университетларда асосий дарслик саналган ва мазкур китъада табиий ҳамда аниқ фанлар ривожига пойдевор бўлган.

Аҳмад Фарғоний

Абу Райҳон Беруний

Абу Райҳон Беруний 973 йили Кот шаҳрида туғилган. Эрта етим қолгач, ўз даврининг йирик математиги ва астрономи Абу Наср ибн Ироқ қўлида ўсади ва тарбия топади. Мактаб ва мадрасани ҳам шу ерда битирган, ўзининг қомусий билимлари билан танилган Абу Райҳон Беруний 1004 – 1017 йилларда Хоразм Маъмун академиясида фаолият юритади ва мазкур илм-фан, маданият марказига бошчилик ҳам қилади.

1017 йили Маҳмуд Ғазнавий хизматида кирган аллома қолган умрини Ғазнида ўтказган ҳамда 1048 йили шу ерда оламдан ўтган.

Абу Райҳон Беруний астрономия, математика, география, геодезия, геология, хариташунослик, иқлимшунослик, физика, доришунослик, тарих, элшунослик, фалсафа, адабиёт ва бошқа фанларга бағишланган 152 та қимматли асар (шундан, 70 таси астрономия, 20 таси математика, 12 таси география ва геодезияга бағишланган) ёзган қомусий олим саналади.

У она тилисидан ташқари араб, форс, суғдий, сурёний, юнон, яхудий, санскрит тилларини билган.

Абу Райҳон Беруний Америка қитъасининг борлигини минг йил бурун илмий башорат қилган. Ернинг Қуёш атрофида айланиши илмий тахминини ўрганган, Ернинг радиусини ўлчаган, 4500 та ўсимликнинг туркий, арабча, форсча, юнонча, сурёнча, ҳиндча, қадимги хоразмча, суғдча атамасини тўплаган ва ҳар бири бўйича тушунча берган.

Буюк аждодимизнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» («Ал-осор ал-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия») асарида Туркистон халқлари, яхудий, юнон ва бошқаларнинг йил ҳисоблари, байрамлари, ижтимоий, маданий ва илмий ҳаёти тарихи, урф-одатлари, дунёқарашлари ҳамда минтақамизнинг араблар томонидан босиб олиниши бўйича тўлиқ илмий маълумотлар берилган.

Унинг «Қонуни Масъудий» асарида ўтмиш ва замонасида астрономия ва математика соҳасида эришилган барча ютуқлар танқидий таҳлил қилинган, олимнинг ўз кузатишлари ва тадқиқотлари натижалари билан баён этилган.

Абу Райҳон Беруний фан тарихида биринчи бўлиб моддаларнинг солиштирма оғирликларини – вазнининг ҳажмига нисбатини аниқлаган. Чунончи, ўзи ясаган махсус асбоб ёрдамида 50 та модда, жумладан, 9 та металл, 18 та суюқлик, 3 та маъдан ва бошқа моддаларнинг солиштирма оғирликларини катта аниқлик билан ўлчашга эришган.

Алломанинг «Минералогия» асарида қимматбаҳо тошларга ишлов бериш усуллари, уларни баҳолаш ва тозалигини текшириш масалаларига ҳам алоҳида эътибор берилган. Айниқса, Туркистон ўлкасидаги конлар бўйича гувоҳликлари ўта қимматлидир. Оҳангарон водийсидаги фируза, Зарафшондаги зок, навшадил, симоб, темир, мис, қўрғошин, кумуш ва олтин, Фарғонадаги тошқўмир, нефть, Бухородаги магнетит ҳамда бошқа мамлакатлардаги конлар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган.

995 йилда у Кот шаҳрида Ер шарини ясаган бўлиб, унга географик объектларни белгилаб, аҳоли масканлари оралиғидаги масофаларга асосланиб, уларнинг географик координаталарини аниқлаган эди. Шарқда тайёрланган биринчи ва шу билан бирга қабарикли бўлмиш ушбу глобусни хариташунослик тарихида математик география қоидалари асосида ясалган илк қурилма дейиш мумкин.

Абу Райҳон Беруний мадҳия, раддия, ишқий ва фалсафий мавзуларда шеърлар битгани ҳам маълум.

Абу Али Ибн Сино 980 йил 16 августда Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида туғилган. 1037 йил 18 июнда Ҳамадонда¹ оламдан ўтган. Қабри ҳам шу ерда.

450 дан ортиқ асаридан фалсафа, тиббиёт, мантиқ, руҳшунослик, кимё, биология, минерология, геология, астрономия, математика, мусика, ахлоқ, адабиёт ва тилшуносликка бағишланган 242 (160) таси бизгача етиб келган.

Бир муддат Хоразм Маъмун Академиясида фаолият олиб борган.

Тиббиётни назарий ва амалий жиҳатлардан бир тизимга солиш орқали ушбу соҳани бир неча асрларга илгарилатган, айрим йўналишларда, ҳатто ҳозирги замон тиббиётига яқинлаштирган.

«Тиб қонунлари» асари XII асрдан бошлаб лотин тилига ўтирилган ва 30 мартадан ортиқ нашр қилиниб, Европа университетларида асосий дарслик саналган, 800 йил мобайнида Шарқ ва Ғарб табибу шифокорлари учун қўлланма бўлган.

Маҳмуд Замахшарий 1075 йил 19 мартда Хоразмдаги Замахшар қишлоғида (ҳозирги Туркменистон) туғилган. 1144 йили Гурганж шаҳрида оламдан ўтган.

Араб грамматикаси, луғатшунослик, адабиёт, аруз илми, география, тафсир, ҳадис ва фикҳга оид яратган 50 дан ортиқ асаридан кўпчилиги бизгача етиб келган.

1121 йили битилган «Грамматика бўйича муфасссал китоб» асари араб тили грамматикасини ўрганишда йирик қўлланма сифатида ўша пайтлардан бошлаб Шарқ ва Ғарбда ҳам шуҳрат топган.

---

¹ Ҳамадон – ҳозирги Эроннинг шимоли-ғарбида жойлашган қадимий шаҳар.

1137 йили ануштегиний Отсизга бағишлаб ёзилган «Адаб илмига кириш» асарида отлар, феъллар, боғловчилар, от ўзгаришлари ва феъл ўзгаришлари илмий ўрганилган.

Уни «Хоразм фаҳри», «Араб ва араб бўлмаган халқлар устози» каби шарафли номлар билан улуғлаганлар.

Буюк математик, астроном, табиб **Чағминий**нинг туғилган йили аниқ эмас. Мўғуллар босқини пайтида юрт ҳимоячилари сафида туриб урушгани ва 1221 йили курбон бўлгани тахмин қилинади.

У Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний томонидан математика, астрономия бўйича йўлга қўйилган илмий мактаб ва анъаналарнинг давомчиси.

«Астрономия ҳақида қисқача рисола», «Тўққиз сонининг математикадаги ўрни ҳақида рисола», «Меросни бўлишда математик усулларга шарҳ», «Қонунча» асарлари бизгача етиб келган.

Куёшни ўзидан нур тарқатувчи сайёраларнинг маркази деб ҳисоблаш мумкин ҳулосасига келиш орқали гелиоцентризм ғояси доирасида илмий фикрлаган. Тарихда биринчи бўлиб уфқий текисликдаги кузатиш жойининг асоси бўлган координатлар тизимини тўлиқ ишлаб чиқишга эришган. «Бўлинмас заррача», «унсурий заррача», яъни атом ҳақида илмий қарашларга эга бўлган.

ХIII. МЎҒУЛЛАР ИСТИЛОСИ

1206 йил эрта баҳорида Осиёнинг шарқий бўлагида, аниқроғи, Ўнон дарёси¹ бўйида юз берган оддий бир воқеа, кейинчалик, бутун дунё, жумладан, ўзбек давлати ва халқи тақдирига қаттиқ таъсир кўрсатишини ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтирмаган. Айнан шу пайтда ўтган курултойда маҳаллий уруғлардан бирининг бошлиғи Тимучин² бутун мўғулларнинг ягона етакчиси – хоқон деб эълон қилинади ва унга Чингизхон³ номи берилади.

Кейинги йилларда ғарбда Кошғар, шимолда Сибирь, жанубда Чжурчжэнгача⁴ бўлган ҳудудларни эгаллаган Чингизхон 1211 йили «Еке Мўнғул улус»ига («Буюк мўғуллар давлати») 1211–1215 йиллардаги юришлар натижасида эса Пекинни ҳам босиб олишга эришади.

1217 йилнинг охирларида Хитой юришини якунлаган Чингизхон, найманларга⁵ қарши учинчи марта ҳарбий юриш бошлаган. Бундан ташқари, мўғулларнинг ғарбга юришлари давом этиб қарлуқлар ва уйғурлар бўйсундирилган. Натижада, улар қорахитойларнинг сўнгги ҳукмдори Кучлукхон⁶ мулкларига яқинлашиб қолишган. Қорахитойларга қарши юришда Чингизхон мусулмонларнинг Кучлукхон томонидан таъкиб қилинаётганлигидан усталик билан фойдаланган. Мўғул аскарларига бошчилик қилаётган Жеба нўён⁷ Кошғар ва Хўтанда яшовчи мусулмонларга Чингизхонни уларнинг ҳимоячиси сифатида кўрсатган. Мўғул аскарлари Кучлукхонга қарам ер-

¹ Ўнон дарёси – бошланиши ҳозирги Мўғулистоннинг шимоли-шарқий ерларига тўғри келадиган дарё.

² Тимучин – Мўғуллар салтанатининг асосчиси ва унинг 1206–1227 йиллардаги етакчиси.

³ Чингиз сўзининг маъноси ҳақида ҳозирги кунга қадар турлича қарашлар мавжуд. Кўпчилик шарқшуносларнинг фикрича, чингиз туркий тенгиз – денгиз сўзидан олинган бўлиб, Чингизхон «денгизхон», яъни дунё ҳукмдори деган маънони билдирган.

⁴ Чжурчжэн – X–XV асрларда Манчжурия, Марказий ва Шимоли-шарқий Хитой ҳудудларида яшаган уруғ, бу ерда Чжурчжэн деганда Манчжурия ҳудудлари кўзда тутилган.

⁵ Найманлар – сўз кетаётган пайтда ҳозирги Олтой, ғарбий Мўғулистон ва шарқий Қозоғистондан иборат ҳудудни бошқарган уруғлар уюшмаси.

⁶ Кучлукхон – 1213–1218 йилларда найманлар етакчиси.

⁷ Жеба нўён – Чингизхоннинг асосий ҳарбий юришларини бошқарган бош қўмондони.

ларга кириб борган пайтда маҳаллий халққа ҳеч кимнинг диний эътиқодига қаршилиқ қилинмаслиги ва аҳолига зарар етказилмаслиги ҳақида эълон қилган. Шу тарзда Қошғар ва Хўтан аҳолиси ўз ҳукмдорларига қарши қўзғолон кўтариб, уни мўғулларга топширилишига эришилган. Бу воқеалар содир бўлган 1218 йилдан кейин Чингизхон қўшинлари ануштегинийлар бошқариб келаётган ўзбек давлати чегараларига деярли яқинлашиб қолган.

Султон Муҳаммаднинг Чингизхонга қизиқиши мўғуллар етакчисининг Хитойни эгаллагани тўғрисидаги хабар тарқалиши билан туғилган. У ҳақида тўлиқ маълумотни қўлга киритиш ниятида 1215 йили Баҳовиддин Розий бошчилигидаги элчилар Пекинга йўл оладилар. Уларни катта ҳурмат билан қаршилаган Чингизхон ўзбек ҳукмдорига атаб турли-туман қимматбаҳо совғалар тақдим этган. Бироқ элчига берган номадаги гап-сўзлар, айниқса, Султон Муҳаммадга қарата сенлаб мурожаат қилишидан мўғуллар етакчисининг шахдини илғаб олиш қийин бўлмаган, албатта: «хоразмшоҳга айт, мен – Шарқнинг ҳокимиман, сен – Ғарбнинг ҳокимисан! Иккимиз ўртамизда дўстлик ва сулҳ ҳақида қатъий битим бўлсин. Икки тарафнинг савдогарлари ва қарвонлари ой бориб, омон қайтсин ва менинг ерларимдаги қимматбаҳо буюмлар ва оддий матоларни улар сенинг тарафинга олиб келсинлар».

Чингизхон бериб юборган совғалар орасида Хитой тоғларидан қазиб олинган ва туя ўркачидек келадиган олтин ёмби ва бошқа қимматбаҳо ҳамда ноёб нарсалар Аловиддин Муҳаммаднинг нафсониятига теккан менсимасликни юмшатган дейиш қийин. Бироқ ўзаро муносабатларни кескинлаштирмаслик йўриғини тутгани ҳам бор гап. Бўлмаса, 1218 йил баҳорида Аҳмад Хўжандий ва Аҳмад Балчих каби савдогарлар бошлиқ катта қарвонни мўғуллар қароргоҳига жўнатмаган бўларди.

Чингизхон томонидан тезда жавоб ҳайъати юборилгани, унга Маҳмуд Ялавоч, Алиҳожид Бухорий, Юсуф Қанқа Ўтрорий каби уддабурон шахслар бош бўлиб, совға-саломлар янада бой бўлгани, мўғуллар сардори ўзбек давлати билан борди-келдиларни жадаллаштиришга киришганини кўрсатади. Элчилар орқали бериб юборган мана бу мазмундаги мактуби эса унинг асл ниятига ишора бўла олади: «Сенинг ишинг қандай улканлиги менга яширин эмас, сен ўз ҳукмингда нималарга эришганларинг менга маълум. Мен билдимки, сенинг мулкларинг беҳисоб. Сен билан тотувликни сақлашни мен ўзимнинг вазифаларимдан бири деб биламан. Сен мен учун энг азиз ўғлимдексан...».

Бундай тағдор ва кибрли сўзлар ўзбек ҳукмдорига ёқмаслиги аниқ эди. Негаки, бир ҳукмдорнинг иккинчисига қарата, ўғлим, дейиши, уни ўзига қарамдек билишини англатар эди. Шунга қарамай, ануштегиний султон сир бой берган эмас. Афтидан, бундай «катта кетиш» сабабсиз юз бермаслигини у тўғри англаган. Акс ҳолда, ўша куни тунда Маҳмуд Ялавочни чорлаб, бор

ҳақиқатни баён этиши, Чингизхонга эмас, ўзига хизмат қилиши, душман қароргоҳида туриб, бу томонга ишлашини уқтирмаган бўларди. Ҳаётидан хавфсираган Маҳмуд Ялавоч «султон эшитишни хоҳлаган» маълумотларни унга етказди, жумладан, мўғулларнинг ҳарбий кучи сизнинг қудратингиз олдида ҳеч нарса эмас, деб уни алдайди. Кўнгли тинчланган Аловиддин Муҳаммад унга қимматбаҳо жавоҳир совға қилиб, Чингизхон билан борди-келди қилишга рози эканлигини билдиради.

Ортга қайтган Маҳмуд Ялавоч бор ҳақиқатни, шунингдек, ўзбек давлатининг кучли ва кучсиз жиҳатлари ҳақидаги тўлиқ маълумотни Чингизхонга оқизмай-томизмай етказган. Бошқача айтганда, у Аловиддин Муҳаммадни чув туширган. Айёрлиги иш бера бошлаганидан руҳланган мўғул ҳукмдори ташқаридан қараганда, ўртани совутмаслик, аслида эса ўзбек давлати имкониятлари, айниқса, йўллар, шаҳарлар, аҳоли кайфияти, ички сиёсий вазият бўйича янада кўпроқ маълумот тўплаш мақсадида 100 та мўғул ва 450 мусулмон савдогаридан иборат катта қарвонни ҳозирлаб, Турон томон жўнатади. Мўғулларга ўз ишончли кишиси Ухунни, савдогарларга Умархўжа Ўтрорий, Жамол Мароғий, Фахриддин Жиззахий Бухорий, Амириддин Ҳаравийни бошчиликка тайинлайди. Улар Ўтрорга етиб келганларида юз берган мудҳиш воқеа кейинчалик Туроннигина эмас, балки бутун дунё ҳаётини издан чиқариб юборган жараёнга ўзига хос туртки бўлган.

У ерда ҳокимлик қилиб турган Ғойирхон Чингизхон кишилари айтганча деб гумонлаб, ўзбошимчалик билан барчасини ўлдиртирган, мол-мулкни эса ўзлаштирган. Ушбу фожиа мўғуллар бошлиғининг нафсониятига тегиши турган гап эди. Лекин очикчасига тўқнашишнинг пайти келмади, деб санаганиданми, у бирданига сен-менга бормай, Ибн Қафрав Бугрони икки мўғул ҳамроҳлигида Гурганжга юборади. У келтирган мактубда Чингизхон хоразмшоҳни аҳдни бузганликда айблаб, Ғойирхонни унга топширишни талаб қилади. Ануштегиний ҳукмдор бунга қўнмаганидан ташқари, элчи ва унинг икки йўлдошини ўлдиришни буюрган. Демак, у ҳам урушга тайёр бўлган. Самарқанд шаҳри атрофида девор қуриш билан боғлиқ режа буни тўғридан-тўғри тасдиқлайди.

Ануштегинийлар салтанати ва Чингизхоннинг жиққамушт бўлишларидан манфаатдор яна бир тараф бўлган – халифа Носир. Ўзбек давлатининг куч-қудрати йилдан-йилга ошиб бораётганини ўзининг зарарига йўйган халифа мўғуллар сардорининг ёнига элчилар юбориб, уни мусулмонлар юртига қарши гиж-гижлагани маълум.

Чингизхон 1219 йилнинг кузида икки юз мингга яқин аскар билан Ўтрор яқинига келиб ўрнашади. Бу ерда у лашкарини тўрт қисмга ажратиб, ҳар бир қисмга вазифалар юклаган.

Қўл остида, тахминан, тўрт юз минглик қўшини бор Аловиддин Муҳаммад олий ҳарбий кенгаш томонидан таклиф қилинган мудофаа ва ҳужум ре-

жаларини қабул қилмагани келгуси ютқазув ва йўқотишларга сабаб бўлгани манбаларда алоҳида урғуланади. Ҳолбуки, Жалолиддин Мангуберди мўғулларни юрт ичкарасига киритиб, ҳудудларни яхши билиш эвазига уларни қириб ташлаш, Шаҳобиддин Хевакий¹ эса 400 минг аскарни Сирдарё бўйида тўплаш ва узоқ юришдан чарчаб келаётган мўғулларга мамлакат остонасида зарба бериш таклифлари, шунингдек, Ғазна, керак бўлса, Ҳиндистон томонларга чекиниб, душманни ўша ерда енгил режалари ҳам бўлган.

Аловиддин Муҳаммад уларнинг бариға, йўк, деб, ҳарбий кучни катта шаҳарлар бўйича тақсимлаш ва шу тариқа душманга бас келишни буюрган. Бошқача айтганда, кам сонли қўшинга эга Чингизхон учун аини муддао тўхтамга келган: улкан лашкарни майдалаб ташлаган.

Ушбу шароитда, ўтрорликлар Ғойирхон бошчилигида беш ой давомида мўғулларга қаршилик кўрсатган. Хоразмдан ёрдам тариқасида юборилган Қорача ҳожиб тескарасини қилган – энг оғир паллада сотқинлик йўлини танлаб, ўз қўшини билан шаҳар дарвозасидан чиқиб, мўғулларга таслим бўлган. Бироқ хиёнаткорларни мўғуллар ҳам кечиришмаган. Улар Қорача ҳожиб ва унинг аскарларини қатл этишган. Ўтрорликлар жонларидан умидларини узиб, «ёшу қари барча ўлим йўлидамиз», деган сўзларни дилларига туғиб, охириг имкониятгача жанг қилишган. 1220 йилнинг феввалида Ўтрор мўғуллар томонидан эгалланиб, ер билан яксон қилинди. Душман шаҳар аҳолисини чўлга олиб чиқиб, ёппасига қириб ташлаган. Ўлдирилганлардан қолганлар – оддий халқ кул «ҳашарчи» сифатида мўғул қўшинининг олд сафларига қўйилиб, навбатдаги жанглар учун юборилган, ҳунармандлар эса Мўғулистонга олиб кетилган.

Бухоро юришига Чингизхоннинг ўзи бошчилик қилади. 1220 йилнинг бошида шаҳар теварагига етиб келган душман уни қуршаб олади. Қаттиқ қаршиликдан сўнг Чингизхон шаҳарга киради ва «хоразмшоҳ одамларини шаҳардан ҳайдасинлар ва яширишни ўйламасинлар» деган буйруғини бергач, бухороликлар уларнинг кўпчилигини ўз хонадонларида беркитганларидан хабар топиб, уйларни ёқиб юборишни буюради. Мўғуллар шаҳар ҳокими Кўкхон ва аъёнларини ўлдириб, шаҳар деворини бузиб яксон қилдилар. Юрт ҳимоячиларидан бир қанчаси² аркка қириб ўн икки кун давомида қаршиликни давом эттиришган. Босқинчиларнинг қутуриши шу даражада бўлганки, дин пешволари мусулмонлар учун муқаддас саналмиш масжидларга ўт қўйиш, оддий аҳолини қиришга қарши бош кўтарганларида, Чингизхон уларнинг бир нечасини, жумладан, имом Рукниддин Имомзода³ ва қози Садриддин⁴ қатл эттирган.

¹ Шаҳобиддин Хивакий – ануштегинийлар даври атокли давлат арбобларидан бири.

² Айрим маълумотларга кўра, 400 киши.

³ Рукниддин Имомзода – Чингизхон ҳужуми вақтида Бухоро имомларининг бошлиғи.

⁴ Қози Садриддин – Бухоро шаҳар қозиси, Рукниддин Имомзода ўғли.

Бухоро эгалангач, мўғуллар у ердан асир олинган аҳолини лашкарнинг олди сафларига жойлаштириб, салтанатнинг иккинчи пойтахти дея эътироф этиладиган Самарқандга ҳайдаб келадилар. Икки кун шаҳар ва қўрғон деворлари ва шаҳарни ўраб турувчи дарвозалар ўрганиб чиқилади. Чингизхон шаҳар ташқарисига жойлашганининг учинчи кунида хоразмшоҳ лашкарлари, шаҳарни ҳимоя қилиш мақсадида, ташқарига чиқади ва мардонавор жанг қилади. Иккала томондан қўплаб жангчилар ҳалок бўлади ва бир тўда мўғулларни асир олиб шаҳарга киритадилар.

Эртасига Чингизхон шахсан ўзи отланиб чиқади, шаҳарга манжаниқ, палахмон ва камонлардан тўхтовсиз тош ва ўқлар узила бошлайди. Оғир қаршилиқдан сўнг Самарқанд ҳам таслим бўлади. Намозгоҳ дарвозасидан ичкарига кирган мўғуллар икки кунда шаҳар деворини бузиб ташлашган. Учунчи куни эса, ватан ҳимоячиларини қиличдан ўтказишни бошлашган. Жумладан, 20 амир ва улар қўл остидаги 30000 аскарни ўлдиришган.

Самарқанд аҳолисидан ўттиз минг ҳунармандни ажратиб олган Чингизхон уларни фарзандлари ва қариндошларига бўлиб берган. Қолган аҳолига шаҳарга қайтиши учун икки юз минг динор омонлик пули талаб қилган. Мазкур воқеалар 1220 йилнинг март ойида юз берган эди.

Самарқандни қўлга киритгач, мўғуллар ёзни Нахшаб яйловларида ўтказиб, кузда Термизга етиб бордилар. Шаҳар аҳолиси мўғулларга қарши қаттиқ жанглар қилди. Ғанимлар бир неча кунлик қамалдан сўнг шаҳарни эгаллаб хароб қилиб, аҳолисини бутунлай қириб ташлади. 1221 йил январь охирида Чингизхон Термиз кечуви орқали Амударёдан ўтиб, Балхга етиб боради.

Аловиддин Муҳаммад юртни ташлаб кетишга мажбур бўлгач, пойтахт Гурганж мудофаасида бир қатор амирлар қолган эди. Самарқанд забт этиб бўлингач, Жўжи¹ ва Чиғатой² Хоразм томон юзланишган ва 1221 йил бошида Гурганжни қамал қилишга киришганлар. Жалолиддин Мангуберди ва Темур Малик Гурганж мудофаасини ташкил этишга ҳаракат қилган, лекин бу ҳам узоқ давом этмасдан улар шаҳарни тарк этишган.

Қамал етти ой чўзилгани учун Ўқтой³ ҳам ёрдамга сафарбар этилган. Мўғуллар ёппасига қаттиқ жанг қилишга киришганлар, манжаниқларни ишга солганлар. Буйруққа кўра, лашкар ва ёрдамга ҳайдаб келтирилганлар сув тўла хандакни хас-хашак билан тўлдиришган. Мўғул лашкари деворга чиқиб, Гурганж деворини кулатган. Шаҳар аҳолиси тор кўчалар ва маҳаллаларда тўсиқлар қилган ҳолда душман билан мардонавор кураш олиб бо-

¹ Жўжи – Чингизхоннинг тўнғич ўғли.

² Чиғатой – Чингизхоннинг иккинчи ўғли; 1227–1241 йилларда Чиғатой улуси ҳукмдори.

³ Ўқтой – Чингизхоннинг учинчи ўғли, 1229–1241 йилларда мўғуллар салтанатининг етакчиси.

ради. Босқинчилар эгалланган ҳар бир уй, иморатга нефть сочиб ёндириб бораверишган. Шу тариқа, шаҳарнинг кули кўкка совурилгани оқибатида ўзбек давлатининг пойтахти ҳам душманга таслим бўлган. Босқинчилар Амударёдаги тўғонни бузиб, шаҳарни сув бостириш орқали уни узил-кесил харобага айлантиришган.

Аловиддин Муҳаммаднинг ҳарами ва фарзандлари асирга олинади. Мўғуллар асирга олинган ануштегиний шаҳзода ва маликаларни ўлдиришган, ҳарам вакилаларини Чингизхон яқинларига тортиқ қилишган, онаси Туркон Хотунни эса Чингизхон қароргоҳига жўнатишган. У 1233 йили юз берган ўлимига қадар умрини тутқинлик ва хўрликда ўтказган.

Мўғулларнинг икки йил чамаси Туронда давом этган босқини юрт учун катта офат бўлган: юз минглаб аҳоли қириб ташланган, юз минглаб киши асир қилиб олиб кетилган. Шаҳар ва қишлоқлар вайрон қилиниб, суғориш тизими, экинзорлар, боғ-роғлар хароб қилинган.

Биргина Гурганж аҳолисидан 100 000 ҳунарманд ажратиб олиниб Мўғулистонга жўнатилган, қолган барча эркак, ўғил зотини қиличдан ўтказишган. 50 000 мўғул жангчининг ҳар бирига 24 тадан гурганжлик тўғри келганига оид тарихий гувоҳликда муболаға бўлган тақдирда ҳам, қурбонлар кўламини тасаввур қилиш қийин эмас.

Темур Маликнинг ботирлиги. Мўғуллар эллик минг киши ҳашарчи ва йигирма минг мўғулдан иборат ҳарбий куч билан Хўжанд атрофига етиб келганларида, шаҳарни Темур Малик қўриқлаб турар эди. Босқинчиларга кучи етмаслигини англаган ўзбек баҳодири шаҳарни ташлаб, мингта ботир жангчи билан Сирдарё ўртасидаги оролда жойлашган қўрғонни макон тутади. Уни эгаллашга кўзи етмаган душман, қўрғонни сувга бостириш мақсадида ҳашарчиларни уч фарсанг¹ наридаги тоғликдан тош ташиб келиб, дарёга тўкиш ва сувнинг йўлини тўсишга мажбур қилади.

Темур Малик оловли ўқлар таъсир қилмаслиги учун сирка қўшиб қорилган лой чапланган кигиз билан усти ёпиқ ўн иккита солда тунлари мазкур тўғонга сузиб борган, уни бузиб, босқинчиларнинг анча-мунчасини ўлдириб яна оролга қайтган. Аҳвол жуда оғирлашгач эса тунда бир гуруҳ ботир жангчилар билан етмишта кемада қуршовдан чиқиб, аввалига Хоразмга етиб бориб, Жалолиддин Мангуберди кўшинига қўшилади.

Жалолиддин Мангубердининг ботирлиги. Отаси ўлимидан² сўнг сулола ва давлат бошлиғи сифатида Гурганж мудофаасига отланган Жалолиддин Мангубердини сарой аъёнлари чиқиштирмаганлари камдек, уни йўқ қилиш пайига ҳам тушишган. Ушбу шароитда Жалолиддин Мангуберди

---

¹ Фарсанг (фарсах) – 6–7 км га тенг узунлик ўлчови.

² Аловиддин Муҳаммад 1220 йили Каспий денгизидаги оролда вафот этган.

300 отлик билан бирга пойтахтни тарк этади. Нисо яқинида 700 отликдан иборат мўғул аскарларини янчиб ташлайди. Шу тариқа, мўғуллар устидан илк ғалаба юз берган ва уларни енгил мумкинлигига ишонч пайдо бўлган.

Нишопурда куч тўплаш имкони туғилмагани сабаб, шахзодалигидаги мулки – Ғазнига йўл олади. Қандаҳор яқинида Хирот ҳокими Амин Малик бошлиқ ўн минглик қўшинни бирлаштирган Жалолиддин Мангуберди Қандаҳорни қамалда сақлаб турган мўғулларга ҳужум қилган. Уч кун давом этган шиддатли жанглардан кейин мўғул қўшинлари енгилиб, чекинади. Бундан хабар топган, афтидан, Нисо остонасидаги мағлубиятни тасодифга йўйган Чингизхоннинг фиғони кўкка кўтарилади. Ўзининг енгилмаслиги билан миллионлаб кишилар юрагига ваҳима солган мўғул етакчиси учун бу галги тор-мор бўлиш роса алам қилган. Шу важдан ҳам, нима қилиб бўлмасин, ўзбек ботирини қўлга тушириш, йўқ қилиш буйруғини беради.

Жалолиддин Мангуберди Ғазнига етиб келгач, унга халажлар¹ сардори, Балх ҳокими, афғон ва қарлуқларнинг бошлиқлари ўз қўшинлари билан келиб қўшилишган. Катта кучга эга бўлгач, у Ғазнидан чиқиб, Волиён қўрғонини² қамал қилиб турган мўғулларга ташланиб, 1000 дан ортиқ душманни ўлдирган. Мўғул қўшинининг қолган-кутгани Панж дарёсидан ўтиб чекинган.

Жалолиддин Мангубердининг ҳаракатларидан вокиф бўлган Чингизхон тажрибали лашкарбошилари бошчилигида 45 000 лик қўшинни юборган. Мўғул қўшини ва ануштегинийлар етакчиси ўртасидаги Парвон³ жангида мўғуллар кетма-кет ҳарбий ҳийлалар ишлатишига қарамай, бутун қўшинни отдан тушириб, камондан ўқ отиш ва ялпи ҳужумга ўтиш йўсини унинг ғалабасини таъминлайди. Бу жангда Жалолиддин Мангубердининг ўзи мўғул аскарларининг ўртасига ёриб кириб, уларнинг жанговар сафини бузиб юборган. Мазкур воқеалардан хабар топган Чингизхон ўзбек ботирининг хатарли куч эканлигини англаб етган ва унга қарши ҳал қилувчи жангга ўзи бош бўлишга қарор қилган. Шу тариқа, Чингизхон барча кучларини тўплаб, Ғазни томонга юрган. Бу пайтда Парвон жангида олинган ўлжани тақсимлаш борасида Жалолиддин Мангубердининг иттифоқчилари ўртасида ўзаро низо келиб чиққан. Жалолиддин Мангубердининг олдиндаги хавфга қарши бирга курашиш ҳақидаги чақириқларига қарамай халаж, афғон ва қарлуқ амирлари ўз қўшинлари билан сафдан чиқиб кетганлар. Кейинроқ, бу гуруҳларнинг ҳар бири Чингизхон томонидан алоҳида-алоҳида кириб ташланган.

¹ *Халажлар* – туркий уруғлардан бири.

² *Волиён қўрғони* – Ғазна яқинида жойлашган қалъа.

³ *Парвон* – ҳозирги Афғонистон шимоли-шарқида, Ғурбанд ва Панжшир дарёларининг қуйилиш нуқтасида жойлашган шаҳар.

Юқоридаги йўқотишлар ва Чингизхоннинг ўзи қўшинга бош бўлиб келаётганидан хабар топган Жалолиддин Мангуберди Синд дарёсининг нариги томонида куч тўплаш учун Ғазнини тарк этган. Лекин 1221 йилнинг охирларида Синд дарёсидан ўтишга тайёрланаётган Жалолиддин Мангубердига мўғулларнинг Чингизхон бошчилигидаги асосий кучлари ҳужум қилади. Уч кун давом этган ушбу жангнинг шиддати ўша даврнинг барча тарихчилари томонидан алоҳида эътироф этилган. Чингизхон ўз аскарларига унга ўқ отмаслик, тириклайин қўлга олиш ҳақида буйруқ берган. Аскарлар томонидан Жалолиддин Мангуберди атрофидаги ҳалқа сиқиб борилиб, хоразмшоҳ қўшинининг асосий қисми қириб ташланган. Жангнинг учинчи кунида ўзбек ўғлонининг фақат 700 та аскар қолиб, бу кучлар билан ҳам мўғулларга қаршилиқ кўрсатилган. Айнан шу олишувда ўзбек ҳукмдорининг етти-саккиз яшар ўғли душман қўлига тушган ва Чингизхон кўз ўнгида ўлдирилган. Жалолиддин Мангубердининг ҳам тутқинликка тушиш воқеликка айланган лаҳзаларда отида ўтирган ҳолда ўн *газ*¹ ва ҳатто ундан баландроқ ердан дарёга сакраган ва қўлида найза, белида қилич ва қалқони билан эсон-омон нариги қирғоққа чиқиб олган. Буни кўрган Чингизхон аламиданми ёки ҳавасиданми, фарзандларига қараб, «Отада ўғил бўлса, мана шундай бўлсин, сув ва оловнинг қўш гирдобидан кутулиб кетолдими, унинг қўлидан ҳали кўп иш ва саноксиз кўзғолонлар уюштириш келади», деган экан.

Чиндан ҳам шундай бўлган, келгуси ойлар, йилларда Жалолиддин Мангуберди Шимолий Ҳиндистоннинг қатор ерларини ўзи бўйсундиргани, ўз номидан танга бостиртириб, хутба ўқиттиргани ҳам маълум. Деҳли султони Шамсиддин Элтутмиш² билан элчилик алоқалари ҳам ўрнатилган. Бироқ қатор омиллар сабаб 1224 йили у мазкур ўлкаларни ташлаб кетиш ва салтанатнинг ҳали мўғуллар оёғи етиб бормаган ғарбий бўлаклари сари юзланишга қарор қилади.

Кермон, Форс, Язд вилоятлари ҳокимлари ануштегинийларнинг энди-ги етакчисини тан олиб, унга хизмат қилишга бел боғлайдилар. Исфаҳон кучлари ҳам унга қўшилгач, 1225 йили Озарбайжонни эгаллаган Жалолиддин Мангуберди тез орада Кўня султонлиги, Дамашқда ҳам ўз номидан танга бостириб, хутба ўқитилишига эришади, 1226 йили Гуржистон ҳам унинг ҳокимиятини тан олади. Шу тарика, олти йил ўтиб, ўзбек ҳукмдори яна эски ёв – Исфаҳон остонасига лашкар тортиб келган мўғуллар билан тўқнашади.

1227 йил 5 сентябрда юз берган олишувда Жалолиддин Мангуберди душманни тор-мор қилган. Тирик қолган мўғуллар чекинишга мажбур

¹ Газ – 0,71 метрга тенг узунлик ўлчов бирлиги.

² Шамсиддин Элтутмиш – мамлуқлар сулоласининг 1211–1236 йилларда Деҳли султонлигини бошқарган етакчиси.

бўлганлар. Аммо мазкур йирик ютуқ ўзбек ҳукмдорининг сиёсий-ҳарбий фаолиятида энг охиргиси бўлганди, десак тўғри бўлади. Негаки, кейинги йилларда Ғарбий Эрон, Ироқ, Шарқий Туркия, Кавказортини қамраб олган катта кенгликда юз берган жараён ануштегинийлар етакчиси фойдасига кечган эмас. Мазкур ҳудуддаги сиёсий кучлар – халифалик, Кўня султонлиги, Озарбайжон, Гуржистон маҳаллий сулолаларининг барчаси Жалолиддин Мангубердининг шарқдан бостириб келаётган даҳшатли куч – Чингизхон авлодларига қарши тура олишини билган ҳолда, унинг қудрати ошиб боришидан манфаатдор бўлмаганлар. Ҳатто биргалашиб унга қарши ҳаракат қилишга ҳам борганлар. Бу ҳам етмагандек, исмоилийлар¹ мўғулларга одам юбориб, уларни ғарбга юришга очикдан-очик ундай бошлашган. Фурсатдан фойдаланган душман тезда лашкар тортиб келиб, Озарбайжонга бостириб киради. Мўғуллар билан тўқнашувга чап бериб, Маёфориқин вилоятига² чекинишга мажбур бўлган Жалолиддин Мангуберди 1231 йил август ойининг 17–20 кунлари оралиғида Айндор қишлоғида³ бир курд томонидан тасодифан ўлдирилади.

Ўзбек ҳукмдорининг ўлими ҳақида Малик Ашрафга⁴ етказганларида, у шундай дегани тарихий манбаларга муҳрланиб қолган: «Нима, сизлар унинг орадан кетгани билан мени қутламоқчимисизлар? Ҳали бунинг оқибатини сизлар, албатта, кўргайсизлар. Негаки, Яратганга онт ичиб айтаманки, унинг ҳалокати мўғулларнинг мусулмонлар ерларига бостириб киришига йўл очади, деганидир. Энди Яжуж ва Мажужлар⁵ билан бизнинг ўртамизда турган хоразмшоҳдек девор йўқ».

Эътиборлиси, Жалолиддин Мангуберди хизматида бўлган кўплаб беклар, ботирлар узоқ вақт Яқин Шарқ сиёсий-ҳарбий турмушида жиддий аҳамият касб этганлар⁶. Чунончи, улар Қуддус ва Наблус шаҳарларини бўйсундиришга эришганлари маълум.

Маҳмуд Таробий қўзғолони. Туронни қонга ботириш, вайронага айлантириш эвазига эришилган мўғул ҳукмронлиги тинч кечмаслиги аниқ эди. Негаки, улар аجدодларимизнинг озодликка интилишдек дунёқарашини йўқ қилолмаганлар. Бунинг исботини 1238 йили келгиндилар ҳукмронлиги-

¹ *Исмоилийлар* – 1090–1256 йилларда Эронда, 1100–1273 йилларда Сурияда ҳукмронлик қилган сулола.

² *Маёфориқин вилояти* – Туркия ғарбидаги шаҳар.

³ *Айндор қишлоғи* – Маёфориқин яқинида жойлашган қишлоқ.

⁴ *Малик Ашраф* – Ҳилот ҳукмдори.

⁵ Малик Ашраф мўғулларни шундай деб атаган.

⁶ Хоразмликлар номи билан машҳур бўлган юртдошларимизнинг авлодлари ҳозир ҳам Миср, Сурия, Ироқ, Туркиянинг қатор қишлоқларида яшаб келмоқдалар.

га қарши Бухорода Маҳмуд Таробий бошчилигида кўтарилган халқ кўзғолони мисолида кўриш мумкин. Ақл-заковати ва жасорати билан эл орасида шуҳрат қозонган, Тароб қишлоғилик хунарманд Маҳмуд «Эй ҳақиқат мудофаачилари, кутишнинг имкони йўқ, заминни ноҳақликлардан тозалаш лозим, ватанни севган ҳар бир киши ўзида бор қуролни ёхуд калтак ва меҳнат анжомларини олиб курашга отлансин», дея бухороликларни кўзғолонга чақирган. Уни тасаввуф вакилларида бири Шамсиддин Маҳбубий¹ ҳам қўллаб-қувватлаган. Унинг отаси Маҳмуд эса ўз китобида «Торабдан халқ халоскори чиқмоқда ва у бутун шаҳарни озод қилади» деб ёзиб қолдиргани маълум. Маҳмуд Таробийнинг мўғулларга қарши курашидан хабар топган Бухоро шаҳри ва ён атрофдаги қишлоқлардан минглаб кишилар унга қўшила бошлашган. Кўзғолончилар мўғул амалдорлари ва маҳаллий амалдорларни енгиб, шаҳарни эгаллашади. Бундай вазиятда Бухоро садрлари Маҳмуд Таробий ҳокимиятини тан олиб, уни ҳукмдор деб эълон қилишади. Маҳмуд Бухорога ҳукмдор бўлгандан кейин Малик Санжарнинг саройида тўхтаган. Оломон унинг орқасидан Бухорога борган, шаҳарни мўғуллардан тозалаган. Маҳмуд Таробий Бухородаги Робия саройини ўзига қароргоҳ қилиб олган ва масжидда унинг номига хутба ўқилган.

Бунга қарши зодагонлар ўзларининг кучларини мўғуллар қўшини билан Карманада бирлаштирган ва улар Бухорога қараб йўл олганлар. Таробий ва Маҳбубий уларга қарши чиққанлар. Икки ўртада кураш бошланган пайтда кўзғолон бошлиқлари сафнинг бошида турган. Кўзғолон кўтарган деҳқонлар қўлларига болта ва хаскашлар билан жангга кириб, амалдор ва юқори табақадаги кишиларни асир олиб, 10 мингга яқин мўғулни ўлдиришган. Кўзғолон раҳбарларининг ўзлари эса олдинига ном-нишонсиз йўқ бўлишган. Кейинроқ мўғул аскарлари Таробий ва Маҳбубийнинг ўқ еган жасадини топишган. Шундан кейин кўзғолоннинг боришида ўзгариш юзага келиб, у муваффақиятсизликка учрайди. Бошлиқсиз қолган халқ ўзларининг йўлбошчилари сифатида Таробийнинг укалари Муҳаммад ва Алини тан олишган.

Бир ҳафтадан кейин Бухорога кўп сонли мўғул қўшинлари кириб келишган. Муҳаммад ва Али душманга қарши қурол-яроқларсиз чиқишган, натижада кўзғолончилар тор-мор қилинган.

Чигатой улусининг пайдо бўлиши. Чингизхон вафотидан кейин унинг босқинчилик юришлари натижасида қўлга киритилган улкан ҳудуд ўғиллари Жўчи, Чигатой, Ўқтой ва Тўли² ўртасида тақсимланган ва ҳар бир сиёсий бирлик улус дейилган. Мўғуллар салтанатининг пойтахти ва улуг

---

¹ Шамсиддин Маҳбубий – Бухорода ўзининг билими ва насл-насаби билан обрў қозонган, Маҳмуд Таробий билан ёнма-ён мўғулларга қарши курашган шахс.

² Тўли – Чингизхоннинг кенжа ўғли.

хоннинг қароргоҳи Қорақурум¹ саналган. Чигатойга Туроннинг каттагина бўлаги – шимолда Еттисувдан жанубда Амударёгача, ғарбда Хоразмнинг жанубидан Шаркий Туркистонгача ерлар теккан. Шу тариқа, босқинчилар томонидан тузилган Чигатой улуси пайдо бўлган. Унинг маркази олдиниға Олмалиқда², кейинчалик Қаршида ўрнашган.

Қаттиққўл ва шафқатсиз бўлган Чигатой мўғулларнинг ҳуқуқ ва қонун-қоидалари тўплами «Ясо»га³ қатъий амал қилиб, ўз ҳукмронлиги остидаги ҳудудларнинг мусулмон аҳолисидан ҳам унга итоат этишларини талаб қилган. Мусулмонлар учун бу талабларни амалга ошириши қийин эди. Унинг бошқаруви даврида исломий қоидаларга кўра, баъзи фаслларда ҳайвон сўйилмаслиги, кундуз пайти сувга тушмаслик ҳақидаги қонунлар қаттиқ талаб қилинганлиги сабабли одамлар қийин кунларни бошдан кечиришган. Норози бўлганлар қаттиқ жазоланган, ҳатто ўлимга маҳкум қилиниш ҳолатлари ҳам бўлган.

1246–1252 йилларда улусни бошқарган Ясу Мунке⁴ ичкиликка берилган ва бошқарувчилик қобиляти йўқ заиф киши эди. Шу сабабли ҳам идора ишлари хотини Наиши ва Баҳовиддин Марғиноний⁵ кўлига ўтган. Бундан Чигатой улусидаги ички сиёсий вазият оғирлашган.

Кейинчалик ҳам минтақа аёл киши – Эргена хотун⁶ томонидан бошқарилгани маълум. Муборақшоҳ⁷ ёшлиги сабабли ҳам унинг идораси ўн йил давом этган. Эргена хотунни тахтдан қулатган Олғу⁸ Самарқанд ва Бухоро шаҳарларини идора қилишга ўзининг одамларини жойлаштирган. Маъсудбекни⁹ ўзининг молия вазири этиб тайинлаган. Маъсудбек Самарқанд ва Бухоро аҳолиси тўлаши лозим бўлган солиқлардан дастлабки тўловни йиғишга муваффақ бўлган. Шу маблағ ҳисобига Олғу яна катта кўшин тўплаб, бошқа улусларга қарши ҳарбий ҳаракатларини давом эттирган. Унга урушларни муваффақиятли олиб боришида Маъсудбек катта молиявий ёрдам кўрсатган. Мазкур воқеаларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, хонлар ўртасидаги ўзаро қурашларда энг катта оғирлик Турон шаҳарлари аҳолиси зиммасига тушган ва бу сиёсий беқарорлик оғир иқтисодий таназзулга сабаб бўлган.

¹ Қорақурум – Мўғул салтанатининг 1220–1260 йиллардаги пойтахти, ҳозирги Мўғулистон марказида, Ўрхун дарёси водийсида жойлашган Хархўрин шаҳри.

² Олмалиқ – Или дарёси соҳилидаги водийда жойлашган шаҳар, Чигатой улусининг дастлабки маъмурий маркази.

³ Ясо – 1206 йили Чингизхон томонидан жорий қилинган мўғул қонунлари тўплами.

⁴ Ясу Мунке – Чигатой улусини 1247–1252 йилларда бошқарган хон.

⁵ Баҳовиддин Марғиноний – Ясу Мунке даврида унинг мусулмон вазири.

⁶ Эргена хотун – Чигатой улусининг иккинчи хони Қора Хулогунинг хотини.

⁷ Муборақшоҳ – Чигатой улусининг ислом динини қабул қилган биринчи ҳукмдори.

⁸ Олғу – 1261–1266 йилларда Чигатой улусини бошқарган ҳукмдор.

⁹ Маъсудбек – 1238–1289 йилларда мўғул ҳукмдорларининг ўтроқ вилоятлардаги ноиби.

XIII асрнинг 60-йилларига келиб, ягона мўғул салтанати парчаланиб, ҳар бир улус мустақил фаолият юрита бошлаган. Шунингдек, кичик мулкларга эгалик қилган мўғул шахзодаларнинг ўзларига тегишли бўлмаган ерларни эгаллаш учун курашлари авж олган.

Босқинчи сиёсий казо-казоларнинг бирлигини ислом динини минтақадаги мўғул шахзодалари ва уларнинг яқинлари эътиқодига айлантиришга қаттиқ бел боғлаган Тармаширинхон¹ ҳам таъминлаб беролмаган. Тармаширинхон Еттисув ва Иссиқкўл атрофларида ўрнашган мўғулларга эътибор қаратмади, деган баҳонада Бузан² бошчилигида исён кўтарилган. Улуснинг ғарбий бўлагидаги шаҳарлар шарқий ҳудудларни бошқараётган шахзодалар томонидан бир неча маротаба талон-торож қилинган. Бундай қарама-қаршилиқ оқибатида Тармаширинхон Ғазнага қочишга мажбур бўлган, йўлда асир олиниб, қатл эттирилган.

Қозонхон³ ҳокимиятни қаттиққўллик билан идора қилган бўлса-да, сиёсий кучларнинг итоатсизлигини бутунлай йўқ қилолган эмас. Маҳаллий амирлар мўғул амалдорларига ҳукмини ўтказиш ва хон билан рақобатлашиш даражасига етиб боришган. Қозонхонга қарши кураш бошлаганлар орасида амир Қазағоннинг⁴ ҳаракатлари алоҳида ўринга эга. У барчани ўз атрофига тўплаб, Солисаройни⁵ қароргоҳга айлантирган. Шу ерда барча маҳаллий амирларнинг қўшинини тўплаган ва хонга қарши кўзғолон бошлаган. 1346 йилда Дарайи Зангдаги⁶ биринчи жангда Қозонхоннинг қўли баланд келган бўлса-да, амир Қазағон курашни тўхтатмаган. Балки Қарши ёнида бўлиб ўтган иккинчи урушда уни ўлдирган.

Бундан буён улус бошқарувига номига чиғатой уруғидан кимдир хон сифатида чиқарилгани ҳолда, ҳокимият амирлар қўлида бўлган. Амир Қазағон илк бор сохта хон сифатида Ўқтой наслидан бўлган Донишмандчани⁷ тахтга ўтқазган.

Амир Қазағон ўлимидан сўнг, ўғли амирзода Абдулла тахтни эгаллайди ва пойтахтни Самарқандга кўчиради. У отаси тайинлаган Баёнқулихонни⁸

---

¹ *Тармаширинхон* – Чиғатой улусини 1326–1334 йилларда бошқариб, ислом динини расмий давлат дини деб эълон қилган ҳукмдор.

² *Бузан* – 1334 йилда улус тахтини эгаллаб, Тармаширинни қатл эттирган шахзода.

³ *Қозонхон* – 1343–1346 йилларда Чиғатой улусини бошқарган охириги мўғул ҳукмдори.

⁴ *Қазагон* – 1346 йилда Қозонхонни ўлдириб, Чиғатой улусининг ғарбий қисмида бошқарувни қўлга олган амир.

⁵ *Солисарой* – Амударё соҳилидаги шаҳар.

⁶ *Дарайи Занги* – Ҳирот яқинида жойлашган мавзе.

⁷ *Донишмандча* – 1346 йили амир Қазағон томонидан тахтга ўтқазилган сохта хон.

⁸ *Баёнқулихон* – 1348 йили амир Қазағон томонидан тахтга ўтқазилган сохта хон.

ўлдириб, ўрнига Темуршоҳ ўғлонни хонлик тахтига ўтқазади. Бу ўзбошим-чаликдан норози бўлган бошқа амирлар, жумладан, амир Баён сулдуз ва амир Ҳожи Барлос Самарқандга юриш қилиб, амирзода Абдуллани ва у тайинлаган хонни ҳайдаб юборишади.

Бошқарув. Улус бошлиғи чингизийлар сулоласига мансуб улуғ хон томонидан тайинланган хон бўлиб, у ўз мулкининг асосий хўжайини саналган. Мўғуллар ҳукмронлигининг ягона салтанат даврида хонни тайинлаш тартиби меросийликка асосланган. Шундай бўлса-да, ворислик ҳуқуқига эга бўлган шахзодани хон сифатида тасдиқлаш ҳоқонлик қурултойининг қарори ва ҳоқоннинг ёрлиғи орқали амалга оширилган. Улус бошқарувида хондан кейинги ўринда турувчи амалдор бош вазир ҳисобланган. Ҳоқон ва хон ҳузуридаги вазирлар ваколати доирасида амалга оширган вазифасига кўра, бир неча кишидан иборат бўлган.

Мўғул салтанати таркибига кирган улуслар хон бошқарувида берилган бўлса ҳам, ижроия ҳокимиятда иштирок этган кўпгина амалдорлар тўғридан-тўғри ҳоқонга итоат этишган.

Чиғатой ва унинг атрофидаги давлат аркони ўлкани бошқаришга доим ҳам тўлиқ аралашмаган, шаҳарларини назорат қилишдан кўра бу ҳудуддан келадиган солиқ ва тўловлар билан қаноатланган. Натижада, ўтроқ вилоятлар бошқарувида дастлабки йилларда *доруға*¹ ва унинг қўл остидаги мансаб эгаларидан ташқари, деярли, янгилик киритилмаган. Маҳаллий ҳокимларнинг мавжуд тартибга кўра, идора ишларини давом эттиришига мўғул ҳукмдорлари қаршилик кўрсатмаган.

Чиғатой улусида бошқарув тизими тузилишини ўрганиш натижасида унинг қуйидаги тартибда йўлга қўйилганлигини кўрсатиш мумкин: 1) хон; 2) бошқарувда иштирок этувчи маъмурий бирликларнинг бошлиқлари; 3) ноиблар – (мўғулча «доруғачи», «доруға» ва туркийда «босқоқ») шаҳар ва қишлоқ ўтроқ аҳолисини бошқарувчилар; 4) маъмурий бошқарув дево-нига бўйсунувчи маҳаллий ҳокимлар.

Чиғатой хонадони ҳукмронлиги даврида Турон бошқарув тизимида киритилган асосий ўзгаришлардан бири доруға лавозимининг жорий қилиниши бўлган. Ҳокон улус ҳукмдорининг ҳудудларни идора қилиш ишига доимий равишда аралашшишига йўл қўймаган ва доруғачининг бошқарувини олдинги ўринга чиқарган. Шу сабабли Турон ҳудудлари Чиғатойнинг мулки бўлишига қарамай, расмий тарзда ҳоқон тайинлаган ва унга бўйсунадиган доруға томонидан бошқарилган.

Чингизхон босқинининг дастлабки даврларидан бошлаб, мўғулларнинг минтақадаги расмий бошқарувчиси Маҳмуд Ялавоч бўлган. Унинг вазир-

¹ *Доруға* – мўғул ҳукмдорлари номидан ўтроқ вилоятларни бошқариб турган маҳаллий бошқарувчи.

лик ваколоти Хуросон, Амударё бўйларида то Хитойгача бўлган ҳудудларда тан олинган. Шунингдек, у қўлида катта бойлик тўплаган савдогар сифатида ҳам машҳур эди. Бойлиги бутун ўлкадан олинган солиқларни олдиндан тўлашга ҳам етадиган даражада баҳоланган. Қолаверса, Маҳмуд Ялавочнинг қўл остида мўғулларнинг таянчи бўлган солиқ йиғувчилар, маҳаллий ҳокимлар, ҳарбий маъмурлар ҳамда бир қатор мўғул ҳарбий қисмлари ҳам бўлган.

Чиғатой даврида у билан Маҳмуд Ялавоч ўртасидаги муносабатлар кескинлашган. Бунинг сабабларидан биринчиси, ҳоқон номидан ўлкани идора қилган Маҳмуд Ялавочнинг барча масалаларда тўғридан-тўғри Чиғатойга эмас, Ўқтойга ҳисобот берганида бўлган. Шунингдек, у йиғилган солиқларни ҳам ҳоқон саройига юбориб турган. Гарчи, барча масалаларда Ўқтой билан ҳамфикр бўлса ҳам, бундай сиёсат Чиғатойга маъқул келмаган. Чунки отаси унга *суюрғол*¹ қилиб берган ҳудудларнинг асосини Маҳмуд Ялавоч ҳокимлик қилган ўлкалар ташкил этарди.

Иккинчи сабаб эса Чиғатой будда динига эътиқод қилиб, мўғул урф-одатларини қатъий бажаргани, Маҳмуд Ялавоч эса шариат қоидаларига риоя қилган мусулмонларга нисбатан хоннинг ҳаракатларига қарши чиккани бўлган. Бундан ташқари, Чиғатой унинг вайронага айланган шаҳар ва қишлоқларни қайта тиклаш, иқтисодий ва маданий ҳаётни изга солишга эътибор қаратаётганидан ҳам норози эди. Шу туфайли Чиғатой уни ҳокимиятдан четлатиш йўллариини излаган. Чиғатой Маҳмуд Ялавочни бошқарувдан 1238 йили Бухорода мўғулларга қарши Маҳмуд Таробий бошчилигидаги кўтарилган қўзғолон сабаб четлаштиришга эришган. Шундан сўнг, у Ўқтой томонидан Пекинга ҳоким этиб тайинланиб, 1254 йилдан то умрининг охиригача шу шаҳарни бошқарган.

Маҳмуд Ялавоч бошқарувдан четлаштирилгандан кейин унинг ўрнига бу пайтда Ўқтой ҳузурида хизмат қилаётган ўғли Маъсудбек доруға этиб тайинланади. Маъсудбек Турфон ҳудудларидан то Хоразмгача бўлган ўтроқ аҳолининг сиёсий ва иқтисодий-ижтимоий ҳаётига оид бўлган барча масалаларни ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Мункахон² даврида Маъсудбек уйғурлар юртини ҳам бошқаради. Гарчи, сиёсий ҳаётда кескин ўзгаришлар рўй бериб турганига қарамасдан, у бу вазифада умрининг сўнгигиқа қадар ўтиради. Дастлабки даврларда Маъсудбекнинг бошқарувдаги ваколоти деярли ярим салтанат доирасида тан олинган. Кейинчалик, Чиғатой хонлари бошқарувда мустақилликка эришгач, у асосан, улус ҳукмдорларига хизмат қилган. Маъсудбекдан кейин унинг ўғиллари ҳам отасининг ишларини

¹ *Суюрғол* – алоҳида хизмат кўрсатган амалдорлар ва саркардаларга ҳукмдор томонидан берилган мол-мулк, ер-сув.

² *Мункахон* – 1251–1259 йилларда мўғуллар салтанатининг етакчиси.

мўғулларнинг ўтроқликка кўчиш даври бошлангунга қадар давом эттиришган. XIV асрнинг бошларидан ўтроқ вилоятларни бошқариш доруғаларнинг эмас, бевосита хонларга бўйсунувчи маҳаллий ҳокимларнинг қўлига ўтган.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Мўғуллар босқини оқибатида Туроннинг иқтисодий ва маданий марказлари бўлган шаҳарлар ҳамда деҳқончилик воҳалари вайронага айланган. Йирик шаҳарларни сув билан таъминловчи иншоотлар, тўғонларнинг барчаси Чингизхон топшириғи билан бузиб ташланган эди. Шу тариқа, ўлка иқтисодий ҳаёти бутунлай издан чиқиб, таназзулга учраган. Оғир солиқ сиёсати, чингизий хонлар ўртасидаги тинимсиз ўзаро урушлар уни янада кучайтириб борган.

Бу ҳам етмагандек, мўғул хонларининг кўчманчилик одатларига кўра, вилоятларга босқинчилик уюштириб турганлари шаҳарлар иқтисодиёти учун энг ҳалокатли ҳолат саналган. Бу ҳаракатлар, айниқса, XIII асрнинг 60-йилларида авж олиб кетади. Чунки Чигатой хонларининг минтақада мустақил давлат бирлашмасини тузиш учун олиб борган ўзаро урушлари катта маблағ талаб қилади. Бундан ташқари, ниятларини амалга ошириш йўлида Олғу ва Бароқхон¹ ўз ҳарбий бўлинмаларига Бухоро ва Самарқанд аҳолисини талон-торож қилишга бир неча бор рухсат беришган.

Бундай талон-торожлар ва аҳолига қилинаётган зулмнинг олдини олишга қаратилган биринчи қарор 1269 йилги Талас қурултойида қабул қилинади. Унга кўра, хон ва шахзодаларнинг шаҳарларга келиб ўрнашмасдан ўз анъаналари бўйича тоғлар ва даштларда яшаши, чорва молларини экин экиладиган ерларга ҳайдаб юбормаслиги ва ҳеч қандай сабабсиз ўлжа илинжида қишлоқларни таламаслиги белгилаб қўйилган. Шунингдек, қонунда белгиланган солиқ ва ўлпонлардан ташқари ҳунармандлардан бошқа маҳсулотлар талаб қилмаслик, шаҳар ва қишлоқ аҳолисини, уларнинг мол-мулкларини ҳимоя қилиш шарти қўйилган. Бироқ қабул қилинган бу мажбуриятлар маълум вақтгача чингизий шахзодалар томонидан бажарилмаган.

Мўғуллар салтанати доирасида тўртта солиқ тури жорий қилинган бўлиб, ҳунарманд ва савдогарлардан «тамға», чорвачилардан «қопчур» ва деҳқончилик маҳсулотларидан олинадиган «калон» доимий тарзда тўлаб беришган. Ўтроқ аҳолидан ташқари кўчманчилар маҳсулот тарзида тўлайдиган солиқ «шулен» деб номланган. Бунда ҳар бир подадан икки яшар қўй, қимиз учун ҳар мингта отдан бир бия олинган. Тўртинчи солиқ эса бир йилда бир марта мўғул ҳукмдорларини шарафлаш учун уларга бўйсунувчи халқлардан йиғиб олинган.

Чигатой улусидаги солиқ тизими ҳам шунга асосан, 1230 йилда Маҳмуд Ялавоч томонидан ишлаб чиқилганди. У айна пайтга қадар мавжуд бўл-

¹ Бароқхон – 1266–1271 йилларда Чигатой улуси ҳукмдори.

ган анъанавий солиқ тизимини ҳам сақлаб қолиб, босқинчилар киритган янги солиқ тартибини ўрнатганди. Бу даврда деҳқонлар ва чорвачилардан ташқари яна бир асосий солиқ тўловчи гуруҳ – ҳунармандларнинг аҳволи янада оғирлашган. Мўғулларга қарашли бўлган ҳарбий курул-аслаҳа ва анжомлар ишлаб чиқарадиган устахоналарда ҳунармандлар оғир шароитларда ишлашган. Шунингдек, аҳолисининг катта қисмини маҳсулот ишлаб чиқарувчилар ташкил қиладиган Чигатой улусида хонлар солиқ йиғими борасида кўпгина муаммоларга дуч келишган. Бунда асосий масала халқнинг иккиёқлама: ҳам улус хонлари, ҳам улусни бошқараётган маҳаллий ҳукмдорлар фойдасига анъанавий солиқларни тўлаши билан боғлиқ эди.

Мўғуллар даврида солиқларнинг ундирилиш тартибида ҳам ўзгаришларни кузатиш мумкин. Жумладан, ҳокон хазинаси учун юбориладиган солиқлар хонлар ва уларнинг вакиллари томонидан барот (ижара) тарзида олдиндан йиғилиб марказга юборилган. Сўнгра аҳолидан белгиланган миқдордан оширилган ҳолда турли қаршиликларга қарамай, зўравонлик билан ундириб олинган.

Чингизхон истилоси ва мўғул шахзодалари ўртасидаги доимий урушларнинг Турон халқлари учун келтирган оғир оқибатларидан бири сифатида аҳоли сонининг кескин камайиши ва ижтимоий жиҳатдан муаммоларнинг кўпайиб кетиши деб ҳисоблаш мумкин.

Чингизийлар ҳукмронлиги даврида аҳолининг сони кескин камайиб кетган бўлса-да, ижтимоий жиҳатдан аввалги таркибий тузилишини сақлаб қолган. Улар орасида мўғулларгача ва кейинги даврларда бўлганидек, диний уламолар вақф мулклари ҳисобидан аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлагани ҳам бу даврдаги муҳим ҳодиса ҳисобланади. Айнан вақф мулкларидан келадиغان фойдадан таъминланувчилар сафида вақф таъсисчиларидан ташқари имом, шайх, мутаवвали, муаззин, хизматчи, ошпаз ва омборчилар бўлган. Шу билан бирга, Қуръон ўқишни ўрганувчи болаларга, етимларга устозлик қилувчилар ҳам вақф маблағи ҳисобидан кун кечиришган.

Аҳолининг иқтисодий аҳволи ниҳоятда оғир бўлгани шароитида вақф хонақолари камбағалларни ва ташриф буюрувчи бошқа кишиларни ижтимоий ҳимояловчи асосий манзил вазифасини ўтаган. Келган одам доимо иссиқ овқат, нон, қуруқ ва ҳўл мева билан кутиб олинади. Бу ерга ташриф буюрган ҳар қандай кишига эътибор қаратилган. Ҳар бир мусофир фуқарога кунлик озиқ-овқат миқдори белгиланган.

Ижтимоий ҳаётда ҳунармандлар ва деҳқонлар – маҳсулот ишлаб чиқарувчилар ҳам асосий солиқ тўловчилар сифатида мўғул бошлиқларининг доимий эътиборида эди. Деҳқонлар орасида мўғуллар ҳукмронлиги йилларида ҳам уларгача бўлгани сингари ерга ишлов берувчи асосий гуруҳлардан

бири кадиварлар¹ деб номланган. Бухоро вақф хужжатидаги маълумотга кўра, кадиварлар йирик ер эгалари, диндорлар ва оқсуякларнинг ерларига ишлов беришган. Кадиварлардан ташқари яна ер майдонлари, боғларда ишловчилар боғбон ва музори² деб аталган.

Маънавий турмуш. Мўғуллар босқини ва ҳукмронлиги Турон илм-фан ва маданий турмушига салбий таъсир кўрсатиши табиий эди. Кўчманчи сиёсий тафаккурга эга, сиёсий ва иқтисодий манфаатни устун кўрган чингизийларнинг юкорида айтилган, аждодларимиз учун анъанавий саналмиш йўналишлар ривожига учун бирор уриниш қилганларига оид мисоллар йўқ. Шу билан бирга, инсон маънавий ҳаёти билан боғлиқ тасаввуф борасида бундай деб бўлмади.

Шайх Нажмиддин Кубро шогирдларидан Сайфиддин Бохарзий Бухорода фаолият олиб бориб, кубравия тариқати ривожига катта ҳисса қўшди ва унинг таъсирида ушбу тариқат Олтин Ўрда³ хони Беркахон⁴ даврида хонлигининг катта ҳудудига ёйилди. Мункахоннинг онаси ўзи барпо этган «Хония» мадрасасига Сайфиддин Бохарзийни мударрис этиб тайинлагани маълум.

Мўғул ҳукмдорлари орасида ҳам катта мавқега эга Сайфиддин Бохарзийга улар катта инъомлар беришган ва бу берилган мол-мулкдан кейинчалик, асрлар давомида унинг авлодлари ҳам фойдаланиб келишган. Чигатой хонларининг тасаввуф вакилларига нисбатан бундай йўл тутишига сабаб маҳаллий аҳоли орасида уларнинг мавқеидан фойдаланиб ўз сиёсатларини юритиш бўлган.

1266 йил чигатой хонларидан биринчи бўлиб Муборақшоҳ ислом динини қабул қилади. Унинг ўрнига тахтга ўтирган Бароқхон ҳам вафотидан бир муддат олдин, 1270 йили ислом динини қабул қилади. Лекин Чигатой улуси кучли сиёсий парокандаликни бошидан кечираётган бир шароитда бу иккала хон ташаббуси давлат сиёсатига айланган эмас.

XIV асрнинг дастлабки йилларида Чигатой улуси тахтига яна бир мусулмон ҳукмдор Талиқухон⁵ келади. У қўшин бошлиқларини ҳам ислом динини қабул қилганлардан тайинлашга уриниб кўради, лекин бундай сиёсат унинг тахтдан ағдарилишига олиб келди. Эсан Буқа⁶ ҳам мусулмон бўлгани

¹ *Кадиварлар* – мўғуллар даврида йирик ер эгалари, диндорлар ва оқсуякларнинг ерларига ишлов берган аҳоли қатлами.

² *Музори* – ер майдонлари, боғларда ишловчи боғбонлар.

³ *Олтин Ўрда* – Дунай дарёсидан Иртиш дарёсигача бўлган улкан ҳудудни камраб олган Жўжи улуси.

⁴ *Беркахон* – 1257–1267 йилларда Олтин Ўрда тахтини бошқарган ҳукмдор.

⁵ *Талиқухон* – 1308 йилда Чигатой улуси тахтини бошқарган ҳукмдор.

⁶ *Эсан Буқа* – 1309–1318 йилларда Чигатой улусини бошқарган ҳукмдор.

билан мусулмончиликни росмана тан олган чингизий ҳукмдор Тармаширинхондир. У Чигатой улуси тахтига ўтиргач, ислом динига эътиқод қилиши билан биргаликда мусулмонча Аловиддин исмини ҳам қабул қилади ва унга Султон ал-аъзам деган унвон берилади. Тармаширин тахтга келгунча Қашқадарё воҳасида яшаган. Унинг ислом динини қабул қилиши ва бу динга эътиқод қилишида айнан шу ҳудудда яшовчи шайхлар ва ислом уламоларининг таъсири катта бўлади. Улар сирасида Шайх Шамсиддин Кулол ва Имом Ҳусомиддин Ёғийни¹ тилга олиш мумкин.

Тармаширинхон томонидан ислом динининг қабул қилиниши Чигатой улуси ҳукмдорларининг исломлашувига сабаб бўлди. Бу даврда ислом дини узил-кесил мўғул хонлари ва уларнинг яқинлари эътиқод қилувчи динга айланди.

Тасаввуфий асарлар шакл жиҳатдан наср ва назмда ёзилган ҳамда мазмунан ҳар хил: маноқиблар ва мақомотлар, тасаввуф назарияси, тасаввуфий атамалар изоҳидан иборат китоблардир. Юқорида санаб ўтилганлар орасида теурийлар даврида яратилган тасаввуфий манбаларнинг аксари қисмини хожагон-нақшбандия тариқатига бағишланган асарлар ташкил қилади.

Бу давр тасаввуфининг йирик намояндаларидан бири Хожа Али Ромитоний (XIII аср ўрталари) бўлиб, у мўғуллар даврида Бухорода нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган вакилларида ҳисобланган. Унинг «Тарихи азизон» асари машҳур бўлиб, унда тасаввуф мақомлари хусусида сўз юритилган. Хожагон таълимоти Бухорода Баҳовиддин Нақшбанд ва унинг халифалари томонидан давом эттирилди, янги босқичда ривожланди ва фанда хожагон-нақшбандия тариқати номини олди.

---

¹ Имом Ҳусомиддин Ёғий – Қашқадарё вилоятида яшаган машҳур тасаввуф шайхларидан бири.

XIV. ТЕМУРИЙЛАР БОШҚАРУВИ ДАВРИ

Амир Тему́р. XIV асрнинг 60-йиллари Туронда юзага келган сиёсий вазият Низомиддин Шомийнинг қуйидаги гувоҳлигида яққол кўринади: «Бу вақтда Кеш вилоятида¹ Ҳожи барлос, Хўжандда амир Боязид, Балх ва баъзи вилоятларда амир Қазағоннинг набираси амир Хусайн, Шибирғонда амир Муҳаммадхожа, Бадахшонда ҳам маҳаллий ҳокимлар, Хатлон² ва Арҳангсаройда³ амир Кайхисрав ва амир Ўлжойту, Самарқанд вилоятида эса амир Хизр Ясовурий ўз билганича ҳокимлик қилишарди. Улардан ҳар бири олий тахтни қўлга киритиш пайида бўлганликлари хусусида шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Бу борада, айниқса, амир Хусайн тиришқоқлик кўрсатарди. У ўзини амир Қазағон авлоди сифатида улуғ амирлик рутбасига ворис деб биларди».

Амир Тему́р

Чиғатой улусининг ғарбий бўлагида ҳокимият қўлдан кетгани шароитида унинг шарқий бўлаги – тарихий Мўғулистондаги⁴ бир қатор нуфузли мўғул амирлари Туғлуқ Темурни⁵ хон деб эълон қиладилар. Шу тариқа, минтақада чингизийлар ҳукмронлигини расман қўлдан бермаслик ишини пиширгач, ғарбий вилоятларда ҳам чиғатойлар ҳукмини қайтадан тиклаш учун 1360 йили бу ерга лашкар тортадилар. Туғлуқ Темур бошчилигида кечган ушбу юриш муносабати билан тарихий манбаларда илк бор Амир Темур номи тилга олинади.

Амир Темур 1336 йил 9 апрелда Шаҳрисабз яқинидаги қишлоқлардан бирида дунёга келган. Ўша замон юлдузшунослик илмига кўра, у дунёга

¹ *Кеш вилояти* – Қашқадарё вилояти.

² *Хатлон* – Хутталон.

³ *Арҳангсарой (Ҳазрат Имом)* – ҳозирги Афғонистоннинг Балх вилоятидаги шаҳар.

⁴ Тарихий Мўғулистон ҳозирги Қозоғистоннинг жануби-шарқи, Қирғизистон ва Хитойнинг Сзинзян–Уйғур мухтор вилоятига тўғри келадиган тарихий макон.

⁵ *Туғлуқ Темур* – 1360–1363 йилларда тарихий Мугулистон ҳукмдори.

келган сана Зухра ва Муштарий (Зухра ва Куёш) сайёралари буржлар айланасининг маълум бир даражасида тўқнашиши вақти – қиронга тўғри келган. Унинг, яъни қироннинг эгаси – Соҳибқирон келгусида бахтли, улуғ бўлиши олдиндан башорат қилинади.

Унинг отаси Тарағай баҳодир вилоятнинг атоқли ва ўзига тўқ амирларидан бири бўлган. У ўғли Темурга ҳам дунёвий, ҳам диний илмлар олиши учун тегишли шароит яратиб берган. Туғма истеъдод ва ўткир хотира эгаси бўлган Амир Темур турли соҳа илмларини ўзлаштиришда ғоятда тиришқоқлик билан ҳаракат қилган, албатта. Шунинг учун ҳам ўша замон тарихчилари унинг тарих, шеърят, тиббиёт, математика, астрономия, меъморчилик борасидаги салоҳияти ҳақида алоҳида сўз айтиб ўтишган. Амир Темур китоб мутолаа қилишни ҳеч қанда этмагани, шахмат ўйинида катта маҳоратга эга бўлгани яхши маълум.

Унинг хотираси нечоғлик юқори бўлганига ишора бўлган бир ривоятга кўра, Амир Темур Шерозни бўйсундиргандан сўнг ўз одатига кўра шаҳарлик олиму фозилларни суҳбатга чорлаб, турли мавзуларда баҳс ўткази бошлайди. Йиғилганлар орасида машҳур шоир Ҳофиз Шерозий ҳам бўлиб, Қуръони каримни ёддан, ўн тўрт оҳангда ўқий биладиган ҳофиз сифатида ҳам шуҳрат қозонган эди. Темур унга, сен ҳофиз бўлсанг, «Арофат» сура-сини охиридан бошига қараб оятма-оят ўқиб бергинчи, деб мурожаат қилганда, у бундай қилиш мумкин эмас, деган экан. Шунда Соҳибқироннинг ўзи йиғилганлар танлаган «Бақара» сурасини охиридан бошига қараб, оятма-оят ёддан ўқий бошлаб, еттинчи оятга етганида тўпланганлар ҳайратдан таҳсинлар айтишган экан¹.

Ёшлигиданок ғоятда билимли, кенг дунёқарашли, тиришқоқ, ноёб истеъдод эгаси бўлган Амир Темур ўлка сиёсий доираларида ҳам ўз ўрнига эга бўлиб борган. Шу билан бирга, унинг танилишида отаси амир Тарағай тутган мавқенинг таъсири бўлганини ҳам кўздан қочириб бўлмайди, албатта. Нима бўлганда ҳам, Туғлуқ Темурхоннинг юқорида тилга олинган йил февраль-март ойларидаги юриши вақтида Амир Темур ўзига яраша сиёсий фаолият юргизишга қодир, эл-юрт олдида ўз бурчини англаб улгурган шахс сифатида етилиб бўлганди, дейиш мумкин.

Амирлардан Хизр Ясовурий ва Боязид Туғлуқ Темур қароргоҳига бош эгиб боришади. Кеш ҳокими Ҳожи барлос эса Хуросон томон жўнашга жазм қилади. Амударё бўйига етганида унинг хизматида бўлган Амир Темур унга шундай деган: «Агар икковимиз ҳам ватанни тарк этсак, меросий юртимиз шубҳасиз бегоналар қўлига ўтиб кетади. Лозим топсангиз мен

---

¹ Тарихий манбаларда Амир Темурнинг 1384 йили, яъни Ҳофиз Шерозий ҳали тирик-лиги пайтида Шерозда бўлгани ҳақида маълумотлар бор.

подшоҳ (Туғлуқ Темур) хизматига борсам». Меросий мулкимиз деганда бу ерда Амир Темур Кеш вилоятини кўзда тутгани аниқ. Мўлжали ҳам ойдин: Туғлуқ Темурхондан Кеш вилояти ҳокимлигини олиш.

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиққан: нуфузли амирлардан Ҳожи Сайфиддин ёрдамида Амир Темур Туғлуқ Темурхон қабулига боради. Амир хожи Сайфиддин Соҳибқироннинг фаҳм-фаросати ва салоҳияти, ўз замонаси учун кадрли бўлган насл-насаби ҳақида таҳсинли сўзларни айтиб, Туғлуқ Темурхон олдида унинг обрў-эътиборини кўтаради. Натижада, Амир Темурга Кеш вилояти ҳокимлиги топширилади. Бу вақтда у 24 ёшда эди.

Туғлуқ Темурнинг бу юришидан кейин минтақанинг ғарбида яна чингизийлар хонадони мавқеи тиклангандай бўлиб кўринса-да, аслида маҳаллий йирик амирлар хануз мустақил сиёсат юритишга интилишарди. Шунинг учун ҳам келаси йили баҳорда Туғлуқ Темурхон яна бир бор катта қўшин билан бостириб келади. Бу сафар ҳам Амир Темур Кеш вилояти ҳокимлиги мавқеига эришади. Бунда унга отасининг дўсти амир Ҳамид ёрдам беради. Аммо бу ҳол узоққа чўзилмайди. Чунки кетиш олдидан ўғли Илёсхўжани қолдирган Туғлуқ Темурхон ўзининг ишончли амирларидан Бегчикни ундан бохабар бўлиб туришга тайинлаганди. Амир Бегчик эса тез орада маҳаллий амирлар билан келишмовчилик ва уларга нисбатан тазйиқ ўтказиш йўлини тутади.

Бундай вазиятда Амир Темур Кешда ва умуман, ўлкада қололмасди. Шунга кўра, у ватанни тарк этиб, кейинги деярли тўққиз йил давомида амир Ҳусайн билан аввал ёнма-ён, сўнгра қарама-қаршиликда фаолият кўрсатади.

Бобоси амир Қазағон давридаги ўз хонадони мавқеини тиклаш ниятида бўлган, Туғлуқ Темурхоннинг сўнгги босқинида унга қарши чиқиб, лекин кучи етмай Амударё ортига чекинган амир Ҳусайн мавқеи маҳаллий сиёсий доиралар орасида баланд эди. Ушбу шароитда, чингизийлар ҳукмронлигига узил-кесил чек қўйиш мақсадида ёнаётган Амир Темур учун у томон интилиш табиий эди. Демак, умумий душманга қарши кураш уларни бирлаштирганди. Натижада, 1363–1364 йилларда қилинган уринишлар Илёсхўжани қочишга мажбур қилган. Ҳусайн улуғ амирлик мақомига эришади, худди бобоси давридагидек чингизийлардан бўлмиш Қобилшоҳни¹ расман хон деб эълон қилса-да, бутун ҳокимият ўзининг қўлида мужассамлашганди. Амир Темурга эса яна Кеш вилоятини бошқариш насиб этади. Аммо тинчлик узоққа чўзилмаган.

1365 йил баҳорида Мўғулистондан лашкар тортиб келган Илёсхожа амир Ҳусайн ва Амир Темур бошлиқ лашкарни мағлубиятга учратади. Бу воқеа 22 майда Тошкент ва Чиноз оралиғида, каттиқ ёғингарчилик шароитида содир бўлган (шунинг учун ҳам бу олишув «Лой жанги» деб тилга олинади).

¹ Қобилшоҳ – 1364–1370 йилларда сохта хон.

Мағлуб томон, жумладан, Амир Темур ҳам Амударё орқасига чекинишга мажбур бўлади. Самарқандга қилган юришларида сарбадорлар¹ томонидан қақшатқич зарба еган мўғуллар ҳам ортга қайтиб кетишади.

Сарбадорлар ғалабаси ҳақидаги хабар аввал Амир Темурга ва у орқали амир Ҳусайнга етиб борган. 1366 йил баҳорида улар Самарқандга келишадди ва Конигилда² ўтказилган ғалаба маросимида амир Ҳусайн буйруғи билан сарбадорларнинг йўлбошчилари ва афтидан, фаол иштирокчилари қатл қилинади. Амир Темурнинг аралашуви туфайлигина Мавлонозоданинг³ ҳаёти сақлаб қолинади.

Амир Ҳусайннинг бундай қарорини тушуниш қийинмас. Гап шундаки, сарбадорлар ғалабасидан сўнг самарқандликлар Мавлонозода итоатига ўтиб, уни «имом ва амир (сифатида) қабул қилишган». Яъни Самарқандда ҳам диний, ҳам сиёсий ҳокимият Мавлонозода қўлида мужассамлашган эди. Унинг бу «имомлиги ва амирлиги» деярли бир йил давом этган. Бошқача айтганда, амир Ҳусайн Самарқанд учун «ортиқча» бўлган.

Амир Ҳусайн учун ўз сиёсий рақибларини заифлаштириш ва мавриди келса, улардан қутулиш сиёсати нечоғлик муҳим бўлганини Конигил воқеасидан сўнг юз берган жараён орқали ҳам билиб олиш мумкин. Чунончи, у Амир Темурнинг бир қатор сафдошлари ва яқин амирларига нисбатан тазйиқ ўтказа бошлайди. Улар орасида Соҳибқироннинг қариндоши амир Жоку, юқорида тилга олинган амир Сайфиддин ҳам борлиги айтилса, амир Ҳусайн кўзлаган режа янада ойдинлашади. Қисқаси, 1366–1370 йиллар Амир Темур ва амир Ҳусайн ўртасида кураш йиллари бўлади ва у Соҳибқирон ғалабаси билан тугайди.

1370 йил 9 апрель чоршанба куни нуфузли амирлару сардорлар, саййид Барака, термизлик ака-ука саййидлар Абул Маолий ва Али Акбар кабилар қўллашлари туфайли Амир Темур ҳокимияти бир овоздан тан олинади. Бу вақтда Амир Темур эндиgina 34 ёшга кирганди. Шу тариқа, мўғулларга 150 йиллик сиёсий қарамлик, юртдаги бошбошдоқлик, иқтисодий ва маданий тараққиётдаги қолоқлик даврига расман чек қўйилиб, юрт мустақиллиги тикланган.

Амир Темур давлат бошқарувини ўз қўлига олган бўлса-да, мавжуд шарт-шароитда амалий қадамлар қўйиб бориш ниҳоятда оғир эди. Ушбу шароитда, мамлакатда бирор-бир вилоят ёки ижтимоий табақа доирасида каттагина мавқега эга бўлган амирларни сиёсий жиҳатдан бирлаштириш зарур эди. Шунинг учун ҳам мазкур йил ўрталарида Самарқандда ўтказил-

---

¹ *Сарбадорлар* – 1365 йили Самарқандда мўғуллар босқинига қарши кўтарилган халқ ҳаракати.

² *Конигил* – Самарқанд жануби-шарқида, Чорваота тепалиги этагидаги яйлов.

³ *Мавлонозода* – 1365–1366 йилларда Самарқандда фаолият юритган сарбадорлар етакчиларидан бири.

ган курултойда Амир Темури барча вилоятлардан нуфузли амирлар, лашкар-бошиларни йиғиб, ҳар бирининг мавқеи ва мартабасига қараб бирор-бир мансаб ва мулк (вилоят, туман, шаҳар) тақсимлаб беради, каттадан-катта совғалар улашади. Соҳибқирон ўз «Тузуқлар»ида бу ҳақида, жумладан, шундай ёзган: «Булардан мол-дунёга хирс қўйган очкўз ва тамагирларига мол-мулк ваъда қилдим, мансаб-мартабага ва мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарастларга қўлим остидаги мамлакат ва вилоятлардан бирининг ҳокимлигини бердим».

Иккинчи томондан эса, эл-юртнинг ғамини ҳам ейиш лозим эди. Шунинг учун ҳам Амир Темури чиқарган илк буйруқларда йўллардаги хавфсизлик, почта, қатнов воситаларини таъминлаш, қўшинлар юриши, жанглар оқибатида хароб бўлган ерларни обод этиш, работлар (меҳмонхоналар, тўхташ жойлари), хонақоҳлар қуриш, камбағал ва мискинлар учун хайрхоналар очиш ҳақида сўз кетган. Шунингдек, у саййидлар, дин пешволари, қозилар, шайхларга, яъни мусулмон жамиятида ўзига хос мавқе ва таъсирга эга табақага катта иқром билан қарашини билдиради. Бу билан у узоқ йиллар давомида мамлакат ҳаётини қамраб олган жамият тараққиёти ва истакларига зид бўлган жараёнга чек қўйилгани ва бундан буёнги ҳаёт жамиятнинг турли табақалари (дин пешволарию олимлардан то мискину савдогарларгача) манфаатида қурилишини билдиради.

Биргина Мўғулистоннинг ўзига етти марта қўшин тортишга тўғри келгани, унинг етакчиси амир Қамариддинни 1390 йилга келибгина узил-кесил тор-мор этилиши Турон сиёсий яхлитлигига эришиш осон бўлмаганини кўрсатади, албатта.

Шимолдан Олтин Ўрда кучларининг анъанавий хавфи ҳануз сақланиб қолган эди. Гарчи, ўзбек ҳукмдори мазкур хатарни Тўхтамишхон¹ омили орқали йўққа чиқариш режасини тузган бўлса-да, бироқ Соҳибқирон қўллаши билан ўрда ҳукмдорига айлангач, у туз ҳақини унутиш йўлига ўтади – 1385 йили Кавказ орқали Табризга, 1388 йили Бухорога бостириб боради, талон-торож билан шуғулланади. 1391 ва 1395 йиллардаги икки уринишдан сўнг Амир Темури Тўхтамишхон сиёсий фаолиятига нуқта қўйган ва Олтин Ўрдани Самарқандга қарам қилган.

Тўхтамишхонга қарши 1391 йилги юришга оид маълумотлар тарихий манбалардан ташқари ҳозирги Қозоғистоннинг Жезқазған шаҳридан 50 км ғарбдаги Қарсақпай кони яқинидаги Қорамўла тоғи ён бағридаги Улуғтоғда ҳам сақланиб қолганини айтиш лозим. Шу ерга 28 апрелда етиб келган ўзбек ҳукмдори катта тошдан минорасимон белги ясаптириб, қуйидаги сўзларни йўниб-битиби қўйишни буюради: «Тарих етти юз тўқсон учинда, қўй йили ёз (кўклам) ойи ораси Туроннинг султони Темурбек уч

¹ Тўхтамишхон – Тўйхожа ўғлон ўғли, 1380–1395 йилларда Олтин Ўрда хони.

юз минг черик билан ислом учун Булғор хони Тўхтамишхонга қарши юрди. Бу ерга етиб, белги бўлсин деб бу тепани курди. Тангри нусрат бергай, иншааллох. Тангри эл кишига раҳмат қилгай, бизни дуо била ёд қилгай»¹.

Амир Темур ўзбек давлатини буюклик даражасига кўтариш, юртни бутун дунё сиёсий, иқтисодий, маданий марказига айлантиришни ўзига бош мақсад қилиб қўйган эди. Қолаверса, кишилик цивилизацияси ўчоқларидан бири бўлган Турон Шарқ ва Ғарбнинг ўзига хос сиёсий марказларидан бири вазифасини ўтаб келаётган ўлка саналган. Бунинг исботини ўзбек халқининг энг қадимги замонлардан Чингизхон босқинигача бўлган деярли икки минг йиллик катта босқичда кечган тарихи баёнларида кўриш мумкин.

Чиндан ҳам, Турон, Эрон, Хуросон, Шимолий Ҳиндистонни ўз ичига олувчи улкан ҳудуд асрлар давомида сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий муштараклик, яхлитлик, яқинлик шароитида яшаб келган. Узоққа бормай, ўзбек давлатига ануштегинийлар бошчилик қилган даврни эслаш етарли бўлади. Хоразмшоҳлар мазкур улкан ҳудудни бир марказ атрофида бирлаштиришга уринганлари ва бу борада салмоқли ютуқларга эришганлари тарихда ўз аксини топди. Моҳият эътибори билан олганда, ушбу мақсадга сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжукийлар ҳам интилганлари маълум. Тилга олинган кенгликда ўз вақтида кушонийлар, эфталийлар, ашиналийлар ҳам от ўйнатишган, худди шундай ниятга эронлик сосонийлар сулоласи ҳам интилган.

Демак, Амир Темур Турон кенгликларида ташқарида от суриши турган гап эди. Энг муҳими, ўрта аср халқаро майдонида хос сиёсий ва иқтисодий рақобат қонунлари ўзгача сиёсат юритишга йўл ҳам бермасди.

XIV асрнинг 80-йилларида ҳозирги Афғонистон ва Эрон, 90-йилларида эса Ироқ, Кавказ, Шимолий Ҳиндистон ўзбек давлатига бўйсундирилган. 1402 йилнинг 20 июлида Анқара шимоли-шарқидаги Чубук дарёси водийсидаги олишувда Амир Темур Йилдирим Боязидни² енгач эса усмонийлар³ қўл остида бўлган барча ўлкалар ўз-ўзидан темурийлар қўлига ўтади. Ушбу воқеа ҳақида хабар топган Носир Фараж темурийлар етакчисини тан олишга мажбур бўлади.

Шу тариқа, маркази Самарқанд бўлган, Ўрта денгиздан Хитойгача, Москвадан Деҳлигача ястанган улкан салтанат юзага келади. Ўзининг икки минг йилдан ортиқ тарихида ўзбек давлати илк бор мана шундай кенгликда ястанган эди десак, ҳар жиҳатдан тўғри бўлади. Уни янада кучайтириш

---

¹ Мазкур тарихий битик ўйиб ёзилган тош лавҳа ҳозирда Россиянинг Эрмитаж музейида сақланмоқда.

² *Йилдирим Боязид* – 1389–1402 йилларда усмонийлар етакчиси.

³ *Усмонийлар* – 1299–1922 йилларда Туркия давлатини бошқарган сулола.

ниятида Хитой ҳарбий сафарига отланган Амир Темури қаттиқ шамоллаш оқибатида 1405 йил 18 февраль куни Ўтрорда вафот этади.

Амир Темури етакчилиги даври ўзбек давлатчилиги тарихидаги энг ёрқин босқич саналади. Мазкур йилларда давлатнинг, умуман, ўзбек халқининг ички ва ташқи сиёсатдаги имконлари, салоҳияти тўла-тўқис намоён бўлди. Айнан Соҳибқирон шарофати билан юрт мўғулларнинг 150 йиллик ҳукмронлигидан узил-кесил халос бўлган. Ўзбек халқи ўтмишидаги иккинчи, жаҳон тарихидаги учинчи Уйғониш босқичининг тамал тошини ҳам у қўйиб берган эди.

Амир Темури умрининг энг сўнгги дақиқаларигача фақат бир нарсани – эл-юрт осойишталиги ва равнақини таъминлашни ўйлади. Буни ўлими олдида фарзандлари, яқинлари ҳамда аъёнларига қилган қўйидаги васияти орқали ҳам билиб олиш мумкин: «(Зўравонликка) монелик қилиш ишини кечиктириш мамлакатни хавфу хатар остида қолдиради, жумлаи халойиқнинг ҳузур-ҳаловатини бузади, маслагу тариқатнинг бузилишига олиб келади. Қиёмат куни буни биздан сўрайдилар, суриштирадилар...

Мамлакат манфаати ва халқлар фаровонлиги бобида (кишилар тажрибасида) нимаики айтилган бўлса, ёдда тутинглар. Раиййат¹ ва қўл остингиздагилар аҳволидан беҳабар қолманг. Қилич тутқичини шижоат ва мардлик қўли билан маҳкам ушланглар, шундагина мен каби подшоҳлик тизгинини мустаҳкам тутгайсизлар. (Шу йўл билан) мен Турон ва Эронни муҳолифлар ва муфсидлардан тозаладим, адолат ва эҳсон орқали обод этдим. Агар менинг васиятларимга амал қилгудек бўлсангиз, адолат ва ҳимматни ўзингизга мақсад қилиб олсангиз, давлат ва мулк узоқ йиллар давомида сиз билан қолгай. Агар ораларингда бир қадар қарама-қаршилик юз бергудек бўлса, (билингки, унинг) оқибати яхшилик билан тугамайди. Негаки (бундай шароитда) душманлар фикрини фисқу фасод қамраб олади ва (бу сизлар учун кўплаб қутилмаган) қийинчиликларни туғдиради».

Темурийлар. Амир Темурнинг қутилмаганда юз берган ўлими салтанат ва сулола ҳаётининг бир мунча издан чиқишига сабаб бўлиши олдиндан аниқ эди. Негаки, бундай қўлам ва вазоҳатдаги сиёсий қурилмани шу даражадаги шахсина эплаши мумкин эди. Аммо бошбошдоқлик нисбатан узоққа чўзилмаган.

Бобоси тўсатдан вафот этгани шароитида туғилган саросимадан усталик билан фойдаланган Халил Султон Самарқанд тахтини эгаллаб, Турон ҳукмдорига айланади. Ўз пайтида отаси томонидан Хуросон мулки бошқарувига тайинланган Шохрух² Ҳиротни сиёсий марказ қилиб, мустақил фаолият

¹ *Раиййат* – халқ, омма, одамлар.

² *Шохрух* – Амир Темурнинг тўртинчи ўғли, 1409–1447 йилларда ўзбек давлатини бошқарган темурий етакчи.

Мирзо Улуғбек

урғулаш лозим. Чунончи, 1411 йили Ҳиндистондан Хизрхон элчиси келиб, Шохрух номидан хутба ўқиттириб, танга бостиришни бошлаб юборган ва йиллик солиқ тўлашга розилигини билдирганди.

1412 йилдан Сейистон ҳам яна ўзбек давлатига тобелигини тан олади. 1414 йили Исфаҳон, Шероз, 1416 йили Кермон, 1421 йили Озарбайжон

Абу Саъид Мирзо

бошлайди. Халил Султон ёш, абжир ва довюррак бўлса, Шохрухда тажриба устун эди. Пировардида, худди мана шу тажриба ғолиб келади. Кейинги тўрт йил ичида зимдан иш кўрган Самарқанд сиёсий турмушида туғилган ички қарама-қаршиликлар, хатолардан усталик билан фойдаланган ҳолда, 1409 йил 13 май куни Шохрух отаси барпо этган салтанат пойтахтига кириб боради ва деярли қон тўкишларсиз ўзбек давлати тизгинини ўз қўлига олади.

Туроннинг Амударёгача бўлган бўлаги ҳокимлигини ўғли Улуғбекка¹ топширган Шохрух салтанатнинг қолган қисмларини бир сиёсий марказ атрофида бирлаштириш ишига киришиши табиий эди. Самарқандда ҳам ўз ҳокимиятини тиклаши бу борада унга анча қўл келганини урғулаш лозим. Чунончи, 1411 йили Ҳиндистондан Хизрхон элчиси келиб, Шохрух номидан хутба ўқиттириб, танга бостиришни бошлаб юборган ва йиллик солиқ тўлашга розилигини билдирганди.

1412 йилдан Сейистон ҳам яна ўзбек давлатига тобелигини тан олади. 1414 йили Исфаҳон, Шероз, 1416 йили Кермон, 1421 йили Озарбайжон ва Кавказда ҳам ўзини тан олдирган Шохрух Соҳибқирон ўлиmidан сўнг ўн беш йил деганда салтанатнинг ўзагини тиклашга эришади. 1447 йили юз берган ўлимига қадар ҳозирги Ўрта Осиё, Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон, Эрон, Кавказдан иборат катта ҳудудда бошқарув тизгинини бўшаштирмаган.

Ундан сўнг Турон, Хуросон, Эронни бир марказ остида бирлаштиришга уринган Улуғбекка омад кулиб боқмаган. Бу ишни кейинги темурийлар ҳам уddалай олишмаган. Тўғри, Абу Саъид² етакчилиги даврида Самарқанд ва Ҳирот унинг измида бўлгани, темурийларнинг «қонуний ерлари» бўлган Озарбайжонга қўшин тортиб, уни окқўйунлилардан тортиб олишга, шу тариқа Эронда яна ўзбек давлати ҳукмронлиги-

¹ Улуғбек – Шохрухнинг тўнғич ўғли, 1447–1449 йилларда ўзбек давлатини бошқарган темурий етакчи.

² Абу Саъид – 1451–1469 йилларда ўзбек давлатини бошқарган темурий етакчи.

ни тиклашга урингани маълум. Бироқ айнан мазкур юришда у ўз ажалини топган.

Фурсатдан фойдаланиб қолган Султон Ҳусайн Бойқаро¹ Ҳиротни эгаллайди. Самарқанд тахтига эса Султон Аҳмад² чиқади ва юз йиллик сўнггигача Турон ва Хуросонда темурийлар сулоласи вакилларининг айро ҳукмронлиги давом этади.

XV аср охири ҳар икки минтақадаги темурийлар учун ички келишмовчиликлар кучайган пайтлар бўлган. Самарқанд тахти учун Абу Саъид набиралари Бойсунғур, Султон Али ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзаро кураш олиб боришган. Хуросонда эса Султон Ҳусайн Бойқаро бир оёғи Марв ва Обивардда, бир оёғи Астрободда бўлиб, ўғиллари кўтарган исёнларни бостириш билан овора эди. Бу ҳам етмагандай Бадахшон ҳокими ҳам ички низолардан фойдаланган ҳолда Балхга зуғум қилиб турарди.

Хуллас, Дашти Қипчоқда³ бош кўтариб кучга тўлиб келаётган шайбонийларнинг жанубга томон юришлари арафасида темурийлар хонадони ичидан емирилиб борарди.

Давлат бошқаруви. Чингизийларнинг ўлкадаги ҳукмронлиги барча соҳалар тараққиётида салбий асорат қолдиргани ҳақида сўз айтдик. Давлат бошқаруви соҳаси ҳам бундан мустасно эмас. Умуман бошқа, кўчманчи шарт-шароитда шаклланган сиёсий дунёқараш ва тарбия чингизий намояндалар учун маҳаллий бошқарув анъаналарини қабул этишга йўл бермасди. Шу сабабдан ҳам аввалги даврларда кечган давлатчилик бошқарувидаги кўп асрлик тажриба ва анъаналар чингизийларнинг бошқарув йўсинига тўғри келмаслиги аниқ эди.

Амир Темурнинг ўзбек давлатчилиги олдида қилган хизматларидан бири шундаки, у 150 йиллик узоқ бир давр ўтиб, шунинг орасида одатлар, анъаналарда каттадан-катта ўзгаришлар содир бўлганига қарамай, қадимдан мавжуд бўлиб келган бошқарув тизимини тиклай билди.

Унинг даврида бошқарув икки идора: даргоҳ ва девонларга бўлинган.

Даргоҳ – энг олий давлат идораси, олий девон. Унинг бошлиғи – олий ҳукмдор. Амир Темур давлат тепасига келгандан сўнг чингизийлардан бўлган Суюрғатмишни сохта хон сифатида ушлаб турган. Бундай ёндашув янгилик бўлмай, юқорида тилга олинган воқеа – амир Қазағон томонидан Қозонхон ўлдирилгандан сўнг туғилган анъана саналган. Бундан ташқари, турон доирасида Соҳибқирондан бошқа ҳам яна бир қанча қудратли амирлар, уларни қўллаб-қувватловчи ижтимоий-сиёсий кучлар бор эди. Улар

¹ Султон Ҳусайн Бойқаро – 1469–1506 йилларда Хуросонни бошқарган темурий етакчи.

² Султон Аҳмад – 1469–1494 йилларда ўзбек давлатини бошқарган темурий етакчи.

³ Дашти Қипчоқ – Сирдарёнинг юқори оқими ва Тангритоғнинг ғарбий ён бағридан Днепр дарёсининг қуйи оқимига қадар ёйилган улкан ҳудуд.

ҳам зимдан ёки очиқчасига мустақил сиёсат юритиш, ҳатто олий тахтни эгаллаш ниятида бўлган. Бундай шароитда Амир Темур ўзини расман хон деб эълон қилиши рақибларга қўл келиб, норозилик ва хуружларга туртки бўлиши мумкин эди.

Амир Темурнинг чингизийлардан бўлган Қозонхоннинг қизи Сарой-мулкхонимга уйланиши, яъни хон авлодига куёв (кўрагон), қариндош бўлиши ҳам унинг сиёсий мавқеини расман бўлса-да мустаҳкамлашга хизмат қилган. Бундан ташқари, Чиғатойхон амирларидан Қорачар барлос Амир Темур аждоди экани ва у ўз вақтида Чиғатойхоннинг улуғ амири сифатида ўлкани бошқаргани ҳақидаги ярим ҳақиқат, ярим афсона ҳам таомилга киритилган. Бунинг ярим ҳақиқатлиги шундаки, Чиғатойхоннинг Қорачар барлос отли мингбошиси бўлган. Аммо ишончли манбаларда унинг хон номзоди сифатида мамлакатни бошқаргани ҳақида сўз йўқ.

Салтанат аҳамиятидаги масалалар олий ҳукмдор ҳукми ва кўрсатмаси асосида ҳал этилган. Шу билан бирга, даргоҳда вақти-вақти билан хос мажлислар ўтказилиб турилгани маълум. Бундай мажлисларда ҳудудлар идораси, содир бўлаётган ўзгаришларга муносабат, муҳим мансаб ва вазифаларга тайинлаш каби масалалар кўриб чиқилган. Бундай тадбирлар ғоятда тор доирада ўтказилиб, давлат аҳамиятига молик масалаларнинг четга аён бўлишидан ниҳоятда сақланилган. Чунончи, махсус котиб мажлис баёнини махсус дафтарга тушириб борган. Афтидан, кейинги мажлисда ана шу баён асосида илгари қабул қилинган қарорлар, турли чоралар натижалари текшириб борилган.

Амир Темурнинг даргоҳ фаолиятини бошқариш, одамлардан унумли фойдаланиш, уларни ўз атрофига тўплаш, катта-кичик тадбирларни ташкил қилиш борасида тутган йўлини «Тузуклар»даги баёнлардан яққол кўриш мумкин. Чунончи, Соҳибқирон шундай ёзганди: «Салтанат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим... Ишларимнинг барини кенгаш билан юритиб, уни битиришда тўғри тадбир қўллар эдим. Бир ишга киришмай туриб, ундан кутулиб чиқиш йўлларини мўлжаллаб қўяр эдим. Уни тўғри тадбир, қатъий жазм, чидамлик кўрсатиб, эҳтиёткорлик билан узокни кўриб, ортини ўйлаган ҳолда охирига етказардим».

Даргоҳнинг кундалик фаолиятини бошқариш, унинг вазирликлар, маҳаллий ҳокимият идоралари ва умуман салтанатда кечган жараён билан боғланиб туриш ишига девонбеги бошчилик қилган. Даргоҳда ҳар куни тўрт вазир, яъни ижроия идораларидан бош вазир, ҳарбий вазир, мулкчилик ва солиқ ишлари вазири, молия вазири ҳозир бўлиб ўзига хос равишда ҳисобот бериб туришган. Афтидан, бунда вазирликлар тегишли кўрсатмалар олиб турган бўлишлари керак. Сарҳад ва бошқа тобе мамлакатлар бошқару-

ви билан боғлиқ яна уч вазирлик ҳам девонбегига ҳисобот беришган.

Даргоҳдаги муҳим вазифалардан бири – бу арзбегиدير. Унинг хизмати даргоҳга арз-дод, шикоят билан келганлар ҳамда мамлакатда содир бўлаётган воқеаларга ўз муносабатини билдирувчиларни қабул қилишни уюштириб, тушган арзлар, шикоятлар, таклифларни олий ҳукмдорга етказиб туришга масъулликдан иборат эди. Бундан ташқари, даргоҳда адолат амири лавозими мавжуд бўлиб, у турли ўлка ва шаҳарларда «сипоҳ ва райийат орасида урф-одатларга оид жанжалли ишлар ҳақида» бохабар бўлиб, олий ҳукмдорга ҳисобот ва маълумот етказиб турган.

Демак, жойлардаги аҳволдан бохабар бўлиб туришнинг икки йўлидан фойдаланилган: бири пастдан юқорига, яъни арзчилар тўғридан-тўғри даргоҳга мурожаат қилиш имконига эга бўлишган, иккинчиси – махсус хизмат орқали жойлардаги вазият давлат томонидан, аниқроғи, олий ҳукмдор даргоҳи орқали текширилиб борилган. Мана шу икки йўл билан жойларда рўй бераётган адолатсизлик, тартибсизлик, давлат ва жамият манфаатига зид ишлар ҳақида рўйирост маълумот олингач, махсус вакиллар – аминлар (яъни ишончли вакиллар) жойларга бориб воқеани ўрганиб тегишли чоралар кўришган. Чунончи, бирор кишига нисбатан зулм, адолатсизлик қилинган бўлинса, адолатни тиклаб, ўша ер маҳаллий хазинасидан уларга тўлов ажратиб қайтишган. Аминлар ўзлари тафтиш қилган ишлари, кўрилган чоралар ҳақида кейин ёзма ҳисобот беришган. Бундан ташқари, тобе ерлар тўловини йиғиб келиш ҳам улар вазифасига кирган.

Даргоҳдаги муҳим лавозимлардан яна бири тавочидир. Тавочи олий фармонга кўра жойларга бориб ҳарбий юриш учун лашкар тўплаш билан шуғулланган. Бу вазифа ғоятда муҳим аҳамият касб этгани учун уни олий ҳукмдордан кейинги юқори даражадаги давлат мансаби деб қарашлар ҳам бўлган.

Маълумки, тобе ўлкалар, ҳукмрон сулола вакиллари, нуфузли амирларга тақсим қилиб берилган юртлар олий кўрсатма бўлганда тегишли ҳарбий куч билан хизматга шай туришлари кўзда тутилган. Тавочилар эса худди мана шу аввал бошдан белгиланган лашкар сонининг тахт бўлиши, тайёргарлик даражаси, таъминоти талабга жавоб бериши, кўрсатилган жойга муайян йўл билан ўз вақтида етиб бориши каби ғоятда масъулиятли тадбирларга жавобгар бўлишган.

Тавочилар бош тавочи, пиёда аскар тавочиси кабиларга тақсимланган. Бош тавочилар ўн минглик, минглик, юзлик етакчиларидан, вилоят катталаридан қўшинни ўз вақтида, белгиланган сон ва сифатда етказиб бериш тўғрисида тилхат олишган. Шу билан бирга, тавочи ҳарбий юриш даврида қўшинларнинг жойлашуви, берилган буйруқларнинг ижро этилиши (масалан, душман истеҳкомлари девори остидан лаҳм кавлаш) ҳамда тинчлик пайтларида катта қурилишларда иш тақсимлаш кабилар билан ҳам шуғул-

ланган. Чунончи, Байлақон ариғини¹ қазишда 60–70 км масофани ҳар бир ҳарбий қисмга тақсимлаб беришга тавочилар бош бўлган.

Даргоҳда, шунингдек, бош ҳожиб, ҳожиблар, расмий тадбирлар бошқарувчиси ва ташкилотчилари, ҳазинадор, хонсолар (даргоҳда ва олий фармон билан бошқа ерларда, масалан, юришларда ўтказиладиган тўй, базмлар, катта зиёфатларда дастурхон тузатишга бош-қош бўлувчи), жибочи (қурол-аслаҳа сақловчи), қушчи (подшоҳона овлар уюштирилганда махсус ўргатилган ов қушларини олиб юрувчи ва парвариш қилувчи) ва мана шу хизматни бошқарувчи қушбеги, баковулбоши (сарой ошпазларининг бошлиғи), котиблар, битикчилар, табиблар, созандалар, ғазалхонлар, фаррошлар каби катта-кичик вазифалар ҳамда ногорахона, дорихона (портловчи моддаларни сақлаш) каби хизматлар бўлгани маълум.

Ижроия тизими вазирликлар фаолиятида мужассамлашган эди.

Мамлакат ва райийат вазири салтанатнинг кундалик муҳим ишлари, халқ аҳволи, вилоятларда олинадиган ҳосил, солиқлар, уларни тақсимлаш, қирим-чиқимлар, ободончилик ишлари, ҳазина аҳволи каби ўта жиддий юмушларга жавобгар бўлган. Мазкур масалалар юзасидан олий ҳукмдорга тегишли маълумот ва ҳисоботлар бериб турган. Агар ушбу вазирлик вазифасини мўғуллар босқинидан олдинги давр ижроия тизими билан таққосласак, у ҳолда сўз бу ерда бош вазир ҳақида кетаётгани маълум бўлади.

Ҳарбий вазир қўшин маоши, алоҳида хизматлари учун ҳарбийларга тортиқ қилинган ер-сувлар бошқаруви (яъни, назорат ва қайд этиш маъносида), қурол-аслаҳа таъминоти, ҳарбий кўрикларни тайёрлаш, жангларда ярадор бўлиб хизматга яроқсиз бўлганларга нафақа тайинлаш, истеъфога чиққан ҳарбийлар тўғрисида қайғуриш каби масалалар билан шуғулланган.

Мулк ва солиқ ишлари вазири турли сабабларга кўра эгасиз қолган мол-мулкларни назоратга олиш, савдогарлардан закот ва бож олиш, мамлакат чорвалари, ўтлоқ-яйловларни бошқариш, уларнинг барчасидан тушадиган даромадларни сақлаш, мулкчиликдаги меросхўрлик тартибларини амалга ошириш (масалан, ғойиб бўлганлар, вафот этганларнинг мулкани ворисга топшириш) каби вазифаларни амалга оширган.

Бутун салтанат идораларининг қирим-чиқимлари, ҳазинадан сарф қилинаётган барча харажатлар ҳисобини молия вазири олиб борган. «Темур тузуклари»да молия вазири масъулиятига тегишли диққатга сазовор бир тузук бор: «Молия вазирлари молия ишларида хиёнат қилиб (ҳазинадан бирор маблағни) ўзлаштириб олган бўлсалар, (аввал текшириб кўрилсин). Агар ўзлаштириб олган маблағи ўзига тегишли улуфа (маош) миқдорига тенг

¹ *Байлақон ариғи* – ҳозирги Озарбайжоннинг Бейлақон туманидаги Бейлақон шаҳрига тортилган ариқ, мўғуллар босқини пайтида ер билан яқсон қилинган шаҳар 1403 йили Амир Темур томонидан қайта тикланган бўлиб, уни сув билан таъминлаш учун Кура дарёсидан ариқ тортирган.

бўлса, мазкур маблағ унга совға – инъом ўрнида берилсин. Агар ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки барабар ортиқ бўлса, ортиғи оладиган маошидан ушлаб қолинсин. Агар маошидан уч барабар кўп маблағ олинган бўлса, ҳаммаси (салтанат хазинасига) тортиқ сифатида олинсин».

«Темур тузуклари»да мазкур тўрт вазирликдан ташқари яна уч вазир ҳақида сўз кетиб, улар салтанат таркибидаги турли ўлка ва мамлакатларга оид молиявий муомалалар ва келадиган даромадларни бошқаришган. Агар салтанат ҳудуди ва унга кирган сарҳадлар кўлами назарга олинса, ҳақиқатан ҳам у ерлар билан боғлиқ молия-даромад ишларини ташкил қилиш учун уч вазирлик таъсис этилишини асосли, деса бўлади.

Адлия вазирлиги (девони мазолим) тўғридан-тўғри фуқаролар ишлари билан шуғулланган. Ҳарбий суд (лашкар қозиси) эса алоҳида фаолият кўрсатган. Шариат тартиблари билан эса ислом қозиси шуғулланган. Кўриб турганимиздек, бу соҳада ҳам Амир Темур даврида илгариги анъаналар давом эттирилган.

Илгариги сулолалар даврида мавжуд бўлган вақф ишлари вазирлиги хизмати садрлар бошлиғига юклатилган.

Шунга ўхшаш ўтган замонларда таъкидланган хабар ва почта вазирлиги шаклан тилга олинмаса-да, аммо мазмунан бу вақтда у ўзининг энг юксак раванг даражасига кўтарилганди, десак тўғри бўлади. Зеро, улкан салтанатни мақсадга мувофиқ равишда бошқариб боришда унинг турли бурчакларида содир бўлаётган воқеалардан бохабар бўлиш, пойтахтдан буйруқ, фармон, кўрсатмалар жўнатиш, марказга турли ҳужжат, ҳисобот ва ҳоказоларни етказиш, ташқи сиёсий-дипломатик муносабатларни пухта ва тезкор равишда йўлга қўйиш каби юмушларни катта салоҳият ва ғайрат билан амалга оширишга тўғри келарди.

Хабар ва почта хизмати аҳамиятини аввалбошданоқ яхши тушунган Амир Темур ўзининг дастлабки фармонларидан бирида уни йўлга қўйиш ҳақида кўрсатма берган. Ўша замон гувоҳларидан бири Руи Гонсалес де Клавихонинг¹ ёзишича, бутун салтанат узра бир кунлик йўл оралиғидаги ҳар бир масканда тўхташ жойлари бино этилган бўлиб, уларда 10 тадан 200 тагача от-улов сақланган, махсус хизматчилар фаолият кўрсатишган. Бу юмушларнинг харажати давлат хазинасидан қопланган. Даргоҳдан ёки даргоҳ томон жойлардан, хизмат юзасидан йўлга чиққан ҳар бир шахс ёки гуруҳ мазкур жойларда тўхтаб дам олиб, отларни алмаштириб яна йўлда давом этаверган. Улкан салтанатнинг ҳар бир бурчагидан Самарқанд томон йўналувчи йўлда шу тартиб жорий қилинган. Улар, ҳатто аҳоли турмайдиган ерларда ҳам ишлаб турган.

¹ Руи Гонсалес де Клавихо – 1404 йили Самарқандга бориб, Амир Темур қабулига эришган испаниялик элчи.

Самарқанд. Регистон майдони

Мазкур тизим қандай ишлашини испаниялик элчилар Табриздан Самарқандгача бўлган сафар даврида ўз кўзлари билан кўришган. Тартиб ғоятда қатъий бўлган. Масалан, мазкур хизматдан фойдаланаётганлар минган от йўлда, тўхташ жойларга етмай йироқда яроқсиз бўлиб қолса, йўлда учраган отликнинг, ким бўлишидан қатъи назар, амирми, ҳарбийми, ҳатто олий ҳукмдорнинг ўғлими, отини олиб миниб кетишга ҳақли бўлган. Бир сафар шундай ҳолатда Амир Темурнинг катта ўғли отидан фойдаланишган экан. Бу борадаги тартиб ва аҳвол хусусида янада аниқроқ маълумотни Ҳофиз Абру ёзиб қолдирган. Унга кўра, Самарқанддан қайси бир томонга йўлга чиқилмасин, бир ой ё икки ой йўл юриладими, ҳеч ким ҳеч қачон кўчада қолмаган. Тўхташ жойлари бир йўла, ҳатто 1000 кишини қабул қилиши мумкин бўлган.

Амир Темур ва умуман темурийлар даврида ташқи сиёсий-дипломатик алоқалар изчил олиб борилганини биламиз. Клавихонинг Самарқандда элчилар билан шуғулланувчи махсус амирлар хизмат қилгани, элчиларни кутиб олиш, кузатиш билан боғлиқ тадбирларни уюштиришга оид гувоҳликларини инобатга олиб хулоса қилиш мумкинки, ташқи алоқалар, элчилар, халқаро ёзишмалар билан шуғулланувчи хизмат бўлган. Афтидан, бу хизмат ижроия тизимида эмас, даргоҳ таркибида фаолият кўрсатган.

Хоҳ даргоҳ, хоҳ ижроия тизими бўлсин, давлат хизматлари қандай пухта ва аниқ ишлаганини Клавихонинг қуйидаги гувоҳлигидан билиб олиш мум-

кин. Ҳар бир маслаҳатчи, яъни йирик амалдор ўз битикчиси ва қайд дафтарига эга экан. Битикчилар ўз бошлиқлари кўрсатмасига мувофиқ турли ҳужжатлар, масалан, ёрлиқлар ёзиб тайёрлашган, бу ҳақда қайд дафтарига ёзиб, ёрлиққа тегишли белги (рақам) қўйишган. Кейин эса ёрлиқ йўриқчига топширилиб, унга муҳр босилган ва мазкур масалага дахлдор хизматларга юборилган. Хуллас, ҳужжат яна 3-4 амалдор назоратидан ўтиб, уларнинг муҳрлари босилгандан кейингина олий ҳукмдор муҳри урилган. Шундан сўнг бу ҳужжат қонун кучини олган.

Давлат хизматиға олинадиганларға катта талаблар қўйилган: улар ўқимишли, кенг билимли ва дунёқарашли, ҳалол бўлишлари керак эди. Бу борада Амир Темур ўз «Тузуқлар»ида шундай ёзади: «Амр қилдимки, вазирлар тоза наслик, ақл-фаросатлик, халқ аҳволидан хабардорлик, уларға нисбатан хушмуомалалик, сабр-чидамлик ва тинчликсевар» бўлмоғи керак. Бундайларға тўрт имтиёз: ишонч, эътибор, ихтиёр ва иқтидор берилсин. Қайси вазир ғийбат гапларни айтса, уйдирма гапларға кулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотиш пайига тушса, наслию зоти ёмон, ҳасадчи, кина-кек сақловчи, қора қўнгилли кишиларға зинҳор вазирлик лавозими берилмасин. Бузуқи, қора қўнгилли, зоти паст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез орада қулайди».

Амир Темур салтанатни бошқаришда, энг аввало, ўз ўғиллари ва авлодларига суянди. Чунончи, у салтанатни бир қанча мулкларға ажратиб, бироқ Турон яхлитлигини сақлаган ҳолда бошқарган. Ҳар бир мулкнинг ҳам ўзига яраша даргоҳи ва вазирлари бўлган.

Алоҳида кўрсатган хизматлари учун йирик амалдорлар, ҳарбийлар, дин пешволари ҳамда бўйсундирилган собиқ ҳукмдорларға шахсий хизмати ва шароитға муносиб равишда бирор ҳудуд (вилоят, шаҳар, туман) тортиқ (суюрғол) қилинган. Масалан, Амир Темур ўз пири Саййид Баракаға Андхудни тортиқ қилгани маълум. Ана шундай ҳолларда, «Тузуқлар»да ёзилишича, ҳар бир суюрғол қилинган вилоят ё мамлакатта иккитадан вазир тайинланган. Биринчиси – йиғиладиган солиқларни қайд этиб, аҳоли аҳволидан бохабар бўлиб туриш, иккинчиси эса йиғиладиган даромадлар қай тарзда харж қилинаётганини ҳисобға олиш, шу ерда мавжуд ҳарбий қисмларға бериладиган маош тақсмоти билан шуғулланиш кабилар билан банд бўлган. Фараз қилиш мумкинки, мазкур вазирлар орқали марказ жойлардаги молиявий, солиқ, ижтимоий ҳолат масалалари бўйича тўғридан-тўғри маълумот олиб турган. Афтидан, бу вазирлар юқорида тилға олинган марказий ижроия тизимидаги сарҳадлар бўйича уч вазирлик назорати ва ҳамкорлигида фаолият кўрсатган.

Суюрғол ерларға махсус вазирларни тайинлашнинг амалий томони бўлгани шубҳасиз. Зеро, суюрғол эгалари ўзларига тортиқ қилинган жойлар-

даги аҳолидан олинадиган давлат солиқларини тўлалигича ё маълум бир улушини ўзларига олишлари назарда тутилган. Бу борада меъёрдан чиқиш, аҳоли норозилигига сабаб бўлувчи ишларга қўл уриш, умуман, салтанат кудратига путур етказиши турган гап эди. Шунинг учун ҳам марказ жойларда ўз вакилларига эга бўлгани табиий.

Шаҳар, туман миқёсидаги бошлиқлар доруға, кўрғон бошлиғи кутвол дейилганини эслатиб ўтиш жоиз.

Темурийлар, хусусан, Амир Темури даври қонунчилигини ёритишда унинг «Тузуклар»и ғоятда қўл келади. «Бу тузуклардан, – деб ёзади муаллиф, – (келажакда) салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар». Демак, «Тузуклар»ни ёзишдан мақсад жамият ва давлат бошқарувида зарур ҳисобланган қонун-қоидалар, яъни тузуклар мажмуини яратиш бўлган. Агар ундаги баъзи бир қайтаришлар, шахсий мулоҳазалар ва «лирик кечинмалар»ни олиб ташласак, ихтиёримизда ўша даврнинг асосий қонунлари (қонунчилиги) мажмуи гавдаланиши турган гап.

Амир Темури ҳарбий маҳоратининг юксаклиги у жорий этган ёки такомиллаштирилган ҳарбий тизимда яққол кўринади. Ҳар бир аскар, ҳар бир қисм фаолияти, маоши, ҳарбий аслаҳалар билан таъминоти, хизмат пиллапояларидан кўтарилиб бориш, навкар билан унинг беги ўртасида хизмат муомаласи, уруш пайтларидаги ҳарбий маҳорат каби барча масала ва тадбирлар олдиндан ўйланиб, муайян бир тартибга солинган эди. Бир сўз билан айтганда, Амир Темури лашкарида қатъий хизмат ва ташкилий интизом ўрнатилган, ким нима билан шуғулланиши, нимага жавоб бериши аниқ кўрсатиб қўйилган. Ҳатто икир-чикир масалалар ҳам олдиндан кўрсатиб ўтилган. Масалан, оддий аскарнинг ҳарбий юришга тайёргарлигидаги талабларни олайлик. «Юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши ўзи билан бирга бир чодир, ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садоқ ўқдон, бир қилич, арра, бигиз, битта қоп, жуводуз, болта, ўнта игна ва чарм халта олсин», дейилган «Тузуклар»да. Худди шунга ўхшаш баҳодирлар, ўнбошилар, юзбошилар, мингбошилар, амирлар учун зарур ҳисобланган қурол-аслаҳалар тафсилоти ҳам берилган.

Амир Темури жанг суратини ҳам олдиндан режалаштириб қўйгани маълум. Чунончи, у жорий қилган тартибга кўра, агар ғаним лашкари ўн икки мингдан ортик, лекин қирқ мингга етмаса, лашкарбошилиқ шахзодалардан бирига юклатилган. Агар ғаним қўшини қирқ мингдан кўп бўлса, у ҳолда Соҳибқироннинг ўзи лашкарга бошчилик қилган.

Тарихий манбаларда Амир Темурининг шахсан ўзи яккама-якка олишувлардан тоймаганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Чунончи, 1379 йили Урганч (Гурганж) қамал қилинаётган бир пайтда у шаҳар ҳокими Юсуф Сўфийга юзма-юз чиқишга отланади, аммо рақиби олишувга чиқмайди. Худди

шунга ўхшаш ҳол 1383 йили Сейистон юришида бўлиб ўтган. Хуллас, Амир Темурнинг мардлиги ва шахсий намунаси лашкар руҳини кўтаришда катта аҳамият касб этгани шубҳасиз.

Шароитга қараб Амир Темур лашкарнинг саф тортиши, жангга кириш тартибини ўзгартириб турган. 1391 йили Тўхтамишхонга қарши жангда илгари ҳеч кимга маълум бўлмаган янги ҳарбий йўсин – «Типратикон»ни қўллаган. Амир Темур тарихчиларидан Низомиддин Шомийнинг ёзишича, «Соҳибқирон лашкарини сафлаб, етти қисмга шундайин муқаррар этдики, унинг васфи ва баёнига киши ожизлик қилади».

Амир Темур ҳарбий юришларни ниҳоятда пухталиқ ва ортиқча шов-шувсиз тайёрлашга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам унинг қўшинлари ғаним учун кутилмаган вақт ва ерда пайдо бўлиб, қўққисдан ҳамла қилиб қолиши ҳеч гап эмасди. Соҳибқироннинг ҳар бир йирик ҳарбий юришдан олдин кенгаш ўтказиши одат тусига кирган. Кенгашда у барча йиғилганларнинг фикрини тинглаб, мазкур шароитда энг мақбул йўлни танлашга ҳаракат қилган.

Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур даврида ташқи айғокчилик иши ниҳоятда юксак даража ва кенг кўламда йўлга қўйилган эди. Мазкур хизмат вакиллари чаканафуруш, йирик савдогар, полвон, дорбоз, ҳунарманд, мунажжим, қаландар, дарвеш, денгизчи, сайёҳ, сувчи, этикчи, толиб ниқоби остида турли мамлакатларда бўлиб, у ерлардаги шаҳарлар, қишлоқлар, йўллар, тоғу тошлар, сувлар, ҳар бир жойнинг аҳолиси, бошлиқлари, улуғлари, амирлари, фозиллари, шарифлари, бойу камбағаллари тўғрисида ҳар томонлама тўлиқ маълумотлар йиғиб, ҳатто суратлари билан Самарқандга юбориб туришган. Бу билан ҳам чекланмай, Амир Темур ҳарбий, сиёсий муносабатларга киришаётган мамлакатлар тарихи, урф-одатларига оид асарларни синчиклаб ўрганган.

Демак, Амир Темур ҳарбий сиёсати, энг аввало, давлатни мустаҳкамлаш, хавфдан сақлашга йўналтирилган бўлиб, бу уни пухта йўлга қўйишда Соҳибқирон масаланинг иқтисодий, илмий (мамлакатлар, шаҳарлар, йўллар, халқлар, душман лашкарлари, табиий иқлим шароитларини ўрганиш ва ҳоказо), ташкилий томонларига катта эътибор билан қараган. Худди шу йўл уни ҳарбий санъат борасида юксакликка олиб чиққан.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Амир Темур доимо қонун ва тўро-тузуқларга суяниб иш тутгани ҳақида маълумот берувчи «Темур тузуқлар»ига кўра, турли ижтимоий табақалар вакиллари (деҳқон, ҳунарманд, савдогар, солиқчи ва бошқалар) ҳар бирининг ўз ўрни ва вазифаси аниқ белгилаб қўйилган. Энг масъулиятли вазифани эса давлат ўз бўйнига олган. Хароба ерларга сув чиқариш ва обод қилиш, бузилган кўприкларни тузатиш, янгиларини қуриш, йўл хавфсизлигини таъминлаш, савдо ва элчилик қарвонлари-

га кузатувчи ва соқчилар тайинлаш, йўловчиларнинг ҳаётини, мол-мулкини муҳофаза қилиш, карвонсарой, ёмхоналар куриш каби катта куч ва маблағ талаб қиладиган юмушлар шулар жумласидандир.

Шарафиддин Али Яздийнинг¹ гувоҳлик беришича, «олам равнақи ва рўшнолиги йўлида ҳафсаласи ниҳоятда баланд бўлган (Амир Темур) ободончиликка ярайдиган бирон парча ернинг зое бўлишини раво кўрмасди». Шу қоидага риоя қилган ҳолда у Турон ва бошқа ўлкаларда сув чиқариб ободончилик, янги ерлар очиш, боғлар барпо этиш каби муҳим тадбирларни амалга оширди. Амир Темур даврида Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳару туманларда ўнлаб ариқлар қазилди, дарахтзорлар, экинзорлар, боғ-роғлар яшнаб, тўкин-сочинлик юзага келди. Бундай тадбирлар нафақат бизнинг юртда, балки салтанат таркибидаги бошқа ўлкаларда ҳам амалга оширилганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Ҳофизи Абрунинг² гувоҳлигига кўра, Амир Темур Хуросондаги Мурғоб дарёси водийсида ободончилик ва деҳқончилик хароб аҳволга тушиб қолганини кўриб, дарёдан Дилкушо, Ганжравон, Дарбанд, Ганжхона, Умар Тобон, Оқбўғо, Қутлуғ хотун, Шайх Абу Саъид, Шайх Али, Давлатшоҳ Жондор, Гулбоғон, Қутлуғ Темур, Ҳасан Жондор, Амир Аловиддин, Санжадак, Наврўз, Навбатхон, Менглихожа, Кепакчи, Али Малик номли – жами йигирмата ариқ қазиб сув чиқаришни буюради. Шу тариқа – деб ёзади тарихчи, водийда бунёдкорлик ва деҳқончилик соҳаларига асос солинди.

Мазкур водийдаги ободончилик ва деҳқончилик равнақига кейинги даврларда ҳам эътибор сусаймаганини шундан ҳам билса бўладики, Хуросондаги сўнгги темурийлардан бири Султон Ҳусайн Бойқаро Боло Мурғоб ва Марв оралиғидаги ҳудудларда ариқлар қазитиш, таъмирлаш, экинзорлар барпо қилиш тадбирларини амалга оширган.

Соҳибқироннинг Озарбайжонда ҳам сунъий суғориш тизимларини бунёд этиш ишларига катта аҳамият берганини биламиз. Чунончи, Қорабоғда³ бўлиб турган пайтида Соҳибқирон ўша атрофда узунлиги 60–70 км келади-ган Барлос ариғини қазитгани ҳақида маълумотлар бор. Худди шунингек, унинг буйруғи билан 35–40 км узунликдаги Бойлақон ариғи қазилади. Мазкур тадбирлар натижасида қаровсиз ерларга сув чиқиб, саҳро ва харобалар ўрнида экинзорлар, боғ-роғлар, қишлоқлар қад кўтарган. Амир Темурнинг Кобулдан нарироқда оқадиган Ғурбон дарёсидан 30–35 км узунликда ариқ чиқаргани ва у Жуйи моҳигир ҳамда Жуйи нав номлари билан машҳур бўл-

¹ *Шарафиддин Али Яздий* – Амир Темур турмуши ва ишига бағишланган асосий тарихий манба – «Зафарнома» муаллифи.

² *Ҳофизи Абру* – Амир Темур ва Шохрух даври йирик тарихчиси.

³ *Қорабоғ* – ҳозирги Озарбайжоннинг жануби-ғарбида жойлашган тарихий-жўғрофий ўлка.

гани, натижада бу атрофда ободончилик юзага келгани ҳам маълум.

Темурийлар даврида сунъий суғориш ишларига катта эътибор берилиши билан бирга лалми ерлар имкониятларидан ҳам унумли фойдаланишга ҳаракат қилинган. «Тузуклар»да таъкидланишича, лалми ерлар *жариб*ларга¹ бўлиниб, йиғиб олинган ҳосилнинг учдан бир ёки тўртдан бир қисми солиқ сифатида тўланган.

Ер-сувдан унумли фойдаланиш деҳқончиликнинг барча соҳалари ривожига туртки бўлган. Руи Гонсалес де Клавихо 1404 йилги Самарқанддаги ҳолатни шундай тасвирлаган эди: «нон шунчалик арзон бўлганки, ундан арзон бўлиши мумкин эмасди. Гуруч эса ҳаддан ташқари кўп. Бир қоп арпа бир *мири*², битта катта қўй тахминан, ўн кумуш танга атрофида бўлган». Мазкур далиллар ўша пайтда ғаллачилик, чорвачилик қандай йўлга қўйилиб, нечоғлик юқори ҳосилдорликка эришилганидан далолатдир.

Шунингдек, пахтачилик, полизчилик, боғдорчилик каби соҳалар ҳам изчил ривожланиб боргани маълум. Полиз экинларидан, айниқса, қовун хорижда ҳам машҳур эди. «Ҳар куни шаҳарга қовун ортилган туялар шунчалик кўп келадики, уларнинг қандай сотилиб кетилишию қай тарзда истеъмолчиларга етиб боришига ақлинг бовар қилмайди», деб ёзганди испаниялик элчи. Самарқанд, Шаҳрисабз, Ҳирот ва бошқа кўплаб жойларда ўнлаб боғлар барпо этилган. Биргина Самарқанд атрофида Беҳишт, Шимол (Шамол), Дилкушо, Баланд, Чинор, Зоғон, Боғинав, Жаҳоннамо, Нақши жаҳон, Гулбоғ, Бўлду, Давлатобод, Амирзода Шоҳрух каби бир қатор боғлар қад кўтарган. Улар нафақат боғдорчилик, балки ичидаги қасрлари билан меъморчиликнинг нафис намуналари ҳам эди.

Миришкор деҳқонлар ва боғбонлар ҳосил етиштириш билан бир қаторда уларни узоқ муддатда сақлашни ҳам яхши эплашган. Чунончи, анжир қоқи, қовун қоқи, туршак, майиз ва бошқа кўплаб қуруқ мевалар йил бўйи, айниқса, салқин-совуқ фаслларда бозор расталари ва хонадонларни безаган, чет элларга олиб бориб сотилган.

Деҳқончиликдаги солиқ тизими ҳақида «Тузуклар»да шундай гувоҳлик бор: «Амр қилдимки, ҳосил пишиб етилмасдан райийатдан молу жиҳот олинмасин. Ҳосил етилгач, солиқни уч бўлиб олсинлар. Агар райийат солиқ тўловчи юборилмасдан, солиқни ўзи келтириб берса, у ҳолда у ерга солиқ тўловчи юбормасинлар. Агар солиқ йиғувчини юборишга мажбур бўлинса, улар солиқни буйруқ бериш ва яхши сўз билан олсинлар, калтак-арқон ишлатиб ишни уриш-сўкишгача олиб бормасинлар. Уларни банд этиб, занжир билан кишанламасинлар».

¹ *Жариб* – тахминан, 960 кв. метрга тенг ўлчов бирлиги.

² *Мири* – кумуш танга, тангага Амир Темур номи туширилгани сабаб амири (мири), дея шухрат топган.

Ишлаб чиқаришга келинганда, ип, ипак, жундан турли-туман газлама-лар, матолар тўқилган, кийим-кечаклар тикилган. Қуролсозлик, ойнасозлик, дурадгорлик, тош йўнувчилик, заргарлик, қўнчилик, кулолчилик каби бир қатор бошқа соҳалар юқори савияда ривож топган. Чунончи, испаниялик элчини лол қолдирган соҳалардан бири зардўзлик эди. У қимматбаҳо матоларни заррин иплар билан безаш, оловдек ёниб турган гиламларга нақшлар ила жило бериш ҳунари нафис санъат даражасига етказилганига тан берган.

Хитойдан Европагача бўлган улкан ҳудуднинг бир сиёсий марказ остида бирлаштирилиши, шимолий ва жанубий йўналишлардаги савдо йўлларини назорат қилиш, карвон йўлларининг ҳар жиҳатдан таъминланиши, чунончи, хавфсизлик, равон йўллар, доимо хизмат кўрсатиб турувчи карвонсаройлар, лангарлар – буларнинг бари савдо-сотиқнинг гуркираб ўсишида муҳим омиллар бўлиб хизмат қилган. Амир Темур даврида бугун «Буюк ипак йўли» номи билан машҳур Шарқ билан Ғарбни боғлаб турувчи савдо йўли узлуксиз ва самарали ишлаб туришига кенг имкониятлар очилган. Шу ўринда Амир Темурнинг қуйидаги сўzlари эътиборга лойик: «Ҳар бир мамлакат ва диёрга савдогарлар ва карвонбошилар тайинладим, улар қаерга боришмасин, Хитой, Ҳиндистон, Араб мамлакатлари, Миср, Шом, Жазоир, Фарангистон (Европа), у ерларнинг нафис матолари ва муносиб тухфаларидан келтирсинлар».

Соҳибқирон буйруғи билан бутун салтанатда ҳар бир кунлик йўл масофаси оралиғида карвонсаройлар қурилган. Карвонсаройлар чексиз саҳроларда ҳам бунёд этилиб, зарурият туғилганда, тунда ҳам минг отлик йўловчини қабул қилиш имконига эга бўлган. Мусофирхоналар ташкил қилиш ҳам шу тарзда йўлга қўйилган эди. Уларни озуқа, ем-хашак ва бошқа зарур нарсалар билан таъминлаш учун бир қишлоқ, ёки бир неча қишлоқни вақф қилиб бериш қонунлаштирилган. Хуллас, Амир Темур савдо-сотиққа катта эътибор берган. Унинг фикрича, «Дунё савдо аҳли ила ободдир».

Савдо муносабатларининг давлат ва жамият ҳаётида, ташқи сиёсатда тутган муҳим ўрнини яхши англаган Амир Темур бу борада яна қатор тадбирларни амалга оширган. Чунончи, бозорлар қуриш, эскиларини кенгайтириш, таъмирлаш ишлари жадал кечганини алоҳида таъкидлаш лозим. Бунинг исботини Самарқанд бозорининг бино этилиши орқали кўриш мумкин. Амир Темур буйруғи билан шаҳарнинг Темир дарвозасидан бошланиб, жануби-ғарбий йўналишда катта кўча қурилади. Унинг икки томонида эса асосан икки қаватли, чорсу, тим шаклида қурилган дўконлар, расталар қад кўтаради. Кўча усти бошдан-охир гумбаз шаклида ишланган тоқ билан ёпилади. Ёруғлик тушиб туриши учун ҳар ердан дарчалар ҳам қолдирилган. Бундан ташқари, маълум масофада фавворалар қурилиб, омборхоналар қад кўтарган. Эътиборга молик томони шундаки, бирор-бир соҳага мослашган маҳаллалар, тимлар, расталар кенг қулоч ёзган. Масалан, телпакчилар, кал-

лапазлар, новвойлар, ҳолвачилар, газмолчилар, кўнчилар, темирчилар, заргарлар, қурулсозлар ва ҳоказо.

Бозорлар, тимлар Самарқанд ва Туроннинг бошқа шаҳарларидагина эмас, балки Хуросон, Эрон ва бошқа ўлкаларда ҳам қурилган. Масалан, Амир Темур олий девонининг вакили Яздда бир тим қурдирган ва «Дорул фатҳ» номи ила машҳур бўлган бу бино ўзининг тантанавор ва гўзаллиги билан дунёда тенги йўқ ҳисобланган. Соҳибқироннинг ўғли Шохрух ташаббуси билан эса Ҳиротдаги бозорни қайтадан таъмирлаш ишлари олиб борилган. Чунончи, Ҳофизи Абрунинг ёзишича, то шу чоққача Ҳирот бозорлари очик-сочик ҳолда бўлиб, чанг-тўзон, ёғингарчилик, жазирама иссиқ пайтларда сотувчилар ҳам, харидорлар ҳам қийналар экан. Шохрух бозорни ғиштдан қурдириб, олий тоқлар барпо қилиб, майдоннинг устини ёпишни буюрган экан. Шаҳарнинг ўртасида жойлашган мазкур бозор майдонига шаҳарнинг тўрт дарвозаси орқали тушиб бориш имкони яратилган.

Хуллас, савдонинг ривожини учун бор имкониятлар ишга солинган. Натижада, шаҳар ва қишлоқ бозорларига Хитой, Ҳиндистон, Хуросон, Эрон, Араб давлатлари, Рум, Миср, Европадан маҳсулотлар оқиб келаверган. Масалан, Хитойдан асосан ипак, ипак матолар, чинни, мушк, олмос, лаъл, марварид, Ҳиндистондан мускат ёнғоқ, занжабил, долчин, қалампирмунчок ва бошқалар, Европадан газлама, пичоқлар, шимолий юртлардан эса мум, мўйна, тери, араб мамлакатларидан тайёр кийимлар, шиша буюмлар келтирилган. Ўлкамиздан эса асосан тўқимачилик маҳсулотлари, ип газламалар, ипакли кийимлар, қоғоз, пахта, гуруч, мева, қуруқ мева каби қатор маҳсулотлар четга чиқарилган. Савдо ҳажми нечоғлик катта бўлганини шундан ҳам билса бўладики, Клавихо Самарқандда бўлиб турган йили фақат бир ойнинг ўзида биргина Хитойдан 800 туя мол олиб келинган экан. Савдо-сотиқнинг бундай гавжумлиги фақатгина Турон шаҳарларига хос бўлмай, бундай ҳолатни салтанатнинг Табриз, Султония, Шероз, Исфаҳон, Кермон, Хуросон, Шимолий Ҳиндистон, Ирок, Сурия каби шаҳар ва ўлкаларида ҳам кўриш мумкин эди.

Темурийлар, айниқса, Амир Темур даврида ишлаб чиқариш ва савдо муносабатларидаги ижтимоий адолат масаласи муҳим ҳисобланганини ҳам эслатиб ўтиш жоиз. Яратилган шарт-шароитга, мавжуд тартибларга риоя қилмай, текин даромад кетидан қувганлар жазо топиши ҳеч гап эмасди. Чунончи, Клавихо гувоҳлик беришича, навбатдаги ҳарбий юришдан қайтгач, Амир Темур ўзи йўқлигида шаҳарда аҳвол қандай бўлганини текширган. Шунда бир қатор дўкандорлар, жумладан, қассоблар, этикдўзлар, бошмоқчилар ўз маҳсулотларини ҳаддан юқори баҳода сотганликлари маълум бўлади. Уларнинг иши дарҳол судга берилиб, жазоланадилар, суиистеъмол қилинган маблағ эса тортиб олинади.

Амир Темур замонида 6 грамм оғирликдаги кумуш тангалар ва унинг тўртдан бирига тенг 1,5 граммлик кумуш пуллар зарб қилингани маълум. Шунингдек, муомалада мис пуллар – чақалар ҳам бўлган. Тангалар Самарқанд, Бухоро, Ардабил, Астробод, Дарбанд, Домгон, Мордин, Табриз, Сабзавор, Шероз ва бошқа қатор шаҳарларда зарб қилинган.

Пул муомаласини яхшилаш, мис тангалар қадрини ошириш мақсадида 1428–1429 йили Улуғбек пул ислохотини ўтказди. Унга кўра, 1420 йили зарб этилган мис тангалар зарбхоналарга топширилиб, уларнинг ўрнига оғирлиги 1,5–2 баробар кўп бўлган тангалар зарб этилган. Қулайлик учун зарбхоналар Бухородан ташқари Андижон, Қарши, Самарқанд, Термиз, Шохрухияда ҳам ташкил қилинган. Натижада, пулнинг қадри кўтарилган.

Иккинчи Ўйғониш даври. Мўғуллар босқинининг кишилиқ цивилизацияси учун фожиа саналишида ўзбек халқи ва давлати билан боғлиқ равишда кечган Биринчи Ўйғониш даври тарихий ютуқларига етказилган улкан зиённинг ҳам ўз ўрни бор, албатта. Шунга қарамай, Амир Темур 35 йил ичида ўзбек давлатининг ануштегинийлар замонидаги довруғини тиклабгина қолмай, Самарқандни дунёнинг сиёсий, иқтисодий, илм-фан, маданият марказига айлантиришга эришди. Салтанатнинг барча бўлаклари тараққиётга алоҳида эътибор қаратди.

Ҳар қандай жамият ва давлат тараққиёти ва келажагини фан, маданият раванқисиз тасаввур қилиб бўлмаслигини Амир Темур яхши тушунган. Истеъдод эгалари махсус ва доимий эътиборга муҳтож ва лойиқ бўлишлари, ноёб қобилият эгаларини муҳофаза қилиш, ижодлари учун шароит яратиш, турмушларини таъминлаш зарурлигини ҳам у тўғри англаган. У олиму фозиллар ўз маслаклари ва дунёқарашлари юзасидан жамият ва давлат тараққиёти, замонавий аҳволи хусусида бошқа ижтимоий табақаларга нисбатан кўпроқ бош қотиришлари ва бу орқали тегишли тажриба ва билимларга эга бўлиб боришларини ёдда тутган. Шу сабаб ҳам дунёнинг қайси бир мамлакати ва шаҳарига бормасин олиму фозилларни бир ерга йиғиб, улар билан узоқ суҳбатлашиш, уларнинг фикрини тинглаш, баҳслашиш ишини қанда қилмаган.

Шу маънода Ибн Арабшоҳнинг қуйидаги баёни эътиборли: «Амир Темур олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тўла-тўқис иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан батамом мукаддам (олдинда) кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, ўз икромии ҳурматини унга изҳор этарди. Уларга нисбатан ўз муруввати бисотини ёярдики, бу муруввати унинг ҳайбати билан аралаш эди. Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, бу баҳсида инсофу ҳашамат бўларди». Бироқ шу билан бирга мазкур омилларни юзага чиқариш, улар имкониятларидан тўла фойдаланиш учун яна бир муҳим омил мавжуд

бўлишини ҳам Соҳибқирон яхши биларди. Иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан қудратли давлатгина тилга олинган омиллари юзага чиқариш имконини бериши мумкин. Ўз ўрнида, жавоб тариқасида, илм ва маданият ривожидан давлат қудратига қудрат, обрўсига обрў қўшган.

Ўзбек давлати бошқарувини қўлга олган Амир Темур берган илк кўрсатмалар ҳақида Муъиниддин Натанзий¹ шундай ёзган эди: «Фақирлар ва илм толиблари нафақалари вақф мулклари ва мадрасаларга, ҳар бирининг ҳолига яраша ва воқиф шартига мувофиқ белгиланган. (Ана шундай) вақфларга ҳеч ҳам ва мутлақо солиқ солинмаган. (Амир Темур) ўз вазирларига вақф мулкларидан бирон танга менинг хазинамга тушмасин дея кўрсатма берганди. (Соҳибқирон) илм, ҳикмат аҳли ва донишманд кишилар билан (тез-да) киришиб кетарди». Яъни мадрасалар ва уларда ўқиётганларнинг моддий таъминотида катта эътибор берилган.

Илм ва маданиятга бундай муносабатни Соҳибқирон умрининг охиригача сақлаб қолди. Унинг ишини Шохрух ва бошқа темурийлар давом эттирдилар.

Натижада, темурийлар замонида кўплаб мадрасалар, кутубхоналар, мактаблар барпо этилди. Уларда ўқиш учун дунёнинг турли бурчакларидан талабалар келганлар, ўқитиш жараёнига ҳам етук олимлар таклиф этилган.

Чингизхон босқини йиллари ва кейинчалик минтақадаги жуда кўплаб олимлар, шоирлар, хунармандлар, санъаткорлар жон сақлаш ниятида Кичик Осиё, араб ўлкалари, Ҳиндистон томонларга қочиб кетгандилар. Масалан, Сайфи Фарғоний² Кичик Осиёга, Сайфи Саройи³ Мисрга жўнаб кетишга мажбур бўлгандилар. Асли бухоролик Муҳаммад Авфий⁴ ҳам Чингизхон хавфидан Шимолий Ҳиндистонга кетишга мажбур бўлган. Ўлка маданий тараққиётига катта зарба бўлган ҳолатлардан бири шунда эдики, турли мавқедаги сулолалар, бой-бадавлат оила ва шахслар мўғуллар дастидан ватанни тарк этарканлар, ўзлари билан сарой аҳллари, давралари, жумладан, олимлар, шоирлар, санъаткорлар, хунармандларни ҳам бирга олиб кетишган.

Иккинчи томондан, илм ва маданият намояндалари ўз ҳомийлари имкониятларидан фойдаланиб жон сақлаб қолишган. Бундай «кўчиш» кенг равишда содир бўлгани ҳақида маълумотлар етарли даражада бор. Масалан, Шимолий Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган туркий сулолалардан бирининг

¹ Муъиниддин Натанзий – Шохрух даври йирик тарихчиси.

² Сайфи Фарғоний – сўфий шоир, XIII асрнинг иккинчи чорагида Фарғонада туғилган ва Туркиянинг Оқсарой шаҳрида вафот этган.

³ Сайфи Саройи – шоир ва таржимон; 1321 йили Хоразм вилояти Сарикамиш қишлоғида туғилган ва 1398 йили Искандарияда вафот этган.

⁴ Муҳаммад Авфий – адабиётшунос ва тарихчи; 1171 йили Бухорода туғилган ва 1242 йили Деҳлида вафот этган.

намояндаси Ғиёсиддин Балбан¹ замонида у ерга турли мамлакатлардан, жумладан, Турондан ҳам мўғуллар сиқуvidан қочиб бориб кўплаб олимлар, шоирлар, хунаrmандлар ўрнашганки, ҳукмдор уларга алоҳида-алоҳида маҳаллалардан жой берган. Шу тариқа, Деҳлининг ўзида хоразмликлар, самарқандликлар, кошғарликлар маҳаллалари бунёд бўлган.

Чингизийлар даврида таъқибу сиқувлар, сиёсий талатўплар натижасида илм ва маданият нуқтаи назаридан ҳувиллаб қолган Турон Амир Темур замонига келиб яна жонланиш имконини кўлга киритади. Натижада, турли мамлакатлардаги туронликлар ўз юртларига қайта бошлашган. Улар орасида қачонлардир ота-боболари Шимолий Ҳиндистон, араб ўлкалари ва бошқа юртларга бориб ўрнашган авлодлар ҳам бўлганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Улар, асосан Соҳибқирон лашкарлари билан қайтган бўлишлари керак. Қолаверса, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Ҳирот шаҳарларининг маданият ва илм марказига айланиши, бу ерларда бошқа жойлардан кўра ижод учун шароитнинг яхшилиги ўз-ўзидан хорижий олимлар, шоирлар, санъаткорларнинг бу ёқларга «оқиб келиши»га сабаб бўлган. Бунинг исботи сифатида Улуғбек академиясида фаолият кўрсатган эронлик, румлик олимларни кўрсатиш мумкин.

Улуғбек расадхонаси, унинг илмий мактабида изчил фаолият кўрсатган эронлик машҳур олим Ғиёсиддин Коший ана шундай олимлардан бири эди. Унинг ўзи, Эронда юлдузлар илмига эътибор сусайиб, аксинча, Самарқандда бу борада барча шароит борлиги сабаб ҳам у ерга юзландим, деб ёзганди.

Фан ва маданиятнинг гуллаб-яшнаши темурийлар намояндаларининг барчалари, хоҳ тахтга чиққани бўлсин, хоҳ йўқ, кенг билим эгалари бўлганликлари ҳамдир. Улар ўз она тилларидан ташқари форс, араб тилларини мукаммал билар, тарих, астрономия, математика, тиббиёт, шеърят, ҳуснихат, меъморчилик, диний илмлар борасида катта салоҳият соҳиби эдилар. Улар китобга, яъни билим ва билиш манбаига катта ҳурмат билан қарашган. Шунинг учун ҳам Амир Темур, Шохрух, Бойсунғур, Улуғбек, Пирмуҳаммад, Халил Султон, Султон Ҳусайн, Бадиуззамон каби подшоҳу шахзодаларнинг бой кутубхоналари кишилар тилига тушган, улардан кўпчилик баҳраманд бўлган. Амир Темур, Шохрух, Улуғбек, Султон Ҳусайн Бойқаро, Қутлуғ Туркон Оғо, Милкат Оғо, Гавҳаршодбегим каби темурий ҳукмдорлар ва маликалар ҳамда темурийлар хизматида бўлган бир қатор амирлар томонидан Самарқанд, Бухоро, Ғиждувон, Марв, Ҳирот, Язд, Балх, Машҳад, Шероз, Исфохон ва бошқа шаҳарларда ўнлаб мадрасалар барпо этилди. Халил Султон, Улуғбек, Искандар, Абу Бақр, Бойсунғур, Абулқосим Бобур, Абдуллатиф, Масъуд, Бойсунғури Соний, Султон Ҳусайн Бойқаро, Бадиуззамон, Шох Ғариб, Фаривиддин Ҳусайн,

---

¹ Ғиёсиддин Балбан – 1266–1287 йилларда Деҳли султони.

Муҳаммад Ҳусайн, Султон Муҳсин, Мўмин, Музаффар Ҳусайн, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқа темурий намояндалар нозик дидли шоир ҳам бўлиб, туркий ва форсийда шеър битганлар. Улар табиий равишда, катта-кичик шоирларга ҳомийлик қилганлар, истеъдодли қаламкашларни парваришлаганлар. Шунинг учун ҳам темурийлар даври ўзбек ва форс адабиёти ривожига муҳим босқич ҳисобланади.

Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий худди ўша замонларда яшаб ижод қилганларининг ўзиёқ кўп нарсани англатади. Ўзбек ва умуман, туркий тилли адабиёт равнакида улкан ҳисса қўшган Ҳофиз Хоразмий, Ҳайдар Хоразмий, Саккокий, Гадоий, Дурбек, Атоий, Лутфий, Амирий, Яқиний каби туркий тилли шоирлар, Бурундук Хўжандий, Исмаил Бухорий, Ҳумоюн Исфароиний, Бадриддин Чигатоий, Риёзий Самарқандий, Ҳалокий каби форсий тилли шоирлар ҳамда Эрон, Озарбайжон, Хуросон, Кичик Осиёда ижод қилган ўнлаб шеърят усталари худди шу даврда яшашган ва темурийлар ҳимматидан баҳраманд бўлганлар.

Алишер Навоий Иккинчи Уйғониш даврининггина эмас, балки кишиликнинг энг ёрқин шахсларидан бири сифатида тан олинган. Умумий адабий мероси 200 000 мисрадан иборат, улуғ мутафаккир қаламига тегишли 52 000 мисрали «Ҳамса» борлиқ ва табиат, инсон ва жамият, ахлоқ ва камолот ҳақидаги ўзига хос қомусдир.

Бобурийлар салтанатининг асосчиси, буюк давлат арбоби ва саркарда, ноёб истеъдод эгаси Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам аслида Иккинчи Уйғониш даврининг маҳсулидир. Унинг «Бобурнома»си эса жаҳон тарихий-бадиий хазинасининг ўзига хос гавҳари саналади.

Бойсунғур ҳомийлигида Ҳиротда фаолият юритган Ҳунар ва санъат марказида қоғоз тайёрлаш, наққошлик, тилла суви юритиш, муқовачилик, қадамачилик, жадвалчилик, хаттотлик санъати ўз ривожига энг авжига чиққан. Бугун бутун дунё жамғармаларини беэаб турган нодир қўлёзма асарлар, уларга чизилган суратлар, хаттотлик намуналари айнан шу ерда яратилган.

Алишер Навоий

Абдулхай, Пираҳмад Боғишамолӣ, Муҳаммад Ҳалимӣ, Султон Али Бовардий, Шаҳобиддин Абдулло, Заҳириддин Асғар, Камолиддин Бехзод каби наққошлар (миниатюра рассомлари) ҳам, Аҳмад Румӣ, Шомӣ Бойсунғурий, Ҳожи Абдулқодир, Муҳаммад Бадриддин, Муҳаммад Котиб, Султон Али Машҳадӣ, Абдулҳалил котиб каби ўнлаб хаттотлар ҳам темурийлар даврида камолот чўққисига чиққанлар.

Темурийларнинг илм-фан ва маданиятга рағбати шу қадар кучли бўлганки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган давр бу мамлакат маданий тараққиётида жуда катта из қолдирди.

Аниқ фанлар ривожига ҳам темурийлар замони алоҳида ўрин эгаллайди. Улуғбек академиясида ўнлаб атоқли астрономлар, математиклар фаолият кўрсатишган. Қозизода Румӣ, Али Қушчи, Гиёсиддин Жамшид Коший, Муъиниддин Коший, Жалолиддин Астрободӣ, Низомиддин Биржандӣ, Мирим Чалабий, Мансур Коший, Абдулқодир Лоҳижӣ, Муҳаммад Ҳусайний ва бошқалар мазкур мактаб намояндалари эдилар.

Улуғбек Самарқандда ўз даври ва кейинги асрлар учун ҳам катта аҳамият касб этган теран фанлар ривожига учун кенг йўл очиб берди. Айниқса, 1424–1429 йилларда Самарқанд яқинида бош ўлчов асбобининг аниқлик даражаси бир ёй сониясигача бўлган расадхонанинг барпо этилиши оламшумул воқеага айланди. Юлдузлар ҳаракатини йигирма йил атрофида узлуксиз кузатиш ишлари натижасида XVII асрга қадар, яъни оптик асбоблар кашф этилгунча, энг мукаммал ҳисобланган «Улуғбек зижиги» дунёга келган. Унда 1018 та юлдузнинг эклиптик тизимдаги ўрни ва ҳолати, йил узунлиги (365 кун, 6 соат, 10 дақиқа, 58 сония), Ер ўқининг оғиш даражаси (23,52) аниқлаб берилган. Бу ўз даври учун улкан илмий сакраш саналган ва кейинги асрларда Шарқ астрономия фанини ривожлантириш учун пойдевор вазифасини бажарган.

Жамшид Коший ўнлик ва олтмишлик касрлар назариясини қайта ишлаб, ўзаро мослаштирган, сонлар ҳақидаги таълимотни ҳозирги замон математикаси даражасида тўлдирган буюк математикдир. Али Қушчи эса математика фанига мусбат ва манфӣ атамаларини киритган.

Тиббиёт оламида машҳур бўлган асарлар, чунончи, Бурҳониддин Нафиснинг «Касалликларнинг сабаблари ва аломатлари шарҳи», «Мўжаз ал-қонун» шарҳи, Гиёс Мутаббиддиннинг «Касалликлар шифоси», Мансур ибн Муҳаммаднинг «Инсон танаси ва унинг аъзолари ҳолатининг шарҳи», «Кифояти Мансурий», Баҳоуддавлa Ҳасанийнинг «Тажрибалар хулосаси ва хайрли ишлар» каби яна бошқа қатор тиббиёт борасидаги рисоалар темурийлар даврида ёзилди. Бурҳониддин Нафис эса олимлик билан бир қаторда Улуғбекнинг шахсий табиби ҳам эди.

Амир Темур ва темурийларнинг тарих фанига ҳам катта эътибор билан қараганлари маълум. Тарихчилик бобида Шарқда донг таратган Низомиддин Шомий¹, Ҳофиз Абру, Муъиниддин Натанзий, Шарафиддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий², Мирхонд³, Хондамир⁴ каби тарихчилар Амир Темур, Шохрух ва бошқа темурийлар, шунингдек, Алишер Навоий ҳомийлигида яшаб ижод қилганлар, улар ҳақида асарлар битиб машҳур бўлганлар.

Амир Темур ва темурийлар даврида меъморчилик ўз ривожига чўққига чиққани ҳам яхши маълум. Турон шаҳарларида, чунончи, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Яссида, Хуросонда, масалан, Ҳирот, Машҳад, Нишопур ва бошқа шаҳарларда, Эрон ва Озарбайжонда бунёд этилган кўрғонлар, масжидлар, мадрасалар, карвонсаройлар, бозорлар, тимлар, саройлар, хонақоҳлар, хиёбонлар, мақбаралар ва бошқа иморатларнинг ҳар бири ҳақида кўп ёзиш мумкин.

Бунёдкорлик ва меъморчилик жиҳатидан энг гуллаб-яшнаган шаҳар темурийлар даврида Самарқанд бўлди. Чунки Самарқанд ўз давридаги энг йирик давлат – Амир Темур асос солган салтанатнинг маркази эди. Демак, Самарқанд ўз-ўзидан жаҳоннинг энг қудратли давлати пойтахти даражасида гуллаб-яшнаган, гўзал бўлиши керак эди. Албатта, бу ерда Амир Темурнинг раҳбар сифатидаги орзу-ҳаваслари, юртига нисбатан фарзандлик бурчи, мамлакати билан фахрланиш каби туйғулари ҳам ўз ўрнини топган. Буни биз Самарқанд атрофида Миср, Дамашқ, Султония, Бағдод, Шероз каби қишлоқлар бунёд этиши орқали ҳам кўришимиз мумкин. У Самарқандни юртни дунёдаги йирик давлатлар пойтахти ҳамда мамлакатларидан бир неча маротаба юксакликка кўтаришни истаган.

Чингизийлар босқини даврида Самарқанд харобаликка юз тутиб, кўрғонлар, деворлар, масжидлар ва бошқа иншоотлар вайрон қилинган эди. Хитойлик сайёҳлардан бирининг гувоҳлик беришича, Самарқанд аҳолисидан чорагигина қолган.

Амир Темур тахтга чиқиши билан шаҳар ички ва ташқи кўрғонини бунёд этади. Бозорларни тартибга солиб, меъморий жиҳатдан ўхшаши йўқ тимлар, дўконлар қаторини қурдиради. Шаҳарнинг ичкари ва ташқари-

---

¹ *Низомиддин Шомий* – Амир Темур турмуши ва ишига бағишланган илк «Зафарнома» муаллифи.

² *Абдураззоқ Самарқандий* – темурийларга бағишланган «Матлаи саъдайн ва мажмайи баҳрайн» муаллифи.

³ *Мирхонд* – жаҳон тарихи, жумладан, темурийлар даври ёритилган «Равзат ас-сафо» муаллифи.

⁴ *Хондамир* – темурийларга бағишлаб битилган қатор тарихий асарлар, жумладан, «Ҳабиб ас-сияр» муаллифи.

сида боғлар билан ўралган саройлар, мадрасалар, мақбаралар (Кўксарой, Бўстонсарой, Амир Темур мақбараси), масжидлар (масалан, Бибихоним), давлат идоралари, ҳаммомлар биолари меъморчилик нуқтаи назаридан юксак даражада бажарилган. Унинг қўл остидагилар ҳам Соҳибқирондан ўрнак олиб, кўплаб қурилиш ишларини амалга оширганлар.

Шаҳарни девор билан ўраш, бетакрор ва улуғвор Оксаройни барпо этиш, Дор ул-тиловат, Дор ул-саодат мажмуаларидаги мақбараю мадраса таъмири ва яна қатор бошқа меъморчилик тадбирлари Шаҳрисабзда амалга оширилган кенг кўламли қурувчилик жараёнидан далолат беради.

Оксарой, Кўксарой, Бўстонсарой, Амир Темур мақбараси, Аҳмад Яссавий мақбараси, Шоҳи Зинда, Регистон, Бибихоним масжиди, Гавҳаршодбегим мадрасаси, Улуғбек мадрасалари ва расадхонаси, Доруссаодат, Доруттиловат, Кўкмасжид ва яна ўнлаб гўзал, маҳобатли ва ҳашаматли иморатлар бугун ҳам ўзбек ақлу заковати ва дидидан бутун оламга сўйлаб турибдилар.

Амир Темур буйруғи билан қурилган Аҳмад Яссавий мақбараси ҳашамати бугун ҳам кишини лол қолдиради. Ҳиндистон юришида Ирёб, Нагар шаҳарларида қурилган кўрғонлар, Озарбайжоннинг Байлақонида таъмирланган кўрғон, Кобул водийсида қурилган работлар ва бошқа қатор иншоотлар ҳам Амир Темур буйруғи билан амалга оширилган.

Соҳибқироннинг бундай ободончилик ва меъморчилик фаолияти бошқаларга ҳам ўрнак бўлгани маълум. Бу борада унинг авлодлари – Шоҳрухнинг Ҳирот ва Марв кўрғонларини тиклагани, Ҳиротда мадраса, хонақоҳ, янги бозор биоларини қурдиргани, унинг хотинлари Гавҳаршодбегимнинг Ҳирот, Машҳад, Тусда мадрасалар, Милкат Оғонинг Балхда битта, Ҳиротда иккита мадраса, «Дорушшифо» касалхонаси, хонақоҳ, ҳаммом, мақбара, кутубхона биоларини барпо этганларини мисол қилиш мумкин.

Яна Улуғбек Самарқандда бино эттирган мадраса, ҳаммомлар, Шоҳи Зиндани таъмирлаш, кенгайтириш борасидаги қурилишлар, Гиждувон, Бухородаги мадрасалар, Шаҳрисабздаги масжид, Самарқанддаги Муҳаммад Султон, Қосим Султон, Муҳаммад Қосим номлари билан боғлиқ ҳаммомлар, шу шаҳардаги Фирузшоҳ, Шоҳ Малик каби амирлар, Сароймулкхоним, Хожа Аҳрор, Абдулло мадрасалари, Туман Оғо, Улуғбек хонақоҳлари, Ҳиротдаги амирлардан Жалолиддин Фирузшоҳ, Фармоншайх, Чакмоқ мадрасалари, Язддаги амир Чакмоқ мадрасаси, Шероздаги Даштакий мадрасаси, Султон Ҳусайн хотини Билга Султоннинг Балхдаги «Бадиййа» мадрасаси, Машҳаддаги амир Юсуфхожа масжиди, Абдулқосим Бобурнинг Анўвдаги масжиди бино этилганини ҳам эслатиш лозим.

Амир Темурнинг опаси Қутлуғ Туркон Оғонинг ўз ҳисобидан мадрасалар ва хонақоҳлар қургани ҳақида ҳам гувоҳликлар бор. Алишер Навоий ҳам шахсий маблағларидан Хуросонда, хусусан, Ҳирот ва бошқа ерларда

бир неча мадраса, 40 та работ, 17 та масжид, 10 та хонақоҳ, 9 та ҳаммом, 9 та кўприк, 20 га яқин ҳовуз, тўғонлар қурдиргани ёки таъмирлаш ишларига бош-қош бўлгани маълум. Улар сирасига Ҳиротдаги «Ихлосия», «Низомия» мадрасалари, «Халосия» хонақоҳи, «Шифоия» касалхонаси, «Дорул-хуффоз» қорихонаси, Марвдаги «Хусравия» мадрасаси, Машҳаддаги «Дорул-хуффоз» қорихонасини киритиш мумкин.

Ўзбек давлатига темурийлар етакчилик қилган даврда меъморчилик ва қурилиш соҳасида амалга оширилган ишлар, энг аввало, жамият манфаатини кўзлаб қилинганини алоҳида таъкидлаш лозим. Кўприклар, ҳаммомлар, бозорлар, мадрасалар, касалхоналар, карвонсаройлардан, асосан омма баҳраманд бўлган. Қолаверса, тўхтовсиз олиб борилган турли қурилиш ишлари кишиларни иш билан таъминлаган, ҳашаматли ва дабдабали бинолар барпо этиш тадбири олимлар (айниқса, математика, геометрия, геодезия), ҳунармандлар ижодининг юксалишига катта туртки бўлганини тасаввур қилиш қийин эмас. Меъморчилик, қурувчилик орқали шаҳарлар, қишлоқлар, бутун бир мамлакат обод бўлиб борган. Давлат хазинасида йиғилган катта бойлик кўпчиликка фойдали, асрларга татиғулик хайрли ишларга сарфланган.

Шундай қилиб, давлат ва жамият турмушининг барча йўналишларида юз берган мазкур юксалишлар ўлароқ ушбу босқич кишилик томонидан Темурийлар Уйғониш даври сифатида тан олинган.

Ташқи сиёсат. Амир Темурнинг Яқин Шарқ сиёсий майдонига шахдам кириб бориши бу вақтда усмонийларнинг кучли босими остида қолган европаликларда ўзбек давлатига қизиқиш ва интилишни туғдириши табиий эди. Амир Темур минтақа ва умуман дунёдаги сиёсий вазиятни қанчалар чуқур англаганини 1404 йили Самарқандга кириб келган Испания элчиси Клавихога қарата айтган мана бу сўзларидан ҳам билса бўлади: «Менинг ўғлим сенйор қиролнинг¹ аҳволлари, соғлиқлари қалай... менинг ўғлим, дунёнинг (нариги) чеккасида яшовчи фаранг қироллари орасидаги энг улуғи Испания қироли юборган мана бу элчиларга қаранглар... мен ўғлим – Испания қиролини дуо қиламан». Ўзбек ҳукмдори мурожаатидаги «ўғлим» оддий мулозаматда қиролим, дегани эканидан келиб чиқилса, Соҳибқирон франклар, яъни европаликларнинг энг улуғ қиролини фарзандидек кўришини билдирган. Яъни уларни Йилдирим Боязиддан устун қўйган эмас.

Аксинча, усмонийлар етакчисига ёзган хатларидан бирида «Фаранг лашкарига қарши жиҳод фарзини амалга ошириш йўлида ҳаракат камарини (белга) боғлаганинг учун ҳам сенинг мамлакатинг ҳудудига ҳеч бир тажовуз этмадик», ё бўлмаса «ул жаноб ҳеч бир хавотирсиз ўша диёр кофирлари

¹ Бу ерда 1390 – 1406 йилларда Кастиля ва Леўнни бошқарган Энрике III кўзда тутилган.

жиҳоди ила машғул бўлаверсинлар. Биз томондан ул тарафга қайси шаклда мақбул бўлса, самий иноят ва кўмак кўрсатилғай», дея унга қарши тажовуз қўлини чўзмаслигини қайта-қайта уқтирган. Ҳолбуки, ўзбек ҳукмдорининг Йилдирим Боязидга қарши қўшин тортишини истагувчилар етарли эди. Масалан, Ийанис¹ Амир Темур элчиларига «Константинопол то шу чокқача Йилдирим Боязидга тўлаб келган солиқни бундан буён Амир Темурга тўлайди» деб масалани кўндаланг қўйган. Трабзонлик Мануйил III² эса, усмонийларга қарши уруш ҳаракатлари бошланса, Соҳибқиронга ҳарбий кемалар билан ёрдам беришини ваъда қилган.

Йилдирим Боязид енгилгандан сўнг эса, Константинопол ҳам, Трабзон ҳам сўзида турмаган. Бу ҳам етмагандай, усмонийларга ёрдам беришган. Шунга қарамай, ўзбек давлати бошлиғи «бургага аччиқ қилмай» европа мамлакатлари билан борди-келдиларни узмаган. Чунончи, унинг Шарл VI³ ва англиялик Ҳенри IV⁴ Соҳибқиронни кўкларга кўтариб мақтаб, унинг усмонийларга қарши курашини юқори баҳолашган. Масалан, Шарл VI Йилдирим Боязид мағлубиятини назарда тутиб, энди биз ўзимизни «ғоятда енгил ва бахтиёр ҳис этмоқдамиз» деб ёзганди. Шу билан бирга, улар Амир Темур таклиф қилган ўзаро савдо алоқаларини ривожлантириш учун тай-ёр эканликларини билдиришган. Темурийлар етакчиси ҳам, асосан савдо алоқаларини кенгайтириш масаласи билан чекланган. Зеро, икки томон ҳам бир нарсани яхши тушунишган: Амир Темур Йилдирим Боязидни енгизиши билан то шу чокқача усмонийларга у ёки бу шаклда қарам Европа энди кўп жиҳатдан Самарқандга боғлиқ бўлиб қолганди. Шунинг учун ҳам Европа ва Самарқанд ўртасидаги элчилик алоқалари Анқара жангидан сўнг анча фаол тус олган.

Амир Темурнинг европаликларга савдо-сотикда ҳамкорлик қилишни таклиф этиши элчилик тилидан оддийсига ўтказилса, «Мен сизларга Йилдирим Боязид каби сиёсий талаб қўймайман, фақат бизнинг савдогарларга ўз юртларингизда шароит яратиб берсанглар бўлди», дегани билан баробар эди. Мазкур режа амалга оширилганда эса Хитойдан Атлантика океанигача бўлган савдо йўлларини назорат қилиш имкони туғиларди.

---

¹ *Ийанис* – 1390 йилдан Византия шерик-ҳукмдори.

² *Мануйил III* – 1390 – 1417 йилларда Трабзон ҳукмдори.

³ *Шарл VI* – 1380 – 1422 йилларда Франция қироли.

⁴ *Ҳенри IV* – 1399 – 1413 йилларда Англия қироли.

XV. ШАЙБОНИЙЛАР БОШҚАРУВИ ДАВРИ

Амир Темур даврида ўзбек давлатига бўйсундирилган Жўжи улусидаги¹ сиёсий ҳаёт назорати кейинги темурийлар ҳукмронлиги йилларида қўлдан чиқиб кетган. XV аср ўрталарига келиб эса мазкур кенглик, хусусан, Ёйиқ дарёсидан Балхаш кўлигача, Сирдарё куйи оқимларидан Тобол ва Иртиш дарёларигача ҳудудда ҳукмронлик қилаётган Абулхайрхон² Туронда кечаётган сиёсий жараёнга тортила бошлаган.

Абулхайрхон Чингизхоннинг набираси Шайбоннинг авлоди бўлиб, шайбонийлар сулоласининг аталиши ҳам шу жиҳат билан боғлиқдир. Абулхайрхоннинг катта буvasи Пўлат Султон эса Минг Темурхон ва X аср бошларида ўзбек давлатини бошқарган сомонийлар сулоласининг йирик вакили Исмоилнинг авлоди Жандибек қизи никоҳидан туғилган эди. Бошқача айтганда, унинг томирларида шайбонийлар ва сомонийлар қони оққан.

Абулхайрхоннинг ўзбек давлати томон интилишлари XV аср ўттизинчи йилларидан кўзга ташланди. Чунончи, айнан шу ўн йилликда у икки марта Хоразмга юриш уюштириб, мақсадига ета олмаган ва ортга қайтиб кетган. Ўша пайтда салтанат темурий шахзодалар, хусусан, Шохрух қўлида сақланиб келарди. Шунинг учун ҳам у кўпинча ҳукмдор ҳарбий юришлар билан овора бўлган паллани пойлаган. Масалан, Шохрух набираси Султон Муҳаммад исёнига³ қарши сафарда эканидан фойдаланиб, 1446–1447 йиллар қишида Сигноқ томондан бостириб келгани маълум. Худди шундай, 1447 йил баҳорида отасининг ўлими ҳақида эшитган Улуғбек Хуросонга ошиққанидан фойдаланиб, Абулхайрхон Самарқанд теvarагигача қўшин тортиб келган. Тўғри, у бу гал ҳам ўлжа билан кифояланиб ортга қайтиб кетган. Бироқ унинг Турон ичкарисига уюштирган ҳар галги ҳарбий тадбири ўзбек давлати сиёсий ҳаётига янада чуқурроқ тортилиши учун замин яратиб бораверганини ҳам диққатдан қочириб бўлмайди. Энг муҳими, шайбонийларнинг жанубий йўналишда фаоллашувларига темурийларнинг ўзлари шароит яратиб беришган.

¹ Жўжи улуси – Олтин Ўрда.

² Абулхайрхон – 1428–1468 йилларда Шайбон улуси ҳукмдори.

³ Бойсунгурнинг ўғли Султон Муҳаммад 1446 йили Эронда бобосига қарши бош кўтарган.

Улуғбек ўлиmidан сўнг тахт учун кураш янада авжига чиққан кезлардан бирида – 1451 йили Абу Саъид ҳарбий ёрдам сўраб Абулхайрхонга мурожаат қилади ва унинг кўмагида Самарқанд тахтини эгаллайди. Эвазига тортиқ қилинган бойликларнинг энг қимматлиси Улуғбек қизи Робия Султонбегим¹ бўлгани шубҳасиздир. Кейинчалик шайбонийлар сулоласи вакили сифатида ўзбек давлатини бошқарган Кўчкунчихон² ҳамда Суюнчхожахон³ Абулхайрхоннинг айнан шу темурий малика билан никоҳидан туғилишган⁴.

Ўз ўрнида қизи Хонзодабегимни Абу Саъидга узатиб, қариндошлик ипларини янада қаттиқроқ тугиб олган Абулхайрхон кейин ҳам гоҳ у, гоҳ бу темурий шаҳзодаларни куч билан қўллаб туришни тўхтатмаган. Ҳирот тахти учун курашиб ётган Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам унинг ёнига ёрдам сўраб боргани маълум.

Абулхайрхонга набира бўлмиш ҳамда олий таълимни Бухородаги мадрасада олган Муҳаммад Шайбонийхон⁵ шайбонийлар хонадонининг бобосидан сўнг энг ёрқин вакили саналган. Ўз юртида мавқеини мустаҳкамлаб олгач, ўн бешинчи юз йиллик охирларида, бу пайтда ички келишмовчиликлар гирдобидида қолган темурийларга қарши ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборади. 1498 йилги илк уринишида Самарқандни эгаллаш қўлидан келмаган бўлса-да, 1500 йили уни деярли жангсиз қўлга киритади. Шу йилиёқ Бухорони ҳам забт этган. Тўғри, Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1500 йили Самарқандни қайтариб олишга муваффақ бўлган. Бироқ 1501 йили шаҳар яна Муҳаммад Шайбонийхон қўлига ўтади.

Урганч (Гурганж, 1505), Балх (1506), Ҳиротда (1507) ҳам ўз ҳокимиятини ўрнатгач, у кейинги икки йил ичида Хуросоннинг бошқа бўлаклари, жумладан, Дамғон, Астробод, Машҳадни ҳам эгаллайди. Шу тариқа, Абу Саъиддан сўнг бирорта темурий бажара олмаган ишни Муҳаммад Шайбонийхон эплаган – шимолда Сирдарёдан жанубда Қандаҳоргача, шарқда Хитойдан ғарбда Каспий денгизигача ястанган улкан тарихий кенгликни бирлаштиришга муваффақ бўлган. Бу эса ўз ўрнида, унинг сиёсий, иқтисодий қудратини юксалтириб юборгани ва асрлар ичра анъанага айланган йўналиш – Эрон сари ҳаракатланишга ундаши, демак,

---

¹ У 1485 йили вафот этган ва Туркистон шаҳридаги мақбарага қўмилган.

² Кўчкунчихон – 1512–1530 йилларда ўзбек давлатини бошқарган шайбоний етакчи.

³ Суюнчхожахон – 1511–1512 йилларда ўзбек давлатини бошқарган шайбоний етакчи.

⁴ Манбаларда Улуғбек Абулхайрхон қизига уйлангани тўғрисида ҳам гувоҳликлар бор. Яъни, улар қарши куда бўлганлар. Афтидан, 1447–1449 йиллар оралиғида юз берган мазкур тўхтамга темурий ҳукмдор шайбонийлар билан сиёсий муросага келиш учун келган.

⁵ Муҳаммад Шайбонийхон – 1501–1510 йилларда ўзбек давлатини бошқарган шайбоний етакчи.

айнан шу йилларда мазкур мамлакатда сиёсий саҳнага чиққан сафавийлар¹ билан тўқнаш келиши турган гап эди.

1510 йили Марв яқинидаги жангда эронликлар сардори Исмоил² қўшини билан юз берган урушда Муҳаммад Шайбонийхон ютқазибгина қолмай, жонини ҳам бой берган. Фурсатдан фойдаланган Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1511 йили Самарқандни эгаллашга муваффақ бўлди. Бироқ унинг ҳукмронлиги етти ойдан ошмаган. Ўз сиёсий мақсадига етишиш – Турондаги сиёсий ҳокимиятни шайбонийлардан тортиб олиш учун Исмоилдан ҳарбий кўмак олиб, Самарқандда унинг, яъни шиа мазҳабининг номидан хутба ўқитиб, танга бостиргани маҳаллий сунний аҳолининг норозилигини келтириб чиқарган.

Бу ҳам етмагандек, 1512 йил баҳорида шайбонийлар билан олишувда енгилган Заҳириддин Муҳаммад Бобур кузга бориб яна эронлик қўшин ёрдамида Амударёни кечиб ўтади ва Қаршида 15000 киши кириб ташланади. Ушбу воқеа туронликларнинг сафавийлар ва теурийзодага бўлган ғазабини оширган. Гиждувонда содир бўлган жангда шайбонийлар қўшинидан катта талафот кўрган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳамда эронлик лашкар Туронни бутунлай тарк этишга мажбур бўлишган.

Кейинги шайбонийлар Суюнчхожахон, Кўчкунчихон, Абу Саъидхон³ даврларида марказий ҳокимият кучли салоҳиятга эга эмас эди. 1533 йилдан давлатни бошқара бошлаган Убайдуллахон⁴ ички келишмовчиликларга барҳам бергани, икки марта (1429 ва 1436 йилларда) Ҳиротни эронликлардан тортиб олгани билан машҳурдир. Аммо унинг ўлиmidан сўнг юз берган сиёсий парокандалик оқибатида марказий ҳокимиятнинг парчаланиш жараёни ва икки ҳокимиятчилик вужудга келади. Оқибатда, Абдулазизхон⁵ Бухоро тахтида ўтирган бўлса, Самарқандда олий ҳукмдор сифатида Кўчкунчихоннинг ўғиллари – аввал Абдуллахон I⁶, сўнгра Абдуллатифхон⁷ ҳукмронлик қилишган.

Икки ҳокимиятчилик вилоят ҳокимларининг бошбошдоқлигини кучайтириб юбориши табиий эди. Ушбу ҳолат Абдуллахон II⁸ замонигача давом

¹ Сафавийлар – 1501–1736 йилларда Эронни бошқарган туркий сулола.

² Исмоил I – 1501–1524 йилларда Эронни бошқарган сафавий етакчи.

³ Абу Саъидхон – 1530–1533 йилларда ўзбек давлатини бошқарган шайбоний етакчи.

⁴ Убайдуллахон – 1533–1540 йилларда ўзбек давлатини бошқарган шайбоний етакчи.

⁵ Абдулазизхон – иккиҳокимиятчилик даврининг 1540–1550 йилларида Бухорони пойтахт қилиб олган шайбоний етакчи.

⁶ Абдуллахон I – 1540 йили олти ой ўзбек давлатини бошқарган шайбоний етакчи.

⁷ Абдуллатифхон – иккиҳокимиятчилик даврининг 1540–1551 йилларида Самарқандни пойтахт қилиб олган шайбоний етакчи.

⁸ Абдуллахон II – 1583–1598 йилларда ўзбек давлатини бошқарган шайбоний етакчи.

этган. Ўз сиёсий юксалишини 1557 йили Бухорони қўлга киритишдан бошлаган шайбоний шаҳзода Балх (1573), Самарқанд (1578), Тошкент (1582), Фарғона (1583), Бадахшон (1584), Кўлоб (1585), Хуросон (1588), Хоразм (1595–1596) устидан ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатиб, мамлакатни бирлаштиришга, марказлашган давлат бошқарувини тиклашга эришади.

Абдуллахон II нинг 1598 йили рўй берган ўлиmidан кейин тахтга чиққан Абдулмўминхон¹ ҳукмронлиги узоққа бормаган – олти ойдан сўнг ўлдирилган. Пир Муҳаммадхон II² эса тарихга шайбонийлар сулоласининг сўнгги вакили сифатида кирган, холос.

Давлат бошқаруви. Шайбонийлар даври давлат бошқаруви уларга қадар кўп асрлар давомида шаклланган, асосан ўтроқ аҳолига хос мураккаб идора тизими аъаналари ҳамда айрим ҳолларда ярим кўчманчи жамият унсурларини ўзида бирлаштирган. Чунончи, даргоҳ ва девонлар тизими бир оз ўзгаришларга юз тутган, аниқроғи, девонларнинг иш вазифаларини даргоҳ ҳузуридаги хизматлар бажара бошлашган. Шу тариқа, девонларнинг давлат бошқарув тизимидаги ўрни йўқолиб борган.

Давлат бошқарувнинг олий органи даргоҳ ҳисобланган. Давлат тепасида олий ҳукмдор – хон турган. Хон этиб тайинлаш уни оқ кигизда кўтариш орқали амалга оширилган. Бу маросимда кигизнинг тўрт учини хонга мансуб уруғнинг қудратли вакиллари, аслзода амирлар ва уламолар ушлаб туришган.

Тахт отадан болага эмас, балки шайбонийлар орасидаги ёши энг улуг шахсга насиб этган. Лекин бу борада ҳам муайян ўзгаришлар содир бўлганини айтиш лозим. Хусусан, Абдуллахон II даврига келиб, олий ҳукмдорлик мавқеи отадан ўгилга ўтиш аъанаси шакллана бошлаган. Бироқ у қонуний тус олмай, кейинги ҳукмдорлар даврида бундан чекиниш ҳолатлари ҳам кузатилган.

Тахт вориси «наввоб», «қолга», «кичик хон» деб ҳам аталган. Масалан, 1512 йили Кўчкунчихон олий ҳукмдор бўлгач, ёш жиҳатдан хондан кейин иккинчи ўринда турган унинг укаси Суюнчхожа «қолга» сифатида белгиланган. 1525 йили бевақт вафот этгач, хондан кейинги ёши улуг шаҳзодалардан бири – Жонибек султон³ валиаҳд этиб белгиланади. 1529 йили у ҳам орадан кетгач, энг катта шаҳзодалар Абу Саъид ва Абдулла бирин-кетин «қолга», ундан кейин эса олий ҳукмдорлик мартабаларига кўтарилишган. Абдуллахон II томонидан киритилган тартибга кўра, валиаҳдга бошқариш учун Балх вилояти бериладиган бўлганини ҳам айтиб ўтиш лозим.

---

¹ Абдулмўминхон – 1598–1599 йилларда ўзбек давлатини бошқарган шайбоний етакчи.

² Пир Муҳаммадхон – 1598–1601 йилларда ўзбек давлатини бошқарган шайбоний етакчи.

³ Жонибек султон – Хожа Муҳаммад ўғли, Абулхайрхон набираси.

Даргоҳда хондан кейин йирик амалдор *нақиб* саналган. Бу лавозимни эгаллаган шахс олий ҳукмдорнинг энг яқин ва ишончли кишиси бўлиб, хон қабулидаги маросимларда олий ҳукмдорнинг сўл тарафида биринчи ўринда ўтирган. Унинг фармон ва ёрлиқларида биринчи ўринда зикр этилган. Ички ва ташқи сиёсат, ҳарбий масалаларда хоннинг биринчи маслаҳатчиси сифатида эътироф этилган *нақиб* зиммасига ҳарбий юришларни уюштириш, амалга ошириш, душман томоннинг ҳарбий имкониятларини ўрганиш ҳам юкланган. Айрим ҳолларда улар элчилик вазифасини бажарганлари маълум.

Давлат аҳамиятига молик лавозимлардан яна бири *оталиқ* эди. Шаҳзодалар тарбиясига мутасадди бўлган *оталиқлар*, одатда, қабилаларнинг ёши катта амирларидан тайинланиб, улар тарбияси ўзларига бириктирилган шахзодаларга ажратилган вилоятларни, одатда, Балх вилоятини бошқаришган.

Олий ҳукмдор чиқарган ҳукмлар, ёрлиқларни ижрочиларга, муайян амалга тайинланган амалдорга етказувчи *парвоначи* ҳам даргоҳда муҳим ўрин эгаллаган. Бундай ёрлиқ эгаси уни уч кун салласига қистириб юриши лозим бўлган. Бу билан у атрофдагиларни ўзининг лавозимга тайинланувидан хабардор қилар эди. Шу билан бирга, ҳар бир лавозим эгасига олий ҳукмдор томонидан сарпо берилар эди.

Ҳарбий ҳаракатлар даврида парвоначилар зиммасига муҳим вазифалар юклатилган бўлиб, улар кўп ҳолларда ҳарбий етакчиликни амалга оширишган.

Аҳолининг арз-додлари ва илтимослари акс этган хатларни қабул қилувчи ва уларга жавоб қайтарувчи, мамлакатдаги адолат тартибларига риоя қилинишини назорат қилувчи амалдор *додхоҳ* эди. Шунингдек, ушбу мансаб эгаси элчиларни қабул қилиш, элчилик юмушларини ташкил этиш ва ўзи ҳам элчи сифатида бошқа мамлакатларга бориб келганига оид маълумотлар бор.

Ўзбек давлатчилигининг шайбонийлар даври бошқарув тизимида муҳим ўрин тутган лавозимлардан бири *қўқалдошдир*. Бу лавозим эгаси олий ҳукмдор ва сулолага энг яқин кишилардан бири саналиб, одатда, ҳукмрон сулоланинг бирор-бир вакили билан бир онани эмган шахс бўлган ва демак, хоннинг энг ишончли кишилардан бири бўлиб, унинг зиммасига нозик ва масъулиятли вазифалар юкланган. Бутун мамлакатдан ҳукмдорнинг дўстлари ва душманлари ҳақида, жумладан, олий ҳукмдор олиб бораётган сиёсат дахлсизлиги, унга турли шахсларнинг муносабатлари тўғрисида маълумот тўплаш унинг зиммасига юклатилган вазифалардан бири эди.

Олий ҳукмдор билан шахзодалар ўртасидаги алоқаларни ўрнатилган тартиблар асосида йўлга қўйиш иши билан хон *ясовули* шуғулланган. Хусусан, улар хизмат доирасига шахзодаларни хон томонидан қабул қилинишини ташкил этиш, улар келтирган тортиқлари, арзномалари ва илтимосларини олий ҳукмдорга етказиш вазифалари ҳам киритилган эди.

Даргоҳда бошқа лавозим ва мансаблар мавжуд бўлиб, улар жумласига хавфсизлик, тартиб, келди-кетдидан хабардорлик зиммасига юклатилган *эшик оғаси*, ҳукмдор томонидан тортиқ қилинган кийимлар, ҳарбий асбоб-анжомлар, шунингдек, солиқ дафтарларига йиғилган хирожни ёзиб бориш юклатилган *мушриф*, тунги қўриқлаш бошлиғи – *миршаб*, олий ҳукмдорга тегишли йилки, от-улов, уларнинг таъминоти кабиларга жавобгар *мирохур*, хорижлик элчиларни қабул қилишга мутасадди бўлган *шиговул*, *дастурхончи*, *муниший*, овқат сузувчи ва ичимлик қуювчи – *тўқсоба*, ов қурол-аслаҳалари ва ов қушлари, итларига масъул бўлган *қушбеги* ва бошқаларни киритиш мумкин.

Фаолияти даргоҳ билан боғлиқ бир қатор бошқа хизматлар ва уларга масъул мансаб эгалари ҳам бўлган. Улар жумласига *қўрчибоши* (қурол-аслаҳа хизмати бошлиғи), *жибочи*, *жарчи*, *қоровулбеги*, *китобдор*, *мирзабоши*, *муҳрдор*, *хазиначи*, *меҳтар* ва бошқаларни киритиш мумкин.

Турли мансаб эгалари ҳарбий юришларда ҳам фаол иштирок этишган.

Сўз кетаётган замон жамият ҳаётида *шайхулислом*, *муфтий*, *қозиларнинг* ҳам ўз ўрни бўлган. Чунончи, *шайхулисломлар* интизом ва тартибни шариат қонунлари бўйича сақлаб туришга ҳаракат қилишган.

Қозилар олий ҳукмдор – хон томонидан тайинланар, пойтахт шаҳар – Бухоро қозисига вилоятлар қозиси бўйсунар эди. Пойтахт шаҳар қозиси, ўз навбатида, бош қози – *қози калон* деб ҳам аталар эди. Шунингдек, ҳарбийларнинг мунозарали масалаларини ҳал этувчи *аскар қозиси* ва умумий масалалар бўйича *мутлаққози* ҳам бор эди. Кўп ҳолларда қозиларни тайинлашда уларнинг қозилар авлодидан эканига ҳам алоҳида эътибор қаратилган.

Шунингдек, мураккаб бошқарув тизимида *муфтий*, *садр*, *муҳтасиб*, *раис* сингариларнинг ҳам ўз ўринлари бўлган.

Олий ҳукмдор ҳузурида ўтказилган мажлислар ва қабул маросимларда ҳар бир мансаб ва лавозим эгаси фақат унинг учун ажратилган жойда ўтириши лозим бўлган. Бу жой лавозимнинг катта-кичиклигига қараб хоннинг ўнг ёки сўл тарафида, олий ҳукмдорга яқин ёки узоқроқда бўлиши мумкин эди. Айрим амалдорлар бу мажлисларда ўтириш, баъзилари эса фақат туриб иштирок этиш ҳуқуқига эга эдилар. Айрим амалдорларга саройга отда киришга рухсат берилар, бошқалари фақат пиёда кириш ҳуқуқига эга эдилар.

Юқорида таъкидланганидек, шайбонийлар даврида девонлар фаолиятини яққол намоён этувчи маълумотлар жуда кам. Ҳукмрон сулолага тегишли ер-сув, мол-мулк бошқаруви, назорати ва солиқ ишларини олиб борган маҳсус тузилма манбаларда *девони саркорихосса* тарзида учрайди.

Бу даврда *девонбеги* – бош вазир ҳам фаолият юритган. Ушбу мансаб эгаси мамлакатнинг муҳим ишлари, мол-мулк, молия, солиқ, ер-сув масала-

лари, вилоятлар бўйлаб амалдорларга иш тақсимлаш, мансабларга тайинлаш ва буларнинг барчаси ҳақида олий ҳукмдорга ҳар куни ҳисобот бериб туриши керак бўлган.

Ҳокимият тепасига келган шайбоний ҳукмдорлар биринчи навбатда сулола вакиллари, қариндош-уруғларини мулк билан таъминлашга ҳаракат қилишган. Улар ўзларига ажратилган ерлар – вилоятларнинг бошлиғи ҳам ҳисобланишган. Айни вақтда уларда ҳам марказий ҳокимиятдаги каби бошқарув тизимида мавжуд турли амаллар эгалари фаолият юритишган.

Қайд этиб ўтиш лозимки, марказий ва маҳаллий давлат бошқарувида банд бўлган барча мансаб ва лавозим эгалари зиммасига муайян ҳарбий ва зифалар ҳам юклатилган эди.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Шайбонийлар даврида ўлка аҳолиси турмуш тарзида кескин ўзгаришлар юз бергани кузатилмаган. Тўғри, улар билан бирга бир қатор уруғ ва аймоқлар кўчиб келиб ўрнашишган, бироқ мамлакат аҳолининг асоси бўлган ўтроқ маданиятга катта таъсир кўрсатган эмас.

Аҳоли турли ижтимоий гуруҳлардан ташкил топган бўлиб, ҳукмдор сулола – хон, шахзодалар, амирлар, турли тоифали амалдорлар, ҳарбийлар, катта-кичик мулк эгалари, диндорлар, мударрислар, деҳқонлар, хунармандлар ва савдогарлар, қишлоқ ва шаҳар камбағаллари, қуллардан иборат бўлган.

Аҳолининг асосий қисми суғорма деҳқончилик қилишга қулай бўлган воҳалар ва уларда жойлашган шаҳар, қишлоқларда яшаган. Шунингдек, ярим кўчманчи ҳаёт тарзини кечирган *абдал*, *қарлуқ*, *қангли*, *барлос*, *жалойир* ва бошқа уруғлар, асосан лалми ерларда яшаб, деҳқончиликдан ташқари чорвачилик билан ҳам шуғулланишган.

Шайбоний ҳукмдорлар иқтисодиётнинг асосий соҳаси – деҳқончиликни ривожлантиришга катта эътибор беришган. Узлуксиз урушлар ва ўзаро низолар деҳқонларни хонавайрон қилиши айрим хонларни чорвачиликни жонлантиришга қаратилган бир қатор чора-тадбирларни кўришга ундаган. Мисол учун, Шайбонийхон давлат хазинасига тушадиган солиқлар ҳажмининг пасайиб кетмаслигини таъминлаш мақсадида ўз еридан қочиб кетган деҳқонлар ва кичик ер эгаларини ўз жойларига қайтариш ва улардан ундириладиган солиқларни бир оз пасайтиришга ҳаракат қилгани маълум.

Деҳқончиликни ривожлантиришда сунъий суғориш тизимлари муҳим ўрин тутган. Зарафшон, Чирчиқ, Сирдарё, Амударё, Вахш, Мурғоб дарёлари имкониятларидан маҳаллий аҳоли асрлар давомида унумли фойдаланиб келишган. Шайбонийлар ҳам бу анъанани давом эттиришган. Уларнинг ҳукмронлиги даврида янги суғориш тизимларининг барпо этилиши, эскиларининг таъмирланиши деҳқончиликнинг нисбатан жонланишига самарали таъсир кўрсатди. Муҳаммад Шайбонийхон Зарафшон дарёсининг Оқдарё

ва Қорадарёга айрилиш ерида сув тақсимлагич қурдирган, Абдуллахон II томонидан Оқжобда «Абдуллахон банди», XVI асрнинг иккинчи ярмида Пули Кармина, Пули Мехтар, Пули Жондор ва бошқалар яратилган. Зарафшон дарёсидан Жиззах воҳасигача тортилган ва Сангзар дарёси билан туташувчи Туятортар ариғи, Мурғоб воҳасидаги Ҳовузихон сув омбори, Афшона ариғи, Амударёдан Чоржуйгача, Мурғоб дарёсидан Марв атрофига чиқарилган ариқлар ҳам айнан Абдуллахон II бошчилигида бажарилган ишлардир. Яъни юртимизнинг деярли барча ҳудудларида суғориш иншоотлари, кўприклар қурилиб, ариқлар қазилган. Бундан ташқари, маҳаллий аҳамиятга эга ариқлар (Тошкент вилоятидаги Захарик), карвон йўллари бўйида сардобалар қурилиб, бу ишларга ўн минглаб мардикорлар жалб этилган.

Суғориш ишларининг тартибга келтирилиши мамлакатда ғаллачилик, пахтачилик, полизчилик, боғдорчилик, узумчилик каби соҳаларнинг ривожланишига олиб келиши табиий эди. Асосий деҳқончилик ҳудуди Зарафшон, Миёнқол водийси эди. Уларда бошоқли экинлар, жумладан, турли навли буғдой, шоли (кўк шоли, пушти рангли дони думалоқ қизил шоли, арпа шоли), арпа, тарик экканлар. Айниқса, асосий озиқ-овқат маҳсулоти бўлган шоли етиштиришга алоҳида эътибор қаратилган. Маккажўхори, мош, нўхот ҳам етиштирилган.

Ёғ олишда кенг қўлланилган кунжут, зиғир ҳам экилган. Бухоро, Шаҳрисабз, Каттақўрғонда эса пахта етиштирилган.

Аҳолининг бир қисми томонидан бўёқ олинувчи ўсимликлар – рўён, писта дарахтидан бузгунч, кирмиз етиштирилган. Полизчилик экинлари – пиёз, сабзи, турп, шолғом, лавлаги, қовоқ, тарвуз, қовуннинг турли навлари экилган. Шунингдек, аҳоли боғдорчилик билан ҳам кенг шуғулланган, олманинг ҳар хил навлари, анор, узум, нок, шафтоли, олхўри, гилос, тут кабилар етиштирилган. Боғлар атрофига соя-салқин берувчи турли дарахтлар экилган бўлиб, улар хунармандчилик учун асосий хом ашё вазифасини ўтаган.

Чорвачилик ҳам ривожланган. Аҳоли қўй, сигир, буқа, ҳўкиз, туя, от ва бошқа ҳайвонларни боқиш, кўпайтириш билан шуғулланган. Йирик ер эгалари қўлида чорва моддий бойлик сифатида тўпланган эди. Масалан, Хожа Саъдиддиннинг¹ 25 000 қўйи, 1500 оти, 1000 та туяси бўлгани маълум.

Асосий бойлик манбаи бўлган ернинг мулкий жиҳатдан бир қанча турлари – давлат², вақф ва мулк ерлари мавжуд эди. Шайбонийлар даврида давлат ерлари ҳажми ортди. Давлат ерлари ва улардан ундириладиган солиқлар дунёвий ва диний амалдорларни тақдирлашнинг асосий манбаи вазифаси-

¹ *Хожа Саъдиддин* (1531–1589) – жўйбор хожаларининг йирик вакили.

² Мамлакайи девони, мамлакайи подшоҳи, замини мамлака, мамлакайи султони ёки мамлака.

ни ўтади. Улар суюрғол, тиул, иқто, танҳо тарзида тортиқ этилган. Маҳмуд ибн Валининг¹ ёзишича, агар ер подшо томонидан сайидлар ва уламоларга тортиқ этилса, суюрғол, ҳарбийларга берилса, танҳо деб аталган.

Аҳолининг катта қисми ўзининг ерига эга эмас эди. Кўп ҳолларда улар ерни ижарага олиб, хўжалик юритишган.

Сўз кетаётган даврда кўчманчи аҳолининг, айниқса, кўчиб юриш имконига эга бўлмаган, иқтисодий жиҳатдан танг аҳволга тушиб қолган қисмининг ўтrockлашиш жараёни юз бериб борганини ҳам таъкидлаш жоиз.

Шайбонийлар ҳукмронлиги йилларида ҳам иқтисодий муносабатларда муҳим ўрин эгаллаган ҳунармандчилик кенг ривожланган эди. Самарқандда тузилган қозилик ҳужжатларида олтмишдан ортиқ ҳунар тури келтирилиб ўтилгани бунга тасдиқдир.

Ҳунармандчиликнинг энг ривожланган асосий соҳаларидан бири тўқимачилик эди. Тўқувчилар яратган кўпдан-кўп маҳсулот турларига нафақат ушбу шаҳар, балки қўшни қишлоқлар, бошқа шаҳарлар, мамлакатлар орасида талаб катта эди. Мамлакатнинг турли марказларида ип-газламалар (бўз, олача, занданачи, чит), ипак-газламалар (олтин ва кумуш безакли йўл-йўл парчалар, атласлар, бахмаллар, кимхоб, тафта ва зарбоф), ярим ипак газламалар ва бошқалар ишлаб чиқарилган. Бу матоларга хорижда ҳам талаб катта эди. Улардан бири Самарқандда кенг ишлаб чиқарилган бахмал бўлиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Самарқанднинг яна бир матоси қирмизи бахмалдирки, уни атроф ва йироқ-яқинларга элтадилар», деб ёзади.

Бўёқчилик, кийим-бош (тўн, кўйлак, рўмол, пойабзал ва бошқалар), кулолчилик (турли-туман идишлар, тандирлар, ғишт ва қурилишда ишлатиладиган қосинли ғиштлар ва ҳ.к.), ёғочга ишлов бериш, кемасозлик, териға ишлов бериш, металллар – темир, мис, жез, чўян, кумуш, олтин кабилардан турли-туман уй-рўзгор буюмлари, меҳнат қуроллари, бинолар қурилишида ишлатиладиган турли темир мосламалар ва буюмлар, зеби-зийнат асбоблари, ҳарбий қурол-аслаҳалар ишлаб чиқариш ҳам ривожланган эди. Шу ўринда, Абдуллахон II нинг «олтин дубулға»си ва «юзлаб кўзлар очилиб турган совут»и ҳақидаги маълумот темирчи-усталарининг юксак маҳоратидан дарак беради.

Айрим марказлар уларда ишлаб чиқарилган муайян маҳсулот тури билан машҳур эди. Самарқанд ҳақида ёзган Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Яхши нонвойликлари ва ошпазликлари бордир», деб қайд этган эди. Шаҳарни машҳур этган яна бир маҳсулот ёзув қоғози бўлиб, «Оламда яхши қоғоз

---

¹ Маҳмуд ибн Вали – XVI аср тарихчиси, географ олими, сайёҳи, машҳур «Баҳр ал-асрор фи манокиб ал-аҳёр» («Олийжаноб инсонлар жасорати хусусида сирлар денгизи») муаллифи.

Самарқанддан чиқади. Қоғоз жувозларига сув буткул Конибилдан келадиган», деб манбада қайд этилган эди. Самарқандлик хунарманд-қоғозгарлар ипакдан (қоғоз-и абришуми), ярим ипакдан ва пахтадан қоғоз тайёрлашган. Қоғознинг «қизил, кўк, сариқ ва бошқа рангларга» бўялган хиллари ҳам мавжуд эди.

Шайбонийлар даврида ички ва ташқи савдо ривожланишда давом этган. XVI аср ўрталарида Бухорода бўлган Антони Женкинсон¹, «шаҳарда ҳар йили Ҳиндистон, Эрон, Балх, Россия ва бошқа кўплаб мамлакатлардан келувчи савдогарларнинг йиғилиши бўлади», деб кўрсатган эди.

Хорижий савдогарлар мамлакатга ўз юртиларидан асл молларни олиб келишган ва бу ердан ўз давлатларида эҳтиёж талаб маҳсулотларни олиб кетишган. Хусусан, Ҳиндистонлик савдогарлар қимматбаҳо тошлар, марварид, шунингдек, новшадил, кимхоб, дока, чуби сандал, шакар, новвот, хина, сано, ўсма, зарчуба, ҳақиқ ва турли ноёб матолар, шол (ризои – бир хил рангдаги, раҳдор – йўл-йўл, бутадор палма тасвири туширилган), белбоғлар учун мато, алвон, ярим этик-журоблар (пайпок) ва кўлқоплар, қаламдонлар, кўлёмалар ва бошқаларни олиб келишган.

XVI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Турон шаҳарларининг Россия билан муносабатлари ривожлана бори. Россиядан, асосан «булғорий териси», мўйналар, мовут, ёғоч идиш-товоқлар ва бошқалар келтирилган. Қўшни мамлакатларга турли хил – ип, ипак ва жун газламалар, тайёр кийим-бош етказиб берилган.

Мамлакатнинг турли марказлари ўзининг ихтисослашган бозорлари билан машхур эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Самарқанд ҳақида ёзар экан, «Самарқанд шаҳри ажойиб ораста бир шаҳардир. Бу шаҳарнинг бир хусусияти борки, бунақаси камдан-кам шаҳарда бўлади, яъни ҳар хунарманднинг алоҳида бозори бор, бир-бирига аралашган эмас, бу қизиқ расмдир», деб ёзади. Антони Женкинсон ҳам бу ҳолатни Бухоро мисолида тасдиқлаб, қуйидагиларни ёзган эди: «... бу ерда ҳар бир хунармандчилик соҳаси ўзининг алоҳида бозорига эга».

Шайбонийлар даврида олтин («*ашрафий*»), кумуш («*танга*», «*тангача*», «*хоний*»), кумуш ва мис аралашмасидан тайёрланган мис тангалар («*мис динор*», «*динор*») муомалада бўлган. Олтин танга зарб этилиши мунтазам эмасди. Муҳаммад Шайбонийхон ва Абдуллахон II томонидан олтин тангалар зарб этилгани маълум. Жумладан, Муҳаммад Шайбонийхон турли оғирликдаги тангалар ўрнига бир хил оғирлик ўлчовига эга кумуш (5,2 грамм) ва мис тангалар зарб эттиради.

¹ Женкинсон Антоний – 1558 – 1559, 1562 – 1564 йилларда Эрон ва Туронда бўлган инглиз сайёҳи, савдо вакили ва элчиси.

XVI асрнинг биринчи чорагида икки динар, учдан икки, ярим, учдан бир ва олтидан бир динар қийматига эга мис тангалар муомалада бўлган. Энг кичик мис танга пул деб аталган.

Кумуш тангаларнинг қиймати мис тангалар билан белгиланиб, у 20–21 мис тангага тенг бўлган. Аста-секинлик билан кумушнинг нархи ошиб борган. Бу эса кумуш тангаларнинг давлат худудидан олиб чиқиб кетилишига олиб келган. Натижада, зарбхоналарга кумуш танга зарби учун келтириладиган металлнинг ҳажми камайиб кетган. Шундай шароитда Абдуллахон II кумушнинг танқислиги туфайли пул ислоҳотини ўтказиб, асосий, унинг ярмиси ва жуда кичик танга тарзидаги олтин танга зарб эттирган. Кумушнинг танқислиги туфайли кумуш танганинг қиймати бир ярим баробар оширилиб, янги тангалар 30 мис динарга тенглаштирилган.

Абдуллахон II пул ислоҳоти натижасида танга зарб этиш нисбатан марказлаштирилди. Асосий зарбхона Бухорода бўлиб, Балх, Самарқанд ва Тошкентда онда-сонда ва оз миқдорда танга зарб қилинган.

Шайбонийлар даврида ҳам асосий ер солиғи темурийлар замонидagi каби *хирож* (мол) бўлиб, у ҳосилдан муайян бўлак ($\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$ айрим ҳолларда $\frac{1}{2}$) тарзида ундирилган. Мулк ерларидан ҳосилнинг $\frac{1}{10}$ бўлаги *ушр* тарзида ундирилган. Амлоқдорлар фойдасига бошқоқли экинлар ва пахта ҳосилдан *кафсан* солиғи ундирилган. Боғлар ва полизларнинг ҳар танобидан *таноб пули*, бедазорлардан *алаф пули* ундирилган бўлиб, бу икки солиқ тури баъзан ягона атама *танабона* деб аталган. Шунингдек, хон саройи, бошқарув тузилмаси ва ҳарбий кучларни таъминлаш учун турли солиқлар тўплами «*ихрожат*» тўланган. Ҳарбий ҳаракатлар авж олган йилларда эса деҳқон ва шаҳар аҳолисидан «*аваризот*» солиғи (қисман пул тарзида) ундирилган.

Бу солиқлардан ташқари, аҳоли барча мусулмон давлатларидаги каби *закот* тўлаган. Унга кўра, ҳар бир мусулмон ўз даромадининг $\frac{1}{40}$ қисмини закот тарзида тўлаши лозим эди. Кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли закотни товар билан тўлаган. Яъни 40 та кўйдан бир кўй тўланган.

Пилла пули, кўкнор пули, сабзи пули, харбуза пули, бозор солиғи, тарозу пули, туз пули, қарағай пули, ўтин пули, чўп пули ва бошқалар ҳам тўлаб келинган. Товар тарзида кўшин таъминоти учун «*тоғар*», ҳукумат кўшинидаги аскарлар учун озиқ-овқат, от ва туялар учун ем-хашак – «*ошлиз*» кабилар ундирилган. Аҳоли бир қатор меҳнат мажбуриятларини – *мардикор* (суғориш тизимларини барпо этиш, таъмирлаш ва тозалаш), *қалъа ёки харжи қўрган* (қўрғонлар ва шаҳар деворларини куриш, қайта тиклаш ва таъмирлаш) ва бошқаларни ҳам ўташи лозим бўлган.

Илм-фан ва маданият. Шайбонийлар даврида мамлакат маданий ҳаётининг асосий марказлари анъанавий равишда Самарқанд ва Бухоро бўлиб

қолаверган. Абдуллахон II Бухорони узил-кесил давлат пойтахтига айлантирган ва у ерда «мадраса, масжидлар, дарвишлар хонақолари, дарёлардаги кўприклар, савдо йўлларида яхши ҳимояланган тўхташ жойлари (работлар) ва бошқа фойдали биноларни куришда чексиз хатти-ҳаракатларни амалга оширган». Шаҳар ҳудудий жиҳатдан ҳам кенгайиб борган. Унинг яқинидаги Сумитон қишлоғининг пойтахт ҳудудига киритилиши муносабати билан шаҳар деворлари қайта курилиб, бу ерда Янги дарвоза – Дарвозайи нав курилган эди.

Бухорода шаҳар девори таъмирланиб, 1535–1536 йилларда Мир Араб мадрасаси, 1540–1541 йилларда Масжид-и Калон, 1578–1579 йилларда шаҳардаги, эгаллаган майдони жиҳатидан, энг катта мадраса – Қулбобо Қўкалдош мадрасаси, Абдуллахоннинг онаси томонидан 1566–1567 йилларда курилган «Модарихон» ва 1589–1590 йилларда бунёд этилган Абдуллахон мадрасасидан ташкил топган «Қўш мадраса», Гавкушон, Жўйбор, Фатхулла қўшбеги, Муҳаммадхожа Порсо мадрасалари қаторида Калон, Хожа Зайниддин, Баланд, Абдуллахон, Чор Бакр масжидлари, Заргарлар, Саррофлар, Телпақфурушлар, Ўқчилар тоқлари, Абдуллахон тими курилади.

Муҳаммад Шайбонийхон «отимизнинг эгари – бизнинг пойтахтимиз» деб айтган бўлса-да, Самарқанд ҳокимият тепасига келган янги сулола дастлабки вакилларининг бош шаҳри вазифасини ўтайверади.

Шайбонийлар даврида мамлакатнинг турли марказларида катта курилиш ишлари олиб борилди. Жумладан, Самарқандда Муҳаммад Шайбонийхон, Абу Саъидхон, Қулбобо Қўкалдош¹ томонидан мадрасалар курдирилган.

Тошкентда Бароқхон, Қўкалдош мадрасалари, Қаффоли Шоший макбараси, Туркистонда (Йасси) Муҳаммад Шайбонийхон масжиди курилган. Балхда 14 километрли кўрғон деворлари таъмирланиб, Абдуллахон, Қулбобо Қўкалдош мадрасалари, Қўкалдош масжиди ва работи, бир қатор чорбоғлар, Ҳиротда мадраса, турли шаҳарларда карвонсаройлар курилади. Манбаларда қайд этилишича, биргина Абдуллахон II даврида минтақада 1001 та работ ва сардоба курилганди.

Шайбонийлар даврида фан ва маданият ривожига сулола вакиллари муҳим ўрин тутишган. Сулола вакилларининг ўзлари ниҳоятда ўқимишли шахслар бўлганларини диққатдан қочириб бўлмайди. Муҳаммад Шайбонийхон, Кўчкунчихон, Убайдуллахон, Абдулазизхон, Абдуллахон каби шайбонийлар туркий ва форсийда шеърлар битишган, чуқур диний ва дунёвий билимга эга бўлишган. Муҳаммад Шайбонийхон Бухорода таълим олган, Убайдуллахон мусикий асбоблар чалган, нозик ҳуснихат эгаси бўлган. Аб-

---

¹ Қулбобо Қўкалдош – Абдуллахон II нинг қўкалдош (эмишган) иниси ва энг ишончли амири, 1587–1598 йилларда Ҳирот вилояти ҳокими.

дуллатифхон эса тарих, илми нужум борасида юқори иқтидорини кўрсатган. Абдуллахон II диний билимлардан ҳам хабардор бўлган. Абдулазизхон ва Абдуллахон II нинг кутубхоналари ўз даврининг йирик китоб жамғармалари ҳисобланган. Уларда қўлёзма китобларни кўчириш, таъмирлаш, уларга безаклар бериш билан шуғулланишган.

Шайбонийлар даврида тарих илми ҳам кенг ривожланади. Бу даврда муаллифи номаълум бўлган «Таворихи гузида, Нусратнома», Мулла Шодийнинг «Фатҳнома», Биноийнинг «Шайбонийнома», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Абдуллоҳ Насруллоҳийнинг «Зубдат ал-асор», Фазлуллоҳ Рўзбехоннинг «Меҳмонномаи Бухоро», Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Шарафномаи шоҳий» («Абдулланнома») каби асарлари битилди. Бир қатор асарлар шайбоний ҳукмдорлар буйруғи билан форсийдан ўзбек тилига таржима қилинган. Улар орасида Кўчкунчихон ҳомийлигида Рашидиддиннинг «Жоме ат-таворих», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарлари форсчадан ўзбекчага ўгирилганини алоҳида урғулаш лозим.

Мамлакатнинг турли марказларида юзлаб олимлар, шоирлар, тарихчилар, рассомлар, илм ва маданият намояндалари ижод қилишган. Уларнинг ичида қомусий илм эгалари ҳам бор эди. Шоир сифатида машҳур бўлган Мушфикий фалсафа, астрономия, фикҳ, ҳисоб, физика, мусиқа, араб тили каби соҳаларда беназир билим эгаси бўлган.

Бу даврда тиббиёт соҳасида ҳам бир қатор асарлар яратилган. Улар жумласига Кўчкунчихон ва Абу Саъидхон даврида яшаган машҳур табиб ва олим Султон Алининг инсон танаси касалликлари ва даволарига бағишланган «Дастур ал-илож», «Муқаддимаи дастур ал-илож» рисолаларини киритиш мумкин. Абдуллатифхоннинг шахсий табиби Муҳаммад Юсуф, Наврўз Аҳмадхон¹ саройида фаолият юритган Шоҳ Али сингари табиблар кўз касалликларига оид асарларни ёзишган. Муҳаммад Юсуф яна икки – «Иситмани ўрганишга доир», «Қон томири ва сийдик» каби асарларнинг муаллифи сифатида ҳам машҳур бўлган.

Шайбонийлар даврида қўлёзма китоблар яратишнинг муҳим қисми ҳисобланган миниатюра санъати ҳам ривожланиб, у орқали насрий, назмий, жўғрофий ёки тарихий асарлар, илмий, диний рисоалар безатилган.

1507 йили Муҳаммад Шайбонийхон томонидан темурийлар даврида гуллаб-яшнаган Ҳиротнинг қўлга киритилиши натижасида бу йирик маданий марказнинг қўплаб ижодкорлари Самарқанд ва Бухорога кўчиб ўтишади. Улар ва издошлари бу шаҳарларда темурийлар даврида шаклланган миниатюра мактаби анъаналарини бойитишади. Алишер Навоий, Жомий, Хотифийлар асарларига миниатюралар ишлаганлар.

---

¹ Наврўз Аҳмадхон (Бароқхон) – икки ҳокимиятчилик даврининг 1552–1556 йилларда Самарқандни пойтахт қилиб олган шайбоний етакчи.

XVI асрнинг биринчи ўн йиллигида асос солинган Бухоро миниатюра мактаби 1520–1530 йилларда узил-кесил шаклланади. У Ubайдуллахон ва унинг ўғли Абдулазизхон ва Абуллахон II даврида, уларнинг ҳомийлиги остида ривожланиди. Бу даврда фаолият юритган усталар қаторига машҳур Шайхзода ва Маҳмуд Музаҳҳиб, ҳаттот Мир Али Ҳусайнийларни киритиш мумкин.

Бухоро миниатюра мактаби Абдуллахон даврида ўзининг юқори чўққисига чиққан. Бу даврда миниатюралар ишланган қўлёзма китоблар сони салмоқли эди. Уларда олдинги даврлардаги миниатюралардан фарқли равишда оддий халқ вакиллари – балиқчилар, ёғоч кесувчилар, боғбонлар ва бошқалар акс эттирилган. Бу даврда портрет жанри ҳам ривожланган. Бунга Абдуллахон II портрети (1570) мисол бўла олади. Абдуллахон II нинг Хуросон ва Машҳадга юришлари давомида Бухоро китобхонаси тўлдирилади ва бу ерга сафавийлар миниатюра мактаби анъаналари ҳам кириб келади. Олдинги даврлардаги каби Алишер Навоий, Жомий ва Саъдийларнинг асарлари кўчирилиб, уларга миниатюралар ишланади.

Ўзбек давлатининг Ҳиндистон билан муносабатлари мустаҳкамланиши натижасида Бухоро қўлёзма китобларида «ҳинд услуби»даги миниатюралар чизиш расм бўла бошлайди.

Ташқи сиёсат. Шайбонийлар ҳокимият тепасига келган даврдан бошлаб бутун XVI аср мобайнида фаол ташқи сиёсат олиб боришга ҳаракат қиладилар. Ҳукмронликларининг дастлабки давридаёқ улар билан олдинма-кейин, Эронда сафавийлар, Ҳиндистонда бобурийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши натижасида минтақада уч сиёсий кучнинг манфаатлари тўқнашади. Манфаатлар кесишган асосий нуқта сиёсий, ҳарбий ва иқтисодий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган Хуросон эди. Шайбонийларнинг Ҳирот ва Балхга эгалик қилиш борасидаги ҳаракатлари ҳам бу курашнинг марказида турди. Бу масалани ҳал қилишга қаратилган ҳаракатларни амалга оширишда шайбонийлар ва сафавийлар фаоллик кўрсатишади.

Хуросон масаласини ҳал қилиш ва назоратда ушлаб туришда Муҳаммад Шайбонийхон, Ubайдуллахон ва Абдуллахон II қўллари баланд келган. Бошқа пайтларда сафавийлар ғолиб бўлишган. Хуросон учун бўлган курашларни муваффақиятли олиб бориш йўлида сафавийлар учун асосий тўсиқ уларнинг шимоли-ғарбдаги қўшнилари усмонийлар салтанати эди. Сафавийлар Хуросон билан машғул бўлганларида шимоли-ғарб холи қоларди ва аксинча, бу ҳолатдан шайбонийлар унумли фойдаланишган. Бир қатор ҳужжатларнинг тасдиқлашича, Наврўз Аҳмадхон ва кейинчалик, Абдуллахон II ва бошқа ҳукмдорлар усмоний султонлар билан яқинлашишга ҳаракат қилганлар. Ўз навбатида улар ҳам ўзбек давлати пойтахтига бир неча бор ўз элчиларини юборишган. Масалан, шахзода Абдулмўмин султон

усмоний Мурод III га¹ юборган хатида Эронга қарши бирга курашиш таклифи билдирилгани маълум.

Шайбонийлар сафавийларга қарши курашда бобурийлардан ҳам фойдаланишга ҳаракат қилишган. Бу ўринда қайд этиш лозимки, бобурийлар шайбонийларнинг сафавийлар билан курашига фаол аралашиш йўлини тутишмаган. Гарчанд, шайбонийлар бобурийларни сафавийларга қарши курашга даъват қилсалар-да, улар бу таклифга очик муносабат билдиришмайди. Зеро, 1512 йили шайбонийлар қўшинидан катта қаршилиқ кўриб, ота юртни ташлаб кетишга мажбур бўлган Заҳириддин Муҳаммад Бобур уни қайтариб олиш умидидан воз кечмаган эди. 1528 йили 40–50 минглик лашкар билан Балхга отланган ўғли Ҳумоюнга² ёзган хатида «агар Самарқандни олсанг, у ерда ўзинг ўтир», деб берган кўрсатмаси ҳам буни тасдиқлайди.

1572 йили Акбар³ саройига шайбоний Абдуллахон II томонидан юборилган Хожа Олтамиш бошчилигидаги элчилик олиб борган мактубда Абдуллахон Ҳиндистон билан ўтмишдаги яхши муносабатларни янада мустаҳкамлаш таклифини билдиради. Бироқ жўяли жавоб олмайди. Бобурийлар шайбоний-сафавийлар ўртасидаги муносабатларнинг ривожини кузатиш билан чегараланиб қолишган, холос.

1577 йили Абдуллахон II Абдурахим бошчилигидаги навбатдаги элчиликни юбориб, Эрон ерларини бўлиб олиш таклифини ўртага ташлагани маълум. Акбар жавоб тариқасида Мирзо Фўлод бошчилигидаги элчиликни юборади.

Таҳмосб I нинг⁴ ўлиmidан (1576) кейин Эронда юзага келган сиёсий инқироздан фойдаланган усмонийлар султони Мурод III бу давлатга қарши уруш очди ва бу воқеа Абдуллахон II нинг қўшини Хуросонга бостириб кириши, Машҳад, Нишопур ва бошқа шаҳарларни эгаллаши учун қулай вазиятни юзага келтиради. Бу ҳолатдан таҳликага тушган Москва ҳукмдори Фёдор⁵ ўзбек ҳукмдорининг Сибир ҳукмдори Кучумхон⁶ билан бирлашишдан хавотирга туша бошлаб, қозоқ султонларини Эрон билан бирлаштиришга ҳаракат қилади.

Абдуллахон II Ҳиндистонга Мир Қурайш бошчилигида элчиликка ҳам бориб келгани маълум. Акбар саройига бир қанча зотдор отлар ва туялар, мўйна ва бошқа қимматбаҳо совғалар келтирган элчи олдида Бадахшон ва

¹ Мурод III – 1574–1595 йилларда усмонийлар етакчиси.

² Ҳумоюн – 1530–1556 йилларда Ҳиндистонни бошқарган бобурий етакчи.

³ Акбар – 1556–1605 йилларда Ҳиндистонни бошқарган бобурий етакчи.

⁴ Таҳмосб I – 1524–1576 йилларда Эронни бошқарган сафавий етакчи.

⁵ Фёдор – 1584–1598 йилларда рус давлати ҳукмдори.

⁶ Кучумхон (Кўчимхон) – 1563 – 1598 йилларда Сибир хони.

Бухоро. «Минораи Калон» тарихий мажмуаси

Эроннинг бошқа ҳудудларини шайбоний ҳукмдор томонидан эгалланиши муносабати билан ўзаро муносабатларга ойдинлик киритиш вазифаси юклатилган эди. Чунончи, бобурийлар етакчисига йўлланган хатда Бадахшоннинг забт этилиши сабаблари у орқали муқаддас шаҳарлар Макка ва Мадинага йўл ўтгани, бу ҳудудни кофирлар зулмидан қутқозиш йўлидаги ҳаракат сифатида асосланган эди.

1586 йили Бухорога Ҳаким Хумом ва Садр Жаҳон бошчилигидаги элчилик етиб келгани Акбарнинг шайбонийлар билан муносабатларни кескинлаштирмасликка қарор қилганини кўрсатади, албатта.

Шайбонийлар ҳукмронлиги даврида мамлакатнинг шимолида жойлашиб олган Қозоқ хонлиги билан муайян алоқаларни амалга оширишга ҳаракат қилишган. Улар ўртасидаги алоқалар кўп ҳолларда ҳарбий тўқнашувлар оқибатида издан чиқар эди.

Сўз кетаётган босқичда ўзбек давлати Сибир хонлиги¹ билан ҳам алоқаларни йўлга қўйишга уринган. Кучумхон Абдуллахон II нинг ҳарбий ёрдами билан 1563 йили Сибир хонлигида ҳокимият тепасига келган эди. Шайбо-

¹ Сибир хонлиги – 1495–1598 йилларда Ғарбий Сибирда фаолият юритган туркий давлат.

нийлар Сибир хонлиги, хусусан, унинг ғарбий қисмида ислом динининг тарқалишида муҳим ўрин тутишган. Хусусан, 1574 йили Абдуллахон II га йўллаган хатида Кучумхон унинг давлати ҳудудида кишиларни иймон йўлидан бошловчи азиз-авлиёларнинг йўқлиги туфайли бу ерга саййиду шайхлардан юбориш сўралган эди. Ўзбек ҳукмдори бу илтимосни қондириб, у ерга саййиду шайхларнинг бир гуруҳини жўнатади. Шу тариқа, туронликларнинг илк вакилларининг Сибирдаги сони ортиб борган.

Москва давлатининг ҳукмдори Иван Грозний¹ томонидан Қозон² (1552) ва Аштархон³ (1556) хонликлари босиб олинганидан сўнг русларнинг шарққа юриши, Сибир ерларини аста-секинлик билан босиб олиш жараёни амалга оширилади. Ермак⁴ бошлиқ казаклар 1581–1583 йилларда Кучумхонга қарши курашга киришади. Бу курашда Кучумхоннинг қўли баланд келган бўлса-да, давлат ичидаги уюшмаганлик бу ҳудудда русларнинг мавқеини сусайтиришга хизмат қилмаган.

Шу тариқа, шарқий йўналишда бир қадар муваффақиятга эришган Рус давлати шайбонийлар билан элчилик алоқаларини йўлга қўйишга ҳаракат қила бошлаган. Зеро, узоқ Сибирдаги ўз кишилари моддий эҳтиёжларини қондириш Москва учун осон вазифа эмас эди. У ерда ўрнашиб олган руслар қатламининг ўз подшосига «Эндилиқда биз томонларга ҳеч қаердан савдогарлар келаётганлари йўқ ва шу сабаб ниҳоятда ночормиз. Агар савдогарлар келиб-кешиб турганларида эди, бизнинг қорнимиз ҳам тўқ бўларди... Олий ҳазрат, Бухоро ва Нўғой хонлигига элчилар юбориб (у томонлардан савдогарлар юборилишини сўра), токи бизнинг еримизда ҳам тўқинлик бўлсин», деб ёзган мурожаатномаси кўп нарсага ишорадир. Шу сабабли рус ҳукумати бухоролик савдогарлардан солиқ олмаслик, уларга бож солмаслик, улар фаолиятига тўсиқ қўймаслик борасида махсус кўрсатма берган.

---

¹ *Иван Грозний* – 1547–1584 йилларда рус давлати ҳукмдори.

² *Қозон хонлиги* – 1438–1552 йилларда Волга дарёсининг ўрта оқимлари ҳамда Кама дарёси ҳавзасига тегишли ерларда фаолият юритган туркий давлат.

³ *Аштархон хонлиги* – 1459–1556 йилларда қуйи Волга ҳавзасида фаолият юритган туркий давлат.

⁴ *Ермак* – рус давлатининг 1581–1585 йилларда Сибир ерларини босиб олиш мақсадида уюштирган ғарбий юриши бошлиғи; Иртининг сўл ирмоғи Вагайнинг этагида Кучумхон томонидан ўлдирилган.

XVI. АШТАРХОНИЙЛАР БОШҚАРУВИ ДАВРИ

Абдуллахон II дан сўнг кўзга ташлана бошлаган сиёсий танглик Абдулмўминхоннинг ярим йиллик ҳукмронлиги ва ундан кейинги йилларда кучайган эди. Пир Муҳаммадхон II йирик амирлар ва маҳаллий кучларга қарши тура олмаган. Тарихчи тили билан айтганда, «бутун давлатда келишмовчиликлар ва бошбошдоқлик келиб чиқиб, бирор киши бошқасига бўйсунитишни хоҳламасди». Шайбонийлардан охириги хон бўлган бу шахс ҳам кўп ўтмай ўзаро урушлар қурбонига айланади ва шу йўсинда юз йил ичида ўзбек давлатини бошқарган сулола фаолияти тугаб, ҳокимият аштархонийлар қўлига ўтади.

1556 йили Аштархон хонлиги рус давлати томонидан босиб олиниши оқибатида Бухорога жўнашга мажбур бўлган Ёр Муҳаммадхон¹ катта иззат-икром билан қабул қилиниб, Искандархон² унинг тўнғич ўғли Жони Муҳаммад султонга қизи Зухрабонуни турмушга бериш орқали ўзаро алоқаларни қариндошлик иплари билан мустаҳкамлайди. Мазкур никоҳдан Дин Муҳаммад, Боқи Муҳаммад ва Вали Муҳаммад дунёга келган.

Шайбонийлар хонадонининг энг яқинлари ва таянчларидан бирига айланган Ёр Муҳаммадхон ва унинг авлодлари олий ҳукмдорга хизмат қила бошлашади. Бориб-бориб уларнинг ҳам мавкелари ошиб, мамлакатнинг эътиборли вилоятлардан Самарқандни бошқаришга эришган Боқи Муҳаммад олий тахтни шайбонийлардан тортиб олишга ҳам муваффақ бўлади. Шу билан мамлакатда аштархонийлар сулоласининг бир ярим асрлик ҳукмронлик фаолияти бошланади.

Боқи Муҳаммадхон³ ва Вали Муҳаммадхон⁴ мамлакат сиёсий яхлитлигини тиклашга қаттиқ ҳаракат қилганлари, бошбошдоқликка чек қўйишга уринганларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Хусусан, Боқи Муҳаммадхон шайбонийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврида марказий ҳокимият бўйсунувидан чиқиб кетган Хоразм, Балх, Марв каби шаҳарларни ўз измига

¹ Ёрмуҳаммадхон – Жўчи ўғли Тўка Темурнинг авлоди.

² Искандархон – 1563–1583 йилларда ўзбек давлатини бошқарган шайбоний етакчи.

³ Боқи Муҳаммадхон – 1601–1605 йилларда ўзбек давлатини бошқарган аштархоний етакчи.

⁴ Вали Муҳаммадхон – 1601–1611 йилларда ўзбек давлатини бошқарган аштархоний етакчи.

солишга муваффақ бўлган. Андхуд, Шибирғон, Чечакту, Маймана, Фар-йоб – Мурғоб дарёсигача бўлган ерлар, шунингдек, Бағлон, Бадахшон ҳам ўзбек давлати ихтиёрига қайтарилади.

Мамлакатни бирлаштириш, бурунги анъанавий мавқени тиклаш йўлида Боқи Муҳаммадхон учраган катта тўсиқлардан бири сафавийлар ҳамда қозоқ хонларининг ўлкага уюштириб турган тажовузлари бўлган. Масалан, 1603 йили у Балхда сафавийлар қўшини билан урушда зафар кучиб, келаси санада Хуросонга юриш бошлай деб турганида, қозоқ хони Келди Муҳаммаднинг¹ Тошкентга юриши, Самарқандга таҳдиди ҳақидаги хабар аштархоний ҳукмдорнинг мазкур режасини чиппакка чиқаради. Тўғри, у Келди Муҳаммадни мамлакатдан ҳайдаб чиқарган. Бироқ кўп ўтмай – 1605 йили вафот этган.

Вали Муҳаммадхон ҳам ўзининг олти йиллик бошқаруви давомида асосан юртни бирлаштириш, марказий ҳокимиятга бўйсунитдан бош тортган сиёсий кучларга қарши курашиш ҳамда давлатнинг жанубий чегараларини ҳимоя қилиш билан шуғулланишига тўғри келган.

1606 йили у ҳам сафавийларни Балх атрофида енгади ва ташаббус ўзи томондалигидан фойдаланиб, Ҳиротни эгалламоқчи ҳам бўлади. Фақат қаттиқ совуқ тушиши сабабли режа амалга ошмай қолади.

Аштархонийларга бир неча маротаба мағлуб бўлган шоҳ Аббос² бошқача йўлни танлайди: Вали Муҳаммадхон ҳузурига «яхши қўшничилик ва дўстлик» таклифи билан элчилар юборади. Унга жавобан аштархонийлардан ҳам элчилар жўнатилган. Натижада, Бухоронинг Хуросонда тикланган сиёсий мавқеига путур етади. Бу ҳолат Хуросон учун курашган бир қатор бухоролик йирик амалдорларнинг норозилигини келтириб чиқаради. Бу ҳақида хабар топган Вали Муҳаммадхон уларга нисбатан жазо чораларини қўллагани маълум. Шу тариқа ора бузилиб, маҳаллий казо-казолар Самарқанд ҳокими Имомқули султонни олий тахтга ўтқазиб пайига тушадилар ва 1611 йили ниятларига етадилар ҳам.

Имомқулихон³ мамлакатни ўттиз йилдан ортиқроқ бошқарганининг ўзиёқ бир ижобий кўрсаткич эди. У маҳаллий сиёсий кучларнинг бошбошдоқликлари ҳамда ўзаро урушларига нисбатан чек қўйиб, мамлакат чегараларини мустаҳкамлаш ишига ҳам катта куч-ғайрат сарфлаган.

Имомқулихоннинг тахтга чиқишида фаол қатнашган ва унинг сафавийларга қарши курашини қаттиқ қўллаган йирик арбоб Ялангтўш⁴ бўлган. У

¹ Келди Муҳаммад – қозоқ хони.

² Аббос – 1588–1629 йилларда Эронни бошқарган сафавий етакчи.

³ Имомқулихон – 1611–1642 йилларда ўзбек давлатини бошқарган аштархоний етакчи.

⁴ Ялангтўш (1576–1656) – ўзбек давлатини аштархонийлар бошқарган даврнинг энг йирик давлат, ҳарбий арбоби, турли йилларда Балх, Самарқанд вилоятлари ҳокими.

кейинчалик ҳам аштархоний ҳукмдорни қўллаб-қувватлашда давом этган. Шу билан бирга, узоқ давр мобайнида Самарқандни деярли мустақил бошқарган ҳам. Иқтисодий жиҳатдан кучли бўлган бу амалдорнинг шахсий қўшини бўлиб, улар ёрдамида қўшни ҳудудларга юришлар уюштирар, уларнинг ҳукмдорлари билан олий ҳукмдордан мустақил тарзда сулҳ шартномалари тузар эди. Унинг бойлиги давлат хазинаси ҳажмига тенг бўлганига оид тарихий маълумотлар бор.

Надр Муҳаммадхон¹ тахтга ўтиргач, мамлакатда аҳвол ёмон томонга ўзгаради. Бу ҳукмдор акаси даврида муҳим сиёсий, иқтисодий мавқега эга бўлган зодагонларнинг мулкани тортиб олиб, уларни ўзидан узоқлаштиради, бошқа йирик амирлар ва амалдорларга совға-саломлар улашади, мамлакат вилоятларини фарзандлари, набиралари ва жиянларига бўлиб беради. Унга қарши душманлик кайфиятида бўлган амирлар ва амалдорлар билан умумий тил топа олмайди.

Бу ҳукмдор даврида Тошкент, Туркистон (Йасси)га қалмоқлар, Андижонга қирғизлар таҳдид қила бошлашади. Хонларга қарши ўз ўғли Абдулазизхон бошчилигидаги қўшинни юборади. Аммо олий ҳукмдорга зид кайфиятда бўлган амирлар унга қарши фитна уюштириб, юришга кетаётган Абдулазизни Ўратепа атрофидаги Янгисарой (Саройи нав) деган жойда хон деб эълон қилишади. Қарши чўлида ов қилиб юрган Надр Муҳаммадхон бу ҳодисадан хабар топгач, Балхга қараб қочади. У Балхда бошқа ўғиллари ва амирлардан мадад олишга умид қилган эди. Бироқ ўғиллари уни қўллашмайди ва у ҳаж амалини бажариш учун Маккага кетишга мажбур бўлади.

Сиёсий ҳаётда Надр Муҳаммадхон даврида кузатилган ҳолат, хусусан, турли уруғлар беклари фаоллигининг кучайиши ва ўзаро урушлар Абдулазизхон² ҳукмронлиги йилларида ҳам давом этди. Бу даврда Хива қўшинларининг Бухоро хонлигига тез-тез юришларни амалга оширгани кўзга ташланади. Мамлакатнинг ички ҳаёти ва ташқи ҳолатига хос бу хусусиятлар навбатдаги ҳукмдор – Субҳонқулихон³ даврида ҳам давом этди.

Субҳонқулихоннинг ўғли Убайдуллахон⁴ ўзининг кўп куч-ғайратини Балх ҳокими Маҳмуд қатағонга, шунингдек, исён кўтарган Самарқанд, Ҳисор, Термизга қарши кураш олиб боришга сарфлади. Мустақилликка интилиш кайфиятида бўлган маҳаллий ҳукмдорларни куч билан бўйсундириш усуллари исталган натижани бермаган.

---

¹ Надр Муҳаммадхон – 1642–1645 йилларда ўзбек давлатини бошқарган аштархоний етакчи.

² Абдулазизхон – 1645–1681 йилларда ўзбек давлатини бошқарган аштархоний етакчи.

³ Субҳонқулихон – 1681–1702 йилларда ўзбек давлатини бошқарган аштархоний етакчи.

⁴ Убайдуллахон – 1702–1711 йилларда ўзбек давлатини бошқарган аштархоний етакчи.

Сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий инқироз Абулфайзхон¹ даврида янада чуқурлашди. «Қисқа қилиб айтганда,... ҳар тарафдан исён ва ғалаён келиб чиқиб, уруғлар бир-бирлари билан душман бўлганлар». Тошкент, Хўжанд, Балх, Бадахшон, Ҳисор ва бошқа вилоятлар деярли мустақил мулкларга айлангандилар. Бу ҳолат давлатни хорижий босқинчилар учун енгил ўлжага айлантирди. Юзага келган вазиятдан афшорлар² етакчиси Нодиршоҳ³ яхшигина фойдаланди. 1740 йилда Туронга Эрон қўшинларининг юриши бошланди. Бухорони жангсиз эгаллаган босқинчи Абулфайзхонни номигагина олий ҳукмдор этиб қолдирган. Ушбу ҳолат ҳам унинг, ҳам аштархонийларнинг обрўсига қаттиқ путур етказгани оқибатида ўзбек давлатидаги ҳокимият янги сиёсий сулола – манғитлар қўлига ўтиб кетишига замин яратиб берган.

Давлат бошқаруви. Аштархонийлар даври давлат бошқаруви шайбонийлар замонидагисидан деярли фарқ қилмас эди. Сўз кетаётган босқичда ҳам даргоҳ (олий девон) асосий бошқарув идораси сифатидаги мавқеини сақлаб қолди. Девонлар фаолиятини бевосита ёки билвосита кўрсатувчи маълумотлар бу давр манбаларида учрамайди. Давлат бошқарув тизимининг турли поғоналарини хизмат вазифалари аниқ белгиланган дунёвий ва диний лавозим эгалари – *нақиб, оталиқ, парвоначи, додхоҳ, девонбеги, қушбеги, чухрабоши, мирохур, ясовул, иноқ, қурчи, қози, ҳарбий қози, бош қози, шайхулислом, аълам, раис, бош муфтий, ҳарбий муфтий, эшикоғабоши, мирзабоши, муниший, сарой кутубхонаси бошлиғи, дастурхончи* кабилар эгаллашган. Улар лавозимлари назарда тутган вазифаларни бажариш қаторида ҳарбий ҳаракатларда ҳам фаол қатнашишлари лозим бўлган.

Аштархонийлар даврига келиб айрим мансаб эгаларининг вазифаларида сифат жиҳатидан ўзгаришлар юз бергани маълум. Масалан, шайбонийлар даврида маҳаллий бошқарув тизимида муҳим роль ўйнаган *оталиқ*нинг марказий бошқарув тизимидаги ўрни ортиб борган. Бу жараён, айникса, Абдулазизхон даврида яққол кўзга ташланади. У оталиқ вазифасини Ялангтушбийга топширади. Оталиқнинг мавқеи Субҳонқулихон даврида ҳам кучли бўлиб, олий ҳукмдор тарафидан унга энг масъулиятли ҳарбий вазифалар топширилган. Жумладан, бу ҳукмдор даврида хиваликларнинг Бухорога юришини тўхтатиш, Хуросон юриши каби муҳим вазифалар улар зиммасига юкланган эди. Оталиқнинг давлат бошқарувидаги ролининг ўсганлиги Убайдуллахон ҳукмронлик қилган йилларда ҳам яққол кўринади. Чунончи, бу даврга келиб, *оталиқ* амирларнинг етакчисига айланган эди.

¹ Абулфайзхон – 1711–1747 йилларда ўзбек давлатини бошқарган аштархоний етакчи.

² Афшорлар – 1736–1750 йилларда Эронни бошқарган туркий сулола.

³ Нодиршоҳ – 1736–1747 йилларда Эронни бошқарган афшорий етакчи.

Аштархонийлар даври бошқарув тизимида юз берган ўзгаришларни *қушбеги* мисолида ҳам кузатиш мумкин. Шайбонийлар даврида олий ҳукмдорларнинг овларда иштироки учун зарур бўлган «ов қушлари, този итлар ва бошқаларга масъул бўлган *қушбеги* лавозимининг ҳам аҳамияти ортиб борган. Мазкур ўзгариш, айниқса, Убайдуллахон ва Абулфайзхон замоналарида яққол кўзга ташланади. Жумладан, Тўрақули *қушбегибоши* муайян шахсларни мансабга тайинлаш ва унвон бериш, хон ёрлиғисиз шахсан ёзма кўрсатмалар тарқатиш, олий қабулларда ўз хоҳишига кўра иштирок этиш каби имтиёзларга эгаллиги бу ҳолатни тасдиқлайди.

Шароит ва вазиятга қараб у ёки бу лавозимнинг аҳамияти ўзгариб борган. Баъзи мансаб эгаларининг лавозими доирасига кирган вазифалар кўлами кенгайиб ёки торайиб борган. Айрим мансаб ва лавозимларнинг аҳамияти юксалишида улар эгаларининг шахси, сулолага кўрсатган хизматлари, жамиятда тутган ўрни ҳам инобатга олинган бўлиши керак. Буни айрим тарихий маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Улардан бири Муҳаммад Раҳим оталиқ бўлиб, унинг Убайдуллахон саройидаги мавқеи юқори даражада эди. Олий ҳукмдор уни 1707 йилда Қарши вилояти бошқарувига тайинлайди. 1710 йилда эса Тўрақули қушбегибошига юқорида келтирилган ҳуқуқларни беради. Шу тариқа, қушбеги унвонининг давлат бошқаруви тизимидаги мавқеи ошиб боради. Худди шундай тарзда вилоят ҳокимлигига *парвоначи, оталиқ* кабиларнинг тайинланиши табиий бир ҳолга айланиб қолади.

Аштархонийлар даврида муайян ўзгаришларга учраган лавозимлардан бири *кутволдир*. Шайбонийлар даврида қўрғон бошлиғи кутвол дейилган. Секин-асталик билан бу ном билан шахар ҳокими ҳам аталадиган бўлган. Аштархонийлар даврида эса сарой кутволи деган лавозим бўлганлиги манбаларда қайд этилади. Унинг эгаси мамлакатда олиб борилган қурилиш, ободончилик ишларига жавобгар бўлган. Улардан бири Убайдуллахон саройида кутвол лавозимида фаолият юритган Хожа Болтудир. 1709 йилда унга олий ҳукмдор томонидан пойтахт атрофида чорбоғ барпо этиш буюрилади. Бу амалдор ушбу вазифани бажариш учун муҳандислар, меъморлар, усталар, мардикорлар, ҳашарчиларни жалб этиб, катта чорбоғ ва унинг ўртасида ҳашаматли сарой қурилишига ҳам бошчилик қилади. Ушбу қурилиш учун маблағ олий ҳукмдор томонидан ажратилган эди.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Ўзбек давлатига аштархонийлар бошчилик қилган йиллар ижтимоий турмушида Имомқулихон ҳукмронлиги даври манбаларда илиқлик билан тилга олинади: «Имомқулихон ночорлар ишини енгиллаштирди, арз билан келганларни қайтармади. Унинг замонида на камбағал, на бечора қолганди. Чиқарган буйруқлари ижроси борасида амалдорларга қаттиқ турди, қоронғи тушиши билан оддий кийим кийиб

вазири ва қўрчи билан бозорлару маҳаллаларни айланиб, оддий халқнинг ҳақиқий турмуш аҳволидан бохабар бўлиб турарди. Буни халқ биларди. Шунинг учун ҳам унинг ҳукмронлиги йиллари мамлакатда бирор марта ҳам исён туғи кўтарилмади».

Мазкур баҳога ишонса бўлади. Негаки, умуман олганда, аштархонийлар даврида ижтимоий-иқтисодий тараққиётда муҳим ўрин тутган янги сунъий суғориш иншоотларини куриш, эскиларини таъмирлаш йўлида муайян ишлар амалга оширилган бўлишига қарамасдан, уларнинг кўлами шайбонийлар давридаги кўламдан анча паст эди. Бажарилган тадбирлар ҳам асосан Имомқулихон номи билан боғлиқ.

1614–1615 йилларда унинг буйруғи билан Қашқадарёдан Қарши чўлига ариқ казиб чиқарилди. Натижада, бир қатор кишлоқлар ва қаровсиз ерлар обод ҳолга келтирилди. 1633–1634 йилларда Қўшқўрғонда ҳам ушбу аштархоний ҳукмдор буйруғи билан ариқ қазилган. Мазкур ишларга аҳолининг катта қисми, мардикорлар жалб этилган.

Аштархонийлар даврида ҳам деҳқончиликнинг барча соҳалари – ғаллачилик, пахтачилик, пиллачилик, боғдорчилик ва бошқалар ривожланиш йўлидан борди. Шайбонийлар давридаги каби асосий деҳқончилик маҳсулотлари – йигирмадан ортиқ нави мавжуд бўлган буғдой, шолининг турли навлари, ғўза, маккажўхори, арпа, тарик, каноп, тамаки, ёсмиқ, ёғ олишда кенг қўлланилган кунжут, зиғир, пиёз, сабзи, турп, шолғом, лавлаги, қовоқ, бўёқлар (рўён, бузгунч, қирмиз) ва бошқалар экилган.

Мамлакатда чорва молларини етиштиришга катта эътибор қаратилган. Олий ҳукмдорлар, турли тоифадаги дунёвий ва диний амалдорлар, йирик ер эгалари кўлида қўй, сигир, буқа, хўкиз, туя, от ва бошқа чорва моллари моддий бойлик сифатида тўпланиб борган. Биргина Надр Муҳаммаднинг 600 қатор туяси, 8000 оти, қорақўл тери берувчи 80000 та қўйи бўлган.

Аштархонийлар даврида ҳам шайбонийлар давридаги каби давлат ерларининг ҳажми ортган. Давлат ерларини дунёвий ва диний амалдорларга *суюрғол*, *тиул*, *иқто*, *танҳо* тарзида тортиқ этиш, ўз ер майдонига эга бўлмаган аҳолининг катта қисми қўп ҳолларда ерни ижарага олиб, тирикчилик қилиши давом этган.

Аштархонийлар даврида ҳам ҳунармандчилик анъанавий тарзда ривожланиб борди. Ҳунармандчиликнинг анъанавий соҳалари – тўқимачилик, дурадгорлик, териға ишлов бериш, темирчилик, қурулсозлик, заргарлик, кулолчилик ва бошқаларда яратилган товарлар ички ва ташқи бозорга чиқарилган.

Шайбонийлар даврида муомалада бўлган, айниқса, Абдуллахон II пул ислоҳоти натижасида молия бозорида ўзининг ўрнини эгаллаган мис, қумуш

ва олтин тангалар аштархонийлар даврида ҳам, асосан, муомалада бўлган. XVII асрнинг иккинчи ярмида оз-оздан ҳар сафар 5–10 фоиздан тангалардаги кумуш улуши камайиб борган. Мамлакатда юзага келган сиёсий бекарорлик даврида марказий ҳокимият нуфузининг тушиб кетиши, даргоҳдаги тартибнинг издан чиқиши оқибатида давлат хазинаси бўшаб қолган эди. Бу мушкул вазиятдан чиқиб кетиш учун аштархоний ҳукмдор Убайдуллахон 1708 йилда пул ислоҳотини ўтказган. Натижада, таркибининг тўртдан бир қисмини кумуш ташкил қилган ва бозорда муомалада бўлган асосий танга зарб этилган. Бу аҳоли норозилигининг ўсиб боришига олиб келган ва халқ кўзғолони келиб чиққан.

XVIII асрда мунтазам равишда олтин тангалар зарб этиш йўлга қўйилди. Бир олтин танга (*ашрафий*) 50-80 кумуш тангага тенг бўлган.

Аштархонийлар даврида ҳам аҳоли *хирож* (мол), *ушр*, *таноб пули*, *алаф пули*, *закот* ва бошқа солиқларни тўлаган. Мамлакатдаги ўзаро келишмовчиликлар, урушлар даврида солиқларнинг миқдори ошиб борган. Аҳоли шайбонийлар давридан қолган турли меҳнат мажбуриятларни ўташда давом этган.

Илм-фан ва маданият. Самарқанд ва Бухоро мамлакатнинг йирик маданий марказлари мақомини сақлаб қолган. Аштархонийлар, йирик амалдорлар, уламолар ва жамиятнинг бошқа вакиллари томонидан саройлар, мадрасалар, масжидлар, хонақолар, бозорлар, карвонсаройлар ва бошқалар қурдирилган. Самарқандда қози Соқий¹ томонидан қурилган мадраса (1612), Ялангтўш томонидан қурдирилган Шердор (1636) ва Тиллакори (1646) мадрасалари, Саййид Аҳмадхожа мадрасаси (1637), Нодир девонбеги мадрасасини (1630) алоҳида тилга олиш лозим.

Бухорода икки қаватли Мағоки кўрпа масжиди (1636–1637), заргарлар бозори яқинида жойлашганлиги учун «Заргарлар мадрасаси» деб ҳам аталувчи Абдулазизхон мадрасаси, (1651–1652), Хиёбон (1654–1655), Бозори Гўсфанд (1669–1670) ва Жуйбори Калон (1670–1671) мадрасалари қурилган эди.

XVII асрда мадраса ва масжидлар қурилишида аштархонийлар даврида юқори нуфузга эга бўлган айрим амалдорлар ҳам ўз ҳиссаларини қўшишган. Шундай шахслардан бири – XVII асрнинг биринчи ярмидаги йирик амалдор ва вазир Нодир Девонбеги бўлиб, унинг маблағига бутун архитектура ансамбли – хонақо, ҳовуз ва мадраса бунёд этилган эди. У томонидан бундан илгарироқ Регистондаги Арк деворлари остида Пояндабий оталиқ масжиди (1617) қурилган эди. Телпакфурушлар гумбазидан Регистонга олиб боровчи йўлда, Бозори-ав деган жойда Абдулазизхоннинг амалдори

¹ Соқий – Самарқанд қозиси.

Муҳаммадёр оталик томонидан хонақо (1669) қурилган. Шу асрда бу марказда Болаҳовуз масжиди (1712) ҳам бунёд этилган эди.

Имомқулихон, Надр Муҳаммадхон, Абдулазизхон, Субҳонқулихон туркийдан ташқари форс ва араб тилларини мукаммал билишган, дунёвий ва диний илмларни чуқур эгаллашган, назмда ҳам қалам тебратишган. Масалан, Субҳонқулихон «Нишоний», Абдулазизхон «Азизий» таҳаллуси остида ижод қилганлар. Абдулазизхон хаттотлик санъатини мукаммал эгаллаган бўлиб, насх ва насталиқ хатларида юксак даражадаги ёзиш маҳоратига эга эди. Манбаларда қайд этилишича, олий ҳукмдорлик йилларида Ҳиндистон, Эрон ва Усмонийлар давлатига йўлланадиган мактубларни ўзи таҳрир қилар, ёкмаса шахсан ўзи ёзар экан.

Сулоланинг яна бир вакили Субҳонқулихон турли касалликлар, уларни аниқлаш ва даволашга бағишланган – «Ихйа ат-тиб Субҳани» асарининг муаллифи сифатида машҳур бўлган. Бу ҳукмдор даврида Бухоро Регистонидаги Арк деворлари тагида 1682 йилда бир қаватли, саккиз бурчакли касалхона қурилган: «Бухоро тахтига ўтириши билан (Субҳонқулихон) Бухоро Регистони ичида Замзамни эслатувчи ҳовуз қуришни буюрди. Ва бу ерда шифохона учун мўлжалланган бино дор аш-шифо қурдирдики, унда касалларни турли дорилар ва овқат билан даволовчи моҳир табиблар бўлиши лозим эди». Дор-уш-шифонинг биноси мадраса вазифасини ҳам ўтаган. Унга доир вақф хужжатида кўра, бу мадраса талабаларни таъбат ва илоҳиёт илмларини ўргатишга ихтисослашган эди. Бу ерда беморларга хизмат ҳам кўрсатилган. Шунингдек, Дор-уш-шифода тиббиётга оид адабиётларга бой кутубхона ва дорихона ҳам мавжуд эди.

XVII асрда ижод қилган олимлар, шоирлар, тарихчилар сони илгариги даврлардагидан кам бўлмаган. Муҳаммад Баде Самарқандийнинг¹ ёзишича, шу асрда 165 ижодкор фаолият юритган. Улар жумласига Соқий, Юсуф Қорабоғий, Туробий, Сайидо Насафий, Қосимхожа Самарқандий, Фитрат, Мулҳам, Сўфи Оллоёр, Машрабларни киритиш мумкин.

«Тазкират аш-шуаро» асарининг ижодкори Мутрибий² ҳам аштархонийлар даврида ижод билан шуғулланган шоирларнинг номларини келтиради. Хусусан, у Самарқанддан – Афзалий, Ошиқий, Одабий, Бедилӣ, Дўстӣ, Викорий, Фатҳӣ, Хуррабий; Бухородан – Асвадий, Аминий, Боқӣ, Байравий Жамолӣ, Табиб Чокарий, Дўсти Ҳижрий, Лутфӣ, Нисо-

---

¹ *Муҳаммад Баде Самарқандий (1641 йили Самарқандда тугилган)* – шоир ва адабиётшунос, «Малехо» таҳаллуси билан шеърӣ асарлар ёзган, «Музаққир ал-асҳоб» («Сухбатдошлар зикри») тазкираси муаллифи.

² *Мутрибий (Султонмуҳаммад Мутрибий Ноий Самарқандий)* – XVI аср иккинчи ярми – XVII аср 30-йиллари шоири, адабиётшуноси, хаттоти ва созандаси.

рий; Тошкентдан – Жалилий, Дардий, Мирак, Мухлисий, Садрий, Забтий, Лодий; Шахрисабздан – Ҳасратий, Шухратий; Қоракўлдан – Ахдий; Гиждундан – Фоний; Карманадан – Низомий; Миёнқолдан – Қотилий, Собитий, Завқийни тилга олади.

Аштархонийлар даврида тарихчилик борасида ҳам бир қатор ишлар амалга оширилди. Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр ал-асрор», Хожа Самандар Термизийнинг «Дастур ал-мулук», Муҳаммад Юсуф Муншийнинг «Муқимхон тарихи», Мир Муҳаммад Амини Бухорийнинг «Убайдуллонома», Абдурахмон Толеънинг «Абулфайзхон тарихи», Ҳожамқулихон Балхийнинг «Қипчоқхон тарихи» ва бошқа муаллифларнинг асарлари айнан шу сулола ҳукмронлиги даврида ёзилди.

Аштархонийлар ҳукмронлиги йилларида, айниқса, XVII асрда математика, астрономия, геометрия (мулла Турсун Фароизий, мулла Неъмат Самарқандий), мусиқашунослик (Абдулло Офаринкентий, Али Бухорий, мулла Раҳмат Самарқандий) соҳаларида ҳам қатор ишлар амалга оширилди.

Ҳукмрон сулола вакиллари китобат санъати ривожига ҳомийлик қилиш йўли билан ўз мавқеларини кўтаришга ҳаракат қилганлар. Бу даврда Бухоро мактабида диний адабиётлар – сўфийларнинг ҳаётига оид асарларга миниатюралар ишлаш расм бўла бошлаган.

Аштархонийлар даврида яратилган миниатюралар ҳошияларида қайд этилган Муҳаммад Шариф, Муҳаммад Муқим, Муҳаммад Дарвиш, Муҳаммад Мурод, Аваз Муҳаммад, Муҳаммад Амин, Беҳзод, Мулло Гадой номлари Бухоро миниатюра мактаби вакилларининг сони кўп бўлганини кўрсатади. Бу сулола ҳукмронлиги даврида Ҳиндистон билан алоқаларнинг ривожланиши оқибатида миниатюра санъати борасида ҳам икки ҳудуд мусаввирлари ўртасида ўзаро алоқалар ривожланиб, бу санъат тури анъаналари бир-бирини бойитиб борди. Улар жумласига 1590 йили Деҳлига келган Муҳаммад Нодир Самарқандийни киритса бўлади.

XVII аср ўрталаригача бобурий ҳукмдорлар саройида ижод қилган бу рассом ўз асарларида Турон Ҳиндистон санъати уйғунлигини акс эттирган ижодкор сифатида танилган. Бу даврда хонлик миниатюра санъати ривожига муносиб ҳисса қўшганлар қаторига Муҳаммад Мурод Самарқандий, Муҳаммад Шарифларни ҳам киритиш мумкин.

Ташқи сиёсат. Аштархонийлар ҳам шайбонийлар каби Хуросон масаласида ўз ташқи муносабатларини Эрон ва Ҳиндистон билан олиб боришга ҳаракат қилдилар. Шайбоний Абдуллахон II ва Абдулмўминхон ўлимидан сўнг Хуросонни қўлга олган сафавийлар Балх ва Бухорони ҳам эгаллаш йўллари қидира бошладилар. Хусусан, улар Балх ҳукуматида ўз одамларини ўтказишга ҳаракат қилишган. Аммо бир неча марта қилган уринишларига

қарамай (1602, 1605, 1606, 1607), ҳар сафар мағлубиятга учрашган. Улар 1610 йилда Эронга қочиб борган аштархоний ҳукмдор Вали Мухаммад орқали ўз ниятларини амалга оширишга ҳаракат қилишган. Натижада, Вали Мухаммад, ҳатто Бухоро тахтига ўтиришга ҳам муваффақ бўлган. Бироқ Имомқулихон томонидан кўрилган чора-тадбирлар натижасида бу ҳукмдор бутунлай сиёсий ҳаётдан четлаштирилади. Сафавийлар ўз мақсадларига эришиш йўлида, кейинчалик, Вали Мухаммадхоннинг ўғли Рустам султондан XVII асрнинг 40-йилларигача фойдаланишга ҳаракат қиладилар. Улар бу аштархоний шахзодани қўллаб-қувватлаш орқали Андхуд, Шибирғон каби ерларига доимий зуғум уюштириб туришган.

Ўз навбатида аштархонийлар ҳам бу масалада фаолликни қўлдан бермасликка интилади. 1623 йили Ялангтўшбий, 1632–1637 йилларда Абдулазизхон бошчилигидаги қўшин Боло Мурғоб, Машҳад, Ҳирот томонларга бир неча марта юриш уюштириб, вақтинчалик муваффақиятга эришади. Бироқ асосий масала – Хуросонни Бухоро хонлиги ҳукмига бутунлай ўтказиш ишини ижобий ҳал қила олишмаган. Натижада, Балх мулкининг жанубий ҳудудларини ҳимоя қилиш давлат ташқи сиёсати олдида турган вазифалардан бирига айланиб қолган. Хуросон ва Ҳирот қўлдан кетгач, бундан руҳланган сафавийларнинг фаоллиги ошади. Улар Хоразм сиёсий кучларига, Эронга ёрдам сўраб борган Вали Мухаммадхон, Надр Мухаммадхонга (1646) ҳарбий кўмак бериш билан бирга мамлакатдаги сиёсий қарама-қаршилиқни кучайтиришга интилишган.

Эронга шимол ва ғарбдан усмонийлар таҳдиди кучайганда вазиятдан чиқиш учун сафавийлар яна Бухоро билан дўст бўлишга интилиб, аштархонийлар давлатига элчилар юбориб, «тинчлик», «дўстлик ва яхши қўшничилик» сиёсатини ишга солишган. Улар Надр Мухаммадхонга ҳарбий ёрдам бериш баҳонасида катта ҳарбий кучни Хуросонга ташлаб, улар орқали 1649 йилда бобурийлар қўл остида бўлган Қандаҳорни эгаллашда фойдаланишган.

Аштархонийлар Ҳиндистон билан алоқаларда барқарорликни ушлаб туришга ҳаракат қилишган. Ўзаро дўстона муносабатлар Имомқулихон даврида қайта тикланади. Имомқулихон «Ҳиндистон ҳукмдори, Акбар подшоҳнинг ўғли Жаҳонгир¹ подшоҳ» ҳузурига қимматбаҳо совғалар билан ўз элчисини юборгани, Жаҳонгир подшоҳ ҳам хон элчисини эҳтиром билан қабул қилгани маълум.

1625 йилда эса Ҳиндистондан келган элчи Мир Барака ўзбек элчиси Хожа Абдурахим билан биргаликда ўз ватанига қайтади. У Хуросонни бўлиб олиш таклифи билан бобурийлар давлатига юборилган эди. Бухоро

---

¹ *Жаҳонгир* – 1605–1627 йилларда Ҳиндистонни бошқарган бобурий етакчи.

элчиси бобурий хукмдорга бир қанча туя, от билан биргаликда Россиядан келтирилган сувсар мўйнаси, балиқ тиши ҳамда машхур хаттотлар томонидан кўчирилган ва рассомлар томонидан миниатюралар билан безатилган кўлёзма китобларни олиб боради. Совғалар ичида қиймати бутун бир вилоятдан йиғиладиган хирож солиғига тенг келадиган қимматбаҳо тош – лаъл ҳам бор эди. Жаҳонгирнинг ўлиmidан сўнг бу борадаги музокаралар узилиб қолди.

1657 йили бобурийлар давлатида ҳокимият тепасига Аврангзеб¹ келади. Ҳиндистонда юз бераётган воқеалардан хабардор бўлган Абдулазизхон бу олис юртга нақшбандия тариқати вакилини элчи сифатида жўнатади. Кейинги йилларда эса Ҳиндистонга Рустамбий ва Муҳаммад Шариф элчиликларини юборади, Ҳиндистондан Бухорога Яккатозхон элчи келади.

Икки давлат ўртасидаги элчиликлар алмашув жараёнида аштархонийлар ҳам, бобурийлар ҳам сафавийларга қарши кураш режаларини бир-бирларига таклиф қилишган. Аммо улар амалга ошмаган.

Аштархонийларнинг усмоний султонлар билан олиб борган алоқалари шайбоний хукмдорларнинг бу йўналишдаги фаолиятига нисбатан сустроқ эди. Муҳаммад Муқим султон² томонидан Султон Аҳмад III³ ҳузурига элчи юборгани, 1691 йилда Султон Аҳмад II⁴ томонидан Субҳонқулихон саройига элчи Мустафо юборилиб, у турк хукмдорининг Эронга қарши биргаликда курашиш таклифини келтирганлиги ҳақидаги маълумотлар мавжуддир. Бироқ бу борада бирорта ҳаракат амалга оширилмаган.

Аштархоний хукмдорлар Россия билан ташқи алоқаларни муайян даражада олиб боришга ҳаракат қилишган. Россия билан алоқаларни амалга оширган аштархоний хукмдорлар, шайбонийлар сингари, элчилар орқали ўз савдогарлари учун қулай шароитларни яратишга интилишган. Бухородан Москвага юборилган Мулла Фаррух (1671) элчилиги улардан бири бўлиб, у икки давлат ўртасидаги алоқаларни яхшилашга қаратилган эди.

Рус ҳукумати туронлик савдогарларнинг Россияда эркин фаолият юртишига қарши бир қатор тўсиқлар қўйган эди. Жумладан, бу мамлакатдан олиб кетилиши тақиқланган айрим моллар бўлиб, савдогарлар уларни эмин-эркин харид қилиб, ўз юртларига олиб кета олишмаган. Улар жумласига металл ва ундан ясалган буюмларни киритиш мумкин. Бундан кўзланган мақсад аниқ бўлиб, бу ҳарбий соҳада катта аҳамият касб этган металл ва

---

¹ *Аврангзеб* – 1658–1707 йилларда Ҳиндистонни бошқарган бобурий етакчи.

² *Муҳаммад Муқим султон* – Искандархон ўғли, 1702–1707 йилларда Балх вилояти ҳокими.

³ *Аҳмад III* – 1703–1730 йилларда усмонийлар етакчиси.

⁴ *Аҳмад II* – 1691–1695 йилларда усмонийлар етакчиси.

ундан тайёрланган ҳарбий куролларнинг (милтик, тўп ва ҳ.к.) Туронга етиб боришининг олдини олишдан иборат бўлган. Шунингдек, туркий дунё билан алоқадор бўлган Волгабўйи, Ўрол, Ғарбий Сибирь аҳолисининг ўзбек савдогарлари билан алоқага киришишларининг олдини олишга ҳам ҳаракат қилишган.

Аштархонийлар даврида мамлакатга Иван Хохлов (1620), ака-ука Пазухинлар (1669), Даудов ва Муҳаммад Юсуф Қосимов (1675–1676), Флорио Беневени (1721–1725) ва Россиянинг бошқа элчилари келганлар. Дастлаб савдо-элчилик тариқасида келган руслар хонлик ҳудуди, карвон йўллари, аҳолиси, ишлаб чиқарувчи кучлари, иқтисоди, шаҳарлари, аҳолининг турмуш тарзи ва бошқалар ҳақида маълумотлар тўпладилар. Шунингдек, Россия ҳукумати бу элчиликлар орқали аштархонийлар ва ҳудудда жойлашган давлатлар воситасида минтақадаги бошқа давлатлар, хусусан, Ҳиндистон билан муносабатлар ўрнатишга ҳаракат қилишган.

XVIII асрнинг бошларига келиб, Россиядан элчиликлар нафақат савдо-иқтисодий, балки бирор-бир муайян сиёсий масалалар ечимига қаратилган вазифа билан ҳам юборила бошлаган. Жумладан, Флорио Беневени элчилиги (1721–1725) зиммасига Пётр I томонидан берилган йўриқномага кўра, ўзбек давлатини Россия билан ҳарбий иттифокка чақириш, унга рус солдатларидан иборат гвардияни таклиф этиш, Бухоро олтини қаердан ва қанча олинishi, хонликнинг ҳарбий истехкомлари, улардаги ҳарбий кучлар сони ва ҳолати, хонликнинг Эрон, Хива ва усмонийлар билан муносабатлари ҳақида маълумотлар тўплаш вазифаси юклатилган эди.

XVII. МАНҒИТЛАР БОШҚАРУВИ ДАВРИ

Нодиршоҳ босқинидан сўнг Абулфайзхон расман олий ҳукмдор курсида қолдирилган бўлса-да, амалда ҳокимият манғитлардан бўлмиш амир Муҳаммад Ҳаким¹ ва унинг ўғли амир Муҳаммад Раҳим² ихтиёрига топширилган эди. Амир Муҳаммад Раҳим буйруғи билан 1747 йили Абулфайзхон қатл қилиниб, марҳумнинг ўғли Абдулмўмин султон³ хон, деб эълон қилинади. Бир йил ўтиб амир Муҳаммад Раҳим уни ҳам ўлдиртириб, ўрнига марҳумнинг укаси Убайдулла султонни⁴ ўтказди. У ҳам узоққа бормай, кўғирчоқ хон мақоми Шерғози (Абулғози) султонга⁵ юкланади. 1756 йилнинг сўнгги ойида эса амир Муҳаммад Раҳимнинг ўзи чиқади ва шу тариқа аштархонийлар сулоласи фаолияти ҳам узил-кесил барҳам топиб, ўзбек давлати бошқаруви янги сиёсий куч – манғитлар сулоласи қўлига ўтади.

Олий ҳукмдор этиб тайинланган аштархоний шахзодалар Абулфайзхоннинг ўғли Абдулмўмин (1747–1751), Убайдулло (1751–1754) ва Шерғози (1754–1756) расман «хон» деб эълон қилинган бўлса-да, уларнинг ёшлиги туфайли амалдаги ҳокимият амир Муҳаммад Раҳим қўлида тўпланади. Давлат тепасига сохта хон қўйиш анъанаси амалда қўлланилади. Турли сабаблар билан бу ёш шахзодалар қатл этилади ва Абулфайзхоннинг кизига уйланган амир Муҳаммад Раҳим 1756 йилдагина тахтга расман ўтиради ва манғитлар сулоласининг ҳукмронлигини бошлаб беради. Шу даврдан бошлаб давлат Бухоро амирлиги деб юритила бошлайди.

Амир Муҳаммад Раҳим ўз фаолиятининг дастлабки давридаёқ барча вилоятлар, шаҳарлар ва ярим кўчманчи қабилаларнинг ҳукмдорларини

---

¹ *Муҳаммад Ҳаким (1743 йили вафот этган)* – сўнгги аштархонийлар даврида энг нуфузли давлат арбоби, девонбеги, отлиқ каби юқори лавозимлар эгаси.

² *Муҳаммад Раҳим* – 1756 – 1758 йилларда Бухоро хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган манғитлар етакчиси.

³ *Абдулмўминхон* – 1747–1751 йилларда ўзбек давлатини бошқарган аштархоний етакчи (кўғирчоқ хон).

⁴ *Убайдуллахон III* – 1751–1754 йилларда ўзбек давлатини бошқарган аштархоний етакчи (кўғирчоқ хон).

⁵ *Шерғозихон* – 1754–1756 йилларда ўзбек давлатини бошқарган аштархоний етакчи (кўғирчоқ хон).

Бухорога таклиф қилиб, ўз бошқарувининг асосларини эълон қилади. Унга бўйсунмишлари ва бўйсунмаганларни қаттиқ жазолашини билдиради. У мамлакатда авж олган сиёсий бошбошдоқликка қарши қаттиқ кураш олиб боргани, Ҳисор, Миёнқалъа, Ўратепа, Нурота, Кубодиён, Бойсун, Зарафшоннинг юқори оқимидаги айрим ерлар, Панжикент, Ургут, Жиззах, Зомин ва Шаҳрисабз кабиларни марказий ҳокимият измига қайтарганини таъкидлаш лозим.

Амир Муҳаммад Раҳимнинг ўлиmidан сўнг ҳокимият тепасига келган амир Дониёл¹ ҳам тахтга расман сохта хон ўтқазиш ва унинг номидан давлатни бошқариш йўлини тутди. Дастлаб, амир Муҳаммад Раҳимнинг олти ёшлик набираси Фозил тўрани, сўнгра аштархонийлар сулоласи вакили Абулғозини² тахтга ўтқазиб, улар номидан тахтни бошқарди.

Амир Дониёлга ҳам эски сиёсий муаммолар – айрим маҳаллий амирларнинг итоатсизлиги мерос бўлиб ўтди. Амир Муҳаммад Раҳимнинг ўлиmidан хабар топган, Ҳисорга кўчирилган кенегас, юз, баҳрин, бургут ва сарой уруғи бошлиқларининг норозилик чиқишлари тез-тез содир бўлиб турди. Улар ўн минг лашкар тўплаб, пойтахтга келдилар. Арк ҳимояси кучайтирилди ва қўшин тўплана бошланди. Амир Дониёл улар билан Исҳоқхожа³ орқали музоракаралар олиб боришга ҳаракат қилди. Қўзғолончилар ўз йўлидан қайтмадилар. Мамлакатни марказлаштиришдан манфаатдор бўлган ҳунарманд ва савдогарлар қўзғолончиларга фаол қаршилиқ кўрсатдилар. Қўзғолон бостирилса-да, уларнинг раҳбарлари, хусусан, қўзғолон кўтарган турли уруғлар бошлиқлари гоҳ Самарқанд, гоҳ Миёнқалъа, гоҳ Шаҳрисабз, гоҳ Ҳисорда ғалаёнларни давом эттирдилар.

Айни пайтда бошқарув тизимида турли мансабларни эгаллаган манғит уруғи вакиллариининг бебошлиги чегарадан чиқди. Улар қўлларига нима илинса, уни ўзлариники, деб билишган. «Беванинг шамчироғидан олов, вақф омборидан буғдой ўғирлаб», уларни ўзлариники, деб ҳисоблашган. Ҳеч кимда уларни жавобгарликка тортишга жасорат етишмаган. Амирлар ва ҳокимлар орасида шароб ичиш ва шарият томонидан ман этилган ўйинларни ўйнаш кенг расм бўлган эди.

Мамлакат ҳаётида кузатилган бу ҳолат аҳолининг норозилигини келтириб чиқарди. Хусусан, 1785 йили пойтахт шаҳарда катта қўзғолон келиб чиқиб, унда иштирок этган мингдан ортиқ аҳоли ҳалок бўлади. Бу қўзғолон

---

¹ Дониёл – 1758 – 1785 йилларда Бухоро амирлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган манғитлар етакчиси.

² Абулғозихон – 1758–1785 йилларда Бухоро амирлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган сўнгги аштархоний етакчи (қўғирчоқ хон).

³ Исҳоқхожа – Махдуми Аъзам авлодларидан бири.

оқибатида ҳокимиятга амир Шоҳмурод¹ келади. У ҳокимият тепасига келган дастлабки кунларданоқ пойтахт шаҳар аҳолисининг талабларини қондиришга ҳаракат қилади. Бухоро аҳолисига уларни турли солиқлардан озод этувчи тархон ёрлигини беради.

Дарвешларга хос камтарона ҳаёт кечирган амир Шоҳмурод мамлакатда юзага келган сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳолатни барқарорлаштиришга ҳаракат қилди. Жумладан, уруғларнинг исёнли чиқишларига барҳам бериш мақсадида Зарафшон воҳасида эгалланмаган кўплаб ерлар борлиги ва улар текинга берилиши эълон қилинди. Оқибатда воҳада кўплаб аҳоли ўтроқлаша борди. Шунингдек, мамлакатнинг ички ижтимоий-иқтисодий ҳаётини тартибга солиш, маънавий ҳаётни жонлантиришга қаратилган бир қатор тадбирлар амалга оширилди.

Унинг даврида Нодиршоҳ томонидан босиб олинган Марв қайтариб олинди. Марвдан Бухорога кўплаб ҳунармандлар, шу жумладан, ипакчилар кўчириб келтирилди. Унинг қўл остидаги ҳарбий кучлар 1747 йилда Балх, Маймана, Андхуд вилоятларини қайтариб олишига қаратилган самарасиз ҳаракатларни амалга оширдилар.

Халқ орасида «амири маъсум» – бегуноҳ амир сифатида ном чиқарган Шоҳмурод, манбаларда таъкидланганидек, дарвешона ҳаёт кечирган, овқатланиши ва еб-ичиши ҳам оддий бўлган эди. Унинг кундалик харажатлари бир тангадан ошмаган. У ўз шарафига турли дабдабали тадбирлар уюштирилишига йўл қўймас эди.

Шунингдек, бу ҳукмдор вилоятлар ҳокимлари ва қозиларини лавозимидан бўшатиб, уларнинг ўрнига ўзига яқин кишиларни тайинлади. Турли туманлар қасабаларига ҳам қозиларни тайинлаш жорий этилди.

Шоҳмурод 1785 йилда пул муомаласи борасида ҳам ислоҳот ўтказди. Бунга қадар икки турдаги пул бирликлари – таркибида ярми жез ва бошқа аралашмалар ва кумушдан иборат кумуш ва олтин тангалар (*аширафий*) зарб этилган эди. Ўтказилган пул ислоҳоти натижасида анча кичик қийматдаги (7 мисқол – 3,36 г.) кумуш тангалар ва йирик савдо ишларини амалга оширишда муҳим ўрин тутган олтин тангалар зарб этила бошланди. Бу иқтисодий муносабатларнинг ривожланишига самарали таъсир кўрсатди.

Шунингдек, Амир Шоҳмурод, ҳарбий соҳада ҳам муайян ислоҳотларни амалга оширишга ҳаракат қилди. Хусусан, йирик ҳарбий бошликларга тегишли ер майдонлари тортиб олинди ва улардан келадиган даромаддан ҳарбийларга ойлик тўловлар амалга оширилди.

---

¹ Шоҳмурод – 1785–1800 йилларда Бухоро амирлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган манғитлар етакчиси.

Солиқ соҳасида ҳам бир қатор янгиликлар жорий этилди. Айрим солиқлар – *ёргу, тарх, тушмон, ёсоқ, олуқ* ва *солуқ* ҳамда ҳунармандлардан меҳнат мажбурияти ўрнига ундириладиган пул тушуми бекор қилинди. *Хирож, тарозу пули* ва *никоҳ пули*нинг миқдори камайтирилди. Шу тариқа манғитлар сулоласининг ҳукмронлиги мустаҳкамланди.

Ҳокимият тепасига келган амир Ҳайдар¹ даври ҳам узлуксиз урушлар билан ўзига хосдир. Бу ҳукмдор даврида марказдан қочувчи кучларнинг яна фаоллашуви, турли вилоятлар ҳокимлари ўзаро курашларининг авж олганлиги кузатилади. Жумладан, 1800 йили солиқ йиғувчиларнинг бебошлигидан Марв туркманлари бош кўтардилар. Бу воқеадан бир йил кейин амир Ҳайдар Қарши атрофидаги Халаж, Улуғтепа, Гунашда туркманларнинг қизил оёқ, адак ва аджи уруғлари билан тўқнашади.

1804 йили амир Ҳайдар Элтузархон² куткусига учиб, акасига қарши бош кўтарган укаси амир Дин Носирга³ қарши қўшин жўнатади. Бу юриш натижасида ушбу марказ аҳолисининг катта қисми Зарафшон воҳасига қўчирилади, Марвда эса 200 туркман оиласи жойлаштирилади. Марвдаги йирик Султонбанд сув омбори бузиб ташланади. Шунингдек, марказий ҳокимиятга қарши бош кўтариб чиққан Шаҳрисабз кенагаслари, ҳисорлик тоғликларга ҳам қарши кураш олиб боришига тўғри келади. У Миёнқолда 1821–1825 йилларда қўзғолон кўтарган хитой-қипчоқларга ҳам қарши фаол кураш олиб борди.

Амир Ҳайдар даврида Хива кўнғиротлари ва Қўқон минглари билан муносабатлар янада чигаллашиб кетди. XIX аср бошларида Элтузархоннинг Бухорога юриши оқибатида Хива қўшини томонидан кўп аҳоли манзиллари талон-торож этилган, аҳоли ва чорванинг катта қисми олиб кетилган эди. 1806 йили амир Ҳайдар қўшини Элтузархонни тунда, фонуслар ёруғида Амударёни кечиб ўтишга мажбур қилади. Кечув давомида хиваликларнинг катта қисми ва уларнинг ҳукмдори сувга чўкиб ҳалок бўлади.

Хиваликларнинг Бухорога тажовузи бу билан тўхтаб қолмади. Яна бир неча бор бундай босқинлар амалга оширилди. Улар оқибатида Бухоро ва Чоржўй талон-торож этилди.

Амир Ҳайдар даврида Олимхоннинг⁴ Ўратепа, Жиззах, Зомин ва бошқаларга қилган юришлари мамлакатнинг чекка ўлкаларига раҳна солди.

¹ *Ҳайдар* – 1800–1826 йилларда Бухоро амирлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган манғитлар етакчиси.

² *Элтузархон* – 1804 – 1806 йилларда Хива хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган кўнғиротлар етакчиси.

³ *Дин Носирбек* – Марв ҳокими.

⁴ *Олимхон* – 1801 – 1810 йилларда Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

Уларга қарши юборилган 18 минг аскардан иборат қўшин мингларнинг ҳарбий кучларига дош бера олмай, ортга қайтишга мажбур бўлади. Олимхон Самарқандни ҳам қўлга киритишга ҳаракат қилиб кўрди. Бу гал манғит амирининг қўли баланд келиб, у Жиззах ва Ўратепани қайтариб олишга муваффақ бўлди.

Амир Ҳайдар даврида давлатнинг молиявий аҳволини қониқарли даражада, деб бўлмас эди. Узлуксиз урушлар, мураккаб бошқарув тизимида банд бўлган амалдорларни маош билан таъминлаш, турли тоифадаги дунёвий амалдорлар ва уламоларнинг моддий манфаатларини назарда тутиш давлат хазинасининг ҳолатига салбий таъсир кўрсатди. Бу ҳукмдор даврида амалдорларнинг сони 1000 дан, пилта милтиқлар билан қуролланган ҳарбийларнинг сони эса 12 000 дан ошиб кетди. Уларни ҳар ойда маош ва буғдой билан таъминлаш лозим эди. Бу ҳолат давлат хазинасининг ҳажмида ўз аксини топди.

Амир Ҳайдардан сўнг Бухоро тахтига ўтирган унинг ўғиллари амир Ҳусайн¹ икки ярим ой, амир Умар² тўрт ойгина ҳукмронлик қилганлар. Улардан сўнг тахтга амир Насрулла³ ўтирди. Унинг ҳукмронлиги даври ҳам мамлакатдаги мавжуд тарқоқликка қарши курашлар билан характерланади. У қабила бошлиқларининг исён ва ғалаёнларига қарши қаратилган сиёсий йўл тутиб, уларни «ўз ерларидан қўзғалмасдан ўтиришга» мажбур этди. У отаси амир Ҳайдар даврида бебошлик қилган барча вилоятларни марказий ҳокимиятга бўйсундирди.

Хонлик ҳудудини бирлаштириш ишида амир Насрулла кўп ғайрат кўрсатди. Биргина Шаҳрисабз «йигирма йил давомидаги ўттиз икки юришдан сўнг» Бухорога қўшиб олинди (1856). Китоб ҳам қўлга киритилди.

1842 йилда у Қўқонни забт этишга муваффақ бўлди. Лекин Бухоро ерларига Оллоҳқулихоннинг⁴ қўққисдан бостириб кириши Бухоро амирини водийдан тезда қайтишига сабаб бўлди. Амир Насрулла Қўқонда Иброҳим парвоначини бошқарувчи этиб тайинлаб кетган эди. Маҳаллий аҳолига нисбатан зулм ўтказган бу шахс икки ойдан сўнг аҳолининг қаршилиқ кучлари томонидан ағдариб ташланади.

---

¹ *Ҳусайн* – 1826 йилнинг октябрь–декабрь ойларида Бухоро амирлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган манғитлар етакчиси.

² *Умар* – 1826 декабрь – 1827 апрель оралиғида Бухоро амирлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган манғитлар етакчиси.

³ *Насрулла* – 1827–1860 йилларда Бухоро амирлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган манғитлар етакчиси.

⁴ *Оллоҳқулихон* – 1825–1842 йилларда Хива хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган қўнғиротлар етакчиси.

Давлат бошқаруви. Манғит сулоласи вакиллари ҳам давлатни бошқаришни асрлар давомида шаклланган ўзбек давлатчилиқ анъаналарига суянган ҳолда амалга оширишган. Марказий бошқарув тўлалигича даргоҳда мужассамлашиб, аштархонийлар даврида асосан емирилиб бўлган девонлар тизими ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас эди. Улар зиммасига юкланган ижроия вазифалари тўғридан-тўғри саройдаги бирор-бир лавозим эгаси ёки муайян арбоб фаолиятида мужассамлашган эди. Бу эса ўз навбатида ҳар бир мансаб ва лавозимнинг давлат бошқарувидаги аҳамияти ошиб боргани ва улар эгаларининг давлат бошқарувидаги ўрни кучайганини кўрсатади.

Қушбеги аштархоний Убайдуллахон давридаёқ энг нуфузли лавозимга айланган эди. Манғитлар даврига келиб эса, у олий ҳукмдордан кейин иккинчи шахс бўлиб қолди. Мақоми даражасидан бош вазирга тенг келадиган бу мансаб эгаси мамлакат бошқаруви, молия, солиқ, хазина, пойтахтдаги аҳвол билан боғлиқ энг муҳим масалаларни назорат қилган. Шунингдек, унга барча вилоятлар бўйсунган. Хусусан, қушбеги пойтахт шаҳар ва унинг вилояти ҳокими ҳам саналган. Бухоро вилояти ва шаҳаридаги тинчлик, осойишталик учун жавобгар шахс бўлган қушбеги мамлакатдаги бошқа вилоятлар ва шаҳарлар ҳокимлари бўйсунадиган шахс эди. У шунингдек, шаҳар ва вилоятдан тушадиган турли солиқлар ва закот йиғилиши учун масъул эди.

Давлат бошқарувида муҳимлиги жиҳатидан навбатдаги ўринда турган мансаб *деворбеги* бўлиб, у давлатда ўзига хос молия вазири мақомига эга бўлган. Бу лавозим эгасини одатда *қўйи қушбеги*, деб ҳам аташган. Унинг бундай аталишига сабаб, бош вазир – қушбеги арқда ўтириб, фаолият юритган бўлса, асосан закот йиғиш билан боғлиқ ишларга мутасадди бўлган *деворбеги* қароргоҳи арқдан пастда жойлашган. Шу боисдан аҳоли орасида бош вазир *қушбеги*, молия вазири эса *қўйи қушбеги*, деб аталган. Унинг зиммасига, шунингдек, Қорақўлдаги сув таъминоти ҳам юкланган эди.

Оталиқ асосан шахзодалар тарбиясига масъул бўлган. Бу лавозим эгалари манғитлар даврида мамлакатнинг марказий қисми – Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги ерларнинг сув таъминоти ва аҳамияти, суғориш масалаларига ҳам мутасадди бўлишган.

Манғитлар ҳукмронлиги даврида айрим лавозимларнинг аҳамияти уни эгаллаган шахснинг нуфузи билан ўлчанадиган бўлиб қолган. Муайян лавозимни эгаллаган шахснинг обрў-эътибори қанчалик юқори бўлса, у ўтирган мансабнинг ҳам давлат бошқарувидаги аҳамияти ортиб борган. Улар жумласига давлат бошқарувида нуфузи ортган олий ҳукмдорнинг ёрлиқларини амалдорлар, умуман тегишли кишиларга етказувчи, шунингдек, зиммасига араб миллатига тегишли аҳоли билан шуғулланиш вазифаси ҳам юклатил-

ган *парвоначи*, жабрланувчилар арзини амирга етказиш ва жавобини олиб беришга масъул, баъзи ҳолларда олий ҳукмдор рухсати билан ўзи ҳам уларнинг талабини қондириши мумкин бўлган *додхоҳ*ни киритиш мумкин. Бу даврда худди шундай тарзда аҳамияти ошиб борган лавозимлардан бири *иноқ* бўлиб, бу мавқега эришган шахс ўз лавозимига кўра, олий ҳукмдор буйруқларини ҳукуматдаги оддий хизматчиларга етказиш орқали уни амалга оширишни ташкил қилиш билан шуғулланган. Шунингдек, унинг зиммасига давлат мансабини эгалламаган, лекин ҳокимият хизматида бўлганлар масалалари билан ҳам шуғулланиш вазифаси юклатилган. Бошқарув тизимида *кичик иноқ* хизмати ҳам бўлиб, у жойлардан келган мурожаатномалар, хорижлик элчилар томонидан тақдим қилинган ҳужжатлар, номаларни қабул қилувчи илк босқич ҳисобланган. Бундан ташқари, унда олий ҳукмдорнинг муҳри ҳам сақланган.

Манғитлар даврида мавқели мансаблардан яна бири *тўқсоба* эди. Асл маъносига кўра, унинг эгаси туғ, яъни давлат байроғини сақлашга мутасадди – байроқдор бўлган. Шунингдек, у олий даражадаги маросимларда ишончли шахс сифатида қатнашиб, олий ҳукмдор олдида таом тортиш каби масъулиятли вазифаларни ҳам бажаришга жавобгар бўлган. Шу билан бирга, унга бирор-бир туман ҳам бириктириб қўйилган бўлиб, у моддий томондан мана шу ҳудуддан келадиган даромад орқали таъминланган. XIX аср бошларига келиб, бу лавозим эгасининг худди *додхоҳ* сингари ҳарбий соҳадаги аҳамияти ортиб боради.

Ҳарбий соҳада энг юқори даражада ҳарбий вазир турган. Уни кўп ҳолларда *лашкар тўпчибоши*си, деб аташган. Бухоро ҳарбий истеҳкоми бошлиғи лашкар бошлиғи саналиб, амалда у ҳарбий вазир вазифасини ўтаган. Тўпчи қисмлар бошлиғи мавқеининг бу даражада ошиши ўша даврдаги ҳарбий ҳаракатларда энг замонавий қурол – тўпларни ишлата биладиган тўпчиларнинг аҳамиятидан келиб чиқади.

Марказий бошқарув тизимида шайбонийлар ва аштархонийлар даврида бўлгани каби бир қатор лавозимлар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳам мавқеи ўша мансабга ўтирган шахсларнинг обрў-эътибори орқали мустаҳкамланиб борган. Улар жумласига, мамлакат миқёсидаги хавфсизлик хизмати вакили – *қўқалдош*, ҳарам ходимлари бошлиғи – *бош хожа*, қурилиш ишларига масъул – *қутвол*, *баковулбоши*, олий ҳукмдор ва амалдорларнинг хизматидагиларни назорат қилиб турувчи – *кичик ўроқ*, *эшикогабоши*, *мирохўр*, қурол-аслаҳага масъул – *қўрчибоши*, шаҳар, йўллар посбони – *қоровулбеги*, ҳарбий ҳаракатлар даврида ҳарбийларни турига қараб тақсимловчи – *удайчи*, элчилар қабулини уюштирувчи – *шиговул* каби лавозимларни киритиш мумкин. Улар бевосита лавозимлари, назарда тутган вазифалари билан бир

қаторда давлат сиёсий ҳаётидаги мавқеи билан ҳам қадрланишган. Кўп ҳолларда олий ҳукмдорлар томонидан улар масъул топшириқларни бажаришга сафарбар қилинган. Улардан бири 1842 йили амир Насрулла томонидан босиб олинган Қўқонда ноиб сифатида қолдирилган амалдор – *парвоначи* эди.

Шунингдек, *шайхулислом*, *қози*, *муфтий* сингари мансаблар ўзининг илгариги мавқеини сақлаб қолган ва жамиятда роли катта эди. Олий ҳукмдор томонидан тайин этиладиган бу шахслар айрим вилоят ва шаҳарлардаги диний бошлиқ саналиб, интизом ва тартибни сақлаб туришга ҳаракат қилишган.

Маъмурий-бошқарув тизимининг ажралмас қисмларидан бири фуқароларнинг арз ва шикоятлари, талаб ва илтимослари асосида судлов ишларини амалга ошириш учун масъул *қозилар* эди.

Манғитлар даврида қозилик тизимини ислоҳ қилишга йўналтирилган баъзи ҳаракатлар ҳам амалга оширилди. Жумладан, амир Шохмурод адлия ва судлов ишлари борасида ҳам айрим ислохотларни қилган. Судлов ишларига бағишланган асар ёзилиб, унга барча вилоят ва туманларнинг қозилари таянишлари лозим эди. Шунингдек, қирқта фақиҳдан иборат юқори қозилик тузилмаси ҳам ташкил этилади. Унинг аъзолари кўп масалаларни олий ҳукмдорнинг иштирокида кўриб чиқишган. Унга ҳар бир мусулмон, ҳатто қуллар ҳам ўз хўжайинлари устидан арз қилиб мурожаат қилишлари мумкин эди. Бундан ташқари, фуқароларнинг шахсий мулкини тортиб олувчиларни жазолаш чоралари ишлаб чиқилган.

Маъмурий-бошқарув тизимида қозилар билан бир қаторда *муфтийлар* ҳам катта ўрин тутишган. Муфтийлик лавозимини эгаллаган шахслар қозилар каби шариат асослари ва мусулмон қонуншунослиги бўйича кенг қамровли билимга эга бўлишлари лозим эди. Одатда, муфтийлар турли мунозарали масалалар бўйича шариат, ҳадислар асосида «фатво» ва «ривоятлар» тузишган. Қозилар мунозара олиб бораётган томонлар вакилларига бундай «фатво» ва «ривоятларни» кўрсатишган, муфтийлар уларга ўз муҳрларини босганларидагина ўз ҳукмларини чиқаришган.

Муфтийларни тайинлаш ҳукуқи пойтахт Бухоронинг *қозикалонига* берилган эди. Муфтийлар ичида ҳам ўзига хос табақаланиш мавжуд бўлиб, уларнинг юқори тоифаси – *аълам* деб аталган. Аъламлар ҳам иккига бўлиниб, уларнинг каттаси *оҳунд*, кейингиси *аълам* деб номланган.

Бошқарув тизимида, шунингдек, *раис* (мухтасиб), *садр* (вақф мулклари ҳисоб-китоби ва назорати билан шуғулланувчи) мансаб эгалари ҳам фаолият юритишган.

Маҳаллий бошқарув тизимида ҳам марказий бошқарув тизимидаги каби мансаб ва лавозимлар бўлган. Манғитлар даврида ҳам олдинги сулолалар

давридаги каби олий ҳукмдор томонидан мамлакат ерларини бошқарув учун хон томонидан ўз қариндош-уруғларига бўлиб берилиш тажрибаси давом эттирилди. Айрим ҳолларда, вилоят ва шаҳар ҳокимлиги нафақат ҳукмрон сулола вакилларига, балки олий ҳукмдорнинг ҳарбий ҳаракатларида фаол иштирок этган баъзи мансабдор шахслар, шунингдек, турли қабила ва уруғлар вакилларига ҳам берилган.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Манғитлар ҳукмронлиги даврида ҳам аҳолининг катта қисмини ўтроқ аҳоли ташкил этгани ҳолда, кўчманчи ва ярим кўчманчи турмуш кечирувчи уруғлар ҳам бўлган. XIX асрнинг 40-йилларида умумий сони 270 минг атрофида бўлган *қипчоқлар* сон жиҳатидан энг катта ҳисобланган. *Манғитлар* Бухоро ва Қарши атрофларида, *хитойлар* Бухоро ва Кармана, *найманлар* Зиёвиддинда, *қипчоқлар* Каттақўрғон ва Самарқандда, *саройлар* Мирзачўлда, шунингдек, Самарқанддан Қаршига боровчи йўл бўйлаб, Қарши ва унинг ўртасидаги тоғларда *қўнғиротлар*, *Ғиждувон* атрофида *дўрмонлар*, *Нурда бургутлар*, *Шаҳрисабзда кенаслар* яшашган.

Ўтроқ аҳоли суғорма деҳқончилик қилишга қулай бўлган воҳалар ва уларда жойлашган шаҳар, қишлоқларда истиқомат қилишган. Шунингдек, ярим кўчманчи ҳаёт тарзини кечирган *абдал*, *қарлуқ*, *қангли*, *барлос*, *жалойир* ва бошқалар асосан лалми ерларда яшаб, деҳқончилик билан бирга чорвачилик билан ҳам шуғулланишган.

Варданза¹, Самарқанд, Қарши атрофларида яшаб, бозорларига қора ва кулранг қорақўл етказиб берган *араблар* аҳолининг унча катта бўлмаган қисмини ташкил қилишган. Амир Ҳайдар томонидан 4000 марвлик оиланинг Самарқанд атрофига кўчирилиши билан сони ортган форслар, туркманлар, дашт ерлари ва мамлакатнинг шимолида, шунингдек, Зарафшон водийсида яшаган қорақалпоқлар, шимоли-шарқда яшаган Кичик ва Ўрта жуз қозоқлари вакиллари ҳам аҳолининг муайян қисмини ташкил қилган.

Мамлакатда «Бухоро яҳудийлари», Самарқанд ва Қорақўл атрофида яшаган лўлилар (жўги, мазанг ва лўли), шунингдек, бу ерга турли мақсадларда келиб, қолиб кетган руслар, татарлар, афғонлар, ҳиндлар, қалмиқларни ҳам учратиш мумкин эди. Пойтахтда 800 та яҳудий оила яшаган.

Манғит амирлари ҳам ўзларидан олдин давлатни бошқарган сулолалар каби янги сунъий суғориш ариқларини бунёд этиш ва эскиларини таъмирлаш ишларига катта эътибор қаратишган. Манғит амирлари турли ўзбек уруғлари ўртасидаги жанжалларга барҳам бериш йўлида бир қатор тadbирларни амалга оширишган. Жумладан, урушқоқ уруғларни ишлов

---

¹ Варданза – харобалари Бухородан 40 км шимоли-шарқда сақланиб қолган кўҳна қишлоқ.

берилмаган ерларга кўчиришган. Натижада, турли уруғларнинг ўтроқлашув жараёни кечган. Ушбу сиёсатнинг мантикий давоми сифатида бу ерларда ўтроқлашган аҳолининг ҳўжалик юритиши учун сунъий суғориш тизимлари бунёд этилган. Бу борадаги ишлар, айниқса, Зарафшон воҳасида фаол олиб борилди. Бу ерда Жўйихурма ва Жўйисаразм каби йирик ариқлар қазилган.

XVIII асрнинг 50-йилларида, шунингдек, путурдан кетган ва таъмирталаб ҳолга тушиб қолган сунъий суғориш тизимларини қайта тиклаш ишлари ҳам олиб борилди. Бу даврда Дарғом ариғидаги сув айиргич – тўғон қайта тикланган. Панжикент, Шероз¹, Ургут ва Самарқанд яқинида Оқдарё ва Қорадарёдан қазилган ариқлар тозаланди, янгилари бунёд этилди.

Айниқса, Амир Шохмурод даврида кўпгина янги ариқлар қазилган. Улар жумласига Ургут туманидаги Қозон ариқ, Шероз туманидаги Туманариқ, Суғуд туманидаги Тоғузариқни киритиш мумкин.

Сув тақсимотида *тегирмон*, унинг ярмига тенг, 10–15 таноб ерни суғоришга етадиган *тош*, *қулоқ* ўлчов бирликларидан фойдаланишган. Сувни тақсимлашда *равоқ*дан ҳам фойдаланишган. Бу мослама одатда тош кўприклар остида бунёд этилган бўлиб, унинг ёрдамида 100 *таноб* ерни суғоришга етадиган сув тақсимлаб берилган. Масалан, Самарқанд яқинида бу ердан Карманагача бўлган ерларни суғоришга қодир Зарафшоннинг сувини тақсимлаш учун 21 *равоқ* бор эди.

Сунъий суғориш тизимларини тозалаш, таъмирлаш ва янгиларини бунёд этиш ўз навбатида мамлакатда муҳим аҳамиятга молик жараёнларнинг кечишига олиб келган. Хусусан, бу ишлар натижасида сунъий суғориш тизими ёқалаб кўчманчи аҳолининг ўтроқлашиш жараёни кечган. Бу эса ўз навбатида деҳқончиликда банд ерларнинг кенгайишига шароит яратган.

Аҳоли асосан сувли, тўқай ҳамда лалми ерларда деҳқончилик билан шуғулланган. Сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик олиб борилган ерлар сувли ер, деб аталиб, улар эгаллаган майдон лалми ерлар майдонидан катта эди. Бу ерларга йилда икки марта – баҳор ва кузда экин экилиб, ҳосил олинган.

XVIII–XIX асрларда мамлакат далаларида ғаллачилик, пахтачилик, поллизчилик, боғдорчилик, узумчилик каби соҳалар ривожланиб, турли экинлар, мевалар етиштиришнинг ҳажми ортган. Улар ичида донли ўсимликлар – буғдой, шоли, арпа, тарик, жўхори катта ўринни эгаллаган. Миёнқол ва Шаҳрисабзда етиштирилган шоли ниҳоятда юқори баҳоланган. Жўхорининг турли навлари экилиб, яхши ҳосил олинган. Улар жумласига июнь ойида пишувчи *симоҳи*, августда ҳосили етилувчи *чормоҳи* навларини киритиш мумкин.

¹ Бу ерда Шероз қишлоғи кўзда тутилмоқда.

Манғитлар даврида ҳам ёғ ишлаб чиқаришда катта аҳамиятга эга бўлган кунжут, оддий навли *зигир* ва унинг алоҳида бир тури бўлган *индив* сингари экинлар экилган.

Хунаремандчиликда талаб катта бўлган деҳқончилик маҳсулоти пахта эди. Деҳқонлар уни ўзларининг эҳтиёжлари ва сотиш учун етиштиришган. Пахта мамлакатнинг кўп ерларида экилган. Шу билан бир қаторда, айнан ушбу маҳсулотни етиштиришга ихтисослашган туманлар мавжуд эди. Улар жумласига Бухоро, Шаҳрисабз, Каттакўрғон ва бошқаларни киритиш мумкин. Бу ҳудудларда оқ ва тоза нави ҳисобланган ҳамда бир оз қизғиш тусга эга *ғўза* уруғлари экилган. Ушбу деҳқончилик маҳсулотига Россияда талаб катта эди. Ташқи савдо алоқаларида товар аҳамиятига эга пахтага Россияда бўлган эҳтиёжнинг ортиши мамлакатда бу деҳқончилик экини экиладиган ер майдонларининг кенгайишига олиб келган. Бу даврда тамаки ҳам етиштирилган. Айниқса, Қарши атрофида, Ургут ва Каттакўрғонда етиштирилган тамаки юқори баҳоланган.

Мамлакатда турли бўёқлар берувчи ўсимликлар ҳам ўстирилган. Етиштирилган *рўён*, *испарак*, *бузғунч* кўп ҳолларда товар аҳамиятига эга бўлиб, хорижга олиб кетилган. Масалан, *бузғунч* Бухородан Ҳиротга олиб борилган.

Амирликда полизчилик ҳам ривожланган. Турли полиз экинлари экилиб, улардан олинган ҳосил мамлакат бозорларидаги ички савдода муҳим ўрин тутган. Жумладан, қовоқнинг 9, қовуннинг 10 хили экилган. 1832 йили Бухорода бўлган инглиз элчиси Александр Бёрнс¹ Бухоро қовунлари ҳақида ёзар экан, уларни ҳинд, афғон ва форс қовунлари билан қиёслаб бўлмаслиги, ҳатто машҳур афғон қовунлари ҳам улар билан рақобатлаша олмаслигини таъкидлаган эди.

Аҳоли кашнич, райҳон, бодён, зира, шунингдек, турли гуллар етиштириш билан ҳам шуғулланган. XIX асрда биргина Самарқанд ва унинг атрофларида атиргул, настарин, тўқ қизил рангдаги атиргул (арғувон), лолалар, ҳаво ранг, қизил ва оқ бинафшалар, оқ, қизил ва қашғар гуллари, қизил ва оқ хитой атиргули, раъно, зебо, ҳинди, тугма гуллари ва бошқалар экилган.

Узумчилик ва боғдорчилик ҳам ривожланиб борган. Мамлакат ва ундан ташқарида бедона навли Шаҳрисабз анорлари, Самарқанд шафтолилари, Шаҳрисабз яқинидаги тоғларда етиштирилган бодом машҳур эди. Олманинг 8, узумнинг 12 навидан катта ҳосил олинган. Хусусан, Кармана, Хатирчи, Шаҳрисабз, Ғузор, Чироқчи, Қарши, Каттакўрғон, Қорақўл ва Бухоро узум етиштириш марказларидан бири бўлган.

Амирлик ҳудудида чорвачилик ҳам ривожланган. Чорвачиликка ихтисослашган ҳудудларда қўй, сигир, буқа, хўкиз, туя ва отнинг турли зотлари

---

¹ А.Бёрнс – инглиз элчиси, ҳарбийси, сайёҳи ва тадқиқотчиси.

кўпайтирилган. Улар билан нафақат ички, балки ташқи бозорда ҳам катта савдо амалга оширилган. Товуқ, ўрдаклар парвариш қилинган. Аҳоли каклик ва балиқ овлаш билан ҳам шуғулланган.

Манғитлар ҳукмронлиги даврида ҳам ерга эгаликнинг уч тури – давлат (*амлок, замини мамлака, подшолик*), хусусий (*мулк*) ва *вақф* ерлари мавжуд эди. Уларнинг ичида катта ҳажмга эга бўлган давлат ерлари асосий ер жамғармаси ҳисобланиб, ундан алоҳида кўрсатган хизматларига қараб турли амалдорлар, уламолар, уруғбошчилари ва ҳарбийларга ерлар ажратиб берилган. Ернинг яна бир тури бўлиб, у ҳар қандай солиқлардан озод этилган эди. Бундай ерлар *мулки хуррихолис* деб аталиб, уни эгалари ижарага беришган.

Бу даврда ердан фойдаланиш борасида чуқур ижтимоий ўзгаришлар содир бўлди. Ерни ижарага олиб фойдаланувчи йирик ижтимоий куч – деҳқонлар сони ортди. Нафақат давлат томонидан ерларни ҳадя қилиш, балки, ер олди-соттиси орқали унинг муайян шахслар қўлида тўпланиши кузатилади. Бу жараён оқибатида, ҳатто туманлар микёсида ер майдонларига эга йирик ер эгалари шаклланади.

Шайбонийлар ва аштархонийлар сулолалар ҳукмронлигида кузатилгани каби манғитлар даврида ҳам кўчманчи аҳолининг иқтисодий жиҳатдан ёмон аҳволга тушиб қолган қисмининг, шунингдек, ярим кўчманчиларнинг ўтроклашиш жараёни давом этди. XIX асрнинг биринчи ярмида бу жараён янада жадаллашди.

Манғитлар даврида ҳам мамлакат ҳаётида шаҳарлар муҳим ўрин тутган. Улардан бири пойтахт Бухоро бўлиб, сулола вакиллари олиб борган сиёсати натижасида унинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий мавқеи ва салоҳияти янада ривожланиб борди. Айниқса, бу борадаги ўсиш XVIII асрнинг охирлари ва XIX асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Сиёсий низолар, парокандалик ва ҳўжаликнинг издан чиқиши оқибатида таназзулга юз тута бошлаган пойтахт шаҳар ўзининг илгариги мавқеини тиклаб борди. Шаҳарда кўплаб савдо иншоотлари, маданий муассасалар, жамоат бинолари қурилиши жадаллашиб борди.

XVII асрнинг охирлари – XVIII асрнинг биринчи ярмида кечган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг таназзули оқибатида инқирозга юз тутган шаҳарлар жумласида оғир дамларни ўз бошидан кечирган Самарқанд ўзининг илгариги мавқеини тиклади. Манғит амирларининг ҳаракати билан шаҳар аста-секин аҳоли билан тўлиб борди ва XIX асрнинг 40-йилларида аҳоли сони 25–30 минг кишига етди.

Мамлакатнинг турли марказларида анъанавий ҳунармандчилик соҳалари – тўқимачилик, металлга ишлов бериш, чармчилик, ёғочга ишлов бериш,

кулолчилик, озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлаш ва бошқалар мавжуд бўлиб, уларда банд бўлган ҳунармандлар томонидан аҳолининг кундалик турмушида асқатадиган турли маҳсулотлар ишлаб чиқарилган.

Манғитлар даврида ички ва ташқи савдо кенг ривожланди. Савдо тараққиёти натижасида Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Қарши каби шаҳарларнинг иқтисодий қудрати ўсиб борди. XIX асрнинг 20-йилларида «Бухоро шаҳри нафақат мамлакат, балки қўшни давлатлар шаҳарлари орасида ҳам машҳур савдо шаҳри сифатида саналиши мумкин эди».

XIX асрда савдонинг ривожланиши натижасида Қаршининг ҳам аҳамияти ўсиб борди. 1875 йилдаги бир ҳужжатда «Бухорога шарқдан ва жануби-шарқдан олиб бориладиган ҳамма нарса Қаршини четлаб ўтмайди. Шу боисдан шаҳар бошқа Бухоро шаҳарларидан фарқли равишда тез ўсаяпти», деб қайд этилган эди.

Мамлакатга келтириладиган моллар таркибида ҳам ўзгаришлар содир бўлди. Жумладан, XVI–XVII асрларда Россиядан Бухоро хонлигига асосан «булғорий териси», мўйна, мовут, ёғоч идиш-товоклар ва бошқалар келтирилган бўлса, манғитлар даврига келиб бу молларнинг хиллари ўзгара борган. Хусусан, XIX аср бошларида Россиядан Бухорога матолар, фабрика маҳсулотлари, мис, жез, темир, чўян, симоб, қизил бўёқ, шакар ва бошқа моллар келтирилган. Кошғар ва Қўқон орқали Хитойдан туктачой (ғишт чой), оққуйруқ (қўк чой), чинни, кумуш ёмбилар ва бошқа товарлар келтирилган.

Қўшни мамлакатларга Бухородан турли хил ип, ипак ва жун газламалар, тайёр кийим-бош етказиб берилган. Арминий Вамбери¹ «Маҳаллий маҳсулотларнинг ҳаммаси жуда арзондир ва шунинг учун Бухоронинг қўйлак бозори серхашам кийим билан Хитой Татариясига² қадар барча мусулмонларни таъминлайди», деб қайд этган эди. Бухоро шаҳарларида тўқилган турли матолар, кийим-бош Россияга ҳам олиб борилган. Хусусан, Оренбургга 1769 йили «кўплаб оддий ва тўкилиш сифати турлича бўлган ип-газламалар... тўнлар» олиб борилган. Шунингдек, бу шаҳарга «қиммат нархда сотиб олинадиган кул ранг ва жингалаксимон Бухоро қоракўллари», фируза ва бошқа қимматбаҳо тошлар, ҳамда «қуритилган ўриклар, шафтоли ва жуда ёқимли майда узум, кишмиш... ёнғоқлар» олиб бориб сотилган.

XIX аср бошларида қайд этилишича, Бухородан Ёркентга³ маржон, фируза, қоракўл терилари ва тулки мўйнасини олиб боришган.

Манғитлар даврида ҳам мамлакатнинг турли марказларида маълум бир турдаги маҳсулот турини сотишга ихтисослашган бозорлар сони кўпайган.

---

¹ Арминий Вамбери – 1863 йили Туркистонда бўлган мажористонлик сайёҳ ва олим.

² Хитой Татарияси – Шарқий Туркистон.

³ Ёркент – ҳозирги Хитойнинг ғарбидаги воҳа ва туман.

Карвонсаройларнинг ҳам муайян турдаги молни сақлашга ихтисослашуви кучайган.

Манғитлар пул муомаласини ҳам тартибга солишга ҳаракат қилишган. Мамлакатдаги тартибсизликларнинг аксарияти кўпинча пул муомаласи борасидаги муаммолар билан боғлиқ ҳолда кечган. 1785 йилда пул муомаласи борасидаги тартибсизликларга барҳам берувчи туб ислоҳот ўтказилган. Кумуш тангаларнинг оғирлиги, катталиги, асиллиги, зарб этиш йўли, тангадаги ёзувлар мазмуни ва безаклар ўзгартирилди. Шайбонийлар ва аштархонийлар ҳукмронлиги даврида қарийб икки ярим аср мобайнида кумуш тангалар ҳар хил асиллик даражасига эга бўлса-да, уларнинг оғирлиги бир *мисқол*га тенг бўлган. 1785 йили кумуш тангалар *мисқол*нинг 7/10 қисмига (3,36 грамм) тенглаштирилган. Кичкина, юмалоқ шаклдаги бу тангалар юқори софлик даражасига эга эди. Ушбу ислоҳот натижасида муомалада бўлган барча эски тангалар муомаладан чиқарилган. Фақат 1753 – 1758 йилларда амир Муҳаммад Раҳим томонидан чиқарилган танга – *мири* муомалада қолдирилиб, у янги танганинг тўртдан бир қисми қийматига тенг бўлган.

Манғитлар ҳукмронлиги даврига келиб ердан ундириладиган солиқларнинг ҳам ҳажми ортиб борган. Хусусан, нафақат давлат, балки хусусий ерлардан ҳам ундириладиган *молужихад*, *хирож* каби солиқларнинг ҳажми ошиб борди. Шунингдек, аҳолидан олдинги даврларда мавжуд бўлган солиқлар (*кафсан*, *таноб пули*, *алаф пули*, *закот*, *йўл*, *даллол пули*, *бозор солиғи*, *тарозу пули*, *туз пули*, *қарагай пули*, *ўтин пули*, *чўп пули* ва бошқалар) ундирилган ва солиқлар тизимида деярли ўзгаришлар содир бўлмаган.

Йирик ер эгалари, савдо иншоотлари ва бошқа кўринишдаги кўчмас мулк эгалари мамлакатнинг асосий бойлиги ва фойда келтирадиган муассасаларни ўз қўлларида тўплаган эдилар. Савдо-хунармандчилик муассасалари йирик мулкдорлар – олий ҳукмдорлар, турли тоифадаги амалдорлар, қабила бошлиқлари, уламоларнинг йирик вакиллари ва бошқалар қўлида тўплана борди. Қишлоқ ерлари ва шаҳарлардаги кўчмас мулк ва савдо-хунармандчилик муассасаларидан келадиган фойдага улар янги мулкларни сотиб олиб, янада бойиб боришган, халқаро савдо билан шуғулланиб, узок юртларга савдо карвонларини жўнатишган. Бу даврда муайян пул миқдори эга ҳар бир шахс савдо билан шуғулланган. Бироқ улар томонидан ўзлаштирилган бу бойликлар ишлаб чиқариш жараёнига сарфланмаган ва мамлакатнинг иқтисодий тараққиётига хизмат қилмаган.

Илм-фан ва маданият. Манғитлар даврида илм-фан йўналишларида эришилган ютуқларни қайд этиш имкони йўқ. Тўғри мадрасалар қурилган, борлари ўз фаолиятини давом эттирган. Бироқ улардаги таълим савияси

тобора ордта қолиб, жаҳонда эришилган марралардан хабарсизлик ҳолати ҳукмрон бўлган.

Меъморилик-қурилиш ишларига амир Ҳайдар томонидан Самарқандда қурилган мадраса (1812), Бухорода Шайх Жалол хонақоси (1753–1754), Халифа Худойдод масжиди (1777), Раҳмонкули мадрасаси (1794–1795), Эрназар Элчи мадрасаси (1794–1795), Турсунжон мадрасаси (1795–1796), Халифа Ниёзкул томонидан қурилган «Чор минор» мадрасаси (1807), Қаршида амир Ҳайдар даврида «сут сотиш билан шуғулланувчи аёл – Гулининг маблағига қурилган» мадрасани киритиш мумкин.

А. Бёрнс эса Бухорода 366 та «катта ва кичик» мадраса бор, деб кўрсатар экан, мадрасалар толиблари орасида «Эрондан ташқари ҳамма мамлакатлар кишиларини учратиш мумкин. Улар етти ёки саккиз йиллик ўқув курсини тугатиб, ўз ватанларига билим захираси ва машҳурлик билан қайтадилар», деб қайд этган эди.

XIX асрнинг биринчи ярмида пойтахт шаҳар Бухорода ундаги кўчалар сонига мос равишда 360 та масжид бўлиб, улардан 8 таси жоме масжидлари вазифасини ўтаган. Булар – Масжиди Баланд, Масжиди Уста Роҳи, Масжиди Жўйбор, Масжиди Говқушон, Масжиди Шахшана, Масжиди Халифа Ҳусайн, Масжиди Поянда оталиқдан иборат эди.

Илмий ва маданий турмушни тарихчилик, шеърят, тиббиётга оид асарларнинг дунёга келиши билан боғлаш мумкин. «Тухфат ал-хоний», «Тарихи амир Ҳайдар», «Фатҳномаи султоний», «Манғитлар хонадони салтанати қисқача тарихи», «Ўзбек подшоҳлари зикри», «Тарихи салотини манғитийа, ўзбакийа ва аштархонийа» тарихий асарлар шулар жумласидандир. Шунингдек, Муҳаммад Шариф Бухорийнинг «Мизан ат-тибб» асарига ёзган шарҳларидан бошқа жиддийроқ асарни топиш қийин.

Ташқи сиёсат. Россиянинг Туронга қизиқиши ортиб, унинг сиёсий мақсадлари ҳам яққоллаша ва йириклаша бориши айнан манғитлар ҳукмронлиги даврига тўғри келган. Рус ҳукумати томонидан юборилган элчиликлар ўзбек давлати ҳақида тўлиқ маълумот тўплаш, келгусида амалга оширилиши муқаррар ҳарбий юришларга тайёргарлик кўриб бориш мақсадини кўзлаган эди. Бундан ташқари, ўзбек савдо-ишбилармон аҳлини ўзига оғдириш, XVIII асрдан кучайиб борган сиёсий тарқоқлик муҳитини авж олдириш каби зимдан ҳаракатлар ҳам бўлганини таъкидлаш жоиз.

Рус омили манғитларнинг усмонийлар билан алоқаларида ҳам ўз аксини топган эди. 1776 йили Истанбулга келган ўзбек элчиси Муҳаммад Бади орқали бериб юборилган жавоб мактубида мусулмонлар ўртасида бирлик йўқлигидан нолиган усмоний султон манғит ҳукмдорларини қирғиз ва козоқларни Россиянинг чегара ҳудудларига ҳужумлар уюштиришга чақириш, Бухоро уламоларининг усмонийлар учун дуода бўлишларини сўрагани маълум.

1783 йили Қрим Россия томонидан босиб олиниши 1787–1792 йилларда рус-турк урушига йўл очиб беради. Усманийлар Бухорони ҳам бу урушга тортишга ҳаракат қилишган. Чунончи, 1785 йили ўзбек пойтахтига келган турк элчиси Оламдор Меҳмед Сайидоға амир Шохмуроддан рус ҳукумати-га қарши чиқиш, Дашти Қипчокда яшовчи «қирғизлар ва қозоқлар» ораси-да русларга қарши ғазовот ғоясини тарғиб қилиш, Россияда юз бераётган воқеликлар ҳақида усманийларни хабардор қилиб туриш кабиларни илти-мос қилган эди. Бунга жавобан, амир Шохмурод манғитларда замонавий қурол-аслаҳанинг етишмаслиги, усманийлар тарафи уларни етказиб бер-гани тақдирда, у ҳарбий ҳаракатлар бошлаши ва Россия билан чегарадош ерларда ҳарбий истеҳкомлар қуриши мумкинлигини билдиради.

Манғитлар Истанбулга Мирза Хожа Собир (1801), девонбеги Эшмуҳам-мад (1803), кўрчибоши Мирза Муҳаммад Юсуф (1804), Мирза Ҳожи Собир (1810), Муҳаммад Шарифбий (1815), Муҳаммад Фозил (1820–1821), Бол-тақулибек (1837), Хожа Абдулла афанди (1843–1844), Нур Меҳди (1850) ва бошқаларни элчи сифатида юборгани, ўзаро борди-келдиларга катта аҳа-мият берилганидан далолат беради, албатта. Элчилар орқали юборилган мактубларида Турон минтақасида юз бераётган ўзгаришлар ҳақида билди-риш баробарида усманий султондан қурол-яроғ, ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларида усталар, шунингдек, тоғ-кон ишлари, металлургия, тиббиётга оид китоблар, диний адабиётлар ҳам сўралган. Бироқ бунга жавобан сул-тонлик томонлари китобларни юбориш билан чегараланиб қолгани инобат-га олинса, бирор-бир амалий ёрдам кўрсатилмагани аёнлашади.

Ҳиндистонда мустаҳкам ўрнашиб олган инглизлар XIX асрнинг иккин-чи ўн йиллигидан эътиборан Туронга катта қизиқиш билдира бошлашган. Инглизлар турли сафарлар орқали минтақадаги сиёсий вазият, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий имкониятлари, қарвон йўлларини ўргандилар. Бухо-рога келган У.Муркфорт ва Д.Требек (1821–1825), А.Бёрнс (1831–1832), Ко-нолли ва Ч.Стодарт (XIX асрнинг 30-йиллари) Ост-Инд компаниясининг¹ махфий топшириқларини бажардилар.

Англиянинг ўзбек давлати билан муносабатлари фаоллашишини ўз за-рарига йўйган рус ҳукумати Туронни эгаллаш билан боғлиқ азалий режаси-ни тезлаштиришга бел боғлаган. XIX аср 60-йилларида манғитлар ва руслар ўртасида бошланган қуролли тўқнашувлар 1868 йилги Зирабулоқ жангида² амир Музаффар³ қўшини мағлубияти билан Россия фойдасига хотима топади.

¹ *Ост-Инд компанияси* – савдо-сотик ишларини бажариш мақсадида тузилган, бироқ Шарқнинг бир қатор ўлкалари, жумладан, Ҳиндистонни мустамлакага айлантирган ва бошқарган ташкилот.

² *Зирабулоқ жанги* – 1868 йил 2–3 июнь кунлари Бухоро амирлиги ва Россия империяси ўртасида, Самарқанд – Бухоро йўлида жойлашган Зирабулоқ қўргони ёнида юз берган уруш.

³ *Музаффар* – 1860–1885 йилларда Бухоро амирлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган манғитлар етакчиси.

XVIII. МИНГЛАР БОШҚАРУВИ ДАВРИ

Аштархоний ҳукмдор Убайдуллахон даврига келиб, марказий ҳокимиятнинг ўта заифлашиши оқибатида ҳам пойтахтнинг ўзида, ҳам жойларда мустақил сиёсат юритиш илинжида бўлган сиёсий доираларнинг кучайиши учун муносиб шароит туғдириб берилган эди. Улардан бири кейинчалик аштархонийлардан марказий ҳокимиятни тортиб олган манғитлар бўлса, иккинчиси, манғитлардан олдинроқ «отни қамчилаган», ўз сиёсий иштаҳасини ўлканинг бир чеккасида ҳам қондириш мумкинлигини амалда кўрсатиб қўйган фарғоналик минглар эди.

Турон сиёсий-ҳарбий турмушида темурийлар замониданоқ маълум минг уруғи вакиллари Ургут, Чечакту, Маймана, Сарипул, Гурузвон, Шибирғон, Андхуд, Фарғона каби ҳудудларда етарли даражада мавқега эга бўлганлари яхши маълум. Убайдуллахон ва ургутлик Оллоҳберди минг ўртасида юз берган можаро марказий ва маҳаллий кучлараро қарама-қаршилиқ намунаси эканлигидан ташқари, аштархонийларнинг кучсизланиши натижасида уруғлар ўртасида бошланиб кетган ҳокимият учун кураш сифатида қайд этилади. 1711 йили Убайдуллахоннинг ўлдирилишида Оллоҳбердининг укаси Кучак, демак, мингларнинг қатнашгани ҳам бежиз эмас, албатта.

Қисқаси, минг уруғи бошлиғи Шохруххон¹ фурсатдан унумли фойдаланиб, мамлакатнинг шарқий бўлагида ўз мустақил ҳокимиятини ўрнатишга эришади. Шу тариқа, ягона давлат ва юртда сиёсий, иқтисодий ҳамда ҳудудий жиҳатлардан бўлиниш юз бериб, ўзаги Фарғона водийси бўлган, кейинчалик илмий ва кундалик муомалада Қўқон хонлиги, деб юритила бошлаган мустақил сиёсий бирлик юзага келган.

Бухоронинг ўзида ички муаммоларга ўралашиб қолган аштархоний Абулфайзхоннинг шарқий ерларни қайтариб олишга қурби етмаслиги Шохруххон учун ўз мавқеини мустаҳкамлаб боришга шароит яратиб берган.

Унинг ишини давом эттирган ўғли Абдурахимхон² Фарғона водийсини тўлиқ бўйсундиришдан ташқари, 1733 йили Самарқанд, Жиззах ва Кат-

¹ Шохруххон – 1709–1721 йилларда Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

² Абдурахимхон – 1721–1733 йилларда Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

такўрғонни, яъни аштархонийлар измида бўлган муҳим ерларни ҳам ўз бошқарувиغا олишга эришади. Бу билан у ўзининг сиёсий мўлжаллари анча катталигини, соҳибқиронликка даъвоси шунчаки гап эмаслигини кўрсатиб қўйганди, албатта. Ортга қайтиш даврида оғир касалга чалиниб, Хўжандда жони узилмаганида, балки Абдурахимхон кейинчалик бутун ўзбек давлатида минглар ҳукмронлигини ўрнатиши эҳтимоли йўқ эмасди.

Абдукаримхон¹ ҳукмронлиги даврида минглар илк бор ташқи сиёсий куч таҳдидининг синовига дуч келганлар. Яъни Нодиршоҳнинг 1740 йилги босқини пайтида Самарқанд, Каттакўрғон ва Жиззах, яъни минглар қўл остида бўлган ҳудудлар ҳам душман қўлига ўтган. Жавобан тезликда қўшин тортган Абдукаримхон Пешоғарга етиб келганида, эронлик босқинчининг Хоразмга қараб юришни давом эттиргани хабаридан сўнг ҳарбий кучларни ҳар эҳтимолга қарши Пешоғар ва Хўжандда қолдириб, ўзи Қўқонга қайтади. Агар тез орада у жунғорларнинг² водийга босқинини қайтаришга муваффақ бўлгани инobatга олинса, сўз кетаётган паллада минглар йирик ташқи кучларга ҳам қарши туриш даражасига етганлари аёнлашади, албатта.

Абдурахмонхоннинг³ тўққиз ойлик ҳукмронлиги, унинг тахтдан туширилиши ва вилоят ҳокими этиб тайинланиши марказий ҳокимиятда юқори мавқега эга бўлган мансабдорлар қатлами шаклланишидан далолат беради. Қолаверса, бу даврга келиб сулоланинг ичида тахтга даъвогарлик қилувчилар сони ҳам ортган эди. Кейинги уч йилда олий ҳукмдорлик курсиси икки марта қўлдан-қўлга ўтгани буни исботлайди, холос.

1751 йили тахтга ўтирган Эрдонахон⁴ 1752 йили ўрнини калмоқлар тарафидан қўллаб-қувватланган Бобобекка⁵ бўшатиб берган. Бироқ ўн ой ўтар-ўтмас Қўқондаги йирик мансабдорлар кўмагида Эрдонахон яна ҳокимият тепасига келади. Гарчи мазкур воқеалар минглар сулоласи сиёсий қарама-қаршиликлар гирдобига шўнғиб бораётганига ишора бераётгандек бўлиб туюлса-да, кейинги йиллар бунинг тескарисини кўрсатган. Негаки айнан унинг замонида Ўш, Ўзганд бўйсундирилгани, 1758–1759 йиллари

¹ Абдукаримхон – 1733 – 1750 йилларда Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

² Жунғорлар – Жунғор хонлиги аҳолиси; у XVII–XVIII асрларда Балхаш, Етисув, Кўкнор, Балхаш қўллари, Тангритоғ, Олтой, Или водийси, Ўб, Иртиш ва Энасой дарёларининг юқори оқимларини ўз ичига олган ҳудудда фаолият кўрсатган.

³ Абдурахмонхон – 1750 йили Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

⁴ Эрдонахон – 1751 – 1752, 1753 – 1762 йилларда Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

⁵ Бобобек – 1752 – 1753 йилларда Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

хитойлар томонидан босиб олинган Шарқий Туркистонга, Фарғона водийсининг ўзига хос дарвозаси ҳисобланмиш Хўжандга юришлар юз бергани маълум.

Эрдона номи билан боғлиқ яна бир муҳим ўзгариш унинг минглар орасида биринчи бўлиб хон унвонини олгани билан боғлиқдир. Сўнгги изланишларга кўра, 1763 йили ўзбек элчиси Хитойга олиб борган мактубда у хон сифатида тилга олинган. Демак, Фарғона водийсидаги хонлик бошқаруви Олимхон ҳукмронлигидан анча олдин содир бўлган¹. Замондош тарихчилар Эрдонахоннинг эл-юрт ободлиги ва фаровонлиги йўлида анча ишларни бажарганини алоҳида таъкидлаганлар. Аммо отасининг сиёсатини давом эттириш унинг ўғлига насиб этган эмас. Олти ойлик ҳукмронликдан сўнг Сулаймонхон² суиқасд оқибатида ўлдирилади.

Энг узоқ муддат хонлик қилган Норбўтахон³ даври нисбатан сиёсий барқарор ва иқтисодиёт бир маромда ривожланиб боргани билан ажралиб туради. Хўжандда минглар ҳокимиятини ўрнатиш ҳам айнан унга насиб этган. Бироқ унинг ўлиmidан сўнг ҳокимият учун уч гуруҳ ўртасида бошланиб кетган сиёсий рақобат буларнинг барини чиппакка чиқариши ҳеч гап эмасди. Тахт учун кечган ушбу курашда Олимхон ва тарафдорлари, жумладан, тоғаси Ирискулилар устун келишади.

Олимхон ҳукмронлигининг дастлабки кунларидан бошлаб муҳолифатни йўқотиш учун қаттиқ киришгани маълум. У марказий ҳокимиятни кучайтириш мақсадида ҳарбий соҳада ислохот ўтказиб, қўшин таркибида тоғли тожиклардан иборат махсус икки гуруҳ тузган эди.

Олимхонга нисбатан «Золимхон» лақаби қўллангани икки сабаб орқали тушунтирилади. Биринчисига кўра, у қаттиқ ҳарбий интизом жорий қилган. Аниқроғи, у тоғли аҳолидан тузилган ҳарбий қисмни қўшиннинг олдида жойлаштирган бўлиб, бу қисм душмanning ўқ отишига қарамасдан шиддат билан ҳаракатни давом эттирган. Иккинчисига кўра эса Олимхоннинг мамлакатдаги саййидлар ва эшонларга берилган тархонлар, солиқлардан озод қилинган имтиёзли ерларни қайта кўриб чиқиш мақсадида ўтказган текшируви ҳам унинг «Золимхон» номини олишига сабаб бўлган. Аслида, бу текширувдан мақсад мазкур ижтимоий қатлам вакилларига берилган имтиёз – солиқлардан озод этишнинг ҳақиқийлиги ёки сохталигини тасдиқлов-

---

¹ Тадқиқотларда хон сифатида илк бор Олимхон 1805 йили тахтга ўтиргани уқтириб келинган.

² Сулаймонхон – 1762–1763 йилларда олти ой Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

³ Норбўтахон – 1763–1798 йилларда Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

чи ҳужжатларни аниқлаш ва қайта назоратдан ўтказиш бўлган эди. Чунки бу даврга келиб бундай сохта ҳужжатлар сони кўпайиб кетиши натижасида давлат хазинасига тушадиган даромад камайишига олиб келган эди. Бу жараёнлар аслида Олимхоннинг давлат иқтисодиётини тартибга солишдан ташқари айни пайтда давлат ҳужжатларини қалбакилаштиришга қарши қартилган ислоҳоти эди.

1810 йили хонлик тахтига ўтирган Умархон¹ ички сиёсатни мустаҳкамлаш баробарида ташқи алоқаларни кучайтирган эди. Жумладан, рус давлати билан дастлабки савдо муносабатларини, усмонийлар билан эса элчилик алоқаларни ўрнатиш ҳам айнан унинг ташаббуси билан бошланган.

Муҳаммад Алихон² даврида Қоратегин³, Қулоб⁴, Дарвоз⁵, Ўратепа бўйсундирилгани, 1831 йилги Пекин билан имзоланган келишувга кўра Қошғардаги халқаро савдо тўлиқ Қўқон назоратига ўтганини урғулаш жоиз. Шу билан бирга, ҳукмронлигининг сўнгги паллаларида марказий бошқарувда юқори мавқега эга бўлган айрим мансабдорларни қатл эттириши ва мамлакатдан бадарға қилиши унинг ҳокимияти заифлашувига олиб келган. Тахтга ўтирганидан бошлаб ўзига қаршиларни давлатдан чиқариб юбориш сиёсатини амалга ошириб келгани, уларнинг мамлакат ташқарисида бирлашиб, ҳаракат қилишига имкон яратади. Чунончи, Бухоро амирлигида паноҳ топган унинг душманлари Насруллохонга ҳам ўз таъсирларини ўтказишга муваффақ бўлишган. Оқибатда, 1842 йили қўшин тортиб келган манғит амири Қўқонни бўйсундиришга муваффақ бўлган. Аммо шу йилиёқ Шералихон⁶ ҳокимиятни қайта тортиб олади.

Гарчи минглар манғитлар таъсиридан чиқиб, яна мустақил сиёсат юритиш имконига эга бўлган бўлсалар-да, лекин айнан шу даврдан бошлаб мамлакатнинг сиёсий таназзулга қараб шўнғий бошлаганини кузатиш мумкин. Бу даврда хонлик бошқарувида Мусулмонқули⁷ ўтирганлиги туфайли

¹ Умархон – 1810–1822 йилларда Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

² Муҳаммад Алихон – 1822–1841 йилларда Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

³ Қоратегин – ҳозирги Тожикистон ҳудудида, Вахш дарёсининг ўрта оқимида жойлашган тарихий ўлка.

⁴ Қулоб – ҳозирги Тожикистон ҳудудида, Яхсув дарёси водийсида жойлашган тарихий вилоят.

⁵ Дарвоз – ҳозирги Тожикистон ҳудудидаги Бадахшонда жойлашган тарихий вилоят.

⁶ Шералихон – 1842–1845-йилларда Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

⁷ Мусулмонқули (1794–1852) – Худойхоннинг қайнотаси.

кипчоқларнинг фаолияти кучайиб, марказий ҳокимият деярли тўлиқ ушбу қатлам кўлига ўтган эди. У юқори мавқега эга бўлган кипчоқларни баъзи вилоятларга ҳоким этиб тайинлайди. Пойтахтда бўлаётган бу ўзгаришларда Шералихоннинг ҳеч қандай ўрни сезилмайди. Давлат бошқарувида кипчоқларнинг бошқа уруғларга нисбатан олиб бораётган адолатсизликлари ва зулмлари Тошкент ва Ўшда норозиликларга олиб келади. Бундан хавфсирлаган Мусулмонқули ўз ҳукмронлигини янада мустаҳкамлаш йўлида бир қатор хуфёна режаларини амалга оширишга ҳаракат қилади. Олдинига у Шералихон ўрнига Муродни¹ тахтга ўтқазишни режалаштирган бўлса-да, бироқ 1845 йили Шералихонга нисбатан уюштирилган суиқасддан сўнг Худоёрхонни расмий ҳукмдор сифатида эълон қилдиради. Ҳокимият амалда Мусулмонқулининг кўлига ўтади.

Мусулмонқули фуқароларга нисбатан қаттиқ зулм ўтказа бошлагани, юқори мартабали мансабдорлар ҳамда диний уламоларнинг эътироз ва насихатлари ҳам самара бермай, аксинча, уларни ҳам қатл эттириб юборганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Марказий ҳокимиятдаги бундай қарама-қарши сиёсий жараёнлар нафақат бошқа уруғ, балки кипчоқ уруғи айрим вакиллари-нинг Мусулмонқулига нисбатан норозилик ҳаракатларини юзага келтиради.

1853 йили Мусулмонқулининг Тошкентга Нормуҳаммад қушбегига² қарши амалга оширган ҳарбий ҳаракати пайтида унинг ҳукмронлигига чек қўювчи тўнтариш амалга оширилди. Холмуҳаммад додхоҳ³ ва бошқа саркардалар Тошкент ҳокими билан тил бириктириб, Мусулмонқулига зарба берилади. Шундан сўнг Худоёрхоннинг мустақил ҳукмронлиги бошлангани билан ўлка ривожланиши ёки бу борада ўтказилган қандайдир ислохотлар қўзга ташланмайди. Аксинча, бу даврда маҳаллий ҳокимлар томонидан фуқароларга нисбатан иқтисодий зулм кучайгани, масалан, 1857 йили Кировчи⁴ ҳокими бўлиб турган Нормуҳаммад қушбеги ва Мирзо Аҳмад⁵ ўз лавозимларини суиистеъмол қилиб, солиқ миқдорини кўпайтириш орқали фуқароларга жабр-зулм ўтказа бошлаганлари, оқибатда халқнинг ҳукуматга қарши норозилик ҳаракатлари келиб чиққани яхши маълум.

Давлат бошқарувидаги адолатсизликларга чек қўйиш мақсадида Худоёрхоннинг укаси Малла ўзининг норозилигини очик-ойдин билдиради. Шундан сўнг ака-ука ўртасида бошланган сиёсий курашда кенжаси ғалаба қилади.

---

¹ Мурод (1845 йили вафот этган) – Олимхон ўғли.

² Нормуҳаммад қушбеги – 1847–1852, 1863–1864 йилларда Тошкент ҳокими.

³ Холмуҳаммад додхоҳ – Шаҳрихон ҳокими.

⁴ Кировчи – Курама вилоятининг маъмурий маркази.

⁵ Мирзо Аҳмад – ҳарбий саркарда; турли йилларда Тошкент, Туркистонда ҳоким бўлган.

1858 йилда Қўқон тахтига ўтирган Маллахон¹ юзага келган чигал вазиятни ечиш мақсадида бир неча мансабдорлар ўрнини алмаштириб, каттиққўллик билан ҳукуматни идора эта бошлайди. Россия салтанатининг мустамлакачилик ҳаракатларига қарши фаол сиёсат олиб боради. Маллахоннинг ҳукуматни идора этишдаги усуллари айрим амалдорларга ёқмасдан, унга нисбатан суиқасд уюштирилади ва 1862 йили тахтга янги ҳукмдор Шоҳмуродхон² чиқарилади. Бироқ бу хоннинг ҳукмронлиги узокқа чўзилмайди.

1862–1863 йиллар оралиғида тахт учун кураш яна авж ола бошлади. Шоҳмуродхон ўрнини эгаллаган Худоёрхоннинг иккинчи ҳукмронлигидан Шодмонхўжа мингбоши³ ва Мулла Алиқули⁴ норози эдилар. Чунки Худоёрхоннинг биринчи ҳукмронлиги (1845–1858) даврида юзага келган тартибсизликларга чек қўйиш мақсадида Маллахон тахтни айнан шу саркардаларнинг кўмаги билан эгаллаган эди. Шу сабабли, Худоёрхоннинг яна тахтга ўтириши улар учун нафақат ҳокимиятдан қувилиш, балки тез орада уларнинг қатл қилинишини ҳам англатар эди. Бу ҳолат уларни Худоёрхонга қарши курашга ундади. Натижада, сиёсий мағлубиятга учраган Худоёрхон Бухорога қочишга мажбур бўлади.

Мулла Алиқули ҳамда бир қатор юқори мавқега эга бўлган мансабдорлар Саъидхонни⁵ хон қилиб кўтардилар. У ёш бўлгани сабабли бошқарув тизгини Мулла Алиқули ихтиёрига топширилиб, унга «Амирлашкар» ҳамда «Амир ал-умаро»⁶ унвони берилади.

1864 йилга келиб Россия салтанати томонидан Қўқон хонлигининг шимолий ҳудудлари бўлган Авлиёота, Туркистон, Чимкент каби маъмурий бирликлари бирин-кетин босиб олина бошлади. Бу босқинга қарши Мулла Алиқули бошчилигида хонлик ҳарбий кучлари шиддатли жангларда қарши туришга ҳаракат қилди.

Султон Саъидхон русларнинг ҳужумини қайтариш учун манғитлардан ёрдам сўраганда, амир Музаффар Бухорога Султон Саъидхоннинг ўзи кел-

¹ *Маллахон* – 1858–1862 йилларда Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

² *Шоҳмуродхон* – 1862–1863 йилларда Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

³ *Шодмонхўжа мингбоши* – Маллахон, Шоҳмуродхон, Султон Саъидхон ҳукмронлиги даври нуфузли давлат арбоби.

⁴ *Мулла Алиқули* – 1863–1865 йилларда оталиқ, амирлашкар юксак лавозимларини эгаллаган давлат арбоби.

⁵ *Султон Саъидхон* – 1863–1865 йилларда Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

⁶ Сўз кетаётган вақт ва маконда амир ал-умаро амирлар амири, яъни бош вазирни англатган.

сагина, қўшин юборишини ваъда қилади. Бу вақтда Худоёрхон унинг саройида яшар эди. Бу ҳолат амир Музаффарнинг асл мақсади Султон Саъидхон ўрнига Худоёрхонни тахтга ўтказиб, Фарғонани ўзига қарам қилиш, деган фикрни илгари суришга тurtки беради.

Амирлашкарнинг Тошкент мудофаасида руслар билан бўлган жангда шахид бўлиши ҳокимиятда янги ўзгаришларга олиб келган. Фурсатдан фойдаланган амир Музаффар ҳам ўз мақсадига эришиб, Худоёрхонни учинчи бор (1865–1875) Қўқон тахтига ўтказишга муваффақ бўлади. Бу пайтга келиб, хонликнинг ҳудуди унинг дастлабки ташкил топишидаги чегараси доирасида – Фарғона водийсининг ўзи билан чегараланиб қолган эди.

Худоёрхон ҳукмронлигининг охириги ўн йиллик даврида хон ҳокимияти ўз кучини йўқотиб борди. У олиб борган нўноқ сиёсат туфайли ўзаро ички курашларга кенг йўл очилиб, хонлик бошқаруви генерал-губернаторлик измига ўтиб борди. Оқибатда, ўз мавқеини буткул қўлдан бой берган Худоёрхон 1875 йили Тошкентга генерал-губернатор ҳузурига борган. Туркистон генерал-губернатори эса Худоёрхонни хонликни сақлаб қолиш учун Петербургга, Россия императори ҳузурига боришини таклиф қилади. Бироқ у Оренбургда бир қанча муддат уй қамоғида ушлаб турилади. Ушбу давр орасида хонлик тахтига Худоёрхоннинг тўнғич ўғли Насриддинхон¹ ўтказилган. Лекин бундан ҳеч бир наф чикмаган. Аксинча, сиёсий тартибсизликларнинг янада авж олиши Россия салтанатининг хонликни босиб олишини тезлаштириб юборган, холос. 1876 йили Россия салтанати томонидан хонлик тақдири узил-кесил ҳал қилинган: Фарғона водийси босиб олиниб, Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига қўшиб юборилган.

Давлат бошқаруви. Минглар сулоласи ҳам бошқарувни ўзбек давлатчилигида мавжуд бўлган анъаналар асосида давом эттирди. Улар ҳам вилоятларни ўз сулолалари вакиллари орқали идора этиш тизимини йўлга қўйишга ҳаракат қилишган.

Бу сулола даврида ҳам девонлар тизими деярли сақланиб қолмади. Девонлар вазифаси эса даргоҳдаги мансабдорлар зиммасига юклатилган эди. Хонликда ҳам давлат бошқарувининг олий органи *даргоҳ* ҳисобланган. Давлат тепасида олий ҳукмдор – *хон* турган.

Минглар манғитлар ҳукмронлиги доирасидан ажралиб чиққан илк пайтларда бошқарув тизими деярли ўхшаш эди. Лекин кейинчалик айрим ўзгаришлар амалга оширилди. Буни бош вазирлик лавозимида кўриш мумкин. 1810 йилга қадар бош вазир вазифасини худди Бухородагидек *қушбеги* бошқарган. Умархон даврига келиб бу лавозим *мингбошига* ўзгартирилган.

---

¹ Насриддинхон – 1875–1876 йилларда Қўқон хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган минглар етакчиси.

Буни давлат сиёсатида ҳарбий масала устувор даражага кўтарилгани билан изоҳлаш мумкин. *Мингбоши* лавозими эгасига лашкарбошилиқ ваколати ҳам юклатилган эди. Хонликнинг уч томонида хавфнинг юзага келиши бошқарувда ушбу янгиликни киритишга сабаб бўлган.

Бошқарув тизимидаги яна бир ўзгариш – бу, Тошкент ҳокимига *бекларбеги* унвонининг берилиши эди. Бошқарувдаги бу ислоҳот Муҳаммад Алихон даврига тўғри келади. Аниқроғи, пойтахтдан анча узоқда жойлашган ва XIX асрнинг дастлабки ўн йиллигида хонлик таркибига қўшиб олинган Тошкент ва Дашти Қипчоқнинг¹ хонликка тегишли ҳудудларини бошқариш мураккаблашган. Бу эса мазкур ҳудудларни бошқариш тизимига айрим ўзгартиришлар киритишни талаб этди. Шундан келиб чиқиб, 1831 йили Муҳаммад Алихон томонидан *бекларбеги* унвони жорий қилинди. Бу унвон фақат Тошкент ҳокимига берилган эди. *Бекларбеги* бир қатор имтиёзларга эга бўлган, жумладан, унга хонликнинг шимолий ҳудудларидаги Туркистон, Чимкент, Авлиёота устидан сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий назорат қилиш вазифаси топширилган.

Марказий бошқарувда иқтисодий масалалар бўйича масъул амалдор – *девонбеги* ҳам муҳим ўрин тутган. *Девонбеги* хон девони бошлиғи бўлиб, қўл остида бир неча мирзолар фаолият юритган. Мамлакат хазинасига тушадиган маблағ ва унинг сарф-харажати *девонбеги* назоратида бўлиб, махсус қирим-чиқим дафтарларида қайд қилиб борилган.

Марказий бошқарув тизимида хонликка чет мамлакатлардан сиёсий, иқтисодий, дипломатик мақсадларда келган элчиларни кутиб олиш, уларни жойлаштириш ва хонликдаги фаолиятига жавобгар бўлган мансабдор *шиғовул*, ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга бўлган *дастурхончи*, молия вазирининг ёрдамчиси *меҳтар*, хоннинг хос ва сирдош мулозими *иноқ* ҳамда *оталиқ* каби мансабдорлар фаолият юритишган.

Шунингдек, марказий бошқарув тизимидаги энг олий диний мансаб *шайхулислом*, адлия ва ҳуқуқ-тартибот ишларига масъул *қозикалон*, фикҳ олими бўлган *хожакалон*, ҳарбий ишлар қозиси *қози аскар* мансаблари, *ўроқ*, *судур* каби диний лавозимлар мавжуд бўлган.

Маҳаллий бошқарув тизими ҳам марказий бошқарув тизими сингари ижро идораси бўлиб, унинг зиммасига ўлканинг турли ерларида жамият ҳаётини тартибга солиш, олий ҳукмдор буйруқ ва топшириқларини амалга ошириш юклатилган эди.

Хонликдаги маҳаллий бошқарув тизими тепасида турган вилоят бошлиқлари *ҳоким* деб юритилган. Манбаларда қайд этилишича, *қушбеги*, *парвоначи*, *девонбеги*, *додхоҳ* каби мансаб ва унвон эгалари вилоятларга ҳоким этиб тайинланган.

¹ Ушбу даврда ҳозирги Қозоғистон ерлари кўзда тутилмоқда.

Маъмурий-бошқарув тизимида вилоят ҳокимининг асосий ёрдамчилари *саркор* (ёки *мирзабоши*) ҳамда *ботирбоши* лавозимлари ҳисобланган. *Муфтий, аълам, қози, раис (муҳтасиб)* каби мансаб эгалари зиммасига аҳолининг ижтимоий ва маънавий ҳаётини тартибга солиш масаласидаги вазифалар юклатилган.

Хонлик маъмурий-бошқарув тизимининг энг қуйи бўғини оқсоқолликдан иборат бўлиб, унинг таркибига катта бир қишлоқ ёки бир неча кичик қишлоқлар кирган. Мазкур маъмурий бирликни *аминлар* ва *оқсоқоллар*, айримларини *саркорлар* назорат қилган.

XIX асрнинг 40-йилларига қадар хонлик маъмурий жиҳатдан вилоятларга, вилоятлар саркорликка, саркорлик оқсоқоллик ва аминликларга бўлинган ҳолда идора этилган. Тарихий манбаларда хонликнинг маъмурий-худудий бўлиниши Марғилон, Андижон, Шаҳрихон, Наманган, Хўжанд, Чуст, Исфара, Ўратепа, Курама, Тошкент ва Туркистон вилоятларидан иборат бўлгани қайд этилади. Ушбу вилоятларга ҳокимлар тайинлаш хон измида бўлган.

XIX асрнинг 60-йилларига келиб, Россия салтанатининг хонликка босириб келиши оқибатида унинг каттагина қисми қўлдан кетиб, ҳудуд фақат Фарғона водийси билан чегараланиб қолган эди. 1870 йили Худоёрхон маъмурий-худудий бўлинишни қайтадан тақсимлашга мажбур бўлган ва бу даврга келиб хонлик Қўқон, Марғилон, Андижон, Наманган, Сўх, Маҳрам, Булоқбоши, Аравон, Балиқчи, Чортоқ, Новқат, Косон, Чуст ва Бободархон бекликларидан иборат бўлган.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Фарғона водийси хонлик ҳудудининг ўзаги бўлган. Илк паллаларда у Наманган, Марғилон ва Андижон билан чекланган эди. Абдурахимхон Хўжанд вилоятини бўйсундиришга эришган. Эрдонахон Ўш ва Ўзганни хонлик таркибига киритади. Норбўтахон ҳукмронлигига келиб эса хонлик ҳудуди деярли тўлалигича Фарғона водийсидан ташкил топган эди.

Олимхон томонидан Тошкент беклигининг қўшиб олиниши хонлик ҳудудининг янада кенгайишига олиб келди. Умархон эса уни Дашти Қипчоқ ерларининг бир қисми ҳисобига кенгайтирган эди. Муҳаммад Алихон қисқа муддат бўлса-да, Қоратегин, Кўлоб, Дарвозни Қўқонга бўйсундиришга муваффақ бўлди.

Хонлик аҳлининг асосий қисмини ўзбеклар ташкил қилган. Шаҳар ва қишлоқларда қадимдан яшаб келган ўтроқ аҳоли уруғ-қабилла тизимида эга бўлмаган. Улардан ташқари, шайбонийларгача боскичларда ҳамда Муҳаммад Шайбонийхон даврида кўчиб келган кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли бўлиб, водийнинг чорвадор аҳолиси XVII аср охири – XVIII асрнинг бошларида ўтроқлаша бошлаган.

Шунингдек, хонликда тожиклар ва қирғизлар ҳам яшаганлар. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан XIX асрнинг ўрталарига қадар Фарғона водийсига, асосан Сирдарё бўйларига қорақалпоқлар келиб ўрнаша бошлаган. Шунингдек, лўли, мазанг, оғача каби майда гуруҳлар ҳамда ҳиндлар яшашган.

Деҳқончилик олдиндан ривожланиб келган Фарғона ғаллачилик, боғдорчилик, сабзавот ва полиз маҳсулотлари етиштириш ҳамда ипакчилик билан шуғулланган. Донли экинлардан жўхори етиштириш кенг тарқалган бўлиб, у шаҳар ва қишлоқларда камбағалларнинг асосий истеъмол маҳсулоти ҳамда чорва озукаси ҳисобланган. Шунингдек, XIX асрга келиб хонликда пахтачилик соҳасига катта эътибор берилиши натижасида пахта экиладиган майдонлар ҳажми тўхтовсиз кенгайиб борган.

Фарғона водийси ғарбий қисмининг табиий шароити боғдорчилик ва узумчиликни ривожлантириш учун жуда қулай бўлган. Водийнинг жануби-ғарбидаги Хўжанд, Конибодом, Исфара, Сўх, Чимён, Риштон ҳудудлари асосан ўрик етиштиришга тўла ихтисослашган. Бу даврда бутун Фарғона водийсида тут дарахти кенг тарқалиб, у тоғолди ва қадимги деҳқончилик воҳаларидан ҳисобланган Сўх, Исфара, Наманган, Аштда ипакчилик учун қадимдан ўстирилиб келинган.

Хонликда ерга эгаликнинг тўрт тури мавжуд бўлган: хирож ерлари – хусусий ерлари; давлат ёки амлок ерлари – хонга қарашли ерлар, ўрмонлар, тўқайлар; хусусий ерлар – хоннинг махсус ёрлиғи билан йирик амалдорларга берилган ерлар (суюрғол); вақф ерлари – диний муассасаларга, яъни масжид, мадраса, мазорларга қарашли ерлар.

Бундан ташқари, хоннинг *амлок* ва «мулки ҳури холис» ерлари ҳам мавжуд бўлган. *Амлок* хон ихтиёридаги ер бўлиб, у *замини хос* деб ҳам юритилган ва ундан келадиган барча даромад хоннинг ихтиёрида бўлган. Бундай ерлар хон томонидан йирик деҳқонларга ижарага берилган. Ерни олган киши, уни ўз ҳисобидан суғориб, олган ҳосилидан хонга солиқ тўлаган ва бу солиқ миқдори хирождан, яъни ҳосилнинг 5/1 қисмидан ортиқ бўлган.

XIX асрда суғориш тизимида янги давр бошланган, йирик суғориш иншоотлари, катта-кичик ариқлар, тўғонлар қурила бошланган. Масалан, Сирдарёнинг асосий ирмоқларидан бўлган Норин ва Қорадарёдан сув оладиган Шаҳрихонсой ариғи, Наманган янги ариғи, Чинобод ариғи, Андижонсой ва бошқа суғориш тармоқларининг қазилиши Фарғона водийсида суғориш тармоқлари кўпайиши, суғориладиган ер майдонларининг сезиларли даражада кенгайиши ҳамда деҳқончилик ва боғдорчиликнинг ривожланишига олиб келган.

Олимхон ҳукмронлиги йилларида Фарғона водийсининг жанубий ҳудудларидаги сув таъминотини яхшилаш учун Сўх дарёсидан олтита ариқ

қазилган. 1800–1803 йилларда Наманган вилоятида янги ерларни ўзлаштириш учун Норин дарёсидан сув олувчи Янгиариқ ариғи қазилган. 1819 йилда Умархон фармони билан Янгиариқ ариғи яна узайтирилиб, унинг узунлиги 120 чақиримга етказилди. 1868–1871 йилларда қурилган Улуғнаҳр ариғи Фарғона водийсидаги энг катта суғориш ариғи ҳисобланади.

Хонликнинг асосини ташкил этган Фарғона водийсида шаҳарлашув жараёнлари фаол кечган. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг қайд этишича, XVI асрда Фарғонада 6 та йирик шаҳар бўлиб, улар Андижон, Марғилон, Аҳси, Ўш, Исфара ва Хўжанд бўлган.

Хонликда пойтахт Қўқондан кейинги йирик шаҳар дастлаб Марғилон эди. Андижон, Ўш, Тўрақўрғон, Чуст, Хўжанд шаҳарларида ҳунармандчиликнинг турли соҳаларида қадимги анъаналар тўхтаб қолмаганлигини кузатиш мумкин.

Қўқонда ҳунармандчиликнинг мисгарлик, заргарлик, ёғоч ўймакорлиги, ҳарбий қурол ишлаб чиқариш, сопол ва кўзачилик, қоғозчилик, тўқимачилик, дўппичилик, каштачилик, темирчилик каби турлари мавжуд эди.

Шаҳарларда ҳунармандчиликнинг муайян бир тури билан шуғулланувчи маҳаллалар бўлиб, уларнинг номи ҳам мазкур ҳунарлар номи билан боғлиқ бўлган. Бу эса ўша маҳаллада яшайдиган аҳолининг касб-корини ифодалаган.

Хонликнинг йирик шаҳарларида ҳунармандчиликнинг ихтисослашган турлари мавжуд бўлиб, у ҳунармандчиликнинг ривожланиш динамикасига ўз таъсирини кўрсатган. Масалан, Марғилонда ипакчилик туфайли шойи матоларнинг турлари ва сифати ўсиб борган. Ҳатто Қўқон ва Марғилонда ишланган шойи газламалар элчилик муносабатларида минг ҳукмдорларининг ноёб ҳадялари қаторидан ўрин олган. Шунингдек, Чуст ва Шаҳрихон шаҳарларида пичоқчиликнинг тараққий этганини кузатиш мумкин. Қўқон шаҳрида ёғоч ўймакорлиги билан қоғозгарлик юқори даражага кўтарилган. Натижада, Қўқон қоғозига бўлган эҳтиёж Туроннинг бошқа ҳудудларида ортиб борган.

Ҳунармандчилик турлари ичида қўлёзма китобларни тайёрлаш – саҳҳофлик соҳаси хонликдаги маданий ҳаётнинг даражасини ҳам белгилаб беради. Бу даврда *саҳҳофлар* томонидан Қўқонда тайёрланган ноёб қўлёзма асарлар бугунги кунда дунёнинг йирик кутубхоналари ва музейларида сақланмоқда.

Қўқон хонлиги ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг муҳим бўғини ҳисобланган ички ва ташқи савдо ҳукмдорлар томонидан қўллаб-қувватланиши билан ривожланиб борди. Янги бозорлар, савдо мажмуалари, карвонсаройлар қурилди, мавжудлари таъмирланди. Мамлакат бозорларига шаҳар ва қишлоқ аҳолиси деҳқончилик ҳамда ҳунармандчилик маҳсулотлари, тоғли

худуд аҳолиси ва кўчманчи чорвадорлар чорва ва чорвачилик маҳсулотларини олиб келишган. Маҳаллий савдогарлар хонликнинг чекка қишлоқларига бориб, ўша худудда етиштириладиган ёки тайёрланадиган маҳсулотларни улгуржисига сотиб олган ва йирик шаҳар бозорларига келтириб сотишган. Ўз навбатида ҳунармандларнинг молларини сотиб олиб, бошқа бозорларга ёки шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ сотиб юрувчи савдогарлар ҳам фаолият кўрсатишган.

Кўқон шаҳри хонликнинг йирик иқтисодий маркази сифатида ички савдода ҳам муҳим аҳамият касб этган. Маҳаллий аҳоли Кўқон бозорларига ҳунармандчилик, шаҳар атрофларидан эса деҳқончилик маҳсулотларини олиб келишган.

Кўқондан Тошкентга пахта, хом ипак ҳамда ипак ва ярим ипак, ип матолар, куруқ мевалар, Кошғар ва Хитой моллари келтирилган. Тошкентдан Фарғона водийсига эса ҳар йили 10 мингдан ортиқ туяда ғалла, темир, пўлат, чўян, мис ва улардан ясалган буюмлар, шакар, чарм, мўйна ва бошқа рус саноат моллари, козоқ даштларидан эса чорва ҳайвонлари келтирилган.

Кўқон хонлиги ташқи савдо алоқаларида ҳам фаол ҳаракат олиб борган. XVIII асрнинг ўрталари, аниқроғи Эрдонахон ҳукмронлигидан бошлаб Хитой молларини Туроннинг бошқа худудларига йўналтиришда водийлик савдогарлар асосий воситачиликни ўз қўлига олган. Қолаверса, хонлик Кошғардаги халқаро савдони тўлиқ назорат қилишни қўлга киритган.

XIX асрда хитойлик тарихчилар томонидан *«Кўқонликлар савдо ишларига жуда лаёқатли эдилар»*, деб таъриф берилиши ҳам бежиз эмас.

Хитойдан Туронга олиб келинган асосий савдо моллари чой, хом ипак ва ипак матолар, чинни, қоғоз, кумуш ёмби, мушк, ровоч ва бошқа маҳсулотлардан иборат бўлган.

Турон бозорларига хитой чойини фарғоналик савдогарлар олиб келишган. Муҳаммад Алихон саройидаги омборхоналарда катта миқдорда хитой чойи сақлангани маълум. Бу эса Муҳаммад Алихон халқаро савдога алоҳида эътибор қаратганини, айниқса, чой савдосини ўзи назорат қилганлигини англатади.

Фарғоналик савдогарлар томонидан биргина Бухоронинг ўзига йилига 1000 туяда ипак жўнатилган. Унинг миқдори 12 минг пудга тўғри келган. Шунингдек, 1860 йили 1 пуд ипакнинг баҳоси 22 олтин тангага, рус пулида эса 197 рублга тенг бўлган.

Аслида бутун Фарғона водийсида қадимдан ипак етиштирилган бўлса-да, Турон бозорларидаги эҳтиёжни таъминлаб бера олмаган. Шу боис уни тўла қондириш учун Хитойдан катта ўлчовда ипак келтирилган.

Туронда қоғоз ишлаб чиқариш, асосан Самарқанд ва Кўқонда йўлга қўйилган, холос. Шунинг учун Кўқон ва Самарқанд қоғози машҳур бўлган. Лекин XIX асрда Турон бозорларида хитой қоғози сотилганлиги ҳам маълум.

Бухоро бозорларига Қўқон савдогарлари «Иштархоний» навли Қўқон қоғозини келтиришган. Бундан ташқари, Хитойдан «Абришам» қоғоз тури жуда кўп миқдорда Қўқон орқали олиб келинган. Бухорода қоғоз ишлаб чиқарилмаганлиги боис давлат ҳужжатлари, чет элларга мактублар, китоблар Қўқон қоғозида ёзилган.

XIX асрда хонлик ўзбек давлатчилиги ҳудудида фаолият юритаётган манғитлар ва қўнғиротлар қўл остидаги ерлар, Россия салтанати, Қозоқ даштлари, Кошғар, Хитой, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон билан бевосита ва билвосита савдо алоқаларини амалга оширишган. Қўқондан Ҳиндистон ва Афғонистонга хом ипак, ярим ипак матолар, қуритилган мевалар, эчки момиғи жўнатилган. Хонликда тайёрланган ипакнинг «Чилла» деб номланган нави Ҳиндистонда жуда машҳур бўлган. Ўз навбатида Ҳиндистондан доривор гиёҳлар, мурч-зираворлар, банорас кимхоби, кашмир рўмоллари, қимматбаҳо тошлар, чой ва ҳатто диний китоблар ҳам олиб келинган.

Хонлик солиқчилиги маҳаллий бошқарув тизими билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Солиқларнинг асосий қисми вилоятларда тўпланиб, давлат хазинасига юборилар эди. Солиқ тизимида фаолият юритадиган мансабдорлар *саркор* (ёки *мирзабоши*), *амлокдор*, *мирзолардан* иборат бўлиб, уларга маҳаллий бошқарувдаги *ариқ оқсоқоли*, *мироб*, *амин* ва *оқсоқоллар* ҳам ёрдам бериб боришган.

Саркорлар ҳар бир вилоятда иш юритишган. *Саркор амлокдорлар* ва солиқ йиғувчи *мирзоларнинг* фаолиятини назорат қилиш билан бир қаторда, солиқ йиғиш жараёнида ҳам фаол иштирок этган. Улар ҳар бир маъмурий бирликда фаолият юритиб, ундирилиши лозим бўлган маблағни хазинага тўлиқ тушишини назорат қилишган.

Солиқ тизимида махсус умумий кириш-чиқим дафтарлари бўлиб, уларда солиқ ва тушум турлари, солиқ ундирилган маъмурий бирликлар ҳамда хазинага берилган пуллар миқдори алоҳида қайд қилиб борилган.

Солиқларнинг узок тарихий даврлар мобайнида шаклланган турлари деярли ўзгаришсиз сақланиб қолган эди. Давлат ғазнасига тушадиган асосий солиқ турлари *хирож*, *танобона* ва *закотдан* иборат бўлган.

Хирож донли экинлар ва пахта ҳосили йиғиштириб олингандан сўнг товар шаклида ҳосилнинг 1/5 миқдорида давлат фойдасига ундирилган. 1/10 миқдорида ундирилган солиқ эса *ушр* деб аталган.

Хонликда *танобона* солиғи мевали боғлардан ва полиз экинларидан олинар эди. *Танобона* ҳам *хирож* сингари ер солиғи ҳисобланса-да, солиқнинг ушбу тури пул ҳисобида ундирилган. 1870 йилга оид маълумотларда кўрсатилишича, *танобона* ҳосилдорликка қараб бир таноб ердан 5 тангадан 10 тангагача олинган.

Қўқон хонлигида ҳам давлат хазинасининг асосий даромад келтирувчи манбаи *закот* эди. Гарчи фикҳда *закот*ни ундириш ва ундан қандай фойдаланиш кўрсатиб берилган бўлса-да, XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб минг ҳукмдорлари бу борада ўз манфаатларини кўзлаб сиёсат юргизишган. Ҳар бир мусулмон ўз ихтиёри билан берадиган *закот* аввал у мажбурий солиққа, кейинчалик эса ҳукмдорнинг фойда келтирадиган даромадига айланиб қолган эди.

Бундан ташқари, *хон солиқ*¹, *солиқ пули*², *ҳарбуза пули*³ каби солиқлар ҳам бўлган.

Солиқ ва йиғимлардан ташқари давлат хазинасига тушадиган турли тўловлар ҳам мавжуд эди. Бу тўловлар *никоҳона*, *тарикона*, *панджяк*, *кема пули*, *ках пули*, *бозор* йиғимидан иборат эди. Никоҳона никоҳланиш вақтида тўланадиган давлат божи ҳисобланган бўлса, тарикона меросни тақсимлашдан олинган. Ушбу йиғим ва тўловлар қатъий қилиб белгиланган асосий давлат солиқларидан фарқ қиладиган турли хизмат кўрсатиш эвазига ундириладиган йиғимлар бўлган.

Илм-фан ва маданият. Хонлик таълим тизими анъанавий икки босқич – мактаб ва мадрасадан иборат эди. Ўз ўрнида мактаб таълими масжидлар қошидаги қуйи мактаб ҳамда фақат шаҳарларда, катта қишлоқларда иш олиб борган юқори мактабларга бўлинган. 2–5 йил давом этган қуйи мактаб 10 тадан 30 тагача ўқувчини камраб олган.

Қиз болалар мактаби алоҳида бўлиб, отинойилар томонидан дарс берилган. Масалан, машҳур шоира Дилшоди Барно⁴ Қўқонда мактаб очган. У ўзининг фаолияти ҳақида шундай ёзган эди: «Менинг суҳбатдошларим ва дугоналарим ақлли қизлар ва истеъдодли шоиралар эди. Эллик бир йил давомида мен мактабдорлик қилдим ва йилига 20 тадан 30 тагача ўқувчим бўлиб, саккиз юз тўқсонга қизнинг саводини чиқардим, булардан деярли чорак қисми шеърятга қобилиятли бўлиб, шоира ва ўз даврининг ақлли ва доно одамлари эди».

XIX аср ўрталарида хонликда 350 дан ортиқ мадраса фаолият кўрсатган. Жумладан, Қўқонда 52 та, Марғилонда 49 та, Андижонда 26 та, Тошкентда 17 та, Хўжандда 49 та, Ўш шаҳрида 9 та мадраса бўлган. Қўқондаги Норбўтабий, Жоме, Чалпак, Олий, Модарихон, Камол қози, Дастурхончи, Миён Ҳазрат мадрасалари, Тошкентдаги Қўкалдош, Барокхон, Мўйимуборак, Бекларбеги, Эшонқули додхох, Юнусхон, Маҳмуд дастурхончи, Нормухам-

¹ *Хон солиқ* – қўшин таъминоти учун ундириладиган тўлов.

² *Солиқ пули* – фақат ҳарбий ҳаракатлар вақтида ундириладиган тўлов.

³ *Ҳарбуза пули* – полиз экинларидан ундириладиган тўлов.

⁴ *Дилшоди Барно (1800–1896)* – шоира ва тарихчи.

мад қушбеги ва Абулқосим эшон мадрасалари, Хўжанддаги Муслиҳиддин мадрасаси, Марғилондаги Сайидахмадхўжа мадрасалари хонликдаги энг машҳур мадрасалардан ҳисобланган. Тошкентдаги Қўқалдош ва Бароқхон мадрасасидан қолган барчаси хонлик даврида қурилган эди.

Мадрасада талабаларга Қуръон қироати илми (тажвид), ақида, фикҳ, ҳадис, араб тили грамматикаси, фалсафа, мантиқ, нотиқлик, мерос, фароиз, шунингдек, математика, табобат, адабиёт каби фанлар ўқитилган. Бироқ табиий ва аниқ фанлар савияси дунёнинг илғор мамлакат ҳамда минтақалари даражасидан анча орқада эди.

Мактаб ва мадрасалар вақф мулклари томонидан молиялаштирилган.

Тарихчилик сезиларли равишда ўсиб борганини кўрамиз. Фарғонанинг бу борадаги мактабининг ўзига хосликлари ҳам бўлиб, уларнинг айримлари назмий усулда ёзилган. Бу эса тарихчиларнинг адабиётни яхши билганларидан далолат бериши билан бир қаторда ўзлари ҳам шеърятда қалам тебратганликларини кўрсатади. Айрим тарихчилар ўз даврининг машҳур шоирларидан бўлишган.

Минглар ҳукмронлиги даври тарихини тадқиқ этган тарихчи, манбашунос олимлар томонидан 40 га яқин назм ва насрда тарихий асарлар яратилгани маълум. Хусусан, Абдулкарим Фазлий Намангонийнинг «Умарнома», Мирзо Қаландар Мушриф Исфарагийнинг «Шоҳномаи Умархони», Муҳаммад Ҳакимхонтўранинг «Мунтахаб ат-таворих», Мулло Авазмуҳаммад Мулло Рўзи Муҳаммад ўғлининг «Тарихи жаҳоннамои» ва «Тухфат ат-таворихи хони», Мулло Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг «Тарихи Шоҳрухий», Мирза Олим Тошкандийнинг «Ансоб ас-салотин ва таворих ал-ҳавоқин», Имом Али Қори Қундузийнинг «Таворихи манзума», Муҳаммад Солихўжа ибн Қорахўжанинг «Тарихи жадидаи Тошканд», Маҳзун (Зиёввиддин Хўқандий)нинг «Шоҳнома», Мулла Азиз бин Муҳаммад Ризо ўғлининг «Тарихи Азизий» асари, Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг «Хуллас ат-таворих», Муҳаммад Юнусжон шиғовулнинг «Тарихи Алиқули амирлашкар», Шавқий Намангонийнинг «Жангномаи Худоёрхон», Муҳаммад Фозилбекнинг «Мукаммали тарихи Фарғона», Умидийнинг «Мактубчайи хон», «Бадавлатнома» каби асарлар ва тарихий дostonлар шулар жумласидандир. Бу эса Фарғона водийсида тарихчилик анча ривожланганидан далолат беради.

Умархон Қўқон адабий муҳитининг шаклланиб, ривожланишига катта ҳисса қўшгани, қолаверса, ўзи ҳам Амирий таҳаллуси билан шеърлар битгани яхши маълум. Унинг адабиётга бўлган эътибори, ҳомийлиги туфайли хонликнинг турли ҳудудларидан ташқари, Бухоро, Шарқий Туркистон, Афғонистон томонлардан ҳам истеъдодли олим ва шоирлар келиб ижод қи-

лишган. Шу маънода, Акмал Шер, Амирий, Фазлий, Мушриф Исфарагий, Гулханий, Ёрий Хўқандий, Завқий, Зорий, Махмур, Мухтазиб, Мухайир, Муҳаммад Юнус Тоиб, Мухйи, Мухсиний, Насимий, Низомий, Нодир, Нозил, Писандий, Рожий, Садоий, Умидий ва бошқаларни кўрсатиш керак.

Қўқонда кўплаб истеъдодли шоирлар ҳам ижод қилганларини урғулаш лозим. Улар сирасида Анбар отин, Баҳри отин, Дилшод, Зебунисо, Зиннат, Увайсий, Нодира, Саидабону, Тўти қиз, Фазилятбону, Фидойи, Ҳафиза отин, Хайринисо кабиларни қайд этиш мумкин.

Ташқи сиёсат. Абдукаримхон 1745 йили Жунғор хонлиги томонидан юборилган элчиларни қабул қилади. Шу йилнинг ўзида жунғорларнинг Туркистон ва Тошкент худудига бостириб келиши Қўқонга ҳам хавфни юзага келтирган эди. Уларга қарши Абдукаримхон ўз укаси Бобобек бошчилигида қўшин юборади. Лекин Бобобекнинг ҳарбий уқуви йўқлигидан қўшин мағлубиятга учрайди. Оқибатда Бобобек асирга олиниб, Тошкентга олиб кетилади.

Норбўтахон ҳукмронлигида Қўқон хонлиги иқтисодий ривожланишининг яна бир бошқа омили бор. Бу Чин салтанати билан Шарқий Туркистон хўжалари масаласидир. Норбўтахоннинг фаол ташқи сиёсати туфайли Чин ҳукуматида юборилган дипломатик миссиялар ижобий натижаларга эришган. У Шарқий Туркистонда Қўқон савдоси ва қўқонлик савдогарларнинг фаолиятини эркинлаштириш учун 1782–1783 йилда Абдулқосим, 1792–1793 йиллари Мирза Муҳаммад Раҳим, 1796–1797 йилда эса Бобожон бошчилигида элчилар гуруҳини Пекинга жўнатган. Бу элчиликлар Шарқий Туркистондаги қўқонлик савдогарларни назорат қиладиган ва Қўқоннинг расмий вакили – *худойдо* мансабини жорий этиш масаласини ҳал этган. Бу мансаб эгаси нафақат Қўқон савдогарлари фаолияти ва уларнинг ҳақ-хуқуқларини, балки Шарқий Туркистонда муомалада бўлган қўқон танга-пулларини ҳам назорат қилган. Бундан ташқари, Кошғар хўжаларини назорат қилиш эвазига Чин салтанати томонидан Қўқонга йиллик маблағ тўлаб борилган.

Мингларнинг халқаро майдондаги дастлабки элчилик муносабатлари Хитой ҳукумати ўртасида бўлган. 1757–1759 йилларда Шарқий Туркистонда унинг ҳукмронлиги ўрнатилиши 1760 йилдан Қўқон–Хитой муносабатларининг фаоллашишига олиб келган. Минглар орасида Эрдонахон фаол ташқи сиёсат юрита бошлаганини алоҳида таъкидлаш лозим. У хонликнинг шарқий худудида жойлашган Шарқий Туркистонни Чин салтанати босиб олиши Қўқонга ҳам хавф туғдириши ва унинг олдини олиш чораларини кўра олган. Бу ўринда унинг афғон ҳукмдори Аҳмадшоҳ Дурронийга¹

¹ Аҳмадшоҳ Дурроний – 1747–1772 йилларда Афғонистонни бошқарган дурроний етакчи ва мазкур сулола асосчиси.

мактуб юбориб, ҳарбий иттифоқчиликка даъват этгани, минтақада юзага келган геосиёсий ҳолатни тўғри баҳолай олганини диққатдан қочириб бўлмайди, албатта. Шунингдек, Чин салтанати каби кучли давлатга нисбатан қарши туриш учун, албатта, жасорат керак эди. Бу жасорат нафақат Эрдоноҳон, хонликнинг кейинги ҳукмдорлари Олимхон, Умархон ва Муҳаммад Алихонларда ҳам бўлган эди.

Шу билан бирга, хонликнинг Чин салтанати билан савдо муносабатлари ҳам фаоллашган. Шарқий Туркистон ҳудудида Қўқон савдогарларига имтиёзлар берилишига эришилган. Кошғарда Қўқон *худойдодлиги* (консуллиги) очилган.

Муҳаммад Алихон ҳукмронлиги даврида, аниқроғи, 1832 йили тузилган Қўқон–Пекин шартномаси хонлик учун Кошғардаги халқаро савдони тўлиқ назорат қилиш имкониятини берган. Мазкур ҳужжат Чин ҳукумати ўзининг заифлигини тан олиб, тинчлик эвазига Қўқоннинг талабларига, шу жиҳатдан, муҳим иқтисодий имтиёзларни беришга рози бўлганини кўрсатади. Шу маънода мингларнинг Чанглингга¹ қўйган талаблари эътиборга моликдир:

1. Хитойга қарши ҳаракатлари учун айбланган кошғарликларни афв этиш ва қабул қилиш.

2. Хитой мусулмонлардан мусодара қилган ерлар, уйлар ва бошқа нарсаларни қайтариб бериш.

3. Элчиларнинг ҳамроҳлари, савдогарларни Кошғарга кирганда тўланадиган бож йиғимини Қўқон ҳукумати олиши ҳукукига эга бўлиши.

4. Қўқонликлар Кошғарга олиб кирган товарлари учун божхона тўлови тўламаслиги.

5. Хорижликлар томонидан Олтишаҳарга² олиб кирилган савдо моллари учун йиғимларнинг барчаси Қўқонга тегишли бўлиши.

6. Ушбу йиғимларни ундириш учун Қўқон ҳукмдорининг вакили бўлиши.

7. Олтишаҳарга келган барча хорижликлар маъмурий ва полиция масаласида Қўқон ҳукмдорининг вакилига бўйсунishi.

Хонликнинг Россия салтанати билан элчилик муносабатлари эса 1810 йилдан бошланган. Умархон ҳамда Муҳаммад Алихон ҳукмронлиги йилларида рус давлати билан савдо алоқалари янада фаоллашган. Аммо ўзаро алоқалар пировардида руслар томонидан минглар сулоласи XVIII аср бошларида асос солган хонлики йўқ қилиб, Фарғона водийсини босиб олиниши билан тугаган.

1819–1820 йиллардан бошлаб минглар усмонийлар билан элчилик муносабатларини ўрнатишга киришганлар. Хусусан, Умархон томонидан Хожа

---

¹ Чанглинг – 1736–1795 йилларда Хитой ҳукмдори.

² Олтишаҳар (Қашқария) – Тангритоғнинг жануби қисмининг тарихий аталиши (Қашқар, Ёркент, Хўтон, Учтурфон, Ғулжа, Урумчи).

Мир Қурбон¹ элчи сифатида Истанбулга юборилгани маълум. Муҳаммад Алихон ҳам 1833–1837 йилларда усмонийлар пойтахтига икки марта элчилик юборган. Қизиғи, улар олиб борган мактубларда сиёсий вазият ҳақида умуман сўз юритилмайди. Мактубларда барча масала мухтор элчи томонидан оғзаки айтилиши қайд этилган, холос. Бу билан мактублар душманлар кўлига тушишининг олди олинганининг эҳтимоли баланд кўринади.

Шу билан бирга, Муҳаммад Зоҳидхўжа² бошчилигидаги элчилик мақсад-муддаоси усмонийлар ҳукуматининг тегишли идоралари томонидан қайд этилган. Хусусан, Муҳаммад Алихоннинг асосий истаги икки пиёда аскар, икки суворий, икки тўпчи мутахассислар ва ҳарбий усулларга доир китоблардан намуналар юбориш билан бирга, усмоний султон номидан қозоқ ва қирғиз бийларини бирдамликка даъват қилинган «хонлар хони» унвони берилиши сўралган.

Умуман олганда, минглар томонидан усмонийлар пойтахтига юборилган элчиликлар орқали ҳарбий кўшинни замонга мос ҳолда жанговар тайёргарлигини ошириш масаласида ёрдам сўралган.

Россия салтанатининг хонликнинг шимолий ҳудудларига ҳарбий ҳаракат уюштириши усмонийлар билан муносабатларини янада фаоллаштирди. Қўқон–Истанбул муносабатларига доир архив ҳужжатлари ҳамда манбалардаги маълумотлардан маълум бўлишича, у ерга хонликдан 18 марта элчилик юборилган. Улар фаолияти учта омил билан боғлиқ бўлиб, биринчидан, хонликнинг Турондаги мавқеини кўтаришга бўлган интилиши турган. Иккинчиси, Россия салтанатининг чегара ҳудудларда ҳарбий иншоотлар қуриши хавф сифатида кўрилган ва бунга қарши тайёргарлик кўришга интилган. Учинчиси эса усмонийлар давлати орқали ўтган ва хавфсиз саналган ҳаж йўлидан фойдаланиш масаласи бўлган.

Хонликнинг Ҳиндистон билан алоқалари XIX асрнинг биринчи ярмидан бошланиб, дастлабки элчилик 1837 йилда юборилган. Қўқон–Ҳиндистон муносабатлари Россия салтанатининг босқини арафасида жадаллашганини илғамаслик мумкин эмас. Бу даврда хонлик ўз ҳарбий салоҳиятини кўтариш мақсадида Ҳиндистон орқали Британия ҳукумати билан ҳам алоқаларни ўрнатган. Қўқонда инглиз ҳарбий усули асосида ҳиндлар аскарларга ҳарбий машғулотларни олиб бориши элчилик муносабатлари асосий мақсадларининг натижаси сифатида белгиланади.

---

¹ *Хожа Мир Қурбон* – минглар даврининг нуфузли давлат арбоби, у Муҳаммад Алихон даврида ҳам Истанбул ва Санктпетербургга элчи қилиб юборилган.

² *Муҳаммад Зоҳид хожа* – жўйбор шайхлари сулоласининг вакили, хожа калон; Муҳаммад Алихоннинг усмоний султонга ёзган мактубида унинг тасаввуф шайхлариданлиги қайд этилган.

Хонлик Туроннинг Россия салтанати ҳарбий тажовузи ва босқинига учраган дастлабки бўлаги ҳисобланади. Минг ҳукмдорлари томонидан Истанбул, Кашмирга юборилган мактублардан маълум бўлишича, 1820 йиллардаёқ Россия салтанати томонидан таҳдид юзага келиши мумкинлигини сезган хонлик ҳарбий салоҳиятни кучайтиришга интилган. Русларнинг Фарғона водийсини батамом босиб олишга қаратилган режаси ҳам бежиз эмас. Чунки улар Қўқон ҳукмдорларининг усмонийлар ва Буюк Британия билан айнан ҳарбий-сиёсий масалалар бўйича ҳамкорликка интилганларидан яхши хабардор бўлишган. Шунинг учун ҳам, 1850 йиллардан бошлаб Қўқон ҳукумати усмонийлар ва Лондон билан элчилик алоқаларини сир тутишга ҳаракат қилган. Чунончи, Буюк Британия ҳукумати билан борди-келдилар Ҳиндистон ва Дарвоз беклигида яширин тарзда олиб борилганига оид далиллар мавжуд. Рус ҳукуматининг манғитлар ва қўнғиротларга муносабатдан фарқли ўлароқ мингларни сиёсий куч сифатида бутунлай йўқ қилиб, Фарғона водийсини тўлиқ мустамлакага айлантирганининг сабабларидан бири ҳам ушбу омил билан боғлиқ бўлган.

ХІХ. ҚҰНҒИРОТЛАР БОШҚАРУВИ ДАВРИ

1505 йили ўн ой ичида кечган қамалдан сўнг Урганч (Гурганж)ни эгаллаган Муҳаммад Шайбонийхон Хоразмда ҳам темурийлар сулоласи бошқарувига чек қўйган. Орадан беш йил ўтиб вилоятдаги ҳокимият шайбонийлар етакчисининг ўлиmidан сўнг туғилган вазиятдан фойдаланган сафавийлар қўлига ўтади. Бироқ уларнинг ҳукмронлиги узокқа чўзилган эмас. Босқинчиларнинг шиалигини рўқач қилиб, уларга қарши қўзғолонга бошчилик қилган Саййид Ҳисомиддин қаттол¹ уринишлари билан сафавийлар қувиб чиқарилиб, ҳокимиятга Элбарсхон² келтирилади. Шу тариқа, Хоразмда арабшоҳийлар³ сулоласининг ҳукмронлиги бошланган. Улар аслида Шайбон уруғидан бўлганлари кўзда тутилса, воҳада шайбонийлар ҳукмронлиги тиклангани аён бўлади.

Вазир шахрида сиёсий фаолиятини бошлаган Элбарсхон тез орада Хива, Ҳазорасп, Урганч (Гурганж)дан ҳам эронликларни ҳайдаб чиқаради ва бу билан чекланмай, ғарбда Каспий денгизи, шимолда Орол денгизи, жанубда эса Атрок дарёси ва Сарахс атрофларигача бўлган ерларни бўйсундиришга эришган.

Элбарсхон вафотидан кейинги давр арабшоҳийлар ўртасида ҳокимият учун кураш кучайиб кетгани билан ўзига хосдир. Юрт шарқий бўлакларида кечаётган жараённи диққат билан кузатиб турган Убайдуллахон фойдаланмаслиги мумкин эмасди. Арабшоҳийлар Бухородан қўшин тортиб келган шайбонийларга бас келолмаганлар. Ўғли Абдулазиз султонни⁴ ноиб қилиб қолдирган Убайдуллахон шу тариқа Хоразмни яна марказий ҳокимият измига қайтаришга муваффақ бўлган эрса-да, Динмуҳаммад султон⁵ ҳаракатлари билан 1538 йили Абдулазиз султон ўз юртига қочишга мажбур бўлади. Убайдуллахоннинг кейинги уринишлари эса самарасиз бўлган.

---

¹ Саййид Ҳисомиддин қаттол – Боқирғондаги машҳур диний арбоб Саййид ота авлодидан бўлган шайх.

² Элбарсхон – 1511 – 1518 йилларда арабшоҳийлар етакчиси.

³ Арабшоҳийлар – 1511–1700 йилларда Хоразмда ҳукмронлик қилган сулола; сулола номи Элбарсхоннинг Арабшоҳ авлодидан экани билан боғлиқ бўлиб, у эса ўз ўрнида, Жўчининг бешинчи ўғли бўлган Шайбонга бориб тақалган.

⁴ Абдулазиз султон – шайбоний Абдулазизхон.

⁵ Динмуҳаммад султон – Элбарсхоннинг амакиваччаси, Дурун, Нисо, Обивард ҳудудлари ҳокими.

Арабшоҳийнинг бирлиги узоққа чўзилмаган ва Ақатойхон¹ даврида қариндошлар орасида яна кураш авж олиб, унинг ўзи ҳам ана шу шафқатсиз кураш қурбони бўлган эди. Хивада тахтга ўтирган биринчи ҳукмдор Дўстхон² ҳам вазиятни ўнглай олмаган. Фақат Ҳожи Муҳаммадхон³ ҳукмронлик йилларидагина сиёсий барқарорлик ўрнатилиб, нисбатан тинч, осойишта ҳаёт таъминланган. Айнан шу даврдан бошлаб, Хива шаҳрининг пойтахт сифатидаги аҳамияти ўсиб борган. У қўшнилар билан алоқаларини имконият даражасида мустаҳкамлашга муваффақ бўлган. Бироқ Туронни бир марказ атрофида бирлаштиришга бел боғлаган қудратли Абдуллахон II га бас келолмасди. 1575 йили илк марта Урганч (Гурганж) шаҳрини қўлга киритган шайбоний ҳукмдор 1593 йилга бориб бутун Хоразмни ўзига бўйсундиришга муваффақ бўлган. Ҳожи Муҳаммадхон Эронга қочиб, сафавийлари ҳузуридан жой топган ва Абдуллахон II вафотидан кейингина (1598) Хоразмда ўз ҳокимиятини тиклай олган.

Араб Муҳаммадхонга⁴ ўз ўғиллари қарши чиққанлари билан боғлиқ ҳолат бу даврда ҳокимият учун кураш авжидан далолат беради, албатта. Унда ютиб чиққан Исфандиёрхон⁵ укаси Абулғози султонни Эронга бадарға қилдиради. У ҳам бўш келмаган, орадан ўн бир йил ўтиб, акасининг вафотидан кейин туғилган вазиятда пойтахтдан четда – Оролда хон этиб эълон қилинган. Сўнг Хивага юриш қилиб, 1645 йили хонлик тахтини эгаллаган.

Абулғозихон⁶ даврида эришилган сиёсий бирлик ва нисбий осойишталик Эренгхондан⁷ кейин барҳам топган эди. Оқибатда, ҳокимият учун ўзаро қурашлар ҳамда Оролбўйи ҳокимлари ва Бухоро шайбонийлари аралашуви билан тайинланган «қўғирчоқ хонлар»нинг тез-тез алмашинуви авж олиб кетган эди. Юзага келган вазият туфайли сиёсий майдонда ва давлат бошқарувида катта таъсирга эга бўлиб борган *оталиқ*, *иноқ*, *бий* сингари юқори лавозим эгалари, ҳарбий саркардалар Хоразмда ҳокимиятни қўлга киритиш ҳамда ўз мавқеларини кучайтиришга интила бошлаганлар.

Узоқ давом этган сиёсий инқироз одатдагидек қандайдир кескин ўзгаришларга олиб келиши турган гап эди. Олдинига, 1700 йилга келиб арабшоҳийлар сулоласи вакиллариининг ҳукмронлиги барҳам топган. Нодиршоҳнинг

¹ Ақатойхон – 1547–1556 йилларда арабшоҳийлар етакчиси.

² Дўстхон – 1557–1558 йилларда арабшоҳийлар етакчиси.

³ Ҳожи Муҳаммадхон – 1558–1602 йилларда арабшоҳийлар етакчиси.

⁴ Араб Муҳаммадхон – 1602–1621 йилларда арабшоҳийлар етакчиси.

⁵ Исфандиёрхон – 1623–1642 йилларда арабшоҳийлар етакчиси.

⁶ Абулғозихон – 1645–1663 йилларда арабшоҳийлар етакчиси.

⁷ Эренгхон – 1690 – 1694 йилларда арабшоҳийлар етакчиси.

1739–1740 йили умуман Туронга, хусусан, Хоразмга уюштирган бошқинчилик юриши вазиятни янада оғирлаштирган, холос. Ушбу вазиятда кўпдан бери ҳокимият талашиб келаётган сиёсий кучлардан бири саналмиш қўнғирот уруғи етакчиси ҳамда 1762 йилдан буён амалда ҳокимиятни бошқариб келаётган Муҳаммад Амин иноқ¹ рақибларини енгиб, 1770 йили узил-кесил ҳокимиятни ўз қўлига олади. Шу тариқа, ўзбек давлатининг тарихий шарқий бўлаги – Хоразмда қўнғиротлар сулоласининг расмий бошқаруви бошланади.

Муҳаммад Амин иноқ узоқ давом этган сиёсий инқироздан сўнг ўлкани иқтисодий жиҳатдан тиклаш, сиёсий жиҳатдан бирлаштиришга кўп урингани ва бу йўлда муайян ютуқларни қўлга киритгани ҳам маълум. Шу билан бирга, ўтмиш айрим сулолалар мисолида қўрилганидек, ўзини олий ҳукмдор – хон деб эълон қилишга ботинмай, сохта хонларни тахтга ўтказар эди.

Қўнғиротлардан Элтузархон² замонидагина мазкур сулола вакили очик-ойдин хонлик мақомига эга бўлган. У ҳам сиёсий ва иқтисодий барқарорликни таъминлаш учун қилган ишлари билан ажралиб турган. Бироқ 1806 йили Бухорога уюштирган ҳужумида мағлубиятга учраб, чекинаётган вақтда Амударёга чўкиб кетиш оқибатида умри фожиали тугаган.

Муҳаммад Раҳимхон I³ даврида воҳани бирлаштириш ишида ижобий натижаларга эришилган, марказлаштириш сиёсати сезиларли даражада кучайди. Натижада, уруғлар бошлиқларининг қаршилигига батамом чек қўйилиб, чегаралар нисбатан кенгайтирилган эди. Марказий ҳокимиятнинг мустаҳкамланиши ва нисбатан бўлса-да сиёсий барқарорликнинг ўрнатилиши, ижтимоий-иқтисодий ҳаётни тартибга солиш бўйича, жумладан, ягона солиқ тизимини йўлга қўйиш, суғориш ишларида аҳоли иштирокини таъминлаш тартибининг жорий этилиши сингари бир қатор тадбирларни амалга ошириш имконини берган эди. Шу билан бирга, мавжуд суғориш иншоотларини тиклаш ва янгиларини барпо этишга катта эътибор берилган.

Сулола ҳокимиятини мустаҳкамлаш сиёсатини давом эттирган Оллоҳқулихоннинг⁴ суғориш тизимини такомиллаштириш, янги ерларни ўзлаштириш йўлида бажарган ишлари иқтисодий ҳаётни жонлантиришга туртки бўлган.

---

¹ *Муҳаммад Амин иноқ* – 1770 – 1790 йилларда Хива хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган қўнғиротлар етакчиси.

² *Элтузархон* – 1804 – 1806 йилларда Хива хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган қўнғиротлар етакчиси.

³ *Муҳаммад Раҳимхон I* – 1806 – 1825 йилларда Хива хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган қўнғиротлар етакчиси.

⁴ *Оллоҳқулихон* – 1825–1842 йилларда Хива хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган қўнғиротлар етакчиси.

Худди шу йўсинда бошқарувни амалга оширишга интилган Раҳимқулихон¹ Бухоро манғитлари билан қарама-қаршиликка боргани сабаб ҳарбий курашга катта куч сарфлашига тўғри келган. Чунончи, 1844 йили амир Насрулло катта қўшин билан Хоразмга юриш қилиб, Ҳазорасп қўрғонини анча вақт қамалда тутган. Қамал муддати йигирма кунга чўзилиб, қаҳатчилик ҳамда Раҳимқулихон томонидан Ҳазораспга кўмак учун юборилган катта қўшин хабари сабаб манғитлар етакчиси ортга қайтишга мажбур бўлган.

Қўнғиротлар, умуман, Хоразмнинг XIX аср иккинчи ярмидаги сиёсий турмуши Россия империяси Туронга қарши босқинчилик юришларини тезлаштириши ва амалга ошириши билан боғлиқликда кечган. Минтақа тарихида юз берган мазкур кескин ўзгаришлар қўнғиротлар тақдирини ҳам узил-кесил ҳал қилган.

Давлат бошқаруви. Арабшоҳийлар бошқарув тизими худди шайбонийларда бўлгани каби кўчманчи дашт тартиб-қоидалари билан маҳаллий ўтроқ давлатчилик анъаналарининг қоришувидан иборат бўлган. Олий ҳукмдорлик чингизий султонлардан ёши энг улуғига ўтар эди. Яъни тахт отадан ўғилга мерос бўлиб ўтган эмас. Хоннинг укалари бўлмаган тақдирдагина катта ўғли ҳокимиятга келолган. Элбарсхондан сўнг акасининг ўғли Султон ҳожихон², Сўфиёнхондан³ сўнг укаси Бўчғахоннинг⁴ тахтга ўтириши бунга мисолдир.

Маъмурий, қонунчилик ва суд ҳокимияти тўлалигича мутлақ олий ҳукмдор – хон қўлида эди. Қўнғирот хонларининг дастлабки вакиллари даврида давлат бошқаруви тизимида Олий Кенгаш фаолият юритган бўлиб, унда айрим умумдавлат даражасидаги, жумладан, ҳукмдорни тахтга ўтказиш масалалари муҳокама этилган.

Қўнғиротлар сулоласи даврида давлат бошқаруви анъанавий жиҳатларини сақлаб қолган бўлса-да, тахт ворисининг ёш жиҳати ўзининг муҳимлигини йўқотиб, юқори мартабали амалдорларнинг таъсири кучайиб борганлигини кузатиш мумкин. Хусусан, Муҳаммад Раҳимхон II⁵ номзодини тасдиқлашда амалдорларнинг анча эркин баҳс юритганларини кўрамиз. Кенгашда Амир тўрага қарши фикрларнинг *ясовулбоши* томонидан ўртага ташланиши бунга мисол бўла олади.

Шу билан бирга, олий ҳукмдор ҳаётлик вақтида валиаҳд, яъни тахт ворисини тайинлаб қўйиш ҳамда хоразмшоҳларнинг давлатчилик анъаналарида

---

¹ Раҳимқулихон – 1842–1846 йилларда Хива хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган қўнғиротлар етакчиси.

² Султон ҳожихон – 1518–1519 йилларда арабшоҳийлар етакчиси.

³ Сўфиёнхон – 1530–1535/1536 йилларда арабшоҳийлар етакчиси.

⁴ Бўчғахон – 1524–1529/1530 йилларда арабшоҳийлар етакчиси.

⁵ Муҳаммад Раҳимхон II – 1864–1910 йилларда Хива хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган қўнғиротлар етакчиси.

мавжуд бўлган кўпгина мансаб ва лавозимлар, уларнинг ваколатлари маълум даражада ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Тахт вориси *қолхон* ёки *колхон*¹, деб, хонадоннинг бошқа аъзолари – шаҳзодалар *султон*, деб аталганлар.

Хон хонадонининг бошқарув ишига лаёқатли вакилларига турли вилоят ва шаҳар ёки маълум бир маъмурий-худудий бирлик мулк қилиб берилган. Шу асосда XVI аср бошида мамлакатни майда улусларга бўлиб бошқариш жорий этилган. Урганч (Гурганж), Кот, Вазир, Янги Шаҳар, Тирсак, Хива, Ҳазорасп ва унга туташ худудлар ҳукмрон сулола вакилларининг мулки ҳисобланган. Хоннинг қариндошлари катта-кичиклиги ва унга узоқ ёки яқинлигига қараб айрим шаҳар ҳамда вилоятларни бошқариш ҳуқуқини олганлар. Қариндошлар кам бўлса, уларнинг ҳар бирига бир нечта шаҳар теккан, агар қариндошлар кўпайиб кетса, даромадига қараб шаҳарнинг ярмини олишга ҳам мажбур бўлишган. Жумладан, Хива шаҳри XVI аср иккинчи ярми бошларида Пўлод султон ва Темур султоннинг мулки саналган. Хонга яқин қариндошлар иқтисодий ва сиёсий жиҳатлардан муҳимроқ худудларни қўлга киритишган. Албатта, хонларнинг алмашиниб туриши билан турли худудларга эгалик қилиш ҳуқуқи ҳам ўзгариб турган.

Дашти Қипчоқдан кириб келган уруғларнинг XVI – XVII асрлар Хоразмда ўtroқлашиш жараёни ўз навбатида, алоҳида уруғларнинг ўзаро алоқаларини йўлга қўйиш ҳамда уларнинг умумдавлат бошқарувида иштирокини таъминлашга хизмат қиладиган маълум бир тизим ва тартибни ишлаб чиқишни талаб этар эди. Бундай тадбирлар Абулғозихоннинг ҳукмронлиги даврида ўтказилган бўлиб, у хонликнинг бошқарув тизимини қайта ташкил этишга ҳаракат қилган эди. Хусусан, бутун жанубий Хоразм аҳолиси тўртта асосий бўлинмага (тўпа) – уйғур-найман, қиёт-қўнғирот, нукус-манғит ва қанғли-қипчоққа бўлинган. Бошқарув тузилмасига ҳам жиддий ўзгаришлар киритилиб, турли уруғлар вакилларида 360 киши турли лавозимларга тайинланиб, улардан 34 киши хоннинг бевосита маслаҳатчилари ва мулозимларини ташкил этган. Уларнинг 32 тасига олий ҳукмдор ҳузурида ўтириш учун махсус жой ажратилган эди. Жумладан, 2 шайхулислом, 2 қози, 1 раис, 1 мутавалли, 1 нақиб, 4 оталиқ, 4 иноқ, 4 мироб, 4 бий, 1 парвоначи, 2 оқа (оға), 2 арбоб, 4 чигатой иноқи. Улардан ташқари, меҳтар ва қушбегининг «ўтиришга жойи йўқ» бўлиб, улар хон ҳузурида тик туришлари лозим эди.

Муҳаммад Раҳимхон I лавозимлар сонини 360 тадан 100 тага қисқартирган, хусусан, *бий*, *оталиқ*, *иноқ* сингари мансаблар бекор қилинган. Умуман олганда кўрсатилган лавозимларнинг деярли барчаси, айрим ўзгаришлар билан 1873 йили хонлик устидан Россия империяси ҳукмронлиги ўрнатилгунга қадар сақланиб қолган.

¹ *Қолға* (ўзбекча) – валиаҳд (арабча).

Муҳаммад Раҳимхон I нинг ўтказган маъмурий ислоҳоти натижасида хонлиқнинг марказий ва жанубий қисмларидаги қуйи маъмурий бўлинишнинг илгариги *кент* шакли ўрнига *масжид бирликлари* (масжид қавми ёки масжид жамоаси) жорий этилганини ҳам урғулаш жоиз. Шу даврдан бошлаб, Хива хонлигида «масжид» (масжид бирлашмаси) ибораси бир масжид атрофида жамланган бир қатор хўжаликларни ўз ичига олган қуйи маъмурий-фискал бирликка нисбатан қўллана бошланган.

Хонлиқ маъмурий-худудий тизимининг ўрта бўғинини бекликлар ташкил этган ва уларни ҳокимлар бошқаришган. Хон томонидан тайинланган ҳокимлар ўзлари бошқарган худуд доирасида кенг ҳуқуқларга эга бўлиб, маъмурий, молиявий ва суд ишларини амалга оширишган, жиноятчиларни «олий жазо»га буюриш эса фақат олий ҳукмдор ваколатида эди.

XIX асрда Хива хонлиги маъмурий-худудий жиҳатдан 23 та туманга (беклик) бўлинган, улардан 20 таси, яъни Питнак, Ҳазорасп, Хонқа, Янги Урганч, Қўшқўпир, Ғазовот, Кот, Шоҳобод, Анбар-Манак, Тошовуз, Гурлан, Манғит, Қилич Ниёзбой, Порсу, Илали, Кўхна Урганч, Хўжайли, Шуманай, Қўнғирот ҳокимлар, Бешариқ ва Қиёт-Қўнғирот туманлари ноиблар томонидан бошқарилган.

Пойтахт шаҳар бўлган Хива бевосита олий ҳукмдор бошқарувида бўлиб, унга ҳар бири 20 тадан 184 тагача маҳаллани ўз ичига олган 65 та масжид бирлашмаси кирар эди. Пойтахт шаҳар бошқаруви масалалари хоннинг қароргоҳи – Арқда, XIX асрдан эса унинг саройи – Тошҳовлида ҳал этилар эди. Ҳукмдор саройида «ҳукумат девонхонаси»ни ташкил этган 30 дан ортиқ давлат лавозими бўлган.

Қуйи маъмурият вакили *оқсоқол* бўлиб, у ҳуқуқ-тартибот ишларини назорат қилган ва юқори ваколатли органлар қарорларининг ижросини таъминлаган.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Туроннинг йирик сиёсий, савдо-иқтисодий марказларидан бири, эскидан шарқ ва жанубни шимол билан боғловчи йўللар чорраҳасида жойлашган Хоразм Амударё қуйи оқимидаги ерларни ўз ичига олиш билан бирга, Орол-Каспий пасттекислигининг шимоли-шарқий қисмини, шарқда Орол ва Каспий денгизлари ўртасидаги Устюрт яссилиги ҳамда Қорақум чўлининг шимолини, айрим даврларда жанубда, ҳатто Хуросон тоғларининг шимолий чўққилари бўйлаб чўзилиб ётган худудларни, шимоли-шарқда Қизилқум саҳросидан то Сирдарёнинг қуйилишигача бўлган ерларни эгаллаган.

Қумли кенг саҳро хонлиқни икки бўлакка – Амударё орқали суғориладиган – *Сувбўйи* (дарё томони) ва Копетдоғнинг тоғолди ерлари – *Тоғбўйи* худудларига ажратган.

Ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан у икки – жанубий ва шимолий бўлақлардан иборат бўлган. Манбаларда Ҳазорасп, Хонқа, Урганч¹, Кот ва Шоҳобод сингари асосий бешта шаҳар-қўрғон туфайли *Бешқалъа*, деб аталган жанубий Хоразм пойтахт Хива ҳамда унинг атрофларини, Қўшқўпир ва бошқа шаҳарларни ўз ичига олган шимолий қисм Кўҳна Урганч чегарасидаги Хўжайлидан Орол денгизигача чўзилган.

Аҳолининг асосини қадимги ўтроқ аҳолининг авлодлари ташкил этган ва XVI – XVII асрлар давомида Дашти Қипчоқдан кўчманчи уруғлар Турон, хусусан, Хоразм воҳасига оммавий тарзда кириб келган. Кейинчалик улар деҳқончилик билан шуғулланувчи маҳаллий аҳоли орасига сингиб кетишган.

Хонлиkning шимоли-шарқий чегараларида, Амударёнинг алоҳида қўлтиқлари оралиғида қорақалпоқлар жойлашган бўлиб, уларнинг бир қисми бу ерда олдиндан яшаб келган бўлса, бир қисми Сирдарёнинг қуйи оқимларидан XVIII асрда кўчиб ўтганлар эди. Қорақалпоқ уруғлари жойлашган ҳудуднинг жўғрофий ўзига хослиги ҳамда бу халқнинг ишлаб чиқариш аъаналари хўжалик муносабатларини юритишга сезиларли даражада таъсирини ўтказган эди.

Қорақалпоқларга қўшни бўлиб, анчагина салмоқли микдорда, асосан чорвачилик билан шуғулланган *қозоқлар* яшаган.

Туркманларнинг катта қисми Каспий денгизи бўйларида яшаб келишган. XVI аср ўрталарига келиб, яйловларнинг сийраклашиб қолиши туфайли уларнинг шарққа, хусусан, Хоразм ва Хуросоннинг деҳқончилик ҳудудларига кўчиши бошланган, XVII асрнинг бошларида эса туркманларнинг Хоразм ҳаётидаги иштироки сезиларли даражада ошган ва уларнинг хонлик ҳудудларига келиб жойлашуви XIX аср биринчи ярмига қадар давом этган. Туркманларнинг бир қисми чорвачиликни деҳқончилик билан бирга олиб бориб, ярим кўчманчи хўжалик юритишни давом эттиришган.

1819 йилги маълумотга кўра, хонлик аҳолиси 300 минг кишини ташкил этган. Ушбу кўрсаткич қўлга киритилган янги ҳудудлар ва у ердаги кўплаб аҳолининг кўчиши ҳисобига доимий равишда ортиб боргани ҳам маълум.

Деҳқончилик маҳаллий аҳолининг қадимги аъаналарига асосланган бўлиб, деҳқончилик ва чорвачилиkning ўзига хос жиҳатлари мавжуд эди. Статистик маълумотларга кўра, ўзлаштирилган ерларнинг 93 фоизи хонлиkning жанубий қисмига тўғри келган.

Жанубий Хоразм деҳқончилиги мутлақо сунъий суғоришга асосланганлиги билан Туроннинг бошқа ҳудудларидан тубдан фарқ қилган. Тупроқ ҳосилдорлигининг пастлиги унга ишлов беришнинг махсус усулларини қўллашни талаб этар эди. Дала энига ва бўйига 5, 10, ҳатто 20 марталаб ҳайдалган.

¹ *Урганч* – ҳозирги Урганч шаҳри; Амударё ўзани ўзгариши оқибатида туғилган сувсизлик шароитида Абулғозихон 1646 йили пойтахтни шу ерга кўчирган ва шу тарика қадимги Гурганж (Урганч) Кўҳна Урганч, ҳозирги Урганч Тоза (Янги) Урганч деб атала бошланган.

Хонликда экинларни алмашлаб экиш тажрибаси қўлланган. Кўп йиллик экинлар бир далада бошқа турдаги ўсимликлар билан маълум бир кетма-кетликда экиб борилган. Хонлик хўжалигида донли экинлар асосий ўринни эгаллаган. XIX асрдаги маълумотга кўра, ҳайдаладиган ерларнинг ярмидан кўпи буғдой ва жўхори, бешдан бири пахта билан банд бўлган, қолган қисмида эса, арпа, гуруч, зиғир, кунжут, тарвуз, қовун етиштирилган.

«Шарқда ҳам, ғарбда ҳам Хоразм қовунига тенг келадигани йўқ» бўлиб, унинг офтобда қуритилган қоқиси Ҳиндистон ва ҳатто Хитойнинг узок шаҳарларига олиб бориб сотилган.

XVII асрда Балхда мева ва сабзавотларнинг навини яхшилаш мақсадида Хоразмда етиштирилган қовунларнинг *қўктарнай* нави ва тут дарахти кўчатларидан фойдаланилганини урғулаш лозим.

Воҳа иқтисодиётида боғдорчиликнинг ўрни юқори бўлмаса-да, меваларнинг деярли барча турлари ва энг яхши навлари етиштирилган. Хоразмда бўлган Армини Вамбери «Хива мевалари шу қадар яхшики, уларга ўхшашини нафақат Эрон ва Туркияда, балки бутун Европада ҳам топиш қийин. Айниқса, Ҳазораспнинг олмалари, Хиванинг нок ва узумлари ва узок Пекингача машҳур бўлган беқиёс ажойиб қовунлари таҳсинга лойик» деб таърифлаган.

Ерга ишлов бериш маданияти бўйича хоразмлик деҳқонлар Туроннинг бошқа вилоятларидан ташқари Европа, масалан, германияликлардан ҳам устун бўлганлари ўлкага келиб-кетган чет элликлар томонидан эътироф этилгани ҳам маълум.

Хоразмнинг ўтроқ аграр хўжалигида чорвачиликнинг ҳам ўрни катта эди. Ерга ишлов беришда отлар, буқалар, туялар ва қисман эшаклардан фойдаланилган.

Деҳқончиликда отлар асосий иш кучи ҳисобланиб, Хоразм отларнинг *туркман оти* ва *қозоқ оти* сингари зотлари билан машҳур бўлган. *Туркман оти* асосан чавандозликда, *қозоқ оти* эса ишчи кучи сифатида фойдаланилган.

Чорвачиликда зотдор қўйлар етиштирилган бўлиб, уларнинг ҳам туркман қўй, қозоқ қўй ҳамда араби қўй ва гузари қўй каби зотлари қимматли аҳамиятга эга бўлган.

Хонликда ерга эгалик қилишнинг куйидаги турлари мавжуд бўлган: давлат ерлари, хусусий ерлар ва вақф ерлари.

Давлат ерлари асосан забт этилган мулклар ҳисобидан бўлиб, ер солиғини тўлаш эвазига деҳқонларга берилган. Давлат ерлари кўрик ерларни ўзлаштириш ва ободонлаштириш ҳисобига ҳам тўлдирилган. Хужжатларда уларнинг «замини маита», «бекор ер», «бўз ерлар» сингари шакллари

тилга олинади. Давлат ерларининг яна бир манбаи ер эгалари билан тузилган фуқаролик шартномалари ёки мерос ҳуқуқи «замини матрука» асосида давлатга ўтган ерлар бўлган. Бунинг асоси шу эдики, шариатга кўра, вафот этган шахснинг мулки (вориси бўлмаган ҳолда) мерос тариқасида халиф ёки унинг ноиб: султон, амир, хонга ўтган. Бу тоифага айбдор шахсларнинг мусодара қилинган ер мулклари ҳам кирган. Ҳукмдор бу ерларни ўз мулозимларига давлат солиғини тўлаш ва меҳнат мажбуриятларини ўташ эвазига ворисийлик ҳуқуқи асосида ижарага берар эди.

Хива хонлигида XVI–XVIII асрлардаги сиёсий чиқишлар ва тартибсизликлар аҳолининг бошпанасиз қолишига ва деҳқончиликнинг издан чиқишига олиб келган. Заифлашган марказий ҳокимият давлат ерлари устидан назоратни амалга ошира олмас эди, бу иш мунтазам равишда солиқларни йиғиб олиш ва суғориш иншоотларини таъмирлаб туриш сингари жиддий тадбирлар билан бевосита боғлиқ эди.

XVIII асрнинг иккинчи ярмига келиб, қўнғиротлар сулоласи томонидан марказий ҳокимиятнинг мустаҳкамланиши туфайли вазият ўзгариб, давлат ер мулкларининг салмоғи сезиларли даражада ортган. Хусусан, ҳокимиятга қарши муҳолиф кучларнинг бартараф этилиши ва уларга тегишли мулкларнинг мусодара қилиниши ҳисобига давлат ер фонди тўлдирилган. Кенг миқёсли суғориш ишларининг йўлга қўйилиши (бош ариқларнинг тикланиши ва қурилиши) натижасида ўзлаштирилган катта миқдордаги кўрик ерлар ҳам давлат ер майдонларининг кўпайишига хизмат қилган.

Муҳаммад Раҳимхон I даврида амалга оширилган марказлаштириш сиёсатининг муҳим натижаси – ердан фойдаланиш тизимининг ўзгариши бўлган эди. Йирик ер эгаларига барҳам берилиши ер мулкларининг турли бўлакларга бўлиниб кетишига чек қўйган.

Хонликда давлат ерларини ижарага олиб ишлатувчилар натура солиғи бўлган *дахяк* (1/10 қисм) тўлашган. Лекин дахякнинг миқдори ҳар доим бир хил бўлмаган ва айнан 1/10 қисмни ташкил этмаслиги, баъзида бундан ортиқ ёки кам ҳам бўлиши мумкин эди.

Туроннинг бошқа минтақаларида бўлгани сингари *мулк* ибораси билан аталган хусусий ерларнинг *шартли* ва *шартсиз* шакли бўлган. Уларнинг шаклланиши Хоразмда бир қатор ўзига хосликка эга эди.

Хусусий мулкнинг нисбатан кўп тарқалган шаклига ҳужжатларда *мулк* ёки *зар харид мулк* (пулга сотиб олинган мулк) деб қайд этилган ҳолда XIX аср охири – XX аср бошларидаги рус муаллифларининг асарларида *атойи мулк* деб келтирилган мулк турлари кирган. Меросий мулк ҳисобланган бундай ер эгалари зиммасига *салгут* солиғини тўлаш ва меҳнат мажбуриятини ўташ, яъни йилига ҳар бир хўжалиқдан бир кишини ишчи кучи (*қазувчи*) сифатида таъминлаб бериш вазифаси юклатилган.

Атойи мулк эгалари уч тоифага бўлинган: қуйи – *адно* (5 танобгача бўлган ер эгалари), ўрта – *авсат* (5 дан 10 танобгача ер эгалари) ва олий – *аъло* (10 танобдан юқори бўлган ер эгалари).

Хонликдаги хусусий мулкчиликда олий ҳукмдорнинг шахсий ерлари ҳам салмоқли ўринга эга бўлиб, «мулки холиса», «хаули», «хассайи шарифа», «арози хассайи султоний» деб аталган.

Ер мулкларининг асосий тоифаларига *вақф ерлари* ҳам кирган. Ер майдонларини вақф қилиш жамиятнинг барча мулкдор қатламига, яъни ҳукмдорлар доирасига ҳам, майда мулк эгаларига ҳам хос эди. Шу боис, диний идоралар қўлида салмоқли миқдорда ер майдонлари жамланган эди.

XIX аср хонликдаги 282152 таноб ер ва шундан 120000 таноб ишлов бериладиган ерлар вақф тоифасига кирган бўлиб, бу умумий ишланган ернинг 30 фоизини ташкил этган.

Ҳар бир диний муассаса унинг вақф мулкига бўлган ҳуқуқини тасдиқловчи махсус ҳужжат – *вақфнома* ёки *вақфия*га эга бўлган. Вақф мулклари *мутаваллилар* томонидан бошқарилган бўлиб, аксарият ҳолларда бу ҳуқуқ вақф қилувчининг ўзида қолдирилган.

Вақфнома ва бошқа ҳуқуқий рисоалар шартига кўра, вақф мулкларини сотиш, ҳадя қилиш ёки гаровга қўйиш мумкин эмас эди. Лекин хонликда вақф ерлари уларнинг бошқарувчиси томонидан олди-сотди қилинган ёки гаровга қўйилгани маълум.

Кўнғиротлар ҳукумати томонидан туркманларга фойдаланиш учун ер майдонлари берилган. Бунинг эвазига улар маълум миқдорда отлиқ навкарлар етказиб бериш мажбуриятини олишган. Бу ҳолат, кейинчалик, аниқ шаклларга эга бўлиб бориб, *отлиқ* деб аталган ер мулкчилигининг махсус турига айланган эди. XIX асрда «*отлиқ* ерлари деярли бутунлай туркманларнинг фойдаланишига берилган бўлиб, улар ... ер солиғини тўлашмаган, лекин бунинг учун ҳар 30 таноб ерга бир нафар қуролланган отлиқ навкар бериш орқали ҳарбий мажбурият ўташлари лозим эди. 30 таноб ер майдони ҳам *отлиқ* деб аталган».

Хонликдаги ер мулкчилигининг барча турлари учун умумий белги шундан иборат бўлганки, ерга эгалик ҳуқуқи бевосита сувга эгалик ҳуқуқи билан биргаликда берилган. Шу жиҳатдан, суғориш иншоотлари ҳам давлат, хусусий ёки вақф мулки бўлиши мумкин эди. Чексиз саҳролар билан ўралган Хоразм воҳаси ўзининг бутун тарихи давомида юқори даражадаги суғориш тизими ва сувдан фойдаланишнинг қадимий анъаналари туфайли гуллаб-яшнаган. Суғориш иншоотларининг кўп босқичли тизимини барпо этиш ва катта меҳнат талаб этган йирик қурилиш-суғориш ишлари мутлақо марказий ҳокимиятнинг асосий вазифасига кирган.

XVII асрнинг иккинчи ярмида Абулғозихон ва Анушахон¹ даврларидаги нисбий сиёсий барқарорлик, узоқ йиллар ичида илк бор, йирик суғориш тадбирлари ўтказилишига имкон яратган эди. Хусусан, Шохобод ва Ёрмиш бош ариқларининг қурилиши Анушахон замонида бошланган. Улар қадимги Вадак ва Буве ариқларининг эски жойида қайта барпо этилган. Ундан олдинроқ, Абулғозихон даврида қадимги Мадра ариғининг қадимги ўзани ўрнида ҳам йирик ариқлардан ҳисобланган Ғозибод ариғи барпо этилган эди.

XVIII асрнинг охири чорагида, яъни ҳокимият қўнғиротлар қўлига ўтган босқичда янги суғориш иншоотларини барпо этиш сезиларли даражада ортган. XIX асрнинг биринчи чорагида эса суғориладиган ерлар янада кенгайиб, суғориш иншоотларини таъмирлаш ишларига катта эътибор берила бошланган. 1810 йилда Хиваник ариғининг юқорисини тозалаш ишлари амалга оширилган. Ариқ сувини ишга тушириш маросими 29 март куни шахсан Муҳаммад Раҳимхон I иштирокида ўтказилган эди. Шу йили Янги Ариқ ариғининг қуйи оқимларидан Оқмачит ҳудудларига сув чиқариш ва бу ерларни ободонлаштириш бўйича хон фармойиши берилган.

Бу даврнинг муҳим суғориш тадбири сифатида Қилич Ниёзбой ариғининг барпо этилиши ва ишга туширилишини кўрсатиб ўтиш лозим. Ушбу ариқ айнан Дарёликнинг ўнг қирғоғидаги бўшаб ётган ерларни суғориш учун бунёд этилган бўлиб, бу жанубий Хоразмнинг суғориладиган майдонларини кенгайишига ёрдам берган эди.

Оллоқулихон ҳукмронлиги даврида, хусусан, 1828 йили Полвонёб ариғининг бош қўлтиғи бўлган Тошсоқа барпо этилган ва 1831 йили Кўҳна Урганч ҳудудини суғорадиган ариқ қазилган.

Ариқларни Амударё суви билан таъминлаш «соқа» тизими орқали, яъни бевосита дарё ёки унинг ҳар йили ўзгариб турган оқими, қўлтиқлари ҳисобига амалга оширилган. Дарё оқимининг ўзгаришига қараб, ҳар йили «соқа»лар сони, уларнинг йўналиши ва сув ўтказиш имкониятлари ҳам ўзгариб турган. Шу боис, тошли тупроқда анча мустаҳкам бўлган Тошсоқанинг барпо этилиши Жанубий Хоразмнинг серсув ариғи ҳисобланган Полвонёбнинг аҳамиятини маълум даражада оширган.

Шундай қилиб, XVIII аср охири – XIX аср биринчи ярми Хоразм воҳаси учун кенг миқёсли суғориш тадбирларини амалга ошириш даври бўлган. Уларнинг натижасида янги бош ариқлар барпо этилиб, ишга туширилган ва шу орқали катта миқдордаги ерларни ўзлаштириш ҳамда деҳқончиликни кенгайтириш, аҳолини қўпайтириш имкони юзага келган.

---

¹ Анушахон – 1664–1689 йилларда Хива хонлиги доирасида ўзбек давлатини бошқарган қўнғиротлар етакчиси.

Урганч (Гурганж), Хива, Ҳазорасп, Вазир, Хонқа, Кот, Янги Урганч, Янгишаҳар, Тирсак каби шаҳарлар XVI аср бошларида хонликнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётининг асосий марказлари ҳисобланган.

Арубшоҳийлар сулоласидан чиққан илк ҳукмдор Элбарсхон айнан пойтахт Вазир шаҳрида тахтга ўтқазилган. 1558 йилда ҳам у пойтахт шаҳар мақомини йўқотмагани маълум. Лекин тез орада Амударё оқимининг ўзгариши туфайли Вазирда шаҳар ҳаёти тушкунликка учраб, аҳоли бошқа ҳудудларга қўчиб ўтган.

XVI аср ўрталарида арабшоҳийлар ўртасида ҳокимият учун авж олган кураш туфайли пойтахт шаҳар мақоми бир шаҳардан бошқа шаҳарга тез-тез ўтиб турган. Хусусан, 1536 йилдан 1560 йилгача Вазир, Урганч (Гурганж) ва Хива шаҳарлари навбатма-навбат пойтахт вазифасини ўтаган. Пойтахт шаҳарни танлашда унинг амалдаги ривожланиш ҳолати ёки геосиёсий жойлашуви эмас, балки ҳукмрон доираларнинг қўл остидаги қайси улус таркибига кириши ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилар эди.

Йирик шаҳар ҳисобланган Урганч 2000 йилдан кўп тарихга эга бўлиб, унинг жўғрофий хусусияти, яъни турли ҳудудларни боғлаб турган карвон йўллари чорраҳасида жойлашганлиги, савдо ва ҳунармандчиликнинг тараққий этганлиги шаҳарнинг ўсиши ва ривожланишига ёрдам берган. Шу билан бирга, бу хусусиятлар Урганч (Гурганж)ни ўзаро курашлар майдонига айлантирар эди. Масалан, XVI аср ўрталарида Урганч (Гурганж) шаҳрининг 7 ой ичида тўрт маротаба қўлдан-қўлга ўтганлиги туфайли савдогарлар камайиб, камбағаллашиб қолганлигини таъкидлайди.

Сиёсий-иқтисодий сабаблардан ташқари, юқорида кўрсатилганидек, табиий-иқлим шароити билан боғлиқ омиллар ҳам Хоразм шаҳарларининг таназзулига олиб келган. XVI аср иккинчи ярмида Амударё ўзанининг ўзгариши, хусусан, Дарёлик қўлтиғининг сусланиши Вазир шаҳри сингари Урганч (Гурганж)да ҳам аста-секин ҳаётнинг сўнишига омил бўлган.

1646 йилда Кўҳна Урганч (Гурганж) аҳолиси учун мамлакат жанубида барпо этилган Янги Урганч шаҳри хонликнинг муҳим савдо марказига айланиб борган.

Хонликнинг биринчи шаҳари мавқеини эса, Хива эгаллай бошлаган. Хива шаҳрининг мавқеи илгари ҳам юқори бўлиб, унинг бошқаруви ҳукмрон сулоланинг асосий вакилларига берилар эди. Манбаларда «пойтахт шаҳар Хивада биринчи бўлиб тахтга ўтирган киши Дўстхон» бўлгани таъкидланган.

Хиванинг узил-кесил хонлик пойтахтига айланиши 1611–1612 йилларда Араб Муҳаммадхон ҳукмронлигига тўғри келади.

Кўнғиротлар сулоласи вакиллариининг ҳокимиятни марказлаштириш сиёсати Хоразм шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожланишига олиб келди.

XIX асрнинг биринчи ярмида эски, ташлаб кетилган шаҳарларни, жумладан, Кўҳна Урганч, Кот шаҳарларини тиклашга эътибор берилган.

Хунармандчилик кўп тармоқли бўлиб, ҳар бир соҳа маълум бир маҳсулотни тайёрлашга ихтисослашган ҳамда Хоразмнинг табиий-иқлим шароити ва ҳудудий хусусиятларига кўра тўпланган қадимий тажриба асосида тараққий этиб келган.

Хонликда тикувчилик нисбатан кенг тарқалган эди. Зеро, ипак ва пахта матоларга талаб, айниқса, чегарадош кўчманчи дашт аҳолисининг эҳтиёжи бу ерда тўкимачиликнинг ривожланишига, хунармандчилик ишлаб чиқариши бўлган, яъни нафақат ички, балки ташқи бозор учун ишловчи шаҳарлар тараққиётига сабаб бўлган.

Хоразмда хунармандчиликнинг Туронда ривож топган деярли барча турлари мавжуд бўлиб, бу ўринда табиий-иқлим ҳамда ички ва ташқи бозор талабидан келиб чиқилган. Чунончи, кийгиз-нама тўқиш ва кигизфурушлик, пўстиндўзлик, чўгирма – қоракўл терисидан тикилган махсус телпаклар тайёрлашда Хоразм усталари катта маҳоратга эга бўлишган. Воҳанинг туркман аҳолиси томонидан сифати ва оддийлиги билан машҳур бўлган туркман гиламлари тайёрланган.

Хонликнинг хўжалик ҳаётида отлар муҳим ўрин тутганлиги боис, отнинг анжомлари – эгар-жабдуқлар тайёрлаш, безак беришга алоҳида эътибор қаратилган.

Шунингдек, Хоразмда Амударё орқали савдо қилиш, кемалар қатнови яхши йўлга қўйилган бўлиб, кемачилик хунармандчиликнинг яна бир ривожланган соҳаси эди. Хоразм усталари кичик қайиқлардан тортиб, катта кемаларгача маҳорат билан ясашган.

Сунъий суғоришга асосланган хўжалик Хива хонлигида чиғир тайёрлашнинг кенг тарқалишига сабаб бўлган. Хунармандчиликнинг муҳим тармоғи ҳисобланган бу соҳа усталари чиғирнинг учта асосий қисми – сув идишлари ўрнатилган ғилдирак, горизонтал ўқ ва чархларни ясашда катта маҳоратга эга бўлишган.

Хунармандлар бевосита савдо-сотик ишлари билан боғланган бўлиб, кўпинча ўз маҳсулотини олиб-сотар орқали пулласа, айрим ҳолларда ўзи сотар эди.

Хоразм Туроннинг йирик савдо марказлари қаторида Ғарб билан Шарқнинг иқтисодий алоқаларида ўзига хос ўринга эга бўлган. Унинг карвонсаройларига келтирилган хилма-хил молларнинг бир қисми Хивада сотилса, қолган қисми бошқа жойларга тарқалган.

Сўнгги ўрта асрларда тез-тез ўзгариб турган халқаро вазият ҳамда денгиз йўллари мавқеининг ортиб бориши Шарқ мамлакатларининг жаҳон бо-

зорларига чиқиш имкониятларини маълум даражада қийинлаштирган эди. Шунга қарамай, Бухоро, Хива ва Балхнинг савдо карвонлари Ҳиндистон, Эрон, Қозоқ хонликлари, Нўғай дашти, Сибирь ва Қошғарга боришда давом этиб, ўз навбатида кўрсатиб ўтилган давлатларнинг карвонлари Туронга, жумладан, Хива, Хонқа, Ҳазорасп, Янги Урганч, Гурлан каби шаҳарларга ҳам келиб турган. Катта шаҳарларда бозорлар ҳафтада икки марта, кичик шаҳарлар ёки қишлоқларда бир марта фаолият кўрсатган.

Илм-фан ва маданий ҳаёт. Хоразм ўлкаси таълим тизими илгариги даврларда ва Туроннинг бошқа бўлақларида бўлгани сингари қуйи бўғин – *мактаблар* ва юқори босқич – *мадраса* негизида барпо бўлган эди. Мактаблар йирик шаҳарларнинг деярли ҳар бир маҳалласида мавжуд бўлиб, болалар 6 ёшдан (баъзан 5 ёшдан) таълим олишни бошлар ва 15-16 ёшгача давом эттиришар эди. Мактаблар одатда маҳалла масжидлари қаромоғида эди. Мактабларда қиз болалар учун махсус синфлар ҳам ажратилган.

Мадрасалар одатдагидек ҳукмрон сулола вакиллари, йирик амалдорлар томонидан курдирилган. Уларнинг кўпчилиги Хива шаҳрида фаолият юритгани ҳам табиийдир: Араб Муҳаммадхон (1616), Хўжамберди (1688), Шерғозихон (1719–1726), Муҳаммад Амин иноқ (1765), Фозилбек (1799), Эшмурод (1810), Оллоқулихон (1835), Шомон иморат (1836), Арабхон саркарда (1838), Гадоийниёз ясовулбоши (1840), Яқуб меҳтар (1840), Мусо тўра (1841), Сайидбой (1842), Раҳимқулихон (1843), Раҳмонбердиҳон (1843), Муҳаммад Аминхон (1851) мадрасалари.

Мадрасалар Урганч, Шоҳобод, Шовот, Ҳазораспда ҳам бўлган.

Абулғози Баҳодирхон, Шермуҳаммад Мунис Хоразмий, Муҳаммадризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий, Муҳаммад Юсуф Баёний, Сайид Ҳомид тўра Камёбнинг тарихий асарлари Хоразм тарихчилик мактабининг ўзига хос анъаналарини юзага келтирган эди. Унда таржима мактабларининг ҳам ўрни катта бўлиб, бу даврда Мунис ва Огаҳий томонидан араб ва форс тилларидаги (Маъсудий, Ибн ал-Асир, Мирхонд, Хондамир ва Мирзо Муҳаммад Ҳайдар) кўплаб йирик тарихий асарлар ўзбек тилига таржима қилинди.

XVIII аср охири – XIX асрнинг бошларида китобат ва хаттотлик, мусиқа санъати янада ривожланди. Бу даврда Оллоқули Хоразмий, Мунис Хоразмий, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Комил Хоразмий, устод Муҳаммад паноҳ, мулла Болтаниёз Харрот, Худойберган муҳркан девон, Мулла Каримберган девон, Муҳаммад Шариф Тарро девон, Матёқуб Харрот девон, Бобожон Маҳдум девон, Таррах ибн Абдулазиз Маҳдум, Муҳаммад Расул Мирзо сингари истеъдодли хаттотлар мактаби яратилди.

Хоразм адабий муҳитининг ривожланишида Муҳаммадниёз Нишотий, Роқим, Андалиб, Равнақ сингари маърифатпарвар шоирларнинг хизматлари

каттадир. Яратилган гўзал назмий асарлар қаторида Муниснинг «Саводи таълим» рисоласи амалий аҳамиятга эга бўлса, Огаҳийнинг «Таъвизул ошиқин» девони XIX аср Хоразм адабий-маърифий муҳитининг гултожига айланди.

Ташқи сиёсат. Қозоқ жузлари, Бухоро ва Қўқон ҳукмдорлари билан деярли узлуксиз элчилар алмашиб турган арабшоҳийлар ва қўнғиротларнинг ташқи сиёсий алоқалари асосан, Эрон ва Рус давлатига тўғри келган бўлса-да, Ҳиндистон ва усмонийлар билан ҳам борди-келдилар йўлга қўйилган эди.

Рус давлати билан савдо алоқаларини кучайтиришга ҳаракат қилган Хоразм ҳукмдорлари томонидан 1558, 1560 ва 1566 йилларда Астраханга, сўнг Москвага 4 маротаба элчилик юборилгани, 1590 йили Алим Баҳодир, 1598 йили Муҳаммадхўжа бошлиқ ҳайъатлар рус мамлакатига ташриф буюрганларининг ўзиёқ XVI асрнинг иккинчи ярми ўзаро алоқалар қанчалар сермахсул бўлганидан далолат беради, албатта.

Каспий-Волга йўли орқали савдони кучайтириш заруратини яхши тушунган Араб Муҳаммадхон 1613 йили Дарвиш Бобо ва 1614 йили Дўст Аваз Шукурни, 1616 йили эса Юсуф ҳожини Астрахан ва Москвага юбориб, муносабатларни янада илиқлаштиришга ҳаракат қилгани маълум.

Туронда ўз сиёсий ва иқтисодий манфаатларини ўрнатиш, ушбу минтақа орқали Ҳиндистонга юзланишни бош мақсад қилиб қўйган Пётр I¹ ҳарбий кучларини биринчилардан бўлиб қарши олган Шерғозихон бўлади. Унинг топшириғи билан 1714–1717 йилларда уюштирилган, Александр Бекович-Черкасский бошчилигидаги 6000 аскардан иборат қуроли юриш хон ва унинг атрофидагиларда хавотир уйғотиши табиий эди. Шерғозихон очиқ майдонда урушгандан кўра, душман кучларини майда-майда бўлақларга ажратиб йўқ қилиш режасини тузади ва бунга эришади ҳам.

Мазкур воқеа икки томонлама, биринчи галда савдо алоқаларига путур етказиши турган гап эди. Улар Пётр II² замонида, яъни Пётр I ўлимдан сўнггина тикланган.

Умумлаштирганда, XVI – XIX асрлар давомида Хивадан Россияга 50 марта элчилик юборилган бўлса, Россиядан Туркистон сиёсий марказларига 17 та элчилик келган. Улар томонидан олиб борилган музокаралар ўзаро «божсиз савдо»ни йўлга қўйиш, жумладан, «хазина моллари»дан бож олмаслик, қимматбаҳо тошлар, рангли ва қимматли металллар билан эркин савдо қилиш, амалдорлар томонидан тортиб олинган ёки қароқчилар томонидан ўғирланган молларни савдогар ва элчиларга қайтариш ҳамда насияга олинган молларнинг пулини тўлатишда давлатларнинг аралашуви (ҳукмдорга ёзилган расмий шикоятномалар ва йўқотилган молларнинг рўйхати),

¹ Пётр I – 1682–1725 йилларда Россия императори.

² Пётр II – 1727–1730 йилларда Россия императори.

Ўзбек элчиларининг Россия салтанатида швед, немис, черкас асирларини сотиб олиш юзасидан сўровномалари, Россия ва Туркистон орасидаги ҳудудларда қароқчиликни тугатиш, ўзаро савдони ривожлантириш масалаларига қаратилган.

XIX аср Хива-рус муносабатларининг кескинлашуви билан ўзига хосдир. Рус асирларини озод қилиш бўйича 1837–1838 йиллардаги бир қатор муваффақиятсиз музокаралардан сўнг, 1839 йил кузида Оренбургдан В. Перовский¹ бошчилигидаги 5 минг кишилик ҳарбий қўшин Хивага юборилган. Қаттиқ қиш ва қалин қор қўмондонликнинг режаларини барбод қилган ва қўшиннинг ҳаракатини деярли имконсиз қилиб қўйган эди. Кетма-кет учраган мағлубиятларидан сўнг рус ҳукумати хонликни ҳарбий йўл билан бўйсундириш мушкуллигини англаб, музокаралар йўлига ўтган эди. Бироқ умуман Туронни, хусусан, Хоразм воҳасини босиб олиш режасидан буткул қайтган эмас. Россия империяси бу мақсадига 1873 йили К.Кауфман² бошчилигида уюштирилган ҳарбий юриш натижасида эришган.

Эрон сафавийлар ҳукмронлиги остида бўлган давр икки томонлама алоқалар илиқ кечгани билан ўзига хосдир. Эронликлар пойтахтига ташриф буюрган арабшоҳий султонлар Динмуҳаммад ва Али Хоразмга юриш қилган Убайдуллахонга қарши курашда ёрдам сўраб келганликлари билан боғлиқ воқеа икки ўртада яқин алоқаларнинг бошланиши саналади. Ҳожи Муҳаммадхон даврида эронликлар билан ўзаро алоқалар, борди-келди ва ёзишмалар, айниқса, кучайиб, нисбатан мунтазам алоқалар тусини олган.

Ўзаро муносабатлар Нодиршоҳнинг 1739–1740 йилларда умуман Туркистон, жумладан, Хоразмга уюштирган юришлари оқибатида бузилган. Чунончи, Элбарсхон Эрон қўшинлари билан бўлган жангда ҳалок бўлгач, Хоразмнинг Нодиршоҳ ноиблари томонидан бошқарила бошлаган.

Эрон бошқаруви қожарлар³ сулоласи қўлига ўтгач, улар билан ҳам ўзаро элчилик муносабатлари олиб борилган бўлиб, бунинг асосини ташкил этган муҳим омиллар сифатида чегарадош ҳудудларга уюштириладиган ўзаро «оломон» юришларининг авж олиши, оқибатда қўплаб асирлар қўлга олиниши, айниқса, бу даврда Турон, жумладан, Хива бозорларидаги «қул савдоси», Хуросоннинг чегарадош ҳудудлари борасидаги рақобат, шунингдек, инглиз ва рус ҳукуматларининг Хива–Эрон алоқаларига аралашуви сингари масалаларни кўрсатиш мумкин.

1812 – 1852 йиллар оралиғида қўғирот хонлари Бекиш халифа, Нодир сардор, Умаршайх, Амирхон, Бадирхонбек, Муҳаммад Ҳусайнбек, Бекниёз

---

¹ В. Перовский – 1851–1857 йилларда Оренбург вилояти ҳарбий губернатори.

² К.Кауфман – Россия империясининг Туркистонга босқинчилик юришларига бошчилик қилган ҳарбий, 1867–1882 йилларда Туркистон генерал-губернатори.

³ Қожарлар – 1795 – 1925 йилларда Эронни бошқарган туркий сулола.

махрам, Дурдибек (Бекдурди), Муҳаммад Шарифбек каби элчиларни Эронга юборганлари маълум. Умуман олганда, XIX асрда хонлик ва Эрон ўртасидаги элчилик алоқалари асосан асирларни озод қилиш, қул савдосини тўхтатиш каби масалаларга қаратилгани билан ажралиб туради. Асирга тушганларни озод қилиш эса жуда мураккаб масала бўлиб, катта миқдордаги тўлов эвазига амалга оширилган.

Хонлик усмонийлар давлати билан яқин дўстона алоқаларни йўлга қўйган. Бу алоқалар турли мураккаб вазиятларда ўзаро ёрдам ва ҳамкорлик, яхши қўшничилик муносабатларини сақлаб туриш кўринишида намоён бўлган. Зеро, олис Ўрта денгиз ҳудудларига йўл олган савдо қарвонлари ҳам, ҳаж зиёратига чиққан зиёратчилар ҳам усмонийлар назоратидаги ҳудудларидан ўтган йўллардан кенг фойдаланишган.

Усмоний турклар давлатини Турон билан боғлашда хонлик ҳам ўтар ҳудуд сифатида муҳим ўрин тутган. Ҳиндистон, Хитой ёки қўшни Бухоро, Қўшқон томонларга келган турк сайёҳлари, элчилари кўп ҳолларда йўлни қисқартириш ёки қулай йўл орқали ўз юртларига қайтиш мақсадида «Хоразм йўли»дан фойдаланишган.

Арабшоҳийлар Ҳиндистон билан ҳам дўстона муносабатларда бўлганлари, хусусан, Араб Муҳаммадхон бобурийлар билан илиқ муносабатлар ўрнатгани маълум. Абулғозихон ҳам элчилик ва савдо муносабатларини ривожлантириш мақсадида Шайхбобо ва Шохжаҳонни элчи қилиб Ҳиндистонга юборганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд.

Қўнғиротларнинг қозоқ жузлари билан алоқаларидаги бош омил Кичик қозоқ жузи ва Сирдарё бўйларидаги бир қанча қозоқ уруғларининг рус фуқаролигини қабул қилганлари билан боғлиқ бўлган. Россия империяси уларни «бизнинг қозоқларимиз» деб қараса, қўнғиротлар тарихан хонлик таркибида ёки унга туташ бўлган ушбу ҳудудларга ўз даъволарини билдириб, бу ерлардан солиқ (закот) олишни ҳамда қозоқ уруғларининг ички ишларига аралашини давом эттирар эдилар. Хива хонлари кўп ҳолларда у ёки бу қозоқ султонлари ва хонларини қўллаб-қувватлашган, бунинг эвазига Сирдарё бўйидаги қозоқ овуллари Хивага солиқ тўлаб турган. 1824 йилда рус ҳукумати томонидан Кичик қозоқ жузидаги хон бошқарувининг тугатилиши у ерда катта норозиликларни келтириб чиқарган.

XVIII аср охири – XIX аср бошларида Қозоқ даштида Россия империяси ҳарбий ҳаракатларининг фаоллашуви уларга қарши миллий-озодлик курашларининг авж олишига сабаб бўлган эди. Бу курашларда қозоқ султонлари ва қабила бошликлари хоразмлик сиёсий кучларни ўзларига ишончли иттифокчи, деб билишган. Шу жиҳатдан, Хива – Қозоқ алоқаларининг яна бир шакли рус ҳукуматига қарши қаратилган миллий-озодлик курашида

ўзаро бирдамлик ҳаракати эди. Шу ўринда, қозоқ ботири Сиддиқ тўранинг¹ 1869 йил бошларида Хивага кириб келгани диққатга сазовордир.

Отасининг ўлимидан сўнг амир Музаффар хизматига кириб, рус қўшинларига қарши кураш олиб борган Сиддиқ тўра бухороликлар Россия империясидан енгилгач, бир муддат мустақил равишда русларга қарши кураш олиб борган. Ёлғиз ўзи бу курашда муваффақиятга эриша олмаслигини билган қозоқ тўраси Муҳаммад Раҳимхон II ҳузурига келиб паноҳ топган. Уни ҳурмат билан кутиб олган хон у билан келган 60 аскарга ҳам бағрикенглик билан муносабатда бўлган ва уларга Амударёнинг шимолидаги Уйғур мавзесидан жой берган.

---

¹ *Сиддиқ тўра (1837–1910)* – Ўрта қозоқ жузи хони Кенесари ўғли, Россия босқинига қарши толмас курашчи.

XX. РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ИСТИЛОСИ

XVIII асрда бир бутунлигини узил-кесил йўқотган, ғарбда кўнғиротлар, шарқда минглар, ўртада манғитлар ҳукмронлиги ўрнатилган ўзбек давлати XIX асрда сиёсий тарқоқлик, иқтисодий чекланганлик, илм-фанда қолоқлик ҳолатида кириб борган эди.

Минглар 15, манғитлар 28, кўнғиротлар 20 та бекликдан иборат, бир-бирларидан мустақил давлат бирликларини бошқараётганларининг ўзиёқ, улар ҳар бирининг ичида бошбошдоқлик ва бутун минтақадаги сиёсий беқарорлик қанчалар авж олгани, сиёсий, иқтисодий куч-қудрат бўлиниб кетганини кўрсатади, албатта. Шимолдан Россия, шарқдан Хитойнинг курулчи хавф-хатарлари воқеликка айланишга тайёр, жанубда Англиянинг шарпаси яққоллашиб бораётган бир шароитда қудрати учга бўлинган ўзбек давлатининг уларга бас келиши эҳтимоли борган сари йўқолиб борган.

XIX асрнинг бошларига келиб Россия империяси ташқи сиёсатида Туркистон бозорларини ўз таъсир доирасига тортиш, бу ҳудудларда рус савдо манфаатларини қарор топтириш аниқ бўлганди. Хонликларга юборилган элчиларга уни атрофлича ўрганиш, тегишли маълумотлар тўплаш, ҳудуднинг йўлларини ўрганиш, ҳарбий юришлар имкониятларини кўриб чиқиш вазифаси топширилгани ҳам бежиз эмасди.

1846–1847 йилларда Катта жуз қозоқлари ҳудудининг қолган қисмини ҳам эгаллаб, айрим қозоқ султонларининг қаршилигини енгишга муваффақ бўлган рус ҳукумати минг хонлари томонидан мазкур ҳудудларда қурилган баъзи кичик истеҳкомларни босиб олиб, бузиб ташлайди, қозоқ жузлари ҳудудида ўз мавқеини мустаҳкамлаб, 60 дан ортиқ катта-кичик ҳарбий истеҳкомлар қурдириб, катта ҳарбий таянчга эга бўлади.

XIX аср ўрталаридан Россия империясининг тўқимачилик саноатини ривожлантириш учун зарур бўлган пахта хомашёсига талаб кучайган бир шароитда уни шу пайтгача етказиб берган Америкада фуқаролар уруши авж олиши, пахта таннархи ошиб, уни олиб келиш ҳажмининг кескин камайиб кетиши рус саноатини касодга учрата бошлайди. Бундай шароитда Туркистоннинг арзон пахтасига эришиш Россия ҳукмрон доиралари-ю, саноатчилар ва йирик сармоядорлари ҳаёлини бирдек эгаллаб олганди. Туркистонни босиб олишни тезлаштириш бўйича пухта ўйланган амалий саъй-ҳаракатлар айнан ўша пайтда бошлангани ҳам тасодиқ бўлмаган.

Чор Россияси босқини. XIX аср

ни жўнатади. Ҳарбий вазирлик Н.Игнатъевга ўлканинг ҳарбий куч ва воситалар, ички ва ташқи (Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Балхга олиб борадиган) йўллари ҳақида маълумотлар тўплашни топширади. Шундай йўсинда қўлга киритилган кўпдан-кўп маълумотлар таҳлили натижасида Россия империяси ҳарбий ҳаракатларга қўл уради. Яъни рус ҳукумати Туркистонни босиб олишга узоқ ва пухта тайёргарлик кўрган.

Босқиннинг бошланиши. Туркистон шимолий чегараларини қўриқлашда Чимкент, Сайрам, Туркистон, Авлиёта, Оқмасжид, Пишпак, Тўқмоқдаги ҳарбий истехкомлар муҳим ўрин тутганлар. Рус қўшинларининг дастлабки юришлари минглар сулоласи ҳукмдорлари томонидан барпо этилган мазкур қўрғонларга қаратилгани ҳам шу омил билан боғлиқдир. Бироқ уларни эгаллаш осон кечган эмас. 1852 йил 18 июлда Оқмасжид қўрғонига уюштирилган илк ҳужум муваффақиятсиз тугаган. 1853 йил 2 – 4 июль кунлари В. Перовский бошчилигида Оқмасжидга уюштирилган иккинчи ҳужумда маҳаллий аҳоли қаттиқ қаршилиқ кўрсатиб, катта қурбонлар берса-да, қўрғон руслар томонидан эгалланади. Унинг ўрнида 1854 йили «Перовский форти» деб аталган рус истехкоми ташкил этилади. Шу йили империя қўшинлари эгаллаган ҳудудларда яна 3 та ҳарбий истехком ташкил қилиниб, улар Россия империяси ва ўзбек давлати ўртасидаги чегара бўлиб қолади.

1860 йили Тўқмоқ, Пишпак, 1863 йили Иссиқкўл ҳудуди ҳам руслар томонидан босиб олинган, 1864 йили М.Черняев³ бошчилигидаги қўшинлар

Рус ҳукуматининг ҳар бир идораси бўлажак босқинга ўз тайёргарлигидан ташқари ўзаро келишиб иш тутганларини таъкидлаш лозим. Ўлкани ҳар томонлама чуқурроқ ўрганишга интилган Ташқи ишлар вазирлиги 1858 йили Бухоро ва Хивага полковник Н.Игнатъев¹ бошчилигидаги элчиликни, Хивага А.Бутаков² бошчилигидаги денгиз флотияси-

¹ Н.П.Игнатъев – 1858 йили Бухоро ва Хивага юборилган элчиликка бош бўлган ҳарбий.

² А.И.Бутаков – рус ҳарбий денгиз флотияси арбоби, контр-адмирал.

³ М.Черняев – рус қўшинлари генерали, 1882–1884 йилларда Туркистон генерал-губернатори.

Авлиётани қамал қилиб, жанг билан эгаллаганлар. Душманга қарши урушда 1600 ватан ҳимоячиси ҳалок бўлгани маълум. Туркистон, Чимкент шаҳарлари ҳам шу йили босиб олинган ва шу билан Туркистон ўлкаси, ўзбек давлати, хусусан, минглар сулоласи учун жуда аҳамиятли Тошкент сари йўл очилади.

Тошкентнинг босиб олиниши. М.Черняев бошчилигида 1864 йил 1 октябрда Тошкентга қарши уюштирилган биринчи ҳужум руслар учун аянчли тугаган – улар урушда ютқазиб, чекинишга мажбур бўлганлар. Келгуси ярим йил ичида обдон тайёргарлик кўрган босқинчилар аввалига 1865 йил 28 апрелда оғир жанглардан сўнг Ниёзбек кўрғонини¹ эгаллаганлар. Абдурахмон Шодмон ўғли деган кимсанинг маслаҳати билан М.Черняев Бўзсув тўғонини бузиб, унинг сувини Чирчиққа буриб юбориш орқали Тошкентни сувсиз қолдиради. Шунга қарамай, қамалда қолган шаҳар аҳолиси таслим бўлмаган, душманга қарши курашни давом эттирган.

Султон Саъидхон ва Алимқули амирлашкар бошчилигида қўшин етиб келган. Босқинчиларга қарши урушда уларни шаҳардаги аёллар, кексалар ва ҳатто ёш болалар ҳам қўллаб-қувватлаб турганлар. Жанглардан бирида бош қўмондон Алимқули амирлашкар яраланиб, вафот этади. Натижада, Тошкент шаҳри ҳокимсиз, мудофаачилар эса қўмондонсиз қолдилар.

М.Г. Черняев ҳарбий ҳийла ишлатиб, шаҳарни Қўқон дарвозаси томонидан ўққа тутиб, мудофаачиларни чалғитган ҳолда 15 июнь эрта тонгда Камолон дарвозаси яқинидаги девордан бостириб шаҳарга киради. Шаҳар аҳолиси нафақат ҳар бир кўча, ҳаттоки ҳар бир масжид, савдо дўкони, уй учун курашди. Икки кеча-кундуз давом этган олишувларда юрт ҳимоячиларидан жуда кўпи ҳалок бўлган, яраланган, иморатлар ёндирилиб, шаҳар вайронага айлантирилди.

Устига-устак, айрим сотқинлар порох, қурол-аслаҳа сақладиган яширин омбор қаерда жойлашгани ҳақида русларга хабар берганлари оқибатида 50 га яқин замбарак ўқи ҳамда портловчи моддалар ёрдамида у йўқ қилинган. Яъни мудофаадагилар уруш захираларидан айрилганлар. Бундан ташқари, тошкентлик айрим казо-казолар душман томонга ён босганларини ҳам айтиб ўтиш лозим. Улардан энг таниқлиси Саидазимбой² бўлиб, у илгаридан рус ҳукуматига хизмат қилиб келган ва эвазига мукофотларга ҳам сазовор бўлган эди.

Босқинчилар яна бир қабих ишга қўл урганлар: Шайхонтохур, Бешёғоч ва бош даҳалар қаршисига тўпларни қўйиб, шаҳарнинг кулини кўкка со-

¹ *Ниёзбек кўрғони* – Чирчиқ дарёсининг ўнг қирғоғида, Тошкентни сув билан таъминлайдиган Бўзсувни кўриқлаш учун қурилган истехком.

² *Саидазимбой Муҳаммад ўғли* – қоратегинлик йирик савдогар, рус ҳукуматига хизмат қилишни Туркистон босиб олинишидан олдин бошлаб, эвазига мукофотлар олган шахс.

вурмоқчи бўлганлар. Ушбу иложсизлик ҳамда қирқ икки кунлик тинимсиз жанглардан сўнг имкон қолмагач, 1865 йил 17 июнь куни юрт ҳимоячилари қаршилиқни тўхтатишга мажбур бўлганлар. Шу тариқа Тошкент Россия империяси томонидан босиб олинган.

Жиззах ва Самарқанднинг босиб олиниши. М.Черняев Тошкент юришидан олдинроқ Жиззахни босиб олишга уринган эди. Бироқ 1865 йил 7 февралда юз берган урушда Жиззахликлар душманга қашқатқич зарба берганлар. Мағлубият аламини тортган ва ўз кучсизликларини сезган руслар 11 февралда Сирдарёга чекинишга мажбур бўлганлар, бироқ етиб келган 8–10 минг кишилиқ ўзбек қўшини уларни қуршаб олиб, қириб ташламоқчи бўлганларида М.Черняев Тошкент томонга қочишга улгурган.

1865 йил ёзида Тошкентни босиб олган Россия империяси бу билан қаноатланмасдан, Туркистоннинг бошқа йирик марказларини ҳам қўлга киритишга уриниб кўриши аниқ бўлиб қолганди. Буни яхши англаган амир Музаффар қўшин тўплаб, душманга қарши отланади. Бироқ 1866 йил май ойида Оқжарда мағлубиятга учраб, чекинишга мажбур бўлади. Фурсатдан фойдаланган руслар ўта қаттиқ кечган урушдан сўнг ушбу ойда Хўжандни ҳам эгаллашга муваффақ бўладилар.

Мазкур йилнинг сентябри охирларида оғир жанглардан сўнг Ўратепани ҳам босиб олган руслар Зоминга ҳужум қилганлар. Уни ҳам куч билан эгаллагач, энди Жиззахга кўз олайтирганлар. Икки қатор мунофаа деворлари, кўрғонининг мустаҳкамлиги билан шуҳрат қозонган ушбу шаҳар ҳимояси бир ҳафта давом этган. Жиззахликлар кўрсатган ботирлик ва фидойилиқни русларнинг ўзи тан олиб ёзган мана бу гувоҳликдан ҳам билиб олиш мумкин: «Шаҳар ҳимоячиларининг қаҳрамонлиги ва қаттиқ қаршилигига қойил қолиш керак. Кўрғонда урушни давом эттиришнинг иложи қолмаганида, бир гуруҳ кишилар порох омборига кириб, ўзларини портлатиб юбордилар». Шу тариқа «қон дарёдек оққан» жангу жадаллардан сўнг 18 октябрда Жиззах ҳам босиб олинган. Бу энди Самарқандга йўл очилди, дегани эди.

1868 йил 1 майда Чорваота тепалигида Бухоро қўшини ва К.Кауфман бошлиқ ҳарбий куч ўртасида ҳал қилувчи жанг бошланган ва эртаси куни руслар Самарқанд дарвозаларини ёриб киришга муваффақ бўлганлар. Самарқанддан кейин Челақ, Ургут, Каттақўрғон эгалланган.

1868 йил 2 июнга ўтар кечаси Зирабулоқ тепалигида бўлиб ўтган оғир жангда душман ғолиб келгач, 23 июнда амир Музаффар К.Кауфман билан тинчлик шартномасини имзолашга мажбур бўлади.

Хиванинг босиб олиниши. Бухородан сўнг навбат Хоразмга келиши аён бўлиб қолган эди. Буни русларнинг обдон ҳарбий тайёргарликдан сўнг, пухта тузилган режа асосида 1873 йили Манқишлоқ, Красноводск, Оренбург

ва Туркистон генерал-губернаторлигида мужассамлашган ҳарбий кучларни ташлаб, уч йўналишда ҳаракат қилганидан ҳам билса бўлади. Душманнинг илк ҳарбий бўлимлари Хива остонасига 1873 йил 26 майда етиб келганлар. Қаттиқ уруш-талашдан сўнг 29 майда босқинчилар шаҳар девори ва дарвозаларини ёриб, ичкари киришга муваффақ бўлганлар. Жанглار қўрғон ичкарасида давом этганига қарамай, пировардида, қўнғиротлар пойтахти Хива ҳам руслар томонидан босиб олинади.

Фарғона водийсининг босиб олиниши. Минглар ҳукмронлиги остидаги ерларнинг катта қисми босиб олиниб, мустамлака бошқаруви ўрнатилгач, Худоёрхон босқинчиларга қарши курашиш ўрнига, ўз тахтини сақлаб қолиш ниятида рус ҳукуматига ён босиб, ўз фуқаролари ва давлат аёнларини зуғум остига олди. Шу тариқа туғилган ижтимоий-сиёсий танглик ҳукмронлиги шароитида саҳнага Пўлатхон¹ чиқиб, очикдан-очик тахтга даъвогарлик қила бошлаган. Йирик амалдорлар ва лашкарбошилар, ҳатто хоннинг ўғли ҳам уни қўллаб-қувватлаганларининг ўзиёқ норозиликлар омавий тус олганини кўрсатади, албатта. Ушбу вазиятда Худоёрхон яна бир аҳмоқона ишга қўл урган – ҳокимиятни сақлаб қолиш учун К.Кауфманга мурожаат қилади ва ўзини ҳамда хонлиқни «улуғ император» ихтиёрига топширишини билдириб, Фарғонага тезроқ қўшин жўнатишни сўрайди.

Туркистон шарқида воқеаларнинг шу тарзда ривожланиши рус ҳукумати учун айни муддао бўлгани аниқ. Қисқаси, умумхалқ қаҳри авжига чиқиб бўлгани шароитида жонидан хавотирга тушган Худоёрхон Тошкентдан жавоб келишини кутиб ҳам ўтирмасдан, хонлик хазинасини олиб йўлга тушган. Рус ҳукуматининг энг ишончли кишиларидан бирига айланган Саид-азимбой ёрдамида К.Кауфман билан учрашади. Бироқ тузган режаси пуч бўлиб чиқади: рус генерали у келтирган бойликларни тортиб олиб, ўзини Оренбургга сургун қилади.

Худоёрхонга қарши кайфиятнинг рус ҳукмронлигига қарши норозиликлар билан қўшилиб кетиши табиий эди. Фарғоналиклар қўлга қурол олиб, босқинчиларга қарши миллий-озодлик ҳаракатларини бошлаб юборганлар. Душман томонидан босиб олинган айрим ерларни қайтариб олганлар, рус ҳарбийларини қирганлар. К.Кауфман ватан ҳимоячиларига қарши катта ҳарбий куч ташлаган, фарғоналикларни аёвсиз ўлдирган, шаҳару қишлоқларни вайрон қилган бўлса-да, ватан ҳимоячилари осонликча таслим бўлмаган. 1875 йил августидан 1876 йил февралига қадар бутун водий бўйлаб кечган уруш-талашларда аждодларимиз юрт учун ўзларини фидо қилганлар, қўплаб қурбонликлар берилган. Кучлар тенг эмаслиги, замонавий қурол-

---

¹ Пўлатхон – асли исми Исҳоқ Ҳасан ўғли бўлиб, Олимхоннинг набираси Пўлат номидан «сохта хон» сифатида 1873–1876 йиллардаги қўзғолонга бошчилик қилган.

лар устунлиги сабаб босқинчилар қўли баланд келган. 1876 йил 7 февралда М.Скобелев¹ қўшинлари Қўқонга бостириб киришга муваффақ бўлган. Насриддинхон ва унинг тарафдорлари тутқинликка солиниб, аввал Тошкентга, у ердан эса Владимир губерниясига² сургун қилинганлар. Шу тариқа, мингларнинг деярли 170 йиллик ҳукмронлигига чек қўйилиб, хонлик тугатилган ва ўрнига Россия империясига қарашли Фарғона вилояти тузилган.

Каспийбўйи ерларининг босиб олиниши. 1869–1873 йилларда рус қўшинлари минглаб туркманларни кириб, уларнинг овулларини ёқиб, мол-мулкларини талон-тарож қилган бўлсалар-да, уларни тамомила бўйсундира олмаганлар. 1873 йил июль ойида Н.Головачев³ бошчилигидаги казаклар томонидан туркманларни ёппасига қирғин қилиш бошланган.

1874 йил 31 мартда босиб олинган ҳудудларда Каспийорти ҳарбий бўлими тузилиб, Кавказ ҳарбий округига бўйсундирилади. 1879 йил 28 августда Гўктепага⁴ қилган дастлабки ҳужум туркманларнинг қаттиқ қаршилигига учрагач, орадан бир йил ўтиб, 1880 йилнинг ёзида у жанг билан эгалланди. 1881 йил 6 майда рус қўшини томонидан босиб олинган ерларда Каспийорти вилояти тузилиб, кейинчалик у Туркистон генерал-губернаторлиги ихтиёрига ўтказилди.

Шундай қилиб, Россия империясининг Туркистонга босқинчилик юришлари минтақани бутунлай бўйсундириш билан якун топади. Ўзбек, қozoқ, қирғиз, туркман, тожик халқлари мардларча ва фидокорона кураш олиб бордилар. Сиёсий доиралар, ҳукмрон сулолаларнинг мамлакат муҳофаази учун бирлаша олмаганлари, айрим ҳолларда душман билан келишув йўлини тутганликлари, шунингдек, хонликларнинг ҳарбий тайёргарлиги империя қўшинлариникига нисбатан сустлиги, замон талаблари даражасида эмаслиги урушда мағлубиятга олиб келган муҳим омиллар эди.

Босқинчилик оқибатлари. 1868 йил 23 июнда амир Музаффар ҳамда Россия империясининг вакили К.Кауфман ўртасида имзоланган тинчлик шартномасига мувофиқ, амир хорижий мамлакатлар билан мустақил ташқи сиёсат олиб бориш ҳуқуқидан маҳрум этилди, ички бошқарувда эса Россия назорати таъминланди. Бу ҳол Бухоро амирлигини сиёсий мустақилликдан маҳрум

---

¹ М. Скобелев – Хоразм, Фарғона водийси босиб олинишида жонбозлик кўрсатган рус ҳарбийси, 1876–1877 йилларда Фарғона вилояти ҳарбий губернатори.

² Владимир губернияси – 1796–1929 йилларда Россия империяси таркибидаги маъмурий ҳудудий бирлик; ҳозирда тахминан, Владимир вилоятига тўғри келади.

³ Н. Головачев – 1868 йили Бухоро амирлигини босиб олишда жонбозлик кўрсатган рус ҳарбийси, 1868–1873 йилларда Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернатори.

⁴ Гўктепа – ҳозирги туркменистон пойтахти Ашхабоддан 45 км масофада жойлашган ҳарбий истехком.

этди. Қадим Самарқанд ва юқори Зарафшон дарёсининг юқори оқими Россия ихтиёрига ўтиши катта йўқотиш бўлди. Негаки, асосий сув манбаи бўлмиш Зарафшон дарёси – оби ҳаёт таъминоти босқинчилар қўлига ўтиб кетганди.

Бухоро амирлиги ҳудудида рус фуқаролари эркин савдо қилиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Рус савдогарлари ва саноатчиларига эса исталган жойда савдо ширкатлари таъсис этиш имкони берилди, уларнинг савдо маҳсулотига 2,5 фоиз солиқ белгиланиб, амирлик ҳудудидан бошқа давлатларга бемалол олиб ўтишга рухсат этилди. Мамлакатдаги русларнинг хавфсизлигини таъминлаш Амир ҳукуматига юклатилди. Амир 125 минг олтин танга миқдорида товон тўлашга мажбур бўлди.

1873 йил 23 сентябрда К.Кауфман амир Музаффар билан имзолаган, 18 моддадан иборат шартнома янада аянчли бўлиб, унга кўра, амирлик ўз сиёсий мустақиллигидан ва ҳудудининг маълум қисмидан, хусусан, Жиззах, Хўжанд, Самарқанд, Каттақўрғон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисмидаги ерларидан маҳрум бўлди.

1873 йилда Хива хонлигининг Россия империяси томонидан забт этилиши натижасида ўша йили август ойида Россия–Хива сулҳи имзолангач, орадан бир ой ўтмай, Россия–Бухоро шартномаси ҳам янгиланди. Унга кўра, Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган, Хива хонлигига қарашли бўлган ерларнинг Россия томонидан эгалланиши ва бу ерларнинг бир қисми икки хонлик ўртасига низо солиш ниятида Бухоро амирлигига берилиши гўёки шартномани янгिलाшга баҳона бўлди. Аслида эса, шартнома Россиянинг Бухоро амирлигидаги ҳуқуқларини янада кенгайтирди, унга кўра рус фуқаролари Бухоро амирлигининг исталган ерида кўчмас мулк, уй-жой қилиш, яшаб фаолият кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Рус савдогарлари нафақат амирлик ҳудудида, балки Амударёнинг Бухорога тегишли қисмида, дарё соҳилларида ҳам эркин ҳаракат қилиш ҳуқуқини олдилар.

Россия–Бухоро шартномасининг махфий, яъни ошкор этилмаган шarti ҳам мавжуд бўлиб, унга кўра, Бухоро амирлигининг Россияга буткул қарамлиги ва тобелиги эътироф этилган. Амир Россия сиёсатининг итоаткор ижрочисига айланди, мамлакатда нафақат ташқи алоқалар, балки ички бошқарувда ҳам Россия империясининг тазйиқ ва назорати йил сайин кучайиб, қўшимча қонун-қоидалар билан мустаҳкамланиб борди. Бухоро амири бу даврда ҳокимиятдан маҳрум бўлиб, унинг ихтиёрида беш-олти нафар қози, раисларни тайинлаш, бўшатиш ва Россия хазинасига топшириш учун солиқлар ундиришдан бошқа иши қолмаган эди.

1886 йил январда Россия императори Александр III¹ фармони билан Бухорода «Россия императори сиёсий агентлиги» таъсис этилди. Ташқи ишлар

---

¹ Александр III – 1881–1894 йилларда Россия императори.

вазир томонидан сиёсий агент тайинланди. У Туркистон генерал-губернаторлиги ва Россия ҳарбий вазирлиги ҳамда Россия ташқи ишлар вазирлигига бўйсунар эди. Унга Россия–Бухоро муносабатларини йўлга қўйиш, сулҳ шартномаларининг бажарилишини назорат қилиш, афғон чегарасини кузатиш, амирликдаги Россия фуқароларини ҳимоя қилиш, Зарафшон дарёси сувини тақсимлаш, рус шаҳарларини бошқариш, Россия фуқаролари муаммоларини ҳал этиш каби вазифалар топширилган эди.

Аслида Сиёсий агентлик бу вазифалардан ташқари амирнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини, ички сиёсатини қаттиқ назорат қилиб, бу ҳақда Туркистон генерал-губернаторлигига, Россияга хабар қилиб турар, ички сиёсатига бевосита аралашиб, воқеалар ривожига ўз таъсирини ўтказиб турарди.

Сиёсий агент амирликда яшаётган Россия империясининг фуқаролари ҳамда савдо-саноат вакиллариининг манфаатларини ҳимоя қилишда катта ҳуқуқларга эга бўлди. Рус фуқаролари ва тадбиркорлари, айниқса, ҳарбийлари Бухорода йил сайин кўпайиб борди. Керки, Чоржўйда рус кўрғонлари қурилди, Термиз ва Паттакесар қишлоғида рус ҳарбий қисмлари жойлаштирилди. Бундан ташқари, XIX аср охири – XX аср бошларида амирликда Янги Бухоро (Когон), Фороб¹, Амиробод, Сарой каби рус маконлари юзага келди. Бу ерларда рус тадбиркорлари, савдогарлари, амалдорлари ва уларнинг оилалари яшаган. Уларнинг бошқаруви Сиёсий агентга юклатилган. Бу шаҳарларда банклар, саноат корхоналари, рус мактаблари, алоқа ва тиббиёт хизмати ташкил этилди. 1898 йилги аҳоли рўйхатига кўра, амирликда 12150 нафар рус фуқаролари яшаган бўлса, XX аср бошига келиб, уларнинг сони 60 000 га етди, улар орасида руслардан ташқари арманлар, татарлар, яҳудийлар ҳам бўлган. Бу даврга келиб Бухоро хонлигида яна, тахминан, 8000 рус ҳарбийлари жойлаштирилди.

1873 йилда имзоланган Россия–Хива сулҳ шартномаси шартларига кўра, Муҳаммад Раҳимхон II русларнинг барча талабларини бажаришга, ўзини Россия императорининг «содиқ хизматкори» деб тан олишга мажбур бўлди. Шу тариқа, хонлик ўзининг сиёсий мустақиллигини йўқотди, Муҳаммад Раҳимхон Россия подшосига қарам, деб эълон қилинди. Амударёнинг ўнг томонидаги ерлар ўша ерда яшаётган барча ўтроқ ва кўчманчи аҳолиси билан бирга Россия таркибига ўтди. Россия императорининг хоҳишига биноан, хонликнинг Амударё ўнг соҳилидаги ерларининг бир қисми, яъни Мишоклидан Кўгартлигача бўлган ерлари манғитлар ихтиёрига берилиб, бу ҳудуддан ўтган савдо йўллариининг хавфсизлигини таъминлаш мажбурияти Бухоро зиммасига юклатилди.

---

¹ *Фороб* – ҳозирги Туркманободдан 8 км шимоли-шарқда, Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган макон.

Сулҳ шартномасида Амударёда Россия ҳукуматининг рухсатисиз Хива ва Бухоро кемаларининг сузиши тақиқланган бўлиб, бу шарт Амударёда рус кемаларининг танҳо ҳукмронлигини таъминлаб берди. Шунингдек, шартномага кўра, Амударёнинг сўл соҳилида руслар ўзлари учун қулай ва зарур деб ҳисоблаган жойларда кемалар тўхтайдиган бандаргоҳлар қуриш ҳуқуқига эга бўлдилар. Уларнинг хавфсизлигини таъминлаш эса хонлик ҳукумати зиммасига юкланди.

Бундан ташқари, Хоразмнинг барча шаҳар ва қишлоқлари рус савдогарлари учун очик деб эълон қилинди. Бутун хонлик бўйлаб рус савдогарлари ва қарвонлари эркин юриш, маҳаллий ҳукуматнинг алоҳида ҳомийлигидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлдилар, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш ҳам хонлик ҳукумати зиммасига юкланди. Айни пайтда хонлик ҳудудида савдо қилувчи рус савдогарлари закот ва бошқа турли хил савдо мажбуриятларидан озод қилинган эди. Хонлик ҳудуди орқали бошқа давлатларга товар олиб ўтувчи Россия фуқаролари ҳам бож тўловларидан озод қилиндилар. Шунингдек, рус савдогарлари хонликнинг барча шаҳарларида ўзларининг ишончли вакиллари тайинлаш ҳуқуқига эга бўлдилар.

Россия фуқаролари Хоразм бўйлаб кўчмас мулк сотиб олиш ҳуқуқига ҳам эга эдилар. Россия савдогарларига хонликда катта имтиёзлар берилиб, улар билан хонлик маҳаллий савдогарлари ўртасида нотенг рақобат муҳити вужудга келтирилди. Шартномада хонлик зиммасига тўланиши лозим бўлган икки миллион икки юз минг сўм тоvon пули юклатилган эди.

Туркистон генерал-губернаторлигининг ҳарбийлаштирилган бошқаруви. Туркистонда Россия империяси ҳукмронлиги ўрнатилган ҳудудларда тарихан шаклланган анъанавий-ҳудудий бошқарув тизимига барҳам берилиб, мустамлакачилик манфаатларига ва муносабатларига асосланган маъмурий бошқарув, ҳуқуқий, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизими қарор топди.

Дастлаб 1865 йил 2 мартда Россия Сенатининг Туркистон ўлкаси шимолида босиб олинган ерларда Оренбург генерал-губернаторлиги таркибида Туркистон вилоятини ташкил этиш тўғрисидаги фармони эълон қилинди. Вилоятнинг маъмурий маркази сифатида Чимкент шаҳри белгиланди.

1865 йил 6 августда Александр II¹ «Туркистон вилоятини бошқариш ҳақидаги муваққат низом»ни тасдиқлади. Туркистон вилояти маъмуриятининг бошлиғи сифатида ҳарбий губернатор лавозими таъсис этилди. Император томонидан тайинланган вилоят ҳарбий губернаторига бир пайтнинг ўзида ҳам ҳарбий, ҳам фуқаролик ҳокимияти топширилди.

¹ Александр II – 1855–1881 йилларда Россия императори.

Ушбу бошқарув тизимида анъанавий бошқарув институтлари, жумладан, оқсоқол, раис, закотчи сингари лавозимлар сақланиб қолинган эди. Улар маҳаллий аҳолига маъмурият буйруқларини етказиш ва бажариш, миршаблик хизмати, аҳолидан солиқ йиғимларини тўплаш каби вазифаларни бажарганлар. Вилоят таркибига кирувчи шаҳарларда бу мажбуриятларни рус армияси зобитларидан тайинланган ҳокимлар бажарганлар.

1866–1867 йилларда олиб борилган ҳарбий юришлар натижасида босиб олинган ҳудудлар кенгайиши муносабати билан 1867 йил 11 июлда Россия империяси таркибида Туркистон генерал-губернаторлигини ташкил этиш ҳақида император фармони эълон қилинган. Туркистон генерал-губернаторлиги дастлаб 2 вилоятдан, яъни маркази Тошкент бўлган Сирдарё вилояти ва маркази Верний шаҳри бўлган Еттисув вилоятларидан иборат эди.

Кейинги йилларда Россия империясининг Бухоро ва Хива хонликлариغا уюштирган ҳужумлари натижасида босиб олинган ҳудудлар географияси тобора кенгайиб борди. Жумладан, 1868 йилда маркази Самарқанд шаҳри бўлган Зарафшон округи, 1873 йилда маркази Петроалександровск¹ бўлган Амударё бўлими, 1876 йилда маркази Янги Марғилон шаҳри бўлган Фарғона вилояти ташкил этилди.

1867–1886 йилларда Туркистон генерал-губернаторлиги вилоятлар ва уездларга бўлиб бошқарилган.

XIX асрнинг охирига келиб, Туркистон генерал-губернаторлиги 5 та вилоят – Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Каспийорти ва Еттисувга бўлиб бошқариладиган йирик мустамлака ўлка эди. Унинг майдони 1 738 918 кв км, аҳолиси эса 5 280 983 кишидан иборат бўлган. Россия статистика бошқармаси томонидан тўпланган маълумотларга кўра, 1911 йилга келиб, ўлка аҳолиси сони 6,5 миллион кишига етган.

Туркистонда дастлабки кунларданок ҳарбийлаштирилган мустамлака бошқарувига асосланган маъмурий бошқарув тизими шакллантирилди. Бошқарув тизимининг энг тепасида турган генерал-губернатор император томонидан тайинланган ва хизмат мавқеига кўра Ҳарбий вазирликка бўйсунган. Генерал-губернаторга «барча сиёсий, чегара ва савдо масалалари, Россиянинг қўшни ҳудудлар билан алоқаларига доир музокаралар олиб бориш, шартномалар имзолаш учун ишончли вакилларни жўнатишга оид ишларни ҳал қилишда» чекланмаган ваколатлар берилган.

Вилоят бошлиқлари ҳарбий губернатор, деб юритилган ва ҳарбийлардан тайинланган. Улар вилоят маъмурияти билан бир пайтда ҳудуддаги ҳарбий қўшинларни ҳам бошқарганлар. 1886 йилга қадар Зарафшон округи ва Амударё бўлимининг бошлиқларига ҳам шундай кенг ваколатлар берилган.

---

¹ *Петро-Александровск* – 1873 йили Хива хонлиги Россия империяси томонидан босиб олинган, Тўрткўл кўрғони ўрнида ташкил этилган ҳарбий истеҳком.

Вилоят бошқармаси таркибида идоравий, хўжалик ва суд ишлари бўлимлари, 1880 йиллар ўрталаридан бошлаб қурилиш, қишлоқ-шифокорлик, ветеринар, ер-солиқ, давлат мулкани бошқариш ва бухгалтерия бўлимлари ташкил этилган.

Бошқарувнинг кейинги бўғини уезд бошқармаси бўлиб, улар ҳам ҳарбий унвонга эга шахслардан тайинланган ва бир вақтнинг ўзида ҳам шаҳар бошлиғи, ер-солиқ муносабатларининг раиси, полицмейстер ва уездда жойлаштирилган қўшинлар қўмондони ҳисобланган.

Бошқарувнинг энг қуйи даражаси – волость ва қишлоқ бошқаруви маҳаллий аҳоли вакилларига топширилган. Волость жамоаси бир мингдан икки минггача хонадон ва ўтовлардан, қишлоқ жамоаси эса 200 тагача хонадондан иборат бўлган.

1886 йил 12 июнда расман тасдиқланган «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги низом» Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудини бошқариш учун ягона қонуний ҳужжат вазифасини бажариб, айрим ўзгаришлар билан 1917 йилгача амалда бўлди.

Суд тизими. 1865 йилда қабул қилинган «Туркистон вилоятини бошқариш ҳақидаги муваққат низом»да вилоят ҳарбий губернатори зиммасига анъанавий мусулмон суд муассасаларини назорат қилиш вазифаси ҳам юклатилган. Маъмурий ва судлов тизимини ўз қўлида бирлаштирган ҳарбий губернатор ҳузурида ҳарбий суд комиссияси тузилган эди.

Ўлкадаги анъанавий судлов тизимига ҳам ниҳоятда эҳтиётлик билан ёндашув йўли танланди. Анъанавий қозилик тизими бир оз ўзгартирилган тартибда, «халқ судлари» сифатида иш олиб бора бошлади, уларга фуқаролик ва жиноий ишларни аввалгидек шариат қоидалари асосида қўриб чиқиш ваколати берилган, аммо улар ҳарбий губернатор томонидан тайинланган ва бўшатишган. Қозилар ва бийлар уч йил муддатга сайланар, вилоят ҳарбий губернаторлари томонидан тасдиқланар ҳамда уезд бошлиқларининг ва участка приставларининг назорати остида турар эди.

Янги жорий этилган сайлов тизими шартларида қозилик ва бийлик лавозимига номзодларнинг билим даражасига тегишли аниқ талабнинг йўқлиги катта муаммоларга олиб келган. Кўп ҳолларда қозилик ва бошқа маҳаллий амалдорлар курсиси пулга сотиб олингани, бу эса адолатсизлик ва порахўрликка йўл очиб бергани маҳаллий даврий нашрларда М.Бехбудий, С.Абдулғаффоров¹ томонидан қаттиқ танқид қилинган.

---

¹ С. Абдулғаффоров – маърифатпарвар, 1864 йилгача Чимкент шаҳар муфтийси, 1873–1876 йилларда Чимкентдаги биринчи рус-тузем мактаби ўқитувчиси, 1876–1881 йилларда Қўқон шаҳри қозиси, 1883 йили «Туркистон вилояти газети»да, 1884–1889 йилларда Тошкент ўқитувчилар семинариясида ўзбек ва форс тилларидан дарс берган.

Ўлкада ташкил қилинган ҳарбий суд тизимида «олий ҳукуматга қарши чиққан», «полиция амалдорлари ва ҳарбий соқчиларга ҳужум қилган ва куролли қаршилиқ кўрсатган» шахсларнинг иши кўрилган. Маҳаллий аҳоли билан ҳукумат ўртасида қарама-қаршилиқлар кучайган даврларда нафақат ҳарбий, балки тезкор ҳарбий-дала ва махсус судлар фаолият юритган.

Туркистон ўлкасини итоатда ушлаб туришда жазо тузилмалари муҳим ўрин тутган. 1881 йил «Низом»ига кўра, ҳукумат лозим топган пайтда «кучайтирилган ва фавқулодда ҳимояланиш чоралари» жорий этилган. 1892 йилдан бошлаб Туркистон деярли ҳамма вақт, «кучайтирилган» ёки «фавқулодда» ҳимоя ҳолатида бўлган. Ўлка бошлиғига ҳар қандай жамоат ва ҳаттоки, хусусий йиғинларни тақиқлаш, «истисно чоралар вазиятини» эълон қилиш, айрим жиноий ишларни ҳарбий судларга ошириш, зарур бўлганда «куролли кучларни ишга солиш»га ҳуқуқ берилган.

1907 йилда тузилган Туркистон ҳудудий кўриқлаш бўлими нафақат ўлка вилоятлари, балки Бухоро ва Хоразм ҳудудларида ҳам махфий жосуслар орқали иш олиб борган. Бу даврда барча шаҳар ва қишлоқларда ўнлаб фуқаролик ва ҳарбий турмалар қурилди.

Шу тариқа Туркистон ўлкасида ҳарбий куч ва қурол билан бошқариладиган мустамлакачилик ҳамда улуғ миллатчиликка асосланган сиёсий-маъмурий тизим яратилди ва ҳукм сурди. Россия империяси ўзбек ва бошқа халқларга сиёсий, инсоний ҳуқуқлар беришни ҳаёлига ҳам келтирмаган. Россия матбуоти ва илмий асарларида Туркистон ўлкаси очикдан-очик «Россия мустамлакаси» номи билан қайд этилар, туб халқлар эса «бегона зот» (иноронец), «ерли аҳоли» (туземец) деб юритилар эди.

Иқтисодий ҳаёт. Туркистонда ер муносабатларига оид қоидаларни белгилашда 1886 йилда қабул қилинган «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги низом» ҳуқуқий асос бўлди. Унга кўра, қишлоқлардаги ўтроқ аҳоли улар тасарруфига фойдаланиш учун берилган амлок ерларга ёки авлодлардан мерос қолган ерларга эгалик ҳуқуқини сақлаб қолди. Маҳаллий одатлардан келиб чиққан ҳолда ерлардан жамоа ёки ҳовли-жой сифатида фойдаланиш ва олиб-сотишга рухсат берилди. Христиан динига мансуб бўлмаган чет эллик аҳолига Туркистонда ер ва кўчмас мулкка эга бўлиш тақиқланди. Шаҳар аҳолисига тегишли боғ ерларига хусусий мулк сифатида эгалик ҳуқуқи сақлаб қолинди. Кўчманчи аҳолига тегишли ерлар «давлат мулки» деб эълон қилиниб, жамоа асосида фойдаланишга берилди.

Янги тартиб-қоидалар Туркистонда Россия империясига қарашли ер жамғармасини ташкил этишда муҳим омил бўлди. Туркистоннинг Самарқанд, Сирдарё ва Фарғона вилоятларидаги 63,9 млн десятина ердан 58,6 млн десятинали давлат ер жамғармасига ўтказилди. Мазкур ердан олинган ер

солиғи давлат даромадининг катта қисмини ташкил этиб, ундан келадиган даромад йил сайин кўпайиб борди ва 1869 йилдан 1890 йилгача 5 баробар, 1910 йилгача 10 баробар ортди.

Ўлкада давлат ер жамғармасини ташкил этишдан кўзланган мақсадлар фақатгина солиқлардан даромад олиш билан чекланмай, бу ерда ҳукуматга таянч кучи сифатида рус аҳоли пунктларини вужудга келтиришга ҳам қаратилган эди. Шу мақсадда ўлкага рус фуқаролари кўчиб келишига рухсат этилган бўлиб, 1903 йил 10 июлда қабул қилинган «Сирдарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятларидаги давлат ерларига қишлоқ аҳолисини ихтиёрий кўчириш ҳақида» махсус қонун асосида бу жараён ниҳоятда фаоллашди, маҳаллий аҳолига тегишли ерларни «ортиқча ерлар» сифатида тортиб олиш кучайиб, унга қонуний тус берилди. XX аср бошига келиб, Туркистонга кўчиб келганлар сони 437 000 кишини ташкил этди. Биргина Сирдарё вилоятида 263 та рус посёлкалари ташкил қилинди.

Ҳукумат давлат ер жамғармасига олинган ерларни ижарага бериш орқали катта даромадга эришди. Айниқса, пахтачилик интенсив кенгайиб борган Фарғона вилоятида ташкил этилган давлат ер жамғармаси хусусий кишиларга ижарага берилиб, катта даромад олинган. Шу тариқа, 1886 йилги низом давлат ер жамғармасини ташкил этиш ва кенгайтиришда катта роль ўйнади. Шунингдек, амлок ерларининг катта қисми мерос эгаллиги ҳукуки билан бу ерларни ишлатаётган шахслар қўлига ўтди. Айни пайтда катта сармоядорларга ерларни сотиб олиб, йирик ер эгаларига айланиш имконини яратиб берди. Бу ҳолат «пахта васвасаси» кучайган 80–90-йилларда, айниқса, авж олди, маҳаллий ва Россиядан келган йирик сармоядорлар учун пахта етиштириш, унинг савдосини монополияга айлантиришга шароит яратди.

Ер солиғи. 1870 йилда *хирож*, *таноб* ҳамда ўтроқ аҳолидан олинадиган бошқа йиғимлар бекор қилиниб, уларнинг ўрнига ер солиғи киритилган. Бу солиқнинг чегараси дастлаб 288 504 рубль миқдорида белгиланган. 1871 йилда солиқ ҳажми 367 208 рублни ташкил қилган ва кейинги йилларда 5–10 фоиздан кўпайиб борган.

Империянинг ўлкадан солиқлар ҳисобига даромади йил сайин ортиб борган. Умуман олганда, Туркистон ўлкаси аҳолисидан олинадиган солиқларнинг асосий қисми ер ва чорва солиқларига тўғри келар эди.

Сув ҳўжалиги ва сунъий суғориш тизими. Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низомга кўра ариқлар, каналлар ва дарёлардаги сув рус давлатига тегишли бўлиб, аҳолига ўрнатилган тартиб бўйича ундан фойдаланиш ҳукуки берилди, суғориш учун сувдан фойдаланишни назорат қилиш маҳаллий маъмуриятга юклатилди. Жамоа ва шахслар томонидан ариқларни қазिश ва улар орқали дарё ҳамда кўллардан сувни янги, суғорил-

маган ерларга ўтказиш фақат маъмурият рухсати билан амалга ошириладиган бўлди. Лекин суғориш тизимини таъмирлаш, миробларга маош тўлаш, янги ариқ, каналлар қуриш халқ зиммасидаги оғир юк бўлиб қолаверди.

Туркистонга энг аввало арзон хомашё, хусусан, пахта хомашёси манбаи сифатида қараган Россия империяси мустамлакачиликнинг дастлабки йилларида ноқ суғориш тармоқларини ривожлантиришга ҳамда пахта учун янги ерларни ўзлаштириш масаласига катта эътибор қаратди. Яъни янги суғориш иншоотлари кўпроқ пахта етиштириб, хомашёни олиб чиқиб кетиш мақсадида яратилган.

Суғориш тизимини кенгайтириш ва таъмирлашда пахтачилик учун муҳим объект ҳисобланган Фарғона водийсига алоҳида эътибор берилди. Улуғнор, Бобоғози ариқлари кенгайтирилди ҳамда Тунгиотар ва Тешиктош тўғонлари қурилди. Мусулмонқул ариғи ҳам халқ кучи билан тикланган. Кампирравот, Шаҳрихонсой ва Андижонсойда халқ ҳашарлари уюштирилди. Бироқ сунъий суғоришни ривожлантиришга қаратилган барча ишлар ниҳоясига етказилмади.

Самарқанд вилоятида Зарафшон Туятортар ариғи 1912 йили 100 минг ҳашарчининг машаққатли меҳнати эвазига бир ярим ой давомида қайта тикланди.

Хукумат метрополиядан кўчиб келаётган кишиларни жойлаштириш учун Мирзачўлни ўзлаштиришга эътиборни қаратди. XIX асрнинг 70-йилларида Хўжанд уездига қарашли Сирдарёнинг сўл қирғоғида «Кауфман канали»ни бунёд этишга киришилиб, олти йил давомида машаққатли меҳнат билан 13 км масофада тупроқ қазииш ишлари олиб борилди.

Тошкент атрофида ва Мирзачўлда сунъий суғориш иншоотларини қуришда кенас Н.Романов¹ «жонбозлик» кўрсатган. Унинг бошчилигида Чирчиқ дарёсидан «Искандарбек», «Хоним» каналлари қазилиб, янги сув иншоотлари атрофида рус посёлкалари ташкил қилинди. 1887 йилда Мирзачўлда ўз ҳисобидан «Николай I» каналини, 1891–1895 йилларда Мирзачўлда 90 км узунликдаги «Хива ариғи»ни қаздирди. 1885–1890 йилларда Мирзачўлда 28 чақирим узунликдаги «Бухоро канали»ни қуриш бўйича олиб борилган ишлар маблағ етишмаслиги сабабли тўхтатилди.

Кенас Н.Романов қаздирган каналлар орқали 22,8 фоиз унинг ўзига тегишли ерлар, 22,8 фоизи рус аҳолисига тегишли, 45 фоизи рус хукуматига қарашли ва бор-йўғи 8,8 фоизи ўзбек ва қозоқларга тегишли ерлар суғорилгани – янги сув йўлларида кимлар наф кўрганлигини яққол кўрсатади.

Н.Романов томонидан Мирзачўлда қурилган суғориш тармоқлари атрофида ташкил қилинган 581 та хўжалиқдан 578 таси Россиянинг марказий

---

¹ Н.Романов – Александр II нинг ўғли.

губернияларидан кўчириб келтирилган рус деҳқонлари хўжаликларидан иборат эди. Демак, Россия империяси ҳукмрон сулоласи вакилининг сунъий суғориш бўйича ҳаракатлари шахсий манфаат, Туркистонни руслаштириш ҳамда рус ҳукуматининг фойдасини кўзлаб амалга оширилган эди.

Деҳқончилик. Туркистонда арзон хомашёга эгалик қилиш, катта даромад орттириш орзусида бўлган рус сармоядорлари ва ҳукумати, энг аввало, ўлкада Америка пахтасини иқлимлаштиришга киришдилар. Чунки Туркистонда етиштирилган пахтанинг «малла ғўза» ва «қизил пўчоқ» маҳаллий навлари Россия тўқимачилик саноати талабларига жавоб бермас эди. 1871 йилда Самарқандда пахта тажриба хўжалиги ташкил қилиниб, Си-Айленд номли Америка пахта нави уруғлари экилди. Рус сармоядорлари «Туркистон пахтачилиқ саноати ширкати» туздилар. Туркистон ҳудудида пахта майдонларини ташкил қилиш авж олди, Америкадан мутахассислар, янги техника жалб этилди. Фарғона водийсида, Каспийорти вилоятларида пахта майдонлари ташкил этилиб, Америка пахта нави иқлимлаштирилди. Ўлкада пахтачиликдан мўмай даромад олиш мумкинлигини яхши англаган рус сармоядорлари катта майдонларни эгаллаб олдилар. Шу тариқа «Туркистонни «пахта васвасаси» қамраб олганди. Савдогарлар, амалдорлар, зобитлар ҳамда маъмурият вакилларининг қайси бирида маблағ бўлса, экин майдонлари ва пахта тозаловчи корхоналарни барпо этишга киришиб кетдилар».

Америка пахта навлари аввал тажриба хўжаликларида иқлимлаштирилиб, синовдан ўтган янги нав пахта уруғлари Фарғона, Самарқанд вилоятларига тарқатилар эди. 1902 йилда пахтачиликни ривожлантириш дастури қабул қилинди. 1907 йилда пахтачиликни ривожлантиришга доир вазифаларни амалга ошириш мақсадида «Пахта қўмитаси» юзага келди.

Шу тариқа америка пахта навлари Россия тўқимачилик саноати талабларига ҳар жиҳатдан мослаштирилгач, пахта экилган ер майдонлари йил сайин ортиб борди ва Туркистон ўлкаси Россия империясининг пахта хомашёси манбаига айлантирилди.

Биринчи жаҳон уруши арафасида эса Бухородан Россияга 2.624000 пуд пахта олиб кетилган. Умуман олганда амирликдан метрополияга чиқариладиган молларнинг 40 фоизини пахта ташкил қилар эди. Пахта тажриба хўжаликларида, майдонларда, шу жумладан, ўзларига қарашли ерларда ҳам Америка пахта навларини иқлимлаштириш бўйича асосий меҳнат маҳаллий деҳқонлар зиммасида эди.

Туркистонда пиллачилик соҳаси ҳам мустамлакачилар учун катта бойлик манбаига айланган эди. 1880–1890 йилларда Фарғона водийсида пилла уруғи етиштирувчи хўжаликлар ишга туширилиб, Франция ва Туркия-

дан келтирилган уруғлар иқлимлаштирилди. Янги уруғлардан олинган ипакнинг сифати юқори бўлиб, тўқимачилик саноати талабларига мос тушар эди.

Фарғона водийсида жами 7 та пилла корхонаси фаолият юритган. Пилла етиштиришда Марғилон, Қўқон ва Андижон уездлари салмоқли ўринни эгаллаганлар. Уруғчилик корхоналарида ишчиларнинг 91,5 фоизини ўзбеклар ташкил этган. Корхоналарда ўзбек аёллари билан бир қаторда уларнинг болалари ҳам меҳнат қилганлар.

Фарғона вилояти пилла қуришиш корхоналарида етиштирилган хомашё хорижга – Италия, Франция ва Туркияга юборилган. Маҳсулотни четга чиқариш 1899 йилда 9 минг *пуд* бўлса, 1908 йилда 69 минг 432 *пуд*га етган. Хунармандлар пилланинг вилоятда қолган қисмидан маҳаллий эҳтиёжлар учун газламалар тўқиганлар. Бу касб, айниқса, Марғилон шаҳрида ривожланган бўлиб, бу шаҳар Фарғона водийсининг пиллачилик маркази ҳисобланган.

1873 йилда Тошкентда пиллачилик касби бўйича махсус мактаб, 1885 йилда эса пилла курти уруғини етиштирадиган хўжалик ишга туширилди. Пиллачилик ва ипакчилик, айниқса, Фарғона водийсида кенг ривожланган бўлиб, вилоят ўлкада етиштириладиган пилланинг асосий қисми – 80–85 фоизини етказиб берган.

XIX аср охирига келиб, бухоролик тўқувчилар ипак ва ярим ипак матолар ишлаб чиқаришга ўта бошладилар. Бухоролик усталар тайёрлаган ипак матолар жуда харидоргир эди. XX аср бошига келиб шаҳарда 30 га яқин ипак тўқиш устахоналари бўлиб, уларда юзтагача тўқувчи ишлаган. Кейинчалик ипак йигириш устахоналарининг сони 46 тага етади, уларнинг ҳар бирида 200 тагача ишчи ишлар эди. «Москва–Тошкент ширкати» Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро, Хоразм ҳудудларида ипакчилик корхоналарини ташкил қилиб, қўплаб миқдорда сифатли ипак ва ипак матоларни Россия бозорларига етказиб берган.

Туркистонда асрлар давомида шаклланган боғдорчилик илгари, асосан, маҳаллий эҳтиёжлар учун хизмат қилган бўлса, бу даврда катта даромад манбаига айланди ва метрополия шаҳарларига катта ҳажмда жўнатиладиган бўлди. Россия сармоядорлари ўлкада боғдорчиликка ихтисослашган савдо уйлари, боғдорчилик хўжаликлари ташкил қилиб, давлат хазинасига даромад солиғи тўлашдан ташқари ўзлари ҳам катта фойда кўрдилар.

Туркистон иқтисодий ҳаётида чорвачилик ҳам алоҳида ўрин тутган. Умумий маълумотларга кўра, Туркистонда 1910 йилда 21 681 000 бош чорва ҳисобга олинган. Чорванинг гўштидан тортиб, териси, жуни, ҳатто ичак-чавоғигача талаб катта бўлган. 1883 йилда чет эл ширкатларининг вакили

сифатида ўлкага келган Г.Дюршмидт ичак сотиб олиш билан шуғулланиб, Самарқандда ичак корхонаси курдиради. Унинг ширкати ўлкада кенг фаолият олиб бориб, қисқа вақт ичида Дюршмидт катта бойга айланди. XX асрнинг бошларига келиб, ўлкада чорвачиликдан келадиган умумий даромад 58,3 млн рублни ташкил этган.

Қоракўлчилик катта даромад манбаига айланган. Қоракўл терилари метрополия бозорларига ва улар орқали Кавказга, Эронга, ҳатто Фарбий Европа ва Америкага етиб борган. Бу терилар, асосан, Қоракўл беклигида, шунингдек, Қарши, Чоржўй бекликларида ҳам етиштирилган. Бир йилда 1 млн 200 минг донагача қоракўл териси жаҳонда етакчи ўринларда турган Нижегород ярмаркаси орқали сотилган.

Деҳқончиликда пахтага ихтисослашиш жараёнининг кучайиши оқибатида Туркистонда бугдой ва шоли экиш тобора камайиб, натижада ғалла танқислиги юзага келди. Бу эса ўз навбатида, ғалланинг нархи ошиб боришига ва ғалла билан олиб-сотарликнинг кучайишига олиб келди. Туркистон ғалла мустақиллигини йўқотиб, Россиядан озик-овқат олиб киришга мажбур бўлди. Натижада, ғалланинг нархи назоратсиз равишда ошириб юборилди.

Биринчи жаҳон уруши йилларида ғалла етиштириш ёки уни Россиядан келтириш янада камайиб, 1915 йилда Туркистон бўйича 12 млн пуд ғалла етишмовчилиги кузатилди. Оқибатда, биринчи жаҳон уруши йилларида ғалланинг баҳоси кескин ошиб кетди. Ўлкадан нафақат пахта, балки чигит, кунжара маҳсулотларининг узлуксиз олиб кетилиши ҳам деҳқон хўжаликларига салбий таъсир кўрсатди. Шу тариқа, Туркистон Россия империясининг тўлиқ хомашё манбаига айланиб, аҳолининг метрополияга иқтисодий қарамлиги кескин кучайди.

Темир йўллар қурилиши. Туркистоннинг табиий бойликлари ва хомашё имконларидан метрополиянинг тобора ошиб бораётган саноат эҳтиёжларини қондириш йўлида асосий муаммолардан бири ашё ва маҳсулотни ташиш муаммоси эди. Туркистонга темир йўл ўтказилиши Россия империясининг ўлкадаги мавқеини мустаҳкамлаши учун ҳам зарур эди.

Шунингдек, ўлкани Россия ҳудуди билан темир йўллар воситасида боғлашни империянинг ҳарбий-стратегик, сиёсий ва иқтисодий эҳтиёжлари тақозо қилаётган эди. Бу даврга келиб, инглиз-рус муносабатлари кескинлашганлиги туфайли империя ҳукумати ўзининг шарқий чегараларини мустаҳкамлаб олиш учун 1880–1881 йилларда Каспий денгизининг Михайловск қўлтиғидан Самарқандгача бўлган 1335 *верст* узунликдаги Каспийорти темир йўлини барпо этди. 1895–1898 йилларда Самарқанд–Андижон, Тошкент, Қўқон, Марв, Кушкагача бўлган масофада темир йўл қурилди. Каспийорти ҳарбий темир йўли Самарқанд–Андижон йўли билан бирлаштирилиб, Туркистон темир йўли, деб номланди.

Туркистон темир йўлининг ҳарбий-стратегик аҳамияти шундан иборат эдики, авваламбор, у Каспий денгизининг шарқий қирғоқларини ҳимоя қилишда, туркманларни бўйсундириб, Марв ва Ахалтакада ўз ҳукмронлигини ўрнатишда катта роль ўйнади, империянинг Кавказортидаги сиёсий мавқеини мустаҳкамлади. Туркистонни Афғонистон ва Эрондан ажратиб турган барча чегара ҳудудларида ҳарбий гарнизонлар қўйилиши рус ҳукуматининг Англия билан муносабатларда хотиржамликка эришишига омил бўлди.

Туркистон темир йўли ўлка бойликларидан Россиянинг саноат манфаатлари учун фойдаланишда кенг имконият яратди. Бироқ Туркистон темир йўли Россиянинг марказий саноат районлари билан боғланмаган, узоқ ва айланма йўл эди. Айнан шу ҳолат Тошкент–Оренбург йўналишида темир йўл қуриш заруратини тақозо этди. 1901 йилнинг 21 апрелида Тошкент–Оренбург темир йўли лойиҳаси узил-кесил маъқулланиб, йўл бир вақтнинг ўзида икки томондан – Оренбург ва Тошкент шаҳридан қурила бошланди ва 1906 йилнинг 1 январида тўлиқ фойдаланишга топширилди. Темир йўлларнинг қурилиши империя маркази билан Туркистон ўлкаси ўртасидаги масофани яқинлаштириши натижасида ҳар иккала ўртада юк ва йўловчи ташиш тобора ошиб борди. Туркистон темир йўли орқали Москвага 6,5 кунда, Тошкент йўли орқали 4 кунда етиб бориш имконияти пайдо бўлди.

Туркистон темир йўлининг Самарқанд–Андижон йўналиши қурилиши эса минтақанинг асосий пахта базаси бўлган Фарғона вилоятини Россия саноат минтақаларига боғлаб, бу ерда пахта етиштиришнинг янада кўпайишига сабаб бўлди. 1911–1912 йиларда темир йўлнинг Қўқон–Наманган йўналиши, 1916 йилда Наманган–Жалолобод йўналишида юк ва одам қатнови йўлга қўйилди. Бу йўллар Фарғона темир йўли номини олди. Туркистоннинг пахта ва пилла етиштириш бўйича энг муҳим хомашё базаси бўлган Фарғона вилоятида темир йўл тармоқларининг барпо этилиши бу ҳудуддан империя манфаатлари йўлида фойдаланиш имкониятларини янада кенгайтди.

Бухорони ҳам метрополия билан боғлаш, мамлакат ҳудудида империя манфаатларини таъминлаш, ички алоқаларни ривожлантиришда темир йўллар қурилиши муҳим роль ўйнади. Россия империяси ҳукумати темир йўлларни Самарқандгача етказиш мақсадида 1885 йил 25 июлида амирлик билан шартнома тузиб, йўлни унинг ҳудудидан ўтказишни режалаштирди ва темир йўл 1866 йилда Марвгача, йил охирида Чоржўй ва Амударёгача, 1888 йилда эса Самарқандгача етказилди. 1901 йилдан эски ва Янги Бухоро ўртасидаги темир йўл тармоғи ишга туширилди. 1910 йилда рус ҳукумати амир Абдулаҳад билан Когон–Термиз темир йўлини қуришга келишди. У 1912 йилда ушбу темир йўл учун 600 десятина ерни бепул ажратишга розилик берди. 1914–1916 йилларда темир йўли қурилиб, ишга тушди.

Шу тариқа, XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон ҳудудини Россия билан боғлаб турувчи иккита мустақил темир йўл тармоғи барпо этилди. Туркистон ва Тошкент темир йўллари катта аҳамиятга эга бўлиб, улар давлат хазинаси ҳисобига қурилган эди.

Темир йўллар Россия империясининг аҳолиси зич жойлашган ҳудудлари аҳолисини Туркистонга кўчириш сиёсатини амалга оширишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. XIX асрнинг 90-йилларида Россиядан ўлкага кўчириб келтирилганларнинг 87 фоизи темир йўл бўйларида ташкил этилган 116 та аҳоли манзилларида истиқомат қилар эди.

Саноат корхоналарининг ташкил топиши. Мустамлакачилар ўлкада пахтачиликни ривожлантириш баробарида ушбу қимматли хомашёни қайта ишлаш зарурияти, хусусан, пахта тозалаш корхоналарини кўпайтириш кераклигини жуда яхши англаганлар.

Пахта савдоси билан шуғулланадиган ширкатлар Туркистонда пахта тозалаш корхоналари қуришга киришдилар. Шунингдек, пахтани қайта ишлаш корхоналари сони ҳам кўпайди. Масалан, 1908 йилда ўлкада уларнинг сони 204 та бўлган бўлса, 1917 йилга келиб 414 тага етди ва Туркистон саноатида пахта тозалаш корхоналари сон жиҳатдан биринчи ўринга чиқди. Натижада, ўлка саноат ишлаб чиқаришининг 85 фоизини пахтани қайта ишлаш ва чигитдан ёғ ишлаб чиқариш ташкил этди.

Корхоналарнинг кўпайиб боришида арзон ишчи кучининг мавжудлиги ҳам жуда қўл келди. Корхоналар ишчиларининг асосий қисмини қора ишлар билан шуғулланувчи маҳаллий аҳоли вакиллари ташкил қилди.

Пахта тозалаш корхоналаридан кўп миқдорда чигит ва чиқинди чиқиши ёғ корхоналарини юзага келтирди. Биринчи замонавий ёғ корхонаси 1884 йилда тадбиркор С.И. Лахтин томонидан Қўқонда ишга туширилди. Ишнинг самарадорлигини ошириш мақсадида муҳандислар тажриба ўрганиш учун Америка ва Ғарбий Европага юборилди, Америкадан машина ва жиҳозлар келтирилди. 1910 йилга келиб Фарғона вилоятида ёғ корхоналари 14 тага етди.

Олинган ёғ маҳсулоти, асосан Фарғона ва қисман бошқа вилоятлардан Россиянинг Москва, Самара, Нижний Новгород, Қозон, Саратов, Ярославл, Астрахан, Кострома, Одесса, Ростов, Киев, Таганрог, Боку, Ботуми, Новороссийск шаҳарларига, Сибир ва бошқа жойларга узлуксиз жўнатиб турилди.

Туркистонда саноат ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусусиятларидан бири пахта тозалаш, жун ювиш, пилла қуриш, кўнчилик, ипакчилик ва ёғ ишлаб чиқариш саноати маҳсулотлари, асосан ўлкадан ташқарида сотилганлигида намоён бўлади.

Бухоро амирлиги марказий шаҳарларида вужудга келган илк саноат корхоналари пахта тозалаш корхоналари бўлди. Биринчи жаҳон уруши арафасида амирликда 50 тадан ортиқ корхона мавжуд бўлиб, шулардан ярми хомашёни қайта ишловчи корхоналар эди. Хусусан, уларнинг 26 таси пахта тозалаш, 4 таси ёғ-мой, 1 таси жун тозалаш корхоналари эди. Шулардан 7 та пахта тозалаш корхонаси Амир ҳамда маҳаллий тадбиркорлар қўлида эди, холос. Қолган корхона ва фабрикалар Россия савдо-саноат сармоядорлари мулки эди. Хоразмдаги 9 та пахта тозалаш корхонасида минглаб пуд пахта тозаланган. 1916 йилга келиб корхоналарнинг сони 36 тага етган, шундан 5 таси ёғ ишлаб чиқариш корхонаси эди.

Тоғ-кон саноати. Туркистон жуда қадимданоқ фойдали қазилмаларга бой бўлиб, улардан унумли фойдаланиб келинган. Ўлкада Россия империяси ҳукмронлиги ўрнатилгач, фойдали қазилмаларни ўзлаштиришга қаттиқ эътибор қаратилди. 1889 йилда Фарғона водийсига темир йўл кириб келиши муносабати билан нефтга бўлган талаб кучайди. Шу боис нефть қазииш ишлари борган сари кенгайиб, конлар рус сармоядорларига ижарага берилла бошлади. 1900 йилда Чимёнда нефть ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Фарғона нефть саноати ширкати (1904 йилдан «Чимён тоғ нефть саноати») нефть конини аниқлаб, ишга туширди. Нефть асосан Туркистон темир йўлининг эҳтиёжи учун сарфланган.

Туркистон генерал-губернаторлигига қарашли вилоятларда фойдали қазилмалардан нефть, кўмир ва мис қазиб олиш йўлга қўйилган эди. XX асрнинг бошларида ўлкада жами 86 та кон бўлса, шундан 27 та кўмир, 17 та нефть, 10 та мис, 4 та асфальт, 4 та озокерит, 4 та олтингугурт, 7 та туз, 8 та ганч, 3 та оҳак, 1 та нашатир ва 1 та кварц конлари эди. Маҳаллий бойлар кам даромадли туз конларигагина эгалик қилганлар, холос. Ўлкадаги нефть, тошкўмир ва мис қазиб чиқаришга рус ва хориж сармоядорлари эгалик қилганлар.

Манғитлар қўл остидаги ерлар фойдали қазилмаларга жуда бой бўлиб, Дарвоз беклигида чакмоқтош шаклидаги олтин конлари, Панж, Яхсув ҳамда Вахш дарёлари қирғоқларида сочма олтин конлари бор эди. Дарвоза ва Ғуззор беклигида мис ва темир конлари, Калиф ва Шерободда олтингугурт, Дарбанд, Нурота ва Ғузорда мармар, Бойсун, Ғузор, Қўрғонтепа бекликларида тошкўмир ва нефть захиралари топилган.

1896 йилда Туркистон генерал-губернатори А.Вревскийнинг¹ махсус қарори билан амирликда олтин қазиб чиқаришга фақат Россия фуқаро-ларигагина рухсат берилди. 1897 йилда Журавко-Покорский исмли муҳандис Бухоро ҳукуматига ҳар бир олтин учун 5 рубль 52 копеекдан ҳақ тўлаш

---

¹ А. Вревский – 1889–1898 йилларда Туркистон генерал-губернатори.

йўли билан Сафиддарё бўйидаги олтинларни қайта ишлашга рухсат олган. Шу тариқа амир табиий бойликларига эгалик ҳуқуқидан ҳам маҳрум бўлиб борди. У қазиб олинган олтинларга даъво қила олмас, агар зарурият бўлса, улардан ўз хазинасига сотиб олиши мумкин эди.

1915 йилда бутун ўлка бўйича тоғ-кон саноат корхоналарининг сони 1061 тани ташкил этди.

Ҳунармандчилик. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошида минтақада юзга яқин ҳунармандчилик соҳалари мавжуд бўлиб, уларнинг маҳсулотли маҳаллий халқнинг кундалик эҳтиёжини таъминлашга хизмат қилган. Шаҳарлар азалдан ҳунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва уларни сотиш маркази бўлиб келган. Рус босқини арафасида 1860-йилларда Тошкент бозорларида 4548 та савдо-ҳунармандчилик дўкони бўлган. Улар нафақат ички, балки ташқи бозор учун ҳам маҳсулотлар тайёрлаганлар. Бу маҳсулотлар савдо аҳли томонидан Россия, Хитой, Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон каби давлатларда ҳамда Бухоро, Хива, Қўқон хонликларининг шаҳар ва қишлоқларида сотилган.

Энг қўп тарқалган ва ривож топган ҳунармандчилик соҳаларидан бири тўқимачилик бўлиб, ҳунармандлар пахта ва пилла толасидан ўнлаб хилдаги матолар, улардан эса кийим-кечак, кўрпа-тўшак тайёрлаганлар. Қарийб ҳар бир уйда пахта ва ярим ипак матолар ишлаб чиқариш билан шуғулланилган, баъзи хонадонларда ушбу матоларни бўяш учун бўёкчилик ҳам йўлга қўйилган. Пахта матолардан ташқари, катта миқдорда адрас, алоча, хонатлас, беқасам, шоҳи каби ипак ва ярим ипак матолар ҳам тайёрланган.

Металлни қайта ишлаш соҳалари – темирчилик, чўянгарлик, заргарлик, мискарлик, рехтагарлик каби соҳалари кенг тарқалган бўлиб, улар ўз навбатида бир неча майда соҳаларга ажралган ва уй-рўзғор учун зарур буюмлар, деҳқончилик учун меҳнат қуроллари тайёрлаганлар.

Ўлкада чорвачилик яхши ривожланганлиги, ҳайвонот дунёсининг бойлиги кундалик эҳтиёж буюмлари тайёрлашда қўлланиладиган кўнчиликнинг кенг ривож топишига имкон берган. Кўнчилар сигир, бузоқ, ҳўкиз, қўй-эчки, туя, қўтос ва бошқа ҳайвонларнинг териларини ошлаб, чарм тайёрлашган. Терини ошлаш жараёнида чиқадиган бадбўй ҳид аҳолини безовта қилмаслиги ҳамда катта миқдорда сув ва майдон керак бўлганлиги сабабли кўнчилар ўз корхоналарини шаҳарлар ташқарисида ариқ, ҳовуз бўйларида қурганлар. Кўнчилар тайёрлаган турли-туман чармдан пойафзал, рўзғор буюмлари, эгар-жабдук, китоб муқовалари ишланган.

Аммо Туркистонга Россия кўнчилик корхоналарида тайёрланган турли хилдаги чарм маҳсулотлари катта миқдорда олиб келиниши муносабати билан маҳаллий кўнчилик сусайиб борган. Шунга қарамай, рус чармидан

ўз сифати билан қолишмайдиган маҳаллий чарм маҳсулотлари Россия ва Европа бозорларига чиқарилган.

Кулолчилик ҳам кенг ривожланган соҳалардан бўлиб, XX аср бошида Фарғона водийсининг йирик кулолчилик маркази Риштондаги 80 та кулолчилик устахонасида 300 ҳунарманд фаолият кўрсатган.

Туркистон ҳунармандлари томонидан тайёрланган маҳсулотлар нафақат Россия империяси ҳудудларида, балки Испания, Италия, Англия, Франция, Германия каби Европа давлатларида ўтказилган турли-туман кўргазмаларда ҳам муваффақият билан намоиш қилинган. 1873 йилда Венада, 1878 йилда Парижда, 1901 йилда Глазгода, 1906 йилда Миланда, 1907 йилда Бордода ўтказилган Халқаро кўргазмаларда, 1910 йилда Мюнхенда ўтказилган Мусулмонлар кўргазмасида, 1914 йилда Лондон, Берлинда ўтказилган ҳунармандчилик кўргазмаларида ҳам кенг намоиш этилган. 1905 йилда Лион шаҳрида ўтказилган Халқаро кўргазмада тақдим этилган гиламчилик маҳсулотларининг барчаси чет элликлар томонидан харид қилиб олинган. 1906 йилда Миланда ўтказилган Халқаро кўргазмада Туркистон ҳунармандлари «Фахрий диплом» ҳамда «Олтин медал»га ҳамкорлик дипломи билан тақдирланган.

Жуда қадимдан минтақадаги йирик ҳунармандчилик марказларидан бири бўлиб келган Бухорода 250 та косибчилик, 46 та тўқувчилик устахонаси, 150 та темирчи, 40 га яқин чўян қуйиш корхонаси бўлиб, уларда ўнлаб усталар фаолият кўрсатган.

Қоғоз тайёрлашда Бухоро шаҳри Самарқанд, Қўқондан кейинги ўринда турса-да, бу ерда тайёрланган ёзув қоғозларининг шуҳрати нафақат Туркистонга, балки унга қўшни мамлакатларга ҳам тарқалган. Бу қоғозлар ипакдан тайёрланган бўлиб, ўзининг силлиқлиги, юпқалиги билан араб ёзуви учун жуда қулай бўлган.

Хоразмда жами 60 дан ортиқ маҳаллий ишлаб чиқариш турлари мавжуд бўлиб, ҳунармандларнинг аксарияти шаҳарда ва шаҳар атрофларида яшаган. Шаҳарда тўқимачилик, кийим-бош, уй-рўзгор буюмлари, озиқ-овқатларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳунар турлари ҳунармандчиликнинг асосий соҳалари ҳисобланган. Темирчилик, мискарлик ва заргарлик энг кенг тарқалган ҳунарлардан бўлиб, темирчиликнинг пичоқчилик, чилангарлик, қулфсозлик, тақачилик, игнасозлик каби қўплаб майда тармоқлари ривожланган.

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошида маҳаллий бозорлар рус корхона-фабрикаларининг арзон маҳсулотлари билан эгаллаб олингач, улар билан рақобатга бардош бера олмаган маҳаллий ҳунармандларнинг бир қисми ишлаб чиқариш ҳажмларини кескин камайтиришга мажбур бўлса,

маълум қисми касодга учради. Кўплаб ҳунармандлар хонавайрон бўлиб, қашшоқликка юз тутдилар. Уларнинг бир қисми мардикорлик қилган бўлса, қолганлари корхона-фабрикаларнинг ёлланма ишчиларига айландилар.

1917 йилга оид маълумотларга кўра, ўлкада ишлаб чиқарилган жами саноат маҳсулотларининг 56,5 фоизи маҳаллий ҳунармандчиликнинг ҳиссасига тўғри келиб, унинг қиймати 69,8 млн тиллага тенг эди. Бу пайтда завод-фабрикада ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг қиймати эса 59,8 млн тиллани ташкил этган. XX аср бошига келиб Туркистон ўлкасининг учта вилоятида 32 345 ҳунармандчилик корхоналари бўлиб, уларда 65 932 дан ортиқ ҳунарманд фаолият кўрсатган бўлса, Тошкентда 15 455 та ҳунарманд рўйхатга олинган эди. Бу ҳолат маҳаллий ҳунармандчилик гарчи касодга учраса-да, ҳали маҳаллий аҳоли ҳаётида ўз аҳамиятини сақлаб қолганлигидан далолат берар эди.

Халқ кўзғолонлари. Узоқ ва қаттиқ қаршиликлардан сўнг Туркистонни босиб олган мустамлакачилар ўлка аҳолисини фақатгина қурол кучи билан, ҳарбийлаштирилган маъмурий бошқарув остида итоатда сақлаб турардилар. Бунинг учун шаҳарларда полиция хизматлари, ҳар бир уезд ва вилоятда ҳарбий кучлар ҳозир у нозир эди.

Аммо ҳаётнинг барча йўналишларида мустамлакачилик сиёсати авж олиб борган сари норозилик кайфияти кучайиб, 1880 йиллардан бошлаб турли кўринишдаги халқ ғалаёнлари кенг тус олиб борди.

Бу ҳаракатлар турли кўринишларда бўлиб, аҳолини ҳаддан зиёд оширилиб юборилган солиқларни тўлашга, турли мажбуриятларни бажаришга мажбурлаш жараёнида содир бўлган тўқнашувлар кенг авж олган эди. Бу ҳақда 1880 йилларда ўлкани бошқарган Н. Розенбахнинг Россия ҳарбий вазирига юборган ахборотида ҳам қайд этилган бўлиб, унда Марғилон, Андижон, Ўш уездларида халқ ғалаён кўтариш кайфиятида эканлиги таъкидланган эди.

Шундай ҳаракатлардан бири Андижон уездида 1885 йилда Дарвешхон тўра бошчилигида олиб борилган бўлиб, мазкур шахс кишлоқ аҳолисини кўзғолонга даъват этади. Ғалаёнчилар энг аввало, волость бошлиқларига қарши чиқадилар, уларни маҳаллий аҳоли вакили бўла туриб, мустабид ҳукуматга ён босаётганлиги сабабли жазолашга ҳаракат қиладилар. Бундай ҳаракатларни куч билан бостирган рус маъмурияти уларни ўлкада Россия ҳукмронлигига қарши бош кўтаришда айблаб, сургун ва қамок жазосига ҳукм қилади.

Халқнинг норозилик ҳаракатлари оқсоқоллар сайлаш жараёнида ҳам тез-тез бўлиб турган. Масалан, 1890 йилда Балиқчи волостида волость бошлиғини сайлаш муносабати билан катта кўзғолон бўлиб ўтади.

1891 йил декабрда Марғилон уездига Собирхон тўра Азизхон, Қўқон шаҳрида Мирзажон Шермухаммедов, Раимқул Тоғайназаров каби шахслар аҳолини ҳукуматга қарши курашга даъват этганликда айбланиб, ўз шериклари билан сургун қилинганлар.

1892 йил Тошкент қўзғолони. 1892 йилда Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган халқ қўзғолони маҳаллий аҳолининг илк йирик ғалаёнларидан бири бўлиб, бу воқеа шаҳарда вабо ўлатининг тарқалиши билан боғлиқ ҳолда юзага келган муаммолар туфайли содир бўлган эди. 1892 йил май-июнь ойларида Тошкент шаҳрида тарқалган вабо шаҳар аҳолисига катта талафот етказган. Маҳаллий аҳоли яшовчи «эски шаҳар» қисмида санитария-гигиена шароитининг ёмонлиги, тиббий хизматнинг деярли йўқлиги сабабли вабо тобора кенг тарқалиб, қурбонлар кун сайин кўпайиб борган. Шаҳарнинг рус аҳолиси яшовчи янги қисмида эса вабо билан касалланган беморлар касалхоналарда даволаниб, тиббий ёрдамдан вақтида баҳраманд бўлганлиги боис, касалланганлар ва вафот этганлар сони ҳам маҳаллий аҳолига нисбатан қарийб бир неча ўн баробар кам эди.

Шаҳарнинг эски қисмида бирор киши даво топмай, қирилиб кетаётганлиги маҳаллий аҳолининг кескин норозилигига ва ҳукуматга нисбатан ишончсизликнинг янада кучайишига сабаб бўлди. Ҳукумат томонидан оламдан ўтганларни рус фельдшери кўрувидан ўтказиб, тегишли тасдиқ қоғозини олгандан кейингина жанозасиз, шаҳар ташқарисига дафн қилиш ҳақида талаблар янги муаммоларга сабаб бўлди. Шаҳарда фельдшерларнинг етишмаслиги оқибатида ёзнинг иссиқ кунларида майитнинг бир неча кун уйда қолиб кетиши, боз устига тамагир фельдшерларнинг ўз вазифасини суиистеъмол қилиб, тамагирликни авж олдириши, бечора камбағал пули йўқлиги боис ўз ажали билан вафот этган кексаларни ҳам вабо ўлати талаблари асосида шаҳар ташқарисига дафн этишга мажбурланиши ёки пул берганларга аксинча муносабатда бўлиш ҳолатлари аҳолини мушкул аҳволга солиб, норозиликни кучайтирди.

Масалани тинч йўл билан ҳал қилиш мақсадида жоме масжидида маҳаллий аҳоли вакиллари ҳукуматга аҳволни ўзгартириш ҳақида мурожаатнома тайёрладилар ва ҳайит намози муносабати билан жоме масжидига ташриф буюрган шаҳар бошқарувчисига топширишга тайёрланадилар. Аммо шу кеча шаҳар оксоқоли маҳаллий аҳоли орасида майитларни тунда яширин дафн этиш ҳолатларидан хабар топиб, мустамлакачиларга айбдорларни тутиб бериши ва уларни қайта кўмишга мажбур қилиш ҳақидаги дўқ-пўписалари туфайли халқнинг қаҳрига учради ва халойиқдан қочиб, шаҳар бошқармасига яшириниб олди. Маҳкамага етиб кириб келган норози халойиқ шаҳар бошлиғига ўз арзини билдиришга улгурмай, унинг дағдағасига уч-

ради. Қисқа фурсатда етиб келган ҳукумат қўшинлари оммани калтаклаб, ўққа тутдилар. Қуrolсиз халойиқ чекиниб, от туёқлари остида калтакланиб, милтиқлардан отилган ўқлар остида шаҳарни кесиб ўтган Анҳор устидаги кўприкка қадар кувиб борилди ва шу ерда икки тарафлама сиқувга олинди. Қўзғолончиларнинг кўпчилиги Анҳорга суриб ташланди, айримлари ўзларини сувга ташлашга мажбур бўлдилар. Эртаси куни Анҳордан 60 та ўлик олинди. Бу орада жоме масжиди ҳовлисига йиғилган норози омма ҳам етиб келган ҳарбий кучлар ҳужумига учраб, калтакланди ва ўққа тутилди.

Шу тариқа ғалаён қуrol кучи билан аёвсиз бостирилди, уларнинг катта қисми ҳибсга олинди. Давлатга қарши ҳаракат сифатида ҳарбий судларга топширилган қўзғолончиларнинг катта қисми озодликдан маҳрум этилди. Қўзғолонни бошлашда айбдор, деб топилганлар сургунга ҳукм қилинди. Чунончи, қўзғолончилардан 8 киши дорга осиб ўлдирилишга, 15 киши 2 йил муддат билан маҳбуслар ротасига юборилишига, 2 киши олти ойдан қамок жазосини ўташга ҳукм қилинади. Лекин мустамлакачилар дунё матбуотчилари олдида бу жазолар шов-шувга сабаб бўлишидан чўчиб, ўлим жазосини умрбод сургун билан алмаштирдилар. Ушбу қўзғолон Тошкент шаҳрининг ўзида юз берган бўлса-да, унинг акс-садоси бутун Туркистон ўлкаси бўйлаб тарқалди ва тарихда «вабо исёни» деган ном билан сақланиб қолди.

1898 йил Андижон қўзғолони халқ норозилигининг навбатдаги катта тўлқини бўлди. Иқтисодий зулм, пахта яккахокимлиги натижасида авж олган ғалла танқислиги, солиқлар ва мажбуриятларнинг ортиб бориши, нарх-навонинг кўтарилиши, сиёсий ҳуқуқсизлик ва маънавий хўрлик, диний ва маънавий қадриятлар, миллий ғурурнинг топталиши водий аҳолисининг норозилигини кун сайин орттириб борар эди. Авом халқ ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашга етакчи излаб, Андижон уездининг Мингтепа қишлоғида яшовчи Муҳаммад Али эшонга (Дукчи эшон) мурожаат қилди. Асосий ҳунари дукчилик бўлган Муҳаммадали эшон ҳузурига яқин атрофдаги қишлоқлардан келган бева-бечоралар бепул озиқ-овқат, бошпана топар, унга кароматгўй ва саховатли киши сифатида катта ишонч билан қарар эди.

Шунинг учун мустамлакачилик зулми остида қолган халқ Дукчи эшон ҳузурига ўзининг ночор аҳволидан тез-тез шикоят билан келиб турар, ундан золимларни бартараф этишга бош бўлишни сўрар эди. Дастлаб бундай мурожаатларга рози бўлмай, орқага суриб келган эшон 1898 йил баҳорида бир нечта қишлоқ ва шаҳарлар аҳолиси билан келишиб, биргаликда водийда мустамлакачиларни муҳим ҳарбий таянчи бўлган ҳарбий гарнизонга ҳужум қилишга келишиб, тайёргарлик бошлайдилар. Аммо режалаштирилган кунда қўшни ҳудудлардан келиши кутилган кучларнинг турли сабаблар билан ўз вақтида етиб кела олмаганлиги қўзғолончиларга панд беради. Шунга

карамай, Муҳаммад Али эшон қўзғолонга тўпланган 1,5 минг кишилиқ халойиқ билан юришга отланади.

Россия истилосидан сўнг ҳар қандай қуро́л-яроғдан маҳрум бўлган халқ қўлига оддий меҳнат қуро́лларини олиб, 17 майдан 18 майга ўтар кечаси ярим тунда Андижон ҳарбий гарнизонига ҳужум бошлайди. Қуро́лсиз оманинг қуро́лли кучлар устига кутилмаган ҳужуми гарнизондаги ярим уй-қудаги қуро́лли кучларни бир зум саросимага солиб қўяди. Икки ўртада бўлиб ўтган тўқнашувда қуро́лли солдатлар милтиқлардан ўқ узиб, қарши ҳужумга ўтгач, қуро́лсиз қўзғолончилар чекинишга мажбур бўладилар. Қўзғолон сардорлари, жумладан, Муҳаммад Али эшон қочиб кетишга улгуради. Бу ҳақда Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига хабар етиб бориши билан Андижонга қўшимча кучлар етиб келади ва бутун Андижон уезди бўйлаб жазо отрядлари кезиб, қўзғолонга дахлдор кишилар ҳибсга олинади.

Қўзғолоннинг таъсир доираси бутун ўлкани, айниқса, Фарғона водийсини қамраб олди. Қўзғолонда Андижон, Наманган ва Ўш уездларига қарашли Мингтепа, Асака, Қоратепа, Қува, Шаҳрихон, Навқат, Оқбура, Булоқбоши, Аравон, Сегазин, Ичкилин, Ёзёвон, Яккатут, Когот, Сусамир, Кенгкўл-Қорагир ва Хўқанд сингари қарашли волость аҳолиси фаол қатнашди.

Қўзғолон сардори ва қатнашчилари қўлга олинди. Жами 777 киши ҳибсга олиниб, тергов қилинди. Кўп кишилар калтаклаш ва қийноққа дош беролмай, қамокхоналарда ҳалок бўлдилар. Терговдан кейин 415 киши суд қилинди, улардан 32 киши оқланди ва 380 киши ўлим жазосига ҳукм этилди. Ўлимга маҳкум этилганларнинг 21 нафари осиб ўлдирилди. Қолган 362 кишига нисбатан ўлим жазоси турли муддатларга қамок жазосига алмаштирилди. 3 киши умрбод сургунга, 147 киши 20 йилга, 15 киши Сибирга сургунга ва 3 нафар ёш бола ахлоқ тузатишга, 90 киши 7 йилдан 15 йилгача, 4 киши 4 йилга қамок жазосига ҳукм қилинди.

Мустамлака ҳукуматнинг ҳарбий судлари чиқарган ҳукмга кўра Тожиқ, Қашқар ва Қутчи қишлоқларидаги барча хонадонлар бузиб ташланди, 680 оила Қақир деган даштга ҳайдаб юборилди. Дукчи эшон истиқомат қилган Мингтепа аҳолиси кўчирилиб юборилди. Тожиқ ва Кошғар қишлоқлари ўрнида рус қишлоғини барпо этиш ҳамда ундаги 2901 десятина майдонга 260 оилани жойлаштириш тўғрисида фармон чиқарилди. Ушбу ҳудуд аҳолиси ўз ерларидан маҳрум қилиниб, ботқоқ ва қумлоқ ерларга кўчириб юборилди. Қўзғолон бостирилгач, ғазаб отига минган аламзада мустамлакачилар тизгинини янада қаттиқроқ тортишга киришди. Айниқса, диний уламолар ва ислом динини имкон қадар назоратга олиш ва чеклаш чора-тадбирлари ишлаб чиқилди, таъқиб ва тазйиқлар авжга чиқиб, айбсиз айбдорларни беҳудага жазолаш авж олди.

1916 йил умум Туркистон қўзғолони. Биринчи жаҳон уруши Туркистон халқлари бошига оғир кулфатлар солди. Уруш давомида маҳаллий аҳолига фронтга жалб этилмаганлиги учун ҳарбий солиқ жорий этилди, боз устига мунтазам равишда фронт учун жуда катта миқдорда от, ўтов, асбоб-ускуна, хайр-эхсон, уй-рўзгор буюмлари, кўрпа тўшак, кийим-бош, пойабзал, озиқ-овқат йиғиб олинар, ҳар сафар «кўпроқ беринг, сизда уруш учун бошқа мажбурият йўқ ва бўлмайди», деб ишонтирилар эди. Маҳаллий аҳоли бу тўловлардан ташқари, эркаклари урушга олиб кетилган рус оилалар хўжалигига ёрдам берар, рус оилалари учун маҳаллий аҳолидан 100000 рубл ҳисобида пул ҳам йиғиб олинган эди. Бундай шароитда ўлкада қимматчилик, озиқ-овқат ва истеъмол моллари тақчиллиги юзага келган эди.

Шундай шароитда 1916 йил 25 июнда Россия императори Николай II Туркистон аҳолисининг 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркакларини фронт орқасидаги хизматлар учун мардикорликка сафарбар қилиш ҳақидаги фармон берди. Унга кўра Сирдарё вилоятидан 87 000, Самарқанд вилоятидан 38 000 ҳамда Фарғона вилоятидан 50 000 кишини мардикорликка юбориш мажбурияти белгиланган эди. Авжи йиғим-терим даврида эркак аҳлининг номаълум муддатга ва номаълум ерларга олиб кетилиши Туркистон аҳолисини саросимага солиб қўйди. Боз устига фронт ортига юбориладиган мардикорлар рўйхатини тузишдаги адолатсизликлар аҳолининг ғазабини жунбишга келтирди. Норози халқ мардикорликка сафарбар этилувчиларнинг адолатсизлик билан тузилган рўйхатларини тортиб олиб, уни тузган маъмурларга қаршилик кўрсата бошлади. Айниқса, аёллар фаоллик кўрсатиб, ўз ўғиллари ва эрларини мардикорликка бермасликларини ошқора билдирдилар. Бундай ҳолатларда аёлларнинг полициячилар томонидан калтакланиши ёки отиб ташланиши ҳалойиқни оёққа турғизди. Ўзаро тўқнашувлар ҳар бир қишлоқ ва шаҳарни қамраб олган эди. Бундай шароитда полиция ва ташқаридан етиб келган ҳарбий кучлар ғалаёнларни куч билан бостириб, фармон ижросини зўравонлик билан амалга оширишга киришди.

1916 йил 4 июлда қўзғолонлар бутун Туркистонни қамраб олди. Айрим жойларда уларнинг иштирокчилари 25000 кишигача бориб етди. Қонли тўқнашувларга айланиб кетган қўзғолонлар мустамлака ҳукуматни саросимага солиб қўйди. Айниқса, Жиззах уездида воқеалар ривожини кескин тус олди. Бу ерда Жиззах шаҳри, Сангзор, Зомин ва Боғдан туманларида қўзғолонлар сардорлари Бек деб эълон қилинди, темир йўллар бузилиб, ҳарбийлар йўли тўсилди. Мустақил давлатчилиқни тиклаш ҳаракатларидан далолат берувчи бу қўзғолонларга Назирхўжа эшон, Абдурахмон Жевачи, Тўрабек, Қосимхўжа эшон бошчилиқ қилдилар.

1916 йил 4–18 июль кунларида Самарқанд вилоятида 25 та, Сирдарё вилоятида 20 та, Фарғона водийсида 86 та, жами 130 дан ортиқ халқ кўзғолонлари бўлиб ўтди. Бундай оммавий ғалаёнлардан саросимага тушиб қолган мустабид ҳукумат 1916 йил 18 июль куни Туркистонда ҳарбий ҳолат жорий қилди. Россиядан кетма-кет ҳарбий кучлар олиб келиниб, жазо гуруҳлари ишга тушиб кетди. Туркистондан ажралиб қолишдан хавфсираган мустамлакачилар бор куч ва имкониятларини ишга солиб, кўзғолонни катта қийинчилик билан бостиришга киришдилар. Сафарбарлик муддати кечиктирилиб, диний уламолар ва яна бир неча тоифа вакиллари ундан озод қилинди.

Кўзғолон шафқатсизлик билан бостирилгач, унинг йўлбошчилари жазога тортилиб, ўлимга маҳкум этилди. Жами 51 киши қатл этилди, 168 киши сургун қилинди, 128 киши қамалди, 228 киши турли жазоларга маҳкум этилди. Айниқса, Жиззах аҳолисидан мустамлака маъмурият шафқатсиз ўч олди. 1916 йил 21 июлда Қили қишлоғида бўлиб ўтган тўқнашувда мингга яқин киши ҳибсга олиниб, жазоланди, Жиззах шаҳар маркази (эски шаҳар) даги уйлар, дўконлар, ошхона, чойхона ва дўконлар ёқиб юборилди, аҳолининг моллари, рўзғор буюмлари, ўрин-кўрпасигача тортиб олинди. Шунингдек, кўзғолоннинг бошқа марказлари – Сангзор, Зомин, Боғдан туманларида жами 48 та қишлоққа ўт қўйилди, уларнинг айримлари буткул ёниб кетди. Жиззах уезидаги 2000 десятина ер давлат ихтиёрига тортиб олинди.

1916 йил кўзғолони Туркистонда қарийб 50 йил давом этиб келган мустамлакачилик тузумига қарши кўтарилган энг йирик ва энг қудратли халқ кўзғолони бўлди.

Миллий тараққийчилик ҳаракати. XIX аср охири – XX аср бошларида Туркия, Россия тасарруфидаги қрим-татарлари орасида бошланган ислохотчилик ҳаракатлари таъсирида Туркистон, Бухоро ва Хива шаҳарларида ҳам маърифатчилик ҳаракатлари шаклланди. Метрополияга қарши қуролли қаршилик кўрсатишнинг иложи деярли йўққа чиққани сабаб таълим тизимини ислоҳ қилиш, матбуот орқали халқни уйғотиш, Россия қўл остидаги мусулмон аҳолининг ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун биргаликда курашиш ғоялари таъсирида Туркистон генерал губернаторлигида жаидчилик, Бухорода ёш бухороликлар, Хивада ёш хиваликлар ҳаракати юзага келади.

Жаидчилик ҳаракати ўлкадаги зиёиларнинг энг илғор ва фаол вакиллари қамраб олди. Туркистон шаҳарларида Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Исоқхон Иброт, Ашурали Зоҳирий, Абдуқодир Шакурий, Саидахмад Сиддикий-Ажзий, Обиджон Маҳмудов, Ҳамза, Чўлпон, Муҳаммадшариф Сўфизода, Бухорода Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, Усмон Хўжа (Усмонхўжа Пўлатхўжаев), Абдулвоҳид Бурҳонов, Хивада Бобоохун Салимов, Саид Ислонхўжа, Полвон

ниёз Ҳожи Юсупов каби кўплаб тараққийпарвар инсонлар шулар жумласидан эди.

Уларнинг ислохотчилик ғоялари ва дунёқарашининг шаклланишида Боғчасаройда нашр этилган «Таржимон», Қозонда чиққан «Вақт», «Юлдуз» журналлари, Истанбулда чоп этилган «Сироти мустақим» («Тўғри йўл») газета ва журналлари катта роль ўйнади.

Жадидларнинг дастурида уч асосий йўналиш – таълим тизимини ислоҳ қилиш ва янги усул мактабларини ташкил қилиш, умидли ёшларни чет элга ўқишга юбориш ва ниҳоят, турли маърифий жамиятлар тузиш, маърифатни тарғиб этиш учун миллий матбуот ва театрлар ташкил этишга қаратилган эди. Ана шу вазифаларни амалга ошириш борасида жадид етакчилари қаторида ўнлаб зиёли маърифатчилар фаолият олиб борди. Жадидчилик ҳаракати жамиятнинг турли қатламларига мансуб энг илғор вакиллари камраб олди. Улар ўлкадаги ўша давр ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётининг энг фаол, илғор вакиллари бўлиб, миллий ва дунёвий тараққиёт масалаларини чуқур англаб етган, бу борадаги энг тўғри ҳаракат дастурини ва вазифаларни белгилаб, амалга ошира бошлаган жиддий куч эди.

Маҳмудхўжа Бехбудий ўз фаолияти ва ҳаракати билан ҳақли равишда жадидчилик ҳаракатининг отаси эди. Бехбудий ҳам диний, ҳам дунёвий маълумотга эга бўлиб, Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида таълим олган. 1903–1904 йилларда эса Петербург, Москва, Қозон, Оренбург ва Қримда бўлди. Россияга сафар таассуротлари ва айниқса, татар маърифатчилари тажрибаси, Исмоил Гаспиринский билан танишув унинг бу йўлдаги нияту режаларини ҳамда бутун кучини жамиятни ижтимоий жихатдан қайта қуриш учун йўналтирди. Бехбудий «Ойна» журналининг нашр қилди, «Нашриёти Бехбудия» деб аталган хусусий нашриёт, Бухоро, Қўқон, Наманган, Тошкент, Андижон ва Самарқандда китоб дўконларини ташкил этди. Самарқанднинг «янги» шаҳар қисмида «Бехбудия» кутубхонасини очди. Бу кутубхонада китоб ўқиш билан бирга Истанбул, Миср, Бейрут, Қозон, Боғчасарой, Боку, Оренбург, Эрон, Ҳиндистон, Афғонистон, Петербург ва Туркистонда чоп этилган китобларни сотиб олиш имконияти ҳам мавжуд эди.

Тошкентда жадидчилик ҳаракатининг етакчиси Мунаввар қори 1909 йилда маслақдош дўстлари билан ҳамкорликда тошкентлик бир бой

Маҳмудхўжа Бехбудий

раислигида «Жамияти хайрия» уюшмасини ташкил қилади. Тошкентнинг нуфузли бойларидан бири инъом қилган ҳовлида «Дорул ожизин»ни (Ожизлар маскани) расман очиб, бир неча мискин ва ожизларни тарбияга олади, мактаб ва мадрасаларга хайриялар, бева-бечораларга садақалар берилади, олтмиш нафар фақир ва қашшоқ болаларни турли мактабларда ўқитади.

1911 йилда Мунаввар қори Абдурашидхонов ва Абдулла Авлоний ташаббуси билан «Турон» номли маданий-маърифий жамият ташкил этилди. Бу жамият низомига кўра унинг вазифаси «халқ орасида саҳна ишига ҳамда хайрияга жиддий муҳаббат уйғотиш, халқ учун спектакль қўйиб соғлом томоша кўрсатиш, Туркистон ҳудудида яшовчи муҳтож мусулмонларга моддий ёрдам бериб, маънавий ва моддий ҳаётини яхшилаш» эди. «Турон» жамиятининг энг муҳим масалалардан бири кутубхона ташкил қилиш, кироатхона очиш эди. «Турон» жамияти қошида Абдулла Авлоний «Турон» театр жамоасини ҳам ташкил қилади ва илк ўзбек миллий театрига асос солади.

Қисқа фурсатда ўлканинг бошқа вилоятларида ҳам халқ орасида маърифат тарқатиш мақсадида илғор фикрли кишилар томонидан янги-янги жамиятлар, хусусан, Қўқонда «Ғайрат», Андижонда «Тараққийпарвар» каби жамиятлар тузилди. Жаидлар ўқувчиларга ёрдам кўрсатиш билангина чекланмай, Туркистон ёшларини Россия ва Туркия шаҳарларидаги олий ўқув юртларига билим олишга юбориш иши билан ҳам жиддий шуғулландилар.

Шу мақсадларда Бухорода 1908–1909 йилларда маърифатчилар томонидан «Тарбияйи атфол» («Болалар тарбияси») махфий жамияти тузилади. Асосан маърифатчилик фаолияти билан шуғулланган бу жамият фаолиятида Садриддин Айний, Усмонхўжа, Мусожон Саиджонов каби зиёлилар муҳим роль ўйнаган. Жамият аъзолари сони юзга яқин бўлиб, уларни Муҳиддин Мансуров ва Садр Зиё (Шарифжон Маҳдум) моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаган. Бу жамият Истанбулдаги «Бухоро таълими маориф жамияти» билан яқин алоқада бўлиб, бухоролик ёшларни Истанбулга ўқишга жўнатади. Истанбулда 1910 йили 50 нафар, 1911 йилда 15 нафар, 1912 йили 30 нафар бухоролик ёшлар таҳсил оладилар. Иқтидорли ёшлар нафақат Истанбулга, балки Қозон, Уфа, Бокчасаройга ҳам ўқишга жўнатилади.

Ёш бухороликлар Бухорода «Маърифат» кутубхонаси ва «Баракат» ширкатини туздилар ҳамда улар орқали дарсликлар, китоблар нашр қилиш, хорижда чиқарилган турли адабиётлар, газета ва журналларни Бухорода тарқатиш билан шуғулланганлар.

1904 йилда Хоразмда илғор фикрли савдо-сотиқ доиралари жаидларни қувватлаб, Янги Урганчда «Жамияти хайрия»ни туздилар. Бу жамиятнинг тузилишидан мақсад, жаидларга янги усул мактаблари очишда моддий ёр-

дам беришдан иборат эди. Жадидларнинг маърифатчилик фаолиятларига ҳомийлик қилишда бош вазир, тараққийпарвар давлат арбоби Саъид Иломхўжа алоҳида эътибор қаратди.

Жадидларнинг халқаро алоқалари жуда кенг қамровли бўлган. Улар Туркия, Миср ва бошқа мамлакатлардаги ислохотлардан яхши хабардор бўлганлар, ўзаро сафарлар, мулоқотлар орқали тажриба алмашганлар.

Россия империяси томонидан босиб олинган ҳудудлардаги мусулмон аҳоли орасида XX аср бошида ўз озодлиги ва миллий манфаатлари учун курашда бирдамликка, умумий мақсадлар сари кучларни бирлаштиришга бўлган интилиш кучая бошлади. 1905 йил 15 август Нижний Новгородда иш бошлаган 1-Бутунроссия қурултойи Бутунроссия мусулмон иттифоқини («Иттифоқ ал-муслимин») ташкил қилиш тўғрисида қарор қабул қилди. «Иттифоқ» низоми 1906 йил январда Санкт-Петербургда бўлиб ўтган мусулмонларнинг 2-Бутунроссия қурултойида тасдиқланди. Низомда мусулмонлар яшайдиган Россия губерниялари ичидан 16 та ҳудудда махсус мақомга эга бўлган марказлар тузиш кўрсатилган. Туркистонда бундай марказ Тошкент эди.

1906 йилда (16–21 август) Нижний Новгородда 3-Бутунроссия мусулмонлар қурултойида қабул қилинган «Иттифоқ» дастурида унинг мақсад ва вазифалари белгиланади. Унга кўра «Бутунроссия мусулмонлари иттифоқи ўз олдида Россия империяси ҳудудидаги мусулмонларни бирлаштириш, сиёсий партияни ташкил қилиш ҳамда рус партиялари олдида унинг таъсири ва обрўсини кучайтириш, миллий ва сиёсий ҳуқуқлар учун курашиш, шунингдек, мусулмонларнинг фуқаролик ҳуқуқларини рус фуқаролари ҳуқуқлари билан тенглаштириш, давлат ҳокимиятининг қонунчилик амалиётини амалга оширишда халқ вакиллари иштирокини таъминлаш, конституциявий давлат тамойилларига таянган ҳолда Россия империясининг бошқарув шакллари қайта ташкил этиш мақсадларини қўйган эди.

Аммо «Бутунроссия мусулмонлар иттифоқи»нинг фаолияти расмий ҳукумат томонидан «панисломизм» сифатида баҳолана бошланди. Мусулмон бирдамлиги ғояларидан хавфсираган империя ҳукумати ушбу фаолиятни жиддий назорат остига олади. Миллий ва ижтимоий мансубликларидан қатъи назар, Россиядаги мусулмонларнинг барчасини қамраб олувчи бу бирдамлик ғоялари, гўёки, Россия мусулмонларини «йўлдан оздириб», «айирмачилик» кайфиятини қўзғовчи, давлатга жиддий хавф солувчи «хавфли омил» деб баҳоланди.

Ўша даврда мусулмон жамиятларидаги ислохотлар ва бирдамлик ғоялари Туркистонда тараққийпарвар жадидлар томонидан кенг тарғиб қилинган. Айниқса, Эрондаги конституциявий ҳаракат, Ҳиндистонда мустамлака-

чиликка қарши чиқишлар ва Туркиядаги инқилоб жадиждлар ижтимоий-сиёсий фаоллашувининг ўсишига жуда катта таъсир кўрсатган. Империянинг Туркистон, Бухоро ва Хивани ташқи дунёдан ажратиб қўйиш бўйича барча тўсиқ ва чекловларига қарамай ўлкага бу воқеалар ҳақидаги янги маълумотлар, журнал ва газеталар келиб турар, бунда жадиждларнинг роли катта эди.

Мазкур нашрларда чоп этилган материаллар ўқувчида сиёсий иқтисод, халқаро ҳуқуқ, бундан ташқари, парламент, шаҳар бошқаруви каби институтлар, пайчилик жамиятлари ва уларнинг аҳамияти, замонавий билимлар ривож, инсоният тараққиётининг ўзига хос жиҳатлари, Европадаги сиёсий ва ижтимоий институтлар шакллари ва моҳияти ҳақида кенг тасаввур уйғотган. Бундай адабиётларнинг кириб келиши жадиждларнинг маҳаллий даврий матбуотни нашр этишларига туртки бўлди.

Маданий ҳаёт. Таълим тизими бу даврда ҳам ўтган асрларда шаклланиб бўлган тартиб ва анъаналарда давом этган. XX аср бошига келиб Туркистонда жами 7047 та бошланғич мактаб фаолият юритгани маълум бўлса-да, мактаблардаги шарт-шароит бу даврга келиб замон талабларидан анча ортда қолган бўлиб, ўқувчи учун тегишли қулайликлар яратилмаганлиги, ўқув дастури ва қўлланмалар ўрта асрлар даражасида қолиб, такомиллашмаганлиги, дунёвий билимларга етарли даражада эътибор қаратилмаганлиги, ўқитиш услуби ҳарф ва матнларни ёд олишга асосланганлиги бошланғич таълимнинг энг катта муаммоларидан эди.

1890–1893 йилларда Туркистон ўлкасининг Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд вилоятларида жами 214 та мадраса бўлиб, улардан 155 таси шаҳарларда ва 59 таси уездларда жойлашган.

Мадрасаларнинг ўқув дастурлари ўрта асрларда шаклланган бўлиб, «Ақоид» (мусулмон дин ақидаларини баён этувчи китоб) XII асрда, «Манتيқ Таҳзиб» XVI асрда, «Шариат» VIII–IX асрларда тузилган эди. Ҳар бир фан уларга ёзилган шарҳлар асосида ўқитилган. Масалан, ислом таълимоти асослари бўйича асосий қўлланма Насафийнинг XII асрда ёзилган «Ақоид» асари унга XIV асрда Тафтазоний томонидан тузилган шарҳлар асосида ўрганилган. Фикҳ асослари бўйича асосий қўлланма Бурҳониддин Марғинонийнинг тўрт жилдлик «Ҳидоя» асари ҳам, асосан унга битилган шарҳлар асосида ўқитилган.

Бу даврда мадраса тизимидаги энг катта муаммолардан бири ўқув жараёнида ҳошиячилик, яъни шарҳга шарҳ бериш ва уларни ўрганиш кучайиб кетганлиги билан боғлиқ эди. Ҳошиячилик – китобнинг чекка қисмига, яъни ҳошиясига матндаги тушунилиши қийин бўлган айрим жумла ва сўзларни шарҳлаб, изоҳ ёзиш маъносини англатган. Ҳошиялар деярли ҳар бир китобга ёзилган. Айрим китобларнинг ҳар бирига 10–15 тагача ҳошия

ёзилган бўлиб, уларни ўзлаштириш учун мадраса талабалари 7–10 йилгача вақт сарфлаганлар. Улар хисобига дунёвий фанлар қисқариб борган. Нафақат дунёвий, балки диний йўналишдаги асосий фанлар соатлари ҳам қисқариб кетган. Ҳаттоки араб тили дарсликларида ҳам шарҳ ва изоҳлар катта ўрин эгаллаган. Ваҳоланки, бу даврга келиб бошқа мусулмон ўлкаларидаги мадрасаларнинг кўпчилигида мударрислар хошиячиликдан воз кечган эдилар. Ушбу муаммолар боис мадрасалардаги таълим жараёни мураккаблашиб, чўзилиб кетган. Бу ҳолат илғор зиёлилар томонидан кескин танқидга учраган.

Анъанавий таълим муассасаларидаги мавжуд муаммоларга маҳаллий маъмурият танқидий қарашдан нарига ўтмас эди. Фарғона вилоят губернаторининг Марғилон шаҳри мадрасаларида ўқитишнинг аҳволи ҳақида берилган танқидий ёзма маълумотга «Шундай бўлиши ҳам керак, чунки бу ҳолат император олийлари сиёсатига мос келади», деган мазмундаги жавоби маъмуриятнинг маҳаллий таълим тизимига нисбатан сиёсатини яққол намоён этади.

Таълим ислохотлари. Таълим тизимида ўқитиш усуллари ва даражаси замон талабларидан ортда қолганлигини ўша даврнинг илғор фикрли кишилари англаб етганлар. Мактаблардаги таълим усули ва дастури, шарт-шароит ва моддий таъминот масалаларини такомиллаштириш ҳамда ислоҳ қилиш масаласи XX аср бошида ижтимоий-маънавий ҳаётнинг энг долзарб муаммосига айланган эди. Беҳбудийнинг «Дунёда турмак учун дунёвий фан ва илм зарурдур, замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга поймол бўлур» деган мазмундаги фикрларини бошқа зиёлилар ҳам тез-тез қуюниб таъкидлар, бу фикрлар ўша даврдаги таълим ислохотлари қанчалик долзарб муаммо бўлганлигини яққол ифодалар эди.

Бу даврга келиб, Европада жадал кечаётган ижтимоий-маданий тараққиёт мусулмон оламида ҳам ўз акс-садосини бера бошлади. 1884 йилда Қримда, Богчасаройда Гаспиринский томонидан ташкил этилган янги усул мактабида товуш усули, яъни ҳарфларни садоси билан ўрганиш (усули савтия) натижасида қисқа фурсатда, тез ва осон савод чиқариш мумкинлиги амалда исботлангач, мазкур усул мусулмон жамиятида катта эътибор қозониб, оммалаша бошлади. Гаспиринский Россия шаҳарларида қисқа фурсатда шундай усулга асосланган 30 та мактаб ташкил қилди ва улар учун «Хожайи сибён» деб аталган янги дарслик яратди. 1892 йилда Гаспиринский Туркистон генерал-губернаторига мактуб йўллаб, унда ўзи ташкил этаётган янги мактаблар эски мактаблардан фарқ қилиб, 6–7 йилда эмас, 1,5–2 йилда савод чиқаришга имкон беришини баён қилади ҳамда ўлкада шундай мактаблар ташкил қилишда ёрдам сўрайди. Аммо генерал-губер-

натор томонидан Н. Остроумов ва В. Наливкинга кўриб чиқиш учун топширилган бу мактубдаги таклифлар улар томонидан «мустамлакачилик манфатларига зид» деб топилади ва шу сабабли эътиборсиз қолдирилади.

Бухоро амири таклифига асосан, 1893 йилда Туркистонга ташриф буюрган Гаспиринский билан учрашувдан сўнг, аввал Бухорода, кейин Самарқандда илк янги усул мактаблари ташкил қилинади. Ижобий натижалар билан маҳаллий аҳоли эътиборини қозонган бундай мактаблар «усули жадид», яъни янги усул мактаблари, деб ном олади ва қисқа муддатда оммалаша бошлайди. Қўқонда, Самарқандда, кейинчалик эса Тошкент ва Андижонда шундай мактаблар ташкил этилади. 1905 йилда Тошкентда янги усул мактабини очган Мунавварқори Абдурашидхонов мактабида таълим жараёни араб алифбосини *усули савтия*, яъни товуш усулида ўқиб-ўрганиш, ўқиш билан бир қаторда ёзишни ҳам ўзлаштириш, арифметиканинг тўрт амалини ўрганиш, дунёвий (тарих, география, табиатшунослик фанлари) ва диний таълим асослари ҳақида дастлабки билимларни бериш йўлга қўйилган эди. Бу мактаб тезда шуҳрат қозониб, оммалаша борди. Қисқа фурсатда Тошкентда ва Туркистон генерал-губернаторлигининг турли вилоятларида ташкил этилган бундай мактаблар сони 30 тага етди. Мунавварқори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний томонидан мазкур мактаблар учун янги дарсликлар яратилди.

Янги усул мактабларида диний ва дунёвий фанларнинг ўқитилиши, ислом дини асосларининг ўргатилиши, ахлоқий тарбияга эътибор, араб, форс тиллари қаторида она тилига катта ўрин берилиши, табиатшунослик, жўғрофий билимларнинг берилиши, ўқув дастурига арифметика амаллари 100 гача ҳисоб ҳамда рус муаллифларининг масалалар тўпламлари киритилганлиги (Мунавварқори мактабида), мазкур дастурнинг 4 йилда ўзлаштирилиши, глобус, харита, замонавий синф жиҳозларининг (парталар) қўйилганлиги, энг муҳими ўқувчиларнинг ижобий натижалари уларнинг нуфузини кўтариб юборди. 1917 йилга келиб ўлкада 100 га яқин янги усул мактаблари фаолият юритган, уларда 10343 ўқувчи таълим олган.

Янги усул мактабларининг миллий маданиятни ўстиришга омил бўлишидан чўчиб, уларни «хатарли» деб баҳолаган империя маъмурияти бундай мактаблар фаолиятини имкон қадар чеклаш ва назоратни кучайтиришга ҳаракат қилди. 1912 йилда Туркистон генерал-губернатори бундай мактаблар устидан ўқув маҳкамаларининг назоратини мустаҳкамлаш чораларини белгилади. Ушбу чоралар натижасида 1910–1911 ўқув йили давомида 50 дан ортиқ янги усул мактаби фаолиятига чек қўйилди.

Бу даврда ўлка маъмурияти томонидан рус-тузем мактабларини ташкил этишга алоҳида эътибор қаратилган. Рус-тузем мактаблари маҳаллий аҳоли

орасида муваффақият қозонмади. Ушбу мактаблар нуфузини кўтариш, болаларни қизиқтириш, рус тилига талабни кучайтириш мақсадида рус-тузем мактаблари ўқувчилари ва битирувчилари учун Россиянинг бир қанча йирик шаҳарларига давлат ҳисобидан саёҳатлар уюштирилади, янги дарсликлар яратилади, маҳаллий ўқитувчилар жалб этилади, узоқдан қатновчилар учун ётоқхоналар ташкил этилади. Бундай чоралар натижасида рус-тузем мактаблари сони 1899 йилга келиб 33 тага, улардаги маҳаллий ўқувчилар сони 900 тага етади. Аммо ўлкада маҳаллий зиёлилар – жадидлар томонидан «янги усул» мактаблари ташкил этила бошланиши билан мазкур мактаблар мавқеи пасайиб кетади. Чунки рус-тузем мактабларида маҳаллий болалар рус тилини ўрганишдан бошқа ҳеч қандай натижага эриша олмаган.

Матбуот ва ноширчилик. Туркистон ўлкасида рус аҳолисини янгиликлар ва расмий хабарлардан мунтазам воқиф қилиб бориш мақсадида 1870 йилда Тошкент шаҳрида рус тилида илк даврий матбуот – «Туркестанские ведомости» («Туркистон хабарлари») газетасига асос солинади. Бу газета Туркистон генерал-губернаторлигининг расмий нашри эди. Унинг саҳифаларида мунтазам равишда бериб борилган расмий хабарлар ва сиёсий мазмундаги мақолалар мустамлакачилик мафкураси, ғояси билан суғорилган бўлиб, барча жараёнлар империя манфаатлари асосида талкин этилар эди. Дастлаб унинг саҳифаларида асосан расмий фармойишлар, вақт ўтиши билан эса Туркистон ва қисман, Россия ҳамда хорижий мамлакатларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданият ва санъат, тарих, дин, археология, этнография, география, филология, шарқшунослик бўйича мақолаларга ўрин бериладиган бўлди.

1870 йилдан Тошкентда «Туркестанские ведомости» газетасига илова тарзида ўзбек тилида «Туркистон вилояти газетаси» нашр этилади. Унинг саҳифаларида ҳукумат ва маъмурият фармойишлари, саноат ва деҳқончилик, шунингдек, тарих ва географияга тааллуқли материаллар ёритиб борилган. Кейинчалик Самарқанд шаҳрида «Окраина» (1890), Тошкент шаҳрида «Ташкентский курьер» (1906–1908), «Русский Туркестан» (1898–1907) каби илк хусусий газеталар чоп этила бошланди.

1906 йилда илк миллий матбуот намунаси «Тараққий» ва бир неча ой ўтиб, «Хуршид» газеталари дунё юзини кўрди. Миллат ва юрт манфаатини ҳимоя қилишни, уни тараққиётга олиб чиқишни мақсад қилиб қўйган бу газеталар «ҳукуматга қарши мақолалар» чоп этганликда айбланиб, уларни нашр этиш тақиқлангач, 1907 йилдан «Тужжор», «Шухрат» газеталари чиқа бошлади. 1908 йилда бу газеталар ҳам ҳукуматга қарши кайфиятда айбланиб, ёпиб қўйилди. Зеро, улар миллатни маърифат ва тараққиётга даъват этиб, мавжуд тузумни танқидга олган эди. 1913 йил апрелидан Махмудхўжа

Бехбудий муҳаррирлигида ўзбек, форс ва рус тилларида «Самарқанд» газетаси, шу йилдан бошлаб «Ойина» журнали, 1914 йилдан «Садои Туркистон» газетаси, 1914–1915 йилларда «Садои Фарғона» газеталари чоп этилди. Икки йил давомида чоп этилган «Ойина» журнали нафақат Туркистоннинг турли жойларига, балки Кавказ, Татаристон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Туркияга тарқалар эди.

Газеталар саҳифаларида дунё янгиликлари, жамиятдаги ижтимоий муаммолар, қолоқлик сабаблари, тараққиёт омиллари, таълим тизими ислохотлари, исломшунослик, диний-ахлоқий ва маънавий тарбия масалалари кенг муҳокама қилинар, ислохотчилик ғоялари тарғиб қилиниб, ҳукмрон тузум ошқора танқид остига олинар эди. Нафақат ижтимоий, балки иқтисодий масалалар, деҳқончилик, савдо, саноатни ривожлантириш, банк-молия ва кредит масалаларидаги адолатсизликлар, деҳқончиликни ривожлантириш истиқболлари, касб-хунар таълими, экология муаммолари борасида ўта танқидий ва конструктив руҳдаги мақолалар чоп этиб борилган. Ушбу мавзулар муҳокамаси ва айниқса, мусулмон оламидаги ўзгаришлар, ислохотчилик ҳаракатлари, сиёсий муҳобаралар ҳақидаги хабарлар жамиятнинг сиёсий онгини ўстиришга қаратилганлиги билан ҳукматни ташвишга солар эди.

Адабиёт ва драматургия. Ўзбек адабиёти тарихида бу даврда миллий ўзликни англаш жараёни кучайиб, ўз ижодида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тараққиёт, истибдод ҳукмронлигидан қутулиш ғояларини илгари сурган янги авлод зиёлилари пайдо бўлди, ўзбек адабиётида анъанавий йўналишлар давом этиши қаторида замон тақозоси билан янги йўналишлар шаклланди.

Бадий адабиёт Қўқон, Хива, Самарқанд, Бухорода асрлар мобайнида шаклланиб келган. Бу даврда ижтимоий-сиёсий жараёнлар маркази бўлган Тошкентда ҳам адабиёт жўшқин тус олиб, янги йўналишлар пайдо бўлди.

Қўқон адабий муҳитида етишиб чиққан Муҳаммад Аминхўжа Муқимий (1850–1903), Зокиржон Фурқат (1859–1909), Убайдуллоҳ Завқий (1853–1921) Аваз Ўтар («Фалоний»), Дилшод-Барно (1800–1905) ва Анбар Отин (1870–1915) каби истеъдодли шоирлар, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хивада ижод қилган ўнлаб шоирлар ўзбек шеърятининг мумтоз анъаналарини давом эттириш билан бирга унга янги шакл ва мазмун олиб кирдилар. Хусусан, бадий адабиётда ҳажвиёт ривожланиб, танқид кучайди, ҳаққоний тасвир кенг ўрин ола бошлади, ўша замон иллатлари, золим ва адолатсиз амалдорлар кескин танқид остига олинди. Шунингдек, шеърятда озодлик ғоялари илгари сурила бошлади.

Бу даврда Абдулла Авлонийнинг «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» (1909), Саидахмад Васлийнинг «Миллий шеърлар» (1912), Сид-

кий Хондайликийнинг «Тухфайи Шавкат» (1913), «Савғоти Шавкат» (1914), «Базми ишрат» (1914), Ҳожи Муиннинг «Гулдастай адабиёт» (1914) китоблари ўзбек шеърятнинг янги босқичи шаклланишига асос солди.

Маърифатчилик ғояларининг мазкур давр адабиётига бевосита таъсири натижасида маърифат ва тараққиёт ғоялари билан суғорилган, қолоқлик, адолатсизлик, билимсизлик, қадимийчилик, диний мутаассиблик, жаҳолатни кескин танқид остига олган асарлар юзага келди. Абдурауф Фитратнинг «Мунозара» («Ҳиндистонда бир фаранги ила бухоролик мударриснинг мунозараси», 1909), «Сайҳа» (1911) ва «Сайёҳи ҳинди» (1912) каби асарлари адабиётда янги йўналиш – маърифатчилик ғояларининг кенг тарқалишида муҳим роль ўйнади.

XX аср бошида жадид адабиётида наср йўналиши ҳам шакллана бошлади. Анбар Отиннинг «Қаролар фалсафаси», М.Бехбудийнинг «Оқ елпоғичли чинли хотун», Абдулрауф Шаҳидийнинг «Фалокатзода» ҳикоялари, Мирмуҳсин Шермухамедовнинг «Бефарзанд Очилдибой», Абдулла Қодирийнинг «Жувонбоз» ва «Улоқда», Чўлпоннинг «Жаҳолат қурбонлари» ва «Дўхтур Муҳаммадёр» номли ҳикоялари, Ҳамзанинг «Янги саодат» асарлари шулар жумласидан эди. Абдулла Қодирий эса ўзининг «Жувонбоз» ва «Улоқда» номли ҳикояларида замондошларининг феъл-атворлари ва жамият ҳаётидаги янги тарихий давр билан уйғун бўлмаган ҳолатлар ҳақида фикр юритади.

XX аср бошида адабиётда шаклланган яна бир янги йўналиш – ихчам ўғитли шеър ва ҳикояларнинг яратилишида намоён бўлди. Бундай ижод намуналари болалар учун мўлжалланган бўлиб, ушбу соҳада, асосан Мунаввар қорининг «Адиби аввал», «Адиби соний», Саидрасул Азизийнинг «Устози аввал» (1902), Аб-

Абдулла Авлоний

Абдурауф Фитрат

Абдулла Қодирий

дулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», Рустамбек Юсуфбековнинг (1880–1950) «Таълими аввал», «Таълими соний» каби янги усул мактаблари учун яратилган дарслик, қўлланма ва мажмуалари ўрин олган эди.

Хоразмда Огаҳий, Баёний каби тарихчилар форс тилидан ўнлаб асарларни таржима қилдилар. Тошкентда машхур ҳинд эпоси «Калила ва Димна», араб эртаклари «Минг бир кеча», Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» асари, Л.Н.Толстойнинг «Одамлар нима билан тирик» ҳикояси, Пушкиннинг «Бокчасарой фонтани», «Шоир» номли асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб, «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида босилди.

Айнан шу даврда ижод қила бошлаган Чўлпон ўзбек шеърятининг янги босқичи асл пойдеворини яратди, Абдулла Қодирий ўзбек романчилигига асос солди, Бехбудий асос солган ўзбек драматургияси анъаналарини давом эттириб, Абдурауф Фитрат, Ҳамза Ҳакимзода ўзбек драмачилигининг энг сара намуналарини яратдилар, Фитрат янги ўзбек адабиёт-шунослигига асос солди.

Бу даврда халқ оғзаки ижодида замоннинг муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларини акс эттирувчи асарлар яратилди, тарихий қўшиқларнинг янги намуналари юзага келди. Россиянинг босқинчилик сиёсати ва мустамлакачилик зулмига қарши халқ норозилигини акс эттирувчи, амир ва бекларнинг ўзаро келишмовчиликларини қораловчи «Хоразмнома», «Ботирхон зулми», «Назар ва Окбўтабек», «Музаффархон», «Жиззах қўзғолони» каби асарлар яратилди.

Маҳмудхўжа Бехбудий 1911 йилда ёзиб, 1913 йилда чоп этган «Падаркуш» драмаси билан ўзбек драматургиясига асос солди. Миллий драматургия қисқа фурсатда жадид адабиётининг етакчи йўналишига айланиб улгурди.

1914 йилда Абдулла Авлоний томонидан Тошкентда «Турон» номли илк миллий театр ташкил этилди ва унда «Падаркуш» драмаси саҳналаштирилиб, катта муваффақият билан намоиш этилди.

Тошкентнинг эски шаҳар қисмида қишлоқ ва ёзлик саҳнага эга бўлган «Турон» театрида нафақат миллий, балки таржима асарлари, мусиқали драмалар ҳам саҳналаштирилди. «Турон» жамоасида ўттизга яқин муқим актёрлар гуруҳи, Низомиддин Хўжаев, Абдулла Авлоний, Бадриддин Аъламов каби илк миллий саҳналаштирувчилар фаолият кўрсатганлар.

Фарғона водийси шаҳарларида ҳам янги театр жамоалари тузила бошланди. 1914 йил Самарқандда Бехбудий бошчилигида ўзбек ҳаваскорлик театри ташкил этилди. Қўқонда театр жамоалари фаолиятини йўлга қўйишда Ҳамза катта роль ўйнади. У 1915 йил Қўқон шаҳрида ҳаваскорлик театрига асос солди. Қўқон жамоаси ўз ишини «Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ курбонлари» (1916) спектакли билан бошлади.

Ўлкада миллий матбуотнинг пайдо бўлиши адабий муҳитни жонлантириб юборди. Матбуот саҳифаларида ижтимоий муаммолар талқинига кенг ўрин ажратилиши миллий газетчиликка асос солди. Бу борада қалам тебратган Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Мунаввар қори Абдурашидов, Ниёз Ражабзода каби зиёлиларнинг мақолаларида Туркистондаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол, маърифат масалалари, маҳаллий аҳолининг оғир аҳволи ва ундан қутулиш йўллари билан боғлиқ долзарб масалалар, халқ ва мамлакат тақдири учун ғоят муҳим ижтимоий муаммолар кўтарилди. Газетчилик жадид адабиётининг етакчи соҳаси сифатида шакллана бошлади.

Анъанавий мусиқа санъати. Туркистонда асрлар давомида анъанавий ривожланиб келган мусиқа санъатида мақомчилик йўналиши Бухоро–Самарқанд, Тошкент–Фарғона ҳамда Хоразмда кенг ривож топган ва ўзига хос хусусиятларга эга эди. Хусусан, Бухоро ва Самарқандда «Шашмақом» йўналиши, Тошкент ва Фарғонада катта ашула ва ўзига хос мақом туркумлари, Хива ва Урганчда Хоразм мақомлари ва суворалари кенг ёйилди. Бухорода «Шошмақом»ни яхши ўзлаштирган етук ҳофизлар – Ота Ғиёсиддин Абдуғаниев ва Ота Жалолиддин Носировлар яшаб, ижод қилганлар. Хивада европача ноталарни ўрганган хоразмлик шоир, олим, машҳур бастакор Паҳлавон Ниёз Мирзабоши (Комил Хоразмий) Хоразм танбур нота чизигини ихтиро қилади.

Тошкентда маҳаллий ижрочилик анъаналарини чуқур эгаллаган Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов (1868–1943), Шораҳим Шоумаров (1876–1969) Тошкент, Фарғона водийсига хос хонандалик услублари, мураккаб ашула ва мақом йўллари ҳам пухта ўзлаштириб, Эрон, Туркия, Италия, Миср, Ҳиндистонда ва Шарқий Туркистон шаҳарларида ўз ижрочилик маҳоратини намойиш қилган.

Илм-фан. Бухоро, Қўқон ва Хива тарихчилик мактаблари анъаналари давом эттирилиб, шу даврнинг муҳим тарихий воқеалари, хусусан, Россия империяси босқини билан боғлиқ жараёнлар, ҳукмдорларнинг фаолияти, меъморий иншоотлар қурилиши, зиёратгоҳлар таърифи каби мавзуларни қамраб олган ўнлаб қўлёзма ва тошбосма асарлар юзага келди. Анъанавий тарихчилик мактабига хос бўлган сарой тарихчилиги қолипларидан четга чиқиб, ўткир ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий мавзуларга муносабат билдириб, уларни танқид остига олган, ислохотлар ва янгиликлар таклиф қилган асарлар юзага келди. Аҳмад Дониш, Фитрат, Ибрат каби муаллифларнинг тарихий асарлари шулар жумласидан эди.

Табиий ва аниқ фанлар борасидаги эскича қарашлардан воз кечиш қийин бўлган. Дунёнинг бу борадаги илғор ютуқларидан четда қолганлик

муҳитида бирон-бир арзигулик силжиш ёки ўзгариш юз бермаган. Фақат XX аср бошларига келиб Фитрат, Маҳмудхўжа Бехбудий ва Мунаввар қори Абдурашидхонов уринишлари орқали география фанида анъанавий «етти иқлим» қараши билан чекланмай, ер юзидаги қитъалар, океанлар, мамлакатлар жойлашуви, иқлимини ўрганишга эътибор қаратилди.

Ташқи алоқалар. Россия империяси ҳукмронлигининг ўрнатилиши ва айна шу даврда Буюк Британия – Россия рақобатининг кучайиши Туркистоннинг Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон, Шарқий Туркистон билан анъанавий савдо алоқаларига жиддий таъсир қилди.

Минтақада Россия ҳукмронлиги ўрнатилгач, анъанавий савдо ўзгариб, Шарқий Туркистон билан савдо алоқаларида империя манфаатлари биринчи ўринга чиқа бошлади. 1881 йил 12 февралда Петербургда Россия ва Хитой ўртасида савдо муносабатлари тўғрисида янги шартнома имзоланади. Унга кўра савдо алоқалари Эркаштом божхона пункти орқали олиб борилиши белгиланади. Бу шартнома Россия учун катта имкониятлар яратди. Бунга қадар Кошғар билан савдо алоқаларини йўлга қўя олмаган Россия учун Шарқий Туркистоннинг жанубий қисмига ҳам йўл очилди. Фарғона водийсини Кошғар билан боғлаб турган Эркаштом эндиликда Россия тасарруфига ўтди.

Шартномага асосан 1882 йилда Шарқий Туркистон шаҳарларида рус ваколатхоналари ташкил этилади ва қисқа вақт ичида Кошғар бозорлари рус товарлари билан тўлиб кетади. Мазкур савдо алоқаларида империя ҳукумати фарғоналик савдогарлар, айниқса, андижонлик савдогарлар тажрибаси ва анъаналаридан унумли фойдалана бошлади. Улар орқали Туркистон генерал-губернаторлигидан Шарқий Туркистонга рус саноат маҳсулотларидан мовут, темир, қўрғошин, мис, чўяндан қилинган болталар, оёқ кийим, гугурт, кулфлар, дошқозонлар, идиш-товоқ ва шам каби ўнлаб турдаги товарлар жўнатиладиган бўлди.

Туркистон генерал-губернаторлигига олиб келинган товарлар эса Ўш шаҳрида тарқатилган. Ўш шаҳридан товарлар Тошкент, Қўқон ва Марғилонга юборилган. Қўқон шаҳрида эса Хитой товарлари учун божхона ва омборхоналар ташкил этилган бўлиб, улар бу ердан Бухоро, Самарқанд ва водий шаҳарларига олиб кетилган.

Кошғардан ипак толаси, гиламлар, Хитой чинниси, жун маҳсулотлари ва бошқа товарлар сотиб олинган. Рус саноат маҳсулотларидан чўян, пўлат ва мис буюмлар, шакар, турли хил оёқ кийимлари харидоргир ҳисобланган.

Россия империяси Шарқий Туркистон ҳудудига Туркистон генерал-губернаторлигидан баъзи товарларни олиб боришни қатъий тақиқлаб қўйди. Хусусан, 1878 йилдан чорва ҳайвонларини олиб ўтиш, 1880 йил 27 феврал-

дан ун маҳсулотларини чиқариш тақиқланган. Бундан мақсад метрополия манфаатлари учун зарур маҳсулотларни имкон қадар четга чиқармаслик эди. Бундай маҳсулотларни нафақат минтақадан, балки унга қўшни давлатлардан ҳам олиб келиш рағбатлантирилар эди.

Ўзига қулай савдо шартномаларини имзолаб олган рус ҳукумати Шарқий Туркистондаги бозор ва хомашё манбаини қўлга киритишга жиддий киришади. Туркистон савдогарларининг катта тажрибаси ва воситачилигидан фойдаланиш, улар учун мукофотлар жорий қилиш, савдони ривожлантириш учун зарурий шарт-шароит яратиш орқали Россия савдо-саноат доиралари йирик маблағни қўлга киритишга, Европа товарлари рақобатини синдиришга ва Шарқий Туркистон билан савдо алоқаларини кучайтиришга эришди. 1910 йилда Фарғона вилояти орқали Шарқий Туркистон билан ўзаро савдо айланмаси 1909 йилга нисбатан 45 фоизга ортганлиги бунинг яққол далили эди.

Туркистон ва Эрон савдо алоқалари XIX аср ўрталарига қадар анча фаол эди. Эроннинг Машҳад шаҳридан Афғонистонга, Афғонистон орқали Бухорога кўп товарлар келтирилган.

Бухородан Эронга чиқариладиган товарлар орасида қорақўл териси ва қорақўлча асосий ўринни тутган. Бу моллар билан савдо қилиш, айниқса, 1844 йилдан кейин кучайган. Шу йили Бухоро амири инглизлар билан бўладиган савдода нақд пул билан савдо қилишни ўз савдогарларига тақиқлаганлиги боис, инглизлар Бухородан қорақўл терисини эронликлар орқали сотиб олар эдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Хуросон, Сейистон ва Белужистон вилоятларига катта миқдорда келтирилган инглиз товарлари бу ҳудудлар орқали Бухоро ва Хивага ҳам кириб кела бошлаган. Бухоро–Эрон ўртасидаги ўзаро савдода асосий ўринни қорақўл териси, ундан кейин эса индиго, Кашмир шол рўмоли, қизил бўёқ, сариқ ип-газлама, рус чити, темирдан ясалган буюмлар, сандиқлар эгаллаган. Бухоронинг Эрон билан чегара ҳудудларида бундай товарлар инглиз ип-газламаларига, эрон гилами ва рўмолига, ярим ипак матолар, фируза тоши, қалампир, занжабил, мум-сақич ва қанд-курсга алмаштирилган.

Россия империясининг саноат ишлаб чиқариш ҳудудларига нисбатан яқин жойлашган Эрон бозорлари рус савдогарлари учун жуда қулай бўлиб, уларни эгаллаш муҳим аҳамият касб этар эди. Шу боис, рус ҳукумати Эрон билан савдо-сотиқни кенг ривожлантиришдан жуда манфаатдор бўлиб, имкон қадар имтиёзлар яратиш орқали савдо алоқаларини жонлантириш чораларини кўради.

Эрон билан чегарада 3 та кечув ва 7 та божхона манзили мавжуд эди. Туркистон учун асосий савдо маркази Машҳад бўлиб, у Эроннинг бошқа

ички бозорлари билан мустаҳкам алоқада бўлган. Туркистонда эса Ашхобод шаҳри асосий савдо манзили эди.

Каспийорти темир йўлининг қурилиши ва унинг Ашхободгача етиб бориши Эрон билан савдо алоқаларини ривожлантиришга катта имконият яратди. 1895 йилдан Хива хонлиги Россия бож тизимига ўтказилгач, мамлакатнинг Эрон билан савдо муносабатлари энди тўлиқ метрополия манфаатлари асосида ташкил этила бошланди.

Савдо алоқаларини ривожлантириш, савдогарларга қулайлик яратиш мақсадида Машҳадда ҳисоб-китоб банки ташкил этилади. Эронга киритиладиган Россия товарларини имтиёзли нархларда сотишга рухсат берилади. Рус саноат маҳсулотларини (гугурт, калава иплар, газламалар) Бухоро орқали Эронга чиқариш кенг рағбатлантирилиб, уларни олиб борганлар учун енгиллик ва имтиёзлар белгиланади.

Эрондан Хоразм ва Каспийорти вилояти орқали Россия саноати учун зарур бўлган хомашё – пахта толаси, шунингдек, деҳқончилик маҳсулотларидан ғалла, гуруч, жўхори, кунжут, ипак, канакунжут, катта миқдорда ҳўл ва қуруқ мевалар (анор, апельсин, лимон, аччиқ апельсин, олхўри, писта, бодом, майиз) ҳамда ҳунармандчилик маҳсулотларидан ипак матолар, гиламлар, наMAT, жундан тўқилган матолар олиб келинар эди.

Россия империяси Эрон билан хонликлар ўртасидаги анъанавий савдо алоқаларини буткул бошқа йўналишга буриб юборди ва ўзининг бош мақсади, яъни Эроннинг бозорларини ҳамда рус саноати учун зарур хомашёсини имкон қадар эгаллаш учун етарли имкониятларга эга бўлди.

Бухоро билан Афғонистон савдо алоқаларида Амударё орқали ўтиш пунктлари – кечувлар ҳам катта роль ўйнаган. Хусусан, Сарипул, Шибирғон, Кобул, Ахчадан товарлар келтиришда Келиф кечувидан ўтилган, Маймана ва Андхўйдан келишда Керки кечуви орқали ўтилган.

Бухородан Майманагача савдо қарвони 14 кунда, Балх орқали Кобулга эса 27 кунда етиб борган. Афғонистонга олиб ўтиладиган товарлар, асосан туяларда қарвон йўллари орқали ташилар, бу эса уларга жуда қимматга тушарди. Амударё орқали ўтган сув йўли билан товарларнинг фақатгина бир қисми ташилар эди.

Бухородан Афғонистонга чиқарилган товарлар рўйхатида маҳаллий маҳсулотлар ва ҳунармандчилик буюмлари асосий ўринни эгаллаган. Булар, энг аввало, пилла хомашёси, эчки жуни, бўз, пичок, қайчи каби рўзғор буюмлари эди. Шунингдек, афғон вилоятларига ип ва ипак газламалар ҳам жўнатилган. Рус товарларидан Афғонистонга мис, чўян қозонлар, сандик, нина, пичок, устаралар, мовут олиб борилган.

Бухорога эса Маймана, Сарипул, Мозори Шариф, Шибирғон, Андхўйдан писта, кунжут, бодом, қўй, тулки териси, қора ва сур рангли тери, жун, кўк чой, қора ва кўк майиз олиб келинган. Кобулдан эса асосан кўк чой, индиго, ҳинд шол рўмоли, ҳинд парчаси, инглиз кисеи (дока), қоракўл териси келтирилган.

Россия империяси ҳукмронлигининг ўрнатилиши билан Бухоро–Афғонистон чегараси Россия–Афғонистон чегарасига айланди. Россия ўзининг ташқи чегарасини Бухоро–Афғонистон чегарасига кўчирди, эндиликда амирлик чегараси рус қўшини томонидан қўрикланадиган бўлди.

Бухоро амирлиги Россия ягона божхона тизимига киритилгач, савдо карвонларининг Амударё бўйлаб эркин ҳаракат қилиши чеклаб қўйилади. Савдогарлар Афғонистонга бориш учун белгиланган маълум манзиллар орқали кечувдан ўтиб боришлари, у ердан олиб келадиган товарлар ҳам божхоналардан ўтиши лозим эди. Бу тартибга риоя этмаганлар жаримага тортилган, баъзан эса товарлари мусодара қилинишигача бориб етган.

XXI. СОВЕТЛАР ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИ

1917 йил февраль ойида Россия империяси марказида юз берган давлат тўнтариши оқибатида 15 март куни Николай II тахтдан воз кечади. Шу тариқа, мазкур давлатда подшолик ҳукмронлигига чек қўйилиб, республика бошқаруви жорий қилинади. Ушбу кескин сиёсий ўзгариш қарам ўлкалар ҳаётига ҳам таъсир ўтказиши табиий эди.

Туркистон бўйлаб ҳар бир шаҳар, уезд, волость ва қишлоқда эски маъмурият идоралари Муваққат ҳукумат томонидан тугатилиб, ўрнига жамоат ташкилотлари ижроия қўмиталари, яъни жамоат хавфсизлиги деб номланган қўмиталар ташкил топа бошлади.

1917 йилнинг мартада ташкил топган «Шўройи исломия» ташкилотига Мунаввар қори Абдурашидхонов раҳбарлик қилди. Ундан 1917 йилнинг июнида «Шўройи уламо» ва 1917 йилнинг июлида «Турк адами марказият фирқаси» («Туркистон федералистлар партияси») ажралиб чиққан эди. Уларнинг пайдо бўлиши, сўзсиз, янада кучли ва самарали сиёсий ташкилотчилик тизимини яратиш, айнан Туркистон аҳли манфаатларини ҳимоя қилишни ўз мақсади деб билган жамият ва иттифоқлардаги тарқоқ миллий сиёсий кучларни қовуштириш ва жипслаштириш борасида қилинган илк жиддий уринишлардан бири эди.

«Шўройи исломия» ташаббуси билан Тошкентда 1917 йил 16–23 апрель кунлари Бутунтуркистон мусулмонларининг биринчи ўлка қурултойи бўлиб ўтди. Унда бутун Туркистондан 150 га яқин делегат тўпланди.

20 га яқин масалани кўриб чиққан қурултой ўлкада мустамлакачиликни тугатиш ва мусодара қилинган ерларни маҳаллий аҳолига қайтариш талаби бўйича махсус қарор қабул қилган. Туркистонда мусулмонлар Марказий Шўросини таъсис этиш тўхтамига ҳам мазкур йиғилишда келинган. Бу қарор кейинчалик Миллий марказ шаклида амалга оширилди. Миллий марказ фаолиятида Мустафо Чўқай, Аҳмад Валидий, Мунаввар қори, Маҳмудхўжа Бехбудий, Убайдулла Хўжаев ва бошқа фаол зиёлилар муҳим ўрин эгаллаганлар.

Миллий давлатчилик қурилиши борасида ўша кезларда, асосан икки хил қараш бўлганини урғулаш керак. Биринчисига кўра, Туркистон тўлиқ сиёсий, иқтисодий мустақилликка эришиш учун Россиядан қатъий ажра-

либ чиқиши ёқланган. Иккинчисининг тарафдорлари эса, у алоҳида ҳудудий мухторият сифатида демократик Россия давлати таркибига киришини маъқул кўрадилар.

Шундай шароитда «Шўройи исломия» уринишлари билан 1917 йил 7 сентябрда Тошкентда Бутунтуркистон мусулмонлари II Ўлка курултойи очилди. Унда, жумладан, ер-сув, озиқ-овқат, маориф ва маданият масалалари, шунингдек, Таъсис мажлиси, янги Дума ва земство сайловларига тайёргарлик, савдо ва саноатни ривожлантириш ҳамда бошқа қатор масалалар кўриб чиқилган.

Россиянинг биринчи жаҳон урушидаги муваффақиятсизлиги, иқтисодий инқироз, унинг оқибатида бошланган очарчилик омманинг норозилигини янада кучайтирди. 1917 йил мартдан бошлаб аҳоли орасида аниқ мақсадга йўналтирилган фаолиятни бошлаган, авомбоп шиорларни ўртага ташлаб, омманинг эътиборини қозонган большевиклар 25 октябрда зўравонлик йўли билан тўнтариш ясаб, империя марказида ҳокимиятни эгаллаб олди.

В. Ленин бошчилигида большевиклар ҳукумати томонидан Россиянинг бошқа ҳудудларида ҳам советлар ҳокимиятини ўрнатиш бошланди.

Жумладан, 1917 йил 1 ноябрда большевиклар Тошкентда ҳам совет ҳокимиятини ўрнатдилар. Большевикларнинг фаолияти миллий ташкилотлар вакиллари ташвишга солиб қўйди. Бу ташкилотлар ва Миллий марказнинг фаоллари дастлаб Тошкентдан Самарқандга, сўнгра Қўқон шаҳрига кўчиб ўтишга мажбур бўлди. У ердан эса Туркистоннинг барча йирик шаҳарларига янгича шароитда умумий ишларни мувофиқлаштириш учун ўз вакиллари юборди ва Туркистон ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV курултойини Қўқонда чақириш учун тайёргарлик ишларини бошлади.

Уч кун мобайнида съезд иштирокчилари Туркистон ўлкасининг бўлғуси сиёсий тузилиши ҳақидаги ўз қарашларини белгилаб олишди, бу қарашлар курултойда қабул қилинган ҳужжатларда ўз аксини топди. Шу йил 27 ноябрда ташкил топган республика Туркистон Мухторияти деб аталди. Таъсис мажлиси чақирилгунга қадар ҳокимият Туркистон Муваққат кенгаши ва Туркистон Миллий мажлиси қўлида жамланди.

Шу тариқа, Туркистонда икки ҳокимиятчилик юзага келди. Яъни оғизда миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши ҳукуқини ёқлаган, бироқ амалда Россия империяси ҳукмронлигини янгича шароитларда сақлаб қолиш сиёсатини юритган большевиклар бир томон, миллий истиқлол байроғини баланд кўтарган, ўзбек давлатининг мустақиллигини тиклашга қаттиқ бел боғлаган ўзбек зиёлилари, ишбилармонлари бир томон бўлганлар.

Олдиниға Туркистон Мухторияти ҳукуматининг таъсир доирасини чеклаш ва уни тугатиш учун етарли ҳарбий кучга эға бўлмаган большевиклар 1918 йил 19 январдағина Оренбургни қўлга олиб, Москва билан Туркистон ўртасида темир йўл қатнови тиклаганларидан сўнг Тошкентга қурол-яроғ етказиб бериш имконига эға бўладилар. Тошкентдағи большевиклар бундан рухланиб, 1918 йил 31 январда Қўқондағи Туркистон Мухторияти ҳукуматини тарқатиб юбориш ҳақида қарор қабул қиладилар.

1918 йил 18 февралдан 19 февралга ўтар кечаси Қўқонга Тошкентдан большевикларнинг ҳарбий комиссари Е.Л. Перфильев бошчилигидағи пиеда, отлик ва тўп бўлинмаларидан иборат 11 эшелон қўшин етиб кела бошлади. Совет қўшинлари Қўқонни ҳамма томондан қуршовга олди. Қўқон шаҳри 3 кун давомида тўплардан ўққа тутилиб, вайрон қилинди. Уларга қарши Мухторият қўшини ва болта, чўкич, таёқ билан қуролланган қўқонликлар қарши турди. Мустақил давлатчилик ва озодлик учун кечган ушбу қонли урушда 10000 аждодимиз ҳалок бўлди. Шундай қилиб, 1918 йил 22 февралда Туркистон Мухторияти ҳукумати ағдариб ташланди.

Туркистон Мухториятининг тор-мор этилиши, большевикларнинг туркистонликларни талаш ва Тошкентдағи совет ҳокимиятининг зўравонликлари, умуман, совет ҳукуматининг шовинистик сиёсати улар ҳокимиятининг минтақада сақланиб қолишини хавф-хатарга қўйиши аниқ эди. Ушбу шароитда вақтинча бўлса-да, маҳаллий қатламлар кўнглини овлаш, сиёсий чув тушириш мақсадида В.Ленин ўлкага ишончли кишиларини юбориб, 1918 йил 20 апрелда Туркистон ўлка советларининг V қурултойида Туркистонда совет автономиясини ташкил этиш масаласини қўйдиради. 1918 йил 30 апрель куни съездда «Россия Совет Федерациясининг Туркистон Совет Республикаси ҳақидағи низом» тасдиқланди. Унда Туркистонда давлат қурилиши асослари, унинг ҳудуди, олий қонунчилик ва ижроия идоралари, маҳаллий идоралар тузилиши, вазифалари ва уларнинг РСФСР билан ўзаро муносабатлари белгилаб берилди. Низомга мувофик, Бухоро ва Хивадан ташқари, Туркистон ўлкасининг географик чегараларидағи бутун ҳудуд Россия Совет Федерациясининг Туркистон Совет Республикаси деб эълон қилинди. Низомда «Туркистон Республикаси автоном равишда бошқарилиб, ўз хатти-ҳаракатларини Россия Совет Федерацияси марказий ҳукумати билан мувофиқлаштиради» деб қайд этилди.

Қурултойда ўлка олий ҳокимияти – олий қонунчилик идораси Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси раиси этиб П.А. Кобозев, ижроия ҳокимият – Туркистон Халқ комиссарлари совети раиси этиб Ф.И. Колесов

сайланганининг ўзиёқ мазкур қадамларнинг бари ўзбек халқи манфаатларига қарши, рус ҳукумати фойдасига бўлганини исботлайди, албатта.

Бу билан ҳам чекланмаган Москва Туркистонда ўз таъсирини сақлаш ва кучайтириш мақсадида яна бир идора – Туркистон комиссиясини тузади. Раиси Ш.Элиава, аъзолари В.Бокий, Ф.Голошчекин, В.Куйбишев, М.Фрунзе, Я.Рудзутак бўлган мазкур комиссия жуда катта ваколатларга эга эди. Улар 1919 йил кузида Тошкентга етиб келганлар ва ўшандан бошлаб Туркистон АССРдаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий жараёнлар билан боғлиқ барча муҳим масалалар уларнинг розилиги билангина ҳал этила бошланган.

Совет ҳокимияти ва большевикларнинг хусусий мулкчиликни йўқотиш, хўжалик ҳаётининг барча соҳаларида социалистик давлат мулкчилигини авж олдириш, халқ хўжалигига раҳбарликни марказлаштиришга йўналтирилган, шу билан бирга, иқтисодий усуллар ўрнига маъмурий-буйруқ-бозлик усуллари билан иш юритишга қаратилган сиёсати Туркистондаги очарчилик ва вайронагарчиликни янада чуқурлаштирди.

Совет ҳокимияти мамлакатда жорий қилган фавқулодда иқтисодий чоралар «ҳарбий коммунизм» сиёсати деб номланди. Бу сиёсат бир кўринишда умумий вайронагарчилик туфайли очлик гирдобиди қолган халқни озиқ-овқат билан таъминлашга қаратилгандек кўринади. Аслида эса у шаҳар билан қишлоқ ўртасида зўравонларча тўғридан-тўғри маҳсулот айирбошлашга асосланган бўлиб, очарчиликка мубтало халқни эмас, балки фронтда инқилобни ҳимоя қилаётган қизил армияни ва мамлакат ичкари-сида большевиклар сиёсатининг бош таянчи бўлган ишчилар синфини озиқ-овқат билан таъминлашни мақсад қилиб қўйган эди. Шу билан бирга, «ҳарбий коммунизм» сиёсати инқилобни ва совет давлатини ҳарбий йўл билан ҳимоя қилиш ва социализм куриш усули сифатида большевиклар томонидан ўрнатилган сиёсат эди.

Туркистонда совет ҳокимияти дастлабки кунлардан бошлаб қишлоқда мулкдорлар синфига қарши кураш бошлади. 1918 йилдан бошлаб йирик рус мустамлакачилари бўлган катта ер эгалари, маҳаллий бойларнинг ерлари ва асбоб-анжомлари мусодара қилинди. Қишлоқдаги бой деҳқонлар ерларини мусодара қилиш, асосан колхоз, коммуна, совхозлар ташкил қилишга, яқка деҳқон хўжаликларини коллектив хўжаликка айлантиришга қаратилди.

Туркистон минтақасидаги истиқлолчилик ҳаракати ва унинг моҳияти. 1918 йил февраль ойи охирида совет ҳокимияти томонидан Қўқонда Туркистон Мухторияти ҳукуматининг тор-мор қилиниши билан минтақа

халқлари мустақиллик ва озодликка эришиш учун куролли кураш бошладилар. Унинг қатнашчилари истиқлолчилар сифатида тарих саҳифаларига ёзиб қўйилган. Ўз пайтида Туркистон жаҳидларининг йўлбошчилари Маҳмудхўжа Бехбудий ва Мунаввар Қори томонидан ўртага ташланган «Ҳақ олинур, берилмас!» шиори истиқлолчиларнинг қалб амри ва юрак даъватига айланди.

Туркистон минтақасидаги истиқлолчилик ҳаракати ўз жўғрофий доирасига кўра уч ҳудудга бўлинади: Туркистон АССР, БХСР ва ХХСР. У кейинчалик Ўзбекистон ССР, Туркменистон ССР, Тожикистон ССР ва Қирғизистон АССРда ҳам давом этди. Куролли кураш ўз ривожланиш жараёнига кўра икки тарихий даврни босиб ўтди: 1918–1924 ва 1925–1935 йиллар.

Истиқлолчилик ҳаракатининг биринчи даври, дастлабки истиқлолчи гуруҳларнинг ташкил қилиниши Қўқон атрофидаги Бачқир қишлоғидан чиққан Кичик Эргаш ва Катта Эргаш қўрбошиларнинг номлари билан узвий боғлиқдир. Тез орада бу ҳаракат Қўқон атрофларидан чиқиб, бутун Фарғона водийси ва Самарқанд вилояти ҳудудларига тарқалди. Кичик Эргаш 1918 йил 27 февралда ҳалок бўлгач, Катта Эргаш, кейинчалик Мадаминбек, Шермуҳаммадбек, Ислон Полвон, Ёрмат Махсум каби қўрбошилар Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракатининг раҳбарларига айланишди. Очилбек ва Баҳромбек эса Самарқанд вилоятидаги қўзғолончиларнинг етакчилари эди.

Истиқлолчилик ҳаракатининг моҳияти ҳақида гапирганда, шу нарсани алоҳида урғулаб ўтиш жоизки, ҳаракатнинг бошидан охиригача Туркистон бирлиги ва мустақиллиги учун кураш ғояси ётади. Биринчидан, ҳаракат раҳбарлари бўлган қўрбошилар мустақил ва бўлинмас Туркистон давлатини тузиш ғоясини ўртага ташладилар. «Мустақил Туркистон учун!», «Туркистон – туркистонликлар учун!», «Большевикларсиз ва советларсиз Туркистон учун!», «Йўқолсин совет ҳокимияти!» каби шиорларда туркистонликларнинг большевикларга қарши миллий кайфиятлари, ҳаракатнинг лўнда ғояси ҳамда мустақил ўзбек давлатчилиги анъаналарини қайта тиклаш яққол намоён бўлади.

Иккинчидан, совет режимида қарши куролли ҳаракат вужудга келган пайтдан бошлаб ташкилий жиҳатдан уюшган, йирик ҳарбий ва сиёсий куч сифатида майдонга чиқди. Истиқлолчиларнинг ҳарбий қўмондонлари бўлган қўрбошилар бу жиҳатдан муҳим ўрин тутишади. Қўрбошилар курултойлари, уларда қабул қилинган муҳим қарорлар, уруш шароитида Фарғона водийсида Мадаминбек ва Шермуҳаммадбек раҳбарлигида ташкил қилинган турли мустақил ҳукуматлар, кейинчалик Бухоро ва Хоразмда Иброҳимбек, Фузайл Махдум, Давлатмандбек, Мулла Абдулқаҳҳор, Жунаидхон томони-

дан тузилган ҳукуматлар, истиқлолчиларнинг Туркистон жамияти барча тоифалари ва кенг халқ оммаси томонидан қўллаб-қувватланиши миллий озодлик ҳаракатига янги куч ва мазмун киритди. Туркиядан Анвар Пошо ва Салим Пошо каби ҳарбий саркардаларнинг келиши истиқлолчилик ҳаракатини янада кучайтирди.

Учинчидан, истиқлолчилик ҳаракатининг мустаҳкам иқтисодий таянчи мавжуд бўлган. Озодлик курашчилари ўн йиллар давомида босқинчи Россия армиясига қарши фақат ўзларининг ички имкониятлари ва моддий кучларига таяниб қаҳрамонона кураш олиб боришган. Хорижий давлатлардан уларга деярли ҳеч қандай ёрдам келмаган. Ҳаракат раҳбарлари томонидан минтақада пул зарб этилиши ва аҳоли ўртасида тарқатилиши, солиқ сиёсати ҳамда иқтисодий бошқарувнинг бошқа жиҳатлари мавжудлиги улар мустақил иқтисодий сиёсат юритганлигидан далолат беради.

Тўртинчидан, олдинига РСФСР, сўнг СССРнинг замонавий қуrol-аслаҳалар билан қуrolланган қудратли армиясига қарши Туркистондаги истиқлолчилар қўшини ёлғиз ўзи ҳаёт-мамот курашига кирган эди. Бу курашда истиқлолчилар ғалаба қозонишга умид қилишган бўлса ҳам, кучлар нисбати тенг бўлмаган.

Қизил армия томонидан Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги ҳам босиб олинган, 1920–1924 йилларда Бухоро ва Хоразм республикаларида истиқлолчилик ҳаракати ўзига хос алоҳида йўналиш ва хусусиятга эга бўлган. Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликлар бу пайтда сиёсий ҳокимиятни сақлаб қолиш учун большевиклар томонига ўтиб, истиқлолчиларга қарши курашдилар.

1924 йил охирида большевиклар томонидан миллий-ҳудудий чегараланиш ўтказилиши оқибатида Туркистон минтақаси парчалаб ташланди. Шу тариқа, қуrolли курашнинг биринчи даври якунланди. Унинг иккинчи даври эса яна ўн йил давом этди. У ўзининг қўлами ва кучлар нисбати жиҳатидан аввалги даврга нисбатан анча фарқ қилади. Кураш бу даврда асосан Шарқий Бухоро, Хоразм воҳаси ва Фарғона водийсида давом этди. Бироқ 1935 йилга бориб, Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати бутунлай мағлубиятга учради. Тирик қолган курашчиларнинг аксарияти хорижий давлатларга муҳожир сифатида жўнаб кетишга мажбур бўлди.

Туркистон халқларининг совет ҳокимиятига қарши олиб борган кураши ҳар икки томондан ҳам катта қурбонлар ва моддий талафот юз беришига олиб келди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, қизил армия Туркистонни қайта босиб олиш учун 400 000 аскар ва зобитидан айрилган. Туркистон истиқлолчиларининг умумий талафоти ўлдирилганлар, асирга олинганлар ва оғир ярадор қилинганлар билан жамланганда 1,2 млн кишини ташкил қила-

ди. 1917–1935 йилларда Туркистон минтақасидан тахминан 1,5 млн киши хорижга муҳожир бўлиб кетди. Шунингдек, Туркистонда 1917 йил қишда бошланган очарчилик, совет ҳокимиятининг халққа қарши қаратилган сиёсати оқибатида 1917–1924 йилларда Фарғона водийсида 1 млн, Самарқанд вилоятида 200 000 киши очарчилик ва турли касалликлардан ўлди. Большевиклар томонидан очарчилик кейин ҳам сунъий равишда мунтазам авж олдириб турилди.

Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати мағлубиятга учраган бўлишига қарамасдан, ўзбек халқи ўртасида мустақиллик ва озодлик ғоялари яшаб қолиши учун муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Совет ҳокимиятининг кейинги даврида большевиклар туркий халқларнинг тили, урф-одатлари ва анъаналари, қисқаси, миллий зехнияти билан муроса қилишга мажбур бўлди. XX аср давомида халқимизнинг бутун-бутун авлодлари истиқлол учун курашган фидойи ва ёвқур боболарининг жасорати ва хотирасини унутмай, сабр-тоқат ва чидам билан Ўзбекистон истиқлоли ва мустақиллигини кутдилар.

Туркистон шарқида совет ҳокимиятининг ўрнатилиши Бухоро ва Хива сиёсий ҳаётига таъсир кўрсатиши турган гап эди. Совет Туркистони раҳбарияти ва уларнинг ҳарбий кучлари Хива ва Бухорони босиб олиб, у ерларда ҳам совет ҳокимиятини ўрнатиш пайига тушди. 1919 йил 23 декабрда совет кўшинлари Хоразм ҳудудига бостириб кириб, 1 февралда Хива шаҳрини эгаллади. У ерда очикчасига талон-тороғга қўл уриб, аҳолидан талаб олинган буюмларни ўзаро бўлиб олдилар.

1920 йил 26 – 30 апрелда бўлиб ўтган Бутунхоразм халқ вакилларининг I курултойида Хоразм Халқ Совет Республикаси (ХХСР) тузилди.

ХХСР биринчи ҳукумати нозирларининг аксарияти жадидлардан иборат эди ва шу сабабли ҳам ҳукумат Ёш хиваликлар ҳукумати деб юритилди. Ёш хиваликлар мамлакатда хонликдан қолган асоратларни тугатиш, республикада демократик тузумни қарор топтириш учун курашди. Россия расмий доиралари, Туркистон комиссияси мустақил сиёсат юритишга интилаётган Ёш хиваликлар ҳукуматини бадном қилиш учун жон-жаҳди билан ҳаракат қилди.

Совет давлатининг қурулли тазйиқларига қарамай, Ёш хиваликлар ҳукумати қарийб бир йил яшади. 1921 йил 6 мартда Хоразмда қизил армия сиёсий бошқармаси ва қизил аскарлар уюштирган ҳарбий давлат тўнтаришидан сўнг Ёш хиваликлар ҳукумати ағдариб ташланди.

1923 йил 17 – 20 октябрда бўлиб ўтган Бутунхоразм халқ вакилларининг IV курултойи ХХСРни Хоразм Совет Социалистик Республикасига (ХССР) айлантириш тўғрисида қарор қабул қилди. 20 октябрда ХССРнинг янги

Конституцияси қабул қилинди. Бу Конституция мамлакатнинг социализм қуриш йўлига ўтишини қонун йўли билан мустақамлади. Унга мувофиқ ерга хусусий мулкчилик бекор қилинди.

1917 йил апрелда большевиклар Бухоро амирлигининг Россия империясига қарамлигини бекор қилиб, унинг мустақил давлат эканини тан олгандилар. Бундан фойдаланган Файзулла Хўжаев бошчилигидаги ёш бухорликлар амир Олимхонни ҳарбий куч ёрдамида давлат бошқарувини ўзгартиришга мажбур қилиш йўлига ўтадилар. Шу мақсадда, у Туркистон халқ комиссарлари кенгаши раиси Ф.Колесов билан музокаралар олиб бориб, амирликни афдариш ва ўрнига Ёш бухороликлар ижроия қўмитасини тузишга келишиб олади. Келишувга кўра, 1918 йил март ойида Ф.Колесов катта ҳарбий куч билан Когонга кириб келади. У ердан Файзулла Хўжаев билан бирга таслим бўлиш тўғрисидаги талабномани амирга юборади. Бироқ амир Олимхон катта куч тўплаб, уларга қарши зарба беради. Файзулла Хўжаев ва сафдошлари Ф.Колесов армияси билан бирга Бухорони тарк этиб, Москвага кетадилар.

Туркистонни қайтадан тўлиқ босиб олиш ниятида бўлган В.Ленин ва унинг гуашталари ўзларининг қабих режаларидан тоймаганлар. Бухоро амири Туркистон АССРга бостириб киришга тайёргарлик кўрмоқда ва уни қайтариш керак, деган сохта баҳоналар билан 1920 йил ёзида катта миқдордаги совет қўшинини амирлик чегараларига яқин ерга келтириб қўяди. 24 июнда эса амирлик бошқарувига қарши бўлган миллий кучларни жипслаштириш ва тўнтариш ҳозирлаш мақсадида Туркистон комиссияси раҳбарлигида Бухорода қуролли қўзғолон тайёрлаш бўйича ҳарбий-инқилобий бюро тузилади. Унинг таркибига Туркистон комиссияси аъзолари М. Фрунзе ва В. Куйбишев, Туркистон Компартияси МК котиби Н. Тўрақулов, Бухоро Компартияси МК котиби Н. Ҳусаинов, Ёш бухороликлар партияси Марказий бюросининг раиси Файзулла Хўжаев ва бошқалар кирганлар.

Ҳарбий-инқилобий бюро хитобнома ва тегишли қарорларнинг лойиҳаларини тайёрлаб, уларни «инқилоб» ғалаба қозонадиган куни Бутунбухоро Инқилобий Қўмитаси (ревком) номидан эълон қилишни мўлжаллаган эди. 1920 йил 10 августда Туркистон комиссияси, Бухоро Компартияси Марказий Комитети ва Ёш бухороликлар партияси Марказий бюросининг қўшма мажлисида Файзулла Хўжаев бошчилигида Бухоро Халқ Нозирлар совети ҳукумати ва Аҳмаджон Абдусаидов (Ҳамдий) раислигида Бухоро Муваққат Инқилобий қўмитаси тузилади. Улар амирлик афдариб ташлангандан кейин Бухоро давлатини бошқаришни мақсад қилиб олган эдилар. Туркистон комиссиясининг шу йилнинг 23 августида бўлган нав-

батдаги мажлисида Бухоро «инқилобий» ҳукуматининг дастури қабул қилинган. Мажлисида айрим ёш бухороликлар Файзулла Хўжаевни большевиклар билан ҳамкорликда амирликни тугатиш ғоясига қарши чиқиб, уни отиб ўлдириш тарафдори бўлганлар. Бироқ Ф. Колесов ва М. Фрунзенинг қўллаб-қувватлаганлари боис Файзулла Хўжаев ўз сиёсий мақсадига етган.

Етарлича ҳарбий кучга эга бўлмаган Файзулла Хўжаев ва унинг тарафдорлари большевиклар ҳарбий кучи ёрдамида Бухорони босиб олиш ва амир ҳокимиятини ағдариш бўйича М. Фрунзе билан келишув тузади. Унга кўра, ҳокимият эгаллангандан сўнг большевикларга уларнинг ҳарбий сарф-харажатларини амир хазинасидан тўлиқ қоплаб бериш эвазига Бухоро бошқаруви Файзулла Хўжаевга ўтадиган бўлган. М. Фрунзе Туркистон fronti қўшинларига 1920 йил 27 августда Керкида уюштирилган қуроли кўзғолонни баҳона қилиб, «қўзғолон кўтарган Бухоро меҳнаткашларига ёрдам кўрсатиш тўғрисида» буйруқ беради. 29 августга ўтар кечаси бошланган қуроли ҳаракатлар 31 августдан 1 сентябрга ўтар кечаси Бухоро шахрини авиабомбардимон қилиниши билан давом этиб, 2 сентябрда Бухоро большевиклар қўлига ўтади.

1920 йил 6 – 8 октябрда амирнинг ёзги саройи – Ситорайи Моҳи Хосада чақирилган Бутунбухоро халқ вакилларининг I қурултойида Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) тузилганлиги эълон қилинди. 24 ёшида ҳукумат бошлиғи этиб сайланган Файзулла Хўжаев ниҳоят сиёсий мақсадига етади.

Янги ҳокимият томонидан мулкдорлар табақасига нисбатан қўлланилган қаттиқ чоралар, уларга тегишли бутун мол-мулкнинг мусодара қилиниши, сарой аъёнлари ва амир амалдорларининг ёппасига ҳибсга олиниши ва отиб ташланиши, катта миқёсдаги амир хазинасининг Москвага олиб кетилиши, мажбурий озиқ-овқат развёрсткаси ва унинг қаттиққўллик билан амалга оширилиши, ислом дини ва уламоларга нисбатан тазйиқлар, совет қўшини таъминотининг тинч аҳоли зиммасига юклатилиши, бунинг устига, қизил аскарларнинг босқинчилик ва талончилик қилиши, рус давлатига қайта қарамликка тушилгандан норози халқнинг сабр косаси тўлиб-тошган. Шу тариқа, Бухоро воҳасида совет ҳокимиятига қарши қуроли кураш бошланиб кетган.

Россия империясида ҳокимиятни қўлга олгунга қадар уни «халқлар турмаси» дея таърифлаб, империянинг мустамлакачилик табиатини қоралаб келган большевиклар рус давлати бошқарувини қўлга олгач, моҳият эътибори билан чоризм юритиб келган сиёсатни давом эттира бошлади. Буни уларнинг пуч ваъдалари ва шиорларига «ишонган», ўлкада совет ҳокимиятини ўрнатишда жонбозлик кўрсатган туркистонлик етакчилардан айрим-

лари ҳам пайқай бошлаганлар. Масалан, Турор Рискулов чоризм даврида ўрнатилган мустамлакачилик тизимини йўқ қилиш, туб аҳолига муносабатни ўзгартириш, унинг ишончини қозониш лозимлиги масаласини кўндаланг қўйган. Энг муҳими, у Туркистон АССРда ўз тақдирини ўзи белгилайдиган туркий халқлар экан, ТАССР РСФСР Турк совет республикаси сифатида қайта ташкил этилиши лозимлиги ғоясини олға сурган.

Турор Рискуловнинг мазкур ғояси аслида жадидлар томонидан уқтириб келинган туркий халқларнинг бирлиги қарашидан келиб чиққан бўлиб, ўлкадаги барча туркий қатламларни сиёсий жиҳатдан бирлаштириш ва давлатлаштиришни кўзлаган. Энг муҳими, бу орқали ушбу жараёнга Туркистондан ташқаридаги, масалан, Россиянинг ўзидаги туркий халқларни ҳам тортишнинг эҳтимоли туғилар эди. Буларнинг бари большевикларнинг мақсад-муддаосига тўғри келмас эди. Ушбу шароитда улар отни қамчилаш лозимлигини тушуниб етганлар.

Туркистон халқларининг бир сиёсий кучга айланиши аввало совет ҳукумати, қолаверса, Россия империяси манфаатларига бутунлай қарши келишини англаган ҳолда, минтақани қайтадан бўлиб ташлаб, бошқаришга киришилган. Империяларга хос «майдалаб ют» сиёсати бу гал қандай амалга оширилганини 1920 йил 13 июнда В.Ленин томонидан Турккомиссияга юборилган қуйидаги топшириқлардан билиб олиш мумкин: Турор Рискулов лойиҳаси рад этилсин; Туркистоннинг Ўзбекия, Қирғизия, Туркманияга бўлинган (этнография ва бошқача) харитасини тузиш топширилсин; мазкур уч бўлакнинг (кейинчалик – А.З) қўшилиб кетиши ёки ажралиши билан боғлиқ туғилажак шарт-шароитларнинг икир-чикирлари аниқлансин.

Демак, ушбу тарихий ҳужжатга кўра, 1920 йили Туркистонни учга бўлиб ташлаш, бунда ўзбек, тожик, қозок, қирғиз, туркман, қорақалпоқ ва бошқа маҳаллий халқларнинг яшаш ва тарқалиш теғралари, ер-сувдан фойдаланиш, борди-келди ва бошқа жиҳатлардаги ўзаро боғлиқликлар, анклав ва экслав омилларини инобатга олиш иши бошлаб юборилган.

Тўрт йиллик обдон тайёргарликдан сўнг, большевиклар кўрсатмасига биноан 1923 йил 30 октябрда ХХСР Хоразм совет социалистик республикасига, 1924 йил 19 сентябрда БХСР Бухоро Совет Социалистик Республикасига айлантирилади. 1924 йил 18 ноябрда эса Туркистон АССР, Бухоро ССР ва Хоразм ССР Марказий Ижроия Қўмиталари ўз ваколатларини Ўзбекистон ССР Советларининг Таъсис қурултойига қадар иш кўрувчи Ўзбекистон ССР Муваққат инқилобий қўмитасига топширадилар.

1924 йил октябрь-ноябрь ойларида Туркистон АССР, Бухоро ССР, Хоразм ССР тугатилиб, уларнинг тегишли ерлари янги ташкил қилинган Ўзбекистон ССР, Туркменистон ССР, Тожикистон АССР, Қорақирғиз ва

Қорақалпоқ автоном вилоятлари таркибига киритилади. Шундай қилиб, большевиклар қадимги Турон, Туркистоннинг неча минг йиллар давомида қон-қариндошликда яшаб келган халқларини бир-биридан ажратиб ташлаш орқали уларнинг бирдамлигидан туғиладиган маънавий-мафкуравий ирода ва сиёсий кучни парчалаб ташлашга эришганлар. Чуқур ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий мазмунга эга Турон, Туркистон атамалари ҳам шу йўсинда оммавий муомаладан чиқарилиб, уларнинг ўрнига Ўрта Осиё жўғрофий тусунчаси киритилган.

Ўзбекистон ССРнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий бошқаруви.

Асосий мақсадларини амалга ошириб бўлган большевиклар Бухорода махсус қурилган Халқ уйида 1925 йил 13–17 февралда Бутунўзбек советларининг I таъсис қурултойини ўтказадилар. Хўжақўрсин учун уюштирилган мазкур тадбирнинг сўнгги кунда «Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг ташкил топиши тўғрисида Декларация» қабул қилинади. Декларация Ўзбекистон ССР (ЎзССР) ташкил топганлигини «қонунлаштирилиб», ЎзССР гўёки «ўз ихтиёри» билан СССР таркибига кирганини эълон қилади.

СССР «совет социалистик республикалар иттифоқи»нинг асли – русчадагисининг қисқартмаси бўлиб, 1922 йил 30 декабрда большевиклар томонидан Россия империяси ҳудудида РСФСР, Украина ССР, Белоруссия ССР, Кавказ-орти СФСРни бирлаштириш йўли билан тузилган мустабид давлат эди. Кейинги йилларда Туркистон доирасида янгича маъмурий-ҳудудий бўлиниш асосида тузилган Ўзбекистон ССР, Туркманистон ССР, Тожикистон ССР, Қирғизистон ССР ва Қозоғистон ССР, шунингдек, Ғарбий Украина ва Ғарбий Белорус, Эстония, Латвия, Литва, Бессарабияни (Молдова) ҳам зўравонлик йўли билан унинг таркибига киритилиши Россия империясининг оқ подшо давридаги ҳудудини асосан тиклашни таъминлаб берган эди. Бошқача айтганда, мазкур сиёсий кенглик энди СССР деб атала бошлагани билан, аслида ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзининг империявий табиатини сақлаб қолган эди. Уни совет империяси деб аташларининг бош сабаби ҳам шундадир.

1925 йил бошларида Ўзбекистон ССР аҳолиси 3 963 285 киши бўлиб, улардан ўзбеклар 3 381 579 кишини (85 фоизни) ташкил этган.

Туркистон АССР, Бухоро ССР, Хоразм ССР тугатилиши асносида уларнинг коммунистик партиялари негизда тузилган Ўзбекистон коммунистик партияси (ЎзКП) республикадаги ягона ва асосий сиёсий бошқарув органи саналиб, ижроия ва вакиллик идораларининг устида турар эди. Оммани ўз таъсирига олиш учун у ишчилар, қишлоқ йўқсиллари ва ярим йўқсиллар, шунингдек, хизматчилар ҳисобига ўз аъзолари сонини кўпайтириб боради.

ЎзКП иложи борица кўпроқ қорхона ва ташкилотларни ўзининг бевосита таъсири билан қамраб олишга, уларда партия бўғинлари ва ташкилотла-

рини жорий этишга, шу йўл билан уларни бевосита бошқаришга интилди. Натижада ЎзКП таркибидаги партия ташкилотлари сони муттасил ортиб борди. Бу вақтга келиб вилоят, шаҳар ва туман партия тузилмаларининг кенг тармоғи ташкил этилган эди.

ЎзКП партия ташкилотларини мустаҳкамлаш мақсадида 1937–1941 йилларда қўплаб янги бошланғич партия ташкилотлари ва комсомол гуруҳларини ташкил қилди. Айниқса, колхозларда бошланғич партия ташкилотларининг сони кескин ўсиб борди. 1941 йилнинг 1 январига келиб колхоз партия ташкилотларининг сони қарийб уч баравар ўсди.

Бошқарув идораларига, асосан партия аъзоларини тайинлаш амалиёти йилдан-йилга кенг қўлланила бошланди. 1938 йилнинг июль ойидан то 1940 йилнинг март ойи орасида республика, вилоят, шаҳар ва туманларнинг партия, совет ва хўжалик ташкилотлари раҳбарлигига 5000 дан ортиқ коммунист тайинланди.

Ўзбекистонда совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида большевиклар партияси кенг миқёсда қатағон сиёсатини амалга оширди. И.В. Сталин раҳбарлигидаги большевиклар томонидан 1920-йилларнинг охири ва 1930-йилларда республикадаги ўзбек сиёсатчилари ва миллий зиёлиларнинг катта бир қисми қатағон қилинди. Қатағон сиёсати ЎзКП сафларининг ғоявий «софлиги»ни сақлашда, партия ва совет идораларидаги ходимларнинг ижтимоий мансублигини назорат қилишда ҳам намоён бўлди. Натижада совет идораларида оммавий тарзда «тозалашлар» ўтказилди.

Большевиклар партияси давлат ва жамият бошқарувида сиёсий мавқеини кучайтириш мақсадида вакиллик идоралари бўлмиш советларни ҳам ўз таъсир доирасида ушлаб турган. 1926–1927 йилги советларга сайловлар СССР МИҚ Президиумининг янги йўриқномаси бўйича ташкил қилиниб, унда советлар таркибида «пролетариат ва камбағаллар оммасининг вакиллигини кўпайтириш» масаласи илгари сурилган. Шунингдек, сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинган ижтимоий қатламлар доираси ҳам белгилаб қўйилган эди.

1936 йилда қабул қилинган СССР конституцияси ва унинг асосида 1937 йили қабул қилинган Ўзбекистон ССР конституциясида БКП (б) «барча давлат ва жамият ташкилотларнинг раҳбарлик ядроси» сифатида белгилаб қўйилди. Шу тариқа коммунистик партиянинг сиёсий ҳокимиятдаги монополияси қонунлаштириб қўйилган.

Таъкидлаш жоизки, ижтимоий-сиёсий ҳаётда большевиклар партияси якка ҳукмронлигининг ўрнатилиши, унинг таъсир доираси жамиятнинг ҳамма жабҳаларига кенг тарқалиши, мухолифатчи кучларнинг бадном қилиниши, миллий сиёсий шахсларнинг қатағон этилиши, давлат бошқаруви-

да демократик тамойилларнинг йўқлиги ва большевиклар партиясида мавжуд бўлган партия «доҳийлари»ни улуғлаш амалиёти охир-оқибатда совет сиёсий тузумида тоталитар хусусиятнинг кучайишига, шахсга сиғинишнинг қарор топишига олиб келди.

Бу ўз навбатида коммунистик партия томонидан республикадаги давлат идоралари – советлар ва ижройи қўмиталар (исполкомлар), шунингдек, касба уюшмалари, комсомол, суд, прокуратура ва бошқа идоралар фаолияти, умуман жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ҳаёти устидан тўла назорат ўрнатилишига сабаб бўлди.

Совет режали иқтисоди асосларининг яратилиши совет сиёсий-маъмурий бошқарув тизимининг шаклланиши, хусусий мулкчиликни сиқиб чиқариш ва тугатиш ҳамда иқтисодда давлат монополиясининг ўрнатилиши билан мустаҳкам боғлаб қўйилди. Шунингдек, совет социалистик иқтисодини шакллантириш жараёнидаги асосий сиёсий шартлардан бири – Ўзбекистон ССР манфаатларининг, чоризм даврида бўлганидек, метрополия манфаатларига батамом бўйсундирилиши ва унинг республика устидан бевосита раҳбарликни амалга ошириши эди.

1920-йилларнинг иккинчи ярмидан Ўзбекистон ССРда совет режали иқтисодига асос солинди. Совет режали иқтисодининг асосий унсурларидан бири – бешйиллик режалари бўлиб, биринчи бешйиллик 1929 йилнинг апрелида БКП (б)нинг XVI анжуманида қабул қилинган эди. Бешйиллик режанинг асосий вазифаси СССРни саноатлашган давлатга айлантириш, халқ хўжалигидан «капиталистик унсурлар»ни батамом сиқиб чиқариш, социалистик хўжалик шакли қўламини кенгайтириш, синфларни йўқ қилиш учун иқтисодий асос яратиш ва социалистик жамият қуришдан иборат эди.

Бу даврда большевиклар олиб борган сиёсат жуда кенг қамровли бўлиб, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётнинг барча жабҳаларига таъсир кўрсатди. Хусусан, маданий ва мафкуравий ҳаётни тубдан қайта қуриш, уни социализм манфаатларига бўйсундириш жараёни тарихда «маданий инқилоб» номини олди. Большевиклар дастлаб маданий инқилоб деганда саводчиликнинг кенг тарқалишини, қишлоқ аҳолиси орасида оммавий маданий-маърифий ишларнинг олиб борилишини назарда тутди. Аммо аслида муддао анъанавий, жумладан, миллий маданиятни янги «социалистик» маданият билан алмаштириш бўлган эди. Шу даврдан бошлаб марксча-ленинча мафкурани ҳар бир совет кишисининг шахсий эътиқодида айлантириш маданий инқилобнинг энг муҳим мақсадига айланди. Маданий инқилоб халқ таълимини социалистик асосда қайта қуриш, «эски замон» зиёлиларини «қайта тарбиялаш» ва социалистик зиёлиларни шакл-

лантириш, марксча мафкурага асосланган фан, адабиёт ва санъатни яратиш, янги ахлоқ қоидалари ва худосизлик дунёқарашини қарор топтириш орқали кундалик турмушда туб ўзгаришларни амалга ошириш каби жараёнларни қамраб олган.

Большевикларнинг таълим тизимида бошлаган ва кейинги ўн йиллар ичида олиб борган сиёсати энг аввало социалистик жамият кишисини тарбиялаш, совет ҳокимиятига садоқатли авлодларни етиштиришга қаратилган эди. Таълимнинг қайси босқичида бўлмасин, ўзбек ўқувчилари тарих, фалсафа, адабиёт, санъат, тил сингари йўналишларда минг йиллар давомида яратилган бой ва тенгсиз меросдан баҳраманд бўлиш имконига эга эмасдилар. Ижтимоий фанлар ўта сиёсийлаштирилган, коммунистик мафкура билан суғорилган ҳолда ўқитилар эди.

Туркистон халқ комиссарлари советининг 1918 йил 16 мартдаги буйруғи билан Тошкентда ташкил этилган Туркистон халқ университети фақат рус ва рус тилида сўзловчи аҳолининг олий таълимга бўлган эҳтиёжини қондириши кўзда тутилган эди. Жадидларнинг ўзбек ва бошқа маҳаллий халқлар учун университет ташкил этиш борасидаги уринишларига йўл берилмаган. Шундай шароитда Мунаввар қори Абдурашидхонов 9 апрель куни жадидларнинг бир гуруҳини тўплаб, университет очиш ғоясини олға сурган, унинг бошчилигида тўққиз кишидан иборат «Мусулмон халқ дорилфунунининг ташкилот комиссияси» тузилади. Жадидларнинг қаттиқ ҳаракатлари билан 3 май куни Мусулмон халқ дорилфунуни раҳбариятига сайлов ўтказилиб, Мунаввар қори Абдурашидхонов раис, Исо Тўхтабоев раиснинг биринчи муовини, Бурхон Ҳабиб раиснинг иккинчи муовини, Абдусамиқори Зиёбоев хазинадор, Мухтор Бакир саркотиб этиб сайланадилар.

1918 йил 12 май, шанба куни Мусулмон халқ дорилфунунининг расмий тантанали очилиш маросими бўлиб ўтади. 1918 йил 31 майдан унинг махсус газетаси «Халқ дорилфунуни» чиқа бошлайди. Асосий шиори «Яшасин илмий инқилоб, яшасин халқ маорифи» бўлган газета большевиклар ҳукмронлиги даврида ўзбек тилида чоп этилган илк оммавий нашр бўлган.

Мусулмон халқ дорилфунунининг жадид мактаблари ўндан ортиқ жойда ташкил топади. Худди шу турдаги ўттиздан ортиқ мактаб Сирдарё, Еттисув, Самарқанд ва Фарғона вилоятларида ҳам очилади.

Большевиклар Мусулмон Халқ дорилфунунини расман тан олган бўлсалар-да, аслида бунга қарши бўлганлар. Унинг миллий мутахассислар етиштирувчи олий ўқув юрти сифатида фаолият юритиши уларнинг ҳокимияти, умуман Россия империяси манфаатларига зид келишини жуда яхши англаганлар. 1918 йилнинг кузига келиб, Мусулмон Халқ дорилфуну-

ни ва унинг асосчилари коммунистик қатағоннинг дастлабки қурбонлари бўлганлар.

Большевикларнинг аёлларнинг эркалар билан тенглиги, балоғат ёшига етмаган қизларни турмушга беришни тақиқлаш тўғрисидаги қонун ва қарорлари асосида 1920-йилларда ташкил қилинган хотин-қизлар бўлимлари махсус аёллар клублари, артеллар, магазинлар ташкил қилганлар, аёлларни саводхонликка, хунарга, савдога ўргатишни бошлаганлар. Аммо анъаналар ва урф-одатларни ҳисобга олиб ўтказилган бу тадбирларнинг суръати большевиклар ҳокимиятини қаноатлантирмай, уни сунъий равишда тезлаштириш учун 1927 йили «Хужум» деб ном олган ҳаракат бошланган. Большевиклар психологик ва диний омилни ва хотин-қизларни тўлиқ озод қилиш учун ижтимоий-психологик муҳит етилмаганлигини инобатга олмаганлар. «Хужум» кампанияси давомида зўрлик йўли билан 100 минглаб хотин-қизларга паранжи ташлаттирганлар.

Совет режими даставвал ўзига очиқчасига қарши чиққанларга қатағон сиёсатини амалга оширган бўлса, 30-йиллардан бошлаб кўплаб бегуноҳ кишилар ҳам бу террорнинг қурбони бўлди. Бу даврдаги қатағон сиёсати уч йўналишда: сиёсий қатағонлар – қизил террор, сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш, мажбурий меҳнатга жалб этиш, қулоқлаштириш, сургун, катта қирғин ва бадарға қилишлар; иқтисодий қатағонлар – солиқ, мажбурий тўловлар, иқтисодий фаолиятни чеклаш шаклида бўлса, маънавий-мафкуравий қатағонлар – миллий, диний қадриятларни чеклаш, маданий меросни йўқ қилиш, цензура ва бошқа шаклларда амалга оширилди.

СССРда шаклланган сталинча тоталитар тузум барча миллий ўлкалар каби Ўзбекистон ССРдаги ҳокимият бошқарувининг ҳамма бўғинларини тўлиқ марказга бўйсундирди. БКП(б) томонидан қабул қилинган ҳар қандай қарор, фармойиш ва кўрсатмалар Ўзбекистон Компартияси ва унинг барча ташкилотлари томонидан бажарилиши мажбурий эди.

Сталинча маъмурий буйруқбозлик тизими Ўзбекистон ССРнинг маҳаллий раҳбарияти томонидан республиканинг иқтисодий, хўжалик, маданий-маънавий ҳаётига оид бирор-бир масала ва муаммони мустақил тарзда ҳал этилишига йўл қўймади. Аксинча, маҳаллий мутахассислар фаолияти мунтазам кузатилиб, қатъий назорат остига олинди. Ўз юрти ва халқининг миллий манфаатларини ҳимоя қилиб чиққан юрт фидойилари оғмачилик, бузғунчилик ва аксилинқилобчиликда айбландилар.

XX аср 20-йилларининг иккинчи ярми ва 30-йиллар бошларида Ўзбекистон ССРда «ўн саккизлар гуруҳи» (А. Ҳожибоев, Н. Қориев, И. Хидиралиев ва бошқ.), «иноғомовчилик» (Р. Иноғомов ва бошқ.), «қосимовчилик»

(С. Қосимов, Б. Шарипов ва бошқ.), «бадриддиновчилик» (Ш. Бадриддинов ва бошқ.), «миллий иттиҳодчилар» ва «миллий истиқлолчилар» (Мунаввар қори Абдурашидхонов бошчилигидаги 87 киши), «наркомпрос иши» (Боту, Маннон Рамзий ва бошқ.), «ботир гапчилар» (Ашурали Зоҳирий бошчилигидаги 19 киши) каби «сиёсий тадбир»лар натижасида ўзбек халқининг кўплаб етук фарзандлари қатағон қилинди.

Деҳқончиликни жамоалаштириш даврида Ўзбекистонда жами 40 000 дан ортиқ деҳқон хўжалиги «қулоқ» қилиниб, улардан 31700 киши қатағон қилинган. Биргина 1931 йилнинг август-сентябрь ойларида Украина ва Шимолий Кавказга 3837 та хўжалик сургун қилинган. Жами сургун қилинган 6944 та хўжалиқдан 159 таси – Қозоғистонга, 2213 таси – Шимолий Кавказга, 3444 таси эса – Украинага мажбуран кўчирилиб жойлаштирилган. 1932 йили ўтказилган «тозалаш» жараёнида колхозлардан 3550 нафар «қулоқ» ҳайдаб чиқарилган, улардан 306 нафари колхоз раислари, 756 нафари бошқарув аъзолари, 425 нафари бошқарув котиблари бўлган.

1937 йилнинг март ойларида бошлаб айрим ўзбек зиёлилари ҳибсга олина бошлади. 1937–1938 йиллардаги «катта террор» ҳали бошланмаган, аммо кейинчалик маълум бўлишича, Ўзбекистон ССР ИИХК қора рўйхатдаги ҳар бир кишини жосуслик, аксилинқилобчилик ва миллатчиликда айбловчи ҳуфияномаларни тўплаб, катта қирғинга ҳозирлик кўраётган эди.

1937 йил 2 июлда Сиёсий бюронинг «Советларга қарши унсурлар ҳақида»ги қарори эълон қилинди. 1938 йил март ойининг биринчи ярмида эса «советларга қарши ўнг троцкийчи блок» устидан Москвада суд жараёни ўтказилиб, СССР Олий суди ҳарбий коллегиясининг қарори билан бир қатор йирик совет раҳбарларига «халқ душмани» ва «Ватан хоини» деган айблар қўйилди ва 1938 йил 15 мартда отиб ташланди. Улар орасида Ўзбекистон Компартиясининг биринчи котиби Акмал Икромов ва Ўзбекистон ССР Халқ комиссарлари советининг раиси Файзулла Хўжаев ҳам бор эди.

«Синфий душман»ларга қарши кенг миқёсда олиб борилган қатағон сиёсати оммавий қирғинга, «катта террорга» айланиб кетди.

Ўзбекистонда сиёсий қатағон 1937 йилнинг ёзида, айниқса, авжига чиқди. XX аср ўзбек адабиётининг улкан намояндаларидан Фитрат, Чўлпон ва Абдулла Қодирий бир кунда – 1938 йил 4 октябрда Тошкент шаҳри атрофида отиб ташланди. Қамоққа олинган кўплаб юртдошларимиз ҳам шу куни Тошкент атрофида оммавий равишда қатл этилди.

XX асрнинг 30-йиллари ўрталаридан бошлаб уламолар, руҳонийлар ва диндорларни ҳам таъқиб қилиш кучайди. Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Қўқон ва бошқа шаҳарларда 1936–1939 йилларда ислом дини вакиллари-

ни ҳам қатағон қилиш авжига чиқди. Бир қанча нуфузли уламолар «аксил-совет миллатчи мусулмон руҳонийлари ташкилотини тузганлик»да, совет ҳокимиятига қарши турли йўллар билан кураш олиб борганлик ва «панисломизм» ғояларини тарғиб қилганликда айбланиб, ўлим жазосига ёки узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилинган. Шу тариқа совет режими уламоларнинг ҳам катта қисмини қатағон қилди.

Ўзбекистон ССРда бу даврда кўплаб мадрасалар, масжидлар ва хо-нақоҳлар бузиб ташланди. Бузилмай қолган мадрасалар ва масжидлар ҳўжалик омборларига айлантирилди, қизил аскар гарнизонлари учун манзилгоҳлар қилиб қайта жиҳозланди, четдан келганлар учун турар-жой сифатида берилди ва турли мақсадларда фойдаланилди. Ўзбек халқи томонидан 1300 йил давомида яратилган қўлёзма асарлар ва бошқа китобларнинг катта қисми йўқ қилинди.

1937–1939 йилларда Ўзбекистонда сохта айбловлар бўйича 41 000 дан ортиқ киши ҳибсга олиниб, улардан 37 000 дан ортиғи жазоланди, 6920 киши эса ўлим жазосига ҳукм қилинди. Умуман олганда, 1937–1953 йилларда Ўзбекистон ССР ИИХК «учлиги» томонидан 100 000 дан ортиқ киши қатағон қилинди, улардан 15 000 таси отиб ташланди. 1936 – 1940 йилларда фақат бошқарувчилар, ёзувчилар, шоирлар ва олимлардан 5758 киши қамоққа олиниб, улардан 4811 киши отишга ҳукм қилинган эди. Бу маълумотлар совет ҳокимияти томонидан қизил террор сиёсати қанчалик кенг миқёсда шафқатсиз равишда амалга оширилганлигини яққол акс эттиради.

Шу тариқа, XX асрнинг 30-йиллари охирига келиб большевиклар бутун совет империяси, жумладан, Ўзбекистонда ялпи таъқиб ва назорат, зўравонлик, шафқатсизлик, ҳуқуқсизлик, туҳмат-бўҳтонга асосланган тоталитар тузумни узил-кесил ўрнатишга эришганлар.

Ўзбекистон ССР иккинчи жаҳон уруши йилларида. 1917 йилги давлат тўнтариши орқали Россия империяси бошқарувини қўлга олган большевиклар ушбу юз йилликнинг ўттизинчи йилларида ўз ҳокимиятини узил-кесил ва ўта зўравонлик билан ўрнатишга қаттиқ киришган паллада Германия бошқарувига А. Гитлер бошлиқ миллий-социализмчилар партияси келади. Сайловларда немис халқи учун роҳат-фароғатда яшаш имконини туғдириш ғоясини олға суриш орқали 1933 йили ҳокимиятга келган мазкур сиёсий куч аслида ўзга миллат ва ирқларни тан олмаслик, бошқа халқлар ва юртларни босиб олиш, яҳудийлар, коммунистларни аёвсиз қириб ташлашдек фашистлик тартибларини ўрнатган. Коммунистик мафкуранинг таянчи, қўриқчиси ва байроқчиси бўлган совет ҳокимияти ушбу ғояга тиш-тирноғи билан қарши А. Гитлерни тан олмаслиги, шу муносабат билан Германия билан ҳам-

корликни узиши табиий эди. Ички ва ташқи сабаблар, энг муҳими, ўз сиёсий манфаатларини кўзлаган СССР 1939 йил 23 августда Германия билан келишувга боради. «Германия ва Совет Иттифоқи ўртасида ўзаро ҳужум қилмаслик тўғрисида» шартнома номи билан машҳур бўлган бу ҳужжатга тиркалган махфий баён ҳам бўлиб, унда икки тарафнинг Шарқий Европадаги манфаатлари доираси белгилаб қўйилган эди. Унга кўра, Латвия, Эстония, Финляндия, Бессарабия, шунингдек, Польшанинг шарқий вилоятлари СССР, Литва ҳамда Польшанинг ғарбий вилоятлари эса Германия манфаатлари доирасига киритилган. Шу тариқа, фашистлар ва большевиклар учун танлаб олинган ерларни босиб олиш имкони туғилган.

1939 йил ёзининг охири кунларида польшалик ҳарбийлар кийимини кийиб олган СССР аскарлари Германиянинг Польша билан туташ чегараси яқинида жойлашган Глайветсдаги радиостанциясига ҳужум қиладилар. Мазкур ғаламислик баҳона Гитлернинг 1 сентябрдаги буйруғига асосан немис қўшини Польшага ҳужум қилади. Польшанинг иттифоқчилари бўлган Англия, Франция ва бошқа давлатлар Германияга уруш эълон қиладилар ва шу тариқа иккинчи жаҳон уруши бошланади. Шарқдан – СССР томонидан ҳарбий хавфни барта раф этган Гитлер бирин-кетин атроф мамлакатларни босиб олишга киришиб, ғарбда Испаниягача бўлган катта ҳудудда ўз ҳокимиятини ўрнатган.

Москва ҳам қўл қовуштириб ўтирмай, тилга олинган махфий баёнга асосланиб 1940 йили Финляндиянинг бир бўлаги, Латвия, Эстония, Бессарабияни босиб олган. Қисқаси, 1941 йил ёзига келиб, фашистлар Германияси ва советлар мамлакати ўзаро чегарадош бўлиб қолганлари шароитида уларнинг ўзаро тўқнаш келишлари эҳтимолдан кўра воқеликка жуда яқин эди. Бошданок коммунизм ғоясига бутунлай қарши бўлган, давлат теппасига чиққандан кейин ўтган муддатни ҳарбий, иқтисодий куч йиғишга сарфлаган А.Гитлер 22 июнь куни СССРга ҳужум қилади.

Кишилиқ тарихида энг қўламли ва фожиали деб баҳоланган иккинчи жаҳон урушини ўзбек халқи чоризм истибдодидан кутулиб, большевиклар зулми исканжасига тушган, деярли чорак аср ичида кечган ўта фожиали жараён – совет ҳокимиятига қарши қуролли курашнинг шафқатсиз бостирилиши, куч ишлатиб хусусий мулкнинг тортиб олиниши, мусулмончилиқнинг тақиқланиши, хур фикрли, миллатсевар қатламлар, айниқса, зиёлилар, ишбилармонлар, уламоларнинг қириб ташланиши, қамалишини бошдан кечирган ҳолда қарши олган.

Салкам тўрт йил чўзилган уруш ўзбек халқига жуда қимматга тушган.

Маълумотларга кўра, урушга Ўзбекистондан 1 951 000 га яқин киши кетган. Демак, ҳар уч нафар ўзбекистонликдан биттаси кўлига қурол олиб,

фашизмга қарши жанг қилган. Шунингдек, ўша даврда «қулоқ» сифатида бошқа ўлкаларга сургун қилинган 59 000 дан ортиқ ватандошимиз ҳам ҳаракатдаги армияга сафарбар этилган. 120 000 дан зиёд аскар ва офицерларимиз жанговар давлат мукофотлари билан тақдирланганлар. Жумладан, 301 ўзбекистонлик «Совет Иттифоқи Қаҳрамони» ва 70 таси учала даражадаги «Слава» орденига сазовор бўлган.

538 000 ўзбекистонлик урушда ҳалок бўлган, 158 000 дан кўпроқ ҳамюртимиз урушда бедарак кетган.

Ўзбекистон халқи жанг майдонларига катта миқдорда қурол-яроғ, озиқ-овқат, кийим-кечак, дори-дармон ва бошқа зарур маҳсулотларни етказиб берган. Республикадаги 300 га яқин корхонада ҳарбий маҳсулотлар ишлаб чиқарилган. Шу даврда фронт ҳудудларидан Ўзбекистонга 151 та завод кўчириб келтирилган ва ғоят қисқа фурсатда ишга туширилган.

Уруш йиллари республиканинг бутун ишлаб чиқариши фронт эҳтиёжларига сафарбар этилиб, 1941–1945 йиллар давомида 2 100 та самолёт, 17 342 та авиамотор, 2 318 000 дона авиабомба, 17 100 та миномёт, 4 500 та миналарни йўқ қилувчи қурол, 60 мингга яқин ҳарбий-кимёвий апаратура, 22 млн дона мина ва 560 000 дона снаряд, 1 000 000 дона граната, дала радиостанциялари учун 3 000 000 радио лампочка, қарийб 300 000 та парашют, 5 та бронепоезд, 18 та ҳарбий санитария ва ҳаммом-кир ювиш поезди, 2 200 та кўчма ошхона ва бошқа кўпгина ҳарбий анжомлар етказиб берилган. Биргина Ўзбекистон Енгил саноат халқ комиссарлиги корхоналарининг ўзи 7 518 800 та гимнастёрка, 26 367 000 та пахтали нимча, 28 615 000 та армия этиги тайёрлаб берган. Нефть қазиб олиш 4 баробар, металл ишлаш тармоқлари маҳсулотлари 4,8 баробар, машинасозлик маҳсулотлари 13,4 баробар, кўмир қазиб чиқариш 30 баробар, электр энергия ишлаб чиқариш 2,42 мартага ортиган.

Уруш даврида ғаллакорлар фронтга 82 000 000 пуд ғалла, 213 центнер шоли етказиб берган. Шунингдек, аҳоли ўз ташаббуси билан муҳофаза жамғармасига жами 649 900 000 рубл пул маблағи ва 22 кг олтин ҳамда қумуш топширган.

Урушдан кутулган ҳудудлар иқтисодиётини қайта тиклаш мақсадида Ўзбекистонга юклатилган мажбуриятларни бажариш учун моддий ёрдам сифатида Ленинградга 120 000 рубл, Курск ва Воронежга 250 000 рублдан ташқари 31 та вагонда саноат моллари, металл буюмлар, кийим-бош ва озиқ-овқат маҳсулотлари юборилган.

1943 йил баҳорида Ўзбекистондан Украина ва Ставрополга 1 595 тракторчи, 50 комбайнчи, 41 механик, 30 агроном, 11 ҳисобчидан ташқари, 1 552 та трактор, 25 та комбайн, 1 138 та омовчи, 379 та уруғ экиш ва бошқа техни-

ка юборилган. Бундан ташқари, биргина Украина аҳолиси учун 450 та вагонда 3 000 центнер бугдой, 8 300 бош қорамол, 10 000 жуфт пойабзал, 200 мингта саноат моллари, озиқ-овқат, касалхона ва мактаблар учун жиҳозлар етказиб берилган.

СССР ғарбий ҳудудларидан Ўзбекистонга 1 500 000 киши, жумладан, 250 000 дан ортиқ бола кўчириб келинган. Аҳоли уларни бағрикенглик билан қабул қилиб, уй-жой, озиқ-овқат ва кийим-бош билан таъминлашда алоҳида эътибор қаратди. Айниқса, боқувчисини йўқотган болаларга меҳр кўрсатилиб, 1943 йил охирига келиб, шаҳарларда 4 672 бола, қишлоқларда эса 870 бола ўзбек oilалари томонидан тарбияга олинган. Аҳоли томонидан болалар фойдаси учун очилган банк ҳисоб рақамига 3 500 000 рубл ўтказилган.

1942 йил охирида республика ҳудудида 113 та кўчириб келинган ҳарбий касалхона жойлаштирилган. Уларда 100 000 га яқин ярадор ва беморлардан 88 000 киши даволаниб, 44,6 фоизи армия сафига, 52,2 фоизи меҳнат фронтига қайтган. Даволанаётган жангчилар учун озиқ-овқатлар орттирилган карвонлар барча вилоятлардан жўнатиб турилган. Биргина Андижондан ярадорларга 7 000 кг ҳўл ва қуруқ мевалар, 2 тонна гуруч, 1,8 тонна асал, Бухородан 18 та вагонда юборилган озиқ-овқат ичида 800 бош қўй ҳам бўлган.

Ўзбекистон ССР урушдан кейинги йилларда. Иккинчи жаҳон уруши йилларида аҳолисининг 10 фоизига яқинини йўқотган (ҳалок бўлган ёки бедарак йўқолган), иқтисодининг 60 фоизини уруш харажатларига йўналтирган республика ўзига келишга улгурмай туриб, энди пахта «фронти»да жонбозлик кўрсатишига тўғри келган. Москванинг пахтачиликни ривожлантириш бўйича Ўзбекистон олдида жуда баланд режа қўйилиши натижасида 1949 ва 1950 йилларда режа топшириқлари бажарилмади. Тўртинчи беш йилликда (1948–1952 йй.) пахтачиликка ажратилган майдон 148 минг гектарга кўпайди, республиканинг табиий ва инсоний имконларини шафқатсиз ишлатиш ҳисобига пахтанинг ялпи ҳосили шу даврда кескин ошди. Колхозчиларнинг шахсий ер мулкларини ва уй-хўжаликлари ҳисобидан пахта экиладиган майдонларнинг кескин кенгайиши жараёни амалга оширилди.

1950 йилда совет сиёсий раҳбарияти томонидан колхозларни йириклаштириш ва уларни мутахассислар билан таъминлаш сиёсати бошланди. Мазкур сиёсат нафақат иқтисодий, балки сиёсий-мафкуравий мақсадларни ҳам қўзлаган эди. Колхозларнинг партия ташкилотларида улар бирлаштирилгандан кейин жиддий ўзгаришлар рўй берди. Мавжуд майда колхозлар ўрнига янада йирикроқ колхозлар тузилди. Совет ҳукумати жой-

лардаги партия идоралари орқали колхозлар фаолияти устидан қатъий назорат ўрнатди. Бу Ўзбекистонда колхоз қурилиши жараёнининг сиёсийлаштирилганидан далолат беради.

Шунингдек, урушдан кейинги йилларда Ўзбекистонда хомашё етиштириш соҳаси жадал суръатлар билан ривожлантирилди. Нефть, кўмир қазиб олиш, электр энергияси, минерал ўғитлар, пўлат ишлаб чиқаришни жадал суръатларда ошириб бориш иқтисодиётнинг хомашёга йўналтирилганлигини янада мустаҳкамлади.

Республика раҳбарияти томонидан «Ўзбекистонда яратилган машинасозлик саноатининг асосий вазифаси бу пахтачиликнинг комплекс механизацияси, суғориш ишлари ва қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳалари учун зарур бўлган машиналарни кенг миқёсда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ҳисобланади», дея таъкидланди. Шунинг учун, 1949 йилда республика саноат корхоналари раҳбарлари олдида машинасозлик корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқаришни 30 фоизга оширишга эришиш бўйича вазифа қўйилган эди. Яъни саноатнинг ўсиши мазкур даврда ва ундан кейин ҳам биринчи навбатда пахтачилик ва хомашё саноатининг ривожланиши билан узвий боғлаб қўйилди.

Шу билан бирга мазкур даврда совет тузумининг қатағон сиёсати давом этиб, бу жараён фан ва маданият намояндаларига қарши ўтказилган кампанияларда ўз аксини топди. Республиканинг сиёсий раҳбарияти учун «миллатчилик сарқитлари, миллий чекланганлик элементлари» ўзбек адабиётининг айрим асарларида, санъатда, мактаб дарсликларида, газета саҳифаларида ўз аксини топганлиги «чидаб бўлмайдиган ҳолат», деб баҳоланган. Марказнинг кўрсатмаси бўйича, республика сиёсий раҳбарияти илм-фан, адабиёт ва санъатнинг баъзи вакиллари «феодал ўтмишни идеаллаштиришда ва ундаги айрим арбобларнинг ўзбек халқи тарихидаги ролига «номарксистик» ёндашиш орқали баҳо берганликлари учун айблаган эди.

Ўзбекистон ССР коммунистик партияси марказий комитетининг 1952 йил февралдаги X пленум қарорларида бир қатор ўзбек олимлари ва маданият арбобларининг ижодлари қаттиқ танқид қилинди, халқ оғзаки ижоди асарларига ўта салбий баҳо берилди. «Алпомиш» халқ достонини эса мутлақо жаҳолатпарастликда айблашди. Бироз кейинроқ «феодал ўтмишни идеаллаштирганликлари» учун Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Шукрулло, Ҳамид Сулаймонов ва бошқалар қатағон қилинди.

И.Сталин ўлиmidан сўнг совет империяси марказида юз берган сиёсий ўзгаришлар натижасида тузумни сиёсий, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ислоҳ қилишга киришилган бўлса-да, 1960-йиллар бошида саноат ишлаб

чиқариш суръатларининг пасайиши кузатила бошлади. Бу даврда энг оғир шароит деҳқончиликда вужудга келди. Ишлаб чиқаришнинг ўртача йиллик ўсиши 8 фоизни ташкил қилган 1954 – 1958 йиллардан сўнг аҳвол янада кескинлашди. Мамлакатда озиқ-овқат маҳсулотларининг етишмаслиги кескин сезилди.

Шаҳарларда, ҳатто нон ҳам етишмасди. 1962 йил 1 июндан ҳукумат вақтинча гўшт ва ёғнинг нархини оширишга мажбур бўлди. Бу одамлар, аввало, ишчилар орасида норозиликни келтириб чиқарди. 1963 йилдан бошлаб ҳукумат четдан ғалла сотиб ола бошлади.

Таълим соҳасида сон жиҳатдан айрим ўзгаришлар юз берди. Хусусан, 1958 йилдан етти йиллик мажбурий таълимдан ўн йиллик умумий мажбурий таълимга ўтилди. Касбий-техник билим юртларининг кенг тармоғи яратила бошланган бўлса-да, Ўзбекистонда мутахассислар тайёрлаш ўзбек халқи хоҳиш-иродасига мос тарзда эмас, Москванинг сиёсий, мафкуравий ва иқтисодий манфаатлари йўлида амалга оширилар эди.

Кучли мафкуравий ва империяпарастлик назорат ҳукмронлигига қарамай, Ўзбекистонда адабиёт, рассомчилик, чолғучилик, кино, театр каби йўналишларда қатор янги ва йирик асарлар яратилди. Бироқ уларда энг асосий мавзу – ўзбек халқининг сиёсий қарамлик ҳолати, ўзлигини тўлақонли намоён қилиш имкони йўқлиги, ўлканинг хомашё манбаи сифатидаги мақоми йилдан-йилга кучайиб бораётгани, қишлоқлардаги оғир меҳнат ва турмуш шароити ҳукм сураётганлиги кабиларни номига бўлса ҳам кўтариб чиқиш имкони йўқ эди.

Совет Иттифоқи бошқарувига ким келишидан қатъи назар, ундаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёт асослари кейинги йилларда ўзгарган эмас. Ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларда, илм-фанда қандайдир алоҳида натижаларга эришилиб, 1970-йилларда «СССРда ривожланган социалистик жамият» қурилгани эълон қилинган бўлса-да, амалда совет ҳокимияти кўл остида яшаётган халқларнинг турмуш даражаси дунёнинг илғор мамлакатлариникидан анча орқада қолди.

1970–1980 йилларнинг ўрталаридаги давр Ўзбекистон деҳқончилиги учун жуда оғир кечди. У секин ривожланиб, пахта хомашёси, дон ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш вазифалари бажарилмай қоларди. Чорвачиликдаги аҳвол ҳам қониқарсиз эди. Суғориладиган ерлар самарадорлиги паст бўлиб, ер жамғармасини сақлашга етарли эътибор берилмади. Суғориш учун сувнинг ниҳоятда тақчиллигига қарамай, ундан хўжасизларча фойдаланиш давом этаверди. Оқибатда, бутун СССР ҳудудиди бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам қийин ижтимоий вазият юзага келди.

Бироқ таълимни молиялаштиришнинг қоқоқ тизими сақланиб қолди. 1970–1990 йилларда халқ таълими учун давлат томонидан ажратилган маблағ 11 фоиздан 8 фоизга камайиб кетди. Республиканинг барча вилоятларидаги мактабларнинг 20–60 фоизи зарур ўқув қуроқлари, асбоб-анжомлар билан жиҳозланмай қолаверди, 50 фоиздан ортиқ мактабларда иссиқ овқатлар ташкил этилмади. Қуни узайтирилган гуруҳлар иши, айниқса, ўлда-жўлда бўлиб қолди. 70–80-йилларда 1–8-синф ўқувчиларининг атиги 8–9 фоизи бундай гуруҳларга жалб этилган эди, холос. Умумтаълим мактабларининг фаолияти, асосан, «ривожланган социализм» ғоясини ўқувчиларга сингдириш, уларни «коммунистик руҳда» тарбиялашдан иборат бўлди.

Натижада, ўзбек ўқувчиларида миллий ўзликни англаш, урф-одат, миллий анъаналарга содиқлик кайфиятидан ажралиш ҳоллари рўй бера бошлади. Мактаб ўқувчиларининг ўқув режасидаги соатларни ўзлаштира олмаслиги оддий ҳол бўлиб қолди. Бу уларнинг пахта ва бошқа кишлоқ хўжалик ишларига кўп жалб қилиниши билан изоҳланади. Ўқув йилининг тўрт-беш ойи ана шундай мажбурий меҳнат тадбирлари билан банд қилинар эди. Бу эса ўзбек ўқувчисининг жаҳон стандартларидан ортда қолишига сабаб бўлар ва замонавий фан соҳаларини ўзлаштиришига имкон бермасди.

1970–1980 йиллари республикада руслаштириш сиёсати янада кучайди. Бу сиёсат ўзбек адабий тилининг ривожланиш жараёнига салбий таъсир кўрсатди. Аммо ўша даврда бу «ягона совет халқи шаклланишидаги қонуний жараён» сифатида қабул қилинди.

Умуман, бу даврда таълим ва фанда сон кўрсаткичларининг ўсиши сифат кўрсаткичларида ижобий ўзгаришларга олиб келмади. Бунинг устига, олий ўқув юртларини битирган мутахассисларга юқори малака ва илм талаб қилмайдиган экстенсив характердаги иқтисодиётда эҳтиёж кам эди. 1983–1984 йиллардаги ислоҳот таълимни халқ хўжалиги эҳтиёжларига мослаштиришни мақсад қилди. Аммо маъмурий-буйруқбозлик шароитида бу ислоҳотдан кўзланган мақсадга эришилмади. Олий ўқув юртлари сонининг ошиши ҳам уларда таълим бериш сифатининг ошишига олиб келмади.

Мафкуравий тазйиқнинг кучайишига қарамасдан, ўсиб бораётган иқтисодий инқироз ва маиший муаммолар одамлардаги келажакка бўлган ишончни сўндирди. Жамиятда пайдо бўлаётган норозилик кайфияти биринчи навбатда олимлар, ёзувчи ва шоирлар фаолиятида, умуман, маданиятда акс этди.

1982 йил кузида узок, деярли йигирма йил СССРнинг давлат раҳбари бўлган Л.Брежнев ўлими ва унинг ўрнига Ю.Андроповнинг ўтириши Совет Иттифоқи деб аталмиш улкан кенгликда сўнгги олтмиш беш йил ичида

маддалаб келган «касал»нинг очикланишига шароит яратди. Ўз халқи – русларни ҳамда турли асрларда босиб олинган ўлкалар халқлари, жумладан, ўзбекларни сиёсий жиҳатдан ҳақ-ҳуқуқсизликда тутиб келган совет империяси қурмоқчи бўлган «социалистик» тузумнинг ночорлиги намоён бўлиб қолди. Бироқ бирдан-бир сиёсий ҳукмрон ва оғирлашиб бораётган аҳвол учун жавобгар куч – коммунистлар мазкур ҳақиқатни тан олишлари мумкин эмасди. Шу боис Ю. Андропов мавжуд барча муаммолар ва йўқотишларда «айбдорлар»ни топиш ва уларни «совет халқи»га кўрсатишга бел боғлади. Бундай «айбдорлар» тезда Москва, Краснодар вилояти ва Ўзбекистон ССРда «топилди». Яъни бир қатор шахсларга мансабни суиистеъмол қилиш, давлат мулкини ўзлаштириш, катта миқдорда пора олиш айблари қўйилди.

1983 йил февралида Ю. Андропов бошчилигида ўтказилган сиёсий бюрода Ўзбекистон ССРда пахтачилик соҳасини ўрганиш мақсадида Тошкентга СССР Бош прокуратурасининг махсус гуруҳини юбориш бўйича қарор қабул қилинди. Шу тариқа, ўзбек халқи тарихида навбатдаги қатағонлар бошланиб, у совет босқинчилари тилида «пахта иши» деб номланди. Москванинг асл муддаосини яхши англаган Ш.Рашидов навбатдаги «сиёсий тозалашлар» тигини қўлидан келганча сусайтиришга уринган бўлса-да, уни бутунлай бартараф этишга кучи етмагани табиий. Устига-устак, унга ва ўзбек миллатига ўтказила бошланган ҳар томонлама оғир ва узлуксиз тазйиқ ўз ишини қилган – 1983 йил 31 октябрда у юрак хуружидан вафот этди.

Ўзбек халқига қарши уюштирилган сўнгги қатағон оқибатлари фожиали бўлди. Москвадан юборилган Т.Гдлян ва В.Иванов бошчилигидаги махсус гуруҳ 1983–1990 йилларда жами 40 000 кишини терговдан ўтказиб, 5000 киши сохта айблар билан жиноий жавобгарликка тортилди. Тергов жараёнида инсон ҳуқуқлари топталиб, тутқунларга жисмоний ва руҳий тазйиқ ўтказилди. Уларнинг оила аъзолари ва қариндош-уруғлари ҳам қамоққа ташланди. Ўзбекистонда зўравонлик ва алдов йўли билан катта бойликни ноқонуний тарзда ўзлаштириб олган Т. Гдлян ва В. Иванов унинг бир қисмини Москвадаги «демократлар ва журналистлар»ни сотиб олишга сарфладилар. Марказий матбуотда эълон қилинган мақолаларда бутун ўзбек халқи текинхўр, дангаса, порахўр, муттаҳам ва ўғрига чиқарилиб, «пахта иши» атайлаб «ўзбеклар иши»га айлантирилган.

Мазкур зўравонлик одамлар руҳиятига, республикадаги муҳитга таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмасди. Галдаги адолатсизлик ва зулмга қарши кайфиятнинг сиёсийлашиб кетиши табиий эди. Устига-устак, 1985 йили баҳорида совет ҳокимияти тепасига келган М. Горбачёв кўп йиллардан бери йиғилиб, кучайиб келаётган ўта оғир ижтимоий-иқтисодий аҳволни

ўзгартириш учун жамиятни демократлаштириш, сўз ва матбуот эркинлиги, ошкораликни таъминлаш, сайловларни муқобиллик асосида ўтказиш заруратини англаб етган. «Қайта куриш» деб ном олган мазкур жараён бутун империяда бўлгани каби, Ўзбекистондаги сиёсий турмушни борган сари жонлантирди. Кишиларнинг ижтимоий фаоллиги ошиб, сиёсий дунёқараши ўзгара бошлади. Айниқса, ошкоралик, хусусан, совет тоталитар тузуми ўтмишда амалга оширган жиноятларнинг очилиши жамиятни борган сари қалқитиб бориб, одамлардаги мавжуд режимга қарши тура олиш ишончини мустаҳкамлаган. Энг муҳими, миллий ўлкаларда СССРнинг мустамлакачилик негизига қурилгани, ундан халос бўлиш фурсати етганини англаш бошланган эди ва бу борадаги интилишлар вақт ўтган сайин кучайиб бораверди. Ўзбек зиёлиларининг катта қисми мустақиллик учун курашнинг олдинги сафларида бўлишди.

Совет ҳокимиятининг, аввало, ижтимоий-иқтисодий ва кейинчалик сиёсий асосига 1979 йилдан бери давом этиб келаётган «афғон уруши» ҳам катта зарба берган эди. «Байналмилал ёрдам» кўрсатиш баҳонаси билан тинч Афғонистонга бостириб кириш жуда қимматга тушди: у ерда доим сақланган 100 000 ҳарбийни озик-овқат, кийим-кечак, курол-яроғ ва бошқа заруратлар билан таъминлаш учун ўн йилда 100 000 000 000 рублдан ортиқ маблағ сарфланганди. Энг фожиалиси, мазкур ғайриинсоний урушда 14 500 кишидан ортиқ совет ҳарбийси, жумладан, 1 515 нафар ўзбекистонлик ҳалок бўлди, 100 000 дан ортиқ киши оғир яраланди ёки уйига ногирон бўлиб қайтди.

Оқибатда, бу даврга келиб зўравонлик, алдов, адолатсизлик, қирғин асосида қурилган империянинг куни битиб борди. Совет Иттифоқи раҳбарияти, айниқса, махсус хизматлар унинг қулашининг олдини олиш, миллий республикаларни, жумладан, Ўзбекистонни қўл остида ушлаб туриш учун бор кучларни ишга солдилар. Масалан, Фарғона, Қўқон, Қувасой, Гулистон, Паркент, Бўқада миллатлараро можаролар чиқариш орқали одамлар диққатини чалғитиш, уларни бостириш орқали миллий-озодлик ҳаракатини сўндиришга қаттиқ бел боғладилар.

Бу ўта қалтис ва оғир даврда – 1989 йил 23 июнда Ўзбекистон ССР раҳбарлигига Ислом Каримовнинг келиши давлат мустақиллигини тиклаш жараёнига республикадаги илғор ва ҳур фикрловчи бошқарувчиларни ҳам уюштириш имконини туғдирди. Негаки, партия, ижро ва вакиллик идоралари, куч ишлатар тизимларда Ўзбекистонни озод кўриш, мустақил ривожланиш йўлига узил-кесил ўтиш қараши билан ёнган шахслар кам эмасди.

Мустақиллик сари мақсадга мувофиқ ҳаракат ўз самарасини бера бошлади. 1990 йил 24 мартда Ўзбекистон ССР Олий Совети Ислон Каримовни Ўзбекистон ССРнинг Президенти этиб сайлайди. Шу йилнинг 20 июнида Мустақиллик Декларацияси қабул қилинди. Ушбу тарихий ҳужжатнинг қабул қилиниши давлат мустақиллигимизни тиклаш сари қўйилган залворли қадам бўлди.

Бу каби кескин ва илғор ўзгаришлар бошқа республикаларда ҳам юз бера бошлагани шароитида Москвадаги империяпараст кучлар 1991 йил 19 августда давлат тўнтариши уюштириш орқали СССРни сақлаб қолишга уриниб кўрдилар. Бироқ ушбу хатти-ҳаракат уч кундан ошмай, муваффақиятсизликка учради. Ўзбекистонда мустақиллик сари интилишлар янада авж олди. Ўзбекистон ССР Президентининг 25 августдаги фармони билан республика ички ишлар вазирлиги ва давлат хавфсизлиги қўмитаси Ўзбекистон ССРнинг қонуний тасарруфига олинди, СССР Ички ишлар вазирлигининг ички қўшинлари бевосита Ўзбекистон ССР Президентига бўйсундирилди. Бошқача айтганда, совет империясининг ҳаётбахшлигини таъминлаб келган зўравонлик кучлари устидан тўлиқ назорат қўлга олинган эди.

Ниҳоят, ўзбек халқининг неча-неча авлоди орзиқиб кутган кун келди. 1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон ССР Олий Советининг ўн иккинчи чақириқ навбатдан ташқари 6-сессиясида Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш баёноти ва Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида» қонуни қабул қилинди. Шундай қилиб, 1991 йил 31 августда ўзбек халқи 126 йиллик қарамлик давридан сўнг ўз миллий давлатчилигини тиклаш бахтига эришди. Дунё сиёсий харитасида жуда қадимий давлатчилик анъаналарига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди.

XXII. МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ТАШКИЛ ТОПИШИ

Миллий давлатчилик пойдеворининг яратилиши. Мустамлакачалик ва коммунистик мафкура асосида қурилган тузумни бошдан кечирган ўзбек халқи мустақил ривожланиш даврини бошлар экан, ўз олдига демократия, давлат ҳокимияти тақсимоти, қонун устуворлиги, бозор иқтисодиёти ва инсон ҳақ ҳамда эркинликларини таъминлаш сингари олий мақсадларни қўйган. Ушбу жараён ўта оғир кечиши эса олдиндан маълум эди.

Давлат ва жамиятни қонунлар негизида бошқариш кўникмаси, моҳият эътибори билан, ўзбек халқи учун янгилик бўлмагани ҳолда, янгича шароитда дунёнинг илғор тажрибаси ва миллий хусусиятларни инобатга олиб иш тутиш тақозо этиларди. Шу муносабат билан, Ўзбекистон Республикасининг илк Конституциясини тайёрлаш ва қабул қилиш вазифаси юзга чиққан. Мазкур тарихий иш бўйича комиссия эса Мустақиллик декларацияси қабул қилинган кун – 1990 йил 20 июндаёқ тузилган бўлиб, И.Каримов бошчилигидаги 64 аъзодан иборат эди. 1992 йил 2 июлда аъзолар сони 71 тага етказилган комиссия Конституциянинг биринчи, иккинчи ва учинчи лойиҳаларини ишлаб чиққан. Бу борада дунёдаги энг ривожланган, демократик жамият тамойилларига асосланган давлатлар тажрибаси ўрганилган.

Конституция лойиҳаси 1992 йил 26 сентябрда ва 21 ноябрда умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилинди. Комиссия томонидан билдирилган фикр-мулоҳазалар ва таклифлар кўриб чиқилиб, лойиҳага ўзгартириш ва тузатишлар киритилди ҳамда Конституция Олий Кенгаш томонидан 1992 йил 8 декабрда қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси – ҳуқуқий демократик давлат бошқаруви тизимини белгилаб берди, фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамлади. Конституцияда халқ – давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи эканлиги белгиланди, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатланди, Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилиши муҳрлаб қўйилди.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 4 январдаги Қонуни билан вилоят, туман ва шаҳарларда ҳокимлик институтлари ташкил этилди. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тизими – маҳалла институтини ривожлантириш ва мустаҳкамлашга эътибор берилди бошланди.

1991 йилнинг 6 сентябрь куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони билан Мудофаа ишлари вазирлиги ташкил этилди. Республика Олий Кенгаши томонидан 1992 йил 14 январь куни «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган ҳарбий қисмлар ва ҳарбий ўқув муассасалари тўғрисида» қарор қабул қилиниб, қонуний асосда Ўзбекистон ҳудудида жойлашган ҳарбий тузилмалар республика юрисдикциясига ўтказилди. Мазкур тарихий ҳужжат қабул қилинган кун кейинчалик «Ватан ҳимоячилар куни» сифатида нишонланадиган бўлди.

Олий Кенгаш томонидан 1992 йил 3 июлда «Мудофаа тўғрисида», «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида», «Муқобил хизмат тўғрисида» қонунлар қабул қилинди, Ҳарбий қасамёд матни ҳамда Ҳарбий қасамёд қилиш тартиби тасдиқланди. Мазкур ҳужжатларнинг қабул қилиниши мамлакат Қуролли Кучларининг ҳуқуқий негизини яратди ҳамда давлат армияси қурилиши тамойилларини белгилади.

1991 йил 29 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови муқобиллик асосида ўтказилиб, сайловчиларнинг 83 фоиз овози билан Ислом Каримов Ўзбекистон Республикаси Президенти этиб сайланди. 1995 йил 26 мартда ўтказилган референдум асосида Президент ваколатлари 2000 йилгача узайтирилди. 2000, 2007 ва 2015 йилларда ўтказилган сайловларда И.Каримов Президентликка қайта сайланди.

Мустақил ривожланишнинг биринчи босқичида Президент – давлат, шунингдек, ижро этувчи ҳокимият бошлиғи – Вазирлар Маҳкамасининг Раиси сифатида ижро ҳокимият ваколатлари ҳам самарали амалга оширилиши учун масъул бўлди.

2002 йил 27 январда ўтказилган референдум яқунлари асосида икки палатали парламент тузилиши халқ томонидан қўллаб-қувватланганлиги давлат ҳокимиятини ташкил этиш юзасидан янги қонунлар ишлаб чиқишни тақозо этди. Хусусан, ҳукумат роли ва мустақиллигини кучайтириш, мамлакатда ислохотларни чуқурлаштириш мақсадида 2003 йил 29 августда «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги Қонуннинг янги таҳрири қабул қилинди. Мазкур Қонунда Президент бир пайтнинг ўзида Вазирлар Маҳкамаси Раиси эканлиги тўғрисидаги меъёр бекор қилинди. 2007 йилда эса бу меъёр Конституциядан ҳам чиқарилди.

2011 йилдаги Конституцияга давлат ҳокимияти тизимини такомиллаштиришга қаратилган ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Хусусан, Бош вазир номзоди Қонунчилик палатасида сайловда энг кўп депутатлик ўринларини олган сиёсий партия ёки тенг миқдордаги энг кўп депутатлик ўринларини қўлга киритган бир нечта партиялар томонидан кўрсатилиб,

парламентда тасдиқланадиган бўлди. Бу ўзгартишлар киритилиши давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш, парламент ва сиёсий партияларнинг ваколатларини кенгайтириш жараёнлари билан боғлиқ эди. Ўзбекистон тарихида биринчи марта 2015 йил 23 январда Бош вазир лавозимига Шавкат Миромонович Мирзиёев номзоди давлат раҳбари томонидан эмас, парламент сайловида ғалаба қозонган сиёсий ҳаракат – ЎзЛиДеП томонидан илгари сурилди ҳамда тўртинчи бор Ш.Мирзиёев Ҳукумат раислигига тасдиқланди.

Таъкидлаш жоизки, 2003–2016 йиллар давомида Ш.Мирзиёев Бош вазир сифатида Вазирлар Маҳкамасининг самарали фаолият кўрсатишини таъминлади ҳамда барча соҳалардаги йирик лойиҳаларни амалга ошириш ишларига фаол раҳбарлик қилди.

Тарихий ўзгаришлар вакиллик идоралари тизимини ҳам четлаб ўтгани йўқ. 1995 йили 250 депутатлик ўриндан иборат бир палатали парламент – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси кўшпартиявийлик асосида шаклланди. Парламентда биринчи бор партияларнинг фракциялари ташкил этилди. 2000 йилда фаолиятини бошлаган иккинчи чақириқ Олий Мажлис депутатлиги учун сайловда бешта сиёсий партия билан бир қаторда сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлари ҳам иштирок этди.

1995–2004 йиллар давомида депутатларнинг ярмидан кўпи иш жойидан ажралмаган ҳолда йилига 4 маротаба ўтказиладиган Олий Мажлис сессияларида қонунчилик фаолияти билан шуғулланишар эди. Олий Мажлисининг мунтазам иш фаолиятини доимий асосда ишлайдиган депутатлар таъминлаб турарди.

2002 йил январь ойида ўтказилган референдум натижалари унда қонун чиқарувчи ҳокимиятни тубдан ислоҳ қилишнинг ҳукукий асосларини белгилаб берди. Шунингдек, 2002 йил 12 декабрда «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги Конституциявий қонунлар қабул қилинди. Президент ваколатларининг бир қисми Сенатга ўтказилди.

2004 йил декабрь ва 2005 йил январь ойларида Қонунчилик палатасининг 120 депутати тўрт партия ва ташаббускор гуруҳлардан кўрсатилган мустақил номзодлар орасидан сайланди. Олий Мажлисининг юқори палатаси 100 сенатордан иборат бўлиб, уларнинг 84 таси Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳар ва барча вилоятлар вакиллик идоралари аъзолари – депутатлардан олтитадан, жами 84 киши сайланган. Сенатнинг қолган 16 аъзоси Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланган.

2008 йилда сайлов қонунчилигига киритилган ўзгаришлар натижасида Қонунчилик палатасидаги депутатлик ўринлари сони 120 дан 150 тагача оширилди. Ушбу ўринларнинг 135 таси сиёсий партиялардан, 15 таси Ўзбекистон Экологик ҳаракатидан сайланган депутатларга берилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига навбатдаги сайловлар 2009 ва 2014 йилларда ўтказилди. Шунингдек, 2019 йилда Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Сайлов кодекси асосида сайловлар бўлиб ўтди.

Икки палатали парламентнинг фаолияти йўлга қўйилиши қонун ижодкорлигини такомиллаштиришга хизмат қилди. Шу билан бирга, Олий Мажлис ишида ижро этувчи ҳокимият билан ҳамкорликни янада кучайтириш, ижтимоий муносабатларни тартибга солишда парламент иштирокини фаоллаштириш каби масалалар юзага келди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида судлар тизими ижро этувчи ҳокимият органлари таъсиридан чиқарилиб, мустақил ҳокимият тарзида шакллантирилди. Шунингдек, судлар ихтисослаштирилди: Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳўжалик суди ташкил этилди. Олий суд тизимида фуқаролик, жиноий ишлар ва ҳарбий судлар ташкил қилинди.

1993 йилда «Судлар тўғрисида»ги Қонунга асосан ҳимоя ҳуқуқини таъминлаш, айбсизлик презумпцияси каби принциплар мустаҳкамланди. Жиноятларнинг таснифи ўзгартирилиб, оғир ва ўта оғир тоифадаги жиноятлар қайта кўриб чиқилиб, уларнинг маълум қисми ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятлар тоифасига ўтказилди. Иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар учун қамоқ ва озодликдан маҳрум қилиш жазоси бекор қилинди, ўрнига жарима шаклидаги иқтисодий санкция қўллана бошланди. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган айрим жиноятларга нисбатан яраштирув институти жорий этилди. 2008 йил 1 январдан бошлаб мамлакатда ўлим жазоси бекор қилинди, фуқароларни қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқи прокуратурадан судларга ўтказилди.

Демак, мустақилликнинг дастлабки йилларидан давлат бошқаруви тизимини тубдан янгилаш бўйича чора-тадбирлар амалга оширила бошланди. Хусусан, олдинги маъмурий-буйруқбозлик тизимида бўлган ва янги демократик давлатчиликни барпо этиш йўлида тўсиқ бўлаётган кўплаб бошқарув органлари тугатилди ёки фаолияти қайтадан ташкил этилди. Мамлакатда ҳокимиятнинг учга бўлиниши (қонун чиқарувчи, ижро ва суд) тамойилига асосланган бошқарув тизими қарор топди. Президент, Олий Мажлис, Ижро ҳокимияти ва Суд тизими конституциявий мақомга эга бўлди. Шу билан бирга, айрим камчиликлар ва муаммолар мавжуд эди. Улар орасида энг муҳим вазифа – ҳокимият бўғинлари, биринчи навбатда ижроия ҳокимият билан мутаносиб равишда қонун чиқарувчи тизим фаолиятини мустаҳкамлаш эди.

Янги Ўзбекистон. 2016 йилги Президент сайлови ва Ҳаракатлар стратегияси.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Абдуғаниевич Каримов 2016 йил 2 сентябрь куни вафот этди. Ўзбекистон Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма қарорига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазифа ва ваколатларини вақтинча бажариш Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Шавкат Миромонович Мирзиёев зиммасига юкланди.

Шавкат Мирзиёев 2016 йил 8 сентябрда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги нутқида Ўзбекистоннинг замонавий тарихи мамлакатимизнинг чинакам мустақилликка эришиши учун жуда оғир ва машаққатли кураш даври бўлганлигини таъкидлаб, жамият олдида турган асосий вазифа 25 йил давомида қўлга киритилган ва самарали амалга оширилаётган, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда демократик ислохотларни ва ўзгаришларни чуқурлаштириш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари талабларини амалга ошириш, мамлакат суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилиш бўйича олиб борилаётган ишларни давом эттиришдан иборат эканлигини алоҳида таъкидлади.

Моҳият эътибори билан айтганда, мазкур сана ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихида Янги Ўзбекистон босқичи бошлангани билан эътиборлидир.

2016 йил 4 декабрь куни Ўзбекистон Республикаси Президентлигига навбатдан ташқари сайловлар бўлиб ўтди. Марказий сайлов комиссияси маълумотларига кўра, 20 461 805 сайловчи рўйхатга олинди, улардан 17 951 667 киши, яъни умумий сайловчиларнинг 87,73 фоизи овоз бериш жараёнида иштирок этди. Сайлов натижаларига кўра, Тadbиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал-демократик партиясидан номзод Ш.М. Мирзиёевни ёқлаб 15 906 724 сайловчи ёки овоз беришда иштирок этган сайловчилар умумий сонининг 88,61 фоизи овоз берди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови жараёнида 46 та давлатдан 600 га яқин кузатувчи ҳамда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги, Шанхай ҳамкорлик ташкилоти, Бутунжаҳон сайлов органлари уюшмаси ва Ислом ҳамкорлик ташкилоти каби халқаро ташкилотлар иштирок этдилар. Ушбу сайлов жараёнида биринчи марта ЕХХТнинг Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюросининг 32 та мамлакатдан 200 га яқин кузатувчилар ҳайъати тўлақонли иштирок этди. Халқаро кузатувчилар Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш жараёнига юқори баҳо беришди.

2017 йил 14 январда Шавкат Мирзиёев Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисида маъруза қилиб, кейинги беш йил давомида бир қатор муҳим стратегик вазифаларни амалга ошириш масаласини кун тартибига қўйди ва танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши кераклигини таъкидлади.

Маърузада 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси лойиҳаси юзасидан таклифлар билдирилди. 18 январь куни эса, Президентнинг Ўзбекистонни янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги Фармони лойиҳаси муҳокама учун эълон қилинди. Ҳаракатлар стратегияси лойиҳаси жамоатчилик томонидан кенг муҳокама қилиниб, таклифлар билдирилди. 7 февраль куни Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони билан давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштириш, қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш, иқтисодиётни янада ривожлантириш ва либераллаштириш, ижтимоий соҳани ривожлантириш ҳамда жамиятда хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш, чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий руҳдаги ташқи сиёсатни юритиш каби беш устувор йўналишларни қамраб олган Ҳаракатлар стратегияси тасдиқланди.

Ҳаракатлар стратегиясини амалга ошириш бўйича чора-тадбирлар ҳар бир йил дастурида ўз ифодасини топди. 2017 йилдан бошлаб Президент томонидан Олий Мажлисга Мурожаатнома тақдим этиладиган бўлди. Мурожаатнома «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили»да амалга оширилган асосий ишлар якуни ҳамда 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланди.

Ушбу тадбирда 2018 йил «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили» деб эълон қилинди. Янгидан шаклланган анъанага кўра, 2019 йил «Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили», 2020 йил «Илм-маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили» деб эълон қилинди ҳамда ушбу йўналишда тегишли Давлат дастурлари амалга оширилди. 2021 йил «Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили» деб белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев давлат ва жамиятни эркинлаштириш шароитида бир қатор муҳим таклифларни илгари сурди. Хусусан, 2017 йил 12 июлда парламент палаталари, сиёсий партиялар, Ўзбекистон Экологик ҳаракати, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларининг фаолияти таҳлиliga бағишланган видеоселекторда

мамлакатдаги сиёсий партиялар, барча вакиллик органлари – Олий Мажлис Сенати ва Қонунчилик палатаси, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар, халқ депутатлари Кенгашларининг халқ олдида жавобгарлигини кучайтириш лозимлигини таъкидлади.

Давлат раҳбари иккала палата фаолиятини янада такомиллаштириш ва кенгайтириш зарурлигини қайд этди. Президент ташаббуси билан парламент назорати тизимини кенгайтириш мақсадида Сенат раиси ва Қонунчилик палатаси Спикерининг биринчи ўринбосари лавозими жорий этилди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва мамлакатимиз қонунчилигига киритилган ўзгаришлар қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятини янада демократлаштириш, сиёсий партиялар фаолигини ошириш, демократик жамиятнинг ажралмас қисми бўлган партиялараро рақобатни кучайтиришда муҳим омил бўлди.

Президент таклифига биноан, республика ҳукуматининг янги раҳбари сифатида Абдулла Ниғматович Арипов тайинланди ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг янги таркиби тузилди. Давлатнинг устувор вазифаларига мувофиқ ижроия органларининг самарадорлигини ошириш мақсадида бир қатор янги вазирликлар, давлат кўмиталари ташкил этилди. Хусусан, Маданият вазирлиги, Мактабгача таълим вазирлиги, Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги, Туризм ва спорт вазирлиги ташкил этилди.

2017 йилдан бошлаб барча даражадаги ҳокимлар, прокуратура ва ички ишлар идоралари раҳбарларининг аҳоли олдида ҳисобот бериш амалиёти жорий этилди. Президент Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан ижроия ҳокимият тузилиши ва унга юклатилган вазифаларни сифат жиҳатдан такомиллаштиришга қаратилган тадбирлар бошланди. 2019 йилда «Коррупцияга қарши курашиш» тўғрисида қонун қабул қилинди.

2019 йил 22 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига навбатдаги сайлов бўлиб ўтди. Кўрсатилган номзодлар етарлича овоз олмаган 25 та сайлов округида 2020 йил 5 январь куни такрорий сайлов ўтказилди. Олий Мажлисидаги депутатлик ўринлари қуйидагича тақсимланди – Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал-демократик партияси 53 та ўрин, «Миллий тикланиш» демократик партияси 36 та, «Адолат» социал-демократик партияси 24 та, Ўзбекистон Халқ демократик партияси 22 та ва Ўзбекистон экологик партияси 15 та.

2020 йил 24 январда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Олий Мажлис Сенати ва Қонунчилик палатасига навбатдаги Мурожаатномани йўллади. Мурожаатномада, жумладан, қонунчиликда муҳим масалалар бўйича ҳам таклифлар илгари сурилди. Хусусан, давлат

раҳбари «парламент ва халқ депутатлари Кенгашларида давлат органлари раҳбарлари ва ҳокимларнинг фуқаролар мурожаатларида кўтарилган масалалар қай даражада ҳал қилинаётгани бўйича ҳисоботларини мунтазам эшитиш тизимини яратиш тўғрисида»ги ташаббусни кун тартибига қўйди.

Президент Шавкат Мирзиёевнинг бир қатор илғор қарорлари суд-ҳуқуқ ислохотларини янада чуқурлаштиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 октябрдаги «Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони ушбу соҳани сифат жиҳатдан янги босқичга кўтариш, суд ҳокимиятининг ҳақиқий мустақиллигини таъминлаш; фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш, одил судловга эришиш бўйича давлат сиёсатининг учта асосий йўналишини белгилаб берди.

Қабул қилинган қонунлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг самарадорлиги, авваламбор, уларнинг моҳияти ҳамда аҳамиятини ижрочилар, ҳуқуқий меъёрларни қабул қилувчилар, шунингдек, аҳолининг кенг қатламлари ва тадбиркорларга ўз вақтида етказилишини таъминлаш билан боғлиқдир. Жисмоний ва юридик шахсларнинг ушбу масалалардан хабардорлигини ошириш мақсадида 2017 йил 8 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қонун ҳужжатларини тубдан ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори қабул қилинди.

Мамлакатда ягона суд амалиётини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 21 февралдаги «Ўзбекистон Республикаси суд тизими тузилмасини тубдан такомиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони билан Олий суд ва Олий ҳўжалик суди фуқаролик, жиноий, маъмурий ва иқтисодий суд иш юритуви ягона олий орган – Ўзбекистон Республикаси Олий судига бирлаштирилди.

Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган тузилмавий ўзгаришлар давлат ва жамият ҳаётида янги босқични бошлаб берди. Барча соҳаларда амалга оширилаётган янгиланишлар жамият фаровонлигининг ўсиши билан бирга, мамлакатнинг халқаро нуфузини ҳам оширишга хизмат қилмоқда.

Фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва ривожланиши. Ўзбекистонда азалий миллий ҳамда умуминсоний қадриятлар, демократик тамойиллар асосида фуқаролик жамиятини шакллантириш босиб ўтилган йўл моҳияти, мазмуни ва аҳамияти жиҳатидан тўртта асосий босқичга бўлинади.

Биринчи босқич 1991–2000 йилларни қамраб олиб, устувор ислохотлар босқичи, ўтиш даври ўзгаришлари ва миллий давлатчилик асосларини шакллантириш даври бўлди. Бу йилларда фуқаролик жамиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари яратилди, фуқаролик институтлари, шу жумладан, кўп партиявийлик тизими, ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотларининг кенг тармоғи яратилди. Шу билан бирга, мустақил оммавий ахборот воситаларини шакллантириш ва уларнинг фаолияти учун шарт-шароитларни таъминлаш масалаларини тартибга солувчи қонунчилик базаси яратилди.

Ислохотларнинг иккинчи босқичи ҳисобланмиш 2001–2010 йилларда мамлакатни фаол демократик янгилаш ва такомиллаштириш даврининг асосий вазифаси – бу ўтиш даври ва миллий давлатчиликни шакллантириш шароитида кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига изчил ва босқичма-босқич ўтишдир.

Ушбу даврда икки палатали парламент шаклланди, сиёсий партияларнинг низомий фаолиятини молиялаштиришнинг миллий тизими шаклланди. Партия фракциялари, парламент кўпчилиги ва парламент муҳолифатининг ҳуқуқий мақоми, унинг алоҳида ҳуқуқлари ва самарали фаолияти кафолатлари аниқ белгилаб берилди. Қонунчиликка тегишли норма киритилиб, унга мувофиқ Қонунчилик палатасида ташкил этилган сиёсий партиялар фракциялари раҳбарлари Олий Мажлис Спикери ўринбосари лавозимларини эгаллайдиган бўлди. Шу билан бирга, сиёсий партияларнинг марказда ва жойларда ижро этувчи ҳокимият органларини шакллантириш жараёнига самарали таъсири учун ташкилий-ҳуқуқий шароитлар яратилди.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, шу жумладан, уларга давлат грантлари, субсидиялари ва ижтимоий буюртмалар ажратиш орқали таъминлаш билан боғлиқ масалалар тартибга солинди. Чунончи, 2008 йилда олий вакиллик органи ҳузурида нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлашга қаратилган махсус жамғарма ташкил этилди. Жамғарма маблағларини самарали тақсимлашни ташкил этиш, шаффофлик ва ошкораликни таъминлаш, ушбу маблағларнинг мақсадли ишлатилишини назорат қилиш мақсадида парламент комиссияси тузилди.

Шунингдек, Ўзбекистон мустақил босма оммавий ахборот воситалари ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш Жамоат фонди ташкил этилди. Жамғарма босма ОАВ ва ахборот агентликларининг иқтисодий мустақиллиги ва эркинлигини мустаҳкамлаш, уларнинг моддий-техник базасини ривожлантириш ва мустаҳкамлашга қаратилган истиқболли лойиҳалар ва дастурларни қўллаб-қувватлади. Ҳудудларни ижти-

мой ривожлантириш, ёрдамга муҳтож оилаларни қўллаб-қувватлаш, миллий кадриятлар ва анъаналарни мустаҳкамлаш бўйича тадбирларни амалга ошириш бўйича маҳалла органларининг ваколатлари ва вазифалари кенгайтирилди.

Ислохотларнинг учинчи босқичи 2011–2016 йилларда нодавлат нотижорат ташкилотлар ва фуқаролик жамияти бошқа институтларининг ижтимоий-иқтисодий фаоллигини ошириш, уларнинг мамлакатни демократик янгилаш ва такомиллаштиришни амалга оширишдаги ўрни ва аҳамиятини кучайтириш, «Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари» принципини изчил, босқичма-босқич амалга ошириш даври сифатида тавсифланади.

Ушбу босқичда нодавлат нотижорат ташкилотлари сони мунтазам равишда ошиб борди. Агар республикада 1991 йилда атиги 95, 2010 йилда эса 5431 нодавлат нотижорат ташкилоти фаолият кўрсатган бўлса, 2016 йилга келиб улар сони 8417 тага етди.

Бу даврда мамлакатни демократик янгилаш жараёнида фуқаролик институтларининг ўрни ва аҳамиятини кучайтиришга ҳамда фуқароларнинг долзарб ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал қилишга қаратилган 200 дан ортиқ қонунчилик ҳужжатлари қабул қилинди.

2015 йили Ўзбекистон Республикасининг «Ижтимоий шериклик тўғрисида»ги қонуни кучга кириши муносабати билан мамлакатда ижтимоий аҳамиятга эга дастур ва лойиҳаларни амалга оширишда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳамда нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари ўртасида ижтимоий шерикликнинг принципиал янги ҳуқуқий ва институционал асослари шакллантирилди.

Ислохотларнинг тўртинчи босқичи 2016 йилдан ҳозирги кунгача – Янги Ўзбекистонни ривожлантириш босқичи сифатида тавсифланади.

Босиб ўтилган йўл ва тўпланган тажрибани холис баҳолаш, мустақиллик йилларида эришилган ютуқлар, йўқотиш ва камчиликларни таҳлил қилиш асосида ҳозирги замон талабларидан келиб чиқиб, ушбу босқичда энг муҳим устувор йўналишларни аниқлаш, демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва мамлакатни жадал ривожлантириш бўйича аниқ вазифалар белгилаб олинди.

Янги босқич халқ ва давлат бошқаруви, сайланган вакиллари органлари мулоқотининг принципиал жиҳатдан янги механизмларини жорий этилиши билан тавсифланади. Фуқароларнинг мурожаатлари билан ишлашнинг институционал, ташкилий ва ҳуқуқий асосларини тубдан қайта кўриб чиқиш мамлакат давлатчилиги учун ноёб тажриба бўлди. Ш.Мирзиёевнинг тарихий ишларидан бири 2016 йил 24 сентябрда Бош вазир виртуал қабулхонасининг очилиши бўлиб, у кейинчалик Ўзбекистон Президентининг вир-

туал қабулхонасига айлантирилди (pm.gov.uz). Ҳукумат раҳбари ва халқ ўртасида тўғридан-тўғри мулоқот ўрнатилди. Виртуал қабулхона давлат органларининг жисмоний ва юридик шахслар муурожаатларига муносабатини тубдан ўзгартирди. 2016 йил 28 декабрдаги «Жисмоний ва юридик шахсларнинг муурожаатлари билан ишлаш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонга мувофиқ, давлат ҳокимияти тизимида мутлақо янги муассаса – Ўзбекистон Президентининг халқ қабулхоналари ташкил этилди. Бундан ташқари, у мамлакатнинг барча ҳудудларида, шу жумладан, туман ва шаҳарларда яратилди. Бир йил ўтиб, 2017 йил 12 декабрда яна бир муҳим ҳужжат қабул қилинди, у аҳолига давлат хизматларини кўрсатиш миллий тизимини тубдан ўзгартирди. Адлия вазирлиги ҳузурида Давлат хизматлари агентлиги ташкил этилди.

Тўртинчи босқичда фуқаролик жамияти институтларининг мамлакат тараққиётидаги ўрни ва аҳамиятини тубдан ошириш, уларнинг давлат ва ҳукумат органлари билан ўзаро алоқаларини кучайтириш мақсадида, 2018 йил 4 май куни Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида Фуқаролик жамиятини ривожлантириш бўйича маслаҳат кенгаши, 2019 йил 30 октябрда Фуқаролик жамияти шаклланишини мониторинг қилиш мустақил институти Фуқаролик жамиятини ривожлантириш марказига айлантирилди.

Давлатимиз раҳбарининг 2020 йил 24 январдаги Олий Мажлисга Муурожаатномасида жамоатчилик назоратини кучайтириш, давлат ва жамият ўртасида янада яқинроқ алоқаларни ўрнатиш учун Ўзбекистон Республикаси Жамоатчилик палатасини ташкил этиш эълон қилинди. Умуман олганда, «Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Барқарор ривожланиш мақсадларини бажаришда парламент, ҳукумат ва фуқаролик жамияти институтларининг амалий ҳамкорлигини йўлга қўйиш, бу масала бўйича мунтазам равишда парламент ва жамоатчилик эшитувларини ташкил этиш» зарурлиги қайд этилди.

Президентнинг 2020 йил 16 апрелдаги фармонида мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Жамоатчилик палатаси, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар жамоатчилик палаталари ташкил этилди. Улар фаолиятининг асосий йўналишлари этиб давлат, фуқаролар ва фуқаролик жамияти институтларининг мамлакатни янада жадал ва ҳар томонлама ривожлантиришга қаратилган саъй-ҳаракатларини бирлаштирувчи замонавий шаклдаги тизимли ҳамда самарали мулоқотини йўлга қўйиш ва уларнинг ижтимоий манфаатлари келишилишини таъминлаш белгилаб олинди. Шу билан бирга, палатанинг муҳим функцияларидан бири – бу, фуқаролик жамияти позицияларини мустаҳкамлаш бўйича иш олиб боришдир. Шу муносабат билан Жамоатчилик палатаси фуқа-

ролик жамияти институтларининг давлат органлари билан, уларнинг мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга қўшган ҳиссаси, жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича ҳар йили Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг ҳолати ва ривожланиш тенденциялари тўғрисида ҳисобот тақдим этади.

Фармон билан фуқаролик жамиятини ривожлантириш бўйича ваколатлар тақрорланишига йўл қўймаслик мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Фуқаролик жамиятини ривожлантириш бўйича маслаҳат кенгаши ва Маркази тугатилди. Ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ турли масалалар бўйича фуқаролар томонидан таклифларни электрон жамоавий мурожаат шаклида юбориш мақсадида ташкил этилган «Мening fikrim» веб-портали Жамоатчилик палатасининг тасарруфига ўтказилди. Унга жамоат назорати институтининг энг муҳим элементи бўлган «халқ қонунчилиги ташаббуси»ни амалга оширишнинг бир тури сифатида қаралмоқда.

Давлат раҳбарининг ташаббуси билан 2020 йил 18 февралда Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги ташкил этилди. Ушбу вазирлик оилалар, аёллар ва қариялар, уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, шунингдек, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари билан ҳамкорликни йўлга қўйишни қўллаб-қувватлаш соҳасида ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича ваколатли орган ҳисобланади. Шу билан бирга, Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси ва Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш бўйича Республика кенгаши ҳамда «Нуроний» жамғармасининг ҳудудий бўлинмалари тугатилди. Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги «Оила» илмий-амалий тадқиқот маркази ва «Маҳалла» ўқув-услубий ва илмий тадқиқот маркази асосида «Маҳалла ва Оила» илмий-тадқиқот институти ташкил этилиб, вазирлик таркибига ўтказилди.

Умуман олганда, сўнгги йилларда давлат ҳокимияти ва фуқаролар ўртасидаги мулоқот бутунлай бошқача бўлиб, раҳбарлар ва мансабдор шахсларни аҳолига яқинлаштирди. **«Халқ давлат идораларига эмас, балки давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак»** деган тамойил орқали халқ манфаатларини таъминлаш ислохотларнинг асосий мезони бўлди. Жойларда ижро ва вакиллик органларининг давлат бошқарувидаги роли ва масъулиятини оширишга алоҳида эътибор қаратилди.

Миллий иқтисодиётнинг яратилиши. Давлат мустақиллиги тиклангач, кўндаланг турган энг оғир ва қалтис муаммолардан бири узоқ вақт мустамлакачилик, маъмурий-буйруқбозлик, давлат мулкчилигига асосланган иқтисоддан очиқ бозор муносабатлари тизимига ўтиш жараёни билан боғлиқ бўлган.

Совет ҳокимияти ҳукмронлиги даврида иқтисодиётининг асосий қисми фақат хомашё етказиб беришга ихтисослашган Ўзбекистон иқтисодини пахта яккахокимлиги устуворлик қилган аграр тармоқ ташкил этарди. Бундай бир томонламалик иқтисодиётдан ташқари кўплаб ижтимоий муаммоларни келтириб чиқарди. Мустақиллик арафасида аҳолининг 60 фоиздан ортиғи тўғри келадиган қишлоқларда камбағаллик ортиб борганди. Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли аҳолининг деярли 15 фоизи (бошқа аксарият республикаларда бу кўрсаткич 5,5 фоиздан ортмаган) бандлиги таъминланмаган эди. Янги бўз ерларнинг ўзлаштирилиши, пахта етиштиришни кўпайтириш мақсадида суғориладиган экин майдонларнинг кенгайтирилиши Орол денгизи ҳавзасидаги ижтимоий-экологик вазиятга ғоят салбий таъсир кўрсатди.

Шундай вазиятда бозор муносабатларига асосланган ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ўзига хос модели ишлаб чиқилди. Ушбу моделнинг назарий жиҳатлари 1993 йили Ўзбекистон Биринчи Президенти Ислон Каримовнинг «Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўз модели» китобида баён қилинди. Унинг амалга оширилишида бешта бош тамойилга асосланildi: иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлиги; давлат бош ислохотчи; конун устуворлиги; кучли ижтимоий сиёсат; ислохотларнинг босқичма-босқич амалга оширилиши.

1991–2016 йилларда ҳукуматнинг умумий сиёсати қуйидаги мақсадларни амалга оширишга йўналтирилган эди: 1) энергия таъминоти ва озик-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кўпайтириб, ўзини ўзи таъминлаш йўли билан импортни қисқартириш орқали иқтисодий мустақилликка эришиш; 2) иқтисодиётни хомашё ишлаб чиқаришдан саноатнинг янада рақобатбардош тузилмасига айлантириш; 3) миллий валюта барқарорлигига эришиш учун мамлакатнинг экспорт имкониятини ошириш ва олтин-валюта захираларини кўпайтириш; 4) бандлик имкониятларини кенгайтириш ва аҳолининг турмуш даражасини ошириш.

Республикада 1990-йиллар ўрталарига қадар янги иқтисодий муносабатлар шаклланиши мураккаб вазиятни бошидан кечирди, хусусан, 1990-йиллар ўрталарига қадар ЯИМнинг 15 фоизга пасайишига олиб келди.

Вазият мураккаб бўлишига қарамасдан, бу даврда мамлакат халқ хўжалигида бозор муносабатларини шакллантириш ва унинг самарали фаолият кўрсатишини таъминлашга қаратилган ҳукукий базани яратишга киришилди. Хусусан, мамлакат ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олган, айтилиши мумкин, бозор иқтисодиётининг тузилмавий асослари шаклланишига хизмат қиладиган жами 50 дан ортиқ конун қабул қилинди, ўнлаб қарор ва фармонлар ҳаётга жорий этилди. 1994 йил 1 июлда муҳим тарихий воқеа юз берди, миллий валюта – сўм муомалага чиқарилди.

Айни вақтда, давлат мулки босқичма-босқич хусусийлаштирила бошланди. 1996 йил бошида республикада 3 миллион оила шахсий томорқа, 50 000 киши кичик бизнес ва 5 000 киши кўчмас мулкка эга бўлди. Кейинги босқичда ўрта корхоналар билан бир қаторда йирик корхоналар ҳам мулк шакллари ўзгартириб, аксарияти ҳиссадорлик жамиятларига айлантирилди. Давлат томонидан бозор иқтисодиёти тартибларига асосланган идора қилишнинг бошқа чора-тадбирлари амалга оширилди. Улар орасида нархларнинг босқичма-босқич эркинлаштирилиши, сармоялар, товарлар, ишчи кучлари бозорининг шакллантирилиши, янги иқтисодий амалиётга мослаштирилган мутахассислар тайёрлаш каби йўналишлар бор эди.

Мамлакат иқтисодиёти инқирозий ҳолатда бўлишига қарамасдан, истиклолнинг илк йиллариданоқ дастлабки ютуқлар қўлга киритилди. Энергетик мустақилликка эришиш бўйича ўз вақтида ва аниқ бир мақсадда қабул қилинган чоралар натижасида 1990-йиллар ўрталарида асосий маҳсулот турлари бўйича ўзини ўзи таъминлашга эришилди. 1995 йилда нефть ва газ конденсатининг қазиб олиниши 7 млн тоннани (1990 йил – 1 млн тонна), нефть импорти эса – 1991 йилдаги 5,5 млн тонна ўрнига 150 минг тоннани ташкил қилди. 1997 йилда табиий газнинг қазиб олиниши унинг 1991 йилдаги ҳолатига нисбатан 140 фоизни ташкил этди. Миллий иқтисодиётнинг шаклланиши ва ривожига уран, олтин ва бошқа қимматбаҳо металлارни қазиб олишнинг ўсиши ҳам муҳим аҳамият касб этди.

Мустақилликнинг илк йилларидан Ўзбекистон раҳбарияти ташқи иқтисодий фаолият соҳасида экспортни рағбатлантириш, чет эл сармояларини жалб қилиш, ташқи савдо алоқаларини кенгайтириш ва мустаҳкамлашга йўналтирилган ягона давлат сиёсати мақсад қилиб олинган. Лекин амалда, объектив ва субъектив сабабларга кўра, ушбу режалар тўла рўёбга чиқмади.

Аммо 1990-йилларнинг иккинчи ярмида мамлакат иқтисодиёти жиддий синовларга учради. 1996 йилда дунё бозорида содир бўлган пахта инқирози ушбу маҳсулотга белгиланган жаҳон нархларининг пасайиб кетишига сабаб бўлди. Бу республикада пахта ишлаб чиқаришдан олинадиган даромадларнинг 15 фоизга қисқаришига олиб келди. Бунинг устига, 1998 ва 1999-йилларда пахтадан нисбатан паст ҳосил олинди ва 1995–1999-йилларда унинг экспорти 25 фоизга қисқарди. Бунга жавобан мамлакат раҳбарияти импорт ўрнини босадиган ишлаб чиқаришни рағбатлантириш ва валюта захираларини сақлаб қолиш (кўп миқдордаги алмаштириш курсини киритиш ва жорий ҳисоб рақамлар бўйича амалиётни чегаралаш) кўринишида чора-тадбирлар (амалда конвертациянинг ёпилиши) сиёсатини қўллади.

Миллий иқтисодиётни чет эл рақобатидан ҳимоя қилишга қаратилган иқтисодий сиёсати ва валютани чегаралаш мамлакатда бозор тартиб-қои-

далари қарор топиши ва иқтисодиётда эркинлаштириш жараёнига ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожига салбий таъсир қилди. Халқ ҳўжалигида давлат мавқеининг ортиши, монополистик фаолият кўрсатаётган тармоқларнинг кучайиши ва рақобат муҳитининг сусайишига, аҳолининг кичик бизнесдаги бандлик даражаси деярли икки баравар қисқаришига олиб келди. Хорижий сармояларнинг кириб келишига салбий таъсир этди. Шу билан бирга, тадбиркорликнинг ривожланиш суръатлари секинлашишида давлат назорат органлари аралашувининг кучайиши, молиявий оқимларнинг давлат корхоналари, хусусан, қайта тақсимланган баъзи тармоқлар фойдасига йўналтирилган сармоявий фаолият олиб бориш сабаб бўлди.

Мавжуд қийинчиликлар ва йўл қўйилган хатоларга қарамасдан, Ўзбекистон 2001 йилга келиб МДХ мамлакатлари ичида биринчи бўлиб иқтисодий ўсишга эришди (яъни, ЯИМ ўсиш суръатлари бўйича 1991 йил кўрсаткичларидан ошди).

Янги аср бошида миллий иқтисодиётда фаол ривожланиш кузатила бошланди. Иқтисодий-молиявий соҳанинг эркинлаштирилиши ва бозор ислохотларининг чуқурлашиши ижобий ўзгаришларга сабаб бўлди. У, энг аввало, валюта бозорининг (2003 йилдан бошлаб) қисман либераллаштирилиши, солиқларнинг пасайиши, инновацион иқтисодиётни шакллантириш бошланиши билан изоҳланади. Барқарор ўсишнинг таъминланишида миллий иқтисодиётдаги ўзгаришлар билан бир қаторда, жаҳон бозорларида хомашё ресурсларига белгиланган нархлар ҳолатидаги ижобий ўзгаришлар муҳим аҳамият касб этди. Бундан ташқари, турлантириш (маҳсулот турларини кўпайтириш, янгиларини ишлаб чиқариш, янги бозорлар топиш ва бошқалар) жараёнларининг кучайиши, ишлаб чиқариш имкониятлари ҳамда юқори технологик тармоқларнинг ўсиши кузатилди. Аграр соҳада фермер ҳўжаликларининг ривожланиши фаоллашди.

Ўтказилган ислохотлар давомида тўпланган тажриба натижасида экспортни кенгайтириш ва импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш борасида бир қатор муаммолар мавжудлиги аниқланди. Геосиёсий жойлашуви жиҳатидан Ўзбекистоннинг денгизга тўғридан-тўғри чиқиш йўли бўлмаганлиги ташқи савдо алоқаларини мураккаблаштиради. Чунки экспорт қилинадиган маҳсулотлар денгиз портларидан бирига етиб бориши ва ривожланган давлатлар бозорларига чиқиши учун камида иккита давлат чегараларини кесиб ўтиши керак эди.

Соҳани атрофлича ўрганиш орқали экспортни ривожлантириш ва импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқариш билан боғлиқ асосий муаммолар аниқлаб олинди. Хусусан, экспорт ҳажмларига таъсир қилган жиддий омил айрим

товарларга ички ва жаҳон нархларининг ўзгариши бўлди. Ишлаб чиқариш (эскирган, сарф-харажати юқори бўлган технологиялар таъсирида) харажатларининг ортиб кетиши, юқори транспорт нархлари каби муҳим сабаблар баъзи товарлар бўйича норентабелликка ва экспортнинг (енгил, кимё, металлургия саноати маҳсулотларининг) қисқаришига олиб келди. Шу билан бирга, кўплаб тармоқларда монополиянинг сақланиши, экспортни кенгайтиришга йўналтирилган рақобатбардош ишланмаларни молиялаштириш учун имтиёзли кредитлаш механизмнинг етарли эмаслиги, экспорт маҳсулотини сертификациялаш ва сифатини назорат қилиш тизимларининг ривожланмаганлиги каби омиллар мамлакат иқтисодиётининг кейинги ривожланиш босқичларида ҳам ўз салбий таъсирини ўтказиб келди.

Хорижий сармоядорларга енгилликлар яратилган ҳолда, давлат уларнинг сармояларини манфаатли соҳаларга жалб қилишга, яъни асосан, иқтисодиётнинг реал тармоғида фойдаланишга интилди. Бунда давлат кафолати билан таъминланган хорижий сармоялар ва технологиялар муҳим ўрин тутди. Ушбу кафолатланган йирик молиявий тушумлар ёрдамида республика иқтисодиётида саноатнинг автомобилсозлик, нефть-газ кимёси, нефть-газ машинасозлиги, замонавий қурилиш материаллари саноати, темирйўл машинасозлиги, маиший электроника, дори-дармончилик, замонавий озиқовқат ҳамда тўқимачилик саноати каби қатор, мутлақо янги тармоқлар ҳам яратилди.

Иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар авваллари умуман қайд этилмаган маҳсулотларнинг (автомобиллар, телевизорлар, турли электрон техникалар) ишлаб чиқарилишини таъминлади. Улар ичида автомобилсозлик алоҳида ўрин эгаллайди. 1996 йилда Жанубий Кореянинг «Daewoo Motors» корпорацияси билан биргаликда Андижон вилояти Асака шаҳрида енгил автомашиналарни ишлаб чиқариш заводи фойдаланишга топширилди. Кейинчалик Самарқанд шаҳрида «Isuzu» (Япония), «MAN» (Германия) компаниялари билан ҳамкорликда автобуслар, юк автомобиллари ишлаб чиқарилиши йўлга қўйилди.

Саноатни такомиллаштириш ва турлантиришга қаратилган сиёсат Ўзбекистоннинг Навоий ва Олмалиқ тоғ-металлургия, Бекобод металлургия комбинати каби Марказий Осиёдаги (ушбу атама XX асрнинг 90-йилларидан ишлатила бошланди) энг йирик корхоналари ҳамда қишлоқ хўжалик машинасозлиги, цемент саноати каби ишлаб чиқарувчиларнинг фаолиятини нафақат сақлаб қолди, балки уларнинг ривожини ҳам таъминлади.

Ўзбекистонда бозор муносабатларига асосланган, саноат жиҳатдан ривожланган давлатлар тажрибаси ва улар амалиётидан келиб чиққан ҳолда иқтисодий сиёсатда кичик бизнес тараққиётига ҳамда мамлакат ЯИИМда

унинг улушини оширишга алоҳида эътибор қаратилди. Агар 1990-йиллар охирига келиб кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолиятини тартибга солувчи давлат тузилмаларининг ортқча аралашуви ва бошқа муаммолар таъсири натижасида тадбиркорлик субъектлари сони қисқариб кетган бўлса, 2000-йиллар бошларидан хусусий мулк ролини ошириш ва ҳимоялаш, ишбилармонлик муҳити ҳолатини ва бизнесни олиб бориш шароитларини яхшилаш борасидаги тадбирлар тадбиркорлик фаолиятида ижобий ўзгаришларга сабаб бўлди. Жумладан, 2016 йилга келиб уларнинг умумий сони қарийб 200 мингтани ташкил этди. Бу эса 2000 йилга нисбатан икки марта кўпдир. Тадбиркорлик субъектларининг ЯИМдаги улуши 2000 йилдаги 31 фоиздан 56 фоизга етди.

Аграр ислохотлар туфайли Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ва агросаноат мажмуасининг бошқа тармоқларида ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар рўй берди. Хўжалик юритишнинг иқтисодий, молиявий ва ҳуқуқий шароитлари янгиланди, кўп йўналишли аграр тармоқ шакллантирилди. Фермерлик ҳаракати деҳқончилик маҳсулотларининг асосий ишлаб чиқарувчисига айланди. Масалан, 2014 йилда фермер хўжаликлари сони 73 мингдан ошди, экин майдонларининг 85 фоизи улар ҳиссасига тўғри келди.

Пахта экин майдонларининг аста-секин қисқариши ва бу майдонларда дон, сабзавот, полиз, картошка, ем-хашак экинларининг жойлаштирилиши, республика аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашни кафолатлади ҳамда нархлар асоссиз равишда ошиб кетишига йўл қўймади. Хусусан, биргина 1991 йилдан 2014 йилга қадар картошка ҳосили 6,4 марта, сабзавот 2,6 марта, мевалар 4,4 марта, узум 2,8 марта, полиз экинлари 1,7 марта ўсди. Агар 1990-йиллар бошларида Ўзбекистонда қарийб 5 млн тонна мева-сабзавот етиштирилган бўлса, 2015 йилга келиб ушбу кўрсаткич 16 млн тоннадан ошди. Бу эса ички бозор эҳтиёжларини қондиришдан ташқари, уларни экспортга йўналтиришга ҳам имкон берди.

Шундай қилиб, дастлабки чорак аср давомида иқтисодий ислохотлар натижасида республика халқ хўжалиги таркибида, айниқса, ишлаб чиқариш тармоқларида бир қатор ўзгаришлар юз берди. Саноатнинг янги тармоқлари вужудга келди, янги турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарила бошланди. Аммо ислохотлар бошида кўзланган мақсадларга тўла эришилмади ва самарали фаолият кўрсатадиган бозор муносабатлари қарор топмади ҳамда инновацион иқтисодий тизим яратилмади. Ҳатто юқори қўшимча қийматга эга бўлган айрим саноат тармоқлари, жумладан, самолётсозлик тармоғи инкирозга юз тутиб, тугатилди.

Мазкур хато ва камчиликлар негизида нафақат совет давридан қолган мерос ва ўтиш даври билан боғлиқ объектив муаммолар, балки

янги иқтисодий муносабатларнинг бош шарти – мулк масаласи тўла ўз ечимини топмаганлиги ётарди. Шу билан бирга, хусусий мулкни ривожлантириш йўлидаги бюрократик тўсиқлар, давлат ва назорат қилувчи органларнинг тадбиркорлик субъектлари молиявий-хўжалик фаолиятига ноқонуний аралаштириш ҳолатлари тўлиқ бартараф этилмади. Ташкил этилган йирик компаниялар, концернлар ва шу каби йирик корхоналар мазмунан нодавлат сектори ҳисобланса-да, моҳиятан давлат назорати остидаги хўжалик юритувчи субъектлигича қолди ва халқ хўжалигида монопол мавқеини кучайтирди.

Давлатнинг иқтисодиётдаги ўрни ортиб боргани сари ижтимоий-иқтисодий ҳаётда коррупциянинг кучайишига олиб келди. Айнан шу ҳолат мамлакат иқтисодиётининг жаҳон хўжалик тизимига кириб боришини қийинлаштирди, тўғридан-тўғри хорижий сармояларнинг кириб келиши учун етарли шароит яратмади. Асосан, XXI аср бошларидан Ўзбекистон раҳбарияти Марказий Осиёдаги қўшни республикалар билан муносабатларда кўпроқ ёпиқ сиёсат олиб борилиши ҳамда геосиёсий манфаатлар тўлиқ ҳисобга олинмаганлиги оқибатида қардош мамлакатлар билан иқтисодий ҳамкорлик кўрсаткичлари қуйи даражага тушиб қолди.

Натижада, республика халқ хўжалигига жалб этилган хорижий сармояларнинг ҳиссаси, юқори технологияларга асосланган корхоналар улуши пастлигича қолаверди. Мамлакат корхоналари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, хусусан, истеъмол маҳсулотлари сифатининг талаб даражасида эмаслиги, уларнинг ички ва ташқи бозорлардаги рақобатбардошлиги пасайишига сабаб бўлди. Аграр тармоқда пахтачилик соҳасининг мавқеи пасаймади, қишлоқ хўжалигида қўл меҳнати улушининг юқорилиги сабабли мажбурий меҳнатдан тўлиқ воз кечилмади. Иқтисодиётда йиғилиб келган хато ва камчиликлар, ўз навбатида, мавжуд ижтимоий муаммоларни кескинлаштирди.

Ижтимоий турмуш. 1991–2016 йилларда Ўзбекистон аҳолиси, тахминан, 11500000 кишига кўпайди ва 32 121 000 кишига етди. Аҳолининг ўртача ўсиш суръатлари бу даврда 1,7 фоизни ташкил қилди, ўртача мутлақ ўсиш эса 400 минг кишидан ошди.

Ўтиш даври аҳолининг ижтимоий заиф қатламлари, айниқса, кўп болали ва бюджет даромадлари ҳисобига кун кечирувчи оилаларнинг реал даромадларига салбий таъсир кўрсатди. Ўзбекистонда амалга оширилган кенг миқёсли ислохотлар натижасида бюджет қийинчиликлари билан боғлиқ муаммолар келиб чиқди. 1990 йиллар охирларида ўқитувчиларнинг иш ҳақи даражаси мамлакатдаги ўртача кўрсаткичнинг атиги 60–65 фоизини ташкил қиларди. Пенсия ва нафақаларнинг ўз вақтида берилмаслиги муаммоси пайдо бўлди. Республика ижтимоий суғурта жамғармаси томонидан

пенсия ва нафақаларни молиялаштиришда муаммолар вужудга келди. Бунга банк кассаларида нақд пул маблағларининг етарли эмаслиги сабаб бўлди. Бу жараён янги асрнинг илк йилларида ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам кузатилди.

Оғир демографик вазият ўтиш даври иқтисодий муаммолари билан бирга, мустамлака давридан давом этиб келаётган бандлик муаммосини кескинлаштирди. Аҳоли сонининг 1960–1980 йиллардаги кескин ўсиши 1990-йилларда ҳамда 2000-йиллар бошларида меҳнатга лаёқатли аҳоли сони ва сифатига ниҳоятда салбий таъсир кўрсатди ҳамда бандлик муаммосини кескинлаштирди. Масалан, 2016 йилга келиб, иқтисодиётда банд бўлган меҳнатга лаёқатли аҳоли улуши 1991 йилга нисбатан ташвишланарли даражада – 78 фоиздан 67 фоизгача камайди.

1991–2016 йиллар давомида умумий аҳоли сони 1,5 баробарга ўсган бўлса, меҳнатга лаёқатли аҳоли сонининг ўсиши 1,8 баробарни ташкил қилди. Табиийки, мамлакат аҳолиси демографиясининг ўзига хослигини ҳисобга олинадиган бўлса, ўсиш, асосан, қишлоқлардаги кўпайиш ҳисобига содир бўлди. Бу эса бандлик муаммосини кескинлаштирди.

Иш билан банд бўлганлар умумий сонининг қисқаришига қуйидаги омиллар: кўплаб корхоналарнинг турли мулк ва хўжалик юритиш шаклларида ўтиши, ишлаб чиқариш ҳажмларининг қисқариши, сифат жиҳатдан бозор иқтисодиёти тизимига ва хўжалик-иқтисодий тузилмасига мос келмайдиган аксарият муассаса ва ташкилотлар тугатилиши сабаб бўлди. Тадбиркорлик субъектларининг самарали фаолият олиб боришига тўғаноқ бўлган омиллар ҳам ишсизлик муаммосини янада мураккаблаштирди. Маълумотларга кўра, 2000 йилда иқтисодиётда иш билан банд бўлганлар ҳиссаси 1991 йилга нисбатан – 78 фоиздан 72 фоизгача пасайди, 2016 йилга келиб бу кўрсаткич 65 фоизни ташкил қилганлиги қайд этилган.

Иқтисодиётдаги хасталиклар ижтимоий-демографик муаммоларни кескинлаштирди. Меҳнатга лаёқатли аҳоли таркибида норасмий меҳнат фаолияти билан шуғулланаётган кишилар салмоғининг ортишига ва у меҳнат миграцияси шаклида намоён бўлишига замин яратди. XX аср 90-йилларининг биринчи ярмида миграция, асосан ўзининг тарихий ватанига қайтган русийзабон ва бошқа кичик миллатларни қамраб олган бўлса, 1990-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб миграция яққол иқтисодий хусусиятга эга бўлди, яъни одамларнинг моддий аҳволини яхшилаш мақсадидаги кўчишларда кузатилди. Янги аср бошига келиб эса, ташқи, айниқса, норасмий меҳнат миграцияси кўлами кенгайди.

Давлат меҳнат миграциясини тартибга солишга ҳаракат қилди. 1995 йилда Меҳнат вазирлиги ҳузурида Ташқи меҳнат миграцияси масалалари

бўйича Агентлик ташкил этилди. Аммо Агентлик фаолиятида қонунбузилишлар ва коррупция ҳолатлари кузатилгани ҳамда бу борада бошқа давлатлар билан ҳамкорлик масалалари ўз ечимини топмаганлиги сабабли расмий мигрант-меҳнаткашларнинг улуши пастлигича қолаверди. Бу даврда Агентликнинг меҳнат миграцияси бўйича асосий ҳамкори Корея Республикаси бўлди. Агентлик ва Корея тадбиркорлар Ассоциацияси билан имзолаган шартномага мувофиқ, 1995–2008 йилларда Ўзбекистондан атиги 24 мингдан ортиқ киши Корея Республикасида ишлаб қайтди.

Кўп йиллар давомида Ўзбекистондан ташқи меҳнат миграциясининг асосий йўналиши Россия Федерациясига қаратилганлиги учун пул маблағлари жўнатмаларининг аксарияти ҳам ушбу давлат ҳиссасига тўғри келади. Жаҳон банки маълумотлари бўйича ўзбекистонлик меҳнат мигрантларининг ҳар йилги пул ўтказмалари 2006 йилда деярли 1 млрд АҚШ доллари, 2009 йилда эса, баъзи бир баҳолашлар бўйича 2 млрд АҚШ доллари, 2010 йилда эса 2,5 млрд АҚШ долларида ошди. 2013 йилга келиб Россиядан Ўзбекистонга юборилган пул ўтказмалари чўққи даражани қайд этди ва 6,63 млрд долларга тенг бўлди.

Ўзбекистон ҳукумати мустақилликнинг илк давриданок ижтимоий-иқтисодий соҳада олдинги даврдан қолган салбий ҳолатларни бартараф қилиш, жамиятни тубдан қайта қуриш, бозор иқтисодиёти билан боғлиқ вужудга келаётган янги муаммоларни ҳал қилиш, аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш бўйича кескин чора-тадбирлар мажмуини ишлаб чиқишга ва ҳаётга татбиқ этишга ҳаракат қилди.

Шу мақсадда, ижтимоий сиёсат дастури ишлаб чиқилиб, унинг асосида босқичма босқич ислохотлар ўтказилди. Масалан, мустақилликнинг дастлабки энг оғир йилларида истеъмол товарларининг аксарияти четдан келтирилишини инобатга олиб, уларни аҳолига арзонлаштирилган тарзда етказиб берди. 1992 йилда республикада ишлаб чиқарилган 100 минг тонна гўшт ва 350 минг тонна четдан келтирилган гўшт, унинг харид нархи 750 рублни ташкил қилган бўлса-да, 1 кг учун 400 рублдан сотилди. Бундан ташқари, 1 кг учун нархи 350 рублдан келтирилган қанд (шакар) 200 рублдан сотилди, 1 кг буғдой 105 рублдан сотиб олинди, ун эса 1 кг учун 30 рублдан сотилди. Маҳсулотларни сотиб олиш ва сотишдан келган зарар давлат томонидан қопланди ва бу аҳоли учун энг зарур маҳсулотларни истеъмол қилиш учун ишончли ижтимоий кафолатни таъминлаб берди.

Шу билан бирга, аҳолининг кам таъминланган ва ҳимояланмаган табақалари учун ижтимоий имтиёзларнинг бир бутун мажмуи амалга оширилди: бошланғич синфлар ўқувчилари ва пенсионерлар учун бепул нонушталар ташкил қилинди, бепул озиқ-овқат берилди, ўқувчилар ва талабалар учун

пасайтирилган нархларда тушликлар ташкил қилинди. Фуқароларнинг баъзи бир тоифалари учун уй-жой бепул хусусийлаштирилди, коммунал хизматлар ва бюджетнинг маълум турларига тўловларни амалга ошириш учун имтиёзлар жорий қилинди.

Фаол ижтимоий сиёсат ўтиш даврининг зиддиятларини ҳисобга олган ҳолда, нафақат аҳолини қўллаб-қувватлаш, балки унинг моддий эҳтиёжларини таъминлашдан ҳам иборат бўлди. Давлатнинг эътибори соғлиқни сақлаш, таълим, маданият, санъат, фан ва бошқа шу каби муҳим тармоқларида турган эди. Ушбу тармоқларни қўллаб-қувватлаш, уларда ишлаётган одамлар меҳнатини муносиб тарзда баҳолаш, кучли ижтимоий ҳимоялаш ҳамда ижодий имкониятларини очиш учун шароитларни яратиш лозим эди.

Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида Ўзбекистон манзилли равишда аҳолини ҳимоя қилишнинг йўллари белгилаб олди. Бу йўналишдаги фаолиятни самаралироқ тарзда амалга ошириш учун 1990-йиллар ўрталаридан бошлаб ҳар йили («Инсон манфаатлари йили», «Оила йили», «Соғлом авлод йили» каби номлар остида) кенг миқёсли дастурлар ишлаб чиқилди. Дастурларда кўзда тутилган мақсадлар қўшимча ижтимоий чоралар сифатида амалга оширилди. Бу ишларга кенг жамоатчилик, давлат ва нодавлат органлари, шунингдек, махсус дастурлар асосида халқаро нуфузли ташкилотларнинг маблағлари жалб қилинди.

Қайд этиш керакки, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш бир маромда кечмади. Ушбу тизимдаги мавжуд муаммолар – қамров даражасининг пастлиги, моддий тўлов билан чекланганлиги, ижтимоий-психологик эҳтиёжлар ҳисобга олинмаганлиги, ижтимоий заиф қатламга мансубликни белгилашнинг мезонлари йўқлиги, нафақаларнинг камлиги, аксарият кам таъминланган oilаларнинг нафақа олмаслиги ва уни тайинлашнинг мураккаблиги, молиялаштириш манбаларининг етишмаслиги, ёрдам пулини тайинлаш ва тўлаш жараёни ўз вақтида ўрганиб борилмагани ва ҳоказолар мисолдир.

2017 йил арафасида Ўзбекистон ҳукумати олдида мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги жараёнларни чуқурлаштириш ва мавжуд муаммолар ечимини топиш борасида янги вазифалар турганлиги аниқланди. Улардан энг долзарблари – демографик ҳолат, бандлик, меҳнат миграцияси ва энг муҳими, кўп йиллар давомида аҳолини мунтазам даромад билан таъминлаб турувчи тизим тўла шаклланмаганлиги ва мавжуд муаммолар яшириб келинганлиги оқибатида камбағаллик муаммоси кун тартибига чиқди.

Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий тараққиётида янги босқичнинг бошланиши. Ижтимоий-иқтисодий ривожланишдаги сифат жихатидан янги босқич Президент Шавкат Мирзиёев фаолияти билан боғлиқдир. Давлат раҳбари ўзининг илк чиқишларидаёқ, «ғалаба рапортлари» ва қилин-

ган ишга доир ҳисоботларга берилмасдан, асосий диққат-эътиборни мавжуд камчиликлар ва уларнинг илдизларини пухта таҳлил қилишга қаратиш зарурлигини айтди. Шунингдек, «мамлакат Президенти ва ҳукумати даражасида ечиладиган аниқ таклифлар ва муаммоли масалаларга эътибор бериш шарт», деб алоҳида таъкидлади.

Дарҳақиқат, юқорида айтилган фикрлардан мақсад 1991–2016 йилларда мамлакат иқтисодий ривожланишида ва ижтимоий соҳада тўпланиб келган муаммоларни ҳал этиш ҳамда Ўзбекистонни тез ва барқарор ривожланаётган мамлакатлар қаторига олиб чиқишга йўналтирилган ислохотларнинг янги йўлларини излаб топишга эътиборни қаратиш эди. Мазкур вазифани амалга ошириш йўлида аҳолининг кенг қатламлари, жамоатчилик ва ишбилармон доиралар вакиллари, давлат органларининг раҳбарлари ҳамда мутахассислари билан амалий суҳбат ҳамда муҳокама-лар олиб борилди. Шунингдек, амалдаги қонун ҳужжатлари, миллий ва халқаро ташкилотларнинг ахборот-таҳлилий ҳужжатлари, маърузалари, тавсиялари ва шарҳлари ўрганилди, ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибаси таҳлил қилинди.

Келиб тушган таклифларни жамлаш, чуқур ўрганиш ҳамда умумлаштириш асосида 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси қабул қилинди.

Ҳаракатлар стратегиясининг «Иқтисодиётни янада ривожлантириш ва либераллаштириш» деб номланган учинчи йўналишида белгиланган чоратадбирларни рўёбга чиқариш учун миллий валюта ва нархларнинг барқарорлигини таъминлаш, валютани тартибга солишнинг замонавий бозор механизмларини босқичма-босқич жорий этиш, ташқи иқтисодий алоқаларни кенгайтириш, тадбиркорликни ривожлантириш ҳамда хорижий сармоядорлар учун сармоявий жозибадорликни ошириш, солиқ маъмурчилигини яхшилаш, банк фаолиятини тартибга солишнинг замонавий принциплари ва механизмларини жорий этиш, кўп тармоқли фермер хўжалиklarини ривожлантириш, шунингдек, туризм индустриясини жадал ривожлантириш каби масалалар доирасида ислохотлар олиб бориш белгиланди.

«Ижтимоий соҳани ривожлантириш» деб номланган тўртинчи йўналиш аҳоли бандлигини ошириш, фуқароларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва уларнинг саломатлигини сақлаш, йўл-транспорт, муҳандислик-коммуникация ҳамда ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ҳамда модернизациялаш, аҳолини электр энергияси ва газ билан таъминлашни яхшилаш, аҳолининг муҳтож қатламларига кўрсатиладиган ижтимоий ёрдам сифатини ошириш, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги мақомини ошириш,

соғлиқни сақлаш соҳасини ислоҳ қилиш каби муҳим масалаларни ўз ичига қамраб олди.

XX аср охири – XXI аср бошларида, асосан бозор муносабатларига ўтишга қаратилган, аммо ўз мантикий якунига етказилмаган иқтисодий ислохотлар натижасида Ўзбекистон киши бошига тушадиган ялпи маҳсулот улуши бўйича дунёнинг иккинчи юзталигидаги давлатлар орасидан ўрин топди, меҳнат ресурсларининг учдан бири – қишлоқ хўжалигида бандлигича қолди. Саноатда, қишлоқ хўжалигида, хизмат кўрсатиш соҳаларида меҳнат унумдорлиги пастлигича қолди ва тараққий этган давлатларни кига солиштирганда, бу кўрсаткич ўн баробарга фарқланиши аниқланди. Истиклолнинг илк йилларидан ваъда қилиб келинган, мамлакат иқтисодиёти олдига қўйилган улкан марраларга эришилмади.

Қабул қилинган ва амалга оширишга киришилган бош мўлжал доирасида, биринчи навбатда, кўп йиллар мобайнида иқтисодиётда зиддиятли ҳолатларга сабаб бўлган, унинг ривожига тўсқинлик қилган, энг асосийси, аҳоли яшаш даражасининг пасайишига олиб келган, айни вақтда иқтисодиётнинг қон-томири ҳисобланган – банк-молия тизимини ислоҳ қилишга киришилди. Шу мақсадда, Президент Шавкат Мирзиёев топшириғига кўра олиб борилган деярли тўққиз ойлик тайёргарликдан сўнг 2017 йил 2 сентябрдан Ўзбекистон Республикасининг резиденти бўлган жисмоний шахсларга чет эл валютасини тижорат банкларининг валюта айирбошлаш шохобчаларига эркин сотиш ва конверсион бўлимларидан сотиб олиш ва чет элда ҳеч қандай чекловларсиз ишлатиш ҳукуки берилди. Шунингдек, миллий валютанинг ягона тўлов воситаси сифатидаги мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида товар ва хизматлар (ишлар) учун чет эл валютасида тўловларни амалга ошириш тақиқланди. Валюта сиёсатини либераллаштириш натижасида 2017–2020 йиллар давомида ички валюта бозорида иштирокчилар сони ўсиши кузатилди. Хусусан, хўжалик юритувчи субъектлар томонидан сотиб олинган жами валюта ҳажми 2020 йилда 2017 йилга нисбатан 2,3 баробарга, сотилган валюта ҳажми эса 2,1 баробарга ошди.

Ҳаракатлар стратегияси ҳамда унинг доирасида ишлаб чиқилган ва амалиётга жорий этилган чора-тадбирлар режаси мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва глобал иқтисодий жараёнларнинг фаол иштирокчисига айланишига замин яратди. Ушбу тарихий қадам «Fitch Ratings» ташкилоти «Ўзбекистон макроиқтисодий барқарорлик ва ўсиш истиқболларини яхшилашга, шунингдек, давлат томонидан катта даражада назорат қилинадиган иқтисодиётда тузилмавий ва бошқарувдаги камчиликларни бартараф этишга қаратилган улкан ва кенг қамровли ислохотлар дастурини амалга оширишга киришди» дея эътироф этди.

Хусусан, Ўзбекистон ўз тарихида илк бор мамлакатда олиб борилаётган макроиктисодий ислохотлар тўғрисида хорижий сармоядорлар, халқаро кўрсаткич компаниялари ва молиявий ташкилотларни хабардор қилиб боришни йўлга қўйди. 2018 йилнинг октябрь ойида ўз тарихида биринчи бор Ўзбекистон суверен кредит кўрсаткичини олди ва 2019 йилда Халқаро валюта жамғармасининг асосий статистик маълумотлар платформаси – «Халқаро молиявий статистика» тизимида Ўзбекистон Республикасининг саҳифаси очилди. 2020 йилда Ўзбекистон Open Data Inventory (ODIN) — Очик маълумотлар кўрсаткичида 63 балл тўплаб, жаҳон бўйича 44-ўринни, Марказий Осиёда эса 1-ўринни эгаллади. Очик маълумотлар кўрсаткичида Ўзбекистон Осиё давлатлари орасида энг катта ўсиш кузатилган мамлакат бўлиб, биратўла 125 ўринга юқорилади. Бундан ташқари, 2019 йилда Ўзбекистон Республикасининг илк халқаро евро облигациялари Лондон биржасида жойлаштирилди ва бу билан республиканинг халқаро молиявий бозорга кириб келиши таъминланди. 2020 йилнинг 19 ноябрь куни Молия вазирлиги томонидан умумий ҳажми 750 млн доллар миқдоридаги суверен халқаро облигациялар Лондон қимматбаҳо қоғозлари бозорида (London Stock Exchange) муваффақиятли жойлаштирилди ва ушбу амалиёт «JP Morgan Development Finance Institution» тузилмасида юқори даражада баҳоланди.

Қайд этилган ушбу ўзгаришлар, хусусан, Ўзбекистоннинг халқаро ҳамжамиятга «очирилиши» ва халқаро ҳамкорлик кучайтирилиши ҳамда олиб борилган ислохотлар халқаро ҳамжамиятнинг мамлакатга нисбатан муносабати ва ишончи ортишига омил бўлди. Хусусан, 2020 йилда Ўзбекистон биринчи марта Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ)нинг тўғридан-тўғри хорижий сармоялари бўйича меъёрий чекловлар индексида киритилди ва тўғридан-тўғри хорижий сармоялар учун иқтисодиётнинг очиқлиги бўйича Марказий Осиё мамлакатлари орасида етакчи ўринни эгаллади.

Умуман 2017–2020 йилларда бу борада олиб борилган саъй-ҳаракатлар натижасида Ўзбекистонда халқаро молия институтлари ва хорижий ҳукумат молия ташкилотлари билан ҳамкорликда кўплаб лойиҳалар амалга оширилди. Хусусан, 2017–2020 йилларда халқаро молия институтлари ва хорижий ҳукумат молия ташкилотлари иштирокидаги 327 та сармоявий лойиҳалар доирасида 10,26 млрд доллар кредит маблағлари ўзлаштирилиб, қатор соҳаларни ривожлантиришга, шу жумладан, аҳоли фаровонлигига йўналтирилди.

Масалан, маблағлар «Обод қишлоқ» ва «Обод маҳалла» дастурларини молиялаштиришга йўналтирилиши натижасида 2020 йилга келиб, қишлоқ жойларда – 17 минг 100 та, шаҳарларда – 17 минг 600 та, жами 34 минг 700 та ёки 2016 йилга нисбатан салкам 3 баробар кўп арзон уйлар қурилди.

Кам таъминланган ва уй-жой шароитини яхшилашга муҳтож 5 мингта оилага, жумладан, ногиронлиги бўлган аёлларга ипотека кредити асосида арзон уй-жой сотиб олиш учун 116 миллиард сўмдан зиёд бошланғич бадал тўлаб берилди.

Ислохотларнинг навбатдаги стратегик йўналиши мамлакатда иқтисодий барқарорликни таъминлаш ва сармоядорлар учун қулай шароитлар яратишга қаратилган солиқ ислохотларидир. Шу мақсадда 2018 йилдан бошлаб республикада солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепцияси қабул қилинди. Унга кўра, 2019 йилдан мамлакатда туб солиқ ислохотлари амалга оширилди, жумладан, жисмоний шахслар даромад солиғи ставкаси 22,5 фоиздан 12 фоизга туширилди, суғурта бадали ва давлат жамғармаларига мақсадли ажратмалар бекор қилинди. Қўшимча қиймат солиқ ставкасининг 20 фоиздан 15 фоизгача пасайтирилиши айланма маблағларнинг корхоналардан четланишини ҳамда охириги истеъмолчига эгри солиқ босимини камайтирди.

Охириги беш йил давомида ташқи савдо соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар жараёнида экспорт таркиби ва географиясини кенгайтириш, ташқи савдо фаолиятини эркинлаштириш, иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудларнинг экспорт салоҳиятини кенгайтириш каби йўналишларда муҳим ўзгаришлар юз берди. Хусусан, Ўзбекистоннинг Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиш жараёнини фаоллаштириш доирасида ташқи савдо режимини либераллаштириш борасидаги саъй-ҳаракатлар кенгайтирилди.

Ўзбекистон минтақавий интеграцион ташкилот ҳисобланган Евросиё иқтисодий иттифоқи (ЕОИИ) билан ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйди ва 2020 йилдан кузатувчи мақомини олди.

Ўзбекистон ташқи савдо фаолиятида 2017–2020 йилларда ташқи савдони либераллаштириш ва республика экспорт салоҳиятидан янада самарали фойдаланиш натижасида ўзгаришлар юз берди. Хусусан, экспорт қилинадиган барча товарлар ва хизматлар учун божхона тўловлари бекор қилинди, лицензиялаш ва экспорт тизими соддалаштирилди. Товарларнинг 60 фоиздан ортиқ турлари учун божхона тўловларининг «ноль» даражаси белгиланди. Шунингдек, Ўзбекистонда божхона тўлови ставкаси 6,45 фоизгача пасайтирилди. «Ягона дарча» тамойили бўйича экспорт ва импорт операцияларини электронлаштириш ва бошқа имтиёзларнинг жорий этилиши билан ҳужжатларни расмийлаштиришнинг умумий вақти 174 соатдан 96 соатгача камайди. Ташқи савдонинг либераллаштирилиши натижасида Ўзбекистоннинг ташқи савдо айланмаси ҳажми 2020 йилда (2020 йилдаги пандемия оқибатларига қарамай) 2016 йилга нисбатан 1,5 бараварга ошди.

Ўтган қисқа вақт давомида миллий иқтисодий тизимнинг барқарор ривожига кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасига ҳам жиддий эътибор

қаратилди. Тадбиркорлик ривожланишига ғов бўлаётган тўсиқлар босқич-ма-босқич бартараф этиб борилди. Зеро, «бундан кейин тадбиркорликни ривожлантиришга тўсқинлик қилиш – давлат сиёсати, Президент сиёсати тўсқинлик қилиш», деб баҳоланади.

Янги босқичда тадбиркорлик соҳасида йиллар давомида йиғилиб қолган муаммо ва қийинчиликларни зудлик билан бартараф этиш юзасидан амалий тадбирларга киришилди. Натижада, мамлакатга сармоядорларни жалб қилиш фаоллашди. Албатта, бу борада сўнгги беш йил давомида самарали ишлар амалга оширилаётгани эътиборга сазовордир. Жумладан, иқтисодий салоҳияти, қулай сармоявий ва инфратузилма шароитлари ҳамда меҳнат ресурслари билан мамлакат иқтисодиётида етакчи ўрин эгаллайдиган биргина Тошкент шаҳрида кейинги уч йилда юксалиш кузатилди. Жумладан, 2019 йил ўрталарига келиб, шаҳарда 73 мингдан зиёд кичик тадбиркорлик субъекти рўйхатга олинган бўлиб, бу корхоналар умумий сонининг 87,9 фоизини ташкил этади. Кичик бизнес субъектларининг ялпи ҳудудий маҳсулотдаги улуши 62,2 фоиз, маҳаллий бюджетдаги ҳиссаси эса 14 фоизга тенг бўлди. Бу ижобий ўзгаришлар халқаро кўрсаткич ташкилотлари томонидан ҳам эътироф этилди. Хусусан, Ўзбекистоннинг «Doing Business» – Бизнес юритиш кўрсаткичидаги «халқаро савдо» индикатори кўрсаткичлари 2016 йилдаги 44,3 баллдан 2020 йилда 58,2 баллга яхшиланишига эришилди.

Қулай сармоявий муҳит яратилиши мамлакатда ишлаб чиқариш корхоналари тараққиёти учун замин бўлиб хизмат қилди. 2021 йил бошида Ўзбекистонда 23 та эркин иқтисодий ва 348 та кичик саноат зонаси ташкил этилди. Эркин иқтисодий зоналарда умумий қиймати 2,6 млрд долларлик 453 та лойиҳа амалга оширилиб, 36 мингга яқин иш ўрни яратилди. Кичик саноат зоналарида эса 5 трлн сўмлик 1497 та лойиҳа ишга туширилиб, 36 мингдан зиёд кишининг бандлиги таъминланди. Бироқ мазкур зоналарда маҳаллий ва хорижий сармоядорлар ўз фаолиятини тўлақонли бошлаши учун бир қатор ташкилий, жумладан, инфратузилма масалалари билан боғлиқ муаммолар кузатилди. Ушбу муаммоларни ҳал этиш мақсадида 2021 йил охирига қадар эркин иқтисодий ва кичик саноат зоналари инфратузилмасини яхшилаш учун 1,6 трлн сўм маблағ ажратилди.

Деҳқончилик фермер ва деҳқонларнинг манфаатдорлигини ошириш борасида соҳага илғор технологиялар, жумладан, Франция ва Нидерландия каби илғор давлатлар қишлоқ хўжалигида самарали фаолият кўрсатаётган кластер тизими жорий этила бошланди. Кластер тизими иккита йўналишда ташкил қилинди. Биринчиси, фермерлар ва тўқимачилик корхоналари ўртасида бевосита шартнома. Иккинчи, салмоғи юқори бўлган тўқимачилик корхоналари фермерликни ўзи шакллантира бошлади. 2020 йилдан бошлаб

100га яқин пахта-тўқимачилик ишлаб чиқариш кластерлари фаолият бошлади. Муҳими, пахта хомашёси ишлаб чиқариш ва мажбурий сотиш режаси, унинг нархини давлат томонидан белгилаш амалиёти бекор қилина бошланди. Шунингдек, давлатга мажбурий ғалла сотиш ҳажми 25 фоизга камайтирилиши белгиланди.

Маълумки, Ўзбекистон туризм соҳасида улкан имкониятларга эга. Хусусан, мамлакатда 500 тадан ортиқ маданий мерос объектларида туристлар ташрифи учун шароит ташкил қилинган ҳамда улар туризм йўналишларига киритилган. Шунингдек, 8 та қўриқланадиган ҳудуд, 3 та миллий табиат боғлари, 6 та давлат табиат ёдгорликлари, 11 та давлат буюртмаҳоналари мавжуд.

Янги босқичда мамлакатда туризм соҳасининг кенг қулоч ёзишига жиддий эътибор қаратилди ва унга миллий иқтисодиётнинг бош тармоқларидан бири сифатида қарала бошланди. Хусусан, Ўзбекистон Президентининг 2016 йил 2 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони асосида туризмга иқтисодиётнинг стратегик йўналиши мақомини бериш, ушбу соҳада барча ҳудудларни ва ўзаро боғлиқ тармоқларни комплекс равишда жадал ривожлантиришнинг етакчи кучига айланиши учун лозим бўлган иқтисодиётни турлантириш, таркибий ўзгартириш ва барқарор ривожланишнинг қудратли воситасига айлантириш, мамлакат ялпи ички маҳсулотида, маҳаллий бюджет даромадларида туризмнинг улушини кўпайтириш, иш билан бандликни таъминлаш орқали аҳолининг турмуш даражаси ва сифатини ошириш бўйича тизимли чора-тадбирлар қўриш белгиланди.

Масалан, мамлакат раҳбарининг соҳага бўлган эътибори ва ташаббуси билан виза режими тубдан соддалаштирилди. Хусусан 2019 йилда қўшимча равишда 45 та мамлакатга виза режими бекор қилинди ва визасиз режим жорий қилинган мамлакатлар сони 65 тага етди. Айни вақтда 75 мамлакат фуқаролари учун сайёҳлик визаларини олишнинг соддалаштириш тартиби амал қила бошлади. 2018 йил июль ойидан электрон визалар, 16 ёшгача бўлган чет эл фуқаролари учун визасиз тартиб ва 54 мамлакатдан ташриф буюрувчи транзит авиайўловчилар учун беш кунлик визасиз тартиб йўлга қўйилди. Бундан ташқари, 2018 йилнинг 15 мартдан эътиборан амал қилиш муддати 30 кун бўлган икки марталик ва кўп марталик электрон кириш визалари жорий этилди. Мамлакатнинг 1000 тага яқин электрон жойлаштириш воситаларини бирлаштирган «E-MENMON» автоматлаштирилган тизими тўлиқ ишга туширилиб, хорижий ва маҳаллий фуқаролар ҳисобини олиб бориш жараёни ва бу борадаги ҳисоботлар электрон шаклга ўтказилди.

Мамлакатда жаҳон стандартлари даражасидаги туризм инфратузилмасини яратиш мақсадида, энг аввало, жойлаштириш воситалари сони ва улар томонидан кўрсатиладиган хизматлар сифатини оширишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан, меҳмонхона хизматларини лицензиялаш тартиби бекор қилинди, меҳмонхоналар ташкил этиш учун Ўзбекистон тикланиш ва тараққиёт жамғармаси маблағлари ҳисобидан имтиёзли кредитлар бериш, шунингдек, 3 ва 4 юлдузли меҳмонхоналар ташкил этиш учун тегишли шартлар асосида сармоя харажатларининг бир қисmini давлат бюджети маблағлари ҳисобидан қоплаб бериш механизми жорий этилди.

2017 йил 1 январь ҳолатига кўра, меҳмонхоналар сони 750 тани ташкил қилган бўлса, 2019 йил ўрталарига келиб, 966 тага етди. Агар 2017 ва 2018 йилларда меҳмонхона ўринлари сони мос равишда 4 ва 5 фоизга ортган бўлса, 2019 йилда бу кўрсаткич 30 фоиздан ортди.

Хуллас, ўтган қисқа вақт давомида мамлакатнинг туризм ва у билан боғлиқ соҳа ва тармоқларида юз берган ўзгаришлар ўзининг ижобий натижаларини берди. Ўзбекистонга ташриф буюраётган туристлар сони 2017–2019 йилларда 2,69 млн дан 6,7 млн га – 2,5 марта ортди.

Янги босқичда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг ижтимоий самараси, биринчи навбатда, аҳолининг моддий аҳволи ва фаровонлигини, унинг ҳаёт даражаси ва сифати ошишига таъсир кўрсатди. Шу мақсадда иш ҳақи, пенсия, нафақа ва стипендиялар миқдорини босқичма-босқич ошириб бориш бўйича аниқ чора-тадбирлар режалаштирилди ва амалга оширилди. Аҳолининг қўшимча даромад манбаини кўпайтиришга ҳам эътибор берилди.

2018 йилдан бошлаб фан ва олий таълим соҳаси ходимларининг ижтимоий ҳимоясини янада кучайтириш, ўқитувчи касби обрўси ва нуфузини ошириш, малакали мутахассисларни илмий ва педагогик фаолиятга жалб этиш учун меҳнатга ҳақ тўлаш, моддий рағбатлантиришнинг муносиб шарт-шароитларини яратиш, шунингдек, олимлар ва ўқитувчиларнинг иқтисодиёт ва ижтимоий соҳа тармоқларида кенг қўламли таркибий ўзгаришларни амалга оширишда иштирокини таъминлашга қаратилган давлат сиёсати мамлакат тараққиётига хизмат қилаётган зиёлилар фаровонлиги яхшиланишида туб бурилиш ясади.

Жумладан, Президентнинг 2018 йилдаги махсус қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан фундаментал, амалий тадқиқотлар илмий-техник дастурларини ва инновация ишларини амалга оширишда иштирок этаётган илмий-тадқиқот муассасалари раҳбар ва илмий ходимлари, шунингдек, олий таълим муассасалари раҳбар ходимлари ҳамда профессор-ўқитувчилар таркибининг базавий лавозим

маошлари миқдорлари 2018 йил 1 сентябрдан бошлаб 2020 йил бошига қадар табақалаштирилган ҳолда оширилди. Энг муҳими, сўнгги уч йил ичида илмий ходимлар иш ҳақи уч марта оширилди. Бундан ташқари, илмий фаолиятни рағбатлантириш мақсадида уларга 30 ва 60 фоизлик устама ҳақ тўлаш тартиби киритилди. Давлат илмий дастурлари доирасида илмий лойиҳаларни эълон қилиш ҳам сақлаб қолинди. Шу тариқа, илмий ходимларни моддий таъминоти ҳар қачонгидан кўра кескин яхшиланди.

Ҳаракатлар стратегияси доирасида, соғлиқни сақлаш ва дори-дармончилик соҳасидаги мавжуд вазият таҳлил этилди. Соҳадаги энг долзарб муаммо – ҳудудларда бирламчи соғлиқни сақлаш даражасининг пастлигидир. Тиббиёт соҳаси мутахассислари етишмаслиги туфайли аксарият фуқаролар малакали тиббий ёрдам олиш учун катта шаҳарларга ёки пойтахтга келишга мажбур бўлишар эди.

Бу муаммони бартараф этиш мақсадида туман ва вилоятлардаги тиббиёт муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш жараёни бошланди, жойларда шифокорлар жамоаларини шакллантириш, аҳолига тиббий ёрдам кўрсатиш даражасини ошириш мақсадида вилоятларга 134 та тажрибали раҳбар ходимлар юборилди.

Тиббиёт ходимларини тайёрлаш ва уларни аттестациядан ўтказиш борасида ҳам ислохотлар бошланди. Юқори малакали шифокор ходимларни тайёрлаш учун ўқув даври халқаро стандартларга мос равишда ўртача 1 йилга қисқартирилди. Хорижда ишлаётган малакали шифокорларни ватанга қайтишига имтиёзлар яратилди. Натижада мамлакатга 50 га яқин юқори малакали ва тажрибали мутахассислар қайтиб келди.

Тиббиёт соҳасида транспорт воситалари тақчиллигини бартараф этиш учун давлат тез тиббий ёрдам станциялари фаолияти тубдан яхшиланди. Натижада, 2020 йил бошига келиб улар сони 2,5 мартага кўпайиб, 806 тадан 2100 тагача ошди.

Дори-дармон тақчиллиги ва нарх-наво баландлиги муаммосини ҳал қилиш учун дори-дармончилик саноатини ривожлантиришга 250 миллион доллар кредит маблағлари ажратилиб, 70 тага яқин сармоявий лойиҳа амалга оширилмоқда.

Яна бир асосий йўналиш – репродуктив саломатликни, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш бўйича миллий дастурлар доирасида ҳудудларимиздаги болалар даволаш муассасаларида илгари мавжуд бўлмаган неонатал хирургия, кардиохирургия, инвазив хирургия, кизлар гинекологияси каби янги бўлимларда мураккаб даволаш амалиётлари ўтказила бошланди.

Тармоқда хусусий сектор улушини ошириш, давлат-хусусий шериклик ҳамда институционал ва ҳуқуқий механизмларнинг яратилиши, уларга кенг

имтиёзлар тақдим этилаётгани натижасида бу йўналишдаги шифохоналар сони 2019 йил ноябрь ойига келиб 6500 тадан ошди. Шунингдек, қисқа вақт ичида АҚШ, Россия, Хитой, Германия, Ҳиндистон, Туркия, Жанубий Корея, Исроил каби хорижий давлатлар билан ҳамкорликда 110 дан ортиқ замонавий хусусий касалхоналар иш бошлади. Айни пайтда мамлакат олий тиббий ва ўрта тиббий таълим даргоҳларида ҳам янгиланишлар жараёни кузатила бошланди.

Фундаментал ўзгаришлар бандлик ва миграция масалаларини ҳал этишга таъсир кўрсатди. 2017 йилдан бошлаб демографик муаммоларни ҳал этиш ва унинг Ўзбекистон иқтисодиётига бўлган юқини камайтиришда янги босқич бошланди. Ш.М. Мирзиёев ташаббуси билан хорижда қонуний меҳнат қилиб, таълим олаётган фуқароларга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Ўзбекистонлик мигрант ишчилар муаммолари ҳал этилиб, Россия, Қозоғистон ва узоқ хориж мамлакатлари билан миграция соҳасида битимлар имзоланди.

Шундай қилиб, Ҳаракатлар стратегияда белгиланган вазифаларни амалга ошириш жараёнида, тарихан қисқа вақтда, мамлакат иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида катта ижобий ўзгаришларга замин яратилди. Эркинлаштириш хўжалик субъектлари фаолиятини жонлантирди, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини мамлакат хўжалик ҳаётида нуфузи ортирди. Ташқи иқтисодий муносабатларда «очиқ эшиклар» сиёсатининг йўлга қўйилиши катта миқдорда хорижий сармоялар ва технологияларнинг кириб келишига, бозор муносабатлари шарти бўлган рақобатнинг кучайишига сабаб бўлди. Аҳоли фаровонлигини оширишга қаратилган ижтимоий сиёсат изчил йўлга қўйилди.

Диний бағрикенглик. Мустақилликка эришиш арафасида Ўзбекистонда виждон эркинлигига алоҳида эътибор қаратилиб, диний қадриятлар тиклана бошлади. 1990 йилдан бошлаб мусулмонлар ҳаж зиёратини амалга ошириш имкониятига эга бўлишди. Рўза ва Қурбон ҳайитлари байрам сифатида нишонланиши белгиланиб, ҳайитларнинг биринчи кунлари – дам олиш куни, деб эълон қилинди.

1992 йили Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита ташкил этилди. 2004 йилдан унинг ҳузурида Конфессиялараро кенгаш фаолият олиб бормоқда. Ҳозир Ўзбекистонда 16 конфессияга мансуб икки мингдан ортиқ диний ташкилот фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг энг йириклари сифатида Ўзбекистон мусулмонлари идораси, Рус Православ черковининг Тошкент ва Ўрта Осиё Епархияси, Евангел христиан-баптистлари черкови, Рим-католик черкови, Тўлиқ Инжил христианлари черкови, Ўзбекистон Инжил жамиятини кўрсатиш мумкин. Ислом ташкилотлари

билан бир қаторда, мамлакатда 168 та христиан черкови, 7 та яҳудий синагогаси, 7 та баҳойлар уюшмаси, 2 та Кришна жамияти, 1 та Будда ибодатгоҳи мавжуд. Ўн бешта диний таълим муассасаси ичида 1 та православ ва 1 та христиан протестант семинарийси давлат рўйхатидан ўтказилган.

Ўзбекистон радикализмнинг турли кўринишлари, жумладан, диний хуружларга қарши тура олди. Бузғунчи кайфиятдаги экстремистик гуруҳларнинг барча уринишларига қарамасдан, дунёвий ва диний қадриятлар ўртасидаги янги бунёдкор нисбатни шакллантиришга йўналтирилган амалий ишлар жамиятнинг мутлақ кўпчилиги томонидан қўллаб-қувватланди.

Диний эътиқоднинг муҳим ижтимоий ўрнидан келиб чиқиб, даҳрийлик мафкурасига асосланган совет даврида қаровсиз қолган ёки бошқа мақсадларда ишлатилган юзлаб масжидлар таъмирланди, улар қайтадан ибодатгоҳларга айлантирилди, эҳтиёж бўлган жойларда янгилари қурилди. Совет замонида Ўзбекистонда атиги тўқсонга яқин масжид қолган бўлса, ҳозирда Тошкент шаҳрининг ўзидагина юздан зиёд масжид фаолият юритмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 22 августдаги 364-Қарорига мувофиқ, ўрта-махсус ислом билим юртлари битирувчиларига давлат таълим муассасаларининг дипломларига тенглаштирилган шаҳодатномалар берилмоқда. Халқнинг муқаддас эътиқоди – ислом таълимоти билан боғлиқ бой меросни асраб-авайлаш, юртдан чиққан буюк олимларининг илмий ғоялари ва асарларини чуқур ўрганиш, замон талаблари даражасидаги малакали мутахассислар тайёрлашни таъминлаш мақсадида 1999 йил Тошкент ислом университети ташкил этилди.

Мустақиллик даврида исломнинг муқаддас китоби Қуръони карим маънолари ўзбек тилида икки марта тафсир қилинди. Шунингдек, ислом динининг Қуръондан кейинги иккинчи ёзма манбаси бўлган ҳадисларнинг энг машҳур икки тўплами – Имом Бухорийнинг «ал-Жомий ас-саҳиҳ»и ва Имом Термизийнинг «Сунан ат-Термизий» тўпламлари ўзбек тилига таржима қилинди.

Истиқлол йилларида оммавий тарзда нишонланган Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Доримий Самарқандий, Абд ибн Ҳумайд Кеший, Абу Ҳафси Кабир Бухорий, Қаффол Шоший, Имом Мотуридий, Абу Лайс Самарқандий, Бурҳонуддин Марғиновий, Ҳаким Термизий, Абу Бакр Калободий, Мустамлий Бухорий, Абдуҳолик Ғиждувоний, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор каби диний алломаларнинг таваллуд саналари мамлакатимиз маданий-маънавий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги муҳим воқеаларга айланди.

1996 йилда Ўзбекистон умуммусулмон кўп томонлама ҳамкорлигининг энг нуфузли институти бўлган ва ўзининг сиёсий, иқтисодий, маданий ва

маънавий салоҳияти билан муҳим ўрин тутадиган Ислом Конференцияси Ташкилотига (2011 йилдан – Ислом ҳамкорлик ташкилоти) аъзо бўлди. Шунингдек, 2003 йилда Ўзбекистон ИХТнинг ихтисослаштирилган молиявий тузилмаси ва ривожлантириш институти – Ислом тараққиёти банкига аъзо бўлди. Мустақиллик йилларида амалга оширилган ишлар эътирофи сифатида Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича Ислом ташкилоти – ISESCO 2007 йилда Тошкент шаҳрини «Ислом маданияти пойтахти» деб эълон қилди.

Янги Ўзбекистон босқичида диний ҳаётни тартибга солиш билан боғлиқ давлат сиёсатини амалга оширишнинг янги таъсирчан механизмларини яратишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2016 йил 18–19 октябрь кунлари Тошкентда ўтказилган Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгашининг 43-сессиясида олға сурилган таклифига кўра, 2017 йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази ташкил этилди. Кейинчалик яна бир исломшунослик муассасаси – Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказига асос солинди. 2017 йилнинг 23 июнида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом маданияти марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарор қабул қилинди. Давлат бошлиғи ғоясига кўра, Марказ моҳиятини аجدодлар томонидан ислом цивилизациясига қўшилган беназир ҳиссанинг барча қирралари, жумладан, ислом дини равнақи, илму фан тараққиёти, маънавий камолот йўлидаги саъй-ҳаракатларни ўзида мужассам этган яхлит бир жисм бўлмоғи лозим.

Кейинчалик «Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази» номи берилган мазкур муассаса республика илмий-маърифий инфратузилмасидаги етакчи сегментлардан бирига айланиб бормоқда. Жумладан, Марказ томонидан қатор йирик илмий лойиҳалар амалга оширилмоқда, нашрлар ташкил этилмоқда, халқаро анжуманлар ўтказилмоқда, халқ қўлида сақланаётган нодир қўлёзмаларни жамлаш ишлари йўлга қўйилмоқда. Ўтган қисқа муддатда Марказ хорижий мамлакатлардаги ўттиздан ортиқ илмий, ўқув ва бошқа маданий-маърифий тузилмалар билан ҳамкорлик шартномалари имзолади ҳамда уларни ҳаётга татбиқ этишни бошлади. Алоҳида таъкидлаш лозимки, бугунги Ўзбекистонда барпо этилаётган Ислом цивилизацияси маркази, ҳеч бир муболағасиз, эллик, ҳатто юз йилда бир марта амалга ошириладиган лойиҳалар сирасига киради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2017 йил 19 сентябрь куни БМТ Бош Ассамблеяси сессиясида сўзлаган тарихий нутқи, унда кўтарилган ислом дини, глобал хавфсизлик, ёшлар тарбияси, ил-

мий-маънавий мерос билан боғлиқ долзарб масалалар Ўзбекистонда олиб борилаётган дин соҳасидаги сиёсатнинг мазмун-моҳиятини халқаро ҳамжамиятга етказилишида ҳал қилувчи қадам бўлди.

Охирги уч-тўрт йил давомида Ўзбекистондаги диний таълим муассасалари тизимида жиддий сифат ўзгаришлари юз берди. Жумладан, Президент ташаббуси билан Бухородаги Мир Араб мадрасасига олий таълим муассасаси мақоми берилди. Самарқанд вилоятидаги Имом Бухорий ёдгорлик мажмуаси таркибида Ҳадисшунослик олий мактаби очилди. Марғилонда – фикҳ, Самарқандда – калом, Бухорода тасаввуфни ўрганишга ихтисослашган ўқув-тадқиқот марказларига асос солинди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ташаббуси билан 2018 йили ташкил этилган Ўзбекистон халқаро ислом академияси кўп қиррали таълим берувчи, маънавий-маърифий фаолият билан шуғулланувчи ва илмий-тадқиқот марказига айланиб бормоқда. Унда дунёвий ва диний билимларни ҳамда хорижий тилларни пухта ўзлаштирган, маърифатпарвар исломни халқ орасида тарғиб эта олиш салоҳиятига эга мутахассисларни тайёрловчи тизим шаклланимоқда, қиёсий диншунослик ва исломшунослик соҳаларида магистрлик ва докторлик изланишлари олиб борилмоқда.

2018 йилнинг 12 декабрида Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёевнинг ташаббуси билан қабул қилинган БМТ Бош Ассамблеясининг «Маърифат ва диний бағрикенглик» резолюцияси саводсизлик ва жаҳолатга барҳам бериш заруратидан ташқари, диний соҳадаги эркинликлар, динга эътиқод қилувчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларни камситишга йўл қўймасликни назарда тутди. Лотин Америкаси, Осиё, Африка ва бошқа қитъаларга мансуб элликдан ортиқ мамлакат Ўзбекистон томонидан киритилган ушбу ҳужжатга ҳаммуаллиф бўлиш истагини билдиргани ҳам диққатга сазовордир. Ундаги маданиятлараро ва конфессиялараро уйғунликка қаратилган ҳар қандай ташаббусни қўллаб-қувватлаш ҳамда ҳар қандай кўринишдаги камситишларнинг олдини олишга даъват мазкур ҳужжатнинг халқаро кўламда қизғин қўлланиши гарови бўлиб хизмат қилди.

Ислом цивилизацияси ютуқларини оммалаштириш йўлида охирги йилларда Ўзбекистонда олиб борилаётган ишларнинг эътирофи сифатида 2020 йилда Бухоро шаҳри «Ислом маданияти пойтахти» деган юксак шарафга муяссар бўлди. Бугунги кунда мамлакатдаги масжидларнинг умумий сони 2091 тани ташкил этиб, уларнинг 2016 таси жоме масжидидир.

Таълим, илм-фан ва инновацион ривожланиш. Мустақил тараққиёт йўлига қадам қўйилгач, кўндаланг турган энг муҳим вазифалардан бири таълим тизимини ислоҳ қилиш билан боғлиқ эди. Бу борада 1997 йил 29 августда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонун алоҳида аҳамият касб

этади. Унга кўра, таълим тизими мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими, олий таълим, олий ўқув юртидан кейинги таълим, мутахассислар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълим каби турларни қамраб олиши белгиланди. Қонун билан бир вақтда янги тизимни рўёбга чиқариш ва таълим соҳасидаги ишларни самарали ташкил этиш мақсадида «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» ҳам қабул қилинди.

Дастур 3 босқичдаги ислохотлар асосида амалга оширила бошланди. Унда 1 босқич – 1997–2001 йилларни қамраб олиб, ҳуқуқий-меъёрий, илмий-методик, молиявий-моддий шарт-шароитлар яратилиши, 2 босқич – 2001–2005 йилларни ўз ичига олиб, миллий дастур кенг миқёсда жорий этилиши, 3 босқич – 2005 йилдан бошланган бўлиб, таълим тизимини янада такомиллаштириш назарда тутилди.

Мазкур тизимнинг илк бўғини – мактабгача таълим соҳасида болалар яслилари, боғчалари, ясли боғчалар, соғломлаштириш, хонадон, мавсумий боғчалар ва бошқа турлари фаолият олиб борди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 24 июндаги «Давлатга қарашли бўлмаган мактабгача болалар муассасалари тармоғини ташкил этиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 313-Қарорига мувофиқ тижорат асосида фаолият юритадиган ва юқори сифатли хизмат кўрсатилишини таъминлайдиган давлатга қарашли бўлмаган мактабгача таълим муассасалари тармоғи юзага келди.

Таълимнинг барча босқичларида янги ўқув дастурлари, давлат таълим андазалари яратилди. Мактаб дарсликлари янгиланиб, такомиллаштириб борилди. 2004 йил 21 майда тасдиқланган «2004–2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш давлат умуммиллий дастури» доирасида янги мактаблар қурилди, бошқалари капитал таъмирланди; аниқ ва табиий фанлардан ўқув лабораториялар зарур ускуналар билан жиҳозланди.

Шунингдек, мактабнинг мажбурий бўлмаган икки йиллик (10–11 синфлар) юқори ўрта босқич ўрнига уч йиллик ўрта махсус, касб-хунар таълимини қамраб олувчи ва 9+3 тамойили асосидаги 12 йиллик мажбурий таълим жорий этилди. Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида эса 1500 тадан зиёд академик лицей ва касб-хунар коллежи фаолияти йўлга қўйилди.

Олий таълим тизимида қатор олий таълим муассасаларининг мақоми ва дастурлари ўзгартирилди, олий таълимга қабулнинг умуммиллий синов тизими жорий этилди, республика учун янги ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрланиши йўлга қўйилди. Олий таълим тизими 4 йиллик бакалавриат ва 2 йиллик магистратура босқичларидан иборат икки поғонали тизимга ўтди.

1992 йили 7 та вилоят педагогика институтига университет мақоми берилди. Мудофаа вазирлиги қошида Қуролли Кучлар академияси, Ички ишлар вазирлиги қошида Ички ишлар академияси, Банк-молия академияси, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети, Навоий давлат кончилик институти, Миллий рассомлик ва дизайн институти, Тошкент стоматология институти каби ўнлаб янги ўқув муассасалари ташкил этилди. 1995 йили Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида Давлат ва жамияти қурилиши (ҳозирги Давлат бошқаруви) академияси таъсис этилиб, раҳбарларни тайёрлаш йўлга қўйилди. Кейинчалик, бир йўналишдаги олий таълим муассасалари бирлаштирилди, янги ОТМлар иш бошлади. 2005 йили пойтахтимиздаги иккита тиббиёт олий таълим муассасаси негизида Тошкент тиббиёт академияси, 2012 йили Ўзбекистон давлат санъат ва Тошкент давлат маданият институтлари негизида Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти қайта ташкил этилди.

2000 йил 28 январда Тошкент давлат университетига «Миллий университет» мақоми берилди ва у Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, деб атала бошлади.

2002 йилда Буюк Британиянинг Халқаро Вестминстер ва Г.В. Плеханов номидаги Россия иқтисодиёт университетларининг, 2006 йил М.В. Ломоносов номидаги Москва давлат университетининг Тошкент шаҳридаги филиаллари, 2007 йил И.М. Губкин номидаги Россия нефть ва газ давлат университети, 2008 йил Сингапур менежментни ривожлантириш институти, 2009 йил Италиянинг Турин политехника ва 2014 йил Жанубий Кореянинг Инха университетларининг филиаллари очилди.

1992 йил 31 мартда илмий мутахассислар тайёрланишини ташкил этувчи ваколатли орган – Олий аттестация комиссияси ташкил этилди. Эътиборли жиҳати шундаки, мамлакатда мавжуд салоҳиятдан фойдаланган ҳолда илмий кенгашлар очилди ва уларда нафақат Ўзбекистон, балки хорижлик олимлар ўз диссертацияларини ҳимоя қилишди.

Шу билан бирга, таълим соҳасидаги қатор тизимли муаммолар ҳал этилмади. Масалан, таълим тизимининг бирламчи ва энг муҳим босқичи саналмиш мактабгача таълим эътибордан четда қолганидан ташқари, 1997–2016 йиллар давомида мактабгача таълим ташкилотлари сони 45 фоиздан кўпга камайиб кетди. Бундай қисқариш туғилиш даражаси юқори бўлган Андижон, Фарғона, Сурхондарё ва Тошкент вилоятлари каби ҳудудларда кескин кузатилди.

Шунингдек, таълим тизимида мустамлакачилик давридан мерос бўлиб қолган порахўрлик, таниш-билишчилик, бюджет маблағларини ўзлашти-

риш, мажбурий меҳнат сингари иллатларни йўқотиш ўрнига, уларнинг янада авж олиши учун шарт-шароит яратиб берилди. Оқибатда, таълим тизимидаги инкироз давлат ва жамият ҳаётининг бошқа барча тармоқларига ўта салбий таъсир кўрсатди.

Бошқа соҳаларга қараганда эътибордан четда қолган муҳим йўналишлардан яна бири илм-фандир. Тўғри, «Илм-фанни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш ва инновация фаолиятини ривожлантириш тўғрисида» (1992), «Илмий тадқиқот фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида» (2002), «Фан ва технологиялар ривожланишининг мувофиқлаштириш ва бошқаришни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» сингари фармон ва қарорлар қабул қилинди, Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитаси ташкил этилди. 2011 йилда Фанлар академиянинг Физика-техника институтида «Қайта тикланадиган энергия манбалари» илмий-ўқув маркази, 2012 йилда Иммунология институтида «Биотиббиёт» илмий-таълим инновацион маркази иш бошлади. Шу йили Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, Фанлар академияси Буюк Британиянинг Кембриж университети билан ҳамкорликда Юқори технологиялар ўқув-тажриба маркази ташкил этилди.

Шу билан бирга 2012 ва 2014 йилларда Фанлар академияси тузилмасини мақбуллаштириш ҳамда академик фан ва олий таълимнинг узвий боғлиқлигини мустаҳкамлаш мақсадида 7 та институт, 4 та минтақавий илмий марказ бўлинма тарзида қайта ташкил этилиб, йўналиши ва ихтисосликларига кўра тегишли олий таълим муассасаларига ўтказилди, қатор институтлар Фанлар академияси тизимида бирлаштирилди. Бироқ ислохотларнинг бир қисми амалда ўзини оқламади. Фан натижаларининг ишлаб чиқаришга татбиқ этиш, фан ва таълим узвий боғлиқлиги тизимли йўлга қўйилмаганлиги, салоҳиятли мутахассислар танқислиги, моддий-техника базаси эскирганлиги, ажратилаётган маблағларнинг етишмаслиги қатор муаммоларни юзага келтирди.

Шунга қарамай, олимлар маълум ютуқларга эришди. Хусусан, 2000 йили Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар жамғармаси (ҳозирги Шарқ қўлёзмалари маркази) дунёнинг энг бой қўлёзмалар хазинасидан бири сифатида ЮНЕСКО маданий мероси рўйхатига киритилди.

2007 йил октябрь ойида Майданак расадхонасида астрономлар куёш тизимида янги кичик сайёрани аниқлашди. 2009 йили Ҳарвард кичик планеталар маркази унга 210271 рақамини берди. 2010 йилда Мирзо Улуғбекнинг бутун дунёга машҳур Самарқанд астрономия мактаби шарафига «Самарқанд» деб ном берилди.

Археологлар томонидан Обираҳмат ғоридан неандертал ва замонавий кишилар қиёфасининг қолдиқлари топилиши Марказий Осиё минтақаси ҳам Ўрта Ер денгизи, Хитой каби илгари маълум бўлган қадимги дунё марказлари қаторига киришини кўрсатди.

Ўсимлик моддалари кимёси институти томонидан тайёрланган 10 жилдлик «Табиий бирикмалар» (Ўсимлик захиралари, тузилиши ва хоссалари) номли ноёб маълумотнома инглиз тилида Лондондаги Шпрингер нашриётида чоп этилди.

Аммо умумий ҳолда илм-фанни давлат ва жамият эҳтиёжлари, миллий тараққиёт талабларига мутаносиб тарзда ривожлантириш бўйича самарали давлат сиёсати ишлаб чиқилмади.

Янги Ўзбекистон босқичида таълим, илм-фанга муносабат тубдан ўзгарди. Аввало, мактабгача таълим соҳасини тубдан ривожлантиришга эътибор қаратилди. Президентнинг 2016 йил 29 декабрдаги «2017–2021 йилларда мактабгача таълим тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори қабул қилинди. Бу қарор асосида болаларнинг ҳар томонлама интеллектуал, ахлоқий, эстетик ва жисмоний ривожланиши учун илғор хорижий тажрибаларни инobatга олган ҳолда зарур шарт-шароитлар яратиш, мактабгача таълим муассасалари учун педагог мутахассисларни тайёрлаш ва малакасини ошириш, 2200 та мактабгача таълим муассасасининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, тизимда 50 та янги муассаса қуриш ҳамда мавжуд муассасаларнинг 1167 тасини реконструкция қилиш, 983 тасини мукамал таъмирлаш орқали кенгайтириш, болаларнинг мактабгача таълимга қамровини 1,5 баробар ошириш каби комплекс тадбирларни амалга ошириш белгиланган эди.

Президент томонидан 2017 йил 9 сентябрда «Мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Қарор, 30 сентябрда «Мактабгача таълим тизими бошқарувини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Фармон қабул қилинди. Президентнинг 2019 йил 8 майдаги Қарори билан Ўзбекистон Республикасининг мактабгача таълим тизимини 2030 йилгача бўлган даврда ривожлантириш концепцияси тасдиқланди ва унда масъул тузилмаларнинг асосий вазифалари белгилаб қўйилди. 2019 йили Ўзбекистон Республикасининг «Мактабгача таълим ва тарбия тўғрисида» Қонуни қабул қилинди.

Ҳозирда мактабгача таълим тизимида қатор ислохотлар амалга оширилмоқда, уларнинг барчаси болалар ва педагоглар манфаатлари йўлида хизмат қилишига, шунингдек, мактабгача таълим сифатини яхшилашга йўналтирилган. Хусусан, ЮНИСЕФнинг халқаро экспертлари билан биргаликда Жанубий Кореянинг илғор хорижий амалиёти ва тажрибалари асосида

мактабгача ёшдаги болаларни ривожлантириш бўйича Давлат талаблари ва «Илк қадам» мактабгача таълим муассасасининг давлат ўқув дастурлари тасдиқланди.

Мактаб таълимига ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқди. Ўтган йилларда ўзини ҳар томонлама оқламаган тўққиз йиллик умумий ўрта таълимдан воз кечилиб, 2017–2018 ўқув йилидан бошлаб ўн бир йиллик мактаб таълимининг тикланиши жамоатчилик томонидан ғоятда қўллаб-қувватланди.

Жамиятда ўқитувчи мавқеини ошириш ҳамда ўқув жараёнида қоғозбозчиликни бартараф этиш юзасидан чора-тадбирлар кўрилди. Таълим тизимининг мазкур бўғинида ҳам соҳани ривожлантириш бўйича ислохотларни ташкил этадиган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Таъкид этиш керакки, иқтидорли болаларни аниқлаш, уларни ўқитиш ва тарбиялаш бўйича яхлит тизим яратиш – давлат сиёсатининг муҳим йўналишига айланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2019 йил 20 февралда «Президент мактабларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарорни имзолади. Президент мактабларида таълим «STEAM» (табiiй фанлар, технологиялар, техник ижодкорлик, санъат, математика) дастури асосида 5-синфдан бошлаб инглиз тилида олиб борилади. Шунингдек, Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги ахборот-коммуникация технологиялари йўналишига оид фанларни чуқурлаштириб ўқитишга ихтисослаштирилган мактаб, Мирзо Улуғбек номидаги ихтисослаштирилган давлат умумтаълим мактаб-интернати ва Абу Али ибн Сино номидаги ёш биологлар ва кимёгарлар ихтисослаштирилган мактаб-интернати, Муҳаммад Ризо Эрнийёзбек ўғли Огаҳий, Исҳоқхон Ибрat, Абдулла Қодирий, Ҳамид Олимжон ва Зулфия, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ҳалима Худойбердиева, Муҳаммад Юсуф, Ибройим Юсупов каби маданиятимиз намоёндалари номида ижод мактаблари ташкил этилди. Шу муносабат билан Президентнинг 2019 йил 9 сентябрдаги Фармонида биноан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Президент, ижод ва ихтисослаштирилган мактабларни ривожлантириш агентлиги ташкил этилди.

2020 йили математика йўналишида 56 та кимё-биология йўналишида 27 та мактаб ташкил этилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 19 мартдаги «Физика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий-тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори билан 28 та таянч ва 175 та физика фани чуқурлаштириб ўқитиладиган мактаб (синф)лар ташкил этилиши белгиланди. Жумладан, 2021 йил 1 апрель куни Мирзо Улуғбек туманидаги Ядро физикаси институти жойлашган Улуғбек шаҳарчасида физикага ихтисослашган таянч мактабнинг расмий очилиш маросими бўлиб ўтди.

2020 йилдан ахборот технологияларига ихтисослашган мактаблар ҳам ташкил этила бошланди. 2023 йилга келиб, республиканинг барча шаҳар ва туманлари ахборот технологияларига ихтисослашган мактаблар тармоғи билан қамраб олинади. Шунингдек, 2018–2020 йилларда хусусий таълим муассасалари сони ҳам 6 баробарга ошиб, 140 тага етди.

Президентнинг 2018 йил 25 январдаги «Умумий ўрта, ўрта махсус ва касб-хунар таълими тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони профессионал таълим тизимида кенг кўламли ислохотларни бошлаб берди. Таълим тизимини иқтисодиёт ривожининг муҳим бўлагига айлантириш мақсадида коллежлар вазирликлар, идоралар, хўжалик бирлашмалари, тижорат банклари ва йирик корхоналарга бириктирилиши белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 27 июлдаги «Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, Қарори, 2018 йил 5 июндаги «Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарори, 2019 йил 11 июлдаги «Олий ва ўрта махсус таълим тизимига бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори, 2019 йил 8 октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги фармони олий таълим тизимида тубдан ислохотларни амалга оширишнинг меъёрий-ҳуқуқий асоси бўлди.

Сўнгги йилларда мавжуд олий таълим муассасалари негизида Ўзбекистон Халқаро ислом академияси, Ўзбекистон давлат хореография академияси, Транспорт университети ташкил этилди, Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети, «Ипак йўли» халқаро туризм университети, Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти, Қўқон университети, Юнус Ражабий номидаги Ўзбек миллий мусиқа санъати институти каби янги олий таълим муассасалари фаолияти йўлга қўйилди, Тошкент шаҳридаги ММФИ (Москва муҳандислик физикаси институти) Миллий ядро тадқиқотлари университетининг филиали, Тошкент шаҳар Пучон университети иш бошлади. Натижада Ўзбекистондаги олий таълим муассасаларининг сони 141 тага етди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 16 февралдаги «Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш

тўғрисида»ги Фармони илмий-тадқиқот соҳасида туб бурилиш ясаган хужжат ҳисобланиб, унда қатор хорижий мамлакатларнинг халқаро амалиётига мувофиқ 2017 йилнинг 1 июлидан бошлаб олий ўқув юртидан кейинги таълимнинг икки поғонали: диссертация ҳимоя қилиш ва тегишли фан тармоғи бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини беришни назарда тутувчи таянч докторантура; диссертация ҳимоя қилиш ва тегишли фан тармоғи бўйича фан доктори (Doctor of Science) илмий даражасини беришни назарда тутувчи докторантура тизими жорий этилди.

Ҳар йили республика миқёсида барча ихтисосликлар бўйича таянч докторантура ва докторантурага давлат бюджети ҳисобидан қабул улушлари 10 фоизга ошириб борилмоқда.

Таълим тизимидаги ислохотларнинг бари мамлакатда рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш, дунё тажрибасидаги таълим-фан-ишлаб чиқаришга асосланган «Университет 3.0» концепциясини рўёбга чиқариш, пировардида ёшларнинг фаровон келажагини таъминлашга йўналтирилган.

Нуфузли хорижий нашрларда мунтазам мақолалар чиқариб келаётган, шунингдек, шогирдлари илмий ишларини ўз вақтида ва сифатли ҳимоя қилган илмий раҳбарларга 2021 йилгача 3 тагача докторант ва мустақил изланувчи олиши мумкин бўлган бўлса, кейинги йилдан 5 тагача докторант ва 3 тагача мустақил изланувчи олиш ҳуқуқи берилади.

Шавкат Мирзиёев бошчилигида мамлакатда ҳар бир соҳани ривожлантиришда аввало, унинг илмини кучайтиришга эътибор берилди, фан ва олимларни қўллаб-қувватлаш – давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. 2019 йили Ўзбекистон тарихида биринчи бор «Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида»ги қонун, Президентнинг 2020 йилнинг 29 октябрдаги «Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги фармонининг қабул қилиниши мамлакат илм-фан тизимини ривожлантиришда катта воқеа саналади.

Президентнинг 2017 йил 17 февралдаги «Фанлар академияси фаолияти, илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори илм-фан ривожланишига хизмат қиладиган ислохотларни бошлаб берди. Унга мувофиқ 9 та илмий муассаса олий таълим тизимидан Фанлар академиясига қайтарилди. Президент томонидан С.Ю. Юнусов номидаги Ўсимлик моддалари кимёси институти, В.И. Романовский номидаги Математика институти, Ядро физикаси институти фаолиятини такомиллаштириш бўйича, шунингдек, иммунология ва инсон геномикаси, математика, кимё ва биология, физика бўйича илмий-тадқиқотларни ри-

вожлантириш юзасидан қарорлар қабул қилинди. Шунингдек, Тошкент музейи, Давлат ва ҳуқуқ институти ташкил этилди. Фанлар академияси тизимидаги илмий ташкилотларда GMP (Good management practice) талаблари асосида дори воситалари субстанцияларини ишлаб чиқариш технологиясини йўлга қўйиш бўйича Илмий-техник марказ, Биотиббий технологияларни мувофиқлаштириш маркази, Фитовирусология, Тиббиёт кимёси ва нозик органик синтез лабораториялари, Социолингвистика бўлими очилди. Ботаника институти марказий гербарийсига «Ўзбекистон Миллий гербарийси» мақоми берилди.

2017 йили Фанлар академиясининг янги аъзолари сайлови бўлиб ўтди ҳамда 32 нафар олим академикликка тасдиқланди. Бундан аввалги сайлов 22 йил олдин ўтказилган эди. Академиклар учун тўловлар уч баробарга оширилди. Президентнинг 2017 йил 1 ноябрдаги «Илмий-тадқиқот муассасаларининг инфратузилмасини янада мустаҳкамлаш ва инновацион фаолиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори билан илмий-тадқиқот муассасаларининг бино ва иншоотларини реконструкция қилиш ва капитал таъмирлаш ишлари олиб борилди, илмий ишланмаларни тижоратлаштириш бошланди. 2020 йилдан бошлаб базавий молиялаштиришга ўтказилди. Умуман, давлат бюджетидан тўғридан-тўғри молиялаштириш 2016 йилга нисбатан 7 бараварга ошди.

Тизимда олиб борилаётган ислохотлар натижасида 2021 йилга келиб, Фанлар академияси тизимида 2016 йилга нисбатан фан докторлари сони 2 баробарга (203 нафардан 428 га), фан номзодлари, фалсафа докторлари сони 1,5 баробарга (530 дан 797 нафарга) ошди, стажёр-тадқиқотчи институти жорий этилди.

Фанлар академияси «Бир камар, бир йўл» ташаббуси доирасида халқаро илмий ташкилотлар уюшмасининг таъсисчиларидан бирига айланди. Ўзбекистон биохилма-хиллик бўйича Глобал ахборот портали ассоциацияси аъзоси бўлди ва Ботаника институти, Ботаника боғи бу йўналишдаги ишларнинг асосий ижрочисига айланди. Ўзбекистон 2020 йилда Ядро бирлашган институти аъзолигига қайта тикланди.

Россия, Белоруссия, Германия, Хитой билан ҳамкорликдаги 4 та халқаро дастур доирасида 30 та қўшма илмий лойиҳа амалга оширилди. Шунингдек, ЮНЕСКО, МАГАТЭ, МААН, TWAS халқаро ташкилотлари, Миллий Фанлар академиялари, «Росатом» Давлат атом энергетикаси корпорацияси, Уммон султонлиги Миллий қўлёзмалар архиви, Корея Республикаси Маданий мерос жамғармаси билан ҳамкорлик қилмоқда.

2018 йили ўзбекистонлик археологлар Самарқандда зардуштийлик даврига оид ва тўрт қаторда жами 46та инсон қиёфалари чизилган ёғоч панно-

ни топишди. Унинг аҳамияти шундаки, Марказий Осиё тарихида бундай кўринишдаги бадиа биринчи бор топилди.

Фаннинг бошқа соҳаларида ҳам салмоқли ютуқларга эришилди. Хусусан, дори-дармончилик соҳасида «Рутан» воситаси, Қизил китобнинг 2 жилдли янги нашрини қайд этиш зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 29 ноябрдаги Фармони билан дунё фанининг замонавий ютуқлари, инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологиялар асосида иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва ижтимоий соҳани инновацион ривожлантириш, мамлакатнинг интеллектуал ва технологик салоҳиятини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси инновацион ривожланиш вазирлиги ташкил этилди. 2020 йилда «Инновацион фаолият тўғрисида» Қонун қабул қилинди.

Илмий-тадқиқот ишларига давлат буюртмасининг янги тартиби ишлаб чиқирилиб, давлат дастурлари доирасида 2018–2020 йилларда 16 та фан йўналиши бўйича умумий қиймати 765,7 млрд сўм бўлган жами 498 та мавзудаги амалий ҳамда инновацион лойиҳалар танловлари эълон қилинди. Республикада 31 185 нафар ходим илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари билан банд бўлиб, уларнинг 10 726 нафари ёки 28,8 фоизи илмий даражага эга, шундан 2553 нафар фан доктори, 7 472 нафар фан номзодлари (PhD) турли илмий-тадқиқот муассасалари ва илмий марказларда фаолият кўрсатмоқда.

Илк бор стартап лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш ва молиялаштириш тизими йўлга қўйилди ҳамда 35 та стартап лойиҳалар молиялаштирилди, «CAT Science Accelerator» илмий стартаплар платформаси ташкил этилди. «Сколково» билан ҳамкорлик доирасида ўзбекистонлик 25 та стартап «Софтлендинг» дастурида иштирок этди. Илғор технологиялар марказида мавжуд инфратузилма, хоналар, лаборатория ва асбоб-ускуналар билан таъминланган ҳолда юқори технологияли, кичик компаниялар учун стартап-акселератор ва стартап-инкубатор яратилди.

Халқаро илмий ҳамкорлик доирасида Германия, Россия ва Беларусь Республикалари билан жами 44 та қўшма илмий лойиҳа амалга оширилиши молиялаштирилди. Шунингдек, юқори технологик маҳсулотларни ишлаб чиқаришга қаратилган ва инновацияларга асосланган сармоя лойиҳалари амалга оширилди.

Президентнинг 2021 йил 1 апрелдаги «Илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш бўйича давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармони асосида ҳудудларда вазирликнинг бошқармалари ташкил этилди. 6 та йўналиш (Робототехника ва мехатроника, Учувчисиз парвоз этувчи қурилмалар, 3D прототиплаштириш, Аэрокосмик, Саноат

соҳасидаги интернет буюмлари ва 5G янги авлод тармоқлари лабораториялари) бўйича илғор технологиялар билан жиҳозланган лабораториялар, клиник биокимёвий таҳлил учун реактив тўпламларни ишлаб чиқарадиган «BioTesLab» корхонаси, телемедицинага асосланган «Muynoq telemedicine clinic» замонавий инновацион касалхонаси, Халқаро молекуляр аллергология маркази ташкил этилди.

Аграр соҳага инновацияларни жорий этиш ва «Ақлли қишлоқ хўжалиги» технологияларини амалиётга татбиқ этиш уруғчиликка асосланган кластерлар, МЧЖлар ташкил этилди. Полизчилик, боғдорчилик ва кўкаламзорлаштириш ишлари самарадорлигини ошириш мақсадида Оролбўйи халқаро инновация маркази томонидан «Мўйноқ» ва «Саманбай» илмий участкаларида 67 турдаги ноёб қовун навлари, 20 турдаги доривор ўсимликлар, шунингдек, мевали ва манзарали дарахтларни иқлимлаштириш ишлари олиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикасини 2019–2021 йилларда инновацион ривожлантириш стратегияси қабул қилинди. Стратегиянинг бош мақсади – инсон капиталини ривожлантириш, 2030 йилгача Глобал инновацион индекс кўрсаткичи бўйича жаҳоннинг 50 та илғор мамлакати таркибига кириш этиб белгиланди. 2020 йилда Ўзбекистон мазкур кўрсаткичда 29 поғона кўтарилиб, 93 ўрнини қайд этди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг йигирма тўққиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида «Халқимизнинг улуғвор қудрати жўш урган ҳозирги замонда Ўзбекистонда янги бир уйғониш – Учинчи Ренессанс даврига пойдевор яратилмоқда», деб таъкидлаган эди. Албатта, бунда таълим, илм-фан ва инновациялар ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Бу борада сўнгги йилларда амалга оширилаётган янги тизимли ислохотлар мазкур мақсадга хизмат қилиши табиий.

Ёшларга оид давлат сиёсати. Ўзбекистонда мустақилликнинг илк кунлариданоқ ёш авлодни баркамол қилиб тарбиялаш, уларнинг ҳаётга мустақил қадам қўйишлари учун барча зарур шароитларни яратишга қаратилган тизимли ишлар амалга оширилмоқда. Республика давлат мустақиллигини қўлга киритгач, биринчилардан бўлиб, 1991 йил 20 ноябрда «Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида»ги қонун қабул қилинганлиги бежиз эмас.

Кейинги йилларда ҳам ёшлар масалалари давлат сиёсатининг энг устувор йўналишларидан бири бўлиб келди. Ўзбекистон ҳукумати томонидан энг йирик давлат дастурлари – Ёшлар йили, Баркамол авлод йили, Оила йили, Соғлом она ва бола йили ҳамда бошқа бир қатор дастурлар қабул қи-

линдли ва уларда ёшлар учун муносиб жамиятни яратиш борасида белгиланган тадбирлар изчил, тизимли амалга ошириб келинмоқда.

Ўзбекистон Конституциясига мувофиқ, ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга, бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади. Шунингдек, Асосий Қонунда давлат ёшлар ташкилотларининг эркин фаолият юритишини кафолатлаши, ёш авлод ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари риоя этилишини таъминлаши белгилаб қўйилган.

Ўтган вақт давомида мамлакатда ёшларга ғамхўрлик қилиш, уларнинг фаровон ҳаёти, ёрқин келажаги, орзу-интилишларига кўмаклашиш борасидаги ишларга мустаҳкам ҳуқуқий асос яратилди, ёшлар билан ишлашнинг ўзига хос механизми шакллантирилди ва амалиётга татбиқ этилди.

2016 йилга келиб, Ўзбекистонда ёшлар соҳасидаги ишлар ҳолати ва уларнинг таҳлили ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш, жумладан, ёшларнинг бандлигини таъминлаш ва уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш, жамият ҳаётидаги иштироки ва фаоллигини оширишга қаратилган тизимли ишларни амалга ошириш зарурлигини кўрсатди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг бевосита ташаббуси ва амалий кўмаги асосида мамлакатимизда ёшлар сиёсати мутлақо янги босқичга олиб чиқилди. Шу мақсадда, 2016 йили «Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинди. Бу қонун замон талабларидан келиб чиққан ҳолда ёшларга оид давлат сиёсатининг устувор йўналишларини белгилаб берди. Ушбу ҳужжат асосида ёшлар билан ишлашнинг янги усуллари ҳаётга кенг татбиқ этилмоқда.

Қонунда, ёшларнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳамда бошқа ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг сифатли билим олишини таъминлаш, жисмоний, интеллектуал ва ахлоқий жиҳатдан камол топишига кўмаклашиш, бандлигини таъминлаш, иқтидорли ёшлар ва ёш оилаларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш каби соҳалар ёшларга оид давлат сиёсатининг асосий йўналишлари этиб белгиланган.

Ёшларга оид давлат сиёсатини амалга ошириш жараёнида иштирок этувчи органлар ва ташкилотларнинг вазифалари, ваколатлари ҳамда мажбуриятлари белгилаб берилган. Ушбу сиёсатни амалга оширишда жамоат ташкилотлари, биринчи навбатда, ёшлар ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва аҳамиятини оширишга қаратилган қоидалар акс эттирилган.

2017 йилнинг февраль ойида қабул қилинган «2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси» ёшларга оид давлат сиёсатини янада такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини белгилаб берди.

Ҳаракатлар стратегиясини амалга ошириш жараёнида ёшларга оид давлат сиёсати янги даражага кўтарилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан мамлакат тарихида илк бор 30 июнь «Ёшлар куни» деб эълон қилинди. «Ўзбекистон Республикаси ёшлари кунини белгилаш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қабул қилиниши мамлакатимизда ёшлар масаласи устувор вазифа эканини яна бир бор тасдиқлади.

2016–2020 йиллар давомида ёшлар сиёсатига доир жами 70 дан ортиқ қонун ва қонуности ҳужжатлари қабул қилинди.

Ўзбекистонда ёшларга оид давлат сиёсатини 2025 йилгача ривожлантириш концепцияси, 2019–2023 йилларга мўлжалланган «Жисмоний тарбия ва оммавий спортни ривожлантириш концепцияси», 2020–2025 йилларга мўлжалланган «Китобхонликни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш миллий дастури» шулар жумласидандир.

Маҳаллаларда жамоатчилик асосида фаолият юритадиган фуқаролар йиғини раисининг ўринбосари – ёшлар масалалари бўйича маслаҳатчи лавозимлари жорий этилди. Бу эса ёшларга оид давлат сиёсатининг энг қуйи бўғинларда ҳам изчиллик билан амалга ошириш, маҳаллаларда истиқомат қилаётган уюшмаган ёшлар билан ишлаш тизимини такомиллаштиришга замин яратди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширишда иштирок этувчи ваколатли идоралар фаолиятини мувофиқлаштириш, Ўзбекистон Республикасининг «Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида»ги Қонунини ҳаётга тўлақонли жорий этиш мақсадида Ёшлар масалалари бўйича республика идоралараро кенгаши ташкил этилди.

Ўз навбатида Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси раиси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлар ва шаҳарлар ҳокимлари раислигида Ёшлар масалалари бўйича ҳудудий идоралараро кенгашлар фаолияти йўлга қўйилди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатида Ёшлар, маданият ва спорт масалалари қўмитаси, Қонунчилик палатасида Ёшлар масалалари бўйича комиссия ташкил этилди.

Бу йўналишдаги ишлар давом эттирилиб, Олий Мажлис Сенати ва Қонунчилик палатаси қошида Ёшлар парламентлари, Инновацион ривожланиш вазирлиги қошида Ёшлар академияси ташкил этилди.

Ёшларни қизиқтираётган долзарб масалалар бўйича фикр алмашиш, уларнинг таклиф ва тавсияларини ўрганиш, мавжуд муаммоларга амалий ечим топиш мақсадида «Ёшлар пресс клуби» фаолияти йўлга қўйилди.

2017 йилнинг 30 июнь куни «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракатининг навбатдаги қурултойида республика ёшлари ташаббуси билан Ўзбекистон Ёшлар иттифоқи ташкил топди. Бу ташкилот 11 миллиондан ортиқ ёшларни ўз атрофида бирлаштиришга муваффақ бўлди.

Ёшларга оид давлат сиёсатини босқичма-босқич, самарали ташкил этиш масалалари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 5 июлдаги «Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги Фармонида ўз аксини топди.

Ўзбекистон ёшлар иттифоқи Марказий Кенгаши қошида ёшларнинг хоҳиш ва интилишларидан келиб чиқиб, 26 та нодавлат-нотижорат ташкилотлари ташкил этилди.

Ўзбекистон ёшлар иттифоқининг республика бўйича 19 875 мингдан зиёд бошланғич ташкилотлари фаолияти йўлга қўйилди.

Ўзбекистон ёшлари умумжаҳон ассоциацияси, Имконияти чекланган болалар ва ёшлар маркази, Республика ёш олимлар кенгаши, Ёш ижодкорлар кенгаши, Ёш киноижодкорлар кенгаши, Ёш фермерлар кенгаши, Ёшлар туризми агентлиги, Ёшлар медиа маркази, Ёшлар наشريёт уйи кабилар шулар жумласидандир.

Шунингдек, ёшларни ўйлантираётган долзарб масалаларни тизимли ўрганиш, уларнинг ташаббус ва интилишларини қўллаб-қувватлаш мақсадида Ўзбекистон ёшлар иттифоқи тизимида «Ёшлар қабулхоналари» ташкил этилди.

2017 йилдан бошлаб, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши раиси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлар ва шаҳарлар ҳокимларининг ёшлар масалалари бўйича ўринбосари лавозими 2018 йилдан бошлаб, олий таълим муассасаларида ёшлар билан ишлаш бўйича проректор лавозими жорий этилди.

Мамлакатимизда ёшларнинг малакали мутахассис бўлиб етишиши, жумладан, хориждаги нуфузли олий ўқув юртларида таҳсил олишлари учун зарур шарт-шароитлар яратиш борасида ҳам бир қатор ишлар амалга оширилди.

Ёш раҳбарлар масаласига мамлакат тараққиётининг муҳим омилларидан бири сифатида қаралиши натижасида, 2021 йилга келиб, давлат ҳокимияти ва хўжалик бошқаруви органларидаги раҳбар лавозимларда 4103 нафар ташаббускор ва истеъдодли ёш раҳбарлар (897 таси хотин-қизлар) фаолият юритишига эришилди.

Амалга оширилган ишлар натижасида ёшларнинг сиёсий фаоллиги ҳам сезиларли даражада ошди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий

Мажлиси Қонунчилик Палатасига ўтказилган сайловларда 9 нафар (6 фоииз) ёшлар депутат этиб сайланган бўлса, маҳаллий кенгашлар депутатларининг 10 фоиизини ёшлар ташкил этмокда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 25 сентябрдаги Фармонида мувофик, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Мутахассисларни хорижда тайёрлаш ва ватандошлар билан мулоқот қилиш бўйича «Эл-юрт умиди» жамғармасининг ташкил этилиши ана шундай эзгу мақсад йўлидаги муҳим қадамлардан бири бўлди.

2018–2021 йилларда Жамғарма томонидан дунёнинг ривожланган 35 та давлатидаги 200 дан зиёд университет ва илмий марказлар билан ҳамкорликда мингдан ортиқ йигит-қизларнинг магистратура ҳамда докторантура таълим дастурларида малака ошириш, стажировка ўташ амалиёти йўлга қўйилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 июндаги «Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатини тубдан ислоҳ қилиш ва янги босқичга олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони, «Ўзбекистон Республикаси ёшлар ишлари агентлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги Қарори ёшлар сиёсатини янги босқичга олиб чиқишга қаратилган муҳим қадамлардан бўлди.

Ёшлар ишлари агентлиги ёшларга оид давлат сиёсатини ишлаб чиқувчи ва амалга оширувчи, шунингдек, ёшларнинг интеллектуал, ижодий ва бошқа йўналишдаги салоҳиятини камол топтириш учун шароитлар яратишга қаратилган ижтимоий-иқтисодий, ташкилий ва ҳуқуқий чора-тадбирларни тизимли равишда амалга оширувчи давлат бошқарув органи ҳисобланиб, ўз ваколати доирасида қабул қилган қарорлари ёшларга оид давлат сиёсатини рўёбга чиқаришда иштирок этувчи барча давлат органлари ва ташкилотлар, мансабдор шахслар учун мажбурийлиги белгилаб қўйилди.

Ёшлар билан доимий мулоқот ҳамда ҳокимлар, судлар, прокуратура, ички ишлар органлари, соғлиқни сақлаш ва халқ таълими ташкилотлари раҳбарларининг ёшлар олдида ҳисобот бериш амалиётининг жорий этилгани юртимиз тараққиётининг янги босқичидаги ёшларга оид давлат сиёсатининг ўзига хос жиҳати бўлди.

Ўн бир йиллик таълим тизимида ўтилиши муносабати билан республикамизнинг туман ва шаҳарларида бўшаб қолган коллежлар базасида 46 та «Ёшлар марказлари» фаолияти йўлга қўйилди. Уларнинг негизида кутубхона ва китоб дўконлари, ёшлар кинотеатрлари, тўғарақлар, шунингдек ёшларни, айниқса, уларнинг уюшмаган қисмини 6 ойгача бўлган муддатда касб-хунарга бепул ўқитиш марказлари ташкил этилди.

Адашиб жиноят йўлига кириб қолган ёшларни ижтимоий фаол ҳаётга қайтариш бўйича ҳам бир қатор янги ташаббуслар амалга оширилди. Жумладан, содир этган жиноий қилмишидан чин кўнгилдан пушаймон бўлган 969 нафар ёшлар «Ёшлар кафиллиги» асосида суд залидан озод қилинди.

1999 йили мамлакатимизда «Зулфия» номидаги давлат мукофотининг таъсис этилиши, қизларни баркамол қилиб тарбиялаш, уларнинг ижтимоий ва ижодий фаоллигини ошириш ҳамда ташаббусларини қўллаб-қувватлашга қаратилган муҳим қадам бўлди. 1999–2020 йиллар давомида ушбу мукофот билан 322 нафар ёш хотин-қизлар муносиб тақдирланди.

Ўзбекистонда фаол, ташаббускор ва фидойи ёшларни рағбатлантириш мақсадида 2003 йили «Ўзбекистон белгиси» кўкрак нишони таъсис этилган эди. Мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол иштирок этаётган ёшларни рағбатлантириш «Камолот» ЁИХ Марказий Кенгаши томонидан амалга оширила бошланди. 2003–2020 йиллар давомида ушбу мукофот билан 1000 нафардан ортиқ ёшлар тақдирланганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

2016 йилдан бошлаб бу масалага янада жиддий эътибор қаратила бошланди. Республикада турли соҳа ва тармоқларда юксак натижа ва ютуқларга эришаётган йигитларни тақдирлаш мақсадида «Мард ўғлон» давлат мукофоти, шунингдек, ёшларга оид давлат сиёсатини амалга ошириш, ўқиш, меҳнат ва жамоат ишларида ҳар томонлама фаол иштирок этаётган ёшларни тақдирлаш мақсадида «Келажак бунёдкори» медали таъсис этилди.

Мамлакатимизда ёш оилаларнинг ижтимоий-маиший муаммоларини ҳал этиш масалалари ҳам устувор вазифага айланди.

2014–2020 йиллар давомида республикада истиқомат қилаётган жами 8 117 та ёш оила имтиёзли асосда уй-жой билан таъминланди.

Бундай уй-жой ва хонадонлар биринчи навбатда имконияти чекланган ёшлар, ижод, фан билан машғул, ёшларга оид турли лойиҳаларда фаол иштирок этаётган йигит-қизларга имтиёзли асосида харид қилиб олиши учун берилди.

Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 23 сентябрдаги «Мамлакат ижтимоий ҳаётида фаол иштирок этаётган ёш оилаларни уй-жой билан таъминлашда қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида», 2019 йил 11 сентябрдаги «Мамлакат ижтимоий ҳаётида фаол иштирок этаётган ёш оилаларни уй-жой билан таъминлашни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарорлари ёш оилаларни уй-жой билан таъминлашнинг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштирди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2020 йил 8 октябрь куни кенгайтирилган тарзда ўтказилган видеоселектор йиғилишида

Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан уюшмаган, ишсиз ва ёрдамга мухтож ёшлар билан ишлашда янгича тартиб – «Ёшлар дафтари» жорий этилди.

Шу мақсадда Республиканинг 9 168 та маҳаллада 18–30 ёшдаги 5,5 миллионга яқин ёшлар билан бирма-бир мулоқотлар ўтказилди. Ҳар бир вилоят, туман (шаҳар) ва маҳалла кесимида «Ёшлар баланси» шакллантирилди. Ўрганиш натижалари бўйича, ёшларнинг эҳтиёжлари ва қизиқишларидан келиб чиқиб, уларни касб-хунарга ўқитиш, бандлигини таъминлаш, бизнес ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, ижтимоий ҳимоясини кучайтириш ва муаммоларини ҳал этиш бўйича «Ёшлар дастурлари» ишлаб чиқилиб, ижроси назоратга олинди.

2021 йилнинг биринчи ярим йиллиги якунига кўра, ўн саккиз ёшга тўлган ва ўттиз ёшдан ошмаган ижтимоий ҳимояга, иқтисодий ва психологик қўллаб-қувватлашга мухтож, уюшмаган ва ишсиз 559 700 ёшлар маҳаллалар кесимида «Ёшлар дафтари»га киритилди.

Бундан ташқари, «Ёшлар дафтари» тизимини электрон юритиш мақсадида 9 та давлат органларининг ёшларга оид 17 та ахборот ресурсларига интеграция қилинган www.daftar.mehnat.uz электрон платформаси ишга туширилди.

«Ёшлар дафтари»га киритилган ёшлар тадбиркорлик ва касб-хунарга ўқитилиши, иш билан таъминланиши, етакчи тадбиркор ва уста хунарамандларга бириктирилиши, уларга микрокредитлар ажратилиши, «Ёшлар дафтари» жамғармаси томонидан молиявий, тиббий, ҳуқуқий ва психологик ёрдам кўрсатилиши, шунингдек, қишлоқ ҳудудларида истиқомат қилаётган ишсиз ёшларга деҳқончилик учун 1 гектаргача ер майдонлари ажратилиши белгилаб қўйилди.

2021 йилдан ҳудудий ва маҳаллий ҳокимликлар қошида «Ёшлар дафтари»га киритилган ёшларнинг муаммоларини ҳал қилишга кўмаклашиш мақсадида «Ёшлар жамғарма»лари ташкил этилди.

Республиканинг барча ҳудудларида ёшларнинг муаммолари, таклиф ва истакларини «маҳаллабай» ўрганиш тизими жорий этилди.

Республиканинг 206 та туман (шаҳар)ларида ёшлар билан ишлашнинг янгича тизимини жорий этиш бўйича маҳаллий ҳокимликлар томонидан Ёшлар дастурлари тасдиқланиб, ижроси бўйича алоҳида электрон платформа ишга туширилди ва мониторинги йўлга қўйилди.

2020 йил 25 декабрь куни илк бор Ўзбекистон Республикаси Президенти иштирокида «Ўзбекистон ёшлари форуми» ўтказилиб, унда 30 минг нафардан ортиқ ёшлар иштирок этди. Форумда давлат раҳбари томонидан ёшларни қўллаб-қувватлаш бўйича 2 та асосий йўналишда – ёшлар тадбиркорли-

гини қўллаб-қувватлаш, уларни касб-хунарга ўқитиш орқали бандлигини таъминлаш; ёшларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича 34 та устувор вазифалар белгилаб берилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасига мувофиқ 2021 йил – «Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили» деб эълон қилинди.

2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили»да амалга оширишга оид Давлат дастури қабул қилинди.

Ушбу Давлат дастурининг 28 та бандида ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга қаратилган вазифалар белгилаб берилди.

2021 йилнинг январь ва апрель ойларида ёшлар билан ишлаш самарадорлигини тубдан ошириш, ишсиз ёшларнинг бандлигини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти раҳбарлигида 2 маротаба кенгайтирилган тарзда видеоселектор йиғилиши ўтказилди.

Йиғилишларда Давлат раҳбари томонидан ишсиз ёшларнинг бандлигини таъминлаш ва уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этишга қаратилган амалий чора-тадбирлар ижроси танқидий кўриб чиқилди ва ҳал этилиши зарур бўлган долзарб вазифалар белгилаб берилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 20 апрелдаги «Ёшларнинг тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва бандлигига кўмаклашиш, уларни ижтимоий ҳимоя қилиш ҳамда бўш вақтини мазмунли ташкил этишга оид кўшимча чора-тадбирлар тўрисида»даги Фармони ҳамда 2021 йил 21 апрелдаги «Ёшлар саноат ва тадбиркорлик зоналари фаолиятини ташкил этиш ҳамда ёшларнинг тадбиркорликка оид ташаббусларини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»даги Қарори ёшлар соҳасида ҳал этилиши зарур бўлган долзарб вазифалар ижросини таъминлашда муҳим ҳуқуқий асос бўлди.

Мамлакатимизда мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб, ёшлар билан олиб борилаётган маънавий-маърифий ишлар, уларнинг маънавий камолоти, ахлоқий тарбияси масалаларига ёшларга оид давлат сиёсатининг устувор вазифаларидан бири сифатида қараб келинмоқда.

Ушбу долзарб вазифаларни самарали ҳал этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 28 июлдаги «Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани ривожлантиришни янги босқичга кўтариш тўғрисида»ги Қарори билан Республика Маънавият ва маърифат маркази ташкил этилди.

Бугунги кунда Марказ Ўзбекистон Республикаси Президенти раислигидаги Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг ижро органи ҳисобланади. Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳамда барча туман (шаҳар)ларда ҳокимлар раҳбарлигидаги Маънавият ва маърифат кенгашлари фаолият юритмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 мартдаги «Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори Республика Маънавият ва маърифат маркази фаолиятини янги босқичга кўтариш борасида муҳим қадам бўлди. Марказ ҳузурида Ижтимоий-маънавий тадқиқотлар институти ташкил этилди.

2021 йил 1 апрелдан бошлаб талабалар сони ва идоравий бўйсинуvidан қатъи назар, барча олий таълим муассасалари ва уларнинг филиалларида маънавий-маърифий ва ёшлар ишлари бўйича проректор лавозими жорий этилди.

Республикадаги 10 мингта умумтаълим мактабларида ижодий-маданий масалалар бўйича тарғиботчи лавозими жорий этилиб, бу ишларга шоир, ёзувчи ва журналистлар жалб қилинди.

Давлат томонидан тадбиркорликка берилаётган эътибор ва соҳада амалга оширилаётган ислохотлар туфайли уларнинг сони йилдан-йилга сезиларли даражада ўсганлигига қарамасдан, ёшларни иш билан таъминлаш муаммоси кескинлигича қолган эди.

2016 йилга келиб мамлакатда ёшлар ўртасидаги ишсизлик даражаси сезиларли даражада ортди. Ўзбекистонда бу муаммони ечиш вазифаси долзарб масалага айланди.

2016 йилдан бошлаб, Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан ёшларни тадбиркорликка жалб этиш орқали бандлигини таъминлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди ва бу борадаги ишлар тизимли ташкил этилди.

2018 йил 27 июнь куни ёшларни кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка кенг жалб этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Yoshlar – kelajagimiz» давлат дастури тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди. Ушбу ҳужжат асосида ёш тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш жамғармаси ташкил этилди.

«Yoshlar – kelajagimiz» Давлат дастури ижросини таъминлаш бўйича ўтган давр мобайнида бир қатор ишлар амалга оширилди.

Хусусан, 2018–2020 йиллар давомида Давлат дастури доирасида ёшларнинг 8 635 та бизнес лойиҳаларига жами 1 трлн 830 млрд сўм миқдоридан имтиёзли кредит маблағлари ажратиш орқали 42 421 тадан ортиқ янги иш ўрни яратишга эришилди.

Бундан ташқари, ҳудудларда жами 20 та «Yosh tadbirkorlar» коворкинг-марказлари ҳамда 212 та «Yoshlar mehnat guzari» комплекслари фойдаланишга топширилди ҳамда уларда жами 2 380 та янги иш ўринлари яратилди.

Ёшларнинг стартап ғоялари ва лойиҳаларини қўллаб-қувватлаш, ёшларга стартап лойиҳани ишлаб чиқиш, лойиҳани амалиётга татбиқ қилиш жараёнларини ўргатиш, ёшларнинг истиқболли стартап лойиҳаларига грант маблағлари ажратиш мақсадида «Стартап ташаббуслар»и дастури амалга оширила бошланди.

«Бир миллион дастурчи» лойиҳаси доирасида ёшлар бепул ўқитилиб, уларнинг 168 минг нафардан ортиғи ўқишларни муваффақиятли якунлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2019 йилнинг март ойида ёшларни маънавий-маданий, интеллектуал ва жисмоний жиҳатдан камолга етказиш ҳамда уларнинг бандлигини таъминлаш борасида илгари сурилган бешта муҳим ташаббус ёшларга оид давлат сиёсатини такомиллаштириш йўлида янги қадам бўлди.

Беш муҳим ташаббус дастлаб Бўка, Куйичирчиқ ва Учтепа туманларида тажриба сифатида жорий этилди. Шунингдек, 42 та туман (шаҳар)ларнинг 168 та олис ва оғир аҳволдаги маҳаллаларида бу тажриба муваффақиятли амалга оширилди.

Туман ва шаҳарлар кесимида беш муҳим ташаббусни жорий этиш бўйича аниқ ва самарали чора-тадбирлар белгилаб олинди. Ҳар битта вилоят ва туман шаҳар ҳокимлари томонидан беш ташаббус бўйича қарорлар қабул қилинди.

Ўзбекистон ёшлар иттифоқи қошида «5 ташаббус лойиҳа офиси» нодавлат нотижорат ташкилоти фаолияти йўлга қўйилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида Ёшлар ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро конвенцияни қабул қилиш таклифи билан чиқди. Глобаллашув ва ахборот-коммуникация технологиялари жадал ривожланиб бораётган бугунги шароитда ёшларга оид сиёсатни шакллантириш ва амалга оширишга қаратилган халқаро ҳуқуқий ҳужжат жаҳон ҳамжамияти томонидан маъқулланди.

Давлат раҳбарининг бу ташаббуси ёшлар масалалари Ўзбекистон Республикасининг нафақат ички, балки ташқи сиёсатида ҳам устувор эканлигини яна бир бор тасдиқлади.

Республика Президентининг ёшлар масалалари бўйича изчил сиёсати 2021 йил 30 июнда Тошкентда «Янги Ўзбекистон ёшлари, бирлашайлик!» шиори остида ўтган «Талаба ва ёшлар Форуми»да яна бир бор намоён бўлди. Давлат раҳбари ушбу форумда ёшлар орасидан янги авлод берунийла-

рини, ибн сино ва улуғбекларини, хоразмий ва фарғонийларини тарбиялаб, вояга етказиш, бундан буён ҳар қандай сармоявий лойиҳанинг бош мақсади, аввало, ёшлар бандлиги масаласини ҳал этишга қаратилиши кераклиги, бу ҳамма жойда ўзгармас қоидага айланиши зарурлигини таъкидлаб, ёш авлоднинг дунё ҳамжамиятида рақобатбардош бўлиб вояга етишлари учун барча шарт-шароитларни яратиш борасида давлат ва жамият олдида турган долзарб вазифаларни кун тартибига қўйди.

Маданий ҳаёт. Мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ миллий ўзликни англаш, халқнинг маънавий меросини тиклашга интилиш кучайди. 1991 йилнинг сентябрь ойида Тошкент шаҳрида Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллиги кенг нишонланди. Кейинчалик Ўзбекистон, минтақа, умуман, жаҳон цивилизациясига муносиб ҳисса қўшган буюк ватандошларимиз ва маданият намояндаларининг ҳамда кўҳна шаҳарларимизнинг юбилейлари нишонланди. Мазкур тадбирлар Ўзбекистон 1993 йилда БМТнинг ЮНЕСКО ташкилотига аъзо бўлганидан кейин ўзаро ҳамкорликда ташкил этиладиган бўлди. Хусусан, 1994 йилда Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги, 1996 йил Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги Парижда ҳам ўтказилди. 1996 йилда Темурийлар тарихи давлат музейи ташкил этилди.

Тарихий шахслар ва Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллиги, Шаҳрисабз ва Қарши шаҳарларининг 2700 йиллиги, Бухоро, Хива, Термиз шаҳарларининг 2500 йиллиги, Тошкентнинг 2200 йиллиги, Марғилон ва Қўқоннинг 2000 йиллиги нишонланиши баробарида қатор меъморий ёдгорликлар таъмирланди. Хусусан, Регистон майдони, Амир Темур мақбараси, Шоҳизинда, Доруттиловат, Доруссаодат ансамбллари, Шайх Шамсиддин Кулол мақбараси, Калта минор каби маданий мерос объектларида таъмирлаш ишлари олиб борилди. 1991 йилда Хива, 1994 йилда Бухоро, кейинчалик, Шаҳрисабз – Бутунжаҳон тарихий-маданий мероси рўйхатига, 2001 йили Самарқанд «Шаҳар – маданиятлар чорраҳаси» деб номланган рўйхатга киритилди. Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича Ислом ташкилоти – ISESCO 2007 йил Тошкент шаҳрини «Ислом маданияти пойтахти» деб эълон қилди.

Халқимиз ўтмишидаги тарихий ҳақиқатни тиклаш ҳамда қатағон қилинган ватандошларимизнинг хотираларини абадийлаштириш йўналишида тадбирлар амалга оширилди. 2002 йилдан 31 августда Қатағон қурбонларини хотирлаш куни сифатида нишонлана бошланди ва шу йили Қатағон қурбонлари хотираси музейи очилди.

Ўзбекистон Республикаси ЮНЕСКОнинг «Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш конвенцияси»ни ратификация қилди. ЮНЕСКО томонидан юритиладиган инсониятнинг номоддий маданий мероси Репрезента-

тив рўйхатидан Шашмаком (2008), Бойсун маданий муҳити (2008), Наврўз (2009), Катта ашула (2009), Аския (2014) ўрин олди.

Моддий ва номоддий маданий меросни сақлаб қолиш, дунё ҳамжамиятига Ўзбекистон маданиятини танитишда 1996 йилда «Ёдгорлик» ва бошқа жамғармалар негизида ташкил этилган халқаро «Олтин мерос» хайрия жамғармаси фаолиятини ҳам қайд этиш жоиз. Хусусан, бу ташкилот томонидан Шодмалик ота каби ёдгорлик мажмуалари бунёд этилди, ҳунармандлик соҳаси қўллаб-қувватланди.

Мустақиллик йилларида анъанавий маданиятга эътибор кучайди. Президентнинг 1997 йил 31 мартдаги «Халқ бадиий ҳунармандчиликлари ва амалий санъатини янада ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонида амалий безак санъати аҳамиятини ошириш, қўлда бадиий буюмларни тайёрлашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чоралари белгиланди. Жумладан, «Ўзбекистон Республикаси халқ устаси» фахрий унвони таъсис этилди, «Ҳунарманд» уюшмаси ташкил қилинди. Ҳунармандлар даромад солиғидан озод этилди. Бу тадбирлар бадиий кулоллик, кандакорлик, заргарлик, зардўзлик, гиламдўзлик, ёғоч ва ганч ўймакорлиги, наққошлик, лакли миниатюра каби турларини ривожланишига қулай шарт-шароит яратди. Нурота каштачилиги, Марғилон ва Қўқоннинг қўлда ипак матолар тўқиш анъаналари қайта тиклана бошланди.

XX асрнинг 90-йиллари бошларидан мустақиллик ғоясининг таркибий қисми сифатида янги эстетика шаҳарсозликда ва республика шаҳарларининг меъморий қиёфасида, шунингдек, монументал санъатда ўз аксини топди. Ўрта аср намуналарига ўхшатиб қурилган гумбазлар билан безатилган замонавий бинолар билан бир қаторда, жаҳон меъморчилигининг етакчи тенденцияларини ўзида мужассам этган банклар, меҳмонхоналар ва офисларнинг кўп қаватли бинолари қад кўтарди.

Ўзбекистон мустақилликка эришиши билан тасвирий санъат фалсафаси ва концепциясида янги бурилиш юз берди. Миллий ўзига хосликни излаш рангтасвирда янги мавзулар репертуарини шакллантириб, янги ижодий йўналиш ва дунёқарашдаги ўзгаришларга олиб келди.

Ўзбекистон замонавий тасвирий санъати муайян услубий устуворликлар алмашинувини – реалистик рассомлик анъаналарини қайта ишлаш ва шарқ миниатюралари анъаналарини турли хил талқинларидан, то авангард лойиҳаларига қадар ўзгаришни бошдан кечирди.

1997 йили Ўзбекистонда биринчи бор Бадиий академия ташкил этилди. 2002 йили Тошкент фото уйи, 2004 йили Ўзбекистон тасвирий санъат

галереяси, 2005 йили Ўзбек либослари галереяси, 2006 йили Маданият ва санъат кўргазмаси иш бошлади.

Ўзбекистоннинг замонавий тасвирий санъатида, айниқса, тарихий жанр ниҳоятда оммавийлашди. Натижада, Амир Темур, Бобур, Улуғбек ва бошқа тарихий шахсларнинг кўп сонли портретлари, тарихий композициялар яратилди. Миллий намояндалар – ҳукмдорлар, шоирлар, мутафаккирлар ва олимларга атаб ҳайкаллар ўрнатилди.

Ўзбекистон мустақилликка эришилгач, бадиий ифода эркинлиги ва ижодкорлик устидан давлат цензураси бекор қилинди. Миллий ва умуминсоний қадриятлар симбиози янги маданий сиёсатнинг асосий тамойиллардан бири сифатида қарор топди – бу икки компонент Ўзбекистон бадиий санъатидаги замонавий эстетик изланишларга ўзига хослик бағишлади.

Мустақиллик йилларида композиторликнинг ривожланишида, мусиқий асарлар мавзу палитрасининг кенгайиши кузатилиб, улар тарихий, фантастика, замонавий ва давримизнинг долзарб муаммолар доирасини қамраб олади. Шунингдек, ўзбек композиторларининг Япония, Жанубий Корея, Туркия, Германия, Франциядаги ҳамкасблари ва мусиқий гуруҳлари билан ижодий мулоқот ўрнатишлари ҳам улар ижодига самарали таъсир кўрсатиб, янги оҳанглар ва мавзулар билан бойитди.

1996 йилдан «Ўзбекистон – Ватаним маним» мавзуида кўшиқлар кўрик-танлови ўтказила бошланди. Анъанавий ўтказилиб келинаётган «Наврўз садолари» миллий чолғу ансамбллари ва оркестрларининг республика фестивали 2015 йилга келиб, кўп овозли халқ чолғулари ансамбли ва оркестрларининг халқаро мусиқа кўрик-фестивали даражасига кўтарилди.

Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 11 мартдаги қабул қилинган Қарори билан ҳар икки йилда бир маротаба Самарқанд шаҳрида «Шарқ тароналари» халқаро мусиқа фестивали ўтказила бошланди.

Президентнинг Қарорига мувофиқ 1997 йили Тошкент давлат миллий рақс ва хореография олий мактаби тузилди. 2002 йили эса Тошкент давлат консерваторияси Ўзбекистон давлат консерваториясига айлантирилди.

Президентнинг Қарори билан қабул қилинган Болалар мусиқа ва санъат мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва уларнинг фаолиятини янада яхшилаш бўйича давлат дастури ҳам муҳим ўрин тутиб, қарор доирасида 2009–2014 йилларда мамлакат ҳудудларида 278 та мусиқа ва санъат мактаби фойдаланишга топширилди.

Мустақилликнинг дастлабки даврида театр санъатини инқироздан сақлаб қолиш ва ривожлантириш мақсадида қатор қарорлар қабул қилинди. Бу имконият театрларни йўқолган репертуар ва анъаналарини тиклаб олишлари учун ғоятда муҳим ва зарур шарт-шароитларни яратиб бер-

ди. Бу йилларда қўғирчоқ театрлари тармоғи кенгайиб борди. 2001 йил 21 сентябрда Президент Фармони билан Ўзбек давлат академик драма театрига «Миллий театр» мақоми берилди.

Шунингдек, 1993 йил «Туркистон» саройи, 2009 йил «Ўзбекистон» халқаро форумлар саройи, 2011 йил Симпозиумлар саройи ва Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасидан ташкил топган Маърифат маркази мажмуаси, 2014 йил Фарғона вилоятида Театр-концерт саройи очилди.

Мустақиллик ўзбек театрлари ва санъаткорларининг дунё сахнасига чиқиши учун йўл очди. Пойтахтдаги республика театрлари қаторида вилоят жамоалари ҳам халқаро маданий муносабатларда қатнаша бошлади. Ўзбекистон академик катта театри, Ўзбек давлат драма театри каби жамоалар шу жиҳатдан маълум ютуқларга эришдилар.

Ўзбекистонда «Наврўз», «Театр: Шарқ ва Ғарб», «Хумо» каби халқаро, анъанавий қўғирчоқ театрлари фестивали, «Дебют», «Сени қуйлаймиз, замондош!» каби республика фестиваллари ва танловлари ўтказилди.

«Competizione dell' Opera» итальян операси ижрочилари халқаро танловида Ўзбекистон вакиллари икки бор олий ўринга муносиб деб топилди. 2014 йили Ўзбекистон XIV танловга мезбонлик қилди.

Имом Бухорий, Аҳмад Фарғоний, Мирзо Улуғбек, жадидлар, Ойбек сингари сиймоларнинг фаолиятига оид тарихий-биографик асарлар, миллий мумтоз адабиёт намуналари, айниқса, Алишер Навоий дostonлари асосидаги спектакллар сахналаштирилди. Фольклор-этнографик манбалар асосидаги пьесалар драматургиянинг алоҳида йўналишини ташкил қилди. Замонавий мавзуда театрлар майший мавзудаги кассабоп комедияларга кўп мурожаат қилди, кейинчалик, ёшлар ҳаёти, экстремизм, терроризм, гиёҳвандлик, одам савдоси мавзуидаги асарлар салмоғи ортиб борди.

Телевидение тизими ҳам мустақиллик йилларида кўп каналли тармок даражасига кўтарилди. 2011 йилдан бошлаб юқори технологияларга асосланган рақамли телеканаллар ташкил этила бошланди.

Миллий тараққиётнинг Янги Ўзбекистон босқичи мамлакат маданий ҳаётида ҳам туб ўзгаришларга катта йўл очиб берди. Президентнинг 2017 йил 15 февралдаги «Маданият ва спорт соҳасида бошқарув тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони ва 2018 йил 19 декабрдаги «Моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори билан Ўзбекистонда маданий мерос ва бадий маданиятни ривожлантиришдаги тизимли ислохотлар даври бошланди. Шунингдек, 2019 йили «Меценатлик тўғрисида» қонун қабул қилинди.

2019 йилда тасдиқланган «Моддий маданий мероснинг кўчмас мулк объектлари миллий рўйхати»га мувофиқ Ўзбекистон ҳудудида 8208 моддий маданий мерос объектлари бўлиб, улардан 4748 таси археология, 2250 таси архитектура, 678 таси монументал санъат ёдгорликлари, 538 та диққатга сазовор жойлар ҳисобланади. Музейларда 2 ярим миллиондан ортиқ экспонатлар сақланмоқда. Мустақиллик йилларида ёдгорликларни таъмирлаш борасида шаклланган мактабларни ривожлантиришга эътибор сусайди. Кейинги беш йилда бу соҳани ривожлантириш чоралари кўрилди.

Маданият ва санъатни ривожлантириш жамғармаси томонидан ҳам қатор лойиҳалар амалга оширилди. Хусусан, жамғарма томонидан Лувр музейи мутахассисларини жалб қилинган ҳолда Катта Лангар Қуръонини таъмирлаш ишлари 2021 йилда якунланди.

Ўзбекистондан олиб чиқиб кетилган маданий бойликларни қидириб топиш ва қайтариб келтириш чора-тадбирларини амалга оширишда 2017 йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори билан ташкил этилган Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш марказининг фаолияти аҳамиятли бўлди.

2017 йилда Президентнинг ҳунармандчиликни янада ривожлантириш ва ҳунармандларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга йўналтирилган 2 та Фармони ҳамда 2019 йилда қабул қилинган Қарори билан уста-шогирд мактаблари фаолиятини такомиллаштириш, ҳунармандчиликнинг ноёб турларини тиклаш, маҳсулотлари экспортини ҳар томонлама рағбатлантириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар белгиланди. 2020 йилда Тошкентда ноёб заргарлик буюмларини ишлаб чиқариш бўйича биринчи йирик корхона ташкил этилди.

2019 йили Қўқон шаҳрида биринчи халқаро ҳунармандчилик фестивали ўтказилди. Фестивалда 78 та давлат ҳунармандлари иштирок этди. Фестиваль арафасида МДХда биринчи бўлиб Қўқон шаҳрига Жаҳон ҳунармандлар кенгаши томонидан «Жаҳон ҳунармандлари шаҳри» деган унвон берилгани ўзбек халқ амалий санъатининг халқаро миқёсдаги юксак эътирофи бўлди.

XII асрда Туркистондан Тошкентга кўчиб келган йирик илоҳиётчи олим ва ҳунармандларнинг ҳомийси Сузук ота (Аҳмад Яссавийнинг набираси) мақбараси ва масжиди 1990 йилда хароба ҳолида маҳалла ихтиёрига берилган эди. 2019 йилда бу ерда таъмирлаш ишлари олиб борилиб, ҳудудига ҳунармандлар шаҳарчасини ҳам қамраб олган ягона мажмуа таркибидаги Сузукота масжиди, мадрасаси фойдаланишга топширилди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 22 октябрдаги «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва

мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони давлат тилини мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Хусусан, 21 октябрь – Ўзбек тили байрами куни сифатида нишонлана бошланди. Вазирлар Маҳкамаси таркибида давлат тилини ривожлантириш департаменти тузилди, ўзбек тилини ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш бўйича концепция ишлаб чиқилиши белгиланди.

2017 йил 31 август куни Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев «Шаҳидлар хотираси» хиёбонига ташриф даврида билдирган таклифи асосида ҳар бир вилоятда Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейнинг филиали университет ва институтлар қошида ташкил этилди. Президентнинг 2020 йил 8 октябрда қабул қилинган «Қатағон қурбонларининг меросини янада чуқур ўрганиш ва улар хотирасини абадийлаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» фармойиши ҳар бир ҳудуд бўйича ишчи гуруҳлар тузилиб, қатағон қурбонларини номма ном аниқлаш ишлари бошланди.

Президент ташаббуси билан Иккинчи жаҳон уруши даврида халқимиз кўрсатган жасорати, олижаноблиги, матонати ва иродасини абадийлаштириш йўлида 2020 йил «Ғалаба боғи» ёдгорлик мажмуаси ва унинг таркибида «Шон-шараф» давлат музейи очилди, биринчи бор «Ўзбекистон халқининг фашизм устидан қозонилган ғалабага қўшган ҳиссаси» номли китоб-альбом чоп этилди, «Илҳак», «101» бадиий фильмлари, «Халқ жасорати» ҳужжатли фильми суратга олинди. Амалга оширилаётган бу ишлар юбилейи доирасида бўлиб қолмай, балки улар доимийлик характериға эға. Бунинг далили сифатида 2020 йил 9 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ««Ғалаба боғи» ёдгорлик мажмуаси фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарорини келтириш мумкин.

2017 йилдан бошлаб Ўзбекистоннинг шаҳарсозлик ва архитектура амалиёти ривожида янги босқич бошланиб, унинг ўзига хос хусусиятлари шаҳар, туман, қишлоқ ва маҳаллаларнинг тузилмасини такомиллаштириш, турар жой биноларини ободонлаштириш ва аҳолининг фаровон, экологик хавфсиз муҳитда яшашини таъминлайдиган, дунё андазалари даражасига етказишдир. Меъморчиликдаги инновацион ёндашувлар Тошкентдаги «Сити» мажмуасини яратишда аниқ намоён бўлиб, у ўз ичига бизнес холл, кўп қаватли турар жойлар, тематик парклар ва пойтахт аҳолиси учун дам олиш жойларини ўз ичига олган. 2019 йилда Халқаро бизнес маркази таркибида йирик тадбирлар ва олий даражадаги форумларни ўтказиш учун мўлжалланган ҳамда меъморий дизайни жиҳатидан ўзига хос, технологик жиҳатдан инновацион ва дунё сервис талабларига жавоб берадиган Ташкент Сити Халқаро конгресслар маркази очилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 августдаги «Миллий кинематографияни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги Қарори, 2021 йил 7 апрелдаги «Кино санъати ва саноатини янги босқичга олиб чиқиш, соҳани давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида» Фармони миллий киноиндустрияни янада ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этди. «Ўзбеккино» Миллий агентлиги – Ўзбекистон Республикаси кинематография агентлиги этиб қайта номланиб, киноиндустрия истиқболига оид қатор ислохотлар илгари сурилди. Хусусан, «Ипак йўли дурдонаси» Тошкент халқаро кинофестивалининг таъсис этилиши, нодавлат ва нотижорат асосдаги «Миллий кинематографияни ривожлантириш маркази» ҳамда Кинематография академиясининг ташкил этилиши киноижодкорларнинг ижтимоий мавқеини юксалтириш, соҳани сифатли мутахассислар билан таъминлашга хизмат қилади.

Миллий кинематографиянинг изчил ривожланиши учун уни ижодий ютуқлар ва тажриба алмашиш, шунингдек, жаҳон кинематографиясининг ижобий амалиёти ва мўлжалларини англаш каби ялпи жараёнга киритиш имкониятига эга бўлиши алоҳида аҳамиятга эга. Ўзбекистон киноси ушбу жаҳон бадий жараёнига тобора ишончли тарзда кириб келмоқда.

2020 йил 20 ноябрда янги таъмирланган «Ўзбекфильм» киностудиясида Ўзбекистон Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг киноижодкорлар билан бўлиб ўтган учрашувида олдинга сурган ташаббусига асосан «Ўзбекистоннинг 100 та энг сара фильмлари» олтин тўплами яратилганлиги қувонарли ҳолдир. Хронологик тартибда тузилган ушбу тўплам Ўзбекистон кинематографиясининг ривожланиш тарихидаги ҳар бир босқичнинг хусусиятларини акс эттиради.

Ўзбекистон Президентининг 2017 йил 17 ноябрдаги «Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги Қарори миллий маданиятни асраш ва ривожлантиришга муҳим замин бўлди. Мазкур қарорга асосан ўзбек мақом санъатини чуқур ўрганиб, ўзига хос ижро мактаблари ва анъаналарни янги босқичда раванқ топтириш, унинг «олтин фонди»ни яратиш ва бойитиш, халқаро нуфузини ошириш ва кенг тарғиб қилиш мақсадида давлат муассасаси шаклида Ўзбек миллий мақом санъати маркази ташкил этилди. Шунингдек, 2019 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори билан Ўзбек миллий мақом санъати маркази ҳузурида Марғилон шаҳар мусиқали мақом театрини ташкил этилишида ҳам, аввало мақом ижрочилиги йўналишида устоз-шогирд анъаналарини ривожлантиришга, истеъдодли ёшларни тарбиялашга ва ижодий салоҳиятини оширишга кўмаклашиш, шунингдек, бу соҳада ўзаро манфаатли халқаро ҳамкорликни йўлга қўйиш каби мақсадлар кўзда тутилди.

2018 йил Шаҳрисабзда Халқаро мақом санъати форуми ўтказилди ва Оксарой майдонида Мақом музейи очилди. Шунингдек, 2019 йил Марғилонда «Буюк ипак йўли» халқаро фольклор мусикаси, Термизда халқаро бахшичилик фестиваллари ўтказилди.

Республикадаги музейларнинг жаҳон андазалари даражасида бўлиши учун тегишли чоралар амалга оширилиб келинмоқда. Музей соҳаси ривожини учун яратилган шарт-шароитлар Ўзбекистоннинг тарихий-маданий туризм салоҳиятини оширишга, халқаро маданий ҳамкорликни ўсишига хизмат қилади.

Янги Ўзбекистонда маданий меросни муҳофаза қилиш, умуман, маданиятнинг иқтисодий таъминотида катта эътибор берилиб, тизимли ислохотлар амалга оширилмоқда. Албатта, бу жараёнларнинг бари тарихий мерос ва миллий маданиятнинг ўзига хослиги сақлаб қолиниши, маданият намоёндаларининг янги авлод тўлқини юзага келишига хизмат қилади.

Жисмоний тарбия ва спорт. Мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ, яъни 1992 йил 5 февралда Ўзбекистон Республикасининг «Жисмоний маданият ва спорт тўғрисида» Қонуни қабул қилинди. 1992 йил январда Миллий Олимпия қўмитаси ташкил этилди. 1993 йил сентябрида ташкилот Халқаро Олимпия қўмитаси томонидан расман тан олинди. 1996 йил 14 августда Тошкентда «Олимпия шон-шўхрати» музейи очилди.

1994 йили Ўзбекистон ФИФАга аъзо бўлди. Шу йили футбол бўйича Ўзбекистон терма жамоаси Осиё ўйинларида чемпионликка эришди.

Мустақиллик йилларида теннис кортлари, футбол майдонлари ва стадионлар, бассейнлар қурилди. Хусусан, халқаро миқёсдаги Юнусобод ва Жар спорт мажмуалари бунёд этилди. 2012 йил 28 сентябрда 7 та майдон, болалар-ўсмирлар футбол мактаби ва бошқа иншоотлардан иборат «Бунёдкор» стадиони тантанали очилди.

Мактаб ўқувчилари учун «Умид ниҳоллари», лицей ва коллеж ўқувчилари учун «Баркамол авлод» ҳамда талабалар Универсиадасидан иборат уч босқичли спорт мусобақалари тизими юзага келди. Мазкур мусобақаларда юз минглаб ёшлар иштирок этишди. 2002 йили Болалар спортини ривожлантириш фонди ташкил қилинди.

1991–2012 йилларда Олимпия ва Осиё ўйинларида, жаҳон, Осиё чемпионатларида ҳамда бошқа халқаро танловларда иштирок этган Ўзбекистон спортчилари 6700 дан ортиқ медал қўлга киритдилар.

1996 йил Олимпия ўйинларидан 2012 йил Олимпия ўйинларигача, 1994 йил Қишки Олимпия ўйинларидан 2014 йилдаги Олимпия ўйинларигача ўзбек спортчилари 6 та олтин, 5 та кумуш, 10 та бронза медалга сазовор бўлишди. 1994 йили Лина Черязова фристайлнинг акробатика тури бўйича

қатнашиб, Ўзбекистондан биринчи олимпиада чемпиони бўлди. Ҳозирга қадар Қишки Олимпия ўйинларида ўзбекистонлик спортчиларнинг иштирокига қарамай Л.Черязованинг медали ягона мукофот бўлиб қолди. 2000 йили Муҳаммадқодир Абдуллаев ёзги Олимпия ўйинларида олтин медални қўлга киритган илк ўзбек спортчиси сифатида тарихга кирди.

2016 йили Рио-де-Жанейрода ўтказилган XXXI ёзги олимпия ўйинларида Ўзбекистон терма жамоаси биринчи бор 13 та медаль (4 та олтин, 2 та кумуш, 7 та бронза) билан қайтди. Шундан 7 медаль бокс бўйича терма жамоа аъзоларига тегишли бўлиб, олимпиада якунида дунё бўйича биринчилиқни эгаллади.

Олимпия ўйинларида гимнастика тури бўйича Оксана Чусовитина 7 бор иштирок этди ҳамда мазкур кўрсаткич билан Гиннес рекордлар китобига киритилди.

Ўзбекистон терма жамоаси турли йилларда бўлиб ўтган ёзги олимпия ўйинларида жами 31 та медални қўлга киритдилар. Жумладан, 1996 йилда (Атланта) 2 та (1 та кумуш, 1 та бронза), 2000 йилда (Сидней) 4 та (1 та олтин, 1 та кумуш, 2 та бронза), 2004 йилда (Афина) 5 та (2 та олтин, 1 та кумуш, 2 та бронза), 2008 йилда (Пекин) 4 та (1 та кумуш, 3 та бронза), 2012 йилда (Лондон) 3 та бронза, 2016 йилда (Рио-де-Жанейро) 13 та (4 та олтин, 2 та кумуш, 7 та бронза), жамоавий ҳисобда 7 та олтин, 6 та кумуш ва 18 та бронза медалларини олишга сазовор бўлдилар.

2016 йили Паралимпия ўйинларида миллий жамоани 32 нафар аъзоси иштирок этиб, 8 та олтин, 6 та кумуш, 17 та бронза медалини қўлга киритди. Жамоа вакиллари 6 та жаҳон, 7 та паралимпия ва 12 та Осиё рекордларини янгилади.

Ўзбекистон спорти тарихида миллий курашни тиклаш ишлари олиб борилди. 1999 йили Тошкентда кураш бўйича биринчи жаҳон чемпионати ўтказилиб, унда 50 мамлакат вакиллари қатнашди. Кураш Осиё ўйинлари дастурига киритилди, Кураш бўйича халқаро ассоциация тузилди ҳамда у 2002 йили халқаро спорт ташкилоти томонидан аъзоликка қабул қилинди. Ҳар икки йилда миллий кураш бўйича Амир Темур ва Ҳаким ат-Термизий хотирасига бағишлаб халқаро мусобақалар ўтказилмоқда. Шунингдек, 1994–2002 йиллар давомида теннис бўйича «Ўзбекистон Президенти кубоги» халқаро турнири ўтказилди. Яна Ўзбекистон бокс бўйича Осиё, таэквондо бўйича Осиё ва Океания чемпионатлари, «А» тоифасидаги эркин кураш бўйича халқаро турнир ва бошқа мусобақаларга мезбонлик қилди.

Теннис бўйича Ирода Тўлаганова 1999 йили ўсмирлар ўртасидаги Уимблдон турнири ғолиби бўлди, шунингдек, етти бор WTA турнирларида зафар қозонди.

2011 йилда Осиё чемпионатида футбол бўйича Ўзбекистон терма жамоаси ярим финалга, ўсмирлар терма жамоаси чорак финалга чиқди. 2012 йили 16 ёшгача бўлган ўсмирлар ўртасидаги Осиё чемпионатида Ўзбекистон терма жамоаси ғолиб бўлди.

Ўзбекистон Футбол федерациясининг халқаро тоифадаги ҳаками Равшан Эрматов бош ҳакамлик қилган матчлар сонига кўра (жами 9 та) рекорд ўрнатган. У ўн бора Ўзбекистоннинг энг яхши ҳаками, беш бор Осиёнинг энг яхши ҳаками, «Дунё бўйича йилнинг энг яхши ҳаками» номинацияси бўйича Global Soccer Awards мукофоти соҳиби. Р.Эрматов Бразилия (2014) ва Россия (2018) да ўтказилган жаҳон чемпионатида ҳакамлик қилган.

2013 йили гандбол бўйича Ўзбекистон ўсмирлар терма жамоаси Халқаро гандбол федерациясининг нуфузли «Challenge Trophy» кубогига биринчи ўринга сазовор бўлди. 2013 йили Халқаро гандбол федерациясининг XXXIV конгрессида Ўзбекистон гандбол федерацияси 2009–2013 йилларда халқаро миқёсда эришган ютуқларини ҳисобга олиб, «Осиёнинг энг фаол федерацияси» деб эътироф этилди.

2015 йилда эса Ўзбекистонда хоккей ўйини тикланди. «Бинокор» жамоаси қайта ташкил қилиниб, кўшни мамлакатларда бўлиб ўтадиган халқаро турнирларда иштирок эта бошлади. Орадан бир йил ўтиб эса мустақил Ўзбекистонда илк мартаба хоккей бўйича халқаро ўйин ўтказилди.

Президентнинг 2017 йил 15 февралдаги «Маданият ва спорт соҳасида бошқарув тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони билан Жисмоний тарбия ва спорт давлат қўмитаси ташкил этилди.

Президентнинг 2018 йил 5 мартдаги Фармони билан Ўзбекистон Республикаси Жисмоний тарбия ва спорт вазирлиги ҳамда унинг 203 та туман (шаҳар) бўлимлари ташкил этилди. 1991 йилда республикада 52 та спорт тури мавжуд бўлса, 2021 йилда улар сони 104 тани ташкил қилди.

Президентнинг 2020 йил 24 январдаги Фармони билан Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спортни 2025 йилгача ривожлантириш концепцияси қабул қилинди. Спорт соҳасида объектлардан самарали фойдаланиш, инфратузилмани жадал ривожлантириш, аҳолига етарли шароитлар яратиш мақсадида 2021 йилда вазирлик Туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси билан бирлаштирилиб, Туризм ва спорт вазирлиги ташкил этилди.

Сўнгги йилларда 184 та спорт иншооти янгидан қурилиб фойдаланишга топширилди. Жумладан, «Humo Arena» кўп тармоқли муз аренаси (12 500 ўринли) иш бошлади. Мазкур нуфузли иншоот қишки спорт мусобақаларига тайёргарлик кўриш жараёнини жаҳон талаблари даража-

сида ўтказилишини таъминлади, мамлакатимизда йирик хоккей ва бошқа спорт мусобақаларини ўтказиш имконини берди.

Янгидан 25 та болалар-ўсмирлар спорт мактаблари ташкил этилиб, уларнинг сони 306 тага етказилди. Жисмоний тарбия ва спорт соҳасида юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш мақсадида Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия институти негизида Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети ташкил этилди. Тошкент, Нукус, Самарқанд ва Фарғона шаҳарларида Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни илмий-методик таъминлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш марказларининг, шунингдек, вазирлик тизимида 14 та футбол маҳорат мактабларининг фаолияти йўлга қўйилди.

Соҳада олиб борилаётган ислохотлар самараси сифатида 2017 йилдан бошлаб спортчилар республика ва халқаро спорт мусобақаларида 483 та олтин, 394 та кумуш, 536 та бронза, жами 1413 та медални қўлга киритишди.

Жисмоний тарбия ва спорт соҳасида қисқа муддатда 20 га яқин ҳужжатлар қабул қилиниши, бошқарувни такомиллаштиришга қаратилган ўзгаришлар нафақат соҳани ривожлантириш учун шароитлар яратишга, қолаверса, аҳолини оммавий спорт билан қамраб олишга, пировардида, ҳар томонлама баркамол авлод шаклланишига хизмат қилади. Шундай қилиб, сўнгги йилларда жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш – умуммиллий ҳаракатга айланди.

Жамият ҳаётида соғлом турмуш тарзини барқарор, тизимли йўлга қўйиш, жисмоний тарбия ва спортни аҳоли ўртасида янада оммалаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Давлат томонидан корхона, ташкилот, муассасаларнинг спорт иншоотлари (стадионлар, футбол майдонлари, спорт заллари) да жисмоний машқларнинг турлари бўйича шуғулланиш учун шарт-шароитлар яратилди. Бунда юриш, югуриш, мини-футбол, велоспорт, бадминтон, стритбол, Workout (маҳалла ва кўча фитнеси) спорт турлари соғлом турмуш тарзини кенг татбиқ этишда устувор этиб белгиланди. Оммавий спортни ривожлантириш йўлида олиб борилаётган амалий чора-тадбирлар туфайли аҳолининг спорт билан шуғулланувчи қисми 14,7 фоиздан 19 фоизга, шу жумладан, 30 ёшгача бўлган ёшлар ўртасида 20,8 фоиздан 28,5 фоизга ошди. Шунингдек, бу борада иқтидорли спортчиларни аниқлаш ва ёшлар терма жамоаларига захирани шакллантириш мақсадида спорт мактаблари ўқувчилари ўртасида «Болалар спорт ўйинлари», олий таълим тизимида «Талабалар спорт ўйинлари» ташкил этилганлиги, «Жисмоний тайёргарлиги ривожланган муассаса» кўрик-танлови ўтказилиши белгиланганлигини эътироф этиш лозим.

Ташқи сиёсат. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг шаклланиши ва унинг устувор йўналишлари. Мустақиллик қўлга киритилганидан сўнг Ўзбекистон Республикаси ўзининг халқаро алоқаларини ўрнатиш ва амалга оширишни бошлади. Ўзбекистон дунёнинг 130 дан ортиқ давлати билан дипломатик алоқаларни йўлга қўйди. Тошкентда 40 дан ортиқ давлат ва 20 дан ортиқ йирик халқаро ташкилотнинг, шунингдек, хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотларда ўнлаб дипломатик ва консуллик ваколатхоналар фаолият олиб бормоқда.

Ўзбекистоннинг қўплаб хорижий мамлакатлари билан кенг муносабатлари ривожлаиб борди. Ўзбекистоннинг Россия Федерацияси билан муносабатлари ташқи сиёсатининг муҳим йўналишларидан биридир. Ўзбекистон Россия билан 1992 йилда дипломатик муносабатлар ўрнатди.

Ўзбекистон ва Хитой Халқ Республикаси ўртасида ҳамкорлик барча соҳаларни қамраб олади ва ўзаро манфаатли хусусиятга эгадир.

Ривожланган Ғарб давлатлари билан ҳамкорлик шароитида Америка Қўшма Штатлари (АҚШ) билан алоқалар Ўзбекистон учун муҳимдир. АҚШ Ғарб давлатлари орасида биринчилардан бўлиб Ўзбекистон мустақиллигини тан олди ва у билан дипломатик алоқалар ўрнатди.

Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи (ЕИ) алоқалари устувор аҳамиятга эга. 1990 йил бошида Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи ўртасидаги муносабатлар иқтисодий ислохотларни амалга оширишни қўллаб-қувватлашга қаратилган ТАСИС дастури амалга оширила бошланди. 1996 йилда Европа Иттифоқи ва Ўзбекистон 1999 йилда кучга кирган шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги битимни имзоладилар. Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи ўртасида ўзаро ҳамкорликнинг икки томонлама ва кўп томонлама органлари, шу жумладан, Ҳамкорлик Кенгаши ва бошқалар шаклида мустақкам институционал база яратилди. Европа Иттифоқининг Ўзбекистондаги дипломатик ваколатхонаси 2012 йилда очилди.

Ўзбекистон «Марказий Осиё – Европа Иттифоқи» ва «Ўзбекистон – Европа Иттифоқи» форматидаги минтақалараро мулоқот доирасида ўтказиладиган тадбирларда фаол иштирок этмоқда.

Япония Ўзбекистон учун ишончли ва стратегик, илмий-маданий муносабатларида муҳим аҳамиятга бўлган давлатдир. Япония Ўзбекистон мустақиллигини 1991 йил 28 декабрда тан олди ва 1992 йил 26 январда дипломатик муносабатлар ўрнатилди. Икки давлатнинг ўзаро муносабатлари «Марказий Осиё + Япония» мулоқоти доирасида ҳам фаол ривожланиб бормоқда.

Ўзбекистон Япония билан фаол иқтисодий ҳамкорлик алоқаларини ўрнатган. Япония ҳукумати томонидан ишлаб чиқилган «Тараққиётга расмий

ёрдам» доирасида Ўзбекистонга қиймати 140 миллиард иендан зиёд кредитлар тақдим этилди, 22 миллиард иендан ортиқ беғараз ёрдам кўрсатилди, умумий қиймати 13 миллиард иендан зиёд техник ҳамкорлик лойиҳалари амалга оширилди.

Корея Республикаси 1991 йил 30 декабрда Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигини тан олди, 1992 йил 29 январда дипломатик муносабатлар ўрнатилди. Икки томонлама ҳамкорликнинг ҳуқуқий асослари давлатларнинг турли соҳалардаги ўзаро муносабатларини тартибга солувчи 200 дан ортиқ ҳужжатдан иборат. Улардан энг муҳими 2006 йил март ойида имзоланган Ўзбекистон Республикаси ва Корея Республикаси ўртасидаги стратегик шериклик тўғрисидаги қўшма декларациядир.

1991 йил 26 декабрда Ҳиндистон Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигини тан олди ва 1992 йил 18 мартда дипломатик алоқаларни ўрнатиш тўғрисида Ўзбекистоннинг йирик халқаро ва минтақавий ташкилотлар билан ўзаро алоқалари – мамлакат кўптомонлама дипломатиясининг муҳим йўналиши бўлди. Жумладан, Ўзбекистон 1992 йил 2 март куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)га аъзо бўлди. Ўзбекистон БМТ доирасида халқаро ва минтақавий муаммоларни муҳокама қилиш ва уларни ечишда фаол иштирок этмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А. Каримов БМТнинг 48- (1993 йил сентябрь), 50- (1995 йил октябрь), 55- (2000 йил сентябрь) ва ташкилот Бош Ассамблеясининг «Мингйиллик ривожланиш мақсадлари» саммитида (2010 йил) маъруза қилди. У ўз нутқларида Ўзбекистон номидан Марказий Осиё минтақасида тинчлик ва барқарорликни таъминлашга қаратилган таклиф ва ташаббусларни илгари сурди.

2002 йилда ташкилотнинг Бош котиблари Кофи Аннан, 2010, 2015 йилларда Пан Ги Мун ва 2015, 2017 йилларда Антониу Гутерриш Ўзбекистонга ташриф буюрди.

1993 йил октябрь ойида Парижда Ўзбекистон ЮНЕСКО аъзоси бўлди. Ўзбекистонга турли йилларда ЮНЕСКО Бош директорлари Федерико Майор (1995, 1998), Коичиро Мацуура (2000, 2006), Ирина Бокова (2013) шунингдек, Ўзбекистон Президенти И. Каримов (1996) ЮНЕСКОга ташриф буюрди.

Ўзбекистонда 46 та ўқув муассасаси, шундан, 41 та умумтаълим мактаби ва 5 та касб-хунар коллежи ҳамда академик лицейлари ЮНЕСКОнинг Бирлашган мактаблар тармоғига аъзо бўлди, олий таълим муассасаларида ЮНЕСКО кафедралари ташкил этилди. Ўзбекистон Республикаси ва ЮНЕСКО ҳамкорлик алоқалари натижасида бир қатор қадимий шаҳарлар, буюк алломалар, тарихий шахслар, миллий қадриятларнинг юбилей

саналари халқаро миқёсда нишонланди, улар халқаро маданий рўйхатларга киритилди.

Марказий Осиё минтақасининг Европа билан ўзаро алоқаларида Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти (ЕХХТ) алоҳида аҳамият касб этди. 1992 йил 26 февралда Ўзбекистон ЕХХТ аъзоси бўлди. ЕХХТ билан ҳамкорликнинг асосий устувор йўналиши иқтисодий, технологик, гуманитар ва экологик соҳаларда аъзо давлатлар ўртасида тизимли сиёсий мулоқот учун шароит яратиш, алоқаларни ривожлантиришга кўмаклашадиган минтақавий хавфсизлик соҳасидир. 1995 йилда минтақа мамлакатлари билан ўзаро ҳамкорликни мустаҳкамлаш мақсадида Тошкентда ЕХХТнинг Марказий Осиё бўйича бюроси очилди.

Ўзбекистон Шанхай ҳамкорлик ташкилоти (ШХТ)да фаол иштирок этди. Ўзбекистон ШХТ доирасида минтақада барқарорлик, ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалар борасида ҳамкорлик олиб борди. Ўзбекистон мазкур халқаро ташкилот фаолиятида 2001 йил июнь ойидан иштирок этиб келмоқда. ШХТнинг очиқлик, бошқа давлатлар ва блокларга қарши бўлмаслик, халқаро ҳамкорликни ривожлантиришга тайёр туриш каби тамойилларини изчил амалга ошириш тарафдоридир. 2004 йил 1 январдан ШХТ котибияти Пекин шаҳрида, Минтақавий аксилтеррор тузилмаси (МАТТ) ижроия қўмитаси Тошкент шаҳрида фаолият олиб боради.

Ўзбекистон ташкилот вужудга келган даврдан бошлаб 2003–2004, 2009–2010 йиллар ва 2015–2016 йилларда унга уч маротаба раислик қилди. Жумладан, 2016 йилнинг 23–24 июнь кунлари Тошкент шаҳрида Ўзбекистон раислигида ШХТга аъзо давлатлар раҳбарлари Кенгашининг навбатдаги мажлиси бўлиб ўтди. Ҳиндистон Республикаси ва Покистон Ислом Республикасининг ШХТга аъзо давлат мақомини олиш йўлидаги мажбуриятлари тўғрисидаги меморандумлар имзолангани Тошкент саммитининг муҳим воқеаларидан бўлди.

Осиё тараққиёт банки (ОТБ) кўптармоқли молиявий муассаса бўлиб, у 1966 йил декабридан бошлаб фаолият олиб боради. Ўзбекистон 1995 йил август ойидан буён ОТБнинг аъзосидир. Ўзбекистонда 1998 йил Тошкентда ОТБнинг ваколатхонаси ташкил этилди. ОТБ Ўзбекистон билан иқтисодий соҳада ҳамкорлик олиб бораётган халқаро молиявий муассасалар ичида биринчи ўринда туради. Шунингдек, Ўзбекистон ташкилотга аъзо минтақавий мамлакатлар орасида 15-, барча аъзолар орасида 22-ўринни эгалласа, ташкилотдан кредит олувчи мамлакатлар орасида 14-ўринда туради.

ОТБнинг Толлимаржон ГЭС, автомобиль йўлларини қуриш ва реконструкция қилиш, Сургил кони негизидаги Устюрт газ-кимё мажмуасини

қуриш, қишлоқ жойларда намунавий типдаги турар-жой биноларини барпо этиш, Самарқанд шаҳрида муқобил энергия олиш, темирйўл ва автомобил йўллари тармоғини ривожлантириш каби йирик лойиҳалар амалга оширилди. 2010 йил 3 май куни Тошкентда ОТБ Бошқарувчилар кенгашининг 43-йиллик мажлиси бўлиб ўтди. Йиғилишда ОТБнинг ўша вақтдаги Президенти Харухико Курода иштирок этди.

Ўзбекистон Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига 1992 йил ноябрда аъзо бўлди. ИХТ доираларидаги ҳамкорликнинг муҳим ютуғи 1996 йилнинг май ойида Европа ва Осиёни энг қисқа йўл орқали бирлаштирадиган «Сарахс-Тажан-Машҳад» Трансosiё темир йўлининг очилиши бўлди. 1997 йилда эса Трансosiё магистрал темир йўлининг «Сарахс-Тажан-Машҳад» участкаси 700 километрли «Бафа-Бандар-Аббос» линияси билан туташтирилди. Натижада, бир тарафдан, Хитойнинг шарқий соҳилидаги Ляньюньган денгиз порти Урумчи, Олмаота, Тошкент ва Техрон темир йўли орқали Форс кўрфазидagi «Бандар Аббос» Эрон порти билан боғланиб, минтақа мамлакатларининг денгизларга чиқиш имконияти таъминланди. ИХТ доирасида Ўзбекистон, Эрон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркманистон темир йўллари вакиллари халқаро юк ташишларни ташкил қилишдаги ўзаро ҳамкорлик масалалари бўйича ишчи учрашувларини мунтазам ташкил этиб келмоқда.

Демак, Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгандан сўнг халқаро жараёнларда ўз ўрни ва ролини белгилади. Россия, Хитой, АҚШ, Европа Иттифоқи, Япония, Корея Республикаси, Ҳиндистон ва бошқа кўплаб давлатлари ҳамда билан БМТ, ШХТ, ЕХХТ, ОТБ, ИТБ, ИХТ ва халқаро ташкилотлар билан сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа соҳаларда давлатлараро муносабатларни ўрнатди.

Янги Ўзбекистон халқаро муносабатлари. Ўзбекистонни 2017–2021 йилларда янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий руҳдаги ташқи сиёсат юритиш, мамлакатнинг ён-атрофида хавфсизлик, барқарорлик ва аҳил қўшничилик муҳитини шакллантириш, мамлакатимизнинг халқаро нуфузини мустаҳкамлаш масалаларига асосий устувор йўналишлар сифатида эътибор қаратилган. Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев таъкидлаганидек, мамлакат ташқи сиёсати «ўзаро ишонч ва манфаатларни ҳисобга олиш асосида хорижий давлатлар, энг аввало, қўшни давлатлар, шу билан бирга, халқаро институтлар билан яқиндан ҳамкорлик қилишни бугунги кун талаблари даражасида» олиб борилмоқда. Шунга асосан, Марказий Осиё мамлакатлари билан ўзаро манфаатли алоқаларни мустаҳкамлаш Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий устувор йўналиши сифатида белгиланади.

Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев минтақа давлатлари билан алоқаларни мустаҳкамлашга қаратилган аниқ қадамларни амалга оширди. Қўшни мамлакатлар билан сиёсий мулоқотни юқори даражада фаоллаштириш бўйича Ўзбекистон давлат чегараларини делимитация ва демаркация қилиш, савдо-иқтисодий, транспорт-коммуникация ва маданий-гуманитар соҳаларда амалий натижаларни кўрсатган ташаббусларни илгари сурди.

Ўзбекистон Президентининг 2017–2021 йиллардаги Марказий Осиё давлатлари раҳбарлари билан ўнлаб расмий, норасмий ва ишчи учрашувлари бунинг амалий тасдиғидир. Жумладан, Ўзбекистон Президентининг БМТ Бош Ассамблеяси 72-сессиясида илгари сурилган ташаббуси асосида 2017 йил сентябрь ойида Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг мунтазам Маслаҳат учрашувлари ташкил этилди. Биринчи Маслаҳат учрашув 2018 йил Нур Султонда, иккинчиси 2019 йил Тошкентда бўлиб ўтди. Унда Марказий Осиё давлатларининг сиёсий, иқтисодий, транспорт-коммуникация, маданий-гуманитар ва бошқа соҳалардаги алоқаларини кенгайтириш, минтақада тинчлик ва барқарорликни таъминлашнинг долзарб масалалари муҳокама қилинди.

Ўзбекистоннинг қўшни давлатлар билан юқори даражадаги сиёсий мулоқотларни фаол олиб бориши минтақада ҳамда халқаро микёсда салмоқли натижаларга эришишга имкон берди.

Ўзбекистон ташаббуси билан ва Марказий Осиё мамлакатлари ҳамкорлигида қуйидаги махсус резолюциялар қабул қилинди:

2018 йил 22 июнь куни БМТ Бош Ассамблеясининг «Марказий Осиё минтақасида тинчлик, барқарорлик ва изчил тараққиётни таъминлаш бўйича минтақавий ва халқаро ҳамкорликни мустаҳкамлаш»;

2018 йил 12 декабрда «Маърифат ва диний бағрикенглик»;

2018 йил 19 декабрда «Марказий Осиёда барқарор туризм ва барқарор ривожланиш».

2021 йил 18 майда «Оролбўйи минтақасини экологик инновациялар ва технологиялар ҳудудига айлантириш тўғрисида».

БМТнинг Марказий Осиё бўйича резолюцияси – минтақа давлатларининг халқаро ҳамжамият томонидан қўллаб-қувватланишига мисолдир, чунки дунёнинг кўплаб мамлакатлари ушбу ҳужжатнинг ҳаммуаллифлари ҳисобланади. Шунингдек, 2018 йил ноябрь ойида БМТ шафелигида Оролбўйи минтақаси учун Инсон ҳавфсизлиги бўйича кўп томонлама шериклик асосида траст фонди ташкил этилди.

Марказий Осиёда давлатлараро ва кўп томонлама муносабатларни шакллантириш жараёни муҳим масала бўлиб қолмоқда. Минтақа республикалари биргаликда «Марказий Осиё – ядро қуролидан холи зона» ғоясини

амалга оширишди, Оролни қутқариш бўйича Халқаро жамғармани ташкил этишди. Шу билан бирга, минтақалараро савдо даражасини кенгайтиришга эҳтиёж ортиб бормокда, сувдан фойдаланиш, давлатлараро чегараларнинг айрим қисмларини делимитация ва демаркация қилиш масалалари ва бошқалар тўлиқ ҳал қилиниши долзарб масалалардан бири бўлиб қолмокда. Шу муносабат билан, бугунги кунда Марказий Осиё минтақасининг барқарор ривожланиш концепциясини шакллантириш экологик муаммоларни ҳал қилишда янги интеграциялашган ёндашувни ва халқаро ҳуқуқ тамойилларига мувофиқ биргаликда ҳаракатланишни талаб қилади.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон ва минтақа мамлакатлари муносабатлари барча соҳаларда ижобий ривожланди. Жумладан, агар 2016 йилгача Ўзбекистон ва минтақа мамлакатлари йиллик савдоси ўртача 100–150 миллион долларни ташкил этган бўлса, 2019 йил охирига келиб товар айланмаси ўртача 50 фоиздан ошди.

Ўзбекистон минтақавий ва халқаро хавфсизликни мустаҳкамлаш билан боғлиқ масалаларда муҳим аҳамиятга эга мамлакат, чунки замонавий дунёда Марказий Осиё хавфсизлиги глобал хавфсизликнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Ўзбекистоннинг муҳим ташаббуслари БМТ ҳамкорлигида Самарқанддаги «Марказий Осиё: ягона тарих ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик» (2017), Тошкентдаги Афғонистон бўйича «Тинчлик жараёни, хавфсизлик соҳасида ҳамкорлик ва минтақавий шериклик» (2018) халқаро йиғилишларида намоён бўлди.

Афғонистонда барқарорликни таъминланиши Ўзбекистон ташқи сиёсатида муҳим аҳамиятга эга. Чунки Афғонистон Ўзбекистонни Жанубий Осиё мамлакатлари билан кўприк вазифасини бажаради. Ўзбекистон Афғонистондаги турли сиёсий гуруҳларнинг ўзаро мулоқоти тарафдори сифатида алоқаларни ривожлантирмокда. Ҳозирда Ўзбекистон Афғонистонга электр энергияси ва озиқ-овқат маҳсулотларини экспорт қилмокда, транспорт коммуникацияларини қуришда (темирйўл) ўз ҳиссасини қўшмокда.

2020–2021 йилларда коронавирус пандемияси ва унинг мамлакат иқтисодиётига салбий таъсирини камайтириш йўлида ҳам хорижий давлатлар билан яқиндан ҳамкорлик қилинди. Хусусан, 57 та лойиҳа асосида Ўзбекистонга Буюк Британия, Германия, Италия, Хитой, Сингапур, Украина каби мамлакатлардан тиббий асбоб-ускуналар олиб келинди. Шу билан бирга, 9 та мамлакатга (Озарбайжон, Беларус, Россия, ХХР, Эрон, Венгрия, Қирғизистон, Тожикистон, Афғонистон) Ўзбекистоннинг гуманитар юклари етказилди.

Президент Ш.Мирзиёев раҳбарлигида Янги Ўзбекистон дунё мамлакатлари, халқаро ва минтақавий ташкилотлари билан кенг муносабатларни ри-

вожлантиришга алоҳида аҳамият берилди. Жумладан, 2017 йил декабрь ойида Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёевнинг Россия Федерациясига давлат ташрифи ўзаро ҳамкорликни ривожлантиришни янги босқичга кўтарди. Ташриф асосида минтақалараро ҳамкорликни ривожлантириш, соғлиқни сақлаш, фан ва таълим, туризм, иқтисодиёт тармоқлари ва бошқа соҳаларга оид 16 миллиард долларлик 50 дан ортиқ ҳужжат имзоланди. Шундан сўнг, 2018 йил Россия Президенти В. Путин давлат ташрифи билан мамлакатимизда бўлди. Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев ва Россия Президенти В. Путин Қўшма баёнотни имзоладилар. Ташриф давомида 2019–2024 йилларга мўлжалланган иқтисодий ҳамкорлик дастури, 2019–2021 йилларда маданий-гуманитар соҳадаги ҳамкорлик дастури, фан, таълим, тўқимачилик саноатида ҳамкорликни ривожлантириш бўйича қатор ҳужжатлар имзоланди.

Россия – Ўзбекистоннинг асосий сармоя ва савдо шерикларидан биридир. Асосий сармоялар ёқилғи-энергетика мажмуасига йўналтирилган. 2019 йил Россиянинг Ўзбекистон ташқи савдо айланмаси умумий ҳажмидаги улуши 15,7 фоизни ташкил этган ва асосий савдо шериклари орасида иккинчи ўринни эгаллади. Ўзаро жами савдо айланмаси 2016 йилга нисбатан қарийб 60 фоизга ўсди ҳамда 2019 йилда 6,6 миллиард доллардан ошди. Мамлакатда Россия капитали иштирокида 1,5 мингдан зиёд корхона ва Россия ҳудудида 600 дан ортиқ ўзбек хўжалик субъектлари мавжуд.

Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев 2017 йил май ва 2019 йил апрель ойида Хитой Халқ Республикаси Раиси Си Цзинпиннинг таклифига биноан Хитойга давлат ташрифлари билан борди. Ташриф доирасида сиёсий ва иқтисодий соҳаларда муҳим келишувларга эришилди, икки томонлама ҳамкорликнинг истиқболли йўналишлари бўйича муҳим ҳужжатлар имзоланди. Икки томонлама самарали ҳамкорлик Хитойнинг «Бир макон, бир йўл» ташаббуси доирасида ҳам амалга оширилмоқда.

ХХР Ўзбекистоннинг савдо шериклари орасида етакчи ўринни эгаллайди. Ўзбекистон ҳудудида Хитой капитали иштирокидаги 700 дан ортиқ компания ва корхоналар фаолият юритмоқда. 2019 йил якунлари бўйича ўзаро товар айирбошлаш ҳажми 7,6 миллиард доллардан зиёдни (2020 йилда 6 432,2 млн АҚШ долл.) ташкил этиб, 2016 йилга нисбатан 80 фоизга ўсди.

2017 йил сентябрда БМТ Бош Ассамблеяси 72-сессияси доирасида Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёевнинг АҚШга ташрифи давомида 100 дан ортиқ компаниялар иштирокида ўзбек-америка бизнес форуми асосида 2,6 миллиард долларлик ҳужжатлар тўплами имзоланди.

Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев 2018 йил 15–17 май кунлари АҚШ Президенти Дональд Трамп таклифига биноан АҚШга расмий ташрифи

билан келди. Музокаралар натижасида «Ўзбекистон ва Америка Қўшма Штатлари: янги стратегик шериклик даври бошланиши» номли давлат раҳбарларининг Қўшма баёноти, турли соҳаларда, ўзаро манфаатли алоқаларни янада мустаҳкамлашга қаратилган ҳужжатлар имзоланди. Икки мамлакат ўртасидаги ўзаро савдо ҳажми 2019 йил охирида 596,2 млн АҚШ долларни ташкил этди.

Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев 2018 йил 8–9 октябрь кунлари расмий ташриф билан Европа Иттифоқининг Франция, 2019 йил 20 январда Германия каби мамлакатларида бўлди. Европа Иттифоқи – Ўзбекистон Республикасининг энг йирик савдо шеригидир. 2018 йил якунлари бўйича Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи мамлакатлари ўртасидаги ўзаро товар айирбошлаш ҳажми 3,7 миллиард АҚШ долларини ташкил этди (2016 йилда – 1,8 миллиард АҚШ доллари).

Республика ҳудудида Европа сармояси иштирокида иқтисодиётнинг турли соҳаларида, шу жумладан автомобилсозлик, дори-дармончилик, нефт-газ, кимё, тўқимачилик ва бошқаларда 900 дан ортиқ корхона мавжуд. Жумладан, Германия Ўзбекистоннинг Европадаги асосий савдо-иқтисодий шеригидир. Ўзбекистон Германиянинг Марказий Осиёдаги иккинчи йирик шеригидир. 2019 йил охирида Ўзбекистон – Германия савдо ҳажми 980,1 млн долларга (2016 йилда 520,0 миллион доллар) (2020 йилда 829,0 млн АҚШ доллар) етди. Ўзбекистонда Германиянинг «MAN», «Claas», «Knauf», «Papenburg», «Volkswagen» ва «Viessmann», «Siemens», «Bosch» каби компаниялари фаолият олиб бормоқда. Ўзбекистон университетлари, илмий-тадқиқот институтлари Европа Иттифоқининг лойиҳаларида иштирок этмоқдалар.

Дунё иқтисодиётида катта нуфузга эга бўлган Япония билан ўзаро муносабатларни янада ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев 2019 йилда Японияга ташриф буюрди.

2020 йилда ҳар икки давлат ўртасида ўзаро товар айирбошлаш, экспорт ва импорт ҳажми ошди. Ўзбекистонда бир қатор қўшма корхоналар фаолият олиб бормоқда. Жумладан, «Isuzu Motors Ltd.», Шўртан газ-кимё мажмуаси ва «Кўкдумалоқ» конида компрессор станциясини қуриш, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводида реконструкция қилиш, Тошғузор – Бойсун – Қумқўрғон темир йўлини бунёд этиш, Самарқанд, Бухоро ва Урганч халқаро аэропортларини модернизациялаш бўйича амалга оширилган йирик лойиҳалар улкан самаралар бермоқда. Ўзбекистонда «Marubeni», «Mitsubishi Motors», «Japan Oil», «Toyota Tsusho», «Itochu», «Isuzu Motors Ltd.», «Gas and Metals National Corporation (JOGMEC)» ва бошқа машҳур япон компаниялари иш юритмоқда.

Корея Республикаси Президенти Мун Чже Иннинг таклифига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг 2017 йил ноябрь ойида ушбу мамлакатга давлат ташрифи иккитомонлама муносабатларни янада ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этди. Ташриф доирасида Ўзбекистон Президенти Корея Республикаси Президенти, турли расмий кишилар, шунингдек, БМТнинг собиқ Бош котиби Пан Ги Мун билан учрашди. Шундан сўнг, 2019 йил апрель ойида Корея Президенти Мун Чже Ин, Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг таклифига биноан, давлат ташрифи билан мамлакатимизда бўлган. Ушбу ташрифлар савдо-иқтисодий, сармоявий, маданий-гуманитар ва бошқа соҳалардаги ҳамкорликни янада ривожлантиришга хизмат қилди.

Ўзбекистонда Жанубий Кореянинг етакчи компаниялари «Лотте групп», «Лотте Кемикал», Корея газ корпорацияси, «Ханжин групп», «Кореан Эйр», «Union Korea Pharm» ва бошқалар фаолият олиб бормоқда. Хусусан, Корея газ корпорацияси, «Лотте Кемикал» ва «Эс-Ти-Икс Энержи» компаниялари консорциуми иштирокида Сургил кони асосида йилига 4,5 миллиард кубометр газни қайта ишлашга мўлжалланган Устюрт газкимё мажмуаси ишга туширилди. Навоий интермодал логистика марказида замонавий технологиялар ва Кореан Эйр компанияси бошқарув тизими жорий этилди.

Ўзбекистон ва Жанубий Корея иқтисодиёт, маданият, таълим ва фан, туризм соҳасида, ахборот ва телекоммуникация технологиялари, транспорт, қурилиш ва бошқа соҳаларда тажриба алмашиш мақсадида «Корея – Марказий Осиё» кўп томонлама ҳамкорлик форуми ташкил этилган. Ўзбекистон олий таълим муассасалари ва илмий ташкилотлари Жанубий Кореядаги ўттиздан ортиқ университетлар ва илмий-ишлаб чиқариш ташкилотлари билан ҳамкорлик олиб бормоқда.

2018 йил 30 сентябрь – 1 октябрь кунлари Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев давлат ташрифи билан Ҳиндистонда бўлди. Ташриф сиёсий, иқтисодий, сармоявий, инновацион, энергетика, транспорт, маданий-гуманитар соҳаларда ўзро манфаатли ҳамкорликни ривожлантиришга замин яратди.

Ўзбек-ҳинд ҳамкорлигини мустаҳкамлаш бўйича бошланган мулоқотнинг мантиқий давоми сифатида Ҳиндистон Бош вазири Нарендра Модининг таклифига биноан 2019 йил 17–18 январь кунлари Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев Ҳиндистонда бўлди. Ташриф давомида Ўзбекистон раҳбари Нарендра Моди билан музокаралар ўтказди ва 285 расмий делегациялар ва дунёнинг 26 893 компаниялари иштирок этган «Жўшқин Гужарат – 2019» IX Халқаро сармоя саммитининг асосий меҳмони сифатида

қабул қилинди. Ўзбекистон ва Ҳиндистон маданий-гуманитар алоқалари ривожланиб бормоқда.

Янги Ўзбекистон ташки сиёсатида глобал универсал ташкилот БМТ билан муносабатлар муҳим аҳамиятга эга. 2017 йил сентябрь ойида Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев БМТ Бош Ассамблеяси 72-сессиясида нутқ сўзлаб, Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар, демократия, инсон ҳуқуқлари, ёшлар, диний бағрикенглик, халқаро ва минтақавий хавфсизлик, минтақавий ҳамкорлик, экология ва бошқа ҳозирги замоннинг энг долзарб мавзуларига тўхталиб ўтди.

Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев 2019 йил 23 сентябрь куни БМТ Бош Ассамблеяси 75-сессиясида илк маротаба ўзбек тилида нутқ сўзлади. Ўзбекистон Президентининг нутқи ҳаққоний ва ҳаётийлиги билан алоҳида аҳамият касб этди. Жумладан, бу нутқ уч муҳим қисмдан – маҳаллий, минтақавий ва халқаро даражадаги масалаларга жаҳон жамоатчилиги эътиборини қаратиш ва амалий ташаббусларни илгари суришдан иборат бўлди.

2020 йил октябрида Ўзбекистон илк бор БМТнинг Инсон ҳуқуқлари кенгашига кўпчилик овоз билан тарихда биринчи марта уч йиллик муддатга сайланди.

2018 йил ЮНЕСКО Бош директори Одри Азуле Ўзбекистонга ташриф буюрди ва ўз навбатида 2018 йилда Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев ЮНЕСКОга ташриф буюрди.

2021 йилгача Ўзбекистонда ЕХХТнинг республика муассасаларига уларнинг институционал салоҳиятини ривожлантиришда техник ёрдам кўрсатиш, хавфсизлик, барқарор иқтисодий, экологик ва ижтимоий ривожланиш каби масалаларга қаратилган умумий қиймати 15 млн евродан ортиқ 170 дан ортиқ лойиҳалари амалга оширилди.

Янги Ўзбекистон ва халқаро минтақавий ташкилот Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги муносабатлари тубдан ўзгарди. 2017 йилнинг октябры ойида Сочи шаҳрида бўлиб ўтган учрашувда Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев Ўзбекистон Ҳамдўстлик мамлакатлари билан савдо-иқтисодиёт, сармоя, транспорт, туризм, илм-фан, таълим ва хавфсизлик соҳаларидаги ҳамкорликни ривожлантиришдан манфаатдорлигини, МДХга аъзо мамлакатлар ўртасида ўзаро ишонч ва ҳамкорликни мустаҳкамлаш, янги, аниқ лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш зарурлигини қайд этди.

Ўзбекистон МДХнинг 84 та турли органларидан ўз манфаатларга жавоб берадиган 40 дан ортиғида иштирок этмоқда. Шунингдек, сўнгги 2017–2020 йилларда Ўзбекистон МДХ Иқтисодий кенгаши, Ҳамдўстлик Парламентлараро Ассамблеяси ва МДХнинг 18 та соҳавий органига қўшилди. 2020 йилда Ўзбекистон МДХга раислик қилди.

Ўзбекистон ташкилотга раислиги даврида Ҳамдўстликни минтақавий давлатлараро ташкилот сифатида янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, МДХнинг халқаро майдондаги нуфузини ҳамда Ташкилотнинг кўп томонлама ҳамкорликнинг долзарб масалаларини ҳал қилишдаги ролини ошириш, МДХ эркин савдо зонасининг ривожланиши ва тўлақонли фаолият кўрсатиши, иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш, транспорт коммуникацияларини янада такомиллаштириш, террористик ва экстремистик кучлар, наркотрафик, жинойтчилик, кибер таҳдидларга қарши курашиш, илмий-техник ва инновацион, маданий-гуманитар алоқалар, туризм соҳасидаги ҳамкорликни кенгайтириш масалаларига эътибор қаратилди.

Маълумки, Шанхай ҳамкорлик ташкилотига 2021 йил ҳолатига кўра, саккиз давлат – Хитой, Россия, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Ўзбекистон, Ҳиндистон ва Покистон аъзо, Мўғулистон, Эрон, Афғонистон кузатувчи, Беларусь, Шри-Ланка ҳамда Туркия «Мулоқот бўйича шериклар» мақомида. ШХТга аъзо давлатларнинг умумий майдони 40 млн кв.км, яъни дунё ҳудудининг 26,6 фоизини эгаллайди. Ушбу давлатлар аҳолисининг сони 3 млрд киши ёки дунё аҳолисининг тахминан 44 фоизини ташкил этади.

2018 йил июнда Хитойнинг Циндао шаҳрида ШХТга аъзо мамлакатлар давлат раҳбарлари кенгашида Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев нутқ сўзлади. Шунингдек, Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев 2020 йил 10 ноябрь куни ШХТга аъзо давлатлар раҳбарлари кенгашининг онлайн шаклида ўтган навбатдаги мажлисида иштирок этиб нутқ сўзлади. Ўзбекистон Президенти ўз нутқида ушбу ташкилот ўз тараққиётининг принципал жиҳатдан янги босқичида турганини алоҳида қайд этиб, «Умумий кадриятимиз, биргаликда ривожланишга интилишимиз, маданиятлар хилма-хиллигига ҳурматимиз ифодаси бўлган кўп томонлама ҳамкорликнинг ноёб тажрибаси – «Шанхай руҳини» мустаҳкамлаш бугун ҳар қачонгидан муҳим» эканини таъкидлади.

Туркий тилли давлатлар кенгаши 2009 йилда Озарбайжонда Нахичеван битими асосида Туркия, Озарбайжон, Қозоғистон ва Қирғизистон давлатлари томонидан таъсис этилган. Ушбу ташкилот туркий тилли мамлакатларнинг тарихий, миллий ва этнолингвистик бирлиги асосида вужудга келган. Ташкилот Котибияти Истанбулда жойлашган. Туркий тилли давлатлар кенгашига 2021 йил ҳолатига кўра 5 та давлат аъзо (Туркия, Озарбайжон, Қозоғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон), 1 та давлат (Венгрия) кузатувчи мақомида бўлиб, ташкилотга аъзо давлатларнинг умумий майдони 4242,3 км кв ни аҳолиси 152 миллиондан ортиқни ташкил этади.

Ўзбекистон 2019 йил 15 октябрь кунин Туркий тилли давлатлар ҳамкорлик кенгашига аъзо бўлди. Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев 2018, 2019 ва 2020 йилларда Туркий кенгашнинг нуфузли йиғилишларида нутқ сўзлаб, ташкилот доирасида қатор муҳим ташаббусларни илгари сурди. 2020 йилда кўхна Хива шаҳри «Туркий дунё маданияти пойтахти» деб эълон қилинди.

Ўзбекистоннинг Туркий кенгашда иштироки Марказий Осиё, Кавказ ва Европа мамлакатлари билан савдо-иқтисодий ва янада ривожлантириш, аъзо давлатлар ўртасида транспорт-логистика соҳасини такомиллаштириш, янги бозорларга чиқиш, транспорт йўлақларини турлантириш ҳамда маданий-гуманитар алоқаларни юксалтиришга хизмат қилади.

2017 йил 3 март кунин Ўзбекистонга ОТБ Президенти Такехико Накао ташриф буюрди ва шу ташриф доирасида банкнинг 573 миллион долларлик маблағини жалб қилган ҳолда кичик бизнес, мева-сабзавотчилик соҳалари, сув таъминоти тизими ва автомобиль йўллари инфратузилмасини ривожлантиришга доир лойиҳаларни амалга ошириш бўйича келишувлар имзоланди.

Шундай қилиб, ҳозирги кунга қадар Ўзбекистон дунёнинг 170 га яқин давлатлари томонидан тан олинди, уларнинг 137 таси билан дипломатик алоқалар йўлга қўйилди. Ўзбекистон 100 дан ортиқ халқаро ва минтақавий ташкилотлар аъзосидир.

Дунёда юз бераётган ўзгаришларнинг хилма-хиллиги доирасида давлатлараро, минтақалараро ва цивилизациялараро муносабатларнинг турли хил динамикаси кузатилмоқда. Ўзбекистон муҳим геосиёсий минтақанинг марказида жойлашган бўлиб турли мамлакатлар билан икки томонлама муносабатларни ривожлантириб, йирик халқаро ва минтақавий ташкилотлар билан фаол ҳамкорлик қилмоқда. Замонавий Ипак йўлини тиклаш мақсадида хорижий давлатлар, минтақавий ва халқаро институтлар билан фаол муносабатларни олиб бормоқда.

Янги Ўзбекистон ташқи сиёсатида Марказий Осиё устуворлиги амалиётда намоён бўлди, республикалар ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатлар кенгайиб бормоқда, шу билан бирга Марказий Осиёда барқарор тараққиётни мустаҳкамлайдиган икки томонлама ва кўп томонлама шериклик ривожланмоқда.

М У Н Д А Р И Ж А

Сўзбоши	4
Энг қадимги давр	10
Аҳамонийлар истилоси	58
Юнон-македон истилоси	72
Кушонийлар бошқаруви даври	90
Эфталийлар бошқаруви даври	105
Ашиналийлар бошқаруви даври	111
Араблар истилоси	121
Сомонийлар бошқаруви даври	136
Қорахонийлар бошқаруви даври	147
Ғазнавийлар бошқаруви даври	153
Салжуқийлар бошқаруви даври	159
Ануштегинийлар бошқаруви даври	167
Мўғуллар истилоси	181
Темурийлар бошқаруви даври	199
Шайбонийлар бошқаруви даври	229
Аштархонийлар бошқаруви даври	246
Манғитлар бошқаруви даври	258
Минглар бошқаруви даври	274
Қўнғиротлар бошқаруви даври	293
Россия империяси истилоси	311
Советлар ҳукмронлиги даври	354
Мустақил Ўзбекистон Республикасининг ташкил топиши	380

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ

(Энг қадимги даврлардан
бугунги кунгача)

I жилд

(Ўзбекистон тарихи ва манбалари)

Мухаррир *М. Бўронов*
Бадий муҳаррир *Б. Зуфаров*
Техник муҳаррир *Ш. Соҳибов*
Мусахҳиҳ *Ш. Хуррамова*
Саҳифаловчи *Б. Тухтаров*

© «Маънавият» нашриёти. 2022. Лицензия рақами АІ № 189, 10.05.2011 йилда берилган.
Босишга 05.12.2022 йилда рухсат этилди. Бичими 70x100 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитурасида
Офсет босма усулида босилди. Шартли босма табағи. 36,76. Нашриёт ҳисоб табағи 32,35.
0 000 нусха. Буюртма № 00-70. Нархи шартнома асосида.